لعلاں دی پنڈ

مرتّب

اقبال صلاحُ الدّین

عزیز بک ڈپو — چوک اردو بازار — لاہور

پہلی وار ———— مارچ ۱۹۷۳ء

چھپوان والے ———— عزیز بک ڈپو۔ لاہور

چھاپہ خانہ ———— الکتاب پریس لاہور

مُل ———— ۵۰ / ۲۰ روپے

انتساب

علامہ غلام قادر لاہوری

تے

عالمگیر شجاع ہوراں

دے ناں

★

فہرست

موتیاں دی لڑی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

یاراں باجھ محمد بخشا

اِک دن پنجابی زبان و ادب بارے کجھ موضوع سامنے سن، جیہناں نوں کتابی شکل وچ پیش کرنا سی ——— مادری زبان دی خدمت دا موقع ملیا تے اکھاں وچوں خوشی ماریاں ہنجو ڈلھ پئے ——— ایہہ ستمبر ۱۹۷۲ء دے پہلے ہفتے دی گل سی۔ میں ایہنیں دِنیں کجھ زیرِ طبع تے کجھ زیرِ تالیف و تصنیف کتاباں پاروں بڑا ای مصروف ساں۔ وہیل دی گھڑی لبھیاں نہیں سی لبھدی ——— فیر وی عزیزیہ شاہ ہوراں اگے حامی بھر لئی ——— اوہناں دے ٹُر جان پچھوں سوچیں پے گیا پئی ایس رجھیویں دے سمے ایہہ گل کیویں نبھ سکے گی ——— خورے ایہہ کوئی بڑا ای مبارک ویلا سی ——— اوس ویلے کجھ دوست وی آن بیٹھے، جیہناں ہسدیاں کھیڈدیاں سارے کم نوں ہتھو ہتھ ونڈ لیا تے میں شکر دا کلمہ پڑھیا ——— الحمد للہ، ایہناں دوستاں اپنا اپنا کم بڑے ویلے نال کر دِتا۔ اَج ایہناں دیاں کتاباں بازار وچ دھڑا دھڑ وِک رہیاں نیں تے عوام وچ مقبول وی نیں۔

حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں سچ فرمایا اے:

ادکھے ویلے کاری آدی بھلیاں دی اشنائی
اڑیا، آکھن دی لج پالن، جو انسان وفائی

دنیا تے جو کم نہ آیا اَوکھے سَوکھے ویلے
اُس بے فیضی سنگی کولوں بہتر یار اکیلے

پر افسوس دی گل ایہہ وے پئی آپوں ہیں "لعلاں دی پنڈ" وی بڑی دیری نال پیش کر رہیاں، جس دی ترتیب دا کم میں ایس کر کے اپنے ذمے لیا سی پئی ایہہ سبھ توں سوکھالا دسدا سی ——— جیویں کیویں "لعلاں دی پنڈ" ہن تہاڈی خدمت وچ اے، پر ایہہ اوہ نہیں، جیہڑی میں پیش کرنا چاہندا ساں ——— مینوں ایس گل دے اقرار وچ کوئی باک نہیں پئی میں ایہہ مجموعہ صحیح طرح ترتیب دین وچ کامیاب نہیں ہو سکیا کیوں جے اس دے مضموناں دی جمع آوری نالوں ترتیب دا کم اوکھا نکلیا تے ترتیب نالوں جمع آوری دا تے سبھ توں مشکل چونہہ کاتباں کولوں اس دا کتابت کروالینا۔

ایس کتاب دا مڈھ پچھلے سال ستمبر دے اُدھ وچ بنھا گیا سی۔ پہلاں کجھ دوستاں نال سر جوڑ کے کتاب دا خاکہ تیار کیتا گیا۔ ایس دے وچ شامل کرن لئی بہت سارے موضوع چُنے گئے، جیہناں وچوں کجھ تے مطبوعہ مضموناں تے مشتمل سن تے کجھ نویں موضوع وی شامل کیتے گئے۔ فیر چھپے ہوئے مضموناں دے مصنفاں نوں خط لکھے گئے تاں جے "لعلاں دی پنڈ" وچ شامل کرن لئی اپنے اپنے مضمون دی اجازت لکھ گھلن ——— نویں موضوعاں تے مضمون لکھوان لئی کجھ نویں تے کجھ پرانے لکھاریاں دا انتخاب اوہناں دی کسے خاص موضوع نال دلچسپی نوں سامنے رکھ کے کیتا گیا تے فیر ایہناں بزرگاں، دوستاں تے عزیزاں نوں زبانی جاں خطاں راہیں مضمون لکھن دی درخواست کیتی گئی۔ ایس کارن مناسب وقت وی اوہناں نوں دتا گیا ——— اجازت نامے بھیجن والیاں وچوں بعضیاں نے تے ہفتے دے اندر اندر اجازت دی اطلاع گھل چھڈی۔ ایس سلسلے وچ پہل جناب پروفیسر ڈاکٹر عبدالسلام خورشید ہوراں کیتی (میں اوہناں دا بڑا ممنون آں۔) تے کجھ سجناں اج تیکر جواب نہیں بھیجیا ——— ایسے طرح جیہناں اگے نویں مضمون لکھ بھیجن دی گزارش کیتی گئی سی، اوہناں وچوں سبھ توں پہلا مضمون جناب محمد اسلم سجاد ہوراں بھالیے توں رجسٹری کر بھیجیا۔ (میں اوہناں دا وی شکر گزار آں۔) باقی دوستاں دی مضمون لکھ بھیجے، کسے اج تے کسے کل تے ایہہ سلسلہ خورے کتاب دے چھپن توں بعد تائیں وی چلدا رہوے۔ بہرصورت ایہناں ساریاں کرم فرماواں دا وی بہت بہت شکریہ۔

ایس طرح کجھ مضمون اجازت نامہ نہ ملن جاں تاخیر نال ملن پاروں شامل نہیں کیتے جا سکے۔ کجھ مضمون ایس کر کے شامل نہیں ہو سکے پئی کجھ لکھاریاں جاں تے

ئیں بھیجے ای نہیں جاں بہت تاخیر نال بھیجے۔ کئیاں مضمون شامل کرن توں پہلاں لمیاں چوڑیاں شرطاں پوریاں کرن دا مطالبہ وی کیتا ——— خیر ایہہ اوہناں دی مرضی ——— گل کیہہ پئی میں ایہو جیہے مضمون وی شامل کرن توں معذور رہیا، بھانویں ایسے مضموناں دی تعداد نہ ہون دے برابر ای سی۔

جیویں جیویں مضمون جمع ہندے گئے، تیویں تیویں اوہناں وچوں انتخاب دا سلسلہ وی نال نال ای جاری رہیا کیوں جے ایہناں وچ کجھ مضمون ایجیہے وی سن، جیہڑے شامل نہیں سن کیتے جا سکدے۔ میں ایہناں بھراواں کولوں معذرت چاہناں۔ ایہناں گلاں دا اثر ایہہ ہویا پئی بعض موضوع کجھ تشنہ رہ گئے۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں بارے ایہہ گل خاص کر رڑکدی اے ——— شامل مضموناں دے لکھاریاں نال کسے اختلاف جاں اوہناں دی گل وچ اضافے وی کدھرے کدھرے حاشیے راہیں تہانوں نظر آون گے۔ لکھاری دے حاشیے نالوں گل نکھیڑن واسطے کماناں اندر "مرتب" دا لفظ وی لکھ دتا اے۔

"پنڈ" وچ شامل مضموناں دی اِملا نوں یکساں کرن لئی ہر ممکن کوشش کیتی گئی اے، پر اوہناں مضموناں نوں چھڈ کے جیہڑے کسے خاص لہجے وچ لکھے گئے نیں، جیویں اے۔ ڈی۔ اعجاز ہوراں دا "ڈھولیاں" بارے مضمون کیوں جے ایسے مضموناں دی اِملا بدلن نال خود لہجہ ای زد وچ آ جاندا اے۔ ایسے طرح شعراں وچ آون والے لفظاں دی اِملا وی شعر دے تقاضیاں دے مطابق ای رہن دتی گئی اے ——— اس سلسلے وچ کاتب حضرات نوں وی کجھ ضروری گلاں سکھان دی کوشش کیتی گئی ——— ایس ساری کھیچل دے باوجود ایہناں دے ہتھوں اِملا دے رنگ نیارے ہو گئے۔ اگلی اشاعت وچ انشاءاللہ اِملائی یکسانیت نوں قائم کرن دی پوری پوری کوشش کیتی جائے گی۔ ایس توں اڈ اوہ غلطیاں وی دور ہو جان گیاں، جیہڑیاں شعراں دے اِندراج وچ ہو جاندیاں نیں تے تھوڑے وقت وچ جیہناں دا دُور کر دینا کم از کم میرے وس دی گل نہیں سی ——— متن وچ آون والے وقفیاں نوں وی ضروری علامتاں دے ذریعے واضح کرن دا جتن کیتا گیا، پر پوری طرح ایہہ اہتمام نبھ نہ سکیا ہووے گا، کیوں جے پروف پڑھدیاں وقف دیاں

علامتاں دا نظر توں کُھس جانا کوئی وڈی گل نہیں ہُندی۔

ایہہ تے ایہو جہیاں ہور کئی اوکڑاں تے مشکلاں دا سامنا کر دیاں ہویاں ایہہ کتاب تیار ہوئی اے ——— اج تہاڈی خدمت وچ پیش اے۔ ایہہ کس حساب دی اے؟ ایس بارے کوئی گل وی تسیں ای دس سکدے او ——— میں اپنی جاچے جو کوشش تے نس بھج کر سکدا ساں، اوہ کیتی اے:

لَیْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰی — من طریقِ سعی می آرم بجا

از غم و اندوہ مانم برطرف — دامنِ مقصود اگر آرم بہ کف

ور نشد از جہدِ من کارے بکام

من دراں معذور باشم، والسلام

(مولانا رومؒ)

"لعلاں دی پنڈ" بہر حال منتخب مضموناں دا اک مجموعہ اے ——— انتخاب تے اختلاف لازم و ملزوم امر نیں ——— میرا انتخاب منفرد نہیں۔ ایس توں اُچّے سُچّے انتخاب وی پیش کیتے جان گے، پر اک گل ضرور آکھی جا سکدی اے پئی پنجابی وچ پہلے وی کجھ مجموعے موجود نیں تے ہور زباناں وچ وی درجناں دی تعداد وچ مجموعے چھپ چکے نیں، "لعلاں دی پنڈ" ایہناں سبھناں نالوں کجھ وکھ ضرور نظر آئے گی۔

○

"لعلاں دی پنڈ" نوں حسبِ ذیل چوہنہ حصیاں وچ تقسیم کیتا گیا اے:

(۱) زبان و ادب تے نظم و نثر دیاں صنفاں

(۲) متفرقات (نظم تے نثر)

(۳) قدیم تے جدید شاعر

(۴) موتیاں دی لڑی

چوتھی تے آخری ونڈ پنجابی زبان و ادب بارے اوہناں مضموناں دے ناواں تے مشتمل اے، جیہڑے مختلف رسالیاں تے اخباراں وچ چھپدے رہے نیں۔ ایس وچ مضمون تے مضمون نگار دے ناں توں علاوہ متعلقہ رسالے جاں اخبار دا ناں تے تاریخ وی درج کر دتی گئی اے۔ ایس فہرست وچ وی بہت سارے رسالے اخباراں نوں حاصل کرن وچ

ہیں کامیاب نہ ہوسکیا۔ آئندہ اشاعت وچ انشاء اللہ ایہہ کمی وی دُور ہو جائے گی۔

اخیر تے میں اوہناں ساریاں بزرگاں، عزیزاں تے دوستاں دا اِک واری فیر شکریہ ادا کرناں، جیہناں نے اپنے اَنملے "لعل" "لعلاں دی پنڈ" وچ شامل کرن دی اجازت دتّی ــــــ پروفیسر ڈاکٹر وحید قریشی، پروفیسر سرفراز حسین قاضی، جناب ڈاکٹر الطاف رانا، جناب محمد آصف خاں، جناب راجا رسالو، جناب شہباز ملک، جناب عبدالغفور قریشی، جناب سید محمد منظور الحق قادری، جناب نوازش علی شیخ متعلم ایم۔ اے فارسی تے جناب شیخ محمد بشیر ہوراں دا خاص کرمنوں آں پتی اوہناں میری بھج دوڑ تے مضموناں دی فراہمی وچ میرے نال بڑا تعاون کیتا۔ جناب محمد آصف، جناب راجا رسالو تے جناب شہباز ملک ہوراں اپنیاں رسالیاں دیاں قیمتی فائلاں مینوں مستعار عنایت کر کے میرے پندھ نوں بہت سارا گھٹ کر چھڈیا۔ رب ایہناں نوں سلامت رکھے۔ آمین ثم آمین۔

لاہور،

۱۲ محرم الحرام ۱۳۹۳ھ

بمطابق ۱۶ فروری ۱۹۷۳ء

محمد اقبال صلاح الدین

جناب عین الحق فرید کوٹی

پنجابی زبان دیاں جڑاں

پنجابی زبان کدوں شروع ہوئی، کیہڑی کیہڑی زبان نے ایہدے بنن وچ حصہ لیا تے پنجاب دیس وچ آون والیاں اڈو اڈ قوماں ایہدے اُتے اپناں کیہ کیہ اثر چھڈیا؟ ایہہ تے ایہو جیہے ہور کئی سوال نیں جیہناں دا اجے تیک کوئی جواب نہیں مل سکیا۔ کئی اک ودواناں نے اپنی اپنی سمجھ مطابق ایہناں سوالاں نوں حل کرن دا جتن کیتا اے، پر ایہہ گنجل کھلدی نہیں وسدی۔ بہت سارے لکھاریاں نے تے اک دوجے دی ویکھا ویکھی آریاواں دی زبان سنسکرت نوں ایہدی ماں آکھیا اے اتے کجھ پڑھیاں لکھیاں نے ایہنوں پرانی پراکرت دی دھی دسیا اے۔ دوجی گل کہن والے ودواناں دا خیال اے کہ ایہہ پرانی پراکرت بھانویں سنسکرت چوں نہیں نکلی سی پر سنسکرت اتے پرانی پراکرت دا مڈھ آریاں دی اک ایہو جیہی بولی سی جیہدے سارے نشان مٹ چکے نیں تے اج اوسدا کوئی ثبوت نہیں ملدا۔

پنجابی بولی دا آریائی بھاکھا دی لڑی وسیا جانا کوئی انوکھی گل نہیں سی کیوں جے اج توں تھوڑا چر پہلاں ساڈے دیس دی تاریخ آریاں دے ہلے توں شروع ہندی سی اتے ایس توں پہلاں دے حال دا کجھ پتا نہیں ملداسی۔ ایس لئی جدوں کوئی ودوان ایس زبان دی کھوج لاون دا جتن کرن لگدا، اوہ آریاواں دے ہلے اُتے آکے رُک جاندا۔ ایس توں اگے انھیر گھپ گھیر نوں بناں کجھ نہیں وسداسی۔ ایس پاروں جدوں اوہدے کول کوئی ہور گل نہ بن سکدی ناں اوہ ہار کے کہہ دیندا پئی پنجابی زبان وچ سنسکرت دے لفظاں نوں ویکھدیاں ہویاں ایہہ کیہا جا سکدا اے کہ ایہہ سنسکرت بھاشا دی ای اک لڑی اے۔

پر ہُن زمانہ بدل چکیا اے، پرانے کھنڈراں دی کھوج بھال کرن والیاں دیاں کدالاں نے کوٹ ڈیجی، موہن جو داڑو تے ہڑپا دے پرانے شہراں دے منہ مہتھے توں زمانے دی مکڑی دے بُنے ہوئے گھنے جالیاں نوں لاہ سٹیا اے۔ ایہناں کھنڈراں توں اج اسیں اپنے بیتے ہوئے ویلے دی ہلکی جیہی جھلکی ویکھ سکدے آں۔ ایہناں تھانواں دا شہری پن (تہذیب و تمدن) اتے رہن سہن اپنے ویلے دے مصر اتے ہمیر توں کسے طرح گھٹ نہیں۔ ایہہ ساڈے دیس دیاں اوس ویلے دیاں نشانیاں نیں، جدوں اجے تیک آریاواں نے ایتھے پیر نہیں سی پایا۔

ایہہ آریاواں توں پہلاں دے وسنیک کیہڑی بولی بولدے سن؟ ایس گورکھ دھندے تے اجے تیک ہڑپا تے موہن جو داڑو توں ملن والیاں گنگیاں مُہراں دے جندرے وجے ہوئے نیں۔ دنیا دے چنگے چنگے وِدوان ایس جتن وچ لگے ہوئے نیں پئی ایہناں مُہراں تے لکھے ہوئے موزناں دے اکھراں نوں پڑھیا جاوے تاں جے ایتھے دی بولی اتے وسنیکاں دے اُڈ مُڈ دا کجھ پتا چلے، پر اجے تیک ایس جتن دا کجھ خاص سٹا نہیں نکلیا، پر اوہ ویلا ہن دور نہیں، جدوں ساڈا جتن ایس گورکھ دھندے نوں کھول لوے گا۔ میں اجے ایہناں مُہراں دی لکھت دے بارے کجھ نہیں کہہ سکدا، پر ہاں میں ایہہ گل ضرور کہواں گا پئی مہراں تے کجھ وی لکھیا ہووے پر اسیں اوس ویلے دی بولی دا اتہ پتہ لاون لئی اک دوجے دروازے اندر وڑ سکدے ہاں۔ جیہدی کنجی وی ساڈے کول موجود اے۔ کوئی منے بھانویں نہ پر میتوں تاں انج جاپدا اے پئی ساڈی پنجابی زبان دی بُکل وچ اجے تیک اوس گئے گذرے زمانے دیاں نشانیاں لُکیاں ہویاں نیں۔ جے اسیں ذرا وی دھیان دیئے تاں تھوڑے جیہے جتن نال ایہہ ہیرے موتیاں دا خزانہ ساڈی جھولی پے سکدا اے۔

ایس وچ کوئی شک نہیں کہ آریا ساڈے وچ ضرور آئے۔ ایہہ وی سچ اے پئی اوہناں ایتھے کئی چھوٹیاں وڈیاں لڑائیاں لڑیاں اتے جتیاں۔ ویداں نوں پڑھیئے تے انج لگدا اے پئی ایہہ اکو پاسے دی تصویر اے جیہڑی ساڈے سامنے اے۔ جیہدے وچ آریا لوک ہر تھاں جِتدے ای نظر آؤندے نیں اتے ایس تصویر دا دوجا پاسا ساڈیاں اکھاں توں لُکیا ہویا اے کیوں جے تاریخ دے ورقیاں نوں پھول کے ویکھیئے تاں پتا چلدا اے کہ آریاں نے لڑائیاں ضرور جتیاں پر آخیر دی بازی پنجاب دے وسنیکاں دے ہتھ رہی کیوں جے اوہناں اوروں ساہ لیا، جدوں آؤن والیاں آریاواں نوں اپنے دیس نوں کڈھ باہر کیتا۔ رگ وید وچ سندھ دے دریاواں دا حال اج اے جیویں آریا لوک اوہدے کنڈھیاں تے ڈیرے لائی بیٹھے نیں، فیر اتھر وید توں انج پتا چلدا اے پئی

آریا گنگا جمنا دے کنڈھیاں تے پُج گئے نیں استے سندھ وا کنڈھا بہت پچھے رہ گیا اے۔ اصل گل اِنج جاپدی اے پئی آریا ایتھے آئے، پر پنجاب دے وسنیکاں دیاں روز روز دیاں لڑائیاں نے اوہناں نوں ایتھے امن چین نال ڈیرے نہیں لاؤن دتے تے اوہ وچارے لڑدے بھڑدے ایتھوں نکل گئے۔

کجھ آریاں دا حصہ ایہو جیہا وی سی جیہناں ایتھوں دیاں وسنیکاں نال صلح کر لئی تے ایہناں نال رل مل کے رہن لگ پئے تے ایتھوں دی آبادی دا اک حصہ بن گئے۔ ایہہ گنتی وچ تھوڑے ہون کر کے ایتھوں دی زبان اتے ودھیرا اثر اوہناں آریاں نے کیتا، جیہڑے گنگا جمنا دے کنارے جا وسے سی۔ گل ایہہ ہوئی پئی جدوں اوہناں پنجاب دیس توں نکل سُکھ دا ساہ لیا تاں اوہناں اوتھے جا کے اِک نویں تہذیب دی نینہہ رکھی۔ ساڈے گوانڈھی ہون کر کے اک درجے تاں ورتارا ودھیا کجھ اوہناں ساڈی زبان سکھی، کجھ اسیں اوہناں دی۔ ایس طرح ساڈی زبان وچ سنسکرت دے کِنّے سارے لفظ رل مل گئے تے اک مِک ہو گئے، پر ساڈی بولی دی ویاکرن (گرامر) اتے نہ تے ایتھوں دے وسن والے آریا کوئی بہتا اثر کر سکے تے نہ ساڈے گوانڈھ وچ رہن والے۔ ایسے لئی اج وی ساڈی زبان دی ویاکرن تے سنسکرت دا کوئی لما چوڑا اثر نہیں جاپدا۔ کدے وہیل ملی تاں اسیں ایس بارے کھل کے گل کتھ کراں گے۔

ہن سوال ایہہ رہ جاندا اے پئی ایتھوں دے پرانے وسنیک کیہڑی زبان بولدے سن۔ ایہدا جواب کجھ سوکھا وی اے تے کجھ اوکھا وی۔ سوکھا ایس لئی پئی ساتوں ایس راہ دا پتہ اے، جیہڑی راہ تے ٹُر کے اسیں اپنے تھاں ٹکانے اپڑ سکدے ہاں۔ اوکھا ایس لئی پئی ساڈے دیس وچ اوہناں کتاباں دا کال اے جیہناں دی سہائتاں ساتوں راہ وکھا سکدی اے۔ بس رات دے ہنیرے وچ ٹوہ ٹوہ کے ٹُرن والی گل اے۔ ایہہ کتاباں موجود نیں، پر دور۔ اپنی اپڑ توں باہر اوہناں دی اڈیک وچ بیٹھے رہن نال وی پندھ کھوٹی ہوندی اے۔ ایس ہنیری رات وچ تاریاں دی تھوڑی بہت لو وی چلن لئی کافی اے۔ جے اسیں ہند و پاک ملک دیاں غیر آریائی منیاں جان والیاں زبان دی پرکھ لیئے تاں پتا چلدا اے، پئی ایہہ تن وڈے ٹولیاں وچ ونڈیاں ہویاں نیں:

(۱) پہاڑی بولیاں

جیہاں توں تبت برمادیاں بولیاں دا ناں وی دِتا جاندا اے۔ ایہہ لداخ توں لے کے ہمالیہ پہاڑ دے مڈھ دے نال نال ہوندیاں ہویاں آسام تے سیام دے ملک تیک جا کے پہنچدیاں نیں۔ بھارت دیش دیاں نیپالی تے بھوٹانی بولیاں ایسے ٹولے دیاں لڑیاں گنیاں جاندیاں

نیں ۔ پنجابی زبان اتے ایہناں دا کوئی اثر نہیں ملدا ۔ ایس لئی اسیں ایہناں بارے کجھ نہیں لکھاں گے ۔

(ب) مُنڈا قبیلیاں دیاں زباناں

ایہہ بھارت دیس دے وچالڑے علاقے دے جنگلاں وچ وسن والے بھیل، کول تے سنتھال قبیلیاں دیاں زباناں واناں اے ۔ پنجابی زبان اتے ایہناں دا اثر بھاویں ایہناں بہتا نہیں، پر فیر وی جیہڑا تھوڑا بہت اثر موجود اے ، اوس توں منہ موڑنا سکھالا نہیں ، پر ایہہ اک اڈ مضمون دا موضوع اے تے ایس نوں وی کسے دوسرے ویلے تے رکھ چھڈنے آں ۔

(ج) دراوڑی بولیاں

ایہہ بھارت دیش دے دکھن دے علاقے دیاں زباناں نیں ۔ پاکستان دی براہوی زبان وی ایسے ٹولے دی اک لڑی اے ۔ دراوڑی زباناں دا پنجابی نال کافی سانجھ اے ۔ دراوڑی دے کئی اک لفظ ساڈی زبان وچ ملدے نیں ۔ ساڈے پنڈاں دے پیشہ وراں دے ناں سانوں بھارت دیش دے دراوڑی علاقے دے گراواں وچ وی ملدے نیں ۔ فیر دوہاں زباناں دی ویاکرن وچ وی کئی اک گلاں اک دوجی نال ملدیاں جُلدیاں نیں ۔

پنجابی اتے دراوڑی دا میل کدوں ہویا جے اسیں تاریخ دے ورقے پھرولیے تاں ایہو دسدا اے پئی مڈھ قدیم توں ای دراوڑی قوماں بھارت دے دکھنی علاقے وچ واس رکھدیاں نیں تے اوہناں نے کدی وی اُتر دے پاسے مونہہ نہیں کیتا ۔ فیر ایس اُتلے سوال دا جواب ایس توں بناں ہور کیہہ دے سکدے آں پئی کسے بیتے ہوئے ویلے جدوں اجے آریا لوک ساڈے دیس وچ نہیں آئے سن ، ایتھے دراوڑی قوماں وسدیاں سن تے ایہناں دوہاں بولیاں دا سانجھ اوس ویلے دی نشانی اے ۔

ایس توں وکھ اپنے دیس دیاں زباناں دی پریکھا کردیاں ہویاں اک گل ہور وی سامنے آؤندی اے پئی کجھ ایہو جیہے لفظ وی ملن گے ، جیہڑے پنجابی تے دراوڑی دوہاں وچ ملدے نیں ، پر نال ای سنسکرت وچ وی موجود نیں ۔ ایس توں ایہہ شک ہو سکدا اے پئی اینہاں دوہاں زباناں وچ ایہہ لفظ سنسکرت توں آئے ہون ۔ ایہدا کھوج لاون لئی جے اسیں آریائی ٹولے دیاں دوسریاں زباناں ، جیویں فارسی ، یونانی تے لاطینی دے نال مقابلہ کر لیئے تاں ٹھیک ٹھیک پتا چل سکدا اے

پئی ایہو جیہے لفظ ایہناں زباناں وچ وی مل جاون تاں ایہہ منیا جاوے گا پئی ایہہ آریائی ٹولے نال سمبندھ رکھدے نیں، جے انج ہووے تاں فیر ایہہ سمجھ لینا چاہی دا اے پئی سنسکرت وچ ایہہ لفظ ایتھوں دیاں دیسی زباناں توں آیا اے اتے ایہو جیہے لفظ سنسکرت وچ ڈھیر ملدے نیں۔

ہن اسیں ونگی لئی کجھ سانجھے لفظاں اتے دوسریاں رلدیاں ملدیاں گلاں دا بیان کردے آں۔

گل نوں نکی کرن لئی پورے دی تھاں ہیٹھ لکھے ہوئے نکے لفظاں توں کم لواں گے:

پ: پنجابی، در: دراوڑی، س: سنسکرت، آر: آریائی۔

(نوٹ) سنسکرت دے لفظ س او تھے ای دسے گئے نیں جتھے بہت ضروری سمجھیا گیا اے۔

پنڈے دے انگ (اعضائے جسمانی):

پوٹا (ڈھڈ، پیٹ): در: پوٹا، س: جھٹر

کنڈ (پٹھ): منڈا، کنڈ، کناپ

سر: در (تامل، ملیالم، تلگو): تالا، پ: تالو،

در (ٹوڈا، باڈگا، کوہاٹر): مُنڈی۔ پ: مُنڈی

وال: در (گونڈی، اڑاؤں) چوٹی، پ: جھنڈ، جٹ، جھنڈے،

در (تامل، ٹوڈا، باڈگا): میر، پ: میڈھی

اکھ: در: کن، پنجابی شبد آتا (اکھ) ایسے کن چوں نکلیا دسدا اے

پیر: در: کال، پ: کھلا (جُتی) ایسے کن چوں نکلیا دسدا اے

مُنڈا (منڈاری، کوروا، ساورا) کھری، پ: کھُر

اڈی: در: اڈی

کچھ: (بغل)، بروہی: کچھ

پنی: (پنڈلی)، بروہی: پنی

مُنہ: بروہی: یا، کناری: بئی، تامل، ملیالم: وینی، ملتانی سندھی: وات س: مکھ

انگ ساک (رشتہ جات)

ماں: در: اماں، پ: ماں، اماں، ابھو، س: متر، ماتا

ببیُو : در : اَپّا پ : ببیو س : پتر، پِتا

گونڈی : بابن، پ : بابل، بابا

زنانی : در (ساورا) سیلو (ترمیوکی) : پالی، ملتانی، نفل : زال

وڈھا : در : پیڈا، بوڈو

چھوٹا : گونڈی : بوڈو، پ : لوڈا

پریوار : (کنبہ، رشتے دار) در : پریوارم (رشتے دار، ساتھی، فوج)

چِٹڑی جنور (حیوانات)

گاں : در : اودلا، پ : وبہڑ، ویڑ

بروہی : ڈھگی پ : ڈھگی

اجڑ : در : آیُر

بروہی : بگ، پ : وگ

آجڑی : در : ایُراوی

بلد : در : ایڈولو، پ : دھولا (بلد)

در (کناوی، باوگا، ٹوڈا) : سور، پ : ڈھور

مُنڈا (سنتھالی) : ڈنگر، پ : ڈنگر

مُجھ : در : باریلو، پ : بوری

گھوڑا : در : گورم، س : اشو

اُٹھ : در : وٹنے، پ : بوتا، بروہی : ڈاچی۔ پ : ڈاچی

بکری : در : چیلی، پ : چھیڑ (بکریاں داوگ)، س : اج، پ : چھیلی

کچھو : در : کوچیمو، پ : کچھوکُمّا

گرج : در : گدھ

مور : ملیالم : میٹیل، تامل : موہرو

سیونک : در : ونکا۔ لدھ : بروہی لدھ پ : لدھ (گھوڑیاں گدھیاں دا قفلہ)

گھر دا سامان (ضروریات خانہ داری)

ریشم : در : پٹو ، پ : پٹ

اٹی (دھاگیاں دا گچھا) : در : اٹی

تند : (دھاگا) : در : تنت

چھج : در : چھاتلا

کدال : در : گدالی

ہل : در : ہل ، پ : پھالا

کاچو : در : تلگو : کاتو ، (ملیالم) : کاود

منجی : در : منچم

پتھر : در : سل ، پ : سل

تھالی : در : تالیکا

ڈوئی : در : (براہوی) : ڈو

ڈولی : در : ڈولا ، پ : چاٹی

گھڑا : در : چاٹی یا شاٹی ، پ : چاٹی

تخت : در : گدی ، پ : گدی

کند : در : گد

حویلی : در : کویل ، بڑا گھر

کواڑ : در : کواڑ

کھولا : (گھر) : در (تامل وکناری) : کھوی ، پ : کھوی (کوٹھڑی)

آلنا : (پنکھیاں دا ٹھکانہ) : در (تلگو) : آلو (گھر) پ : آلہ

کوٹھڑی : در (ملیالم) : کُڈی (گھر) ، پ : کھُڈی (کوٹھڑی) : کھُڈا (ککڑ دا ٹھکانہ)

ویہڑا : در (تامل) : ورُو (ٹرہی) : اُورا ، گھر ،

پ : اڈا (موٹراں ، ٹانگیاں تے کبوتراں دا ٹھکانا)

ٹوم ٹلا (زیورات، لباس)

جُتی : (تلگو) : سپل، پ : چپل

مُنڈا (کولامی) کیڈل : (ناہلی۔ کورکو) کھاوڑے، پ : کھیڑی، کھاوڑے،

بروسی : لِتر، پ : لِتر

کپڑا : مُنڈا (کورکو، کول، منڈاری) : لیجا، پ : لیڑا

(کوروا) چیرا، پ : چیرا، چیڑا

(کھڑیا) لَتا، پ : لَتا

کنگن : ور : کنکنم

گانا : ور : اٹی کنکنم (دھاگیاں دا کنگن)

چوڑی : ور : گجلا پ : گجرا

والا : (کن دی ٹوم)، ور : والا

مُندری : ور : مودیرا، برد ہی : پھلا، پنجابی : چھلا

موتی : ور : موتو

ہیرا : ور : دہیرایا، وجیرا

دھاتاں :

سونا : ور (برد ہی) : خسن، (گونڈی، گونڈ) : سونو، (ٹوڈا، باڈگا) : چنا

س : سودنام (دلیسی بولیاں توں ادھار لیا ہویا)

فارسی : زر، یونانی : کرسوس۔ جرمن : گولڈ

چاندی : ور : (گونڈی) چاندی، (تلگو) : واندی

منڈا (ساورا، منڈاوی، ستنقالی) : چاندی

س : چندریکا (دلیسی بولیاں توں ادھار لیا ہویا)

فارسی : سیم ونقرہ۔ یونانی : ادجیراس، لاطینی : ارجنتم

ور : (ملیالم، تامل) : ویل

پ : دبل (دویاہ شادی تے خوشی دے ویلے جدوں گاؤن وجاؤن والیاں نوں کوئی خوشی نال روپیا دھیلی دیندا اے تے اوہ کہندے نے فلانے دی دبل" ایس دا مطلب چاندی یاں چاندی دے روپئے نوں بناں ہور کیہ ہوسکدا اے۔)

تانبا : در : چیمبو، س : آیاس

کانسی : در : کانسو

لوہیا : در (کھونڈ) لوہا، منڈا (ساورا) لوان
س : کوہنم (دیسی بولیاں توں ادھار لیا ہویا)
فارسی : آہن، گانفتی : آٹرن، کلئی : آنسرنو

چونا : در : چونم

کھان پین دیاں چیزاں

پانی : در : (بروسی) : دیر (گونڈی : سھونڈمھ) : نیر، (تلگو) : نیل
(ٹوڈا، باڈگا، کناری) نیر، پ : نیر
منڈا (باوری، تریموکی، کھوری، بھٹوٹی) : پانی

اَن : در : اَنم (ابلے ہوئے چاول)

لون : در : لوُن

پلا : در : پلاکم (دال تے چاول اُبلے ہوئے)

چاول : در : (پرانی تامل) : چور، (رہن دی تامل) سور

مُنجی : در : مُجو (چاولاں دا ٹٹا یاں ٹٹے ہوئے چاول)

روٹی : در (تامل : تلگو) : روٹی، (باڈگا) : روٹی، پنجابی : روڑ، تیتو، ڈوڈی

توسا : (جدوں جواک ماں نوں روٹی لئی تنگ کردے ہون تاں اوہ غصے نال کہندی اے۔
بھٹ ساہ لوُہنے توسا پکا دینی آں۔)
در : دوسا (پیسے ہوئے چاولاں دی روٹی)

کم کاج (افعال)

جانا : ور : (براہوی، گونڈی) : ہن، ملتانی تے تھلی : وَن یاں وچ
(تلگو، تامل، ملیالم) : پو، پ : وہو : س : گام

اڈنا : ور (براہوی، کھونڈ، باڈگا، کناری) : یا
(تلگو، ملیالم، گونڈی، ٹوڈا) : وا، پ، آ
منڈا (منڈاری، سنتھالی) : ہیجو - پوٹھوہاری : اچھ، س : الگم

بولنا : ور : کو، پ : کوتا، اردو : کہنا - آہنا (کہنا)، ور : آلو

کھانا : ور (تامل، ملیالم، تلگو، کناری -) تینو
پ : تینا (جدوں ماں آپ دے جواکاں نوں غصّے نال روٹی کھان آستے کہندی اے
تاں عام طور تے اوہ تُن لا پا کھا تن لا، دے لفظ کہندی اے -)

وَن : ور : وَلا (گھیرنا)
ایس توں بناں براہوی دیاں وی کئی اک گلاں پنجابی نال ملدیاں جلدیاں نیں، جویں :

براہوی، پنجابی
بھاکنگ (ویچنا : بھاکرنا (مُل کرنا)
پاٹنگ (کہنا) : پاڑنا (جویں بات پاڑنا)
ترنگ (کتنا) : ترنجن (چرخہ کتن دی تھاں)
چھنڈنگ (جھاڑنا) چھنڈناں
پنن نگ (منگنا) پننا
ڈھکنگ (اُبالنا) : ٹڑکن
چھٹ تننگ (کھلارنا) : چھٹا دینا
غننگ (پُٹنا) : کھٹنا
زیچ کننگ (زنگ کرنا) : پچ کرنا

ایدھروں اودھروں (متفرقات)

چند : در : (تلگو، کناری) چندر، (تامل، ملیالم) : چندرن

منڈا (منڈاری، سنتھالی) : چندو ، (ساورا) : انا

س : چندر ، ماس ، سوم (چندرانتے سوم غیر آریائی بولیاں تواودھارے ہوئے۔)

آریائی : فارسی : ماہ ، یونانی : مینے ، سویڈی : مانی ، لاطینی : لیونا

سمیری : دومو (چند) توں پرانی فارسی ہوم انتے سنسکرت سوم نکلے نیں۔

سورج: در (براہوی) : دے ، (کناری) : ہونو ،

پ : (دھنی، تھل، لہندا) : دیتوں

در : (کھونڈ، چنو) بیلا

پ : ویلا (جویں اسیں کہندے ہاں کیہہ ویلا اے ، بئی سورج کتھے آگیا اے۔)

اگ : در (ملیالم) : تییا ، (   ) : تو ، ناپ : تا

(اڑاؤں) ، چیک ، (راج محلی) : سیک ، پ : سیک

پرانا : در : آدی ، پ : آدی ، (جویں آدی گرنتھ ، پرانی کتاب)

کشتی : در : واڈ انتے پادی ، ب : بیڑی ، س : نے ، نرنی

پتن : (کنارہ) در : تیم ، س : تنٹ ، گھٹے

کھال : (نالا) : در : (تامل) کال

ٹبیا : در : ٹھپا (ڈھیر)

روک : (نقد پیسے) : در : روکم

ناچ : در : (کورخ) : جھمر ، پ : چھمر

بھلکا : (کل) ، در (براہوی) : پلکا

وَل : (سوہنا) : در : ولگو

مگرلا : (پچھلا) : در : مگلا

آلا : (والا) : در : آلا

لوڑ : (ضرورت) : براہوی : لوڑ

کماں کاراں دے ناں (پیشوں کے نام)

گھبار : در : کمہار

ٹکھسان : در : ٹکسان

چھینبا : در : چھیمبگا

جولایا : در : جالیبان

پینجا : (رُوں پنجن والا) : در : پنجاری

نائی : در : نائیندہ

موچی : در : مچھی

گاندھی : (خوشبوئی ویچن والا) در : گندھ (خوشبو صندل دی لئی)

بھرائی : (ڈھول وجاون والا) : در : بھرا (ڈھول)

کباڑی : در : کواڑی (بھارت دے دکھنی علاقے دے پھیری والے جیہڑے پنڈ پنڈ پھر کے وِنوں وَنی دیاں چیزاں تے منیاری دا ساماں ویچدے نیں۔)

ڈوم : در : ڈوم (دکھن دی چوری چکاری واسطے مشہور اک قوم)

ناواں دے بدلے ورتے جاون والے شبد (اسمائے ضمیر)

آریائی		دیسی بولیاں				دراوڑی			سنسکرت دی اک وچکار شکل
پرانی فارسی	سنسکرت	پراکرت	پنجابی	سندھی	ملتانی	کناری	ٹوڈا	تامل	
ادم	اہم	ہاں	ہیں	اوں	ماں	نانو	اَن	ناں	اہم
مائے	ماما	مجھو	میرا	موہنجو	مانڈا	ناندو	ینّدو	اناڈو	مدیاہ
توام	توام	توں	توں	توں	توں	نینو	نی	نی	توام
تائے	توا	تجھو	تیرا	توہانجو	تینڈا	ینّانڈو	بندو	اوناڈو	تودیاہ
یوزیم	یویام	تمہیں	تسیں	اوہیں	تساں	ہنوو	نیبو	نیر	یونام
یشماک	یشماکم	تمہارو	تُساندا	اوہانجو	تسانڈا	نماندو	تمدو	اماڈو	یشمدباہ
اوا	ساہ	سو	او	ہو	او	اوانوں	او	اواں	ساہ
تشے	تیبھ	تدو	اوہدا	ہُنانجو	اوندا	اوان	اوان	اوانڈو	ندباہ

*/. آخری خانے وچ سنسکرت دی اک دوجی شکل وتی گئی اے۔ ایس توں پتا چلدا اے پئی ایہہ ساڈے دیس دیاں مقامی زباناں (دراوڑی) دے اثر دا نتیجہ اے کیوں جے آریائی کٹنے دیاں دوجیاں زباناں وچ سانوں ایہہ شکل نہیں ملدی۔

اُتلے نقشے توں پتا چلدا اے پئی دیسی بولیاں دراوڑی توں کنیاں نیڑے اتے سنسکرت توں کنیاں دریڈے نیں۔ پنجابی تے دراوڑی ویاکرن دیاں ہور وی کئی اک گلاں اک دوجی نال ملدیاں جُلدیاں نیں، پر ایہناں دے بیان کرن لئی وقت چاہیدا اے اتے مضمون اگے وی ودھیرا لما ہو گیا اے، ایس لئی ایہناں گلاں توں اسیں کسے دوسرے ویلے تے ٹال چھڈدے ہاں۔ نمونے لئی ایہہ نقشہ ای کافی اے۔

ایتھے میں اک ہور گل دا ویروا پادینا وی ضروری سمجھدا ہاں، جدوں ایہہ مضمون اجے ادھ وچکار ای سی کہ جناب سید علی شاہ دا کھوج بھریا مضمون "پنجابی دا ملتانی روپ" نظریں پے گیا۔ ایہہ کہن دی تاں لوڑ ای نہیں پئی ایہہ مضمون مینوں ڈاہڈا پسند آیا تے میں ایہنوں اک سوادی ناول طرح کئی وار پڑھیا۔ ایس مضمون وچ ملتانی ہوراں دسیا اے پئی ملتانی اتے سنسکرت دا آپو وچ گوہڑا سبندھ اے اتے ایہناں دے وچ کنیاں ای گلاں اک دوجی نال سانجھیاں تے ملدیاں جُلدیاں نیں۔ ایس توں اوہناں نے ایہہ نتیجہ کڈھیا پئی ملتانی بولی سنسکرت وچوں نکلی اے۔

مینوں ملتانی ہوراں نال کجھ اتفاق وی اے تے کجھ نہیں وی، جے کر اسیں ایہناں دوہاں زباناں دے لفظاں نوں ویکھیے تاں انج جاپدا اے پئی ایہہ دونویں اکو ہک نیں، پر جے اسیں ایہناں دی گرامر ول دھیان دیئے تے انج لگدا اے پئی ایہناں دوہاں وچ اکا ای کوئی سبندھ ای نہیں۔

ملتانی ہوراں گرامر دے نال نال جیہڑیاں گلاں لکھیاں نیں، اوہناں دے پڑھن توں ایہہ پتا چلدا اے پئی ایہہ سانجھ وی لفظاں دی سانجھ اے اتے ایہناں دی بنتر وچ صاف صاف فرق نظر آؤندا اے۔ جیتھے کتھوڑا ایہت میل وی وسدا اے اوس توں ایہہ ثابت نہیں ہوندا پئی ایہہ سنسکرت دا اثر اے۔ جدنکر ایہہ میل آریائی کٹنے دیاں دوجیاں بولیاں فارسی، یونانی اتے لاطینی وغیرہ وچ وی مل جائے، تدنکر اسیں ایہہ سمجھاں گے۔ پئی پنجابی نے سنسکرت توں اثر نہیں لیا۔ سگوں پرانی پنجابی نے سنسکرت تے اپنا اثر کیتا اے۔ ایس سبندھ وچ سنسکرت دے مشہور عالم ڈاکٹر میکڈانل دا قول پیش کیتا جا سکدا اے۔ پئی ویداں دی زبان تے وی ایتھوں دے وسنیکاں دی زبان دا اثر موجود اے۔

پر جے گھڑی دو گھڑی لئی ایہہ وی من لیا جاوے پئی سنسکرت نے ساڈے دیس دیاں زباناں

دے کلّے لفظاں دے خزانے ای تے نہیں، نال ای گرامر تے وی اثر کیتا اے۔ فیر وی ایس توں ایہہ ثابت نہیں ہو سکدا پئی پنجابی زبان سنسکرت وچوں نکلی اے۔ کسے زبان دا دوسری زبان توں اثر لینا اک ہور گل اے اتے اوہدا اوس زبان دے وچوں نکلنا وکھرا سوال اے۔ جے اسیں ایہہ من لیئے پئی دوہاں زباناں دے گوہڑے سمبندھ توں ایہہ ثابت ہو جاندا اے پئی ایہہ زباناں اکو کٹنبے دیاں لڑیاں نیں۔ تاں سانوں مننا پوے گا پئی فارسی اتے ہسپانوی زباناں آریائی کٹنبے نال نہیں سگوں سامی خاندان نال سمبندھ رکھدیاں نیں کیوں جے عربی نے ایہناں تے ڈاہڈا گوہڑا اثر کیتا اے۔ خاص کر فارسی دی تاں گرامر وی عربی اثر توں نہیں بچ سکدی۔

فیر ایس توں بناں ایہہ وی گل اے پئی ساڈے کول ایہدی وجہ تاں موجود اے۔ پئی سنسکرت نے کدوں اتے کس طرح ساڈی بولی تے اثر کیتا، پر ساڈی زبان تے دراوڑی اثر دے ہون دی کیہ وجہ ہو سکدی اے کیوں جے ایتھوں تیکر ساڈی تاریخ دا تعلق اے، ایس توں ایہہ ثابت نہیں ہوندا پئی وکھن دیاں دراوڑی قوماں کدے وی ساڈے دیس وچ آباں ہون۔ ایس دراوڑی اثر دی وجہ ایس توں بناں ہور کیہ دس سکدے ہاں پئی آریاں دے آون توں پہلاں ایتھے دراوڑی زباناں دے موجود ہون نوں من لیئے۔ ملتانی ہوراں وی اپنے مضمون وچ ایہدے ول اشارہ کیتا اے۔ دراوڑی زباناں دے لفظ دی پنجابی پڑھن والیاں دے ساہمنے رکھیئے پر ایہہ فیر کدی مضمون دی شکل وچ پیش کراں گے۔

ایس مضمون وچ دتے گئے لفظاں، کماں کاراں دے ناں اتے دُوجیاں گلاں دے دراوڑی دے نال سانجھ پنے توں وی ایہہ صاف پتا چلدا اے پئی آریاں توں پہلاں ایتھے دراوڑی قوماں وی وسوں سی اتے سندھ دے میدان وچ دراوڑی زباناں دے جھنڈے جھولدے سن جدوں آریا ایتھے آئے تے جیویں اوہناں نے ساڈے دیس دیاں کئی بولیاں دے لفظ سکھ لیئے، ایسے طرح ایتھوں دے وسنیکاں نے وی ایہناں دیاں کجھ گلاں سکھ لیاں، پر آون والے آریا گنتی وچ بہت گھٹ سن، ایس واسطے اوہ کوئی بہتا اثر نہ کر سکے سگوں جیویں اک چھوٹی جیہی ندی وڈے دریا وچ مل کے اپنے آپ توں گم کر دیندی اے ایسے طرح آریا ایتھے آکے اپنا سب کجھ گم کر بیٹھے۔ اج نہ کدھرے ویداں دی بولی بولی جاندی اے تے نہ کدھرے ویداں دا مذہب باقی اے۔ راج کل دا ہندو دھرم بھانویں ویداں نوں من دا ضرور اے، پر ایہہ ایس دیس دیاں کئی گلاں نوں نال رلا کے ویداں دے دسے ہوئے راہ توں نکھڑ گیا اے۔

ہاں ! ہیں کیہہ رہیاں سی پئی ساڈے دیس دیاں بولیاں نے آؤن والے آریاں نوں کوئی لمّا چوڑا اثر نہیں لیا تے تھوڑی جیہی بدلی ہوئی شکل وِچ اج تیک باقی اے۔

وِدواناں نے آریاں دے آؤن دے ویلے ایتھے بولیاں جان والیاں بولیاں نوں پرانی پراکرت داناں دِتا اے۔ ایسے پرانی پراکرت چوں پنجابی اتے ہندو پاک ملک دے اُتّری علاقے دیاں دوجیاں بولیاں نکلیاں سن۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا پئی پنجابی دی ماں سنسکرت نہیں سگوں دراوڑی بولیاں نیں۔

جناب محمد آصف

پنجابی زبان

اوہدیاں بولیاں تے دُوجے ناں

گریئرسن نے اپنی کتاب لنگواسٹک سروے آف انڈیا وچ لکھیا ہے کہ پنجاب دے ہر ضلع وچ وکھری وکھری پنجابی بولی جاندی ہے۔ اوس نے کوُڑ نہیں ماریا۔ ایہہ ناں سگوں ایہہ آکھدے ہوندے ہاں کہ اک کوہ تے پانی اتنے باراں کوہاں تے بولی بدل جاندی ہے۔ پر سوچن والی گل ایہہ ہے کہ گریئرسن نے ایہہ نظریہ پنجابی اُتے ای کیوں تھپیا ہے؟ کیہ ساریاں زباناں دا ایہو حال نہیں؟

گجراتی زبان دا اکھان ہے:

بار گاویں بولی بدلے، ترو ور بدلے تتاکھا
بڈھاپا ماں کیس بدلے، لکشن نہ بدلے لاکھا

مطلب ایہہ کہ باراں کوہاں تے بولی انج بدل جاندی ہے جیویں درخت اپنیاں شاخاں بدل لیندا ہے۔ یا بڈھیپے وچ وال بدل جاندے ہن پر لاکھا (ہندواں دی اک ذات) اپنے لچھن نہیں بدلدا۔

انج ای سندھی زبان وچ آکھدے ہن:

سنڌ ۾ چپي چپي تي ٻولي ٻي

مطلب ایہہ کہ سندھ وچ چپے چپے تے دوجی بولی جاندی ہے۔

عبدالحمید چودھری نے اپنے اک مضمون:

THE SPOKEN DIALECTS OF SYLHET

وچ گھٹو گھٹ پندرہ بولیاں دے ناں گنوائے ہن، جو سلہٹ وچ بولیاں جاندیاں ہن۔

کتنے کتنے ناں ایہو جہی ویکھن وچ آیا ہے کہ اکو شہر وچ دو وکھ وکھ بولیاں ورتوں وچ آوندیاں ہن۔ لنڈن وچ ایسٹ اینڈ تے ویسٹ اینڈ دیاں بولیاں وچ ڈھیر سارا فرق ہے۔

ایس توں پہلاں کہ ایہناں زباناں دیاں وکھو وکھ بولیاں ول جھات پوائی جاوے ، آؤ کھاں رتا ویکھیے کہ بولی آکھدے کس نوں ہن ۔ انسائیکلوپیڈیا برٹینیکا وچ " بولی " دا ویروا ایہ ونڈیاں لکھیا ہے کہ کسے فرد ، فرقے ، پیشے ، سماجی گروہ یا علاقے وغیرہ دی زبان وچ بولن دے خاص ڈھنگ نوں یا وسیع معنیاں وچ جیہڑیاں بولیاں کسے اِک سانجھی زبان دیاں بولیاں ہوندیاں ہن ، اوہناں نوں " بولی " آکھیا جاندا ہے ۔ جے ایس نوں سامنے رکھیئے تاں کسے فرد دی زبان وچ بولن دے خاص نویکلے ڈھنگ نوں وی بولی داناں دِتا جاسکدا ہے ، پر کیوں جو اِکو سماجی گروہ یا اِکو علاقے دے لوکاں وچ اُچارن ڈھنگ اینا سرل تے معمولی ہوندا ہے کہ اوہ شمار وچ نہیں آؤندا ، ایس پاروں بولی دا گھیرا ایڈا اکو وڈا منھیا جاندا ہے جتھے واضح طور تے نکھیڑ کیتا جاسکے ۔

سدھی جہی گل ایہہ ہے کہ کسے اِک علاقے دی بول چال اوس علاقے دے عین نیڑے وسن والے لوکاں وچ ودھیرے سمجھی جاندی ہے ، جیویں وِتھ ودھدی جاندی ہے ، بول چال وچ فرق دی ودھدا جاندا ہے ۔ جدوں ایہہ وِتھ حدوں باہری ودھ جاندی ہے تاں بولی اپنا روپ اُکا ای وٹا لیندی ہے ۔ اوس علاقے وچ کسے اِک تھاں تے حکومتی مرکز قائم ہونا ۔ وپار دا اک خاص مرکز ہوند وچ آؤنا ۔ آواجائی دے وسیلیاں دا اوس تھاں تے باقی تھانواں نوں ودھیرے آسان ہونا ، یا اوس علاقے دی بولی دا وچار ، دھارتے مذہبی لوڑاں کرکے ورتیا جانا ——— کجھ کو ایجیہے کارن ہن جیہناں پاروں اوہ علاقہ مرکزی حیثیت اختیار کرجاندا ہے ۔ جے اوس علاقے دے وسنیکاں دیاں نِت جیون دیاں لوڑاں لئی اوہ بولی ادبی کھیتر وچ نتر آوے تاں کجھ چِر وچ ای اوس دا ٹھک بجھ جاندا ہے ۔ اوڑک ایہو بولی اِک دن زبان دا درجہ حاصل کرلیندی ہے ۔ ایتھے ایہہ بھلیکھا نہیں پینا چاہیدا کہ ایس دا رشتہ اپنیاں بولیاں نالوں ٹُٹ جاندا ہے سگوں مرکزی بولی اپنے آلے دوالے دیاں بولیاں توں لین دین جاری رکھدی ہے تے دِنوں دن امیر ہوندی رہندی ہے ۔ مرکزی بولی دے ادبی کھیتر وچ نتر آون کرکے ، اوہ معیاری زبان دی حیثیت اختیار کرلیندی ہے ۔

انگریزاں نے جد سندھ تے قبضہ کیتا تاں اوہناں نے حیدرآباد نوں مرکزی حیثیت دتی ۔ مُڑ جد ۱۸۵۳ء وچ سندھی زبان وچ درسی کتاباں لکھوان دی لوڑ پئی تاں حیدرآباد دے پڑھے لکھے طبقے نوں ایس کم تے لایا گیا ۔ اوہناں نے اپنی بولی (وچولی) نوں معیاری منھ کے اوس وچ درسی کتاباں لکھیاں حیدرآباد دی بولی ای ہن معیاری ہے تے سندھی زبان اوسے نوں آکھیا جاندا ہے ۔

بھیرومل مہرچند آڈوانی نے اپنی کتاب " سندھی بولی جی تاریخ " وچ سندھی زبان دیاں

چھ بولیاں دسیاں ہن جیویں

(۱) لاڑی (۲) وچولی (۳) سریلی (سرائیکی) (۴) کچھی (۵) لاسی (۶) تھریلی

ایہناں دا تھوڑا جیہا ویروا ایتھے دِتا جاندا ہے تاں جے پتہ لگ سکے کہ معیاری سندھی (وچولی) نے اوس دیاں بولیاں وچ کنا کو فرق ہے:

وچولی	لاڑی	لاسی	کچھی
باھ	با، چیرو	چیرو	چیرو، نگاٹو
یلي	پلسني	قوسٹي	مني
جوءِ	جوءِ، وني، وھو	زال	ڈھو، پاتري
چا	کہا، کھاڑو	چو	کرو
ماٹھو	ماڑو	ماٹھو	مائڑ، ماڑو

تھوڑا جیہا فقریاں وچ وی فرق ویکھ لیؤ

۱۔ وچولی: تنھںجو نالو چا اھي؟

لاڑی: توجو نالو کجا آئي؟

کچھی: انے جو نالے ع کرو آئي؟

۲۔ وچولی: مونے ھنے جیے پٹ کیے گھٹا
چھیک ھنیانے آھنے

لاڑی: مونے انے جیے پٹ کیے گتا
چابک ھیا آتے

کچھی: مونے انے جیے چوکرے کیے
جھبجھینے جھپاٹنے سینے ماریو آئي

لاسی: مونے ڈبیے پٹ کیے گھاٹو چابکانے
سینے کٹیر آھي

ایہہ مثالاں میں اپنے کولوں نہیں لکھیاں سگوں اڈوانی دی کتاب "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" وچوں لئیاں ہن۔

ایڈے وڈے اختلافاں دے باوجود سندھی زبان دی کسے وی بولی دے بولن والے نے اج تائیں ایہہ رَولا نہیں پایا کہ اوس دی زبان وکھ ہے اتے اوس دا سندھی نال کوئی تعلق نہیں۔

ایس توں ایہہ وی ثابت ہوندا ہے کہ حیدر آباد دی بولی "وچولی" نوں ۱۸۵۳ء توں ادبی تے معیاری زبان دا درجہ ملیا ہے، ایس توں پہلاں ایہہ نری اک بولی سی۔

سلہٹ وچ معیاری تے ادبی زبان بنگالی ہے۔ سبھ کتاباں، رسالے معیاری بنگالی وچ چھپدے نیں، پر سلہٹ وچ بولیاں جاون والیاں بولیاں تے بنگالی وچ فرق صاف لبھدا ہے جیویں:

معیاری بنگالی: بھورے ہائے گیچے ارتباب پکھیرا دیکھے۔

صدر سلہٹ: بیاں اوئے گیسے ارہوگول پکنتے داکرا۔

ٹاؤن سلہٹ: بیاں اوئے گیسے ارسوکول پاک کنتے داکرا۔

جنوبی سلہٹ: بیاں اوئے گیسے ارہوکول پاکیانتے داکرا۔

ایہو ای نہیں سگوں سلہٹ دیاں بولیاں وچ ڈھیر سارے وڈے وڈے شاعر جیویں: دیوان حسن رضا، دیوان اقلیم الرضا، ارجمند علی چودھری، سید شاہ نور، دینا بھایا نند، منشی ابراہیم علی وغیرہ ہوئے ہن پر اج تائیں کسے نے وی باتھہ اُلار کے ایہہ نہیں آکھیا کہ اسیں بنگالی نوں نہیں مندے۔ ساڈی وکھری زبان ہے۔

اِنج ای سابق صوبہ سرحد وچ اک قبیلے دی پشتو دوجے قبیلے نال نہیں رلدی۔ سگوں مہمند، وزیر تے خٹک قبیلیاں دیاں بولیاں وچ اینا کو فرق ہے کہ ادھ سبھ جیہے اک دوجے دی گل ای نہیں سمجھ سکدے۔ ایس دے باوجود اوہناں نے پشتو زبان تے اوس دیاں بولیاں بارے کدے کوئی جھگڑا کھڑا نہیں کیتا۔

ایس توں پہلاں کہ اسیں پنجابی زبان تے اوس دیاں بولیاں تے جانن پائیے اک وار پھیر اپنا سوال دوہرا ؤندے ہاں کہ گریرسن نے صرف پنجابی بارے ای کیوں آکھیا سی کہ ایہہ ہر ضلع وچ وکھری وکھری ہے۔ ایہہ گل تاں ہر زبان تے اوس دیاں بولیاں بارے آکھی جا سکدی سی جے پسج پچھو تاں ایس وچ اوس دا قصور گھٹ تے برطانوی سامراجی ذہنیت دا ودھ سی۔ ایہناں دا "پاڑ پاؤ تے راج کرو" سبھ توں وڈا مقصد ہوندا سی۔ ایس پالیسی نوں ایہناں نے زبان دے معاملے وچ وی وڈی ڈھٹائی نال ورتیا۔

سبھ توں پہلاں ۱۸۸۰ء وچ زباناں وچ پاڑ پاون دا کم ہورنیل نے اپنی کتاب توں شروع کیتا

جس نے ایہہ شوشا چھڈیا کہ آریا زباناں دیاں دو شاخاں ہن ——— اِک اندرلی شاخ تے دوجی باہرلی شاخ۔

سر جارج گریئرسن نے ایہناں نوں ہورا گے ودھایا تے لکھیا کہ اندرلی شاخ دیاں موجودہ زباناں پنجابی، پچھمی، ہندی، راجستھانی، گجراتی تے پہاڑی ہن۔ باہرلی شاخ وچ ہندی، سندھی، مراٹھی کشمیری، اُڑیا، بہاری، بنگالی تے آسامی۔ ایہناں دوہاں دے وچکار اِک تیجی شاخ "پوربی ہندی" دی بنا دتی گئی۔

برطانوی سامراجی ذہنیت نے ایس تھیوری راہیں کئی شکار کیتے۔ ہندی دے تِن ٹکڑے ہوئے۔ اک گیا باہرلی شاخ نال (بہاری ادب) اندرلی شاخ نال (پچھمی ہندی) تے تیجا وچکارلی شاخ (پوربی ہندی)۔ اِنج ای پنجابی دے دو ٹکڑے کر دتے گئے۔

گریئرسن نے اجیہے ڈھنگ نال ونڈ کیتی کہ لسانیات بارے لکھن والے اج تائیں ایس دے بھمبل بھوسیاں وچوں نہیں نکل سکے۔ ڈاکٹر گراہم بیلی اپنے مضموناں وچ تے ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹر جی نے اپنی کتاب THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF BENGALI LANGUAGE وچ ایس دیاں رج کے دھجیاں اڈائیاں پر گریئرسن نے اوہناں دی گل ای نہ گوہ گوچرے کیتی۔ اوہ اپنا پاڑ پاون والا کم کر چکے سن۔

اج ایس دا سِٹا ایہہ نکلیا ہے کہ کرم حیدری (پوٹھوہاری لوک گیت) فارغ بخاری (نویاں راہواں) بشیر احمد نظامی (بہاولپوری ملتانی زبان و ادب) تے ڈاکٹر مہر عبدالحق (ملتانی زبان اور اس کا اردو سے تعلق) وچ اپنیاں اپنیاں بولیاں نوں وکھ وکھ زباناں منوان لئی اصرار کر دے ہن۔

جیویں اساں پہلاں دسیا اے ہر زبان دیاں بولیاں وچ تھوڑا تھوڑا فرق تاں ہوندا ای اے۔ جدوں جغرافیائی، سیاسی تے معاشرتی حالات وچ فرق پے گیا تاں بولیاں وچ فرق تاں ضرور پیسی۔ گریئرسن ایسے فرق نوں لے کے ایہہ ثابت کرن بہہ گئے سن کہ ایہہ بولیاں دا نہیں زباناں دا فرق ہے اوہناں دیاں دلیلاں دا ڈھنگ کجھ ایہو جیہا سی۔ بکری تے رچھ اکو ہن کیوں جو دوہاں دے پنڈے تے وال ہن۔ دوہاں دیاں چار لتاں، اک اک مونہہ، دو دو اکھیاں تے دو دو کن ہن، پر اکو بھیڈ دے دو بیلے بالکل وکھری نسل نال تعلق رکھدے ہن کیوں جے اک دا رنگ کالا تے دوجے دا چٹا ہے۔ اک دے متھے اُتے داغ ہے تے دوجے دا متھا صاف ہے وغیرہ وغیرہ۔

اِنج جاپدا ہے کہ ساڈے ایہہ سجن زبان تے بولی دے فرق نوں ای نہیں سمجھدے اتے جے سمجھدے ہن تاں کسے خاص وجہ کر کے جان بجھ کے اوس توں اکھاں نوٹیاں ہوئیاں ہن۔

ایس دیاں بولیاں نوں مکھ رکھ کے پنجابی زبان نوں ترے حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا ہے۔

(۱) پوربی (۲) پچھمی (۳) مرکزی

پوربی

(۱) بھٹیانی :- حصار، بیکانیر، گوڑگاؤں وغیرہ

(۲) پوآدھی :- انبالہ، پٹیالہ، جنید وغیرہ۔

(۳) دوآبی :- لدھیانہ، جالندھر، کپور تھلہ، ہوشیار پور وغیرہ۔

(۴) مالوئی :- فیروزپور، فریدکوٹ، مالیرکوٹ وغیرہ۔

(۵) پہاڑی :- جموں، کانگڑ، شملہ وغیرہ۔

پچھمی

(۱) ملتانی :- ملتان، ریاست بہاولپور، ڈیرہ غازی خاں، ڈیرہ اسماعیل خاں وغیرہ۔ (ایس نوں سرائیکی وی آکھیا جاندا اے)

(۲) پوٹھوہاری :- راولپنڈی

(۳) چھاچھی :- کیمبل پور، ہزارہ

(۴) دھنی :- جہلم تے سرگودھا، کیمبل پور تے میانوالی دے کجھ حصے۔

(۵) شاہ پوری :- جھنگ، سرگودھا۔

مرکزی

ماجھی :- لاہور، سیالکوٹ، گوجرانوالہ، گجرات، امرتسر، گورداسپور وغیرہ

مڈھ توں ای لاہور، امرتسر وغیرہ وپار، مذہب، سیاسی تے سماجی مرکز رہے ہن۔ ایس پاروں ایتھوں دی بولی نوں مرکزی حیثیت حاصل ہوگئی۔ جیویں جیویں ایس نوں اظہار دا وسیلہ بنایا گیا۔ جیویں جیویں ایس وچ ادب تخلیق کیتا گیا، تیویں تیویں ایہہ نکھردی رہی۔ ایس نے اپنے آلے دوالے دیاں نوں لفظاں وچ کدے وی خست نہیں کیتا۔ ایہو وجہ ہے کہ ایہہ دن دن امیر ہوندی رہی ہے ہوندیاں ہوندیاں ایس نے زبان دا درجہ حاصل کر لیا۔

پاکپتن دے بابا فرید، لاہور دے شاہ حسین، قصور دے بلھے شاہ، ملتان دے علی حیدر، شیخوپورہ دے وارث شاہ، میرپور دے میاں محمد بخش، ہوشیارپور دے مولوی غلام رسول، پشاور دے برد اپشاوری، راولپنڈی دے احمد علی سائیاں، چاچڑاں دے خواجہ غلام فرید تے بہاولپور دے میاں لطف علی نے اپنی شعری تخلیقات لئی ایسے زبان نوں وسیلۂ اظہار بنایا ہے۔ ایہہ ٹھیک ہے کہ اوہناں دی زبان وچ ساڈوں اوہناں دے علاقائی لہجے لبھدے ہن پر علاقائی لہجیاں نوں لسانیات دے ماہراں نے کدی وی وکھری زبان دا درجہ نہیں دتا۔ وکھری زبان آکھن نال تاں اوہو گل ہوسی کہ اکو نسل دی بھیڈ دے دو لیلیاں نوں دو وکھ وکھ نسلاں قرار دتا جاوے۔

ایس نوں اسیں ذرا کو ہور کھول کے بیان کردے ہاں۔ فارغ بخاری تے برد اپشاوری تے احمد علی سائیاں نوں ہندکو دے غالب تے داغ لکھیا ہے۔ کرم حیدری نے برد اپشاوری تے احمد علی سائیاں دے پوٹھوہاری شاعر ہون دا دعوے کیتا ہے۔ پنجابی لکھاری اوہناں نوں پنجابی زبان دے شاعر آکھدے ہن تاں جناچہ ایہناں وچ اندرلی سانجھ نہ ہووے کیویں ایہناں نوں ہر کوئی اپنا آکھ سکدا ہے۔

انج ای بشیر احمد نظامی تے کشفی ملتانی نے ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں نے اپنیاں کتاباں وچ خواجہ غلام فرید، مولوی لطف علی، سلطان باہو، علی حیدر، بلھے شاہ، حافظ برخوردار تے دوجے کئی شاعراں نوں ملتانی (سرائیکی) دے شاعر قرار دتا ہے۔ جدکہ ڈاکٹر موہن سنگھ، باوا بدھ سنگھ، ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن بنارسی داس جین، نجم حسین سید، شریف کنجاہی، پروفیسر محمد سرور، کریم خان تونسوی، عبدالغفور قریشی تے مولا بخش کشتہ وغیرہ ایہناں نوں پنجابی شاعر آکھدے ہن، جد زباناں ای وکھ وکھ ہن۔ جد ایہناں زباناں دی آپو وچ سانجھ ای کوئی نہیں، تاں پھر کیویں اک ایہناں شاعراں نوں اپنے پیٹے پا رہیا ہے تے دوجا اپنے ——— ہندکو، پوٹھوہاری، ملتانی بارے میں اک مضمون "سلطان باہو کا ذریعہ اظہار" (امروز ۲ رمئی ۱۹۶۵ء) وچ پہلاں ای کھول کے گل کر چکیا ہاں۔ میں سمجھدا ہاں کہ اوس نوں ایتھے دوہراون دی لوڑ نہیں، ہیٹھ والے مضمون وچ میں صرف ڈاکٹر مہر عبدالحق دی کتاب بارے گل کرنا چاہوندا ہاں۔

ڈاکٹر ہوراں اپنی ۷۰۸ صفحیاں دی کتاب ملتانی زبان اور اس کا اردو سے تعلق وچ سارا ٹل ایہہ ثابت کرن تے لایا ہے کہ پنجابی تے ملتانی وکھ زباناں ہن۔ اوہناں دی ادھی نوں وددھ کتاب سر جارج گریرسن دی کتاب "LINGUISTIC SURVEY OF INDIA"

تے منحصر ہے۔ صفحہ ۳۰۱ توں لے کے ۳۲۰ تائیں اوہناں نے پنجابی تے ملتانی وچالے دے اختلاف دسے ہن۔ اوہناں دے مطابق ایہہ اختلاف ایہناں زباناں نوں وکھری وکھری زبان دا درجہ دیندے ہن۔ اوہناں بڑا ٹل لایا ہے، پر صرف پنج ای وکھرے روپ دسے سکے ہن۔

(۱) ملتانی وچ لتو بہ نوں (ٹ) بولن وچ آؤندا ہے پر پنجابی وچ نہیں۔ ڈاکٹر ہوراں نوں بھلیکھا لگا ہے۔ اوہناں نے کدے پنجابیاں نوں کنک، مکھن، ڈھکن، چانن، سُننا، کھنا وغیرہ بولدیاں نہیں سنیا جاپدا۔ نہیں تاں اوہ کدے وی ایہہ گل نہ آکھدے، اِک ہور گل اوہناں نے ایہہ وی آکھی ہے کہ ملتانی دے چار حروف تہجی (یعنی ب، ج، ڈ، گ) وکھرے ہن۔ ایہہ تاں جغرافیائی حالات نال فرق پیا ہے۔ انے ایسے نوں بولی دا فرق آکھدے ہن۔ اچارن ڈھنگ وچ فرق نال زبان نہیں بدل جاندی۔ بکری، بلی، جموں، جال، ڈانگ، ڈاکرا، گانی، گاں لفظاں دے پہلے حرف دیاں آوازاں ذرا کو بدلا کے بولن نال زبان نہیں وٹ جاندی۔

(۲) "ملتانی بولن والے لاہوریاں وانگوں ہ نہیں بول سکدے" ایہہ پھیر جغرافیائی اثرات ہن۔

(۳) اوہ آکھدے ہن کہ پنجابی تے ملتانی وچ حدِ فاصل "سی" دا لفظ ہے۔ ملتانی وچ ایہہ مستقبل دے معنیاں وچ ورتیا جاندا ہے تے پنجابی وچ ماضی لئی ورتیا جاندا ہے۔

کسے حد تائیں ایہہ غلط ہے کیوں جو گورو نانک توں لے کے مولوی غلام رسول تائیں سبھ شاعراں نے "سی" نوں مستقبل دے معنیاں وچ ای ورتیا ہے۔ ایس سلسلے وچ ہزاراں شعراں دیاں مثالاں دتیاں جا سکدیاں ہن۔ ایس پاروں ایہہ وی ملتانی نال پنجابی دے اختلاف دی وجہ نہیں بیندی۔

(۴) پنجابی وچ "نے" ورتیا جاندا ہے، ملتانی وچ ایس دا وجود نہیں لبھدا۔

ایہہ گل وی کسے حد تائیں غلط ہے کیوں جو پنجابی وچ ورتیا وی جاندا ہے تے نہیں وی۔

(۵) پنجابی دیاں تھلے دتیاں صورتاں پنجابی نال ای مخصوص ہن، ملتانی وچ ایہناں دا وجود نہیں۔

(ا) اوہ کل ایتھے ہیسی اج دا پتا نہیں۔

(ب) اوہ پاس پستول وی ہیگا سی۔

(ج) میرے کولوں روٹی ہن کھا نہیں ہوندی، یا، اے کم مینتھوں نہیں کر ہُندا

سانوں نہیں سمجھ آئی کہ ڈاکٹر ہوراں تے ایس نوں ثابت کیہہ کرنا چاہیا ہے۔ یا تاں اوہ ایہناں دے مقابلے تے ملتانی وی دیندے تاں جے اختلاف دا پتا لگدا۔ اِک گل ہور ایں اوہناں دی خدمت وچ عرض کرساں، اوہ ایہہ کہ ایہہ نمونے اوہناں نے پنجابی دی ٹکسالی تے معیاری زبان نوں نہیں

دے نے سگوں وکھ وکھ بولیاں وچوں لئے ہن۔ مثلاً "ہیگا سی" دا صیغہ صرف دو آبی بولی وچ ورتیا جاندا ہے ، ہور کسے بولی وچ نہیں۔

گل کی ایہہ پئی پنجاں دریاواں دی دھرتی اُتّے پنجابی ای بولی جاندی ہے، صرف تھائیں تھائیں ایہداناں بدل جاندا ہے۔

جناب پروفیسر قیوم منظو

بولیاں

پنجابی لوک گیتاں دی اک قسم بولیاں اے۔ بولیاں جمع دا صیغہ اے، جیہدا واحد بولی اے تے جیہدے بہت سارے معنی نیں۔ بولی دا لفظ زبان دے معنیاں وچ ورتنیا جاندا اے تے مہنیاں دیاں معنیاں وچ وی آوندا اے۔ بولی پنجابی شاعری دی اوس قسم نوں کہندے نیں، جیہدا صرف اک ای مصرعہ ہوندا اے۔ جد مصرعہ اک ای اے تے فیر اوہدے وچ ردیف قافیے والی گل وی واد ھوای اے۔ مطلب ایہہ کہ بولی اجیہی نظم اے، جیہڑی اکو ای مصرعے وچ مک جاوے تے جیہدے وچ ردیف قافیہ وی نہ ہووے۔ بعضیاں کتاباں وچ اک بولی دے دو ٹوٹے کر کے اوہناں نوں اُتے ہیٹھ دو مصرعیاں دے روپ وچ لکھیا ہوندا اے۔ انج لکھن وچ ہرج تے کوئی نہیں، پر اُتوں والی ویکھن والیاں نوں ایہہ بھلیکھا پیندا اے کہ بولی دو مصرعیاں نال بن دی اے۔ بھانویں اوہناں دوہاں مصرعیاں وچ ردیف قافیہ نہیں ورتنیا ہوندا۔ ذرا ساہ لین نوں پنجابی وچ ورام آکھدے نیں۔ چھوٹے مصرعیاں وچ ورام دی لوڑ نہیں پیندی، پر وڈیرے لمے مصرعیاں وچ تے دو دو ورام وی آجاندے نیں۔ ایس لئی بولی دے اکو مصرعے نوں جیہڑا لماں وی ہوندا اے اک ورام نال پڑھدے نیں، جیہناں نے ایس اک مصرعے دے دوہاں ٹوٹیاں نوں اُتے ہیٹھ لکھ کے دو مصرعے بنا دِتا اے۔ اوہناں نے دراصل ورام دا صحیح ورتا نہیں کیتا۔ ایہہ مثال ویکھو۔ بولی اے:

گوری لاہ کے پنجیباں رکھیاں
دھرتی نوں پھُل لگ گئے

ویکھ کے تہانوں اندازہ ہویا ہونا اے کہ "دھرتی نوں پھُل لگ گئے" پڑھن توں پہلاں ذرا کو وقفہ دینا پوے گا۔ اصل وچ "گوری لاہ کے پنجیباں رکھیاں دھرتی نوں پھُل لگ گئے" اکو

ای مصرعہ اے ایہدے دو ٹکرے کرکے "جے گوری لاہ کے پنجریاں رکھیاں" اک سطروچ تے "دھرتی نوں پھل لگ گئے" دوسری سطروچ لکھیئے تے ایہہ دو مصرعہ گنتری کرن لئی تے بن جان گے، پروچوں ایہہ اکو ای مصرعہ ہووے گا۔ فیر جدوں ایہناں وچ کوئی ردیف قافیے والی نہیں اوہناں نوں دو مصرعے آکھنا ورام نوں پہناہی لماں کرناایں۔

بتھیریاں تھاواں تے لہجے دے فرق نال یا لفظاں نوں اگے پچھے کرن نال انج وی ہوندا اے جے اوہدے وچ ورتیاں ہوئیاں ماتریاں دی گنتری وچ فرق پے جاندا اے، پر عام طور تے اک بولی وچ ۳۴ ماترے گنے جاندے نیں۔ ۱۸ پہلوں تے ۱۶ اگروں۔ مطلب ایہہ جو اٹھاراں ماتریاں مگروں ورام آؤندا اے۔ دیکھو "پیریں عشقے دی جھانجر پالے" (۱۸ ماترے) تے "پنج کے منالے یار نوں"۔ ۱۶ ماترے تے کل ۳۴ ماترے ہوئے۔

میں پہلوں ای ایہہ آکھیا سی جے بولیاں لوک گیتاں دی اک قسم اے۔ جو بولیاں نوں گیت دسیا گیا اے تے سدھی گل ایہہ اے کہ ایہناں دا گنویا جاناں ضروری اے۔ ایس کرکے کدی اوس راگ دا سماں بنھن لئی جیہدے وچ ایہہ گنویاں جاندیاں نیں تے کدی بولیاں دے وچ وہے ہوئے جذبے نوں اگھیڑن لئی، بولیاں گاؤن نوں پہلاں گان والا اک دو لفظ کدی ٹنک وچ تے کدی بے تکے آکھ لیندا۔ کئی تھاواں تے بلے بلے یا بھٹی بلے بلے آکھیا جاندا اے۔ ایہہ یا ایہو جیہے لفظ بولی دا حصہ نہیں ہوندے تے نہ ایہناں نوں اصل بولی دے ماترے گنن لگیاں حساب وچ رکھنا چاہیدا اے۔ میں ایہہ گل ایس لئی آکھی اے کہ کئی واری چنگے سیانے وی بھلیکھا کھا جاندے نیں۔

ہن تیک جو کجھ کہیا گیا اے اوہ بولیاں دی ظاہری شکل دے بارے سی، پر بولیاں دے پنڈے توں ودھ کے تے اوہناں دا اندروار روپ اے۔ میرا مطلب اے جیہیں جذبے جوش تے اصلے تے ایہہ بولیاں کھلوندیاں نیں، اوہ ایناں سچا، زوروار تے بھرواں ہوندا اے کہ اوہدے اگے بولیاں دی ظاہری شکل ماند پے جاندی اے تے بولیاں سنن والا ایہہ بھل جاندا اے کہ ایہدے وچ کنے ماترے نیں۔ ورام کتھے آیا تے قافیہ ردیف کدھر گیا؟

بولیاں پنجابی شاعری دا اک انوکھا تے نویکلا روپ اے۔ اک مصرعے وچ اپنے دکھاں دردں خوشیاں، سدھراں یا اپنی واہی بیجی، گھاٹے وادھے، دھیلے پیسے دے حال نوں انج نبھا دینا، جو سنن والے دے جیوں کلیجے نوں ہتھ پوے تے اوہ ہل نہ سکے۔ کوئی نکی جہی گل نہیں جے ایہہ گل ہکی اے کہ گھٹو گھٹ لفظاں وچ ودھ توں ودھ گل کیتی جائے تے انج کیتی جائے، جو سنن والے دے

مغز وچ اجیہا چانن ہو جائے کہ اوس نوں دور تے نیڑے سبھ کجھ دسن لگ پئے تے فیر پنجابی دیاں بولیاں دی ٹکر دی کسے ہور زبان دی شاعری وچ گھٹ ای کوئی صنف ہووے گی۔ بولیاں دے اک اک مصرعے وچ کسے وڈے کوی تے نہیں بلکہ عام لوکاں نیں اجیہاں حقیقتاں بنھیاں، اجیہاں صورتاں وکھائیاں، اجیہے نقشے کھچے تے اجیہے رنگ لائے نیں، جو اک مصرعے وچ اِک اِک کتاب لکھی ہوئی لگدی اے۔ ایہہ گل نویں نہیں کہ دیس پنجاب دی دھرتی تے باوا فرید توں لے کے بلھے شاہ، تے سلطان باہو نوں لے کے شاہ حسین بڑے وڈے وڈے صوفی تے کوی ہوئے نیں تے اوہناں دیاں لکھیاں ہوئیاں کافیاں تے گیت قصے پنجابی زبان تے ادب دی جان نیں، پر اوہ عوام جیہڑے بولیاں دے روپ وچ پنجابی نوں انمول خزانے دے گئے۔ اوہناں دے خیال تے جذبے دی لاٹ وی سدا روشن رہن والی اے۔ میں صوفی شاعراں دی گل کر رہیا ساں۔ تصوف وچ ڈبیاں ہوئیاں ایہہ اک دو بولیاں دی ویکھو، جیہڑیاں خبرے کدوں ایس دھرتی چوں پھٹیاں، پر جیہڑیاں ایس دھرتی دا سر ہمیش اُچا رکھن گیاں:

گلّی یار دی سُرگ دا واسا
تے اگ لاواں مندراں نوں

ہور ویکھو:

اینویں یار دا الاہما لینا
نوں گلّی وچوں چور کڈھ دے

گل تصوّف دی ہووے یا سدھے سادے عشق دی۔ ایسے سلسلے وچ بھانویں مرشد دی لوڑ دی گل ہووے، بھانویں ایس وبناوی بے ثباتی دی بولیاں لئی ایہہ اک وڈا موضوع اے، جیہنوں پنجاب دے گمنام فقیراں بلکہ روائتی ان پڑھ لوکاں نے انج توڑ چڑھایا اے کہ ایہدے وچ سبھے فلسفے تے اوہناں دے سبھ کڑے پاسے سامنے آگئے نیں۔

پنجاب دا وسیبا شہری گھٹ تے پنڈ دا بہتا اے۔ ایس کر کے ایہناں بولیاں وچ بہتی گل بات پنڈاں دیاں پیلیاں، فصلاں، کھوہاں تے ایہناں نوں واہن بیجن والے پنڈ دے منڈیاں کھنڈیاں گبھرواں جواناں تے بڈھے ٹھیریاں دے نال نال الہڑ مٹیاراں تے تندرست جٹیاں دی نظر آوندی اے۔ پنڈ دے مرداں تے تیویاں دے کپڑے لیڑے، گہنے گٹے، لاچے، صافے، ٹونیاں چھلے، ایہناں بولیاں وچ انج بجھے ہوئے نیں کہ اوہناں لوکاں دے نہ صرف عام طور طریقیاں دی گل کھُل دی

اے بلکہ اوہناں دیاں رسماں ریتاں، ویاہ شادیاں، میلے ٹھیلیاں دیاں بھیڑیاں چنگیاں سبھے صورتاں وکھالی دیندیاں نیں:

اج گھر سجناں دے جانا
چھبیسنی چھتی ٹک پینڈیا
لوکی پاندے ولائتی ٹوٹے
تے پھوکاں پھلکاری نوں
ویرا مر جائے وچولا تیرا
بھابی آندی کالے رنگ دی
میری سجری نار دا گھٹا
اُچا لونگ تے تونیڑیاں
نویں ووہٹی مکلاوے آئی
تے بہہ گئی پیڑھا ڈاہ کے
لے دے چرخہ شیشیاں والا
کتدی دا چوڑا چھنکے
گھگرہ پیٹے صوف دی اے
نیتوں جیٹھ مرے تے پاواں
جگے چھُٹ نوں مروڑا دتا
تے پنڈ دی پنچائت ٹٹ گئی

ہن خیال آیا اے کہ مینوں ایہہ گل ذرا پہلوں کرنی چاہیدی سی۔ بولیاں پان لئی عام طور تے منڈیاں دیاں دو ٹولیاں بن دیاں نیں، جیہیں ویلے پنڈ وچ شاماں ذرا ڈونگھیاں ہو جاندیاں نیں۔ ایہہ دو ٹولیاں پنڈوں باہر کھلے تھاں تے پیلیاں جاندیاں نیں تے واری واری اک ایدھروں تے اک اودھروں بولی پاندا اے۔ کدی کدی ایہہ سلسلہ سوال تے جواب دا روپ وی دھار لیندا اے، فیر کدی کدی اک پاسیوں اک منڈا ای گبھرو بن کے اپنے دل دی ہواڑ کڈھدا اے تے اج اپنی اوہ وی خواہش نوں پورا کردا اے، جیہڑیاں پنڈ دے ماحول وچ پوریاں نہیں ہوندیاں:

جناب پروفیسر ڈاکٹر محمد باقر

پنجابی بیت

پنجابی شاعری تے لوک گیتاں دیاں قسماں وچوں اک قسم بیت اے۔ ایہہ لفظ دراصل عربی دا اے۔ ایہدے لفظی معنے مکان، مندریاں عمارت دے نیں۔ ایہدا مطلب مصرع، شعریاں نظم دی ہوندا اے۔(۱) ہندوآں تے سکھاں نے پنجابی شاعری نوں اپنی اصطلاح وچ گونیتا کہیا تے آکھیا کہ پنجابی شاعری دے بحر ہندی تے فارسی وچوں آئے نیں۔ پئی ایہہ کھوج کڈھی اے کہ پنجابی ایس دھرتی اُتے فارسی ناروں پہلے موجود سی تے ہندی شاعری تے کل دی پیداوار اے۔ ایس لئی ایہہ گل صحیح معلوم نہیں ہوندی۔ ایسے طرح ہندوآں تے اوہناں دے پیروآں نے بیت دا ویرواکر دیاں ہویاں شعر دے اک حصے نوں خواہ مخواہ تُک آکھیا۔ حقیقت ایہہ وے کہ مسلمان ایہنوں مصرع ای آکھدے رہے نیں۔ ہندوآں نے بیت دے وزن نوں وی ماتریاں وچ تقسیم کرکے ایہدی شکل ہندوآنہ تے سکھی بنائی۔ نہیں تے گل ایہہ وے کہ پنجابی بیت دی اک قسم وچ دو مصرعے ہوندے نیں تے ایہدا وزن یاں بحریاں پنجابی ہوندا اے یاں فارسی یاں عربی دا ہوندا اے۔ کدی کدی ایہناں دو مصرعیاں نوں ٹھیک ادھ وچکاروں توڑ کے اکو جیہے وزن دے چار مصرعے بنالئے جاندے نیں تے ایہنوں وی بیت کہیا جاندا اے۔ ایہناں چونہاں مصرعیاں وچ ردیف تے قافیہ صرف دوسرے تے چوتھے مصرعے وچ ای آوندا اے۔ جیویں:

لکھّ وید گی وید لگا تھکےّ
دھروں ٹٹڑی کسے نہ جوڑنی اے
جتھے قلم تقدیر دی وگ چُکیّ
کسے وید گی نال نہ موڑنی اے

ایہہ اصل وچ دو ای شعر نیں، جیہناں نوں بیت دی شکل دین لئی چار مصرعے کر کے

۱۔ فارسی وچ سطرنوں وی بیت آکھیا گیا اے۔ (مرتب)

لکھیا تے پڑھیا جاندا اے ورنہ ایہناں چوہنواں مصرعیاں وچ ردیف "نی" اے تے قافیے صرف دو ای آئے نیں ۔ یعنی "جوڑ" تے "موڑ"

چھوٹے بحر وچ لکھے جان والے بیتیاں نوں "بیت خورد" وی آکھدے نیں :

آدم جام بلند بخت نوں
بہت ہوئی خوشحالی
بیٹھا تخت طرب دے اُپر
بھنورے دا والی

ایسے طرح جہنوں فارسی تے اردو وچ مستزاد کہیا جاندا اے، اوہنوں وی پنجابی بیت آکھدے نیں، پر ایہدے وچ مصرعے نال اَدھایاں چوتھائی مصرعہ ہور وی ہوندا اے ۔ ایس نوں پنجابی والیاں ڈیوڑھ دا ناں دتّا اے تے صحیح ناں دِتّا اے ۔ جیویں :

الف اسانوں آمل جانی کیوں میں منوں بھلائی
سُدھ بسرائی
اوس گھڑی نوں میں پچھتاواں جدمیں پریت لگائی
ہوئی سودائی
میری جان دکھاں نے گھیری جد توں پئی جدائی
اَت دُکھ دائی
میں بلہار آؤ گھر میرے ہُن نہ کریں پرائی
جے لڑ لائی

ایہناں بیتیاں وچ ہر مصرعے دے بعد اک نکا جہیا مصرع ایسے بحر وچ پر تھوڑے رُکناں وچ لگا ہویا اے تے ایس لئی ایس نوں ڈیوڑھ آکھیا جاندا اے ۔

ایہہ ویروا تے بیتیاں دے وزن وا سی ۔ ہُن ایہدی تاریخ تے مضمون ول ویکھو تے معلوم ہوندا اے کہ پنجابی بیتیاں وی تاریخ بڑی ای پرانی اے تے بیتیاں وچ تقریباً ہر قسم دے مضمون نوں شعر دے قالب وچ ڈھالیا گیا اے ۔ جیویں سبھ پرانے بیت شاید سانوں اوہ ملدے نیں جہناں بارے عام طور تے ایہہ مشہور اے کہ اوہ حضرت مسعود الدین فرید گنج شکرؒ دے نیں، جیویں عام طور تے معلوم اے ۔ حضرت فرید گنج شکرؒ اج توں ست سو سال پہلے حیات سن تے اوہناں دے

مرید حضرت نظام الدین اولیاؒ سن۔ ایہناں بزرگاں نے جیہڑیاں گلاں ساڈے تک حضرت فریدالدین گنج شکرؒ بارے پہنچائیاں نیں، اوہناں وچ ایس گل دا ذکر نہیں ملدا کہ حضرت فرید گنج شکرؒ نے پنجابی وچ شعر لکھے سن۔؎ ایسے لئی میں آکھیا کہ اوہناں دے ناں نال جیہڑے بیت مشہور نیں تے جیہناں نوں عام طور تے دوہا آکھیا جاندا اے، اوہ پنجابی دے قدیم بیتاں دی بڑی سوہنی شکل اے۔ ایہناں بیتاں دی اک خوبی ایہہ وے کہ صرف دو مصرعیاں وچ ہر طرح دا مضمون مکمل طور تے کھپ گیا اے۔ میں اک دو بیت درج کرناواں:

گور نمانی سد کرے نگھریا گھر آ
سریر ایتھے آؤنا مرنوں نہ ڈر، آ

محل نکھّن رہ گئے، واسا آیا تل
گوراں سئے نمانیاں بہسن روحاں مل

ایہناں دوہاں بیتاں وچ ہر اک وچ موت تے نہ ٹلن والی موت دا ذکر اک مکمل مضمون دی شکل وچ کیتا گیا اے کہ قبر پئی پکاردی اے نگھریا ہویا توں آخر ایتھے میرے کول آؤنا ای اے۔ ڈر دا کیہڑی گلوں ایں۔ ہر صورت مر کے توں ایس گھر آؤنا ایں۔ ایسے طرح دوجے بیت وچ ایہہ گل آکھی گئی اے پئی محل ہر صورت خالی ہون گے تے اوہ قبراں آباد ہون گیاں، جیہڑیاں مقلاں وچ بنیاں ہوئیاں نیں۔ ایہہ دو وڈے سارے مضمون تھوڑے جیہے لفظاں وچ سمٹ گئے نیں۔ کوئی چاہے تے بے شک ایسے مضمون نوں ودھا کے دو وڈیاں وڈیاں نظماں لکھ لئے۔

جس طرح ایہناں دو بیتاں وچ تصوّف تے زندگی دی بے ثباتی دا ذکر کیتا گیا اے، ایسے طرح بیتاں نوں عشقیہ تے حزنیہ جذبیاں دے اظہار لئی وی بہت سارے پنجابی شاعراں نے استعمال کیتا اے۔ بیتاں وچ سی حرفیاں تے قصّے لکھے گئے نیں۔ جیویں مقبل تے وارث نے ہیر دے قصّے نوں بیتاں دے بحر وچ ای نظم کیتا اے تے علی حیدر نے بیتاں وچ سی حرفیاں۔ علی حیدر دا نمونہ بیتاں وچ ویکھو:

کاف کچی کوارڑی میں پھراں
نیوں لا بیٹھی نال راہیاں دے

؎ ایس سلسلے وچ عرض اے پئی حضرت باباصاحب نے پنجابی وچ شعر لکھے سن تے ایس گل دی تصدیق واسطے سانوں "تاریخ خالصہ" پڑھنی چاہیدی، جس وچ ایس گل دا ثبوت ملدا اے۔ (مرتب)

راہی لدگئے مینوں چھڈ گئے
بیلے ڈھونڈ تھکی نال ماہیاں دے

لاواں بھاہ میں سوہے ساویاں نوں
چوڑا بھن ٹُٹاں نال باہیاں دے
حیدر ونج کے پچھ کراریاں تھئیں
کیہہ بیتدی نال ویاہیاں دے

مکدی گل ایہہ اے کہ بیت دی دینا بڑی کھلی ڈُلھی اے ۔ پنجابی زبان دے بیت وچ ہر رنگ دا مضمون سمایا ہویا اے تے پنجابی شاعری دی ایہہ صنف اج تک مقبول لگی اوندی اے ۔ ساڈے چنگے چنگے شاعر ہُن وی بیت دی صنف وچ اپنی شاعری دے جوہر وکھاوندے نیں تے سنن والیاں نوں مست بناندے نیں [۱]

۱۔ اجے ایتھے حضرت سلطان باہو ہوراں دے بیتاں دا وی ذکر کرنا جائے تے کوئی ماڑی گل نہ ہووے گی کیوں جے اوہناں دے بیت وی بہت مشہور نیں ۔ (مرتب)

جناب پروفیسر مرزا مقبول بیگ بدخشانی ایم۔ اے

سی حرفی دا فکر تے فن

پنجابی شاعری دیاں بہت ساریاں ونڈاں نیں اینہاں وچوں اک مشہور ونڈ "سی حرفی" اے۔ ایہہ ونڈ خالص پنجابی شاعری دی اے مطلب ایہہ پئی، نہ ایہہ فارسی دی راہیں آئی، نہ اردو دی راہیں سی حرفی دا مطلب اے۔ تریہہ حرفاں والی نظم بحرفاں دے مطابق ایہدے تریہہ بند ہوندے نیں تے ہر بند دے پہلے مصرعے دا پہلا اکھر ابجد دے حساب نال ترتیب وار آوندا اے۔ پر سوچن والی گل ایہہ اے پئی اردو تے پنجابی دے ابجد دے حرف تریہہ نہیں بلکہ چھتالی نیں۔ جنہاں وچ بھ، پھ تھ، جیہے دو اکھی حروف وی شامل نیں، سی حرفی وچ دو اکھی حرفاں نال بند شروع نہیں ہوندے، ایہدی وجہ ظاہر اے کہ پنجابی اُتے صدیاں بدھی فارسی تے عربی دا اثر رہیا اے۔ فارسی تے عربی وچ دو اکھی حرف جنہاں دی آواز مخلوط ہوندی اے، موجود نہیں۔ ایس پاروں ساڈے سی حرفی دے لکھاریاں نے وی مخلوط آواز والے حرف چھڈ دتے۔ مخلوط حرف تے انج ای گئے، ایہہ اردو تے پنجابی وچ الف توں یے تیک جیہڑے اکھر آوندے نیں، اوہ وی تریہہ نہیں ۳۷ نیں۔ اینہاں وچوں وی ست حرف چھڈ دتے گئے نیں۔ چھڈے ہوئے حرف ایہہ نیں، پ، ٹ، چ، ڈ، ڑ، ژ، گ ایہہ حرف وی عربی زبان وچ نہیں۔ ایس لئی سی حرفی والیاں نے اینہاں ول وی ہتھ نہیں ودھایا۔ حرف ہمزہ تے انج ای رہ گیا۔ کیونکہ ہمزہ الف دی ای اک شکل سمجھی جاندی اے۔ ایس لئی ہمزہ دی تھاں تے سی حرفی دے لکھاری الف ورت لیندے نیں۔ جیدھی مثال ہیٹھاں آوے گی۔ اک ہور حرف چھوٹی یا وڈی یعنی اک یے دا گھاٹا پورا کرن لئی حمزہ یعنی الف دے مگروں ل الف (= لا) لے اوندے نیں۔ "لا" دی مثال اسی محمد بوٹے ہوراں دی سی حرفی "روشن ضمیر" وچوں دیندے آں۔ "روشن ضمیر" دی ترتیب وہ تک تے ٹھیک لگی آوندی اے، پرہ دے اگے ل الف (= لا) آیا اے۔

لا = لائی سی ہسنے کھیڈنے نوں، ہنجھوں لا کے غماں وچ رُنیاں ہیں!
پھراں ڈھونڈدی ولیس بدیس جانی، ڈاروں کونج وانگوں وچھنیاں ہیں
ہویا کالجہ بھج کباب میرا، ظالم برہوں فراق نے بھنیاں ہیں
کیتا بوٹیا جوگناں وانگ جوبن، پاڑ سٹیاں چولیاں چنیاں ہیں

ہ دے اگے ل الف (= لا) نے آ گیا۔ اوہدے اگے آؤنا سی ہمزہ، ہمزہ دی تھاں نے الف آیا اے۔ جس طرح میں اُتاں آکھ آیا واں، مثال ایہہ دے:

ا۔ آسرے بھور دے وانگ بھالاں، جالاں خزاں دے رُت بہار سر تے
میرے لُٹ کے چین آرام جانی، گیا غماں دے پا کے بھار سر تے
اگے اگ غم دی پچھے بحر برہوں، چمکے ہجر دی پئی تلوار سر تے
جو کجھ بوٹیا گزری نال میرے، پیا جان دا رب قہار سر تے

ہمزہ یعنی الف دے بعد تے فر "ی" آؤندی اے۔ بس حرفاں دی ایہو ترتیب تہانوں عام طور تے ساریاں سی حرفیاں وچ دسے گی۔

ایہہ جیہڑیاں مثالاں دتیاں نیں، ایہناں نوں ایہہ وی پتہ لگدا اے کہ ہر بند دے چار مصرعے ہوندے نیں۔ ہر بند دے چوہواں مصرعیاں نوں بیت آکھدے نیں۔ اُردو وچ تے بیت دو مصرعیاں دا ہوندا اے، پر سی حرفی وچ بیت دی شکل کجھ ہور ہو جاندی اے۔ سی حرفی دے بہتے لکھاریاں نے بند چار مصرعیاں دے ای لکھے نیں۔ پر اکے دکے شاعر ایسے وی نیں۔ جنہاں ایس نوں اڈ وی راہ اختیار کیتی اے۔ اوہدی اک مثال تارا چند گجراتی دی سی حرفی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

ا ایہہ بہار ب بزم عشرت، اتے موسمی لطف کمال نالے!
ت بتیار طبلہ نے طنبور ڈھولک، خوش آواز مطرب تے نقال نالے

ایس سلسلے وچ دسن والی اک ہور گل اے کہ اک ایسے شاعر پیر بخش ہوری وی نیں جنہاں نے حرفاں نوں آوازاں وانگ ورتیا اے۔ مثلاً زخم، ز دے نال لکھیا جاندا اے، پر پیر بخش ہوراں زخم ذ نال آندا اے۔ کہندے نیں:

ذ ذخم کلیجے نوں خوب لگا، نین روندے نیں وانگ پھواریاں دے

فیر ذکر ض نال آندا نیں:

خ : ذکر نتے فکر ہمیش تیرا، رزائیں گن دی ہاں بیٹھ کے تاریاں نوں

ایسے طرح ہوروی حرف آئے نیں ۔ شتلات سخن۔

معلوم ہونداا ے، پئی پیر بخش ہوری ان پڑھ سن ۔ پر آخر پنجابی اونہاں دی مادری بولی اے

نے شاعروی سان ۔ دل دے ڈونگھ اونہاں دی شاعری وچ وی دسدے نیں ۔

سی حرفی دا مڈھ

ہن اسی ایس گل ول ادنے آں کہ سی حرفی کدوں شروع ہوئی ؟ ایہہ سوال حالی تیک حل نہیں ہویا، ایس دا کھوج لان دی لوڑ اے ۔ ایہہ ضرور سانوں پتہ لگدا اے پئی سی حرفی توں پہلاں "باراں ماسے" تے "ستوارے" لکھے جاندے سن ۔ "بارہ ماسے" تے "ستوارے" کدوں لکھے گئے ؟ ایہدا حال دی معلوم نہیں کھلیا پر باہرلی شہادت جیہڑی ساتوں لبدی اے ایہہ ہے کہ غزنوی بادشاہی وچ فارسی دا شاعر مسعود سعد سلمان (۰۴۴ تا ۵۱۵ھ / ۰۴۸ انا ۱۱۲۱ء) جیہڑا لاہور دا جم پل سی، اوس نے لاہور دی زبان پنجابی یا ہندوی سکھی ، ایہنوں دے ادب دا اثر قبول کیتا، تے پہلی وار "باراں ماسے" دی طرز تے نظماں لکھیاں، تاں اوہناں نظماں دا "دوازدہ ماہ" رکھیا۔ ایسے طراں ساڑیاں "ستواریاں" نوں ویکھ کے ہفتے دے دناں دے مطابق حال احوال وی لکھیا۔ جنہاں دا ناں "روزہائے ہفتہ" رکھیا۔ ایہناں دی مثال اسی ایس لئی دینے آں کہ بارہ ماسے تے ستوارے وی دس نتر کے سامنے آ جائے، کیونکہ اوس زمانے دے ساڈے اپنے "بارہ ماسے" تے "ستوارے" کتے نہیں لبھدے صرف اوہناں دا ذکر ملدا اے ۔ ایران دا پہلا مہینہ فروردین اے ۔ مسعود سعد کہندا اے :

خدایگانا رامش گزین وشادی بین کہ مژدہ داد ت از بخت ماہ فروردین

ہمی چہ گوید، گوید کہ ملک ہفت اقلیم بحکم امر تو خواہد شدن زچرخ برین[1]

میرے آقا توں موجاں مان تے خوشیاں ویکھ، فروردین مہینے دے بخت نے تینوں خوشخبری دتی اے۔ کیہہ کہندا اے ؟ ایہہ مہینہ کہندا اے کہ ستاں ولائتاں تے آسمان دی طرفوں تیرا حکم چلے گا۔

ایسے طرح ترتیب وار باقی باراں مہینیاں دا ذکر آیا اے۔

"روزہائے ہفتہ" وچوں پنجشنبہ دے متعلق مسعود سعد لکھدا اے ۔

باشد ایرد و مُودخوی تو خوب، پنجشنبہ بمشتری منسوب

بادہ دردہ کہ عمر بے بادہ، نیست نزدیک بخردان منسوب[2]

۱۔ مسعود سعد سلمان ۔ دیوان طبع تہران صفحہ ۳۶۵ (۲) ایضاً صفحہ ۶۶۹

نیرے ایرد، وال، تے خوبڑی چنگی اے۔ پنجشنبہ دا دن مشتری ستارے دے نال منسوب اے۔ پیالہ بھر کے شراب دا دے کہ شراب دے بناں جیہڑی عمر گزرے، عقل منداں دا کہنا اے، اوہ عمر وچ شامل نہیں ہوندی۔

"دوازدہ ماہ" تے "ایام ہفتہ" مسعود سعد سلمان دے علاوہ کسے فارسی شاعر نے نہیں سن لکھے، ایس توں ایہہ نتیجہ نکلدا اے، پئی۔ اونہاں نوں "دوازدہ ماہ" تے "روزہائے ہفتہ" دی راہ "باراں ماسے" تے "ستوارے" وکھائی سی۔

باراں ماسے تے ستوارے شاید ساڈیاں پہلیاں نظماں سن۔ جنہاں نے شاعراں نوں سی حرفی دی راہ وکھائی۔

سی حرفی دے مڈھ وی وس موہن سنگھ ہوراں ایس طرح پائی اے۔ گورو نانک (۱۴۶۹ - ۱۵۳۸ء) توں پہلاں اوس ویلے دی بولی ہندوی یعنی پنجابی زبان وچ ۳۸ صنفاں دی شاعری ملدی اے۔ ایہناں وچوں جتھے اوہ ستوارہ، باراں ماہ، دوہڑے تے چوپائی دا ذکر کردے نیں۔ اوتھے پٹی ۳۵ اکھری، ۵۲ اکھری، تے چونتیسی دی دس وی پاندے نیں تے ایس نوں سی حرفی دا مڈھ آکھدے نیں[1]۔

"نانک دے زمانے" دا عنوان دے کے ایہہ وی لکھدے نیں، آدی گرنتھ وچ جیہڑیاں صنفاں ملدیاں نیں، اوہناں وچوں اک پٹی وی اے، جیہڑی سی حرفی دی ابتدائی شکل اے[2]۔ ایہہ وی آکھدے نیں، ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ بابا نانک نے سی حرفی لکھی، اوہناں جیہڑی سی حرفی لکھی، اوسدا بہتر پنجابی اے[3]۔

آدی گرنتھ ۱۰۱۳ھ / ۱۶۰۴ء وچ مرتب ہویا سی، مطلب ایہہ پئی ایس ویلے تیک متلاں دا زمانہ آگیا۔ اوس سمے توں بعد وی شاعراں نے سی حرفیاں لکھیاں ہون گیاں، پر پڑچول کیتیاں جیہڑیاں سی حرفیاں ایس ویلے تیک ساتوں معلوم ہوئیاں نیں، اوہناں وچوں سب توں پرانی سی حرفی سلطان باہو (۱۰۳۰ تا ۱۱۰۲ھ / ۱۶۲۰ تا ۱۶۹۰ء) دی اے۔ ایہہ زمانہ ہے مغل بادشاہ اورنگ زیب دا (۱۰۶۹ تا ۱۱۱۹ھ / ۱۶۵۸ تا ۱۷۰۷ء) باہو ہوراں دی سی حرفی بڑی عالمانہ تے نصیحت سکھان

---

(۱) موہن سنگھ، ہسٹری آف پنجابی لٹریچر، طبع لاہور (۲) ایضاً صفحہ ۳۱

(۳) ایضاً صفحہ ۳۰

والی اے ۔ ایس سی حرفی نوں صرف ایس واسطے اساں سی حرفی آکھیا اے کہ ہر بند دے مڈھلے مصرعے دے پہلے حرف ابجد دے حساب نال آئے نیں، پر ایہہ حرف وزن وچ نہیں آوندے، جس طرح باقی سب سی حرفیاں وچ آوندے نیں۔ ہیٹھلی مثال توں گل کھل کے سامنے آجائے گی:

پ ح : چڑھ چناں توں کر رو شنائی، ذکر کریندے تارے ہو
گلیاں دے وچ پھرن نمانے، لعلاں دے ونجارے ہو
شالا مسافر کوئی نہ تھیوے، ککھ جنہاں دے بھارے ہو
تاڑی مار اُڈا نہ باہو، اسی آپے اُڈن ہارے ہو

حرف "پح" ابجد دے حساب نال آیا تے ہے، پر وزن توں خارج اے۔

آخری مغل بادشاہاں دے زمانے وچ سی حرفی والے شاعر ہن علی حیدر (۱۱۰۱ تا ۱۱۹۱ھ/ ۱۶۸۹ تا ۱۷۷۷ء) بُلھے شاہ (۱۱۰۳ تا ۱۱۷۱ھ/ ۱۶۹۱ تا ۱۷۵۶ء) وارث شاہ[۴]، خواجہ فرد فقیر (جنم ۱۱۱۶ھ/ ۱۷۰۴ء) سید غلام قادر (جنم ۱۱۰۷ھ/ ۱۶۹۵ء) بدھ سنگھ، سیوا سنگھ،

رنجیت سنگھ دے زمانے دے سی حرفی لکھن والے دیال سنگھ، غلام، گوپال سنگھ، مہر سنگھ سندر داس آرام[۵]، ہاشم شاہ (۱۱۶۶ تا ۱۲۳۷ھ/ ۱۷۵۲ تا ۱۸۲۱ء) جنہاں دی سی حرفی سسّی پنوں بہت مشہور اے تے امام بخش (۱۱۹۲ تا ۱۲۸۰ھ/ ۱۷۷۸ تا ۱۸۶۳ء) ایسے زمانے وچ بہبل (جنم ۱۱۶۵/ ۱۷۵۱ء) نے سی حرفی ہیر رانجھا لکھی۔

قادریار (۱۲۱۷ تا ۱۳۰۹ھ/ ۱۸۰۲ تا ۱۸۹۱ء) نے سی حرفی وچ پورن بھگت، معراج نامہ، سوہنی مہینوال تے راجہ رسالو دے قصے لکھے۔ شاہ محمد (۱۲۰۴ تا ۱۲۷۹ھ/ ۱۷۸۹ تا ۱۸۶۲ء) سائیں داس تے ٹہل سنگھ وی ایس زمانے دے سی حرفی دے لکھاری سن۔

انگریزاں دی بادشاہی وچ سی حرفی لکھن والے شاعر بہت سارے نیں۔ اوہناں وچ بعض دا ناں اسی لیندے آں۔ اروڑا رائے (۱۸۱۸ تا ۱۸۸۰ء) ہاشم شاہ مخلص (۱۸۲۰ تا ۱۸۹۵ء) جنہاں

---

(۴) جنم تے وفات دا سال معلوم نہیں، پر ایہناں دے کلام توں ایہہ معلوم ہوندا اے کہ اوہ مغل بادشاہ محمد شاہ (۱۱۳۲ تا ۱۱۶۲ھ/ ۱۷۱۹ تا ۱۷۴۸ء) دے زمانے وچ ہوئے تے ہیر اوہناں ۱۱۸۰ھ/ ۱۷۶۶ء وچ لکھی۔

(۵) سندر داس آرام نے ۱۱۷۲ھ/ ۱۷۵۸ء وچ قصہ سسی پنوں لکھیا سی تے اخیر وچ اک اوہدی سی حرفی وی درج اے۔

سی حرفی سسّی پنوں، سوال جواب دی صورت وِچ لکھی اے۔ نور احمد چشتی (۱۲۴۴ تا ۱۲۷۵ھ / ۱۸۲۸ تا ۱۸۵۸ء) مولف تحقیقاتِ چشتی، رمضان علی رمضو (۱۸۱۶ تا ۱۸۹۰ء) مولوی عبدالستار (۱۸۲۳ تا ۱۹۱۳ء) لابھ سنگھ، اشرف، درویش، گیان داس، ہدایت اللہ (۱۸۳۸ تا ۱۹۲۹ء) بردا پشاوری (۱۸۲۷ تا ۱۸۹۷ء) سید فضل شاہ (۱۸۲۷ تا ۱۸۹۰ء) غلام نبی (۱۸۴۳ تا ۱۹۲۹ء) احمد علی (۱۸۳۶ تا ۱۹۲۹ء) جان محمد، خیر دین، عبدالرحمٰن خلدی (جنم ۱۷۹۲ء) محمد بوٹا گجراتی (۱۸۵۱ تا ۱۹۳۰ء) رحیم یار (۱۸۵۱ تا ۱۹۰۳ء) گھسیٹا مل غمناک (۱۸۵۷ تا ۱۹۱۷ء) خلیفہ قمر (۱۸۵۷ تا ۱۹۰۳ء) نواب حسن خاں عرف حکیم گاموں (۱۸۶۰ء دے لگ بھگ تا ۱۹۱۶ء) نیک عالم (جنم ۱۸۵۷ء) مصنف سی حرفی عشق محمد استاد گام (جنم ۱۸۶۰ء دے لگ بھگ تا ۱۹۳۸ء) بھائی خاں شیدا (۱۸۶۰ تا ۱۹۴۲ء) تے ہور وی سمجھ لوو کہ سی حرفی بابر دے زمانے توں ٹُری تے ہن تیک شاعر اوہدے تے طبع آزمائی کردے رہے تے نویں نویں رنگ وکھاندے رہے۔

کجھ چھپیاں ہوئیاں سی حرفیاں

سی حرفی سلطان باہو، سی حرفی بلھے شاہ، محمد بوٹا دی سی حرفی، پنج گنج، طرح ساز تے روشن ضمیر لابھ سنگھ دی حال سینہ شگاف، مظفرالدین دی شعلہ فراق، بہبل دی سی حرفی ہیر، سی حرفی بردا، سی حرفی نوری، سی حرفی مکھڈ والا، تاراچند گجراتی دی سی حرفیاں تے میری نظر وچوں گزریاں نیں۔ باقی چھپیاں ہوئیاں سی حرفیاں واسطے ویکھو، شہباز ملک، پنجابی کتاباں، فارسی رسم الخط وِچ، مقالہ ایم اے ۷۲ء

کلاسیکی تے رُومانی سی حرفیاں

شاعری دیاں دو قسماں نیں۔ اک کلاسیکی شاعری اے، تے دوجی رومانی شاعری۔ کلاسیکی شاعری دے وِچ اپنے من توں باہر دیاں گلاں یعنی جگ بیتیاں دسّیاں جاندیاں نیں تے رومانی شاعری دا موضوع ہڈ بیتی ہُندا اے۔ ساڈیاں سی حرفیاں وِیاں دی دو ونڈاں نیں، کلاسیکی تے رومانی، کلاسیکی سی حرفیاں وِچ ساڈی دھرتی دے بیتے ہوئے قصے بیان کیتے گئے نیں۔ مثلاً سسّی پنوں، ہیر رانجھا، پورن بھگت، مرزا صاحباں تے ہور وی بعض سی حرفیاں وِچ زمانے دا حال احوال وی آیا اے۔ خلق سدھار تے اسلامی تعلیمات بارے وی سی حرفیاں وِچ زور دِتا گیا اے۔ رومانی سی حرفیاں وِچ من تے بیتیاں ہوئیاں گلاں تے حالتاں دسّیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں وِچ دل دیاں سدھراں تے جذبیاں دا حال

سگواں سامنے آوندا اے۔ تصوف دا تعلق وی دل تے روح نال اے۔ ایس واسطے ایہنوں وی اسی رومانی سی حرفیاں دِچ شامل کرنے آں۔ کلاسیکی سی حرفی دے لکھاریاں دے کجھ موضوع ہیٹھاں دتے جاندے نیں۔

کلاسیکی سی حرفیاں دے موضوع

علی حیدر سی حرفی دے مشہور لکھاری سن۔ اوہناں دل دی پاکی، حرص نوں دوری تے خدا خوفی دا سبق دتا اے۔ کہندے نیں:

ہ: ہدایت جے رب دی ہووے، دل لامکان فناہ دے کوں
جگ چھوڑ دیویں پچھوتا ویسیں او، دور ہونہ خوف خداوے کوں
ایہو نفس کتا خوشی منگدا اے، بند رکھیں نوں چور ہوادے کوں
حیدر چھوڑ ویسیں اٹھ بھج والے، چھڈ دینا اے نفاں جیادے کوں

انسان جنہوں خدا نے سب توں اُچا تے اشرف المخلوقی دا درجہ دتا اے۔ اوہ ہُن ایڈا تھلّے لہہ گیا اے پئی ساریاں برائیاں اوس نے من وچ سمیٹ لیئاں نیں۔ کتے دھن دولت دے غرور نے اوہنوں کبر دے آسمان تیک پہنچایا ہویا اے۔ کتے حرص نے اوس نوں پاگل بنا دتا اے، کتے اوہ گھٹ تول تول کے پیسے تے تجوریاں بھر دا اے۔ کتے لمیاں لمیاں عبادتاں کردا اے، تے اتھرو وگاندا اے، پر دل وچ کفر بھریا اے۔ کتے یتیماں دا مال کھاندا اے تے ڈردا نہیں، ایہہ ساریاں بُرائیاں ایس پاروں نیں کہ اوہ دل ول دھیان نہیں دیندا، تے دل دے حرم نوں پاک صاف نہیں رکھدا، جیہڑا خدا دا گھر اے۔ ایس حقیقت نوں جے آدمی پا لوے، تے سبھے برائیاں آپ ای آپ ختم ہو جان۔ خُلدی ہوراں ہنیھرے وچ کجھ ایس طرح چانن وکھایا اے:

ز: زور دا کجھ نہ مان کریئے، کئی زور والے اگے چوُر ہوئے
رستم، سام، بہرام، لندھور جیہے، سبھے ایس جہان توں دور ہوئے
جنہاں دعویٰ خدائی دا چا یا سی، اوہ بھی چھوڑ غرور رنجور ہوئے
خُلدی چھوڑ گمان ایمان پایئں، جنہاں پایا اوہ خاک نفلیں نور ہوئے

خُلدی ہوری فیر آکھدے نیں:

س : سو وِیلوں وِیکھیئے وِبن تیرا، جدوں گاہگ دی نظر بچاؤنا اے
ڈنڈی چکیں تے چھابے نوں ہتھ رکھیں، چھابا چکیں تے ڈنڈی دباؤنا اے
جِیہڑا پا وندا اے تیرے وِبن اُتے، اوہنوں لٹ سمولڑا کھاؤنا اے

ایسے طرح اک اک کر کے سب برائیاں گنا کے کہندے نیں، سجناں، توں نیکیاں دی شمع جگا، تد تینوں رب دی راہ دِسے گی :

ش : شمع جگا کھاں نیکیاں دی، جدھے نال خدائی دا راہ دِسے
ایس شمع دے باجھ نہ روشنی اے، وانگوں اُنھیاں سب سیاہ دِسے
واقف ہوویں جے کجھ حقیقتاں دا، دُنیا کوڑ جہان تباہ دِسے
خُلدی اکھیاں بھال سجاکھیاں توں، جنہاں نال اوہ آپ اللہ دِسے

فیر اگاں ٹر کے آکھدے نیں :

ض : ضرب بہنی دلوں لاہ طاقی، تیرے اندر ای خُلد نعیم ہے جی – !
تیرے اندر ہی کان تے بحر قلزم، تیرے اندر ہی دُرِ یتیم ہے جی
تیرے اندر ہی مکہ تے آب زمزم، تیرے اندر ہی حج عظیم ہے جی
خُلدی صاف کر جیو نوں ویکھ کھاں نوں، تیرے اندر ہی رب رحیم ہے جی

وینا وِچ اجیہے لوک وی ہن، جنہاں نوں وَن سونیاں آسائشاں حاصل نیں، تے اینہاں آسائشاں وِچ اوہ ہور وی وادھا کرن واخفن کردے نیں۔ ایسے وینا وِچ اجیہی مخلوق وی اے، جنہاں نوں نہ ڈھڈ بھر کے روٹی ملدی اے نہ تن ڈھکن واسطے لیڑا ای لبھدا اے۔ نہ دن نوں آرام ملدا اے، نہ رات نوں چین تصیب ہوندا اے۔ دل دکھاں والے ایس فرق نوں تے جیون دے۔ ایہناں دوہاں پہلواں نوں محمد رمضان رمضو نے بڑی چنگی طرح نتاریا اے :

ف : فکراں وِچ اکناں دی رات جاندی، اک پی کے مست مخمور سوندے
اک ٹھرن سیالے دی سیال اندر، اک صندلیاں لے کے سمور سوندے
اک کس سیجاں سون پلنگاں اُتے اک رُلدے تے اُتے تنور سوندے
اِک کرن عبادت سحر والی، اک رمضو جیسے غافل ضرور سوندے

انسان نے اپنا آپ نہیں سنجانا پچھانا، نہ جیون دی حقیقت پچھانی اے، پئی کس لئی آیا سی تے کردا کیہ اے۔ نیکی دے عملاں واسطے اوہنوں زندگی ملی سی، پر اوس نے حق تعالیٰ دی دتی ہوئی نعمت

واحق ادا نہیں کیتا۔ رحیم یار (۱۸۵۱ تا ۱۹۰۲ء) ہوری ایس مسئلے نوں دردوں تے اثر والے رنگ وچ بیان کردے نیں:

الف: آپا سیس لعل وہاجنے نوں، وچ کوڑیاں دے کاہنوں پا بیٹھوں
تینوں حکم کستوری خریدنے دا، ڈھیر ہنگ جوئین دے لا بیٹھوں
کیہہ جواب دیسیں اس شاہ تائیں، جیس وی رقم نوں کھیت کرا بیٹھوں
رحیم بخش سوداگری کرن آیوں، چور ہٹیا مفت سدا بیٹھوں

انسان دی فطرت بدل سکدی اے یا نہیں، سیانے ایس تے غور کردے رہے۔ بعض دانے پروانے کہندے نیں کہ انسان معصوم پیدا ہوندا اے۔ اچھی وسوں رسوں اوہنوں اچھا بنا دیندی اے تے بُری وسوں بُرا۔ بعض۔ منے پر منے۔ بزرگ ایہہ وی آکھدے نیں کہ انسان جیہڑی فطرت لے کے دنیا وچ آیا اے اوہ کدی نہیں بدلدی۔ فطرت جے بُری اے تے بھانویں حالات چنگے ای کیوں نہ ہون فطرت اپنا آپ وکھاؤں نہیں رہندی۔ سلطان باہو ہوراں دی رائے ایس مسئلے تے سن لو جنہاں انسانی جیون دا رجواں مشاہدہ کیتا اے:

ن: نال کُسنگی سنگ نہ کریئے، کُل نوں لاج نہ لایئے ہُو
مول تُمّے تربوز نہ ہُندے، توڑے توڑ مکّے لے جایئے ہُو
کانواں دے بچے ہنس نہ بندے، توڑے موتی چوگ چگایئے ہُو
کوڑے کھوہ نہ مٹھے ہُندے باہُو، بھانویں سے منّاں کھنڈ پایئے ہُو

جس طرح پہلاں ذکر آیا اے۔ باہو دی پوری سی حرفی وچ شروع دا حرف وزن وچ نہیں آوندا۔

تاریخی اشارے

سی حرفیاں وچ تاریخی حالات ول وی اشارے ملدے نیں۔ نادر شاہ افشار نے ۱۷۳۹ء وچ جس طرح دلّی لُٹی اوسدا اثر ساڈے شاعراں تے وی اے۔ علی حیدر (۱۱۰۱ تا ۱۱۹۱ھ/۱۶۸۹ تا ۱۷۷۷ء) نے محبوب دے تکھے نیناں تے تیز پلکاں دا بیان تشبیہاں تے استعاریاں وچ ویندیاں ہویاں ایس گل ول وی اشارہ کیتا اے:

ت: تلوار نگاہ نیناں دی، تے پلکاں تیر خدنگ دے نی
پپنیاں ونجھ مورچے بدّھے، تے غمزے تیر تفنگ دے نی

ایہہ ایرانی نادر، ظالم کوہنوں مول نہ سنگدے نی
مانڈے دل دی دِتی لیٹوے، جیدر ہور ساتھوں کیہ منگدے نی

معلوم ہونداا اے دِلی لُٹن دا حال علی حیدر نے دیکھیا سی یا سنیا سی۔

احمد شاہ ابدالی دے حملے

وارث شاہ ہوراں اپنی سی حرفی سسی خورد وچ احمد شاہ ابدالی دے لاہور دے حملے تے ہو دے انتھرو وہائے نیں۔ وارث ہوراں دے زمانے وچ مغل بادشاہ محمد شاہ (۱۱۳۲ تا ۱۱۶۱ھ ۱۷۱۹ تا ۱۷۴۸ء) دی حکومت سی۔ اوہدے ولوں شاہنواز ملتان دا حاکم سی، اوہدا وڈا بھرا یحیٰی خاں لاہور دا حاکم سی۔ ایہہ نواب ذکریا خاں دے پُتر سن۔ پیو دے مرن تے شاہنواز نے سارا زور کر آپ سانبھ لیا تے وڈے بھرا یحیٰی نوں نہ پچھیا نہ بلایا۔ ایسے تے بس نہیں اوس نے لاہور تے حملہ کر دِتا۔ جِتھے دا یحیٰی حاکم سی۔

لاہور تے اوس نے قبضہ کر لیا۔ یحیٰی خاں دِلی جا کے محمد شاہ اگے رو پیا۔ شاہنواز دی نیت وچ بڑا فرق سی۔ اوس نے احمد شاہ ابدالی نال چٹھی چپٹی شروع کر دِتی۔ گل تے اوہ ہلا بیٹھا، پر فیر ڈر کے نیت بدل لئی۔ احمد شاہ نے چڑھائی دی تیاری شروع کیتی، آخر شاہنواز نے ساتھ نہ دِتا۔ تے احمد شاہ نے جنوری ۱۷۴۸ء وچ فوج لے کے راوی پار کیتی تے لاہور اُتے حملہ کر دِتا۔ شاہنواز منہ تکدا رہ گیا۔ آخر میدان چھڈ کے دِلی دے راہ پیا، تے لاہور دا بُرا حال ہویا۔ وارث شاہ ہوری لکھدے نیں:

ج: جس دن شہر لاہور اُتے پیا شور، جاں چور ایہہ ڈُھکے آہے
راوی کرے رداتاں ویکھ ظلم، نیر ندی راوی وچوں ٹکے آہے

ح: حاکم شہر لاہور دے سُنجیں چھڈ گئے حویلیاں نوں
رب کرے چِنتے دی بادشاہی، شیشہ شہر پٹھاناں دا چور ہووے

ر: رناں چنگیریاں اونہاں ناؤں جیہڑے شاہنواز دے سنگ آہے

ض: ضرب لاہور دا ویکھ کے جی شور پیا سی لوح آسمان اُتے

ایہا وار سنسار وچ دُھم پئی، نٹھا شاہنواز خوار ہو یا!

ایہہ تے اپنے مونہوں جہان اُتے بیٹھ بنگلے شاہنواز ہویا

آخر سرہند توں نوں میل پرہاں مغلاں دی فوج دے نال احمد شاہ دا بھیڑ ہویا تے مغلاں نوں

فتح ہوئی۔ وارث شاہ لکھدے نیں :

وارث شاہ قندھاری کھڈاری ناہیں، اکھیں ویکھ بازی ہن ہار دا اے

وارث شاہ ہوراں نوں مغل بادشاہ محمد شاہ نے مغلاں دی حکومت نال وی محبت سی۔ اونہاں واسطے دعا وی منگدے نیں :

الف: الٰہی توں اپنا فضل کریں، بادشاہ محمد شاہ ہووے!
تب لگ چوغتیاں دا راج ہووے جد لگ تائیں مہر وماہ ہووے!
جیہڑا راضی نہ ہووے چغتیاں تے، پر نیلے تے مکھ سیاہ ہووے
وارث شاہ، مبارک شاہ آکھو، شالا ایہہ سلامت شاہ ہووے

ی: یارب توں مہرباں ہوویں، تدے پھیر چوغتے دا راج ہویا
توئیں دِلی شکست قندھاریاں نوں وِلی والیاں دے سرتاج ہویا

کلاسیکی سی حرفیاں دے رنگ برنگے کئی ہور وی موضوع نیں، پر اک منقالے دے دامن وچ ایہہ سما نہیں سکدے۔ ایس واسطے ایہہ ذکر ایتھے ای چھڈ کے ہُن اسی رومانی سی حرفیاں ول آندے آں۔

رومانی سی حرفیاں وچ تصوّف

تصوّف دا تعلق دل تے رُوح نال اے۔ ایس پاروں صوفیانہ شاعری نوں اسی رومانی شاعری متھ کے کجھ گلاں ایس تے وی کرنے آں سی حرفی دے اکثر لکھاریاں نے تصوّف نوں شاعری دا موضوع بنایا اے۔ صوفیاں دا ایہہ عقیدہ اے کہ اللہ تعالےٰ روحِ مطلق اے۔ انسان دی روح جدوں انسان دے سریر وچ نہیں آئی سی اوہ روح مطلق ای دا ای حصہ سی۔ جسم بلیا، رُوح عطا ہوئی تے انسانی رُوح روحِ مطلق توں وکھ ہوگئی تے گھروں بے گھر ہو کے دھرتی تے آگئی، پر اوہ اپنے اصل نوں نہیں بھلی۔ روح مطلق نوں یاد کردی، تے اوہدی جدائی وچ آہ وزاری کردی اے، اپنی اصل رُوح دنیا دیاں گلاں سنن لئی ترڈفدی پھڑکدی اے۔ روح مطلق نوں صوفی حسن مطلق وی سمجھدا اے، جدھی کھچ اوہنوں بڑی اے۔ ہر پاسے اوسے نوں ڈھونڈدا بھالدا پھردا اے۔ سوچدا اے، اپنا حال اوس تائیں کس طرح پچائے۔ ایس لئی اوہ ذریعہ ڈھونڈدا اے، بلبل آزاد اے، محمد بوٹے ہوری اوہنوں وسیلہ بنا کے سنیہا دیندے نیں کہ اوہ رُوح وی دنیا وچ لے جائے تے سانوں اوتھوں دی خبر لیا دیوے کہ دل نوں ٹھنڈ پوے :

ص : صبا دی باد نسیم رلکے، شاخاں نال کلیاں جھلن پینگ پا کے
اُڈ بلبلے باغ توں جا جیویں، سانوں گل دی گل سنا لیا کے
کیتا طمع نفس وچ قید مینوں، کیکر پہنچساں آہلنے وچ جا کے
پائی بوٹیا سخت صیاد پھاہی، آندا جنگلوں دور نصیب جا کے

محمد بوٹا ہوری ایہہ وی کہندے نیں کہ انسان دی رُوح ای روح مطلق نوں ملن لئی تڑفدی نہیں اوہ روح وی انسان دی رُوح واسطے بے چین اے۔ بس اک پردے دی گل اے پردہ ہٹان دی لوڑ اے:

الف : آپنا ندھ نوں پیا اوہلا، دسّے کس طرح سامنے یار مینوں
کریں دُور جے گھنڈ غرور والا، دسن قبر مخفی اسرار تینوں
موتی نام دا چمکدا پاس تیرے، دِسّے وچ بےخودی غبار تینوں
محمد بوٹیا اُٹھ کے ویکھ ذرا، سوہنا سددا بہنتاں مار تینوں

ایس مسئلے تے صوفی شاعراں نے بہت کجھ لکھیا اے۔ سید غلام قادر ہوری اپنا تجربہ ایس طرح بیان کردے نیں:

غ : غور کرو وچ اپنے ہی، یار وچ تساڈڑے وسدا اے
نئیں جنگلیں جا کے ڈھونڈدے او، وچ سینے دے بیٹھا اوہ ہسدا اے
وار وار سٹی پیا اپنے تھوں، راہ اپنا آپ ہی دسدا اے
ہیں تاں ویکھ لیا تُسیں ویکھ لٹو، دم دم دے وچ اوہ وسدا اے

رومانی سی حرفیاں وچ قدرتی نظاریاں دیاں تصویراں

معلوم ہوندا اے سی حرفی دے لکھاریاں نے آلے دوالے دے نظاریاں نوں بڑے غور نال ویکھیا اے تے اوہناں توں بڑا اثر لیا اے۔ فجر دا پنا، ویکھو محمد بوٹے ہوراں اپنی سی حرفی وچ کس طرح دسّا اے:

اُٹھ بھیّا جاگ پربھات ہوئی، چرخے گھوکدے پئے سوانیاں دے

مقامی رنگ وچ فجر دا بیان کیڈا سوہنا تے سچا اے دل دے جذبے دی تصویر کاری شاعر دا وڈا کمال سمجھیا جاندا اے۔ زندگانی گھڑی گھڑی، دم دم، پل پل بیتی جاندی اے تے ایس دنیا دے وسنیک مسافراں وانگ لددے جاندے نیں۔ کاغذ تے رنگاں نال ایہدی تصویر بنائی جادے تے اوہدے وچ حرکت نہیں ہندی، پر شاعر نے جیہڑی تصویر کھچی اے اوہدے وچ تہانوں حرکت دی

نظر آوے گی:

و: وہندیاں عمر وہا جاناں، جاندے نقش حباب جیہوں پانیاں دے
چل ویکھ سراتھیں کوچ کرکے، لدّے ساتھ جاندے تیرے ہانیاں دے

پانیاں وچ جاندے ہوئے حباباں دے نقش سرا، سرا دے مسافراں دا رات رہ کے ٹُرنا کنیّ سچی تصویر اے زندگانی دی۔

موسیقی تے جذبات نگاری

موسیقی دل دیاں سدھراں دا بیان اے، تے شاعری دل دے جذبیاں دا حال اے۔ ایہناں دوہاں دا بڑا ناں میل اے۔ ساڈے کئی سی حرفی لکھن والیاں دے انگ انگ وچ موسیقی دیاں لہراں تھر تھر کر دیاں نیں، ایہہ لہراں حرفاں دا روپ لے کے سانوں سُراں وانگ جاپدیاں نیں، تے ساڈے وچ وی تھرتھری پیدا کر دیاں نیں۔ موسیقی جیہڑی شعراں وچ پیدا ہندی اے اوہ پہلاں تے وزن بحر نوں پیدا ہندی اے۔ فیر جے کر حرف نے اکھر شعر وچ مُڑ مُڑ کے آن یا ملدے جُلدے اکھر لیاندے جان۔ یا اک آہنگ والے حرفاں نوں اکٹھا کیتا جائے، تے اینج معلوم ہوندا اے پئی شاعر نے لفظاں دے نال میل نال سُراں چھیڑیاں ہیں۔ ذرا سنو محمد بوٹے ہوراں اپنی سی حرفی وچ سُراں کس طرح چھیڑیاں نیں:

عماں نال ہویا دل لال لہو، چھاتی بل آتش انگیار ہوئی
رُوپ رنگ گیا، ٹُک انگ گیا، ڈُلھے نین جیہوں ابر بہار ہوئی

ایہناں دوتواں مصرعیاں وچ نال، لال، رنگ انگ، روپ رنگ، آتش انگیار نے موسیقی دی شان پیدا کر دتی اے:

ذ: ذرا نہ سیخناں بھیت دِتا، کنڈ دس کے دیس نخیں چل گئے
گھُٹی پیا دی پیڑ پنیر لئیاں، سبنہ سل فراق دے سل گئے

سیخناں، دس، دیس، سبنہ، سل، سل وچ کس طرح سین نوں مُڑ مُڑ کے لیائے نیں نئے پیا پیڑ پنیر نوں اکٹھا کرکے کس طرح موسیقی دی شان پیدا کیتی نیں۔ سراں دا اک پورا ٹھاٹھ دو شعراں وچ سنو تے ویکھو:

س: سل سُولاں میری جان سلّی، ہنیدے سبل سینے دن رین مینوں
کسے دِل دی گل نہ مول بھاوے منتّیں دے نکلّے ساک سین مینوں

ایہناں مصرعیاں وچ اک آہنگ والے لفظ ویکھو۔ ایہناں وچ اٹھ واری سین، ۱۳ واری نون ۵ واری میم تے، ۷ واری لام آیا اے۔ کیوں نہ سُراں دا ٹھاٹھ بولدا وجدا دسے۔

محمد بوٹے دا ایہہ بیت تے اک راگنی دا رُوپ وسدا اے:

ف: فوج فراق دی دھاپئی ٹُٹے گئے، آرام تے چین میرے
سوہنے یار دے دید دیدار کارن، ڈاہولیس دن رین ایہہ نین میرے

آخری مصرعے دا ہر ٹکڑا اک بولدی ہوئی سُر اے۔

شاعری دی بڑائی اچھیاں تے انوکھیاں تشبیہاں تے استعاریاں دی ہندی اے۔ سی حرفی دے لکھاراں نے نویاں نویاں تشبیہاں تے استعارے ورت کے شاعری نوں چار چن لگا دتے نیں۔ شعر جیہڑے لکھے گئے نیں۔ او ہناں وچ تشبیہاں تے ون پونیاں نیں، پر اسی اک مثال دے کے تشبیہ دے رنگ وکھانے آں۔ احمد علی سائیاں (۱۸۴۶ تا ۱۹۲۹ء) دی سی حرفی وچ محبوب دے چہرے دا تِل ویکھو تے تِل دے استعارے تے تشبیہاں ویکھو:

خ: خال پیشانی تے دمکدا اے، یا کہ مشتری زہرہ جبین اُتے
یا ایہہ کعبے وچ چور اسلام دا ئے، یا کہ ہندو کوئی آگیا دین اُتے
یا نشانی کوئی پر طاؤس لے کے، کسے طفل نے رکھیا یلیین اُتے
یا مؤذن مسجد بلال سائیاں، نقطہ خال دا اے مہ جبین اُتے

سی حرفی دا بحر

وارث شاہ ہوراں توں پہلوں چھوٹی بحراں وچ وی سی حرفیاں لکھیاں گئیاں نیں، پر عجب گل اے کہ وارث شاہ دی ہیر دے بعد سی حرفی دے اکثر لکھاراں نے ہیر وارث شاہ والا طویل بحر ای ورتیا اے، شاید ایس لئی کہ ایس وزن وچ رس تے لے بڑی اے، ایہہ رس تے لے سی حرفی دا مزہ ہور دی ودھاندی اے، یا فیر ایہہ کہ ہیر دا وزن ولاں تے دماغاں تے ایس طرح چھایا ہویا سی کہ شاعراں نے سی حرفی واسطے وی ایہو وزن تے بحر استعمال کیتا۔

سوایا یا ڈیوڑھ وچ سی حرفیاں

سی حرفیاں سوایا یا ڈیوڑھ دی صورت وچ وی لکھیاں گئیاں نیں۔ یعنی اک مصرعہ ثابت ہوندا

اے ننے نال ادھے مصرعے یا مصرعے نے چوتھے حصے دا وادھا کر دتا جاندا اے۔ جنھوں اُردو وچ مستزاد آکھدے نیں۔ اک مثال دے کے ایسی گل کھولنے آں۔ فضل شاہ (۱۸۲۷ تا ۱۸۹۰ء) کہندے نیں:

الف: الٰہی میل ماہی نوں ہجر ماہی دے نلیاں — پھاٹاں تلیاں
اک ماہی نوں لے گل لاون اک اُٹھ ڈھونڈن گلیاں — اس غم گلیاں
ہیں نہ بھلیاں ماہی پچھے لکھ ہزاراں بھلیاں — بھلیاں بھلیاں
اک ترا فن فضل پیارے باہجھوں جیوں بن پانی ملیاں — درداں ملیاں

ایس صنف وچ شاعر نے کجھ ہور فن وی وکھایا اے۔ رنگویں اکھر لیکے اوہناں دے مطلب جدا جدا لے نیں۔ ایس نوں تجنیس تام آکھدے نیں۔ نلیاں دے معنے بھجیاں وی اے تے پیراں دیاں وی اے۔ گلیاں دا مطلب گلی کوچے وی نیں تے گلیاں سڑیاں وی۔ تے بھلیاں وچ تجنیس خام اے۔ ملیاں دا مطلب مجیاں وی اے تے ملنا وی۔

سی حرفی نظم دی اک مختصر ونڈ دی حیثیت وچ

سی حرفی نظم دی اک مختصر ونڈ اے، تسی جاندے او کہ ساڈے دیس دے قصے لمے لمے نیں۔ ایہناں وچ کئی واقعات، عشق دیاں کئی رمزاں، حیاتی دے کئی موڑ، ون پونے جغرافیائی حال احوال آوندے نیں تے سی حرفی وچ سارے ترپیہ بند ہندے نیں، وڈی اوڑک ۱۲۰ مصرعے۔ ایہناں وچ کجھ کجھ آسکدا اے، تے کیہ کجھ سما سکدا اے۔ ایس واسطے سی حرفی دے لکھاری کدھروں کدھروں من بھاندیاں گلاں لے لیندے نیں، کتے اشاریت یا ایمائیت کولوں کم لیندے نیں، کتے تلمیحاں ورت لیندے نیں تے سارے قصے نوں ۱۲۰ مصرعیاں وچ سمیٹن دا جتن کردے نیں۔ سبھ لوڑ، ہنی پیالے وچ دریا ٹھل دے دیندے نیں۔ ایس لئی سی حرفیاں وچ ربط یا تسلسل تے خاص نہیں ہندا، پر قصے دی روح ایہناں وچ آجاندی اے۔ رومانی سی حرفیاں وچ البتہ دل دا حال کھل کے بیان ہو جاندا اے۔

سی حرفیاں پنجابی شاعری دیاں دوتاں نیں، سخن کلام دی کیہڑی دولت ایہناں وچ نہیں۔ اسلامی تعلیمات اللہ دے حضور آہ وزاری، تصوف، عشق، خلق سدھار دے مضمون، ایہناں سی حرفیاں وچ، ہیریاں وانگ چمکدے دمکدے نیں۔ ایس دھرتی دے ون پونے روپ قصیاں دی شکل وچ وکھائی دیندے نیں، تے قدرتی نظارے دی ایہناں وچ نظریں آوندے نیں۔ جذبیاں تے سدھراں دیاں سگویاں تصویراں دی وسدیاں نیں، تے ستار رباب دیاں سُراں دی سی حرفیاں دے لفظاں اکھراں وچ رنگ لایا ہویا اے۔ ایس لئی سانوں سی حرفی دی صنف تے بڑا مان اے۔

جناب ڈاکٹر غفران سید ایم۔اے۔

سی حرفی دا فن تے مختصر تاریخ

پنجابی زبان دے چوتالی حروف ابجد ہن۔ نیتی اکھرتے اکیہرے ہیں تے یاراں دوہرے ہیں، پر اچنبے دی گل اے پئی فیر کیوں پنجابی وچ سی حرفی (ترییہ اکھری) شاعری دی اٹکل وا اٹکل پچو لگ گیا۔ اصل گل ایہہ وے پئی فارسی حروف ابجد تریہہ ہین تے تریہہ نوں فارسی وچ "سی" کہندے ہیں۔ ایسراں فارسی وچ تے سی حرفی ہو سکدی اے۔ پر پنجابی وچ چوتالی اکھری ہونی چاہیدی سی۔ حقیقت ایہہ وے پئی بابا فریدالدین مسعود گنج شکر، جنہاں دی جدی پشتی بولی فارسی سی جنہاں نے جیس علاقے وچ اسلام دی تبلیغ دا کم شروع کیتا سی، اوس علاقے دے لوکاں دی زبان پنجابی سی۔ ایسراں اوہناں نوں عام لوکاں نوں سمجھان واسطے اوہناں دی بولی پنجابی وچ ای اپنے خیالاں تے باتاں نوں بیان کرنا پیا۔ جد اوہ گل بات کردے سن یا کوئی شلوک کہندے سن تے اوہناں وچ فارسی دے لفظ، ترکیباں تے اصطلاحاں آپ مہاریاں آوندیاں رہیاں۔ ایس نوں وکھ وی پنجابی دے دوجے بزرگاں تے شاعراں حضرت سلطان باہوؒ، سید بلھے شاہؒ، سید علی حیدر ملتانی[1]، پیر وارث شاہ، شاہ حسینؒ، عبدالکریم نجات المومنین والے تے مولانا عبدی باراں انواع والے دی زبان یا تعلیم تے تربیت فارسی عربی وچ ہوئی۔ ہُن جد اوہ سی حرفی لکھدے سن تے اوہناں فارسی اصطلاح وی قائم رکھی تے عام طور ایہہ تریہہ اکھراں نال سی حرفی مکمل کردے سن۔ ایس واسطے ای تے باوا بدھ سنگھ ہوراں لکھیا اے پئی پنجابی کو تانوں فارسی دی گھڑتی ملی تے ایہہ فارسی دی گودی وچ ای پلدی رہئی۔

سی حرفی دی بنتر

بنتر (FORM) دے لحاظ نال عام طور تے سی حرفی دی اٹکل چونہہ مصرعیاں وچ ہندی

۱۔ علی حیدر ملتانی سید نہیں سن (مرتب)

اے تے چارے مصرعے اک قافیہ ردیف وچ ہُندے نیں۔ پہلا مصرعہ الف ب دے اکھراں نال شروع ہُنداا ے۔ جیکر تیجا مصرعہ ایس قافیئے ردیف توں اڈ ہووے تے فیر ایہہ رباعی وی بنتر بن جاندی اے، پر رباعی واسطے وزن تے بحراں اڈ نیں تے سی حرفی کئی بحراں تے بنتراں وچ ہندی اے۔ ہور ایہہ پئی جے سی حرفی وچ پہلا مصرعہ الف ب دی ترتیب چوں باہر ہووے یاں فیر الف ب توں بغیر ای لکھیا جاوے تے اوس نوں بیت ای آکھیا جاندا اے۔ ہاں کئی دفعہ سی حرفی نوں وی بیت آکھیا جاندا اے پر بیت نوں سی حرفی نہیں آہندے۔ بہرحال پہلا مصرعہ الف ب نال شروع ہنداا ے تے چوتھے مصرعے وچ کوی اپنا تخلص لیا کے اُپرلے مصرعیاں دے مضمون دا مطلب تے نچوڑ دس دیندا اے۔ سی حرفی تے رباعی وچ دوجا فرق ایہہ وے پئی رباعی وچ صرف چار مصرعے ہندے نیں جد کہ سی حرفی وچ چار توں ودھ مصرعے وی ہو سکدے نیں۔ تیجا فرق ایہہ وے پئی رباعی ڈیوڑھ یا مستزاد وچ نہیں ہندی، پر سی حرفیاں ڈیوڑھ وچ وی ہندیاں نیں۔ اہناں سبھ فرقاں دیاں مثالاں اگے آن گیاں۔

مضمون دے لحاظ نال

مضموناں دے لحاظ نال سی حرفی دا ہاضمہ تکڑا اے۔ ایہہ گھنے سارے مضمون ہضم کر سکدی اے۔ مثلاً سی حرفی وچ شنگار رس (غزلیہ) مضمون وی بیان ہو سکدا اے، جیویں علی حیدر تے سید فضل شاہ ہوراں دیاں بعض سی حرفیاں وچ ہے وے۔ ہیر رس (مزاحیہ) مضمون جیویں ہمدم ہوراں دی سی حرفی وچ اے۔ کرنا رس (مرثیہ) دا مضمون جیویں ملکھی رام جی دے "باراں ماہ پانی" وچ حضرت امام حسینؓ دی شہادت دے واقعات بیان کیتے گئے نیں۔ شانت رس (صوفیانہ) مضامین جیویں حضرت سلطان باہوؒ دے "ابیات باہو" نیں نندیا رس تے اوبھت رس (ہجو۔ حیرانی تے نفرت) دے مضمون جیویں لاہور یئے تے امرتسریئے کویاں دی بیت بازی ہندی اے۔ مثنوی جیویں ہیر، سوہنی، صاحباں دے قصے نظمائے گئے نیں۔ ملدی گل ایہہ وے پئی سی حرفی وچ رنگ برنگے مضموناں دے پھل کھڑے پئے نیں، جنہاں دی پڑچول کرن دی لوڑ وے۔

پنجابی سی حرفی دا پہلا لیکھک

ایہہ گل تے منی پرمنی اے پئی پنجابی کوتا دے بابا آدم حضرت بابا فریدالدین شکر گنج نیں ۔ پر پنجابی وچ سبھ توں پہلاں سی حرفی کس لکھاری نے لکھی سی ۔ ایس بارے عبدالغفور قریشی ہوراں بھنبھل بھوسے پا دتا اے[۲] ۔ کیوں جو اوہناں لکھیا اے پئی پنجابی حرفی سبھ توں پہلاں سید میراں شاہ ہوراں لکھی اے ۔ قریشی ہوراں "پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ" وچ دو سید میراں شاہاں دا ذکر کیتا اے ۔ اک شمس العشاق سید میراں شاہ بیجاپوری (وفات ۹۰۲ھ) نے دوجے سید میراں شاہ جالندھری (وفات ۱۳۳۲ھ) ۔ سید میراں شاہ بیجاپوری ہوراں دے ذکر وچ قریشی ہوراں نہ کسے سی حرفی دا ذکر کیتا تے نہ کوئی نمونہ دتا اے ۔ ایس توں جاپدا اے کہ سید میراں شاہ بیجاپوری کوئی سی حرفی نہیں لکھی ، پر حضرت سلطان باہوؒ ہوری ۱۱۰۲ھ وچ فوت ہوئے تے سید علی حیدر ملتانی دی وفات ۱۱۹۱ھ وچ ہوئی ۔ ایہناں حوالیاں توں صاف ظاہر ہندا اے پئی حضرت باہو ہوراں اپنے ابیات (سی حرفی) نوں سبھ توں پہلاں تصنیف کیتا سی ۔ ایس پاروں مننا پیندا اے پئی حضرت باہوؒ ہوری سی حرفی دے پہلے لکھاری نیں ۔ جیکر شمس العشاق ہوراں دی سی حرفی مل جائے تے فیر ایہہ پہلے پنجابی دے کوی ہوئے ، جیہناں سی حرفی لکھی ۔ خیر ہن ایس سلسلہ وار پنجابی سی حرفی دے لکھاریاں دا ذکر اوہناں دیاں سی حرفیاں نال نال کرنے آں تاں جے ایس اٹکل (صنف) دا موہنہ مہاندرا نظر آوے ۔

حضرت سلطان باہوؒ (وفات ۱۱۰۲ھ)

باہو ہوری اپنے ویلے دے ولی ، باشرع صوفی ، عالم فاضل تے عظیم شاعر ہین ۔ مگرلے شاعراں وچوں وی کوئی اوہناں دے مرتبے نوں نہیں اپڑ سکیا ۔ باہو ہوراں ۱۴۰[۳] دے لگ بھگ

---

۳ ۔ حضرت سلطان باہو ہوراں دیاں تصنیفاں دی تعداد اک متنازعہ مسئلہ اے ۔ بعضیاں نے لکھیا اے پئی اوہ سو کتاباں دے مصنف سن ، بعضے کہندے نیں کہ اوہناں ڈھائی سو کتاباں لکھیاں سن تے بعضیاں تے پنج سو کتاباں اوہناں نال منسوب کیتیاں نیں ۔ (مرتب)

کتاباں لکھیاں، پر جیہڑی شہرت اوہناں دے (ابیات) سی حرفی نوں ملی، اوہ کسے ہور تصنیف نوں نہیں حاصل ہوئی۔ اوہناں دی ایس سی حرفی دے مضموناں نوں جیکر ویروا کر کے دسیا جائے تے بڑی موٹی کتاب بن سکدی اے۔ ایہہ گل ٹھیک اے پئی اوہناں وچ وارث شاہ ہوراں ورگا رومان تے عشق مجازی، بلھے شاہ ہوراں ورگی رندی، سرمستی، بے باکی تے ندھڑکی تے شاہ حسین ہوراں ورگی عاجزی تے ہُوک نہیں اے، پر باہو ہوراں دے کول عشق مجازی نوں چھڈ کے سبھ کجھ ہے گا۔ اوہناں دی زبان مٹھی، خیال اُچے تے سچے، جذبے پاک تے پوتر، نصیحت نگھی، روانی انج جیویں دریا دی ٹور ہندی اے، گفتگو وچ سوز تے گداز عام اے۔

بشری انکساری، علم تے عرفان، توحید تے رسالت، دانش تے حکمت، عشق تے تصوف، فقر تے فاقہ، فکر تے ذکر، دوزخ دا خوف، نیکی دی ہدایت، بُرائی دی ندیا، جذب تے سرور، انسانی ہمدردی، دنیا دی جھوٹھیاں شاناں توں بچنا، عشق حقیقی تے مرشد کامل دی تعظیم تے ادب اوہناں دے دل پسند مضمون ہین، جنہاں اُتے اوہناں اپنی سی حرفی وچ بڑی لگن نال گل بات کیتی اے۔

تھلے دِتی ہوئی بیت وچ باہُو ہوراں علم دے بغیر درویشی نوں کفر تے پاگل پن، عبادت توں دُوری تے غفلت دا پردہ تے بے علم فقیر دے دل نوں غفلت تے جہالت دا بت خانہ آکھیا اے۔ ذرا ویکھو تے زبان دی مٹھاس، بیان دی سادگی تے اپنی گل دی سچائی دی کنج دلیل دیندے نیں:

ع

علموں باہجھ کوئی فقر کماوے کافر مرے دیوانہ ھُو
سے ورہیاں دی کرے عبادت رہے اللہ کنوں بیگانہ ھُو
غفلت کنوں نہ کھلسن پردے دل جاہل بت خانہ ھُو
میں قربان تنہاندے باھُو جنہاں ملیا یار یگانہ ھُو

عشق اپنی حرص تے ہوا مُکان دا ناں اے۔ موہ، لوبھ، کرودھ تے ہنکار دا خاتمہ کرن نوں عشق آہندے نیں۔ — اپنی جان قربان کر کے بقا دی حیاتی حاصل کرن نوں عشق آکھیا جاندا اے۔ محبوب نوں ہر جتن نال راضی کیتا جائے تے عشق کمال نوں اپڑدا اے۔ شورکوٹ دا فقیر عارف ویکھو کیویں سمجھاندا اے:

ع

عشق دی بھاہ ہڈاں دا بالن عاشق بہہ سیکیندے ھُو
گھت کے جان جگر وچ آرہ ویکھ کباب تلیندے ھُو

سرگردان پھرن ہر ویلے خون جگر دا پیندے ہُو
ہوئے ہزاراں عاشق باہو پر عشق نصیب کہیندے ہُو

دنیا دی چھوٹھی چاہت بارے ایس حدیث یعنی حُبُّ الدُّنیا رَأسُ کُلِّ الخطیات
پئی دنیا دی محبت ساریاں برائیاں دی جڑ اے، نوں حضرت باہوؒ ہوراں انج نظم کیتا اے:

الف اوھی لعنت دنیا تائیں ساری دنیا داراں ہُو
جنہاں راہ صاحب دے خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ہو
پیواں کولوں پُتر کوہیندی بھٹھ دنیا مکاراں ہُو
جنھاں ترک دنیا تھیں کیتی باہو لیسن باغ بہاراں ہُو

ایس بیت نوں پڑھ کے جے کوئی آکھن والا آکھے پئی صوفیاں دی کوتا ترک دنیا گ تے
حیاتی توں فرار دی تعلیم دیندی اے تے اوھا اُپرہ والی حدیث توں وی پڑھ لووے۔ ہور تسلّی
کرن لئی علم تے عشق دی تمثیل وچ روحانیت تے مادیت دے متعلق حضرت اقبال دا
ایہہ شعر پڑھ لوے:

علم نے مجھ سے کہا، عشق ہے دیوانہ پن
عشق نے مجھ سے کہا، علم ہے تخمین وظن

جے ہور وی ننگی چٹی سُننی ہووے تے فیر علامہ ہوراں دا ایہہ شعر وی سن لوے:

- اک دانش روحانی اک دانش بُرہانی
ہے دانش برہانی حیرت کی فراوانی

اصل گل ایہہ وے پئی پنجابی صوفی کویاں دی شاعری نوں حیاتی تے حیاتی دیاں لوڑاں
تے ذمہ واریاں توں فرار دی تعلیم کہن والے اوہناں پچھلیاں وقتاں دے ویلے، حرور تاں
تے انسانی ذہن دی اُنتی نوں سمجھن دی بجائے اک ادھی مثال پھڑ کے اپنے لنڈے بازار دچوں
خریدے اعتراض توں انارکلی وچ لیا کے آہندے نیں پئی ایہہ ساڈے ولایت والے "ملے"
ہوراں دسیا وے تے جے اگل واندی کوئی جانوں ٹکرپوے تے فیر بھیڈ ہو جاندے نیں۔

سیّد علی حیدر ملتانی (وفات ۱۱۹۱ھ)

علی حیدر ہوری بنیادی طور تے اک صوفی کوی ہین، پر اوہ سُوٹا لان والے نہیں سن۔ اوہ اک عالم فاضل تے "حال نئے قال" دے صوفی سن۔ اوہناں دیاں سی حرفیاں توں جاپدا اے پئی اوہ بڑے اللہ لوک سن۔ اُپّر اسیں حضرت باہوؒ تے علامہ اقبال درج کیتے ہین۔ علامہ ہوراں واکوں علی حیدر ہوراں وی اپنے خاص بھڑکیلے رنگ وچ علم تے عشق دا مقابلہ کیتا اے۔ دیکھو کیویں اوہناں لہر لیا دتی اے۔ حالیں اوہناں دو صدیاں پہلے آکھیا سی:

علم دا پڑھنا نیک بھوں، پر عشق دی بات انوکھڑی اے

جسراں ولی دکنی اردو واکوں فارسی کویاں ہلائی۔ مشرقی۔ عراقی تے جامی دے رنگ توں رنگیا اے۔ ایسراں ای علی حیدر دیاں سی حرفیاں وچ اوہو رنگ جھلکاں پیا ماردا اے۔ علی حیدر محبوب دے حسن بارے آکھدا اے:

ی   یار دی صورت مصحف مینوں ہن میں حافظ ہو رہی
ایہہ سوہنی صورت آیت سورت دسے مینوں امر نہی
اوہ گھڑا ہا سامتھے تے دل سبھ کجھ ایہا امر نہی
حیدر شکر خدا دا کیجے آیا مینوں حرف صحی

○

ط   طوبیٰ قد تے خد گلستاں، باغ بہشت جمال تھیا
سنبل زلفاں تے لب کوثر، خال سیاہ بلال تھیا
نین جھروکڑے پلکاں چھجّے مومن نور مثال تھیا
رمزاں غمزے حوراں رضواں حیدر ویکھ نہال تھیا

دونویں بیت پڑھ کے اردو دے پہلے غزلی کوی ولی دکنی دی جمال پرستی تے سراپا نگاری دی یاد تازہ ہو جاندی اے، پر جد علی حیدر نوں سیاسی ظلم تے زندگی نال دھروکرن والیاں دے خلاف تے حق اُتے بولدا سننے آں تے انج جاپدا اے پئی اوہ وارث نالوں بہتا شوخ تے بلھے شاہ نالوں وددھ ندھڑک اے۔ اوہ جیاتی تے ویسنے دا سچا پارکھ نظر آوندا اے:

ب بھی زہر جو کھا مرن ، کجھ شرم نہ ہندوستانیاں نوں
کیا جیا ایہناں راجیاں نوں، کجھ لج نہیں تورانیاں نوں

ایس باراں مصرعیاں دی نظم وچ علی حیدر نے ظلم تے جبر تے مار دھاڑ تے قتل عام دے خلاف بڑا کھل کے لکھیا اے اتے ہور اپنے سچّا شاعر ہون تے وفادار دیس پریمی ہون دا ثبوت دتا اے ——— میتھیو آرنلڈ آہندا اے پئی کوتا خوبصورتی تے شاعرانہ سچائی نال جیاتی دی پرکھ اے تے خیر سمجھ لو کہ علی حیدر نے ایس گل دا حق ادا کر دتا اے۔

ورڈز ورتھ دے خیال موجب شاعری سارے علماں دی روح اے تے علی حیدر اپنیاں سی حرفیاں بارے ایہہ گل آکھ کے اپنیاں علمی گلّاں ول دھیان کھچیا وے :

پنج سی حرفیاں آکھیاں پنجے گنج معانی دے نی

سانوں چاہیدا اے پئی علی حیدر دیاں سی حرفیاں وچوں اوہ گنج معانی ٹولیئے، جیہڑے اوس ساڈے واسطے کھڑے کیتے نیں۔

خواجہ فرد فقیر گجراتی (وفات ۱۱۱۶ھ)

خواجہ فرد فقیر اک عالم فاضل تے صوفی شاعر نیں۔ خواجے ہوری مدرسی وی کردے رہے نیں۔ میاں محمد بخش سیف الملوک والے ایہناں بارے آکھدے نیں :

فرد فقیر ہویا کوئی خاصہ مرد صفائی والا
فقہ اندر بھی چست سخن ہے عشق اندر خوشحالا

ایہناں دیاں سی حرفیاں چھپ چکیاں نیں، جیہڑیاں نصیحت تے ہدایت نال بھرپور نیں۔ جھوٹھ، مکر، فریب تے دھوکے دے بہت خلاف نیں۔ خواجے ہوری پتے کوی ہین۔ اوہناں معاشرے دے فرداں اُتے اک پارکھ دی نظر نال جھات پائی اے۔ آکھدے نیں :

ت توبہ دل بھتیں نہ کریں کہیں زبانی نت
تسبیح رکھیں مکر دی بھاہی تے دھر چت
باہر بانا صوفیہ ، اندر دغا کمال
فردا لیکھا لیسیا رب قادر جل جلال

ک کلام خدائے دی ، ملاں پڑھن فقیر
بولن جھوٹھ تے کھان حرام کیہا ہووے تاثیر
نام دھراون شیخ جی ٹرن اوّلی چال
فروا لیکھا لیسیا رب قادر جل جلال

ایہناں دو بیتیاں توں انج جاپدا اے پئی سی حرفی دی بنتر لئی مصرعیاں قافیاں تے ردیفاں دی تعداد دی کوئی حد مقرر نہیں بلکہ صرف اینی ای شرط ہندی اے پئی ہر بیت دا پہلا مصرعہ الف ب اکھراں نال شروع ہووے۔

سید غلام قادر شاہ (پیدائش ۱۱۰۷ھ)

شاہ ہوری عربی، فارسی، فقہ، حدیث، تفسیر تے تصوف دے بڑے فاضل ہین۔ ایہناں دا صوفیانہ کلام "جواہر تصوف" ایہناں دے پڑپوتے تے جانشین میاں بدر محی الدین ہوراں ترتیب دتا اے۔ شاہ ہوراں دی کرت وچ سارا زور "مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ" (جس اپنے آپ نوں پچھان لیا، اوس اپنے رب نوں پچھان لیا) دی تشریح اُتے لایا گیا وے۔ قرآن پاک وچ آیا اے وَفِیْٓ اَنْفُسِكُمْ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ یعنی ہور (رب دیاں نشانیاں) تہاڈے وچ وی ہین۔ کیہ پئی تسیں اندر لی اکھ نال نہیں ویکھدے ؟) ایس آیت دا مضمون شاہ ہوراں انج بیان کیتا اے :

ع غور کرو وچ اپنے ہی یار وچ تساڈڑے وسدا اے
تسیں جنگلیں جائے کے ڈھونڈدے او اوہ وچ سینے بیٹھا ہسدا اے
وار وار ستی پیا اپنے تھوں راہ اپنا آپ ہی وسدا اے
میں ویکھ لیا تسیں ویکھ لئو روم روم دے وچ اوہ وسدا اے

سندر داس آرام

آرام جی میر منو دے ویلے فوجدار دے میر منشی ہو کے جھنگ وچ رہندے سن۔ فارسی تے پنجابی دے چنگے بھلے عالم سن ۔ ۱۱۰۲ھ وچ قصہ سسی پنوں پنجابی وچ نظمایا۔ ایس قصے دے چھیکڑ وچ اک سی حرفی وی درج اے۔ آرام جی آخری بیت وچ وسدے نیں پئی حیاتی بدمستی ہوا

ناں نہیں سکوں ہونس مندی تے نیکوکاری داناں اے۔ فارسی لفظاں دی بندش ول وی دھیان کریا جے :

ی
یقین کریں دل اندر سچیاراں دی یاری
ایہی یاری دوہیں جہانیں تیری کرے غمخواری
بدمستاں دی مجلس چھڈ کے پائی جد ہشیاری
رام ہویا آرام اوہناں دا جنہاں ہے نیکوکاری

سیّد فضل شاہ نواں کوٹی (وفات ۱۸۹۰ء)

شاہ ہوراں سی حرفی ہیر، سی حرفی سوہنی تے سی حرفی سسّی وچ اپنی زبان دانی تے لفظی ورتوں داخوب مظاہرا کیتا اے۔ النکاراں، تشبیہاں، استعاریاں، تجنیساں تے لفظی تے معنوی صنعتاں دی بہرلت نال اردو دے مشہور مثنوی نگار پنڈت دیا شنکر نسیم دی یاد تازہ کردتی اے۔ مولانا حالی مرحوم دے کہن موجب پنڈت ہوراں دی شاعری وچ بہت ساریاں خرابیاں نیں۔ کیوں جو شبد النکاراں تے ارتھ النکاراں دی بے مہاری ورتوں نے قصّے نوں بھارت بنا دتّا۔ پر شاہ ہوری بلاغت وچ اینے محو نہیں ہوئے پئی گل تے قصّے دا مطلب ای کھوتے دے سنگاں وانگوں غیب ہو جائے۔ اوہناں دی اک سی حرفی ڈیوڑھ دمستزاد) وچ اے۔ ذرا نمونہ ویکھو :

الف	الہی میل ماہی نوں ہجر ماہی دے نلیاں	پھاہاں نلیاں
	اک ماہی نوں لے گل لاوں اک اٹھ ڈھونڈن گلیاں	اس غم گلیاں

ماہی، نلیاں، گل، گلیاں اُتّے غور کرو تے مزہ ای آ جائے گا۔

مولوی غلام نبی کلانوری (وفات ۱۹۲۹ء)

مولوی ہوراں سبھ توں پہلاں اپنیاں سی حرفیاں دا مجموعہ "کشکول قلندری" چھپوایا۔ حج دے سفر دے حال تے اخلاق الصالحین (اولیاواں دے حال) وی نظمائے۔ ایہناں دے کلام وچ رس، لوچ، روانی تے عربی فارسی لفظاں دا ورتارا بڑا اچاچواں اے۔ کرت وچ نعتیہ رنگ ہے۔ نمونہ ایہہ وے :

خ
خوشی نہ ہوئی نصیب میرے رہی نتڑی یار تغیس دُور سیّو
بیباں بھری کو جھجڑی کو ہجڑی میں اُسدے تابع ہے ملک تے حُور سیّو
بیں نال رب دا واسطہ پاؤنی ہاں نہیں رکھدا وچ حضور سیّو
دتّا یار دُرکار غلام نبی پیش آیا جے میںنوں غرور سیّو

گنگارام امرتسری (وفات ۱۹۰۷ء)

گنگارام ہوراں نے کئی قصے نظمائے ہین، پر قصہ گوپی چند سی حرفی وچ نظم کیتا اے۔ کرت وچ سوز، تڑپ، ہجر دی گرمی، فراق دی لمبائی نے عجیب رنگ بھریا ہویا اے۔ ونگی ویکھو:

ز
زور نہیں ذرا نہ ڈھل کیتی گوپی چند نوں پاس بٹھا لیّو نے
کٹھن جوگ ہے کیروان پانڈواں دا بینا وتی دا گھر آگا لیو نے
پہلاں دس کے جوگ دی گل ساری فیر نال گیان دے پالیو نے
گنگارام گوپی چند ہویا جوگی رووڑ بھوڑ کر ترت بٹھا لیو نے

احمد علی سائیاں پشاوری (وفات ۱۹۲۹ء)

سائیاں ہوری پنجابی کوتا وچ پیر فضل گجراتی مرحوم ہوراں دے اُستاد ہین۔ نکی عمرے تے ایہہ فارسی وچ شعر آکھ کے اپنا چا پورا کر دے سن۔ مڑ پنجابی وچ شعر آکھنا شروع کیتا۔ طبیعت تے مزاج نرا پڑا امیر تقی میرؔ ہوراں ورگا سا سو۔ ساری عمر چھڑے رہ کے ای لنگھا چھڈی سی ملنتی کشتہ ہوراں دے آکھن موجب ایہناں نوں پنجابی زبان دا غالبؔ سمجھیا جاندا اے۔ کیوں جے ایہناں دے شعراں وچ تخیل دی اچائی، بیان دا زور تے زبان دی ورتوں اپنے ای ڈھنگ دی اے۔ سوچ دیاں اچیاں اچیاں اُڈاریاں ماردے نیں۔ بحراں وچ روانی اے۔ خیال تے بیان اُتے فارسی دا ڈاہڈا اثر اے۔ بیت بازی وچ کمال حاصل سی۔ اک بیت سُنو:

خ
خال پیشانی تے دلکدا اے یا کہ مشتری زہرہ جبین اُتے
یا ایہہ کعبے وچ حور اسلام دا اے یا کہ ہندو کوئی آگیا دین اُتے
یا نشانی کوئی پر طاؤس دے کے کسے طفل رکھیا یٰسین اُتے
یا موذن مسجد بلال سائیاں نقطہ خال ہے ماہ جبین اُتے

ایہہ گل حق وے پئی سائیں نیں فارسی دی کُکھ چوں جنم لیا۔ پشتو وا دُوھ پتیاتے پنجابی وچ بیت کہہ کے پنجابی نوں امبر تے چڑھا دتا۔

میاں ہدایت اللہ لاہوری (وفات ۱۹۲۹ء)

میاں ہدایت اللہ ہوری نویں دور دے جگت استاد سن۔ اپنے ویلے دی سند نیں۔ اہناں دیاں سی حرفیاں بڑیاں مقبول ہوئیاں۔ کرت پُر سوز، رسیلی، رنگین، خیال بلند تے نصیحت دے رنگاں نال مزّین اے۔ اک نِکا ٹکڑا ے منزل دی اوکھیائی دا ذکر انج کردے نیں:

ز
زاریاں وڈیاں عشق اندر ٹھٹھا نہیں ایہہ عشق کماونا جے
تیر جھلنے جگ دے طعنیاں دے سینہ اپنا ڈھال بناونا جے
پھُل سُونگھناں باغ توحید وچوں بدن کنڈیاں نال پچھواونا جے
اوکھی عشق دی کھیڈ ہدایت اللہ ہتھ شیر دی مچھ نوں پاونا جے

محمد بوٹا گجراتی (وفات ۱۹۳۰ء)

محمد بوٹا ہوراں بیت بازی وچ بڑا ناں کڈھیا اے۔ بنیاں توں وکھ ایہناں قصہ شیریں فرہاد، قصہ سسّی پنوں، سوہنی مہینوال، مرزا صاحباں، پنج گنج تے باراں ماہ لکھے نیں۔ کرت وچ سادگی، سوز، اُچّی خیال دی اڈاری، رسیلا پن تے یکیائی اے۔ سی حرفیاں بڑیاں مقبول نیں۔ ایہناں وچ صوفیانہ مضموناں نوں بڑی رنگینی نال بیان کردے نیں۔ جیویں آکھدے نیں:

ہ
ہوش تے عقل نوں دور کر کے نیناں والڑا اچا دہاج کریئے
بیٹھے صبر دے تخت تے نال خوشی سر نفی اثبات دا تاج دھریئے
پاکے فتح اس کبر دے قلعے اُتّے وچ پریم نگر دے راج کریئے
اوے روبرو بوٹا تدوں پیارا، جدوں حاصل حسن دے باج کریئے

امام دین منشی

ایہہ منشی ہوری گوجرانوالے وسنیک سن۔ عجیب طبیعت دے مانو سن۔ حافظ، جھنڈا، افضل، عادل، مُنصف تے زرگر منشی ہوراں دے مشہور شاگرد سن۔ آکھیا جاندا اے پئی کسے

شاگرداں نوں شعر سُنا رہے سن۔ شاگرد نے مخول کر دتا۔ اوہدی گل نوں منشی ہوری چڑ گئے تے غصے وچ آ گئے۔ اوسے غصے وچ اپنی شعراں دی ساری کتاب ای اگ وچ ساڑ سٹی، پر کجھ سی حرفیاں چھپ گیاں ہین۔ ہیٹھاں درج کیتی ہوئی بیت پڑھ کے انج جاپدا اے پئی ایہناں دے کلام وچ دی احمد علی سائیاں دی طرح فارسی دا بڑا اثر لے۔ مثلاً:

ز زہرہ نے مشتری، قطب تارا ئیٹاں یار دے مکھ نوں وار سُٹے
آفتاب، مہتاب، گلاب یار وہین رخسار اگے شرمسار سُٹے
بے نظیر تے بدر منیر یوسف جیکر ہندے، ہُندے خدمت گار سُٹے
ماہی، مرگ، گل نرگس امام دینا ویکھ اکھیاں کرن انکار سُٹے

حکیم قمرالدین خلیفہ قمر لاہوری (وفات ۱۹۰۳ء)

خلیفہ قمر ہوری حکیم آغا علی خان ہوراں دے لاڈلے شاگرد ہین۔ بڑے متقی تے عابد زاہد بندے سن، پر شعراں وچ ریاض خیرآبادی ہوراں وانگوں زلف، رُخ، شراب، صراحی، جام، ہجر، وصال دا ذکر عام اے۔ غالب ہوراں آکھیا اے:

ہر چند ہو مشاہدۂ حق کی گفتگو
بنتی نہیں ہے بادہ و ساغر کہے بغیر

خلیفہ قمر ہوراں دی اک سی حرفی "ہفت پیکر" وچ چھپ چکی اے۔ اک بیت ویکھو، جو اوہناں دے گن نظر آون:

ر رُخ کیہ اے سیم و زر گویا بیٹھی زلف ناگن اُتے مار چکّر
میرے دکھاں دا اُٹھے جے حال دلبر کھاکے زمین تے ڈِگے یکبار چکّر
پھراں جنگلاں وچ دن رین بھوندا میرے پیراں دے وچ ہے یار چکّر
تیرے نال کیہ دوستی فلک ہوئی رہیا قمر نوں لیل نہار چکّر

ذرا تخلص دی بندش تے غور کر لئو۔ حداں ای ٹٹ گیاں نیں تے مومن دہلوی یاد آ جاندے نیں۔

بھائی خاں شیدا گورداسپوری (وفات ۱۹۲۴ء)

شیدا ہوری بابا صادق امرتسری دے شاگرد سن۔ استاد دے پیار نے ایہناں نوں امرتسر وچ ای کھچ لیاندا۔ ایہہ مڑ فیر ایتھے ای رہے تے ایتھے ای فوت ہوئے۔

شیدا خاں ہوراں دیاں دو سی حرفیاں "بہار گلشن" وچ چھپ گیاں سن۔ کرت وچ بڑی رنگینی تے روانی اے۔ ایتھے ویکھو محبوب دے حسن دی تعریف انج کر دے نیں:

ج جھی ضیا رخ یار دی اے، ایسی روشنی ماہ تابان دی نہیں
چمک لباں دی جھی سبحان اللہ، ایسی چمک تے لعل بدخشان دی نہیں
جھی ابرو دی تیز شمشیر اسدی، ایسی کاٹ گر تیغ ایران دی نہیں
کیوں نہ ویکھ کے پری شیدا ہووے حور خلد دی ایہدی شان دی نہیں

ملکھی رام لاہوری (جنم ۱۸۸۳ء)

ملکھی رام جی لاہورا سنگھ ہوراں دے شاگرد سن۔ ایہناں نوں خیال تے زبان اُتے بڑی قدرت اے۔ جذبات نگاری وچ کمال نوں اپڑے ہوئے کوی نیں۔ جذبے بھانویں کسے وی عقیدے دے ہون، پر ملکھی ہوری بڑی چنگی طرح بیان کر دے نیں۔ منشی کشتہ ہوراں دے کہن موجب ملکھی رام جی نوں ہر مذہب نال پیار سی۔ سکھاں، ہندواں تے مسلماناں دے بزرگاں دی بڑی عزت کر دے سن تے ہور ایہناں دیاں شاناں وچ بہت کجھ لکھیا تے جو کجھ لکھیا کمال نوں اپڑا کے لکھیا۔ باراں ماہ پانی (شہادت حضرت امام حسینؓ دا ذکر) اینے پُر درد تے پُر خلوص اعتقاد نال لکھیا جیہڑا مسلماناں وچ ڈھیر سارا مقبول ہویا۔ پنجابی ادب تے زبان دے نوجوان وردی جناب اقبال صلاح الدین ہوری آہندے نیں پئی باراں ماہ پڑھیے تے اُکا یقین نہیں آندا کہ ملکھی رام جی ہندو ہن۔ اصل گل ایہہ وے پئی ایہہ ملکھی رام جی دے کلام تے قدرتِ بیان معجزہ اے کہ ہر مسلمان نوں بھُلا کے رکھ دیندا اے۔ کیوں جو اوہناں دے اسلامی کلام (سی حرفی بارہ ماہ پانی) وچ اک پکے مسلمان دا ایمان جھلکاں پیا مار دا اے۔

ذرا نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دے اگے ملکھی رام جی دی بنتی سنو:

بنی اللہ دے پیاریا سنیں میری خدمت وچ میں عرض گزار ہوواں
دامن ہیٹھ لکائے واسطہ ای، دربدر نہ پیا خوار ہوواں
اکو کرماں دے مارے تے فیض کردے نہ میں حشر دے روز خوار ہوواں
ملکھی پردہ منہ کائے وانگ دیویں حاضر عدل والے نہ دربار ہوواں

ایس بیت وچوں ملکھی رام داناں کڈھ کے پڑھیئے تے کون آکھ سکدا اے پئی ایہہ کسے ہندو دا کلام اے۔ پارکھ آکھدے نیں پئی کوتا ایہو دے پئی بہترین لفظاں نوں بہترین ڈھنگ نال ورتیا جائے تاں جو اوہ کلام حقیقت ای جاپن لگ جاوے۔ ایہناں ویکھو تے ملکھی رام جی بہترین کوی نیں۔

چھیکڑے ملکھی رام ہوراں دی اک ہور بیت سن لئو تے ویکھو کہ اوہناں نے وی معاشرے تے ایہدے فرداں اُتے پارکھدی نظر نال جھات پائی اے:

رنگ زمانے دا ویکھیا میں دنیا حرص دے وھاگے وچ بجھی ہوئی اے
ہر اک آکھدا میں مالدار ہوواں چوٹ اس گل دی سبھ نوں وجی ہوئی اے
بھلا اوس تے کس طرح پھل لگے ٹہنی جدھے نصیباں دی بھجی ہوئی اے
ملکھی بھکھے دے بھاتے جہان بھکھا، شاہوکار کہندے دنیا رجی ہوئی اے

لاہور دا سنگھ لاہوری، حافظ بخشی، مولوی ولپذیر بھیروی، صوفی غلام رسول، مولوی نجم الدین محمد دین فاضل تے کریم بخش ہوراں نوں وکھو وی بہت کویاں دیاں سی حرفیاں چھپیاں نیں۔ پر ایس مضمون وچ صرف ایہہ دسنا لوڑی دا سی پئی سی حرفی نے کیویں کیویں دے مضموناں، خیالاں تے بیاناں نوں ساڈے نیک اُپڑایا اے تے وقت دیسنے دے نال سی حرفی نے کیہ سنبندھ رکھیا اے تے ہور پنجابی کویاں نیں ایہدے توں کیہ کیہ کم لیا اے۔

اے۔ڈی۔اعجاز

ڈھولا

ڈھولا پنجابی "سیری" (شاعری) دی ہک خاص صنف اے۔ ایہہ ہک ڈھیر وڈی ساری تے کھلی ڈلھی صنف اے۔ ساڈے گویڑ اچ ہکے ڈھولے دی صنف نوں ایہہ وڈیائی ڈھیجی ہوئی اے۔ جے اُردو۔ فارسی تے پنجابی شاعری دی ہور کسے صنف دی جھولی اچ اتنے موضوع ناہیں جتنے ڈھولے آپ دی بکل وچ لُکائے ہوئے ہین۔ باقی دیاں صنفاں ہکو جیاں، ہکو لائن تے ہکو موضوع لئی ودیاں ہین۔ انہاں صنفاں دے وچ دوآ موضوع ڈھونڈھیاں وی ناہیں لبھدا، پر ڈھولے دے وچ مجاز، معرفت، تصوّف، داستان گوئی، ہجو تے نندیا، مرثیہ، قصیدہ، مذہب، مثنوی، دوہے، قصے کہانیاں، رزمیہ نظماں، لڑائیاں تے بہادراں دیا مقالاں ہین تے ایہہ وڈیائی ڈھولے نوں "سیری" دیاں دوجیاں صنفاں توں نکھیڑ کے اُچی تھاہر بیں کھلار دیندی اے تے ایس طرح ایس ڈھولے نوں ہک صنف ناہیں پوری دی پوری "سیری" آکھ سکنے ہائیں۔

ڈھولا کیہہ اے تے کتھوں نکلیا

لفظ ڈھولا ڈھول توں نکلیا اے۔ لفظ ڈھول دے نال الف دا وادھا کر کے ایہنوں ڈھولا بنا چھڈیا ہینے۔ "ڈھولا" دا اخیرلا الف سدمر نیندا اے جویں وے یار، وے محبوب وے ڈھول کئی لوکاں دا گویڑ اے جے ڈھولے نوں سمّی (شمس رانی) تے ڈھول بادشاہ دی عوامی داستان تے پیار دی کہانی تے بلیپے نال سانجھ اے۔ مگدی ایہہ ہے بھئی ڈھولا آپ دے یار نوں سدھارن داناں اے [۱]

ڈھول تے سمّی دی کہانی

اُہندے نے ہک بادشاہ اللہ دین اَولاد دی سِک تے جھولی دے سِکھّے تے سُنجے ہون کارن جوسیاں دے آکھن موجب آپ دا دیس نئے راج چھڈ دتّا تے آپ دی ملکہ نوں لے کے ہک ہور بادشاہی گڑھ کبیرا اپڑ گیا۔ اوتھوں دے بادشاہ دا ناں اللہ داد ہا۔ اوتھے دوویں بادشاہ پاگی بن گئے تے ایہہ بلّیا اُنہاندے ساک سُبین گدّھن تائیں اپڑ گیا۔ ربّ دی کرنی نال باراں ورہیاں توں پچھے مسافر بادشاہ دے گھر پتر جم پیا۔ جہندا ناں "ڈھول" رکھیا گیا تے اوتھوں دے بادشاہ اللہ داد دے گھر دھی جمی جہندا ناں "شمس رانی" رکھیا۔ دوہواں بالاں دا نکاح پڑھیا گیا تے مُڑ پردیسی بادشاہ وطناں نے آگیا تے اِنج ڈھول تے شمس رانی اِچ وِچھوڑے پے گئے۔

ہُن ڈھول تے سمّی جوان ہو گئے تے پیار دا اُڈھ بجھ گیا۔ ڈھول نوں شکار دا شوق ہا۔ اُہندی بادشاہی دے وچ "ہیرا" تے "قندل" ناں دے ہرن ہرنی رہندے ہائن۔ ہرناں دا ایہہ جوڑا جان لُکا کے شمس رانی دی جُوہ وِچ اُگّے۔ ہن شہزادی ڈھول نوں مِلن کارن ہیرے ہرن نوں قابو کیتا تے سکھا کے اوہنوں اوس جنگل اِچ جتھے ڈھول شکار کھیڈن آئوندا ہا گھل دِتّا۔ شہزادہ ہرن دا پِچھا کردیاں کردیاں سمّی دے باگ اِچ آگیا۔ ڈھول اوتھے رہ پیا۔ ڈھول دی ماں پریشان ہو گئی تے اوس آپدے طوطے نوں ڈھول لبھن کارن چھڈیا۔ طوطا اُڈدا اُڈاندا سمّی دے محل اِچ اپڑ آیا تے ڈھول نوں ماں دا سنیہا دتّا تے اینجے سمّی دی محبت ماں دے پیار توں بازی لے گئی تے اخیری تیّ ماں نوں پُتّر تے نونہہ دوویں مِل پئے تے اِنج ایہہ کہانی مکدی اے تے آہندے نیں ایس ای ڈھول بادشاہ دی کہانی اچوں ڈھولے نکلے۔

ہک ہور وی خیال کیتا جاندا اے جے ایہہ ڈھولے دا لفظ مارد تے ڈھول دی عشقیہ کہانی اچوں نکلیا اے۔

گھنے سیانے ایتھے گڈھ منجدے ہین جے ایہہ لفظ ڈھول (ساز) اچوں لیا گیا اے کیوں جے پنڈاں دے ویہے اِچ ڈھول نوں ڈھیر سارا دخل اے۔ ڈھول دا کھڑاک نکیاں وڈیاں بھانویں اوہ مرد ہوون تے بھانویں سوانیاں، بال ہوون یا ڈُڈّ وڈیرے ہر ہک دے دل نوں دُھرو گھِندا اے تے ڈھول دی آواز اُنہاں نوں ڈھیر تے بہوں ساری چنگی لگدی اے۔ ڈھول دی آواز اُتے لوکاں دے انگ انگ دیاں ناڑوں ہِلّن لگ پوندیاں ہین۔ ساڈیاں جھوکاں، چکّاں

تے بھینیاں دے واسی ویناں نوں صدیاں توں ڈھول نال پیار لگا آؤندا اے۔ ایسے پاروں اوہ آپ دے محبوب نوں وی ڈھول یا ڈھولا آکھن لگ پیئے تے انھوہوں ڈھولیاں دا لفظ نکلیا۔

ڈھولیاں دا مُڈھ

ڈھولیاں دے مُڈھ دے بارے بہنہ ٹھپ کے تے یقین نال اجن کائی گل نہیں آکھی جا سکدی۔ ایہہ صدیاں توں سنن سنان تائیں رہے ہین۔ کسے وی لک بنھ کے انہاں نوں ہک لڑی وچ نہیں پرونا۔ ڈھولیاں دے سارے "سیر" ان پڑھ ہائن تے اوہ ہن قبراں جاہ سُتے جیہڑے ہانی ہک دوسریاں وِدے ہین اوہ وی کدھی تے پروٹڑ اہین۔ ساڈے زمانے وے ادب دے کجھ کھوجیاں دی کھوج دے مطابق ڈھولیاں دا کھرا دو صدیاں پچھاں جاندا اے۔ اگاں اُہندا حالیں پتہ نہیں لگدا پیا۔ ڈھولیاں وی پہلی اِٹ رکھن آلے کسے ہک بندے دا ناں لیناں بڑی ذمہ داری دا کم۔ مُڑ وی اج توں سوا سو سال پہلے جمن آلے ہک فقیر شاعر میتیں میرداد دا ناں لیا جا سکدا اہناں دا کلام سارا دا سارا عارفانہ کلام اے تے اوس مجازدی چھنڑی لئی ہوئی اے۔ ایسے پاروں اہناں دا کلام نِکے نِکے دی زبان تے ہے۔

اہناں دے نال نال ڈھولیاں دے ہک ہور وڈے شاعر میاں راجا ہوئے ہین۔ جیہناں ڈھولیاں نوں باقاعدہ شاعری دا رنگ دِتا۔

کھوہاں، کھیتاں، پیلیاں، رستیاں، میلیاں، منڈیاں، موت تے ویاہ دے موقعے تے ڈھولے سنائی دیندے ہین۔ اگلے وقتاں وچ چوری، ڈاکے قتل، جدوں عام سن تے جرائم پیشہ لوکاں نوں جدوں تھانے تے کچہریاں وچ لیایا جاندا ہا تے ایہہ لوک رستے اِچ ڈھولے گاؤندے آؤندے ہوندے ہائن۔ قید ہوون توں مگروں ملاقات نہیں کرن دیندے ہائن۔ ڈھولے اوس وقت میل تے ملاپ دا ذریعہ ہوندے ہائن۔ لوک جیلوں باہر کھلو کے رات دے ویلے اُچیاں اُچیاں آوازاں دے وچ گاؤندے تے آہندے ہائن تے قیدیاں توں گلاں پچھدے ہائن۔

اہناں گلاں دا جواب جیل دے اندروں ڈھولیاں اِچ آؤندا ہا۔

باہروں آواز:

کتاں دیاں کھول کے کھڑکیاں سدھرسن لے ایہہ بھاؤنی
سالو نوں چڑھ گیا تاپ اے بانہہ کہنوں وکھاؤنی

جیل دے اندروں جواب :

میرا وینیئیں سنیہا سید حکیم نوں پکا نھوہ چا گھتیس غریب نوں
اگے عمل کم آوَنے آپ نوں اپنے لِکھ نصیب نوں

ڈھولیاں دا علاقہ

مڈھ توں ای دریاواں دیاں کدھیاں نے کنارے تہذیب تے ثقافت دے گڑھ رہے ہین ایسے طرح دریائے نیل، دریائے سندھ دی طرح دریائے راوی دیاں کنڈھیاں وی بڑی سوہنی تہذیب نوں جنم دِتا اے۔

گیت وی کسے تہذیب دا حصہ ہوندے ہین۔

باقی علاقیاں جتھے بولیاں، ٹپے، کافیاں تے دوہڑیاں نوں جنم دتا اے اوتھے راوی دے کناریاں دا ڈھولا ہک خاص گیت اے۔ لائل پور تے ساہیوال دا اوہ علاقہ جیہڑا دریا راوی دے کناریں دے نال نال لگدا اے۔ ڈھولیاں دا گڑھ اے۔ اُنج ساندل بار، گنجی بار تے نیلی بار دے وچ ڈھولیاں دی بادشاہیاں ہین۔ جھنگ تے سرگودھے دے کجھ علاقیاں وچ ڈھولے آکھے جاندے ہیں، جیہڑے ایس جاتوں گئے ہین۔

ڈھولیاں دے وچ مجاز، حسن تے عشق

کتناں نوں بندے سر چھٹے نیں کالے
رل مٹی وچ گئے نیں سجن نول نہیں پالے
تیرے باجھوں وے ڈھولیا سانوں کون سمالے

جدائی دیاں درد بھریاں حالتاں، پیسے جذبات تے ساون دی رُت دے وچ کسے دی یاد :

سُنی تے پئی آں کہیں تاں وچھوناں
مڑ گئے سجن گن گن ماہ لنگھا ڈوناں
گزریا ہاڑ روندی دا کدوں فیر ساون آؤناں

ڈھولا رنگلا چرخہ او میاں تیریاں کھڑکن چوڑیاں
چھاندے سجن جاندے ٹُر گوا ڈھوں اوہ ہردم رہندیاں دھوڑیاں
کدوں بھجدیاں جوبن پکیاں کھوہاں نوں گھاریاں اُتے جاہنے ٹُک انگوریاں
کسے مُلکھ نئے جیندا اونتاں ایں تاں پرت مُہاراں نوں
آپنے دیساں نئے پیاں ہین چھُٹ مجبوریاں

○

بُت ونوٹا تیرے ٹاہن اُڈادیں
تیریاں پتلیاں کانبیاں مہنگے مل وکاویں
ہک ہانس پکھیرو اے آن کے بہندا اے تیری چھاویں
ہت پٹی کانگ اُڈینی ہاں کدی سانجھے وی
جاندے رہ پراہنے
آپ تاں گیوں وگ پردیس نئے ساتوں گیوں سٹ چھاویں
کسے مُلکھ دے اُتے جیندا ونتا ایں تاں پرت
مُہاراں نوں سانجھے دیہنہ کھڑے
ہانی لاہنے

○

الف آمیاں ڈھولا بیبھی موتی پرروواں
لکھیا پے گیا جھولی بیبھی چھم چھم رووواں
الف آمیاں ڈھولا تیرے موڈھے تے لوئی
سارا جگ ڈھوڈھ رہی آں تیرے جیہا نہ کوئی

○

کناں نوں سوہنے بُندے سرتے چھٹیاں دیاں تھہیاں
لدی جاندے نہیں ساتجھا آلے رج نہ کیتیاں
گلاں من نئے سکاں تے رہیاں
لدی جاندیاں دی کنڈ ویکھ کے اُبز ہو کے کھلو رہیاں

کوں دیندیاں ہین وچھرج سیّاں

معرفت تے تصوّف

پنجابی زبان تصوف تے عشق حقیقی دے سہارے ودھی پھُلی اے۔ لوک گیتاں وِچ وی ایہہ رنگ مَوجود اے۔ لوک شاعر نیکی کرن دی ترغیب دیندا اے۔ انسانی جسم تائیں چرخڑے نال تشبیہہ دتی گئی اے۔

شاعر نے چرخے دی چلنت اُتے پوری انسانی زندگی ڈھال دتی اے:

گھُوک چرخا رنگلا۔

پھُل دووے نہیں لاوندے نہیں جڑ
مومناں کیوں دُناں ایں بھُلا کم نیکی دا کر
جھگڑا رُوح تے بُت دا
منصف تیرا چرخڑے تے سگئے نی دھر
مائل بچاری تُرُٹنا نوں بھندے نے لڑ
چرخیا نوں وی بھنا ایں تے کھچک جاسَن تیرے ار
اوہناں نُوں خطرے کھڑے نی
جھڑے کلمہ نبیؐ دا کہہ کے جاندے نی بھر

○

گھوک وے چرخا تیری مائل ٹیلیندی
اَلستُ بربکم اگے قابو ابلیٰ کو کیندی
پنجے پونیاں تریہہ اے گڈیاں چرخا نال پیار دے پھریندی
اوہندے بنائے سوں نشاراں پھولے سوتے بہہ اٹریندی
ہنجی نوں گیڑ بھیڑ دے لٹھ اللہ اللہ داذکر کریندی
دل وو وِیں ڈولے کوں ڈٹھی اے سجناں دی جھوک لدیندی

عوامی داستاناں

سُتّی سَسّی سنگ پیارے یار دے ابھڑ بھاندی اُٹھی اے
آکھے کِت ول پُنّن خان گیا

کِدے نال دیاں سیّاں تے کِدے اوہ آدم جام گیا
رووے ماں سسّی دی آدم نال بھرتیج مکان گیا

سیّاں ڈِٹھے ہتھ سسّی دے دسن مرض اہنوں جِنّ کے بھوت دی اے
ہکے کوئی گھت سوان گیا

ماں سسّی نوں دیوے متّیں آکھے بلوچ لانہ جاندے یاریاں
نیرا کِدے ہوش وھبان گیا

سسّی آکھے پچھ جاناں ہتھکے مُول نہ ر جِدے
میرا شاہ سُلطان گیا

پائی اے جھات پیارے میرا ایسا عقل دا ہو گردان گیا
سسّی آہدی اے بلوچ تے میریاں ویلے کن دے لگیاں
پھد کے کلمہ دین دا آکھ منّیے راجیا ویلے دیگر دے
ویکھاں گل کیھڑی توں تر وڑ احسان گیا

○

داراں

کال بُلیندی ناروں نوں گھایاں
پُھٹیاں چوراں دے مگر گیاں لگ خدایاں

گورا آکھے ہتھیار سٹ کے جاہ پھڑ نج اوناٹیا میسریاں ویکھ بھلیائیاں

بجرو آکھے نظام سدیاں سدرنہ وینداہبرے اسوار کیوں ڈِھلاں لایاں

اہناں کالیاں رُخاں اچوں نکل کے پلوندوں مل لوہارا

تیرے ملیاں جاندیاں ہور ہائیاں

اُس ایلے گورے چھڈیاں تپکاں، تڑک سٹے جوہیں دانے بھجدے وچ کڑاہیاں

نظام آکھے پچھّن آسطے رُوح نہ کوئی اوناٹیا

میںنوں ہونی لیاں ہین گھت جدائیاں

کدی بدھے کھلے اکھاڑے تے پوندا ہل کپتان نوں

من لیندوس وانگ دھڑوایاں

چوراں دے بھاوی قہر یوں کڑکی وچ

چھاتاں گرڑے دیاں آئیاں

○

کال بلیندی نارد اُٹھیا اے پڑھ کے بانی

راوی دی من تے راٹھ بھندے لا کچھریاں گلاں

کردے مُنہ زبانی

لارڈ برکلی آکھے رائے احمد دیویں گھوڑیاں

تیری لندنوں لکھ لیوساں نیک نامی

رائے احمد آکھے رناں بھوئیں تے گھوڑیاں ونڈ کسے نہ دتیاں

ہوندیاں ہُٹ دے وچ ساہ سلامی

کم وَدھن دے ڈرتوں مضمون نوں بوہتا لما نہیں کیتا جاسگدا اے۔ اُنج ایس موضوع تے کتاباں لکھن دی لوڑ اے۔

ساڈیاں اہناں ان پڑھ شاعراں دیاں دتیاں ہوئیاں کجھ تشبیہاں تے ترکیباں ویکھو کیڈا کمال کیتیا گیا اے:

ہوٹھ میرے ڈھولے دے پاناں توں پتلے کول ڈند بدھی کھلے ہین جماتاں
کنگناں موہری ملی اے سگر چوڑیاں چانفل نیتے
دل دیاں چھٹ واگاں گیاں گھوڑا صبر دا ڈھنگی بھج مدان گیا
کنیں ٹنڈے سر تے بودی پٹی شرڑاندی لگھی دے ولاسے ہیں ٹڈھ کناں دے لائدی
لک سسی دا وانگ ستون دے صاف سدھا گھنے جان کے دل لچکاریاں دے
عشق مثال وانگ کالیاں ناگاں وی ہوندا اے

ورہیاں توں پچھے مڑ وی اے ستاں کدھدا رہندا
بدلے کون بھر لیسیں میرے منجی تے کیتے ہوئے خون دے
ڈھاہ لگی دی خبر پچھ اُناتھوں کدھی وی من تے گھر جھاندا
بڑ آلی آپ پکجی ویلا دوس پئی دیوے چاٹی نوں

چدوں تائیں پنڈ زندہ ہین تے اہناں دیاں رسماں رواتاں جیندیاں جاگدیاں ہین۔ ایہہ ڈھولے وی جیندے رہسن۔ ایہہ ڈھولے پنجابی ادب دا اک ہنمکن نئے نہ مٹن آلا خزانہ اے۔ جھندے اُتے پنجاب نوں فخر اے۔ پنجابی اہناں نوں ہمیشاں گاؤندے تے سُندے رہسن۔

جناب حسین شاھد

باراں ماہ تے اَج دے شاعر

" کل سجناں نال بیلے ملن دا قرار سی، پر بُرا ہووے مینہ دا۔ سارا دن اوہ جھانبا لتھا رہیا ئی گھروں نکلن دا راہ ای کوئی نہیں سی"

" یار جے کدھرے اج گڑکا وی دُھپ لگ جاندی ناں نویں کھوہ والا کھلواڑہ سارا اگاہیا جانا سی۔"

" آیا ہاڑ تے موئے مارے، جے پیا سیال تے موئے مارے۔"

" آپی جانی گے مارے، جیہڑے جیٹھ پین گے راہ۔"

" سیاتیاں آکھیا اے کہ ہاڑھ لگیں تے سون رُکھیں۔"

" پیر وارث شاہ ہوری آکھ گئے نیں:

جیٹھ مینہ تے پوہ وچ وامندی، کتک ماہ وچ منع ہنیریاں نی

ایہہ فقرے، ایہہ محاورے، ایہہ قول، جیہناں دا جنم انسان تے موسم دے تعلقات توں ہوندا اے، اودھروں بولے جاندے نیں تے اودھروں لغیر کسے کھیچل دے ساڈی سمجھ وچ آجاندے نیں کیوں جو ایہہ ساڈی روزانہ معمول دی زندگی تے تجربے نوں بیان کردے نیں۔ موسم دا انسانی زندگی نال مُڈھ قدیم دا واسطہ اے۔ اِکو ورکھا جیہدے گھروں یار جا رہیا ہووے، اوہدے لئی رحمت تے جیہدے یار نے آؤنا ہووے، اوہدے لئی زحمت ہو جاندی اے۔ اِکو سورج جیہدا فصل گاہیدا ہووے اوہدے لئی اَن داتا تے جیہڑا پینڈے پیا ہووے اوہدے لئی راہ دا ڈاکو بن جاندا اے۔

انسان ازل توں موسم نوں اپنیاں لوڑاں نال کدی موافق سمجھدا آیا اے تے کدی مخالف تے رہندی دنیا تائیں سمجھدا رہوے گا سگوں انسانی ترقی دی تعریف کرن لگیاں اسیں جیہڑیاں مختلف حدّاں قائم کردے آں، اوہناں وچوں اک حد ایہہ وی اے کہ انسان نے کتھوں تک موسم نوں اپنے

اختیار وچ کیتا اے۔ بہر حال موسم ساڈے قابو وچ ہووے یا بے لگام ہووے، اسیں موسم نوں اپنی مرضی منوا لیئے یاں آپ موسم دے پچھے لگ جایئے۔ ایس گل وچ کوئی شبہ نہیں ہو سکدا کہ انسانی زندگی نال موسم دا بڑا گہرا تعلق اے۔ اینا گہرا کہ ساڈی تہذیب، ساڈی ثقافت، ساڈا فن تعمیر، ساڈے پیشے، ساڈا لباس، ساڈی خوراک، گل کیہ ساڈی پوری زندگی بہت حد تک اوس پچھے وچ ڈھلن تے مجبور اے، جیہڑا ساڈے موسم نے بنا دتا ہووے۔ اگے چلو جے کسے علاقے دا موسم اوہ نہ ہوندا، جیہڑا ہُن اے تاں یقیناً اوہدی تاریخ وی کجھ ہور ہوندی۔ ہر علاقے دا اپنا مخصوص موسم ہوندا اے تے اوہدے وسنیک موسم دے اینک رُوپاں دا تجربہ اک چکر دی صورت وچ کردے نیں۔ ایہہ چکر اک سال یا باراں مہینیاں وچ اک چک کے مُڑ نویں سرے شروع ہو جاندا اے۔ ایہہ چکر ساڈے پیراں دی زنجیر وی اے تے ساڈے ہتھ وی لاٹھی وی، ایہہ کھُوہ دے پھیر وانگوں اکو جیہا دی اے تے کِکلی پان دالیاں وانگوں رنگ برنگا وی، ایہہ سپھ دی کنڈلی وی اے تے باہواں دا لوچ دی، ایہہ پھانسی دا رسّہ وی اے تے ننگناں دا ہار وی، ایہہ کسے گُٹ دی ہتھکڑی ہوندا اے تے کسے کلائی دا چوڑا، ایہہ کسے گٹّے دی بیڑی اے تے کسے پیر دی جانجھر، ایہدے جنے وی ناں دھرلو و تھوڑے نیں تے پنجاب دے اوس شاعر نوں جنی وی داد دیو گھٹ اے، جس نے ایس چکر نوں شعر وچ بیان کرن لئی باراں ماہ ناں دی صنف ایجاد کیتی۔ کوئی وی صنف جدوں وجود وچ آوندی اے تاں اوہدے جنم دا ضرور کوئی نہ کوئی جواز وی ہوندا اے۔ پنجابی شاعراں کول کجھ نہیں تاں دو درجن دے لاگے شاعری دیاں صنفاں نیں، جیہناں وچوں بہتیاں مشہور سی حرفی، چو مصرعہ، کافی، باراں ماہ، شلوک، شبد، دوہڑا تے ڈیوڑھ وغیرہ نیں۔ ایہناں صنفاں دا وجود ایس گل دی شہادت اے پئی پنجابی دے شاعر کول اظہار دے بہت سارے فنی ذریعے نیں تے ہر ذریعہ اپنے وجود دا الگ الگ جواز رکھدا اے۔ "باراں ماہ" موسم دے اک ورھے دے چکر تے اوس ورھے وچ بیتے ہوئے واقعات دے حال نال تعلق رکھدے نیں۔ ایس لئی "باراں ماہ" لکھن والا اوہ شاعر میری نظر وچ ایس صنف دے فنی تقاضے پورے نہیں کردا، جیہڑا موسم دے حوالے نال گل نہ کرے۔ ایہہ اوہ شاعر نیں جیہڑے شروع وچ چیتر، وساکھ دا ناں لے کے اگوں جیہڑی گل کردے نیں، اوہ بھانویں کِنی من کھچویں ہووے، اوہدا متعلقہ مہینے دے موسم نال کوئی تعلق نہیں ہوندا۔ ایہدی اک مثال ملکھی رام دا مشہور قصہ "باراں ماہ پانی" اے۔

ایہدے وچ امام حسین علیہ السلام اُتے یزیدیاں فوجیاں دے پانی بند کرن دا حال اے۔

ایہہ قصہ چھپدیاں سار اینا مشہور ہویا کہ ایہدے گراموفون ریکارڈ دی وھڑا دھڑ وکدے رہے۔ اوددن ایں دوجی یا تیجی جماعت وچ پڑھدا ساں تے ایہہ قصہ اینی دفعہ میرے سُنن وچ آیا اے کہ میتوں اوس چھوٹی جیہی عمر وچ پورا یاد ہوگیا۔ پہلا مہینا تاں اج تک نہیں بھُلیا :

چیتر چنت بزید دا سنگ ویکھو، کارن سیداں نہد کرائے پانی

سخت حکم سنا ؤندا نوکراں نوں، خبردار نہ کوئی لے جائے پانی

بھانویں تڑفدا مرے حسینؑ ایتھے، نہ کوئی بوند زبان تے پئے پانی

ملکھی پچھ نہ ذات پردیسیاں دی، مونہوں کہن بھانویں ہائے ہائے پانی

ایس قصے دی حدوں ودھ مقبولیت تے شہرت دوگلاں پاروں سی۔ اک تے ایہہ ہندو شاعر دا لکھیا ہویا سی تے دوجے ایہدے وچ امام حسینؑ تے اوہناں دے ساتھیاں دی پیاس دا ذکر بڑے دردناک طریقے نال کیتا گیا سی۔ ایس شہرت دے باوجود ایہہ قصہ دا اتفاقی لحاظ نال درست تے کامیاب نہیں سی کہیا جا سکدا۔ اوہدی پہلی وجہ ایہہ سی کہ کربلا دیاں شہیداں اتے پانی سال بھر بند نہیں سی رہیا سگوں اوہ اٹھاں دناں دے اندر اندر شہید کر دتے گئے سن تے دوجی وجہ ایہہ سی کہ ذکر کربلا دا سی تے شاعر دے ذہن وچ موسم پنجاب دا سی، ایس لئی اوہنے واردات نال کربلا دے مقام دی ملکھی تے حوالہ پنجاب دے موسم دا دتا تے ایس حوالے وچ وی زیادہ تر پنجاب دے موسمی مہینیاں دا ناں ای آؤندا، اوہناں دے مخصوص موسم دا تفصیلی ذکر کوئی نہیں سی۔

ملکھی رام دا ذکر اک اچھے شاعر دی حیثیت وچ نہیں کیتا گیا، ہاں ہدایت اللہ دی جیہنوں بجا طور تے باراں ماہ دے وڈے لکھاریاں وچ بڑا اہم مقام دتا جا سکدا اے، کتے کتے ایس صنف دے تقاضے نے پورا نہیں اتردا۔ مثلاً اوہدا اک مہینا اے :

ماگھ مہینے ماہی باجھوں جو سنگ میرے بیتی جے

شالا دشمن نال نہ ہووے جیہی وچھوڑے کیتی جے

جان تتی دی وانگوں کولہو پیڑ عشق نے لیتی جے

وصل اوہنوں تریاق ہدایت زہر عشق جس پیتی جے

ایس ٹکڑے دے شروع وچ ماگھ مہینے دا ناں ضرور اے، پر بعد وچ ماگھ دے موسم تے اوس موسم دے حوالے نال عاشق دا حال بیان نہیں ہویا۔ ایسے شاعر دا اک ہور مہینا سنو جیہڑا پہلے نالوں بہتر تے بہت حد تک کامیاب کہیا جا سکدا اے :

چڑھے وساکھ وساکھی ہوئی گھریں سوداگر آئے نی
ناہیں خبر اساڈے جانی کیوں اتنے دن لائے نی
کُھلے کیس گلے وچ میرے بیاں سیس گندائے نی
کون ہدایت خبر لیا وے، کیہڑا قاصد جائے نی

ایس ٹکڑے وچ وساکھ دے مہینے لگن والیاں جنس تے مال دہاں منڈیاں دا ذکر اے۔ دوہاں چیزاں دے سوداگر وپار مگروں گھریں آ گئے نیں، پر عاشق دا یار ایسے تک نہیں آیا۔ ایس لئی اوہ کُھلے کیس پاگلاں وانگوں لگا پھردا اے۔ ایہہ ٹکڑا پہلے نالوں یقیناً چنگا اے، پر پوری طرح کامیاب نہیں۔ پوری کامیابی دی مثال ''باراں ماہ مسافر'' وچوں اک مہینہ تھلے دِتا جاندا اے:

پوہ پون پالے پڑے ٹھردا اے، برہوں سر دیاں سرے تے ٹُٹیاں نی
لے کے لیف نہالیاں سون بیاں، ایس لاہ رضائیاں سُٹیاں نی
گرماں والیاں رانگلی سیج اُتے بیٹھے لا کے سجناں گھٹیاں نی
گھر آ مسافرا، تدھ باجھوں اکھیں روندیاں نیر نکھٹیاں نی

ایس ٹکڑے وچ جیس مہینے دا ذکر اے، اوہدے موسم دا حال تے اوس موسم وچ عاشق دا حال بڑے خوبصورت طریقے نال بیان کیتا گیا اے۔ جے ایس قسم دا حوالہ دین توں بغیر اپنے دل دا حال بیان کرنا ہووے تاں فیر باراں ماہ دے ناں تے لکھنا ضروری نہیں۔ پنجابی شاعری دا دامن بڑا وسیع اے۔ تسیں کسے ہور صنف وچ اپنے دل دی ہواڑھ کڈھ سکدے او۔

بس پہلاں عرض کیتا سی کہ باراں ماہ دی صنف موسم دے اک ورھے دے چکر تے اس چکر وچ انسان نال بیتنے ہوئے واقعات دا حال بیان کرن لئی وجود وچ آئی سی تے موسم دا واہ چونکہ ساری دنیا دے انساناں نال پلیندا اے، ایس لئی ہور زباناں دے ادب وچ وی ایس شاعری دیاں مثالاں ملدیاں نیں، جیہڑی موسم دے انساناں اُتے اثر توں جنم لیندی اے۔ اج کل لہندے پاسیوں آؤن والے حوالیاں نوں اکھاں بند کر کے من لین دا فیشن اے، ایس لئی پہلا حوالہ انگریزی شاعری وچوں ای دِتا جا رہیا اے۔ جیتھوں تک میرا خیال اے جے ''سپنسر'' دی نظم ''شیفرڈز کیلنڈر'' ہو بہو باراں ماہ نہیں تاں ایہدے نال ملدی جلدی ضرور اے۔ مینوں محمد آصف خان ہوراں دسیا اے کہ بنگالی، ہندی روسی تے جاپانی وچ وی ایہہ صنف کسے نہ کسے رنگ وچ موجود اے۔ اردو فارسی وچ اکا دکا بارہ ماہ ورگی تے کوئی شے نہیں، پر ایہناں زباناں دے شاعر دی بہار وچ پاگل ہو جاندے نیں، خزاں

وِچ اُداس ہوندے نیں تے برسات وِچ پینگھ پلان لئی وِہل کھوندے نیں ۔ جدوں دنیا دا کوئی انسان موسم دا اثر قبول کرن توں نہیں بچ سکدا تے فیر شاعر کیویں الگ رہ سکدے نیں ، سگوں اوہ تاں عام انساناں نالوں ودھ حساس ہوندے نیں ۔ ایس پاروں ایہہ تصور نہیں کیتا جا سکدا کہ ایس دنیا دا کوئی ادب وی ایسا ہووے گا ، جیہڑا موسم دے رنگاں توں فیض یاب نہ ہوندا ہووے ۔ پر ایہہ فخر صرف پنجابی زبان نوں ای حاصل اے کہ ایس نے ایڈی بنیادی ، عالمگیر تے ایڈی ناگزیر حقیقت نوں بیان کرن لئی باقاعدہ اک صنف نوں جنم دتا تے ایہدے نال نال ایہہ بدقسمتی وی پنجابی دے حصے ای آئی اے کہ اوہدیاں ماڈرن معماراں نے ایس ساری خدائی دی ترجمان صنف نوں انج وسار یا اے جیویں کوئی نودولتیا اپنی پہلی زندگی دے حالات توں وساروندا اے ، بھانویں اوہ زندگی اوس دی موجودہ زندگی نالوں کدھرے اُچی تے سُچی ہووے ۔

مینوں تاں انج جاپدا اے جیویں پنجابی شاعراں نال کوئی اجیہا حادثہ بیت گیا اے ، جیہڑا اوہناں دے حافظے نوں اپنی شعری تے ادبی روایت نوں مٹا کے رکھ گیا اے ۔ نفسیات دے سیانیاں آکھیا اے کہ جیہدی یادداشت کوئی سٹ لگیاں ختم ہو جاوے ، اوہدا علاج وی اوہو جیہی سٹ ہوندی اے ۔ جدوں کدی تقدیر نال اوہو جیہی سٹ فیر لگے تاں چیتا پرت آوندا اے ۔

پنجابی شاعراں نوں وی سٹ دی لوڑ اے ، ایس لئی اک مٹھی جیہی بددعا اے کہ اوہو جیہی سٹ فیر لگے ، جیہڑی کھا کے اپنیاں جڑاں توں ای اکھڑ گئے او ۔ اُنجے تہاڈے کول آزاد یا پابند تے غزل توں وکھ لکھن لئی کجھ رہ ای نہیں گیا ۔ میں ایہہ نہیں آکھدا پئی ایہہ چیزاں نہ لکھو ، جم جم لکھو ، پر ایہہ وی جان لوو کہ ایہہ چیزاں دُلے دیاں وچھیاں نیں ۔ اوہ چیزاں لکھن ول وی کجھ گوہ کرو ، جیہڑیاں نہ ہیاں پُر ہیاں پنجابی دی لکھوں ٹُنگریاں نیں تاں جے تہاڈا وکھرا پن قائم رہوے تے دنیا نوں ایہہ کہن دا موقع نہ ملے کہ پنجابی اردو دی ای اک وگڑی ہوئی شکل اے ۔ ادب ساری دنیا دا سانجھا ورثہ اے ، پر ایہدے باوجود ہر اک زبان دا ادب اپنے وکھرے نک نقشے دی بنا تے دوجی زبان دے ادب کولوں وکھرا جاپدا اے ۔ غزل تے آزاد نظم درآمد کیتے ہوئے تاج نیں ، جیہناں دی درآمد نوں میں بالکل جائز سمجھداں ، پر تاج سجان لئی کوئی چہرہ مہرہ نے ہونا چاہی دا اے تے اوہ چہرہ مہرہ اسیں چیتیوں ای لاہ چھڈیا اے ۔ اج کل پنجابی وِچ جو کجھ لکھیا جا رہیا اے اوہ عام طور تے لکھاری اک دوجے لئی لکھدے نیں ۔ اوہناں لوکاں لئی بڑا گھٹ لکھیا جا رہیا اے ، جیہڑے ادب نوں کئی عمر بخشدے نیں ۔ مختلف شہراں وِچ کم کر رہیاں انجمناں دے ہفتہ وار جلسیاں وِچ جو کجھ پڑھیا جاندا اے ، اوہدا بہت سارا حصہ ایسا ہوندا اے ، جیں نوں جلسیوں

باہر کوئی نہیں سہیاندا۔ ایہہ جلسیاں وچ ای کھپ جاندا اے تے جدوں چھپدا اے اودوں وی لکھاریاں وچ چکر لا کے ختم ہو جاندا اے۔ ایہدا ایہہ مطلب نہیں پئی پنجابی ادب دے قاری کوئی نہیں۔ ایہدی وجہ ایہہ اے پئی پنجابی دے لکھاری روایت کولوں اِکدم کنی کترا کے لکھن لگ پئے نیں تے اوہناں دیاں چیزاں اوس طبقے وچ نہیں سہیانیاں جاندیاں، جیہڑا روایت دی تبدیلی نوں تے ہولی ہولی قبول کر لیندا اے، پر روایت لیکوں چوکھے موکلے گڈے ہوئے جھنڈے نوں سلام کرن لئی چھیتی تیار نہیں ہوندا۔

جے اپنی ڈب خالی ہووے تے بندہ ایدھر اودھر جھاتیاں پاندا چنگا وی لگدا اے، پر اپنی جھولی بھری ہوئی ہوندیاں وی جیہڑا انیھے مونہہ مارن توں نہ رہ سکے، اوہ باں چور اکھوائے گا باں مانگت۔ مانگویں دیوے بال کے گھر وچ پہنے دن چانن نہیں کیتا جا سکدا، جیویں سیانیاں آکھیا سی پئی کیہہ حرص لیگانی لستی دی اوہ اگلے ویہڑے وسی دی۔

ہو سکدا اے ہن نیک وی گل بات وچ میں اپنے آپ نوں لکیر دا فقیر اکھوان دا کافی جواز پیدا کر دتا ہووے تے ہن ایہہ نیوندرا وی لاہوندا جاواں کہ میں لکیر دا فقیر نہیں۔ میں تسلیم کرناں پئی جے روایت بن سکدی اے تے مٹ وی سکدی اے، پر روایت دے اپنے آپ سوڑ کنی ہو کے مٹ جان تے اوہنوں ارادے نال کنڈ دین وچ بڑا فرق اے۔ جیہڑی شعری صنف اپنے موضوع یاں ہیئت دے اعتبار نال ویلے دا ساتھ نہیں دے سکدی، اوہ اپنے آپ ختم ہو جاندی اے۔ اوہدا ماضی بھانویں کنا شاندار ہووے، پر جے اوہدا دامن تنگ ہو جاوے تے اوہ ماضی اوہنوں زندہ رکھن دا ضامن نہیں ہو سکدا۔ ایہو جیہی صنف پنجابی وچ تے شاید ای کوئی ہووے۔ ہاں اردو شاعری دی صنف قصیدہ ایہدی بہتریں مثال اے۔ اُردو دے قصیدہ گو شاعراں نے ماضی وچ ایس صنف دے ذریعے اردو ادب دی جیہڑی خدمت کیتی اے، اوہ کوئی لُکی چھپی چیز نہیں، پر اج ایہہ صنف باقی رہی اے تے نہ ایہدے دوبارہ زندہ ہون دا کوئی امکان اے۔ کیوں جے ایہہ اج دے زمانے دی چیز ای نہیں رہی، پر باراں ماہ بارے ایہہ گل نہیں کہی جا سکدی۔ ایس دعوے نوں ثابت کرن لئی دو گلاں دا ذکر تے حوالہ بڑا ضروری اے۔ باراں ماہ دا موضوع تے اوہدی ہیئت، پہلاں باراں ماہ دے موضوع دے بارے سوچ لیا جاوے۔

پرانے شاعراں نے زیادہ تر اک عاشق دے باراں ماہ نوں ای ایس صنف دا موضوع بنایا اے، پر ایس صنف دے موضوع وچ جنی لچک اے بغیر مبالغے دے کہیا جا سکدا اے کہ اینی لچک ہور کسے دی صنف دے موضوع وچ نہیں۔ اوہدی دلیل ایہہ وے کہ اکو جیہے موسمی حالات وچ وسن

دے باوجود کسے موسمی علاقے دے ہر فرد لئی اوس موسم دا مطلب، اوہدے بارے ردِّ عمل، اوہدی کیفیت تے اوہدے تے بیتن والی واردات اڈ داڈ ہوندی اے۔ گویا باراں ماہ دے موضوع جے اوتے نہیں جنّی کسے موسمی معاشرے دے انساناں دی تعداد اے تے کم از کم اوتے ضرور نیں جتنے کسے موسمی علاقے وچ وسن والیاں لوکاں دے پیشے نیں، اِکّو جیہی گرمی، اِکّو جیہی سردی، اِکّو جیہی بہار تے اِکّو جیہی خزاں مزدور لئی ہور مطلب رکھدی اے۔ سرمایہ دار لئی ہور۔ سیاستدان نوں ہور طرح محسوس ہوندی اے تے ادیب نوں ہور طرح۔ تے ایسے اختلاف دی رعایت نال شاعر "باراں ماہ مزدور" "باراں ماہ سرمایہ دار" "باراں ماہ سیاست دان" تے "باراں ماہ ادیب" وغیرہ لکھ سکدا اے۔ ایہہ جوہ اینی موکلی اے کہ نہ واہیاں مکدی اے تے نہ بیجیاں۔ ایتھے دنیا جہان دے فصل اُگا لوو، ایتھے ساری خدائی دے پھل بیج لوو، ایتھے کل عالم دے پھل کاشت کر لوو۔ ایہہ سوڑی نہیں ہو سکدی۔ تسیں لکھ اڈ باں چُک چُک کے ویکھو، ایہدا وچالا کنڈھا نہیں ویکھ سکدے۔ ایس میدان وچ آ کے تسیں فکر تے جذبے دیاں گھوڑیاں دیاں لگاماں بے شک کھلیاں چھڈ دیو۔ تہانوں غالب وانگوں ایہہ شکایت نہیں ہووے گی جے غزل دی تنگ ندی شوق وی نشر نہیں کر دی یاں صحرا جنون نوں سنبھال نہیں سکدا، پر تسیں روایت نال ناتا جوڑ دے نے سہی۔ تسیں اپنے گھر وچ جھاتی تے مارو۔ تسیں پیو داداں دی رکھی رکھائی لبھن جوگے نوں تے ہو دو لوک تے آکھدے نیں پئی جیہناں دی کوٹھی دانے اوہ کملے وی سیانے، پر تہانوں اپنیاں بانہواں تے مان کرنا بھُل گیا اے۔

ہن دو گلاں ہیئت بارے سُن لو۔ پرانے شعری ورثے وچ باراں ماہ لکھن دا عام طور تے ایہہ طریقہ ای نظر آیا وے کہ ہر مہینے اُتے لمی بحر وچ اِک چو مصرع لکھیا جاندا سی۔ ایس طرح پورا سال لکھن لئی کل ۴۸ مصرعے لکھے جاندے سن، پر ایہہ طریقہ نہ تے خدائی فرمان اے تے نہ ایہنوں تبدیل کرنے اُتے کوئی پابندی اے۔ بلکہ جے تسیں آزاد نظم وچ باراں ماہ لکھنا چاہو تے ایہدے وچ وی کوئی ہرج نہیں۔ روائتی انداز نوں ہٹ کے لکھن دیاں دو تن مثالاں دے کے میں ایہہ سمجھان دی کوشش کراں گا کہ باراں ماہ ہیئت دے اعتبار نال وی کنّی لچک دار صنف اے تے کوئی وجہ نہیں پئی ایہہ ہیئت دے نویں تجربیاں نوں سنبھال نہ سکدی ہووے۔ مثلاً بلھے شاہ ہوراں روائتی انداز نوں ہٹ کے باراں ماہ لکھے نیں۔ اوہناں دا اِک مہینا ایس طرح اے:

چیت چمن وچ کوئلاں نت کوکو کرن پکار
میں سُن سُن جھُر جھُر مر رہی، کب گھر آوے یار

مَیں کیہ کراں جو آیا چیت
بن تن پھول رہے سبھ کھیت
دیندے اپنا انت نہ بھیت
ساڈی ہار تساڈی جیت

ہن میں ہاریاں

ہن میں ہاریا اپنا آپ
تساڈا عشق اساڈا کھاپ
تیرے نیوں دا سُوگیا تاپ
ڈِٹھا شوہ کیہہ لایا پاپ

کارے ہاریاں

ایس طرز وچ ہر مہینا اِک مکمل نظم بن جاندا اے۔ بحر دی خوب صورت اے تے عام ورتے ہوئے انداز توں ہٹویں ہون لئی مزا دی دیندی اُٹے۔ ایسے طرح نیاز نے ڈیوڑھ وچ باراں ماہ لکھے نیں۔ چونکہ ایس ویلے گل صرف ہیئت بارے ہو رہی اے، ایس لئی جیہڑیاں مثالاں دتیاں جا رہیاں نیں، اوہ صرف ہیئت دے سلسلے وچ ای سمجھیاں جان۔ کیوں جے معنوی اعتبار نال میری گل اوتھے ای اے کہ متعلقہ موسم دے حوالے نال گل کیتیاں بغیر باراں ماہ دی کامیابی مشکل ہوندی اے[1]۔ نیاز دا نکلے آ دِتا گیا مہینا بھانویں جیٹھ دے موسم دا کوئی حوالہ نہیں دیندا، پر ایہہ ہیئت دا اک سوہنا تجربہ ضرور اے:

جیٹھ چین نہیں دل میرے باجھوں دلبر جانی ——— ہوئی دیوانی
رو رو یاد کرہندی بیبو سینے لگڑی کانی ——— وچ جوانی
برہوں بھوک جلایا تن من بھلی ہوش جہانی ——— کول نہ جانی
میلے یار نیاز جے مولا سوہنا یوسف ثانی ——— ہوواں قربانی

۱۔ موسم دے حوالے توں بغیر باراں ماہ لکھن دا اِک جواز اے اوہ اوہ دوں جدوں شاعر دے سامنے باراں ماہ توں مراد ویلے دی طوالت ہووے۔ موسم دا عمل تے ردِ عمل نہ ہووے۔ ایس قسم دی تخصیص باراں ماہ پڑھدیاں خود بخود ہو جاندی اے کہ شاعر دے سامنے دوہاں وچوں کیہڑا مقصد اے۔

ہُن اک مثال باقی صدیقی ہوراں دی پیش کرنی چاہوندا واں۔ اوہناں دی کوشش پوری طرح کامیاب اے باقی ہوری اردو تے پنجابی دوہاں وِچ چھوٹی بحر دے منے کوی نیں۔ اوہناں باراں ماہ وِچ وی اپنے مخصوص انداز دے مطابق چھوٹی بحر چنی اے۔ ہر مہینے اُتے صرف دو دو مصرعے لکھے نیں۔ ایس طرح اک عام غزل یا چھوٹی جہی نظم دی جسامت وِچ پورا سال ختم کیتا اے لطف دی گل ایہہ وے کہ چھوٹیاں چھوٹیاں دو مصرعیاں وِچ وی اوہ متعلقہ مہینے دے موسم دا ذکر کرنا نہیں بھُلے۔ میرے نزدیک ایہہ نظم میری ہُن تک کیتی ہوئی گل بات دی مکمل مثال اے۔ ایہہ نظم موضوع دے اعتبار نال عاشق دے باراں ماہ نال ای تعلق رکھدی اے، پر ایس گل دا ثبوت وی پیش کردی اے کہ ایہہ صنف دی لچکدار اے تے کس طرح وقت دا ساتھ دین دی صلاحیت رکھدی اے تے کس طرح ایہدے وِچ ہیئت دے مختلف تجربیاں دی گنجائش دی اے:

چیتر چت نہ لگے کھار	کدھر ہینڈی گئی بہار
اوسے نال لبھاں وساکھ	جس نہیں ویہڑے پھُٹی داکھ
دُھپیں دُھپیں آیا جیٹھ	سدھراں کھادے سَو سَو ویٹھ
سڑنا بلنا آیا ہاڑھ	چکا جیہی رات دہاڑھ
ساون آیا خیالی پُور	مُونہے اُتے اُڈے دھُوڑ
بھادروں سُتے تنی وہاڑ	اپنی رت کڑاہی چاہڑ
اسیلوں تساں کیہڑے راہ	گڈیاں گل پٹولے پھاہ
کتے بیٹھی چرخہ ڈاہ	چُبھے ہتھاں وِچ کپاہ
مگھر وسے کالی رات	دیوے وِچ نہ تیل نہ بات
آیا پوہ سین اپناں روہ	کسے نہ لائی تیلنڈی جوہ
ماگھے نال دل ٹھنڈا ٹھار	دو قدماں تے بنڈا گھار
بھگن جھلے ٹھنڈی وا	کالی رات نہ دیوے راہ

ایس قسم دی کوشش ممکن اے ہور شاعراں وی کیتی ہووے تے اوہناں دا ذکر نہ آون دا ایہہ مطلب نہیں کہ میں اوہناں نال کوئی پرخاش اے۔ کجھ تے میری کم علمی دی وجہ توں رہ گئے تے کجھ ایس لئی کہ ساریاں دیاں مثالاں دینا نہ ضروری اے تے نہ ممکن۔ ایس لئی میں ہور کوئی گل کرن توں پہلاں ایہہ عرض کرنا ضروری سمجھنا واں کہ جیہڑے شاعراں دا میں ذکر نہیں کر سکیا تے اُنج اوہ میرے

بیان کیتے ہوئے معیار تے پورے اتر دے نیں، اوہ سارے تعریف دے لائق نیں، پر حقیقت نوں انکار نہیں کیتا جا سکدا کہ موجودہ زمانے وچ ایس صنف ول بڑی گھٹ توجہ دتی گئی اے۔ گل بھاویں کوڑی اے، پر ہے سچی کہ ایس بے نیازی دی وجہ اپنی شعری روایت توں ناواقفیت اے۔

اج کل اردو دیاں مشہور تے معروف صنفاں وچ لکھن دا فیشن زیادہ اے، اینھوں تک کہ خیالات وی اوسے ذخیرے وچوں لئے جاندے نیں، جیہڑی سہولت تے آرام چھوٹی جیہی نظم یاں غزل کہن وچ ملدا اے، اوہ سہولت پنجابی ادب نوں پڑھ کے اوہدی روایت دے مطابق جان مار کے لکھن وچ نہیں مل سکدی۔ ایتھے تھوڑی جیہی محنت درکار اے، پر ایس محنت دے بعد ہر کوئی ایس نتیجے تے پہنچے گا کہ باراں ماہ یا پنجابی شاعری دیاں دوجیاں صنفاں موضوع تے ہیئت دے لحاظ نال ویلے دا ساتھ دے سکدیاں نیں۔ ایہناں نوں کنڈ دین دی ایہہ وجہ ہرگز نہیں کہ ایہہ ویلیوں پچھڑیاں ہوئیاں نے۔ کجھ شاعراں کولوں جدوں میں ایہہ پچھیا کہ اوہ پرانیاں صنفاں وچ نویں انداز نوں کیوں نہیں لکھدے تے عام طور تے سجناں دا جواب ایہہ سی کہ ہن زمانہ اختصار پسندی دا آ گیا اے۔ لوکاں کول لمیاں چیزاں پڑھن دا وقت نہیں۔ ایہہ گل بڑی ہولی اے خاص طور تے باراں ماہ دے سلسلے وچ کیوں جے اک تے باراں ماہ کوئی زیادہ جسامت دا تقاضا ای نہیں کردے تے دوجے سارے شاعر مختصر چیزاں ای لکھن لگ پئے تے لمیاں چیزاں کون لکھے گا۔ رہ گئی ایہہ گل کہ قاری کول لمی چیز پڑھن دا وقت نہیں تے میں عرض کرناں واں کہ جے ناول نوں قاری مل سکدے نیں تے معمول نالوں وی کجھ لمی نظم نوں کیوں نہیں مل سکدے۔ وڈی توں وڈی نظم دی جسامت وی کسے عام چھوٹی جیہی کہانی توں لمی نہیں ہو سکدی۔ ایہہ تے اینویں کنی کتران والیاں گلاں نیں۔

لمیاں تشریحاں وچ ہو سکدا اے کوئی غلط فہمی ہو گئی ہووے۔ ایس لئی اپنی ہن تک دی کیتی ہوئی گل دا ست پیش کر کے اجازت منگاں گا۔ اوہ ایہہ کہ میری نظر وچ باراں ماہ بڑی وسیع لچکدار تے سوہنی صنف اے۔ ایہدے وچ شاعراں لئی اپنا آپ وکھان دی بڑی گنجائش اے۔ چارہ کر ویکھن بھجدیاں نوں داہن اکو جیہا دے۔

پنجابی دے شاعراں دی خدمت وچ عرض اے کہ تھوڑی جیہی تکلیف کر کے میری گل تے غور کر ویکھن۔ ہو سکدا اے گل ٹھیک ای ہووے۔ چلو جے ایانے گل کیتی اے تے سیانے قیاس چا کرن۔

سید اختر حسین اختر ایم۔ اے

پنجاب دے لوک گیت

لوک گیت ــــ لوکاں دے گیت ــــ عاماں دے دلاں دیاں دھڑکناں ــــ
عام لوکاں دیاں خوشیاں دیاں مُنہ بولدیاں تصویراں ــــ ایہناں دیاں دُکھاں درداں دیاں کہانیاں
ــــ عام ویہبے دے رنگ ڈھنگ دی تاریخ تے کسے وی علاقے دیاں ثقافتی قدراں دے
ذخیرے ــ "لوک گیت" یعنی لوکاں دے اپنے گیت ہوندے نیں ــــ ایہہ
شاعری دی اک ایہی صنف اے، جیہڑی دنیا دے ہر کونے وچ رائج اے ــــ جیہدے
فرق فرقی تے رنگ برنگے نمونے ہر زبان دے ادب وچ ملدے نیں ــــ پر ایس ادبی ذخیرے
دی اُساری وچ کسے اِک شاعر یا کجھ شاعراں دا حصہ نہیں ہوندا اسگوں ایہہ گیت اپنے آپ لوکاں
دے ماحول مطابق اوہناں دے دِلوں جمدے تے مونہوں نکل کے مشہور ہو جاندے نیں ــــ ایسے
واسطے ایہناں گیتاں راہیں کسے علاقے دی رہت بہت، طور طریقیاں تے رسماں رواجاں دا چنگا پتا
لگدا اے، اوناں ادس علاقے دی کوئی وڈی توں وڈی تاریخ راہیں وی پتا نہیں لگ سکدا۔ ایہہ ماحول
دی عکاسی دا اِک بڑا اوڈا اتے سچا ذریعہ ہوندے نیں۔ سمندراں تے دریاواں دے کنڈھیں وسّن والیاں
دیاں لوک گیتاں وچ لہراں، جھکھڑاں، طوفاناں، بیڑیاں مچھ کچھ تے ہور پانی نال تعلق رکھن والیاں شیواں
دا ذکر ہووے گا۔ ریتلے علاقیاں دیاں لوک گیتاں وچ ریت برینتے دا ذکر ــــ پہاڑی علاقے
دے لوک گیت پہاڑاں تے پہاڑی شیواں دا ذکر اذکار کرن گے۔ ہرے بھرے میدانی علاقے
دے لوک گیت پُھلاں دیاں خوشبوواں نال پُر پچے ہون گے۔

پنجاب دا علاقہ ایک ایہا خطہ اے، جیس وچ ریت، ہریول، سوکا، پہاڑ تے دریا سبھ کجھ اے
ایس لئی ایس دے لوک گیتاں وچ ہمہ گیری اے۔ ایہناں وچ جھکھڑاں تے طوفاناں دا ذکر دی اے،
اونٹھاں تے اونٹھاں والیاں دا وی۔ ایہناں وچ بلبلاں دیاں چہلاں تے گل و گلزار دے تذکرے

وی نیں منے اُچیاں اُچیاں پہاڑاں وچوں دی وگدے دریاواں تے ندی نالیاں دے شور شرابے وی سنائی دیندے نیں۔ لوک گیتاں بارے مقصود ناصر چودھری ہوری اپنی کتاب "پنجاب دے لوک گیت" وچ (صفحہ ۱۷-۱۸) لکھدے نیں :

"لوک گیت، جیون دا سہارا، اجیہا پرچھانواں نیں جیہناں وچ وکھالے دی وڈیائی نہیں۔ ایہہ گیت ساڈی سوچنی تے جذبے دیاں موزتاں نیں تے ایہناں وچ عقل دے گوہڑ پنے نوں ودھیرے عشق مستی تے دل دیاں حالاں دا دخل اے۔ لوک گیت کسے اک شاعر دے قلم دا سِٹا نہیں ہوندے تے نہ ہی اوہناں اُتے کسے اک شاعر دے ناں دی مہر ہوندی اے۔ سگوں عوام دا ذہن تے جذبہ شعر دا روپ وٹا لیندا اے۔ عام گیتاں دی عمر دا گوہڑ لاڈنا اوکھا اے کیوں جے ایہہ گیت ہوٹاں تے کھنڈدے کھنڈدے اپنا رنگ روپ بدلدے رہندے نیں۔ ایہناں نوں اَن گنت فنکاراں نے چھنڈتے ہر فن کار نے کجھ نہ کجھ دِتا اے۔"

لوک گیتاں دی بنتر انج ہوندی اے، جیویں سنگلی دی کڑی نال کڑی۔ جیویں جیویں ویلا پاسے پرتدا جاندا اے، کمزور تے بے جان پتے بت جھڑ دے پتراں وانگوں جھڑدے جاندے نیں تے سجریاں نگراں پھُٹدیاں رہندیاں نیں۔

ایہناں لوک گیتاں وچ پورے پنجاب دی سیر کرائی جاندی اے۔ ایہہ گیت پنجاب دیاں جیوندیاں جاگدیاں مُوزتاں نیں۔ ایہناں نوں پڑھنوں سننوں انج جاپدا اے، جیویں اسیں اپنے گھر وچ ہوئے تے ساڈیاں ای گلاں ہون کیوں جے ایہناں گیتاں وچ ساری گل ساڈے ہی آل دوالے دی ہوندی اے۔ ایہناں دی زبان سدھ پدھری، رس بھری، مٹھی تے اثر والی ہوندی اے ——

ایہہ گیت مَن ولُھوندر دین تے دل کھوہ لیندے نیں۔ ایہناں دا امر ہونا کسے ادبی پکھوں نہیں۔ ایہناں دی سُر نال تے سُہپن ای ایہناں دی جیاتی دا مول اے۔

پنجابی لوک گیتاں بارے شریف کنجاہی ہوری اپنی کتاب "جھاتیاں (صفحہ ۳۹-۴۰) وچ لکھدے نیں :

"لوک گیت" "پنجابی ادب دا" "مان یوگ" "سرمایہ نیں۔ ایہہ ساڈے ماضی دا حال نے ساڈے وڈکیاں دیاں اُچیاں نیویاں دی تصویر نیں ———— اوہ ماضی جس پرت کے نہیں آؤنا تے اوہ وڈکے جنہاں نوں کدے نہیں نکنا۔ اوہ دیلے کیہے جیہے سن نے اوہ لوگ کس طرح زندگی دے ڈنگ ٹپاندے سن، اُوہناں گلاں دی خبر سانوں تعصب تے ضد نوں اُچیاں ہو کے لوک گیتاں دی راہیں لبھدی اے۔ سانوں پتا چلدا اے جے اوہ دن پردے دا رواج نہیں سی۔ کُڑیاں مُنڈے کٹھے بہندے کھلوندے سن۔ نیویاں اَج وانگ بناؤ سنگار وی کردیاں سن جنھتے اَج اِک شہرن کُڑی ہن دے فیشن مطابق بن پھب کے شام نوں کسے باغ یا پارک ول نکل جاندی اے۔ اوتھے اوہناں وناں وچ کُڑیاں، مٹیاراں کواریاں تے ویاہ موڑاں پیجنے دی چاننی وچ پنڈوں باہر نکل آئوندیاں سن نے گدا پاندیاں سن۔ سنگار والیاں چیزاں جیہڑیاں اوہ دن سن اج نہیں تے اَج والیاں اودوں نہیں سن، پر جیہڑیاں ہے سن، اوہناں نال اپنے آپ نوں بنا سنوار کے جان وار رواج ہے سی۔ نہیں تاں اسیں ایہو جیہے بول کدے نہ سُندے:

کٹھیاں ہو کے آئیاں گدّھے وچ اِکّو جہیاں مٹیاراں
چن چاننی چمکدیاں اوہ جیویں سونے دیاں ناراں
سوہنیاں ایویں نچن
جیوں سرناں دیاں ڈاراں

بھابو، میری مکلاوے آئی آئی سرہوں دا پھُل بن کے
گل وچ اُس دے کنٹھی سوہندی وچ سونے دے منکے
روپ اوہنوں رب نے دتا
پھر دی پٹولا بن کے

بشن کور نے کیتی نیاری ہار سنگار لگایا
ٹبڈھا چیر تے نوتے چرطیاں سُرمہ اکھیں پایا
سوہنیا نک لے دے
میرے جوبن نوں ہڑ آیا"

پنجابی زبان رب دے فضل نال بڑی کھُلی ڈھلی تے جیوندی جاگدی زبان اے۔ ایس دے ادبی ذخیریاں وچ ہر اوہ خوبی موجود اے، جیہڑی دنیا دی کسے دی وڈی نوں وڈی زبان وچ ہو سکدی اے۔

ایہدے لوک گیت بڑے رس بھرے تے جیوندے جاگدے پنجاب دی اک جیوندی جاگدی تصویر پیش کردے نیں۔ ایہناں وچ اک بال دے جمن توں لے کے ایہدی ساری حیاتی دے مختلف موڑاں تے آون والے واقعات دا ویروا ہلدا اے۔ ایہہ گیت لوری، تھال، ککلی، گدھا، ماہیا، ڈھولا، ٹپّا، دوہڑا، بولیاں، بھنگڑا، گھوڑی، سمّی، جھمر، جگنی، ڈ بن تے سیاپے دے ناواں نال مختلف ویلیاں وچ مختلف سُراں نال گائے جاندے نیں۔ کجھ گیتاں دیاں مثالاں ویکھو:

لوری

نکیاں بالاں نوں پرچاون یا سوان ویلے ماواں لوری دیندیاں ہویاں آکھدیاں نیں:

اَلّھڑ بلّھڑ باوے دا
باوا کنک لیاوے گا
باوی بیٹھی چھٹے گی ۔ ماں پونیاں کتّے گی
باوی گھُن پکاوے گی
باوا بیٹھا کھاوے گا۔ کاکا کھڑ کھڑ ہسّے گا

تھال

تھال الھڑ مٹیاراں دا گیت اے۔ ایہہ ٹھیکراں نال وی پایا جاندا اے تے کھدّو نال وی۔ ایس راہیں ان بُجھیاں سکّاں، سدھراں، نفرتاں تے پیار جھاتیاں ماردے نیں:

کھوہ وچ پانی ماں میری رانی
پیو میرا راجا ہیٹھ گھوڑا تازہ
چاندی دیاں پوڑیاں سونے دا دروازہ
آل مال ہویا تھال

ماہیا

پنجابی ادب وچ ماہیے دا لفظ ماہی یعنی چن جیہے محبوب لئی استعمال کیتا جاندا اے۔ ایہہ لفظ "ماہ" توں لیا گیا اے تے ایہدے راہیں محبوب نوں ایک خوبصورت چن کہہ کے پکاریا گیا اے۔ کجھ لوکاں دا

خیال اے کہ پوٹھوہاری علاقے وچ اَج توں صدیاں پہلاں ایک "ماہیا" ناں دا عاشق ہو گزریا اے۔ تے اوہدی نسبت نال ہُن ماہیا کسان جواناں تے مٹیاراں دا گیت اے۔ ایس وِچ حسن و عشق دی حقیقت پائی جاندی اے۔ ایہہ گیت اک خاص طرز نال گایا جاندا اے۔ جدوں مرد سوہ۔ ت دونویں اُمنے سامنے ہو کے گاون تے بڑا لطف آؤندا اے اینے اصلی گل کتھ دوجے مصرعے وِچ ہوندی اے۔ مثلاً:

سونے دا کِل ماہیا
لوکاں دیاں رون اکھیاں ساڈا روندا اے دل ماہیا
دو پتر اناراں دے
ساڈا دُکھ سُن کے روندے پتھر پہاڑاں دے

ڈھولا

محبوب نوں مخاطب کرن لئی کئی ناں استعمال کیتے جاندے نیں۔ مثال دے طور تے ساجن، پرنیم، ڈھول، بالم تے چن وغیرہ۔ ڈھول نال الف ندا یہ لا کے ڈھولا بنا لیا جاندا اے۔ یعنی ڈھولا دے معنی نیں اے ڈھول یا اے محبوب۔ ایس گیت وِچ مٹیاں اپنے محبوب دی قربت دی آرزومند ہوندیاں نیں۔ اوہنوں اپنے کول بلاؤندیاں نیں تے اوس نوں اپنے دل دی گل کہن دا جتن کر دیاں نیں مثلاً:

ابیاں نوں بور ڈھولا	نکی نکی پھوُر ڈھولا
وسنائیں دور ڈھولا	مڑ آویں ضرور ڈھولا

ٹپا

پنجابی ٹپا ہوندا تے شعر ورگا ہی اے، پر ایہدا کوئی خاص موضوع نہیں ہوندا۔ کسے وی موضوع اُتے ٹپا کہیا جا سکدا اے۔ ٹپے مرد وی گاؤندے نیں تے عورتاں وی۔ ایہناں وِچ عموماً اوہناں دکھیا عورتاں دا دُکھ اپنا پیش کیتا جاندا اے، جیہناں دے خاوند کنے دور دوراڈے علاقے وِچ نوکری کرن گئے ہون۔ اُوہدا پہلا مصرعہ محض شعری ضرورت لئی لایا جاندا اے۔ مطلب دی گل دوجے مصرعے وِچ ہوندی اے مثلاً:

بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا جالی
سنبھل کے پیر دھریں اُڑیئے آج رات اقراراں والی

دوہڑا

دوہڑا یا دوہا عام طورتے اخلاقی موضوع اُتے کہیا جاندا اے —— پنجابی دے صوفی شاعراں ایہیے مٹھے تے پیارے دوہڑے کہے نیں پئی اوہناں نوں پنجابی ادب وچ لوک گیتاں دالی اہمیت حاصل ہوگئی اے۔ دوہا عام طورتے نعت، کافی یا قوالی توں پہلاں بولیا جاندا اے۔ ایتھے حضرت غلام فریدؒ ہوراں دا اک دوہڑا نمونے لئی پیش کیتا جاندا اے:

بیس کالی بینڈھے ماہی وی کالے اسیں کالے لوک سدیندے
قرآن مجید دے حرف وی کالے جیہڑے وچ مسیت پڑھیندے
کوہ طور پہاڑ دا سُرمہ وی کالا جیہڑا اکھیاں وچ گھتیندے
غلام فرید گورے رنگ کیہہ کرنے جیہڑے گلیو۔ گی وکیندے

بولیاں تے بھنگڑا

بولیاں ہمیشہ بھنگڑے ناچ نال بولیاں جاندیاں نیں۔ بھنگڑا اِک موسمی ناچ اے۔ جدوں وساکھ دے مہینے کنکاں دیاں فصلاں پک جاندیاں نیں تے جٹ زمیندار اپنیاں کنکاں پکیاں ہوئیاں ویکھ کے خوشی نال پھُل جاندے نیں اتے خوشی وچ بھنگڑا پاؤندے نیں۔ ایس بھنگڑے نال جیہڑے گیت گائے جاندے نیں، اوہناں نوں بولیاں کہیا جاندا اے۔ بولیاں اُنج تے شوخ شنگی لئی ہی بولیاں جاندیاں نیں، پر احمد راہی ہوراں نے اپنی بولیاں وچ بڑی متانت تے سنجیدگی نال پنجاب دی اِک مٹیار دے مونہوں اپنے معاشرے دیاں بندشاں دے کجھ گلے الاہمے اکھوائے نیں:

پچن چھکے رُکھاں دے اوہلے بنیریاں نوں لوک جھاکدے
اساں ہوٹاں نوں لائے جندرے پر اکھیاں تے واہ کوئی نہ

پنجابی شاعری دی ایسے ہی صنف نوں اُمرتا پریتم ہوراں نے باراں ماہ دے روپ وچ پیش کیتا اے۔ ٹپے وانگوں ایہدا پہلا مصرعہ محض ضرورت شعری لئی تے مہینے داناں دسن لئی کہیا گیا اے۔ اصل گل دوجے مصرعے وچ ہی پیش کیتی گئی اے۔ باراں ماہ وچ شاعرہ نے اپنے ماحول اُتے معاشرے مطابق کسے محبوب دے مونہوں نہیں سگوں انسان دے مونہوں سماج دے خلاف بغاوت دا جھنڈا اکھڑا کرن دا اعلان کردا یا اے:

بُکرا دے کنڈ یالیا چڑھیا اَج چیت
جاگ پٹیاں اَج پیلیاں جاگ پئے اَج کھیت

جُگنی

اصل وِچ جُگنی گلے دے اک زیور داناں اے تے ایس زیور دے ناں تے ہی جگنی لوک گیت مشہور اے۔ جگنی دا موضوع عموماً رومان ہوندا اے، پر کجھ اجیہاں جُگنیاں وی مِلدیاں ہیں، جیہناں وِچ حمد ثنا تے نعتیہ کلام وی پایا جاندا اے۔ ایہناں توں علاوہ معاشرے دی اصلاح لئی ایہہ گیت لکھے جا رہے نیں۔ ایس گیت وِچ جگنی اک کردار دے طور تے پیش کیتی جاندی اے:

جگنی جا وڑی سی روہی جتھاں پھڑ سوہاگے جوئی
اوتھے رڑ رڑ کی ہوئی پیر میریا جگنی.......
او سائیں میریا جُگنی ....

گِدّھا

گِدّھا اصل وِچ تالی وجان نوں کہیا جاندا اے۔ پنجابی ادب وِچ ایہہ اک اجیہا ناچ اے، جیہنوں مٹیاراں جانیاں رُتاں وِچ اکٹھیاں ہو کے گول دائرہ بنا کے تے تالیاں وجا کے نچدیاں نیں۔ پنجاب وِچ گِدّھے دا ناچ بڑا ہی مشہور اے۔ ایس ناچ نال جیہڑے بول بولے جاندے نیں۔ ایہناں نوں گِدّھے دے گیت آکھدے نیں۔ مثلاً:

مُر مُڑ کے میں ہاڑی بیجی بھر بھر بوہل لگائے
کنکاں کھیت دیاں لے گئے پُت پرائے
کنکاں کھیت دیاں ....

سمّی

سمّی دا لفظ خاص محبوبہ لئی بولیا جاندا اے۔ کُجھ لوکاں داخیال اے پئی سمّی اک کردار داناں اے جو پنجاب دی اک مشہور رومانی داستان "ڈھول سمّی" دی ہیروئن سی۔ سمی ڈھول نال پیار کردی سی۔ ایہہ پیار وِچ کامیاب نہ ہو سکی۔ ایہنے پاگلاں وانگوں نچنا شروع کر دِتا ——— تے اجتھوں ای سمّی

ناچ دی بنیاد رکھی گئی، پر سمّی لفظ دی ایہہ بناوٹ کجھ پھبدی نہیں۔ سمّی دا لفظ سہیلی دے معنی دیندا اے اتے سمّی گیت توں مراد وی سہیلیاں دا گیت اے، یعنی اجیہا گیت جیہنوں سہیلیاں اکٹھیاں ہو کے نچن ویلے گاوندیاں نیں:

بس تیری سمّی پھڑے بالی چوتمرا ہو میرے ڈھولا

بس تیری سمّی سونا جمدے بھیت ہو میرے ڈھولا

بس تیری سمّی دانی پھڑلے ہالیا ہو میرے ڈھولا

جھُمّر

جھُوم جھُوم کے نچن تے گاوّن داناں جھمر اے۔ جھُمر منتھے دے اِک گہنے داناں وی اے تے ایہہ چونکہ خاص کر عورتاں دا گیت اے، ایس لئی لوک ایہنوں جھُومر دی نسبت نال وی جھُمر[1] کہندے نیں۔ کسے ویلے مرد وی ایس گیت وچ عورتاں نال رل کے گاوندے نیں تے نچدے نیں۔ ایہدے وچ مرد تے عورت وارو واری گاوندے نیں:

عورت: میں جو نیہنوں آکھیا کھیتاں دے وچ آ بھلا

میں گوڈاں گی پیلیاں توں کیارے کڈھدا جا بھلا

مرد: میں جو نیہنوں آکھیا توں کھیتاں دے وچ آ بھلا

کنک جو بیجیاں میں کرڑے توں پانی دیندی جا بھلا

کِکلی

پنڈ دیاں کڑیاں گھراں دے تھکادین والے کماں کاجاں نئیں وہیلیاں ہو کے کسے اِک تھاں کٹھیاں ہو کے کِکلی دی کھیڈ کھیڈدیاں تے نال نال کِکلی دے بول بولدیاں جاندیاں ہیں۔ ایس کھیڈ وچ کڑیاں ہتھاں وچ ہتھ پا کے تے پیر نال پیر ملا کے بھمبیری وانگ بھوندیاں تے کِکلی دے بول بولدیاں نیں:

۱۔ ایہنوں گھمر وی آکھیا جاندا اے تے بار دے علاقیاں دے پرانے وسنیک خاص طور تے ویاہ شادی دی رات ڈھول دی تھاپ نال گھمر کھیڈدے نیں۔ گھمر وچ صرف مرد ای حصہ لیندے نیں۔ (مرتب)

لگی کلیر دی
پگ میرے ویر دی
دوپٹہ میرے بھائی دا
نفتے مُنہ جوائی دا

لگی پان آئی آں
بادام کھان آئی آں
بادام میرا مِٹھّا
میں ویرے دا مُنہ ڈِٹھا

لگی دا بنّا
شریک بُوہا بھنّا
میری نتھ گواچی آ
سوہرے ویہڑے کھاہدی آ

گھوڑیاں

ویاہ شادی دے موقع اُتّے جد لاڑا سہرا بنھ کے گھوڑی تے بہنداے تے بھیناں گھوڑی دی واگ پھڑکے ایہہ گیت گاؤندیاں تے واگ پھڑائی لیندیاں نیں:

بھیناں واگاں پھڑیاں نی
ویر گھوڑی چڑھیا
بھین پھڑی واگ
پنج روپئے بھین دا لاگ
ویر گھوڑی چڑھیا
بُوری جھوٹی بھین دا لاگ
بھیناں واگاں پھڑیاں نی

نکیاں بالڑیاں دا اک لوک گیت

اُچا سوہنا بنگلہ اُتے بیس کھلی

پھلاں کھڑیا باغ وچ ہٹی چنبے دی کلی

چنبا کلی نہ تروڑ ویر میرا مارے گا

ویر میرا سردار بہندا کرسی تے

بھابو میری پردھان بہندی اُچے پیڑھے

میری بھابو پیڑھا اُچا میری بھابو چوڑا سُچا

بیں ہسدی ہسدی پایا بیں کھبڑن گئی گوایا

میری بھابو پیراں گڈیاں پایاں

گھڑنے والا جیوے گھول پتاسے پیوے

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی

پنجاب دے لوک گیت

انسان نوں اللہ تعالیٰ نے اِک پھُل ورگا دل دِتا ہویا اے۔ ایہہ دِل کجھ لوکاں کول ای نہیں ہُندا بلکہ ہر جیوندے بندے دے سینے وِچ پھڑکدا دھڑکدا اے۔ اوہدے وِچ سدھراں دا سمندر ٹھاٹھاں ماردا ہُندا اے۔ سدھراں پھُر پین تے ہاسے وگ پیندے نیں تے جے اوہناں دا خون ہو جائے تے اکھرواں دے ہڑ رواں ہو جاندے نیں۔ ساڈے ایہناں جذبیاں نوں بیان کرن لئی اللہ نے زبان دِتی سنے ایہہ زبان وی ساریاں انساناں کول اے تے ایس زبان نال ہاسیاں دے پھُل کھڑدے نیں۔ فیر اکھاں وی ہین۔ ایہناں اکھاں نال ہنجواں دے دریا ڈُلھدے نیں تے ایہہ اکھاں دی سانجھیاں ای نیں۔

گانا تے رونا انسان دی فطرت وِچ شامل اے تے تھے ہن ایہہ شرط لگ گئی کہ انسان شہری ہووے تے اوہ سوہنے طریقے نال گاوے گا۔ صرف ایس لئی کہ اوہدے کول طبلہ، ڈھولک، ڈھول تے دُوجیاں چیزاں ہُندیاں نیں۔ اِک پینڈو وی اپنے سینے وِچ اُبال رکھدا اے۔ اوہدے سینے وِچ وی پیڑ ہُندی اے تے اوہدے وی اتھرو ڈُلھدے نیں۔ اوہدیاں سدھراں دے پھُلاں تے بہار دی رُت آوندی اے تے اوہ وی کھڑ کھڑ کے ہسدا اے۔ اوہ وی گاوندا اے تے اوہ ڈھولک تے طبلے دی تھاں تے گھڑا وجا کے چمٹا کھڑا کے اپنا راںجھا راضی کر لیندا اے۔ پنجاب دے لوک گیت ایسے لئی سوہنے تے دل وِچ کھُبن والے ہُندے نیں کہ سادے ہون دے نال نال جذبیاں نال پُر ہُندے نیں تے ایہہ جذبے وی سِدھے سادے تے پُر خلوص نیں۔ اسیں کسے پنڈ توں ٹُر پئے آں۔ مُنجی بیجی جاندی اے۔ تھلے گوڈے گوڈے پانی تے اُتے نیزہ نیزہ سورج پیا چمکدا اے۔ گرمی، ہُسڑ تے پسینے نال بُرا حال ہویا پیا اے۔ پنیری بیجن والے جوان دے موہنوں جدوں اسیں ایہہ آواز سُن دے آں:

تیرے لونگ دا پیا لشکارا
تے ہالیاں نے ہل ڈک لے

تے سانوں اوہدے اندرلے بندے دا پتا لگ جاندا اے۔ اوہدیاں قدراں تے اوہدی پسند دی کتاب ساہمنے کھُل کے آجاندی اے۔

ہن ایتھوں صاف ظاہر ہندا اے کہ گیت فطری ہندے نیں۔ فطرت گوندی اے۔ ہواواں وچ سُراں ہندیاں نیں۔ مینہ وچ تال ہندی اے بلکہ قدرت دے ہر نظام دی ہر چیز وچ موسیقی تے سُرتال دا بندوبست اے۔ قدرت تے فطرت دے سارے ای نظارے کنے سوہنے تے دل وچ کھبن والے نیں۔ ایسے طرح لوک گیت وی فطری، سادے تے سوہنے ہندے نیں۔ فیر ایہناں وچ فطری ہون دا ایہہ وی ثبوت اے کہ ایہناں وچ مرداں دے مقابلے وچ زنانیاں دا بہتا ہتھ ہندا اے امر جیہڑے بوہتے ای خلوص توں خالی ہندے نیں۔ اوہناں دا ایہدے وچ تھوڑا ای حصہ اے۔ زنانیاں جیہڑیاں ماواں بھیناں تے دھیاں نیں، ہر تھاں تے مخلص تے ازلوں سچیاں ہندیاں نیں۔ ایس لئی وی اوہناں دا خلوص تے سچیائی لوک گیتاں وچ سمو جاندی اے تے دُوجی گل ایہہ اے کہ دیہاتیاں وچ ویسے ای خلوص تے پیار تے تاہنگ بوہت ای ہندی اے۔ لوک گیت پیداوار وی پنڈاں دی نیں۔ لوک گیت بھانویں ردیف تے قافیے توں آزاد ہندے نیں پر ہندے دل دی آواز نیں، پر جدوں اسی ایہہ گل آکھدے آں کہ انسان دا احساس جدوں وی لفظاں وچ ساڈے ساہمنے آیا تے شعر بن گیا یاں جیہڑی چیز دل وچ حیرانگی، جوش تے خوشی پیدا کرے اوہ شعر ہندی اے ستے فیر ایہہ پینڈوانہ جذبات تے احساسات وی بڑے سوہنے تے سُتھرے شعر اکھوان دے حقدار نیں۔

گیتاں دی زبان ٹھیٹھ پینڈوواں دی ہندی اے۔ جیویں اُتے گل ہوئی اے کہ ایہہ دل دیاں جذبیاں تے سدھراں دا اظہار کرن لئی پنڈ دیاں کڑیاں تے جوان گبھرو گیتاں دا سہارا لیندے نیں ستے ایہناں جذبیاں دے اظہار لئی زبان وی اوہ اوسے طرح دی ای ورتدے نیں۔ ایہہ ہور گل اے کہ آپنے آپنے علاقہ دا لہجہ وکھرا ہو جاوے۔ گیتاں دی زبان دی سبھ توں وڈی خوبی ایہو ہندی اے کہ اوہ دیہاتی زبان دے لفظاں نوں اپنے وچ انج رچا لیندی اے کہ فیر ویلے تے سمے دے لنگھن دے نال نال اوہناں نوں کڈھیا نہیں جا سکدا بلکہ اوہ اک علامت تے نشانی بن کے یا تبرک بن کے اوتھے دے اوتھے ای رہندے نیں تے اوہناں معنیاں وچ ای ورتے

جاندے نیں۔ جیہناں وِچ پہلے دن ورتے گئے سن۔ پنڈاں وِچ تُسی ٹُر جاؤ تے اوہناں نُوں آکھو کوئی گیت سُنان تے اوتھے کوئی فلمی گیت کسے نکّے یاں وڈیرے دی زبانوں تسیں نہیں سُن پاؤ گے۔ اوتھے تُہانوں وارث دے شعر لبھن گے۔ ایسے طرح مُٹیاراں تے الھڑ کُڑیاں تہانوں مہندی دے گیت، پپلی دے پتّے دے گیت تے ایسے طرح دیاں ہور گلّاں دے گیت سُنان گیاں۔ رانجھے تے مہینوال دے قصّے ہون گے۔ کوئی اک جوان یا مُٹیار تہانوں رومیو جولٹ دے قصے نہیں سنائے گی۔ اوہناں گیتاں وِچ ایسے لئی اِک ہر ویلے جوان تے جیون والی گل سانوں لبھدی اے کہ اوہ اصلی تے حقیقی بندے نیں۔ اوہناں وِچ سِدھیاں سدھیاں گلّاں ہون گیاں۔ نہ ای کوئی صنعت لبھّے گی تے نہ ہی کوئی تشبیہہ استعارہ ملے گا۔ البتہ اشارے تے علامتاں ضرور لبھن گیاں جیہڑیاں ہر ویلے جوان رہندیاں نیں۔

چنگیاں تے سوہنیاں لوک گیتاں دی سبھ توں پہلی خوبی تے چنگیائی ایہہ اے کہ اوہناں وِچ قدرت دیاں نظاریاں دی زینت تے اوہناں وَل کھِچ پائی جاندی اے۔ اسیں ویکھنے آں کہ گیتاں وِچ پھُل کھڑے ہوئے لبھن گے۔ پپلی دے پتّے توڑیاں پئے مارن گے۔ ہرنیاں تے گھگیاں دیاں گلّاں ہون گیاں۔ چانڈیاں راتاں دا حُسن ڈلھکاں پیا مار دا لبھے گا۔ تاریاں دیاں اکھاں چمکدیاں ہویاں دِسن گیاں، جیہناں تے پلکھویاں راوی دا پانی لشکاں پیا ماردا ہووے گا تے ایہہ سبھ کجھ فطرت دی اے تے قدرت دے نظارے وی ہن۔ ایہدیاں تھوڑیاں جیہیاں مثالاں ویکھو:

نی کے دے مائے کالیاں باگاں دی مہندی
کیا سوہنی پھب پھب پیندی

کالیاں باگاں دا ظاہری حُسن اوہناں دی دُھپ چھاں والی دنیا تے فیر اوتھے دی رانگلی مہندی فطرت تے نیچر دی تلاش یاں تاہنگ نہیں تے ہور کیہہ اے:

پپّل دیا پتیا دے کہی کھڑ کھڑ لائی آ
پت جھڑے پُرانے رُت نویاں دی آئی آ

یاں فیر

اُچیاں لمیاں ٹاہلیاں وِچ گُجری دی پینگھ ماہیا
ہانیاں دے

تے ایسے طرح دیاں ہزاراں تے لکھاں گلّاں سانوں پنجابی لوک گیتاں وِچ لبھ جان گیاں۔

پنجابی لوک گیتاں دی دُوجی خوبی ایہناں دا درد غم تے پِیڑ اے۔ پینڈو سادے تے سِدھے ضرور ہُندے نیں، پر دُکھاں مصیبتاں نے ادہناں تے وی اثر کرنا ہُندا اے۔ ہڑ آوندے نیں۔ پکیاں پیلیاں برباد ہو جاندیاں نیں۔ ویاہ آوندا اے تے عزت دا سوال آ جاندا اے۔ مقدمہ بازی ہُندی اے تے اپنا سبھ کجھ لُٹان لئی اوہ تیار ہو جاندے نیں تے ایہہ ساریاں گلاں داغ بن بن کے ادہناں دیاں سینیاں اُتے بھندیاں جاندیاں نیں۔ ایسے لئی اوہناں دیاں دِلاں وِچ اِک ہوک ہُندی اے۔ سوز تے گداز ہُندا اے تے ایسے پنڈ وِچ اُٹھدی ہوئی اُلھڑ مُٹیار دی ایسے احساس یاں اثر کولوں اپنا پلّہ نہیں بچا سکدی تے فیر جد وِل اوہ کٹھیاں ہو کے ایس دُکھ دا اظہار کریاں نیں۔ اوہناں گیتاں وِچ پِیڑ کُٹ کُٹ کے بھری ہُندی اے :

اُٹھ پئی جے نی میرے درد کلیجے
پا دیو نی چِٹھی میرے ماہیئے نُوں

یاں فیر

اڑیو کاگ بنیرے بولیا، اُونسیاں پاندی دا
میرا نرم کلیجہ ڈولیا

ایہہ کلیجے دیاں پِیڑاں۔ ایہہ بہاراں دیاں جدائیاں تے نرم نرم کلیجیاں دا ڈولنا ای ایس درد دی نشانی اے۔ غم وَیسے وی قدرت وَلوں ہُندا اے تے کجھ ارد گرد دا ماحول وی اوس نوں ڈونگھا تے دل وِچ کھُبن والا بنا دیندا اے۔ انسان دی حیاتی وِچ دوای تے چیزاں نیں۔ غم دُکھ تے پیار محبت دونویں مل گئے تے آدم دا بُت تیار ہو گیا۔

تریجی شئے جیہڑی سانوں پنجابی لوک گیتاں وِچ لبھدی اے اوہ پنڈ دی معاشرت دی تصویر اے۔ اوتھے دے رہن سہن دے طریقے۔ اوتھے دی بول چال دا انداز تے پشوآں ڈنگراں دی زندگی پپل تے ٹاہلیاں دیاں چھانواں۔ ساون دیاں پینگھاں تے جھولے جھوٹاں دی رُت۔ ایہہ ساریاں گلاں سانوں پنجابی وِچ دِسدیاں نیں۔ فیر ایہہ کہ منگنی تے پیار دی نشانی توں لے کے قبر دی مٹی تیک سبھ کجھ ایہناں گیتاں وِچ موجود اے :

وے گھر تُوں ہے نہیں وے وسار ہے نہیں
جموں جاندے بیبا دے بہار ہے نہیں

جے توں نہ چلیوں نوکری ہیبا
وے اپنی ماں نوں جائیں سمجھا

یاں فیر

اَج تے بیں کتیا ای پا۔ بھلا بینوں تیری سونہہ
ونگڑیاں دا مینوں چا
سس گئی کتن۔ نناں گئی تمن
ونگڑیاں تے پینی آں چڑھا

لُون وسار تے ونگاں دے چاتک دیاں تاہنگاں سانوں پنجابی لوک گیتاں وِچ مِل جاندیاں ایس توں سوا ویاہ شادی دے گیت وی بڑے سوہنے تے مشہور نیں پنجابی لوک گیتاں وچ سس، ننان تے دیور تے بھرجائی دا ذکر وی کھُلے دل نال کیتا گیا اے۔ تے ایہہ رشتے بڑے ای ڈاہڈے تے پُتے ہون دے نال نال پیار دیاں علامتاں وی بن گئے نیں۔ سس نوں نونہہ بھیڑا آکھدی اے تے ننان بھرجائی دی آپس وِچ بَن نہیں آندی۔

اِک میری سس دے بُری دے ہاڑا جوگی
ٹل دی اے چونترا سارا
اِک میرا سوہرا دے بُرا دے ہاڑا جوگی
ہٹیاں دا لیکھا لیندا سارا
اِک ساڈی نند دے بُری دے ہاڑا جوگی
گکھاں دی گُلی دا چنگیاڑا
اِک ساڈا دیور دے بھلا، دے ہاڑا جوگی
بھابیاں دا انت پیارا
اِک ساڈی دُرانی دی بھلی، دے ہاڑا جوگی
پیکے تے کردی اے گزارا
اِک چیرے والا دے بھلا، دے ہاڑا جوگی
ساریاں نال لیندا اجیہڑا دارا

پر بوہت سارے گیت سساں نناناں تے دیوراں توں علاوہ ہور وی نیں۔ پنڈ دی

کڑی دا ماہیا فوج وِچ اے تے اوہنوں چھٹی نہیں ملدی۔ اوہ ہر ویلے ڈیوٹی تے ای رہندا اے۔ اوس دی جدائی وِچ گاتے ہوئے گیت وی سانوں لبھدے نیں۔ اوہناں وِچ لوریاں، گھوڑیاں ٹپے تے ماہیا ایہہ سارے سوہنے رنگ وِچ رنگے ہوئے گیت نیں۔ لوریاں وِچ وی کومل کومل نرم جذبے ہندے نیں۔ بالاں نوں سوان لئی ہلکیاں تے ہولیاں سُراں وِچ گاتے جان والے گیت لوریاں اکھواندے نیں۔ گھوڑیاں خوشی دے گیت نیں۔ بھیناں اپنے بھراواں دیاں ویاہواں تے گاوندیاں نیں۔ ایہناں دوہاں گیتاں دی زبان بڑی ای مِٹھی تے سوہنی ہندی اے۔ تے اندرلے نیاں دی بڑے پیارے ہندے نیں۔ البتہ ایہناں وچوں ٹپے یاں ماہیا دی آواز ہندے نیں۔ ماہیا وچھوڑے دا گیت اے۔ ایہدے لئی وی سوہنے تے سادے لفظاں دا استعمال ہلدا اے۔ اُنج وی دل دیاں اندرلیاں تھاواں وچوں نکلدا اے۔ ڈھولک دی تھاپ نال خاص رنگ جماندا اے۔

ایس توں وکھریاں گتیاں وِچ صرف درد، وچھوڑ، گھوڑیاں یاں لوریاں ای نہیں ہندیاں سگوں ایہناں گیتاں وِچ خاص اوس دَور دی تاریخ وی سانوں لبھدی اے، جِدھے وِچ ایہہ لکھے گئے ہندے نیں۔ معاشرت دے نال نال اوس ویلے دے حالات اوہ بھانویں لڑائیاں دے ہون تے بھانویں صلح دے۔ سانوں گیتاں وِچ لبھ جاندے نیں۔ ماہیے دا گھوڑے تے اسواری کرنا ایس گل دا ثبوت اے کہ اوس ویلے گڈی نہیں سی چلی تے فیر ماہیا ریل تے چڑھیا تے دُوجے دَور دی تاریخ دا پتہ چل گیا۔ تے اک انجیرلی گل جیہڑی سانوں ایہناں لوک گیتاں وِچ لبھدی اے، اوہ ایہناں دا نصیحتاں کرن والا انداز اے۔ گیتاں نال سانوں اپنیاں کمزوریاں دا پتہ لگ جاندا اے تے اوہناں دی اصلاح دا موقع ہلدا اے۔ ایہہ اخلاقی سبق تے مذہبی درس ساڈے لئی بڑے ای فائدہ مند ہوندے نیں۔ اک گل سِدھی کہہ دِتی جائے تے اوہ اوکھی لگے گی تے جدوں اوہو ای گل گوں کے یاں کہانی بنا کے دسی جائے، اوہدا اثر دِل تک اپڑ جاندا اے۔ سس تے نوہہ دا رشتہ اسیں سنوار سکنے آں۔ ننان تے بھرجائی نوں اسیں چنگے طریقے نال زندگی گزارن دی راہ دس سکنے آں۔ گیتاں نال سانوں اوہناں گلاں، اوہناں ریتاں دا وی پتا لگدا اے، جیہڑیاں کسے ویلے بڑیاں ای چنگیاں تے مشہور سن، پر ہن اوہ بدل گیاں نیں۔ گھنڈ کڈھن دا رواج سی، تلک تے سیندور لان دا ویلا سی، ویاہواں دیاں لمیاں رسمیاں، منگنیاں دیاں رسماں تے ہور کئی پرانیاں گلاں دا وی سانوں علم ہندا اے۔ لوک گیت ای کسے قوم دا، کسے زبان دا اک اعلیٰ تے ننیا ہویا صحیح سرمایہ ہندے نیں۔

محمد عالم کپور تھلوی (شاہ کوٹ)

ساڈے لوک گیتاں وچ گہنے

ہر زبان وچ بعض خاص خوبیاں ہوندیاں نیں، جیہڑیاں اوہنوں دوجیاں زباناں نالوں اُچا کر دیاں نیں۔ مثال دے طور تے عربی زبان وچ جنگ لڑائی بھڑائی دے فخریہ کارنامے اوہدی خاص خوبیاں نیں۔ فارسی وچ فردوسی دے جنگی قصے نوں چھڈ کے ایس توں وکھ فارسی زبان وچ ڈوبنگے تصوّف تے پیار محبت دے اینے ذخیرے ملن گے، جیہڑے کسے ہور زبان نوں نصیب نہیں ہوئے۔ ہندی بھاشا وچ عورتاں دی زبانی عشق تے حسن بھرے قصے ساری دُنیا دیاں زباناں اُتے بھاری نیں۔

اک ہندی شعر اے:

ساجن سیدکارے جائیں گے اور نین مریں گے رو
بدنا ایسی رین کر بھور کبھو نہ ہو

یعنی سجن صبح ویلے جاون گے تے اکھاں رون گیاں۔ اے اللہ تعالیٰ رات انج دی کردے کہ سویر ہووے ای ناں۔

انگریزی شاعری قدرتی نظارے بیان کرن وچ اپنا جواب نہیں رکھدی۔

ایس خیال نال جدوں اسیں پنجابی ول ویکھدے آں تاں تے باوجود ایس گل دے کہ سکولاں کالجاں وچ ایہدے لئی بوہے بند ای رہے۔ ایہدے توں ہمیشہ نظراں مہٹ لیٹیاں گیاں، پر پھر دی ایہہ ایڈی کو سخت جان زبان اے، ایس اپنا آپ قائم رکھیا۔ ایہدے وچ اجیہے انملے جواہرات ملدے نیں، جیہڑے ایہدا ای حصہ نیں۔ کوئی دوجی زبان ایہدے مقابلے وچ نہیں آسکدی۔ ہن جدوں کھوج لگاؤن تے ٹوہ کرن والیاں اکھاں ایہناں کھلرے ہوئے موتیاں نوں اکٹھا کرن لئی نٹھ بھج کر رہیاں نیں تے اوہناں نوں اجیہے خزانے بھال کرن نال لبھ رہے نیں، جیہناں نوں ویکھ کے حیرت ہوندی اے۔ جتھے اِس زبان وچ تفسیر، فقہ، تصوّف ورگے پاک مضموناں دا گھاٹا نہیں

اوتھے بعض اجیہے مضمون وی اکثر ملدے نیں

جیہناں نوں معمولی جیہی چیز آکھیا جا سکدا اے، پر جد وں اسیں ایس معمولی چیز نوں پرکھ دی اک اکھ نال ویکھدے آں تے حیران ہوندے آں۔ کیوں جے ایہناں وچ مضمون پیدا کرنا کوئی خیال بنھنا، تعریفی قصیدیاں تے عشقیہ غزلاں نالوں اوکھا اے۔ کیوں جے قصیدیاں تے غزلاں واسطے وزن مقرر نیں، پر ایہناں مضموناں دے آکھن والے نال ای شاعر نیں ناں ای غیر شاعر۔ او ہناں دے لوک گیتاں وچ بلا دی شعریت اے۔ پر شعری قیداں توں آزاد اوہ کسے بنے ہوئے وزن تے بحر دے پابند نیں۔ اوہ جداں اپنے مضمون دے خالق نیں اونویں ای ایہدے وچ نویاں راہاں خود ای کڈھ دے نیں۔

ایہہ وڈے وڈے تے اُچے موضوعاں حمد، نعت، عشق وغیرہ نوں چھڈ کے ایس گوشے ول جھاتی ماردا اے، جیہدے ول گھٹ نظراں گئیاں نیں۔

قدرتی حسن نوں ہور سوہنا کرن لئی سرخی پوڈر توں وی واہ وا کم لیا جاندا اے، پر ایس سہپن نال موزوں لباس دے نال گہنے سونے تے سہاگے دا کم کردے نیں۔

پنجابی لوک گیتاں وچ گم نام فن کاراں جیہناں نوں اپنے فن کار ہون دا وی پتہ نہیں۔ ایس موضوع تے عجیب و غریب نکتے پیدا کردے نیں۔

مثال دے طور تے کناں دا اک زیور اے ڈنڈیاں۔ محبوبہ اپنے چاہن والے نوں ایہدی فرمائش کردی اے۔ فرمائش پوری ہو جان تے ایہدا اثر تے بے ساختہ پن نال شکریہ ایج ادا کیتا گیا اے:

تیرے جس گدھیاں وچ گاواں
وے ڈنڈیاں گھڑا دے مترا

مطلب کیہہ کہ جدوں ایہہ مراد پوری ہو جاوے گی تے اوہدے اُتے اک ناچ دی حالت طاری ہو جائے گی تے اوہ گدھا پوندی ہوئی اپنے متر دی تعریف دے گیت گائے گی۔ ایہہ سارا لوک گیت ڈنڈیاں دے آلے دوالے گھم رہیا اے۔

اک ہور بولی سنو، جدھے وچ آسمانی بجلی چمک دی ہوئی نظر آ رہی اے:

تیرے لونگ دا پیا لشکارا
تے ہالیاں نے ہل ڈک لے

ایہو ای لونگ جیہدی چمک نے ہالیاں دے ہوش بھلا دتے۔ ایہدا اک ہور رنگ ویکھو:

میرا لونگ گڈی وچ گمیاں

بہن اگ لاواں مکھتاں نوں

لونگ اکو ای اے ایہدے تے نویں نویں مضمون پیدا ہو رہے نیں۔

تینوں پنجاں دا لونگ بجھڑا

تیرا غزبہی غزبہی دعوے دا

لونگ والی نے بھناۓ گوڈے

تیلی والی کھال ٹپ گئی

لونگ دی گل حالے مکی نہیں۔

میری کھیڈ دی دا لونگ گواچا

وے پہناں تیری چاننی بری

لونگ نک دے سوہپن واسطے ہوندا اے۔ ایس توں تھلے ویکھیے تے گلے دے "تویت" نظر آوندے نیں۔ ایہناں تویتاں توں ایہجے انج مضمون پیدا کیتے گئے نیں۔

منڈا ایتہے عماں نے کھالیا

سک کے تویت ہو گیا

ایتھے تویت کولوں تشبیہ دا کم لیا گیا اے۔ اک ہور گیت وچ تویت نوں عشق تے محبت محبت دی پرکھ دا معیار مقرر کیتا گیا اے:

یار چھڈ گے گل دا کھیڑا

پنجاں دے تویت بدلے

ایہہ نکیاں نکیاں پر پتے دیاں گلاں اجیہاں چیزاں نیں کہ وڈے وڈے شاعراں تے استاداں دیاں ڈونگھیاں نظراں وی ایہناں تک نہیں اپڑ سکیاں۔

اک ہور گیت سنو، جدھے وچ تویت نال اک بہت ای سستی پر فتل کرن والی سجاوٹ دی زیادتی فریاد کیتی گئی اے:

منڈا موہ لیا تویتاں والا

دمڑی دا سک مل کے

تویت توں حسن نوں ظاہر کرن دا کم وی لیا جاندا اے۔

پانی بھردی تویت ننگا رکھدی

چھڑیاں دی ہک لوہن نوں

ایس گیت نال اک ایجہا نظارہ سامنے آجاندا اے، جیہنوں بلاغت دی زبان وچ محاکات آکھیا جاندا اے۔

تویت نوں تشبیہ دے اک ایجہے مقام تے لٹکا دتا گیا اے کہ ایس توں اگے حسن تے عشق دی دنیا وچ کوئی مقام نہیں:

میری ہک تے لیٹ لا یارا

سونے دا تویت بن کے

پہنچی دی اک گہنا اے، جیہڑا نرم تے نازک گٹ نوں اپنی لپیٹ وچ لے کے حسن وچ وادھے دا کم کردا اے۔ گیت آکھن والا عاشق دیاں انگلیاں نوں پہنچی دی فرمائش دی وجہ نال گٹ نال چھوہن دا سواد دسدا اے۔

میلے گئیوں تے لیائیں پہنچی

وے لے جا میرا گٹ من کے

پینگھ جھوٹن نال جھمکے محبوبہ دے سر دی ہر حرکت دے نال جھوم دے نیں۔ تے اوہدے حسن وچ وادھا کر دے نیں۔ شاید ایس ای وجہ نال اوہناں نوں جھمکے آکھیا جاندا اے۔

تیرے جھمکے لین ہولارے

نی پینگاں جھوٹ دیئے

ہولارے دے لفظ نال جیہڑی صوتی جنبش اے۔ اہل ذوق توں اوہ گجی ہوئی نہیں۔ عاشق دے کن دنیا دی ہر آواز توں بے خبر ہو کے صرف محبوبہ واسطے وقف ہو جاندے نیں۔

اوہدے حسن دی تیزی ویکھو شرم تے حجاب دے اوہلے وچ زیور دا تھوڑا ایجہا وی کھڑک باہر کھڑے ہوئے عاشق دے دل تے اثر کر رہیا اے۔

تیری اندرے چھنکے چھنجری

باہر کھڑے یار سک گئے

چھلا تے مندری عاشق تے معشوق نوں دوری تے وچھوڑے دے زمانے وچ نشانی دے طور تے اک دوجے دی یاد دلاندے نیں۔ غالب نے آکھیا اے:

کافی ہے نشانی تیری چھلّے کا نہ دینا
خالی مجھے دکھلا کے وقت بھرا انگشت

پنجابی گیت دے مصنف دا اختطاب کرن دا ڈھنگ ویکھو:

دے جا چھاپ نشانی، مترا دُور دیا

اک ہور گیت نگار ایہہ نہیں چاہندا کہ عاشق دی نشانی توں کوئی شخص ہور واقف ہووے اوہ آکھدے نیں:

مُٹھ میٹ کے لکا لا ہتھو
مُندری متراں دی

حُسن دے اوپرے حصّے توں ہیٹھلے اُترییے تے عاشقاں دیاں نظراں پیراں نوں ناز تے نخرے دا روپ دے دیندیاں نیں:

تیرے پیراں نوں موچ نہ آوے
پیڑیاں لا لجھیں

حُسن تے عشق دیاں بہت ساریاں گلاں زبان توں آکھن دی تھاں رمز تے اشارے نال کیتیاں جاندیاں نیں۔ شاعر ایجھے ویلے دی زیور نوں نہیں بھل دا:

پانی ڈوہل گئی جھانجراں والی
گنھّے والا تِلک پیا

اک ہور لوک گیت سُنو:
جیہدے وچ گم نام فن کار نے کمال ای کر چھڈیا اے:
گوری لا کے پازیباں سُٹیاں
دھرتی نوں بھل لگ گئے

جناب پروفیسر ثناء اللہ جمیل

پنجابی غزل

پنجابی غزل دے ارتقا دا جائزہ لین توں پہلاں ایہہ مناسب معلوم ہوندا اے کہ اسی غزل دی اصلیت تے اوہدے مڈھ بارے کجھ گلاں کر لیئے۔

لغت وچ غزل دے معنے زنانیاں نال گل بات تے اوہناں دے حسن دا ذکر کرنا اے۔ غزل عربی زبان دا لفظ اے پر ایہدا مڈھ ایران وچ بجھا۔ ایہدی ہیئت (بنتر) عربی دی صنف قصیدے نال ملدی اے۔ عربی قصیدے دے دو حصے تشبیب تے مدح بڑی اہمیت رکھدے نیں۔ تشبیب دا مطلب جوانی دا ذکر تے اوہدے جذبیاں دا اظہار اے۔ عرب فطرتوں انکھی ہوندا اے۔ اوہ کسے دی تعریف کرن توں پہلاں اپنے کارنامیاں دا ذکر ضرور کردا اے تاں جے مدح دا مطلب خوشامد نہ سمجھیا جائے۔ جدوں فارسی زبان دیاں شاعراں نے قصیدے لکھنے شروع کیتے تاں اوہناں نے اپنے ملک دی آب وہوا توں اثر قبول کردیاں ہویاں تشبیب وچ حسن تے عشق دی داستان دے نال بہار دیاں رنگینیاں نوں شامل کر دتا۔ عشق دی داستان بڑی نازک تے لطیف داستان اے۔ ایس قصے دے بیان واسطے نرم لطیف تے نازک لفظاں دی لوڑ پیندی اے، جدوں کہ قصیدے وچ زور دار کلام ہوندا اے تے اوہدے وچ بھارے، گرجدار تے پُرشوکت لفظ ورتے جاندے نیں۔ ایس واسطے ایران دی شاعری نے قصیدے دے پہلے حصے یعنی تشبیب نوں وکھ کر کے اوہنوں غزل دا ناں دتا تے انج ایہہ اک مستقبل صنف دی حیثیت نال وجود وچ آ گئی۔

غزل دی ہیئت تے قصیدے دی ہیئت اکو ای اے قصیدے وانگوں ایہدے پہلے شعر دے دو مصرعیاں وچ تے باقی شعراں دے ہر دوسرے مصرعے وچ ردیف یاں قافیہ ہوندا اے۔ ایہدے پہلے شعر نوں مطلع تے آخری شعر نوں مقطع آکھدے نیں، پر ہیئت دے اکو ہون دے

باوجود ایہہ دونویں صفتاں اپنے جُثے دے اعتبار نال وکھو وکھ نظر آوندیاں نیں۔ غزل
اک مختصر صنف اے۔ ایہدے شعراں دی گنتی گھٹو گھٹ پنج تے ودھ توں ودھ تیراں[۱۳]،
پندراں[۱۵] یا ستاراں[۱۷] ہوندی اے۔ جدوں کہ قصیدے دے شعراں دی گنتی ایہدی نسبت
بہت زیادہ ہوندی اے۔ ایس توں اڈ قصیدے تے غزل وچ اک ہور فرق ایہہ وی
اے کہ قصیدے وچ مختلف خیالات تے موضوع ہون دے باوجود مجموعی طور تے اکو
ای تاثر ہوندا اے۔ پر غزل دے شعر دا مضمون علیحدہ علیحدہ ہوندا اے۔ بعض شاعراں
نے مسلسل غزلاں وی لکھیاں نیں، پر ایہہ گل ٹانویں ٹانویں نظر آوندی اے۔ بہتیاں شاعراں
نے متفرق خیالاں والیاں غزلاں لکھیاں نیں جہناں دے دو شعراں وچ کوئی منطقی ربط
نہیں ہوندا۔

ایہہ گل یقین نال نہیں کہی جا سکدی کہ غزل کدوں پیدا ہوئی تے کہڑے دور وچ
اینہوں ایہہ ناں ملیا۔ ہاں ایہہ کہیا جا سکدا اے کہ اٹھویں صدی عیسوی توں پہلاں ایہدا
کوئی مستقل وجود نہیں سی۔ غالباً نوویں صدی عیسوی دے اخیر وچ یاں ایہدے قریب ای
دے زمانے وچ غزل کہن دی ابتدا ہو چکی سی۔ رودکی جیہڑا فارسی غزل دا پہلا صاحبِ دیوان
شاعر ہویا اے، اوہ دسویں صدی عیسوی دے آخری اَدھے حصّے دا شاعر اے۔ بارھویں
تے تیرھویں صدی وچ سنائیؒ، عطارؒ تے رومیؒ نے غزل وچ اک نویں کیفیت تصوّف دا
وادھا کیتا۔ ایہہ اک بڑا ترقی پسندانہ قدم سی کیوں جے اوس ویلے تک غزل اوہناں خیالاں
دے اظہار دے قابل نہیں سی ہو سکی۔ ایہو ای وجہ اے کہ بارھویں صدی دے فارسی زبان
دے سبھ توں وڈے صوفی شاعر نوں جدوں اپنے خیالاں دے اظہار لئی کسے موزوں شعری
واسطے دی ضرورت پئی تے اوہنے غزل دی بجائے رباعی کولوں کم لیا، پر ادھی صدی
بعد ای حکیم سنائی نے غزل وچ تصوف دے موضوع نوں داخل کر دتا۔ ایس توں پچھے
سعدی تے حافظ نے اپنی جادو بیانی تے فن کارانہ مہارت کولوں کم لے کے غزل دے ذریعے
ہر قسم دے جذبیاں تے زندگی دے تجربیاں دی ترجمانی کیتی۔ انج غزل دا گھیرا موکلا تے کھُلا
ہو گیا۔ ایہہ زندگی دے بہت ساری نیڑے ہو گئی تے بعد وچ آون والے شاعراں نے ایس
زمین وچ نویں نویں تے خوبصورت بیل بوٹے بنائے۔ ایس بعد دے زمانے وچ خیال بند
شاعراں نے غزل دا دامن آفاقی قدراں نال بھر دتا۔ ایسے دور وچ غزل ایران وچوں نکل

کے ہندوستان ول ٹُر پئی کئی وڈے شاعراں جیویں نظیری تے عرفی نے اکبری دربار وچ پناہ لئی خود ہندوستان دے ذہن شاعراں نے غزل گوئی وچ بلند مقام حاصل کیتا۔ ایہناں شاعراں نے فارسی توں اڈ مقامی زبان خاص طور تے اردو وچ وی غزلاں کہیاں تے اج ایہہ صنف پورے ہندوستان دے واسیاں نال متعارف ہو گئی۔

پنجابی نے اک لمی مدت تک غزل ول دھیان نہ کیتا۔ ایہدی وجہ ایہہ اے کہ جیہناں بزرگ شاعراں نے پنجابی زبان وچ شاعری کیتی اوہ عام طور تے بڑے وڈے عالم تے صوفی بزرگ سن۔ اوہ صرف ایس واسطے شاعری نہیں سن کردے کہ اوہناں نوں وڈا شاعر منیا جائے بلکہ اوہ تے صرف اپنے سچے جذبیاں تے وجدانی تجربیاں نوں شعر دی صورت دیندے سن۔ ایس توں اڈ اوہناں بزرگاں دی زندگی دا اصل مقصد تے مشن ایہہ سی کہ اوہ اللہ دے بندیاں دا رشتہ اوہدی ذات پاک دے نال جوڑ دین۔ اپنے ایس مشن نوں پورا کرن واسطے اوہ شعر دے پُر تاثیر پیمانے کولوں درس تے وعظ نصیحت دا کم لیندے سن۔ غزل وچ کیوں جے بہت سارے اختصار تے ایمائیت کولوں کم لینا پیندا اے۔ فیر ایہدے شعراں وچ منطقی ربط وی نہیں ہوندا۔ ایس لئی اوہناں بزرگاں نے اپنے پاک خیالاں دے اظہار دا ذریعہ چونہہ مصرعیاں والی نظم، سی حرفیاں کافی نوں بنایا، کیوں جے اوہ خیال جیہڑا غزل دے دو مختصر مصرعیاں وچ سما نہیں سی سکدا، اوہ سی حرفیاں کافی دے چونہہ مصرعیاں وچ پورا آ جاندا سی تے اوہدے وچ غیر ضروری تفصیل وی نہیں سی ہوندی۔ ایس توں اڈ جیہناں بزرگاں دا موضوع تفصیلی بیان دا محتاج ہوندا سی۔ اوہ نظم دیاں دوجیاں طویل تے مسلسل صنفاں خاص طور تے مثنوی کولوں کم لیندے سن۔ اوہناں بزرگاں دا کلام سچے تے پُر خلوص جذبیاں دا ترجمان ہوندا سی، کیوں جے اوہ کسے دنیاوی دکھاوے، وڈیائی یاں لالچ دی خاطر شاعری نہیں سن کردے۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ ایہناں دا کلام ہر خاص تے عام آدمی دے دل دی دھڑکن تے ہر چھوٹے وڈے دی زبان دا وظیفہ بن گیا۔ ایس دور وچ کجھ ایسے لوک وی شاعر بن گئے جیہڑے شاعری صرف شاعر کہوان دی خاطر کردے سن، پر اوہناں شاعراں نے وی ایہناں بزرگاں دی پیروی کر دیاں اوہناں صنفاں وچ ای اپنے خیالاں دا اظہار کیتا، جیہڑیاں صنفاں عوام وچ مقبول ہو چکیاں سن تے اج اک لمے عرصے تک پنجابی شاعر غزل توں دُور رہے۔

پہلوں پہل انیویں صدی دے بعض مثنوی لکھن والے شاعراں نے اپنیاں مثنویاں

وچ کدرے کدرے غزل دے نمونے پیش کیتے۔ ایس سلسلے وچ خاص طور تے سیف الملوک دے خالق میاں محمد بخشؒ دا ناں قابلِ ذکر اے۔ اوہناں دی اک غزل دا نمونہ ایہہ اے:

سجے محبوب پیارا اک دن وسے نال اساڈے
جاناں اج ہما پکھیرو پھاتا جال اساڈے
کرن گدا اوہدے کوچے وچ بادشاہی توں چنگا
جے اوہ آپ محمد پائے خیر رمال اساڈے

ایس توں پچھوں بہت سارے پنجابی شاعراں نے غزل دی اہمیت تے ضرورت ول توجہ کیتی تے انج مستقل طور تے غزل لکھن دا رواج پے گیا۔ بعض پنجابی تذکرہ نگاراں پیر وارث شاہ، مولوی غلام رسول تے ہدایت اللہ بارے کہیا اے کہ اوہناں نے وی غزلاں لکھیاں سن، پر ساڈے تک اوہناں دی غزل نہیں پہنچ سکی تے نہ ای اوہناں تذکریاں وچ کوئی نمونے دا شعر ملدا اے۔

سبھ توں پہلے شاعر جنہاں غزل ول خاص طور تے توجہ کیتی اوہ نواب غلام حسین عرف گاموں خان نیں۔ استاد گاموں خان نے انج تے بہت ساریاں غزلاں لکھیاں، پر اوہناں دیاں غزلاں دا وی بہت سارا حصہ ضائع ہو گیا اے۔ یاں فیر اوہناں دے سلسلے دے بعض شاگرداں نوں زبانی یاد اے۔ کتابی صورت وچ بہت گھٹ ملدا اے۔ اوہناں دی اک مشہور غزل دے شعر تسی وی ویکھ لوو:

لوک کہن کافر مالدار ہویا ویکھ خال سنہری رخسار اُتے
یا ایہہ حکم خدا دے نال بیٹھا شاہ حبش تخت زرنگار اُتے
اوہدے ویکھ رخسار رقیب سڑیا میری روح رخسار توں ہوئی صدقے
اودھر اگ اُتے پئی اگ بلے ایدھر نور چمکے پیا نار اُتے

فیر اک ہور غزل دا مطلع انج اے:

کنگھی پھیر کے یار نے مانگ کڈھی نکتہ لبھیا اساں ایس بات وچوں
کوئی صاحب سکندر نوں جا آکھے کڈھی یار نے راہ ظلمات وچوں

نواب گاموں خان توں بعد اکثر شاعراں نے ٹانویں ٹانویں غزل کہنی شروع کر دتی سی۔ ایس دور وچ مولا بخش کشتہ ہوراں نے خاص طور تے بہت ساریاں تے ہر اکھر دی ردیف دا

خیال رکھ کے غزلاں کہیاں تے سبھ توں پہلاں پنجابی وچ غزلاں دا دیوان شائع کیتا۔ اوہ خود آکھدے نیں:

کوئی لکھے تاریخ تے یاد رکھے بخشی رب نے عزت ایہہ خاص مینوں
شعراں وچ پنجابی دے سبھ کولوں پہلے پہل چھپیا ہے دیوان میرا

کشتہ ہوراں اپنی زندگی دے مختلف پہلواں نوں سمیٹن دی کوشش کیتی اے تے اوہ اپنی ایس کوشش وچ کافی حد تک کامیاب وی رہے نیں۔ اوہناں دے دیوان وچ جتھے گل و بلبل دے قصے دیاں نزاکتاں آوندیاں نیں، اوتھے ای زندگی دے دُکھاں سُکھاں دی تصویر وی مِل جاندی اے۔ اوہ مجازی منزل توں اگانہہ لنگھ کے حقیقت وَل وی اِک قدم ودھاندے نیں۔

اپنے پیارے دیس پنجاب دی عظمت تے اوہدی محبت دا وی اظہار کردے نیں۔ ایس توں اڈ اوہناں اپنی غزل وچ ٹھیٹھ پنجابی زباناں دے اکھاناں تے محاوریاں نوں جگہ دے کے زبان دی بڑی وڈی سیوا کیتی اے۔ اوہناں نے بہت سارے فارسی شعراں دے کامیاب ترجمے وی کیتے نیں۔ مناسب موقعیاں تے خوبصورت تشبیہاں تے اچھوتے استعارے دی استعمال کیتے۔ اج جاپدا اے کہ اوہ اپنی زبان دے ہر قسم دے روزمرّے نوں غزل وچ ای کھپان دی کوشش کر رہے سن جیہدی وجہ توں بعض جگہ تے اوہناں دی زبان غزل دے لطیف خیالاں دا ساتھ نہیں دے سکی۔ فیر وی اوہناں دی ایس کوشش دی تعریف کرنی پیندی اے کیوں جے اوہناں توں پہلے پنجابی وچ غزل دا کوئی معیاری تے چنگا نمونہ موجود نہیں سی۔ اوہناں دیاں غزلاں دے کجھ چونویں شعر ونگی دے طور تے تہاڈی خدمت وچ پیش کرناں تاں جے تُسی اوہناں دی غزل دے رنگ دا اندازہ کر سکو:

مینوں آوندا نہیں دکھائیاں ٹئی تبکے تبکے تریل دے وانگ رونا
نین وردھن گے بدلاں وانگ میرے جدوں کالجا اُچھلیا آن میرا

مزدور دی دُکھی زندگی دا نقشہ انج پیش کردے نیں:

گگرّ ورہے تے کورا جھے تن ڈھکن نوں لیر نہیں
کیہہ تُچھدے او پالے اندر کیویں مجبور گزاری رات

دیس پنجاب دی محبت دا اظہار:

ساڈے سورمے ہین دلیر اڈیرے اگے آون پہاڑ تے چھیر گھتن
رن ویکھ کے جنہاں نوں کنب اُٹھے اوہ شیر نیں پاک پنجاب دے وچ

عشق کرن پچھوں بعد پچھے مُڑنا اوکھا ہوندا اے۔ بھاویں جان دی بازی لگ جائے فرماندے نیں:

پچھے مُڑاں تے عشق نوں لاج لگدی اگے چلنا بہت محال ہویا
کہیا سوہنی نے ویکھ ادھینوالا، کشتی جان دی پھسی گرداب اندر

زندگی دی بے ثباتی دا نقشہ کجھ انج کھچدے نیں:

بڑے بڑے جو سوہل سریر سُندر رکدی پھلاں دی سیج تے لیٹ دے سن
اج اوہناں دی قبراں توں لکھ کنڈے بالن واسطے لوک سمیٹ دے سن

تے فیر مطلبی دنیا دی تصویر ویکھو:

اساں بڑی پریم دی کتھا کیتی پتھر دلاں تے کجھ نہ اثر ہویا
ڈٹھا پرکھ کے دنیا دے بندیاں نوں سبھ مطلبی تے پولے پیٹ دے سن

مجاز توں حقیقت ول اک قدم ودھاندے نیں:

ہر اک ہے جلوہ اوہدا دیکھے ویکھن والی اکھ

مولا بخش کُشتہ دے زمانے وچ ای بہت سارے شاعراں نے غزل کہی تے ایہہ صنف اینی مقبول ہو گئی کہ تقریباً ہر شاعر غزل کہن لگ پیا۔ فیر مقابلے دی اک روچل پئی تے چنگے شاعراں نے غزل دی نوک پلک سنوارن دا سر بندھ کیتا۔ ایس دور وچ رمضان وزیر آبادی، فیروز دین شرف، پیر فضل حسین فضل، صوفی تبسم، عبدالکریم ثمر، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ودھاوا سنگھ تیر، عبدالمجید بھٹی، موہن سنگھ ماہر، درشن سنگھ آوارہ، ہرنید ر سنگھ رُوپ، تیجا سنگھ صابر، عجائب چترکار، پربھ جوت کور، راج بیدی، برکت رام یُمن تے حکیم ناصر ہوراں ورگے شاعراں نے غزل سرائی کیتی[1]۔

ایس دوجے دور وچ غزل نے کافی ترقی کیتی، زبان وچ زیادہ صفائی تے نکھار پیدا ہو گیا۔ ایس دور دے شاعراں نے خاص طور تے غزل دے مزاج تے اوہدی ہزار سالہ ادبی

۱- ایتھے مناسب معلوم ہندا اے پئی موسیٰ لدھیانوی دے شاگرد عاشق لدھیانوی دا ذکر دی دتا جائے کیوں جے غزلاں دا اک مختصر جیہا مطبوعہ دیوان اوہناں دا دی ملدا اے۔ (مرتب)

روایت نوں سامنے رکھ کے اپنے فن نوں پیش کیتا۔ جدھا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ غزل دے ذریعے پنجابی زبان وچ عربی تے فارسی دیاں اصطلاحاں تے خیال داخل ہو گئے۔ ساقی، شیشہ، جام، جم، جام جہاں نما، آئینہ سکندر، خرابات، مغ بچہ تے پیر مغاں ورگیاں اصطلاحاں خاص کر اوہناں ای معنیاں وچ ورتیاں گئیاں جیہناں معنیاں وچ فارسی دے شاعر استعمال کر گئے سن۔ ایس دور دے شاعراں، خاص طور تے پیر فضل حسین فضل گجراتی ہوراں نے جو غزل دی خدمت کیتی اے اوہ بہت زیادہ قدر دے قابل اے۔ پیر ہوراں نے پنجابی غزل وچ تصوف دا وادھا کر کے سعدی تے حافظ دے دَور دیاں یاداں تازہ کر دتیاں نیں۔ بھانویں اوہناں نے بہت سارے خیال فارسی غزل وچوں ادھارے نیں سگوں بعض جگہ تے پورے پورے مصرعیاں بلکہ شعراں دا ترجمہ کر دتا اے، پر ایہہ ترجمے یاں خیال کجھ ایس خوبی نال پنجابی وچ ادا کیتے گئے نیں کہ بالکل نویں تے اچھوتے خیال معلوم ہوندے نیں۔ جیویں واعظاں دی پردہ دری اوہناں دی ریاکاری تے خواجہ حافظ نے بہت چوٹاں کیتیاں نیں۔ پیر ہوراں نے وی حافظ ہوراں دی پیروی کیتی اے، پر کجھ اجیہے نرالے انداز وچ کہ قصہ پارینہ ہون دے باوجود لطف توں خالی نہیں:

اے واعظ ذوق تہاڈے نوں کیہہ نور نمازی آکھن گے
ہر جمعے کہانی ہوراں دی یا بہنی حضرت ٹھیک نہیں

زاہد دا سارا زہد تے اوہدی عالمانہ شان اودوں تک قائم رہندی اے، جدوں تک اوہ شراب عشق دی مستی توں ناآشنا ہوندا اے۔ حافظ تے صرف رنداں دیاں گدڑیاں شراب دے بدلے گروی رکھداسی، پیر ہوراں نے اک گھٹ چکھا کے زاہد دی مشہدی دستار وی گروی رکھ دتی اے:

ہونسی دے اک پروے تے زاہد نوں ساقی کے آندا
جو مشہد ولوں آئیاں سن گروی دستاراں ہوگیاں

عشق دیاں وارداتاں دے جتنے وی پہلوآں دا ذکر پیر فضل دی غزل وچ ملدا اے۔ اوہدے وچ اوہناں دا پر خلوص جذبہ صاف نظر آجاندا اے۔ اوہ یار دی بھال واسطے کسے دُور دراز دے مقدس مقام یعنی "طور" یا کعبے وچ ای نہیں پہنچدے سگوں اوہناں دا مطلوب تے اوہناں دے دل وچ وسدا دے تے شاہ رگ توں وی نزدیک اے تے

فیر اوہ کدی کدی نیزے دی نوک تے سُولی تے چاڑھ کے وی نظارہ کرا اوندا اے :

مین ٹریا جنگل بیلے نوں اوہ حبل وریدوں نیڑے سی

اک پانے والے پائیاں سن کجھ پٹھیاں دساں کیہہ دساں

اوہدے ہور ٹکانے دی ہلدے نیں لگی ہوئی کوئی طور دی قید نہیں

کدھرے دار اُتے ملاقات بخشے کدھرے بخشدا دید تلوار تھلے

فارسی روایت نوں سامنے رکھ کے غزل گوئی کرن دا اک ایہہ اثر دی ہویا اے کہ پنجابی زبان اردو زبان دے بہت نزدیک ہو گئی۔ بعض شعراں وچوں حرفِ ربط تے فعل بدل دتے جان تے اوہ خالص اُردو دے شعر بن جاندے نیں۔ مثلاً پیر صاحب دے ایہہ شعر :

گئی پھیلدی پھیلدی پھیل خوشبو تیری زلف دا تذکرہ اللہ اللہ

نرالا نرالا، انوکھی انوکھی! تیرا ناز، تیری ادا اللہ اللہ

یاں فیر درشن سنگھ آوارہ دے ایہہ شعر :

جام چلے کوئی بات چلے یارو ایہہ کیہہ بات ہوئی

وقت دی نہ جس سمجھی چال اوس دی بازی مات ہوئی

تریل وی جس نوں سمجھے تریل اوہ کاہدی برسات ہوئی

ایہہ اک خوشگوار تبدیلی اے۔ اگر ایہدے اثرات باقی رہے تے امید کیتی جا سکدی اے کہ قومی تے علاقائی زباناں اک دُوجے دے نیڑے ہو کے ملی شعور وچ پختگی تے ادبی قدراں وچ سانجھ پیدا کر کے قومی سالمیت دی ضمانت بن جان گیاں۔

دوجے دور دے اوہ بزرگ غزل گو شاعر جیہناں دا حوالہ اُپر دتا جا چکیا اے، اوہناں وچوں بعض تے وفات پا چکے نیں تے بعض بزرگ اج وی غزل دی زلف سنوار رہے نیں۔ ایہناں بزرگاں توں علاوہ ہور بہت سارے نویں شاعر دی غزلاں لکھن دا چارہ کر رہے نیں۔ جیہناں وچوں سلیم کاشر، شریف کنجاہی، غلام یعقوب انور، نذیر چودھری، رؤف شیخ، رشید انور، حفیظ تائب، ماجد صدیقی، منظور وزیر آبادی، منظور احمر، اختر حسین اختر، عبدالغفور اظہر، نادر جاجوی، اختر کاشمیری، تنویر بخاری تے غلام فرید جعفری دے ناں خاص طور تے قابلِ ذکر نیں۔

نویں دور دیاں شاعراں نے پنجابی غزل وچ اپنے دور دیاں تلخیاں تے ہور نویاں تقاضیاں نوں جگہ دتی اے۔ ایہہ لوک غزل آفاقی قدراں دا پرچار کرن دی کوشش کر رہے نیں۔

ویہویں صدی وچ دو عالمی جنگاں نے جیہڑی تباہی مچائی سی اجے تک انسانیت دے متھے اتے داغاں دے نشان موجود نیں۔ اج دے دور دا شاعر انسان دیاں مجبوریاں تے کمزوریاں نوں شدت نال محسوس کردا اے تے فیر رب دے سامنے شکوے شکایتاں دے دفتر کھول کے بہہ جاندا اے۔ منظور احمد دا اک شعر اے:

مست اپنی ذات وچ اوہ قسمتاں دا کوزہ گر
تے اسی مجبور اوہدی ہر ادا دے سامنے

یاں فیر شریف کنجاہی دا ایہہ شعر:

پھل والے نوں ڈھیماں ایتھے بے پھل نوں کلوتر
مالی باغ تیرے وچ اُگ کے ہر بوٹا پچھتائے

مشینی دور دی افراتفری نے انسان کولوں اجتماعی زندگی دا احساس تک کھوہ لیا اے۔ اوہ ہمسائے جیہناں دے بوہیاں نال بوہے تے کندھاں کندھاں ملیاں ہویاں نیں، اوہ اک دوجے دی جان پچھان وی نہیں رکھدے۔ بھرے بازار وچ کوئی وی کسے دا درد وی تے آگو نہیں۔ کلم کلے زندگی دیاں گھڑیاں گزار رہے نیں۔ نذیر چودھری لکھدا اے:

دُوروں تے ہر بازار وچ جھنڈاں دے جھنڈ دِسن جاپدے
جد نیڑے ہو کے ویکھیا ہر بندہ کلا شہر دا

یاں فیر رؤف شیخ دا ایہہ شعر:

کدی وی دل دی سنگت چھڈ کے جیہڑا کدرے جاندا نہیں
اک میرا کلاپا اپنا باقی لوگ پرائے نیں

نفسا نفسی دا عالم اے۔ سبھ اپنے اپنے دکھاں نوں ویکھ ویکھ روندے نیں۔ چونہاں پاسے بے بسی تے ویرانی جاپدی اے سگوں انج معلوم ہندا اے کہ ساری دی ساری فضا وچ زہر بھر گیا ہووے:

سپ بنے نیں دُکھ دیلے دے چھاواں زہری ہوئیاں
رہواں دے وچ کھلر گئی اے گوڑی دُھپ چوفیرے دی

نویں دَور نے جتھے ساڈی جھولی وچ دُکھ تے تکلیفاں پائیاں نیں۔ اوتھے سائنس دی ترقی راہیں نویاں نویاں منزلاں لبھن دی وی ہمت عطا کیتی اے۔ چنانچہ اوہ شاعر جیہڑے

زندگی دے روشن پہلوواں تے نظر رکھدے نیں۔ اوہ امید تے عزم دا پرچار کردے نیں حفیظ تائب ہوراں دا اک شعر اے:

ساڈے جھل نے نویاں نویاں راہواں لبھدیاں رہنا اے
چن تے اساں کمنداں سٹیاں ذریاں دے دل ٹوٹے ہیں

وقت دی کمی پاروں نویں دور دے شاعراں دی فکر دا تفصیلی جائزہ نہیں لیا جا سکدا تے فیر اجے ہر روز نویں حالات تے نویں ذہن اُبھر رہے نیں۔ ایس واسطے کجھ عرصے بعد ای ایس دور دے شاعراں دی غزل دا مزاج متعین کیتا جا سکے گا۔ سلیم کاشر ہوراں دے اک شعر نال مضمون ختم کرناں۔ انج تے کاشر ہوراں صرف اک سال دے موسم دا ذکر کیتا اے پر معلوم ہوندا اے کہ ایہہ کیفیت اوہناں دے پورے دور دی وی ترجمان اے:

نکلیا سورج کدی بدلاں دا سایہ ہو گیا
ایدکی موسم دی میرے یار دگا ہو گیا

محمد پروین شاہ دین

غزل تے پنجابی غزل

سر فلپ سڈنی دے قول موجب شاعری انسانی علم دی دائی تے روشنی دی اوہ کرن اے، جیہڑی جہالت، تنگ نظری تے ویر درود دے کالے شاہ گھُپ اندھیریاں نوں دور کردی اے۔ اردو زبان دے اک مشہور نقاد فراق گورکھپوری اپنی کتاب "شعر تے غزل" وچ لکھدے نیں کہ "شعر معصوم انسان دی معصوم زبان دے اظہار تے ابلاغ دا سبھ توں پہلا ذریعہ اے"۔ جے ایہہ دونویں گلاں سچ نیں تے ایہناں دے سچ ہون وچ کوئی شک تے شبہ وی نہیں تے فیر اسیں آکھ سکنے آں کہ شعر دیاں وکھ وکھ قسماں تے اڈو اڈ شکلاں وچوں سبھ توں اُچی، ہرمن پیاری تے اثردار قسم غزل اے۔

زبان دیاں ماہراں تے لغت بناون والیاں غزل دا ایہہ لفظ کسے اجیہے نیک سمے گھڑیا کہ ایہہ لفظ جتھے وی تے جدوں وی ورتیا گیا، دلفریبی، جاذبیت، اندرونی حالت تے والہانہ لطافت، ترہیل بھریاں نظراں، خیال دی رنگا رنگی تے سوز نا کی ہمیش لئی ایہدا اٹوٹ انگ بن گئی۔

دسیا جاندا اے کہ حضرت داؤدؑ تے حضرت سلیمانؑ تے اُترن والی اسمانی کتاب زبور دے مضموناں نوں غزالغزلیات آکھیا جاندا سی۔ جدوں ایہہ نبیؑ کسے پہاڑ دی ہری بھری چوٹی تے بہہ کے اکتارے تے اوہدا الاپ کردے سن تے اوہنوں سُن کے جن پریاں، انسان، حیوان تے ڈھور ڈنگر مست ہو کے جھولدے تے حال کھیڈن لگ پیندے سن۔ ایس توں پتا لگدا اے کہ غزل دا کم دُھروں ای حسن دی پوجا کرنا اے تے ایہہ صنفِ سخن عاشقانہ مزاج لے کے دنیا وچ آئی۔

رشید وطواط اپنی کتاب "حدائق السحر فی دقائق الشعر" وچ لکھدے نیں کہ "غزل یا

نسیب دا مطلب ایہہ وے کہ اپنا تے محبوب دا حال تے عشق بارے گل بات کرنا ـــــــ"
شمس الدین محمد بن قیس الرازی اپنی تصنیف "المعجم فی شعار معاییر العجم" وچ غزل دی تعریف اِنج کردے نیں کہ "اوہ شعر جیہناں وچ زلف تے تِل دی صفت، جدائی تے ملاپ دی کہانی، پھُل، بوٹے تے باغ و بہار دا شوق تے محبوب دے منہ متھے دا ذکر کیتا جاوے، اوہ غزل اے یا فیر انج کہہ لو کہ غزل وچ الھڑ تے جوان مٹیاراں دیاں گلاں تے اوہناں بارے پیار محبت دے راگ چھوہن دا سلسلہ ہوندا اے۔

مشرق وچ شعر و شاعری دا مُڈھ عرباں نے بنھیا۔ ظہورِ اسلام توں پہلاں عرب سبھ توں وڈی چیز شاعری سی۔ عرب اپنی شاعری تے زبان دانی تے بڑا فخر تے مان کردے سن۔ ایتھوں تیک کہ اوہ اپنے آپ نو عرب (یعنی زبان والے) تے دوجیاں نوں عجم (یعنی گونگے) آکھدے سن۔ عرب شاعراں نے غزلاں لئی کوئی وکھری صنف ایجاد نہیں سی کیتی سگوں اوہ قصیدے دی تشبیب یا نسیب نوں عشقیہ مضمون تے پیار محبت دیاں حالتاں بیان کرن لئی استعمال کردے سن۔

اِمراالقیس نے اپنے قصیدیاں دی تشبیب وچ عشق مجازی دا انداز ورتیا۔ بیان دی سچائی تے ننگے پن دے نال نال فحش نگاری توں وی کم لیا اے، پر عنترہ تے ظہیر نے اپنی عشقیہ شاعری وچ متانت دا مظاہرہ کیتا اے۔ جمیل دے کلام وچ تغزل دا چوکھا رنگ ملدا اے۔
ڈاکٹر یوسف حسین صاحب لکھدے نیں کہ ایہہ ٹھیک اے کہ اسلام توں پہلاں عربی شاعری وچ وی تغزل تشبیب دی شکل وچ موجود سی، پر اُموی دَور وچ آ کے عربی غزل نوں سنورن تے نکھرن دا موقع ملیا تے انج ایہہ صنف پیار محبت تے عشق و عاشقی دے مضمون واسطے خاص ہو گئی۔

پہلی صدی ہجری وچ عمر بن ربیعہ نے غزل دی صنف نوں بڑے چنگے تے سوہنے طریقے نال ورتیا تے اوہدے مگروں ہور کئی شاعراں نے ایس روایت نوں پروان چڑھایا۔
نقدِ شعر تے کتاب العمدہ نوں پڑھ کے پتا لگدا اے کہ غزل دیاں موٹیاں موٹیاں تے چنگیاں خصوصیتاں تے تغزل دے مڈھلے اصول ایہہ سن:

۱- پیار محبت دا ایل سوز تے گداز، نرمی تے گھلاوٹ، عاجزی، فرمانبرداری تے ڈھلا پن۔

۲- محبوب دا ذکر اجیہے ڈھنگ نال کہ شوق تے غم دا رلیا ملیا اظہار ہووے۔

۳- عشق تے شوق بھرے خیالاں دا بیان۔

۴- شعر وچ اجیہے لفظاں دی ورتوں جیہڑے لچکدار، چھیتی سمجھ وچ آون والے، نرم تے واضح ہون۔

۵- محبوب لئی سخت تے کوڑا لہجہ ورتن توں کنڈیاونا۔

۶- محبوب دے جسم تے اوہدے وکھ وکھ حصیاں دی تعریف تے ذکر توں بچنا۔

۷- بازاری حسن تے ہرجی چگ معشوق بارے گل بات نہ کرنا۔

شعر وشاعری دی ایہہ روایت عرب توں چل کے ایران پہنچی تے اوتھوں دے لوکاں نے دوجیاں شعری روایتاں دے نال نال غزل نوں ہتھو ہتھ لیا۔ اپنے حالات تے مذاق موجب غزل وچ چوکھی ادلا بدلی کیتی، پر مڈھلیاں خصوصیتاں اوہو ای رہیاں، جیہڑیاں عرباں نے پیدا کیتیاں سن۔

رودکی ایران دا پہلا شاعر اے جیہنے غزل نوں اک مستقل صنف دی حیثیت نال پیش کیتا[1]۔ اوہدا اندازِ بیان ایناں من کھچواں تے سوادی سی کہ ویکھن والے حیران ہو گئے۔ ایتھوں تیک کہ عنصری نوں آکھنا پیا:

غزل ہائے رودکی وار نیکو بود

غزل ہائے رودکی وار نیست[2]

آون والے شاعر رودکی دی ایس روایت تے چلے تے اوہنوں اینی ترقی دتی کہ غزل فارسی دی سبھ توں اُچی صنف بن گئی۔ غزل دا مڈھ چھیویں تے ستویں صدی ہجری وچ اُپڑ کے بجھا نے اوہناں نے ایس روایت نوں اگانہہ ودھایا تے کمال دے درجے تے اُپڑا دتا۔

۱- رودکی دی غزل دی اوہدے قصیدے دی تشبیب ای سی۔ اوہنے غزل نوں وکھری صنف دے طور تے پیش نہیں سی کیتا۔ (مرتب)

۲- ایس شعر دی صحیح صورت اِنج اے:

غزل رودکی وار نیکو بود

غزلہای من رودکی وار نیست (مرتب)

اردو وچ غزل فارسی دے اثر ہیٹھ آئی۔ تے ویکھدیاں ای ویکھدیاں اردو شاعری دی سبھ توں اُچی صنف بن کے اپنے رنگ دکھاؤن لگ پئی۔

ولی دکنی، سراج، میر تقی میر، خواجہ میر درد، مرزا رفیع سودا، مصحفی، مومن، ذوق، ظفر، غالب، داغ، امیر مینائی ایہہ سبھ غزل دے استاد نیں۔

۱۸۵۷ء دی جنگِ آزادی دی ناکامی پاروں جس ویلے دلّی تے لکھنؤ دے شاہی دربار اُجڑے تے اوہناں درباراں نال تعلق رکھن والے شاعر رُکھاں دے جھڑے ہوئے پتّیاں وانگر ایدھر اودھر کھلّر پُلّر گئے۔ اوہناں وچوں کجھ تے رامپور، بھوپال، منگلور تے حیدرآباد ورگیاں اسلامی ریاستاں ول چلے گئے تے کجھ لاہور آ وسّے۔

لاہور دے جی دار تے زندہ دل لوکاں نے دِلّی تے لکھنؤ توں آون والے شاعراں نوں ہتھو ہتھ لیا تے اوہناں دی حدوں وَدھ عزت کیتی۔ ایہناں شاعراں دے آون کارن لاہور وچ اردو شاعری دا خوب چرچا ہویا۔ تھاں تھاں مشاعرے ہون لگ پئے جیہناں وچ شاعر اپنا کلام پڑھدے تے سُنن والے اوہناں نوں داد دیندے سَن۔ مرزا ارشد گورگانی، ناظم دہلوی، مولانا محمد حسین آزاد، مولانا الطاف حسین حالی، پیارے لال آشوب تے ہور کئی بزرگ ایہناں مشاعریاں وچ حصہ لیندے سَن۔ ایہناں دی ویکھا ویکھی پنجابی وچ شعر کہن والے وی ایسے رنگ وچ رنگے گئے۔ تے اوہناں نے کوی دربار سجاون دی روایت قائم کیتی۔ شروع شروع وچ ایہہ کوی دربار بیت بازی تے سی حرفیاں تیک محدود رہے۔ ہولی ہولی پنجابی شاعراں نے وی پنجابی وچ غزلاں کہئیاں، پر غزل گوئی دا مان تے فخر جنہوں حاصل ہویا۔ اوہ استاد مولا بخش کشتہ نیں۔ اوہناں دا دیوان پہلی وار ۱۹۰۳ء وچ چھپیا، اوہ آکھدے نیں:

> کوئی لکھے تاریخ تے یاد رکھے بخشی ربّ نے عزت ایہہ خاص مینوں
>
> شعراں وچ پنجابی دے سبھ کولوں پہلے پہل چھپیا ہے دیوان میرا

پر ایہدا ایہہ مطلب نہیں کہ کشتہ توں پہلے کسے نے غزل نہیں سی آکھی۔ سید وارث شاہؒ، میاں محمد بخشؒ، میاں مراد بخش، نواب خاں گاموں، موسیٰ لدھیانوی تے اوہناں دے دو شاگرداں تے مولوی دلپذیر ہوراں نے غزلاں آکھیاں۔ ایہہ وکھری گل اے کہ اوہناں دیاں دوجیاں شعری صنفاں عوام وچ اینیاں مشہور ہویاں کہ لوکاں نے اوہناں دیاں غزلاں ول اُکّا دھیان نہ دِتا تے اِنج اوہناں دیاں غزلاں عام نظراں توں اوہلے رہیاں۔

استاد مولا بخش کشتہ توں علاوہ جنہیں پنجابی غزل وچ اپنا ناں پیدا کیتا اوہ دھنی رام چاترک نیں۔ اوہناں اپنی غزل وچ عشق و محبت دے جذبے نوں بڑے چنگے تے سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا اے۔ چاترک نوں غزل دی زبان تے اوہدی تکنیک اُتے پوری قدرت حاصل اے۔ ایہناں توں علاوہ درشن سنگھ آوارہ، ودھاتا سنگھ تیر، کرتار سنگھ بلگن، فقیر محمد فقیر، حکیم شیر محمد ناصر ورگے غزل گو شاعراں نے پنجابی غزل نکھارن وچ بڑا حصہ لیا تے ایہناں دیاں کوششاں تے کاوشاں راہیں پنجابی غزل نویں نویں رنگ وٹا کے بڑی چھیتی نویاں منزلاں ول وُدھی۔

ہن اُسیں غزل دے فکری تے فنی پہلواں دا جائزہ لینے آں کہ ایہنے، سمے، ماحول، حالات، نے اَج دے دَور دیاں دوجے سیاسی، سماجی تے معاشی حالتاں توں کیہ اثر لیا اے تے اگوں کِناں کُو اثر لے رہی اے۔ جتھوں تیک پرانیاں غزل گو شاعراں دا تعلق اے، چھیویں تے ستویں صدی ہجری وچ اپڑ کے ہر شاعر غزل دا رسیا بن گیا۔ جدوں تیک غزل قصیدے دی تشبیب دا انگ بنی رہی، اودوں تیک ایہناں چار گلاں دا خیال رکھیا جاندا سی:

(ل) پیار محبت دے راز و نیاز، بھواں، ہونٹھاں تے والاں دی تعریف، جدائی تے ملاپ دیاں وارداتاں۔

(ب) پھُلاں، بلبلاں، جنگلاں، جوہاں، باغاں تے گلزاراں دے نظارے۔

(ج) راگ رنگ، گون وَجون تے جوڑی طبلے دے گیتاں دا اثر۔

(د) عاشق دی اداسی تے محبوب دے حسن و جمال دی کہانی بڑے دکھ بھرے تے نرم انداز وچ بیان کرنا۔

پر جدوں غزل نے اِک وکھری تے مستقل صنف دا رُوپ دھار لیا تے اوس ویلے غزل تے تغزل دے جیہڑے اصول تے معیار مقرر ہوئے، اوہ ایہہ نیں:

۱- غزل وچ سوہنیاں تے چنگیاں گلاں دا بیان چنگے تے من پچھویں طریقے نال کرنا۔

۲- غزل وچ کسے مُنڈے یا کُڑی دا ذکر کھُلے لفظاں وچ نہ لیونا۔ ایہجے موقعے تے رمز تے اشارے توں کم لینا۔ سماجی روایتاں، انسانی فطرت تے مزاج دیاں حالتاں نوں پیش کرنا بہت ضروری سمجھیا جاندا سی۔ اِنج کرن نال نظراں دی پاکیزگی وی قائم رہندی سی تے بیان دی سچائی وی۔ تہذیبی تے فطرتی قانوناں دی اُلنگھناں وی نہیں سی ہندی۔

۳- لفظاں دی مٹھاس تے تاثیر دا خیال رکھنا ضروری سی تاں جے لہجہ نرم رہوے تے

بحراں دی شگفتگی وِچ وی فرق نہ آوے۔ لفظ صاف تے ستھرے ہون تے بیان دا طریقہ سِدھ پدھرا ہووے۔ ایس لئی کہ نرم تے ملوک لفظ نازک تے لطیف جذبے رَل مِل کے جادو منتر دا کم کرن تے ایہناں دا اثر سُنن والیاں دے لُوں لُوں وِچ رَچ کے دِل تے دماغ وِچ اپنی تھاں بنا دوے۔

۴- ہڈ بیتی تے جگ بیتی دا ذکر کیتا جائے۔ عشق دا غم تے دنیا دا غم دونویں ساہدوں سانویں رہن، پر بیان وِچ "رونا یاراں نوں تے لَے لَے ناں بھراواں دا" دے مقولے تے عمل کیتا جائے۔ ذاتی تجربیاں دی کھچ، رومانی کھلار تے تخیل دی اچیائی وَل چوکھا دھیان دِتا جائے۔

۵- دل لگی، لذت و مسرت تے ذہنی آسودگی دے نال نال مواد وِچ نظر دی ڈونگھیائی تے پاکیزگی دا وی خیال رکھیا جائے۔

۶- بیان دی صفائی، معنیاں دی باریکی، ذاتی وجدان تے چنگے ذوق نوں وی کسوٹی بنایا جائے۔

۷- دل دیاں اندرلیاں حالتاں دی ٹھیک ٹھیک تے فطری جذبیاں دی عین بَین تصویر کشی کیتی جائے۔

غزل دیاں جیہڑیاں قدیم خصوصیتاں اُپر لکھیاں گئیاں نیں جے اُسیں گوہ نال تکیئے تے پتا لگدا اے کہ اجوکے دور دی غزل وِچ وی اوہو ای خصوصیتاں کجھ ادل بدل کے تے نواں رنگ وٹا کے کم کر رہیاں نیں تے ایہناں دی وجہ نال ای غزل دی صنف نے غیر فانی حیثیت حاصل کیتی اے تے اوہدے وِچ اُینی لچک تے لوچ آ گئی اے کہ اوہ ہر زمانے تے ہر دَور وِچ اپنے وجود نوں قائم رکھ سکدی اے۔ جدوں کدی سیاسی یا سماجی رَولے رپّے ودھ جاندے نیں تے سِدھ پدھرے طریقے راہیں گل بات کرنا یا کجھ کہنا اوکھا ہندا اے، اوس ویلے وی ایہہ غزل اپنی ریزہ کاری، جزئیات نگاری تے رمز و اشارے دے کارن کجھ نہ کہندیاں ہویاں وی سبھ کجھ کہہ جاندی اے۔

غزل دا اصلی مُڈھ ایرانی شاعراں دے ہتھوں بجھا تے اوہناں نیں ایس روایت نوں اگانہہ ودھایا تے درجۂ کمال تے اپڑایا۔ جتھوں تیک پنجابی دے پرانیاں غزل گو شاعراں دا تعلق اے، اوہناں نے اوہو روایتاں تے خصوصیتاں زیادہ تر اپنی غزل وِچ لیاندیاں جیہڑیاں اردو غزل وِچ عام طور تے موجود سن، یعنی روزمرے تے محاورے دا استعمال، سہل تے ملوک

لفظاں دی چون، لہجے دی نرمی تے گھلاوٹ، تشبیہاں، استعاریاں تے علامتاں دی مناسب وَرتوں۔ رمز واشارہ تے اختصار، موضوعات تے مضمون وی او ہوای چُنے، جیہڑے اردو غزلاں وِچ بیان کیتے جاندے سن۔ میاں محمد بخشؒ دی غزل دا نمونہ ویکھو:

اوّل شُکر خدا دا کریئے دلبر دُکھ وکھایا
مٹھے مونہہ تیرے تھیں سجناں قوت میری جند پایا
ڈیرے تیرے وِچ چوفیرے چوکیداراں
آہ میری دے بلن النبھے دکھن چانن لایا
توڑے سورج دا نگر بینوں اندر جا نہ لبھے
در و دیوار تیرے دی پیریں ڈہساں جیونکر سایا
شُکر ہزار خداوند تائیں پھری بہار چمن دی
حاصل ہوئی مراد محمد دلبر کول بہایا

مولا بخش کُشتہ ہوراں دی غزل دی وَنگی ویکھو:

رب سبھی سجناں دے ٹاکرے اُج ہو پئے
حال اوہناں نے پُچھیا تے نین ساڈے رو پئے
گھمن گھیر جھناں دیاں چھلاں مجھ کچھ ہور ہزار بلا
ملیا سوہنی تائیں کُشتہ واہ وا سندر داج دہیج
کرن عبادت مارن سنّھاں وِچ لگن دے جاگن اِک
زاہد، چور تے عاشق تائیں، اکو جیہی لے پیاری رات

سُن کے بختاوراں دی کوئی نہ دیوے موڑ
کرے کلام غریب جے دین ادھواٹے توڑ
ٹبّر بہت غریب دا ہے ہڈاں دا کھوہ
دولت منداں واسطے بڑی منکھ دی تھوڑ
دھپدا رہے غریب دے گھر وِچ پئی ہمیش
کال غریبی ماندگی رکھن نت انجوڑ

نٹھے آؤن مالشی سدیاں باجھ انیک
بختاور دے پَیر وچ جے آدے مچکوڑ
کیتی باغ جہان دے لگ لگ سُک گئے
کیتی راکھے راکھیاں کر دے گئے وچھوڑ
دینا بھلا نہ باپ دا بیٹی بھلی نہ ایک
بُری اوہ ناری سندری جو دے اگو موڑ
گُشتہ اوکھے ہلن گے تیرے رنگ تیئں
بھانویں ہون پنجاب دے شاعر لکھ کروڑ

چودھری فیروزدین فیروز گرداسپوری وی پنجابی غزل دے اک اُچے، پر گُجھے شاعر نیں۔ اوہناں دے شعر ویکھو:

وچ کن دے جاندی ہوئی جوانی کہہ گئی اے
ہن گزر گئی اے بہتی تھوڑی رہ گئی اے
کجھ کر لے کار گزاری اگے جاون دی
ہن بھجری ہوئی کانگ ندی دی کہہ گئی اے
رکھ یاد خداوند پاک نے ایہہ فرمایا اے
توں توڑی نہ میری آس جے بیڑی بہہ گئی اے

جلوہ یار دا بھلناں بہت اوکھا، الویں جھوٹ بولیں تدھ تکیا نہیں
کتوں سُنی سنائی توں گل کرناں، پیر عشق دے راہ اجے رکھیا نہیں
تینوں سار کیہہ یار مناؤنے دی، پیریں گھنگھرو بنھ اجے نچیا نہیں
پھوکاں کچیاں اجے فیروز ماریں ناگ عشق والے تینوں ڈسیا نہیں
رضا یار دی اجے نہیں جاندا ایں، اَریاں ہیٹھ اجے سر رکھیا نہیں
جلوہ اکو پہاڑاں نوں پھوک سُٹے، موسیٰؑ نبی جیہا جھل سکیا نہیں

پیر فضل گجراتی ہوراں نے پنجابی دی پرانی روایت نوں نکھارن تے اوہدا مونہہ متھا تے نقشہ درست کرن وچ بڑا حصہ لیا اے۔ اوہناں دی غزل فارسی تے اُردو غزلاں

نال چوکھی رلدی ملدی اے۔ اوہناں دے کجھ شعر تے اجیہے نیں کہ اک ادھ لفظ دی ادلا بدلی نال اوہ اردو دے شعر بن سکدے نیں۔ اوہناں دے ایس رجحان دا اک فائدہ ضرور ہویا کہ پنجابی تے اُردو وچ گوہڑی ہمرنگی پیدا ہو گئی اے:

بدل چڑھیا تے چھڈ دتی تاریاں جدوں دلیری
دل دے داغ اجاگر کر کے ہیں چمکائیاں راتاں
زاہد وچ نماز چتارے بھُلیاں ہویاں گلاں
سبھے گلاں وچ نشے دے دین وسار شرابی

محبوباں دی سوہج سجاوٹ حسن جمال غزل دا
عشوے، ناز، اشارے، غمزے رعب جلال غزل دا
سوچاں دے ہر پنچھی تائیں پوریاں آون گھُریاں
جیہڑے کیہڑے سگھڑ سیانے بُنیا جال غزل دا
کوئی نہیں روکن ٹوکن ٹھاکن ہوڑن ہٹکن والا
چوکڑیاں ہر پاسے بھر دا ئے شوخ غزال غزل دا
نال غزل دے کتیاں لوکاں فضل بغاوت کیتی
رب سلامت رکھی آیا ئے راج اقبال غزل دا

پنجابی غزل دا نواں دور پاکستان بنن دے ست اٹھ ورہیاں پچھوں شروع ہویا جدوں کہ پرانے غزل گو شاعراں دے نال نال نوجوان شاعراں نے غزل گوئی شروع کیتی۔ ایہہ لوک پڑھے لکھے ہون کارن انسانی حیاتی دے انفرادی تے اجتماعی مسئلیاں تے معاملیاں دا گوہڑا شعور رکھدے نیں۔ ملکی تے عالمی جھگڑیاں جھانجیاں تے ویلے دیاں لوڑاں توں وی پوری طرح واقف نیں۔ اوہ جاندے نیں کہ اج دے دور دا انسان کنیاں اوکڑاں تے مصیبتاں وچوں لنگھ رہیا اے۔ سائنسی ایجاداں، صنعتی ترقیاں تے مشیناں دے رَدلے گولے نے انسانی جیون نوں کناں گنجھلدار بنا دتا اے۔ ایہہ نوجوان شاعر اپنے آلے دوالے، اپنے حالات تے اپنے دور بارے جو کجھ محسوس کردے نیں۔

اوہنوں اپنے شعور تے لاشعور وچ اُٹھن والیاں کانگاں تے طوفاناں نال جوڑ کے تے فیر اوس ساری واردات نوں اپنے ذاتی جذبے، ایل، تجربے تے مشاہدے دی مدد نال اک چنگی سوہنی تے ملائم زبان دے سچے وچ ڈھال کے غزل دے روپ وچ پیش کردے نیں۔ امرتا پریتم، احمد راہی، شہزاد احمد شہزاد، شریف کنجاہی، ماجد صدیقی، نذیر چودھری، اکبر لاہوری، اکبر کاظمی، سلیم کاشر، غلام یعقوب انور، رشید انور، رؤف شیخ، نادر جاجوی، تنویر بخاری، منظور احمر، سعید جعفری، غلام فرید جعفری، حفیظ تائب، حکیم تائب رضوی، سید اختر حسین اختر، منظور وزیر آبادی، حافظ عبدالحمید سرشار، اختر کاشمیری، عبدالغفور اظہر، شاہین نازلی، رضیہ ناہید رضی، اظہر نظامی تے کنول مشتاق ورگیاں شاعراں دی غزل پڑھ کے ویکھ لو کہ اوہ کنج حیاتی دیاں انفرادی تے اجتماعی پہلوآں دی ترجمانی کر رہے نیں تے اوہناں دیاں نظراں انسانی جیون دے تے شوہ دریا وچ ڈُب کے تے کِنّے سوہنے تے انمُلّے موتی رول رہیاں نیں۔ نویں دور دی غزل دی وَنگی ویکھو:

غلام فرید جعفری:

سولاں والے چھاپے لوکی کندھاں اُتوں مارن
گردن اُچی کر کے جیہڑے لو ہے اگوں لنگھاں

اظہر نظامی:

لمیاں واٹاں پیریں چھالے، چھالیاں وچ تراٹاں مٹھیاں
منزل اتے پہنچن لئی مینوں دل دے دیوے پئے جگونے

سلیم کاشر:

ایہہ ویلے دا وگدا دریا ترن نصیباں والے ایتھے
جاندے پور نوں ہٹ ہٹ تکے جس دی سکھنی ڈُب

نذیر چوہدری:

پچھلی صدی دے ہتھ دیاں ریکھاں ویکھ کے مینوں انج لگاوے
اپنے گھر دی ٹھنڈی اگ وچ سڑدے لوکی سارے رہے

غلام یعقوب انور:

تلیاں ہیٹھاں تپدی لو مڑ وی جشن گیکر سیت

کنول مشتاق:

پیار دی ہٹوں ملن والے، سونے دے بھا وکدے نیں
چل کنول ہن ایتھوں چلیئے ہو گئے بہت سوتے لوک

حافظ عبدالحمید سرشار:

گل کرن نہ دل نہ جانن لٹن موج بہاراں اوہ
پھلاں دے سنگ تلن والے کنڈیاں دے وچ رلدے نیں

منظور وزیر آبادی:

چانن ملے یا گھپ اندھیرا ایہہ وے ساڈی قسمت
سمے دی دیوی توں اک واری گھنڈ تے اپنا کھول

سید اختر حسین اختر:

سکھاں دے لئی ہر کوئی اختر جتن ہزاراں کردا
ایپر دکھاں دے لئی کوئی کوئی سکھ کرے قربانی

سید تنویر مشہدی:

الھڑ کومل، چھیل جوانی تلی تے دھریا دُدھ دا چھنّا
بے قدراں دی قدر تے کھلا تک تک کھیہہ دا پاؤ لوکو

شاہین نازلی نازو:

سینے بھانبھڑ بھڑکدے ڈلھ ڈلھ پیندے نین
لوں لوں سڑدا سون وچ جُثہ تپے تندور

نویں دور دی غزل دے جیہڑے شعر اُپر لکھے گئے نیں، اوہناں نوں پڑھ کے اندازہ ہو سکدا اے کہ نویں شاعر کس کس طریقے راہیں انسانی حیاتی تے اوہدے نال تعلق رکھن والے مسئلیاں تے معاملیاں نوں غزل دا انگ بنا رہے نیں تے نت نویں تجربے کر کے اوہدے کھلار نوں ودھا رہے نیں۔ اوہناں دی ایہہ کوشش تے کاوش پنجابی غزل دے مستقبل واسطے اک نیک فال تے سوہنا شگن اے تے سانوں آس اے کہ پنجابی غزل آون والے سمے فارسی تے اردو غزل وانگوں بڑا اُچا درجہ حاصل کرے گی۔ جے ویکھیا جائے تے ہن وی

کسے نالوں گھٹ نہیں۔ ایہنوں جیہڑی مقبولیت حاصل اے۔ اوہ اصل وچ اوہدی نغمگی، اوہدے سہل پن تے سوہپن دے کارن اے۔ غزل دے شعر اپنی من کھچویں موسیقی، اپنے جوڑ تے بے جوڑ ہون، گون وجاون دیاں مجلساں وچ مقبولیت، ریڈیو دی نشریات تے اپنے ایجاز تے اختصار پاروں بڑی چھیتی عام لوکاں دی زبان تے چڑھ جاندے نیں تے اوہ ہر مجلس تے ہر محفل وچ اُٹھدے بہندے اپنے جذبیاں تے خیالاں نوں ظاہر کرن تے اوہناں نوں دُوجیاں تیک اپڑاون لئی پڑھدے نیں۔ غزل دے شعر تقریراں تے تحریراں نوں اثردار تے سوادی بناون دے کم آوندے نیں۔ حیاتی دے ایہناں اَنُکلے تجربیاں، جذباتی مشاہدیاں نوں جیہڑے کیٹس KEATS دی چتر کاری وانگوں سدا سجرے تے نروئے رہن والے ہندے نیں، اوہناں نوں ویلے دے بے درد ہتھ تے سمے دیاں منہ زور کانگاں کدے وی اپنی تھاں توں ہٹا یا ہلا نہیں سکدیاں۔ ایس لئی کہ حسن تے سچائی جدوں اِک مِک ہو جاون، اوس ویلے اجیہے ای معجزے تے کرشمے ظہور وچ آوندے نیں کیوں جے سچائی، حُسن اے تے حُسن سچائی ایس دھرتی تے جو کجھ وی اے اوہ سبھ حُسن دا ای جھولا اے، جیہنوں تُسی جاندے او تے جیہنوں جانن دی سبھ سِک رکھدے او۔

محترمہ پروین شاہ دین

رباعی تے پنجابی رباعی

ربع عربی زبان وچ کسے شئے دے چوتھے نوں آکھدے نیں تے رباعی چار والی یعنی چوپائی اصطلاح وچ ایس توں مراد شعر دی اوہ شکل اے جیہدے چار مصرعے تے دو شعر ہوندے نیں۔ ایسے لئی اوہنوں دو بیتی وی آکھیا جاندا اے۔

علم عروض دیاں کتاباں وچ ایہنوں وکھو وکھ ناواں نال لکھیا گیا اے۔ جیویں رباعی، ترانہ، چار بیتی جفتی، چو مصرع، چوپائی وغیرہ قدیم ایران وچ ترانے دے ناں توں اک خاص وزن دے لوک گیت مشہور سن۔ ایہہ گیت نغمے ایہناں دی سُر ایرانی مزاج نال اجیہا گوہڑا تعلق رکھدی سی کہ نکے وڈے، پڑھے لکھے، ان پڑھ، نینگریاں تے مرد ایہنوں سُن کے جھومدے تے حال کھیڈدے سن۔ قیس رازی دے قول موجب اُلھڑ مٹیاراں تے جوان کُڑیاں ایہناں نوں سُن کے جھلّیاں ہو ہو جاندیاں سن۔ قدیم ایران وچ ترانے دا جیہڑا وزن ورتیا جاندا سی، اوہدے ہر مصرعے دے دو رُکن ہُندے سن۔ مطلب ایہہ کہ اوس ویلے دے چار بیت اجوکے دو ردے دو بیتیاں یاں دو شعراں دے برابر سن۔ ایس کر کے ترانے نوں چار بیتی وی آکھیا جاندا سی۔ ظہور اسلام دے بعد جد عرباں نے ایران نوں فتح کیتا تے اوتھے عربی زبان تے اوہدے علم و فن دا رواج ہویا، اوس ویلے عربی وزن مطابق رباعی دے چار مصرعے مقرر ہوئے تے اِنج ترانے یا چار بیتی دی تھاں رباعی یا دو بیتی وجود وچ آ گئی۔ پہلوں چاراں بیتاں وچ قافیہ ہونا ضروری سی، بعد وچ رباعی دے چار مصرعے قافیے دار ہون لگ پئے۔

عمر خیام دے دور تیکر رباعی نوں ترانہ آکھیا جاندا سی۔ ایہدے چار مصرعے ہم قافیہ ہُندے سن پر چھیویں صدی ہجری وچ اپڑ کے ایہدے صرف تن مصرعیاں وچ قافیے دی پابندی رہ گئی۔

رُباعی دا مھاندرا تے وزن

رُباعی اپنے نین نقش تے پہرے مُہرے وچھوں شعر دیاں دوجیاں قسماں توں بالکل وکھ اے۔ اِنج تے قصیدے تے غزل وانگوں

رباعی دے پہلے دونویں مصرعے ہم قافیہ ہوندے نیں۔ مطلب ایہہ کہ رباعی دا پہلا شعر مطلع ہوندا اے، پر رباعی وچ صرف دو شعر ہوندے نیں۔ رباعی دا وزن تے اوہدی بحر گنی متھی ہوندی اے۔ رباعی ہمیش بحر ہزج اخرب یا ہزج اخرم وچ لکھی جاندی رہی اے، جدھے وزناں دی کل گنتی چوویہہ (۲۴) لے تے رباعی دا ہر مصرع ایہناں چوویہیاں وزناں دے آپسی میل راہیں بحر الفصاحت دے مصنف دے قول موجب گھٹ توں گھٹ تناہی ۴۳ یا چوتالی ۴۴ اڈو اڈ شکلاں سامنے آوندیاں نیں۔ وزن دی ایس گنتی تے زحافات دی اوکھیائی دے کارن کئی منے پرمنے تے پرانے شاعر وی غلطی کر جاندے نیں تے قطعے نوں رباعی واناں دے دیندے نیں۔

ایس توں وکھ شکل دے لحاظ نال رباعی دی اک خصوصیت ایہہ وی اے کہ اوہ غزل وانگوں ردیف وار یا بناں ردیف وی ہو سکدی اے۔ بھانویں نرا قافیہ لیا نداجاوے تے بھانویں قافیہ تے ردیف دونویں آجان۔ رباعی دی شکل اوہدی اُساری دے لحاظ نال ایہہ ہوندی اے کہ اوہدا پہلا، دوجا تے چوتھا مصرعہ ہم قافیہ ہوندا اے۔ تے تیجے مصرعے وچ قافیہ نہیں ہوندا۔ ایس تھاں تے مناسب جاپدا اے کہ رباعی تے قطعے دا ویروا کر دتا جاوے تاں جے پڑھن والیاں نوں پتا لگ جائے کہ شعر دیاں ایہہ دونویں قسماں اک دوجے دے نیڑے ہوندیاں تے آپو وچ رلدیاں ہویاں وی اک دوجے نالوں چوکھیاں وکھ نیں۔

رباعی تے قطعہ

قطعے دا لفظی مطلب اے ٹکڑا۔ شاعری دی زبان وچ قطعہ اس نظم نوں آکھیا جاندا اے جیہدے گھٹ توں گھٹ دو شعر ہون تے ودھ بھانویں جنے مرضی ہو جان۔ ایہدے وچ اک اِسی مضمون نوں سوہلے تے رجویں طریقے نال بیان کیتا جاندا اے۔ ایہدے پہلے شعر دے دونویں مصرعے ہم قافیہ نہیں ہوندے پر باقی شعراں وچ قافیے دی پابندی ضروری اے۔ پرانے دَور وچ قطعہ غزل یا قصیدے دا ای اک انگ ہوندا سی، پر بعد وچ وکھرے قطعے وی لکھے جان لگ پئے تے رباعی وانگر اوہدے پہلے شعر دے دونواں مصرعیاں وچ قافیہ ہون دا رواج ہو گیا۔ رباعی تے قطعہ وچ منہ متھے تے مہاندرے دے لحاظ نال تے کوئی نکھیڑا نہیں کیتا جا سکدا، پر جیہڑی چیز رباعی نوں قطعے نالوں وکھ کر دی تے نکھیڑدی اے، اوہ ایہہ وے کہ رباعی دا وزن تے اوہدی بحر گنی متھی تے بجھی بجھائی اے یعنی ایہہ کہ رباعی ہمیش بحر ہزج قسمن اخرب یا قسمن اخرم وچ آکھی جاندی اے، پر ایہدے اُلٹ قطعہ ہر وزن تے ہر بحر وچ آکھیا جا سکدا اے۔

رُباعی دی فنّی اُساری

رُباعی وِچ اوہدے مضمون یا خیال دے چڑھاواسطے ضروری اے کہ اوہدے چارے مصرعے آپو وِچ اک سنگلی دیاں کھنڈیاں وانگوں اِک دوجے نال جڑے ہوئے ہون۔ اوہدے لفظ خیال تے مضمون دے اینے نیڑے ہون کہ ویکھن والا آکھ اُٹھے کہ ایہدے توں سوہنے لفظ ایس مضمون دے بیان کرن لئی دھیان وِچ آ ای نہیں سکدے۔ پہلے مصرعے وِچ خیال نوں چنگے لفظاں راہیں سامنے لیاندا اے۔ دُوجے تے تیجے مصرعے وِچ اوہدی نوک پلک ہور سواری جائے تے چوتھے مصرعے وِچ اپڑ کے ایس سارے خیال یا مضمون نوں اجیہے ڈرامائی طریقے نال پیش کیتا جائے کہ پڑھن یا سُنن والے بّلے بّلے کہہ اُٹھن۔ اجیہا اودوں ای ہو سکدا اے جدوں شاعر نے چوتھے مصرعے دے اسلوب نوں چوکھا اثردار بنایا ہووے۔

رباعی اپنے مہاندرے تے نین نقش دے لحاظ نال نظم دی اِک نکی جیہی قسم اے۔ ایس لئی اختصار تے بلاغت اوہدی مُڈھلی شرط اے۔ جدوں تیک خیال یا مضمون دے تعلق پاروں چجواں اسلوب تے گِنتے مِتھے لفظ تے چونویاں ترکیباں دی ورتوں نہ کیتی جاوے، اودوں تیک اِک چنگی رباعی نہیں لکھی جا سکدی ایران دے اک بڑے پرانے عالم قیس بن رازی اپنی کتاب "المعجم" وِچ لکھدے نیں کہ رباعی چجویں قافیاں، مِٹھے لفظاں، اُچے تے لطیف مضموناں، سِحریاں تشبیہاں تے دُوجی شعری خوبیاں نال پُرچی ہونی چاہیدی اے۔ رباعی دی ایس فنی اُساری نوں ویکھدیاں ہویاں آکھنا پیندا اے کہ جدوں تیک کوئی شاعر زبان و بیان تے قدرت رکھن دے نال نال رباعی دے بھیے۔ بھائے خاص اصولاں تے اوہدے مقرر کیتے ہوئے وزن نال فطری میل نہ رکھدا ہووے، اودوں تیک اوہ رباعی دیاں فنّی ذمہ داریاں نوں پورا نہیں کر سکدا تے ناں ای اوہنوں اک چنگا رباعی لکھن والا آکھیا جا سکدا اے۔

رُباعی تے اوہدے موضوع

شروع شروع وِچ رباعی اپنی من کھچویں سر تے ریسلے آہنگ پاروں سماجی تقریباں وِچ عام لوکاں لئی من بھرماؤن دا کم دیندی سی۔ فیر ہولی ہولی ایہہ سادھو سنتاں تے اللہ والیاں دی سنگت وِچ پُجی۔ کئی پرانیاں کتاباں وِچ لکھیا اے کہ رباعی قوالی دیاں محفلاں وِچ گائی جاندی سی۔ صوفی لوک بہتا چر جذب و مستی دی حالت وِچ رہندے سن تے جدوں کدی ہوش وِچ آوندے تے اوہ اپنے دلاں اُتے واپرن والی حالت تے اپنیاں روحاں وِچ وگن والیاں ہنیریاں تے اٹھن والے جھکھڑاں تے طوفاناں نوں رباعی یا رَج

وی کسے ہور شعری صنف وچ بیان کردے سن۔ جیویں بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں نے شلوک لکھے، شاہ حسینؒ نے کافیاں تے سلطان باہوؒ نے بیت یا سی حرفی لکھی۔ کئی صوفی بزرگ عالم فاضل تے مبلغ وی سن۔ اوہناں نے صوفیانہ خیالاں دے نال نال علم و حکمت تے فلسفے دے نقطے تے مضمون رباعیاں راہیں پیش کیتے۔ رباعی اپنے اختصار تے سواہرپن دے لحاظ نال برجستہ گوئی لئی بڑی مناسب سی۔ ایس واسطے صوفیاں سنتے اللہ والیاں دے نال نال بادشاہواں تے امیراں دے درباراں تے مجلساں وچ پھبی۔ اِنج ہولی ہولی غزل وانگوں رباعی دے موضوعات دا کھلار وی ودھدا پھُلدا گیا تے ہر قسم دے خیال تے مضمون بھاویں اوہ اوپرالی دنیا نال تعلق رکھدے ہون تے بھاویں اوہ انسان دی اندرلی حالت دا چھولا ہون، اوہ رباعی دا موضوع بن گئے۔ سچ تے ایہہ وے کہ رباعی دا کھلار تے گھیر اغزل دے گھیرے تے کھلار وانگوں کتے موکلا کتے وسیع اے تے اوہدے وچ ہر دور تے ہر سمے دے وَن سونے موضوعات تے رجحانات کھپ سکدے نیں۔ ایس لئی رباعی نوں کسے خاص خیال یا مضمون دا پابند نہیں کیتا جا سکدا۔

رُباعی دی کاڈھ یا ایجاد

شعر دیاں وکھو وکھ شکلاں تے اڈو اڈ قسماں بارے پرکھ پڑچول کرن والیاں دے خیال موجب اَنج تے دنیا دی کئی زباناں وچ رباعی تے اوہدے نال رلدیاں ملدیاں نظماں دا وجود ملدا اے۔ جیویں سنسکرت وچ چار چرن، ہندی وچ چوپائی، پشتو وچ چار بیتہ، عربی وچ تے رباعی اپنے اصلی روپ وچ ملدی اے۔ اوہدی بحر وی اوہو ای اے، جیہڑی فارسی رباعی لئی ضروری اے۔ انگریزی تے لاطینی وچ وی چو مصرعے بند ہوندے نیں، جنہاں نوں کواٹرین آکھدے نیں۔

پر حقی گل تے ایہہ وے کہ رباعی دا اصلی مڈھ ایرانی شاعراں دے ہتھوں بجھا۔ آکھیا جاندا اے کہ رباعی دی ایجاد یعقوب بن لیث صفاری دے دور وچ یا فیر عبداللہ رودکی، جیہڑا فارسی دا پہلا صاحبِ دیوان شاعر سی، دے ہتھوں ہوئی پر حافظ محمود شیرانی دی پڑچول موجب ایہہ دوویں گلاں ٹھیک نہیں۔ اوہ آکھدے نیں کہ رباعی قدیم زمانے دی اک نویں تے سواری ہوئی شکل اے۔ ایران دے اک ہور عالم پرویز خانلری[1] نے وی اپنے مقالے فارسی عروض دی تحقیق وچ ایس نظریے دی تائید کیتی اے۔

۱۔ ایران وچ پرویز خانوی ناں دا کوئی مشہور لکھاری نہیں ہویا۔ ہاں ڈاکٹر پرویز ناتل خانلری ہوراں دا ناں اوتھے دے لکھاریاں وچ اُچا اے۔ (مرتّب)

پنجابی شاعری

پنجابی شاعری بارے ہُن تیک جیہڑی پرکھ پڑچول تے چھان پھٹک ہوئی اے اوس توں ایہہ گل پوری طرح ثابت ہو جاندی اے کہ پنجابی زبان دی اجوکی شاعری دا مُڈھ اسلامی دور وِچ بجھا تے ایہدے موڈھی حضرت بابا فرید گنج شکرؒ نیں۔ جدوں کہ بابا بدھ سنگھ نے اپنی "پریم کہانی"، مولا بخش کُشتہ نے "پنجابی شاعراں دے تذکرے" تے عبدالغفور قریشی ہوراں "پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ" تے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں نے اپنی "ہسٹری آف پنجابی لٹریچر" وِچ لکھیا اے۔ بابا صاحب دے مگروں ہور کئی صوفی تے غیر صوفی مسلمان شاعراں نے شاعری دی ایس روائت نوں اگانہہ ودھایا تے پروان چڑھایا مسلمان صوفی تے شاعر عربی، فارسی زباناں دے عالم تے ماہر سن۔ ایس کر کے اوہناں نے عربی فارسی شعری صنفاں نوں پنجابی وِچ داخل کیتا۔ مگروں بھانویں ہندو تے سکھ شاعراں نے وی پنجابی شاعری دل دھیان کیتا، پر پنجابی شاعری فارسی دے اثر ہیٹھ ای ترقی کردی رہی۔

اسیں یقین نال تے کجھ نہیں کہہ سکدے کہ پنجابی وِچ رباعی دی ورتوں سبھ توں پہلوں کیہنے کیتی تے کدوں کیتی، پر اینا ضرور آکھ سکنے آں کہ پنجابی وِچ سی حرفیاں، چومصرعیاں تے بیتاں دا رجحان تے سر کڈھواں رواج رباعی دے اثر ہیٹھ ای ہویا۔

جدّاں کہ اسیں اُپر دس آئے آں کہ رباعی لئی خاص وزن تے بحر مقرر اے۔ وزن دی ودھ گھٹی تے زحافات دی اوکھیائی کارن لوک رباعی تے قطعے وِچ نکھیڑا نہیں کردے تے اوہ شعر دیاں ایہناں وکھو وکھ شکلاں نوں اِک مِک سمجھ کے دھوکا کھا جاندے نیں۔ ہو سکدا اے کہ پرانے شاعراں نے ای بھلیکھے پاروں چومصرعے رباعی سمجھ کے ای لکھے ہون۔

ہُن اسیں رباعی دے وزن تے بحر دے لحاظ نال ویروا کراں گے کہ کیہڑے شاعر دے چومصرعے اصل وِچ رباعیاں نیں تے کیہڑے شاعر دیاں رباعیاں حقیقت وِچ چومصرعے یا قطعے نیں۔

عبدالغفور قریشی صاحب اپنی کتاب "پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ" دے صفحہ نمبر ۲۷ تے ویروا کردے ہوئے لکھدے نیں۔

ایہدا روپ رنگ ایرانی اے۔ فارسی وِچ رباعی دا مُڈھ بابا طاہر دے ہتھوں بجھا۔ سلطان ابوسعید تے ابوالخیر[1]، عمر خیام جیہے فلسفیاں نے ایس نوں اُچا مرتبہ دِتا۔ فارسی والے ایس نوں دو بیتی، چہار

۱۔ ابوسعید تے ابوالخیر دو تاں نہیں بلکہ اک ناں اے۔ ابوسعید ابی الخیر نیشاپوری پنجویں (باقی اگلے صفحہ پر)

مصرعہ بانزانہ وی کہندے نیں، پر پنجابی وچ چوپدا، چوبرگا آکھیا جا سکدا اے۔"

قریشی صاحب دی عبارت وچ پہلا بھلیکھا تے ایہہ وے کہ فارسی رباعی دا موڈھی بابا طاہر اے حالانکہ بابا طاہر نے رباعیاں نہیں لکھیاں سگوں اوہناں دے چومصرعے قطعے دے سرناویں ہیٹھ آوندے نیں۔ اوہناں نے دوجی گل ایہہ آکھی اے کہ پنجابی دے جیہڑے چوبرگے یا چومصرعے ملدے تے مشہور نیں۔ اوہ رباعی وی گنی مِتھی بحر تے تول تے پورے نہیں اتردے جیویں غلام جیلانی دا ایہہ چوبرگا ویکھو:

جھوٹے لالچ بس سب کھووے

اس جگ بس پچھتاوے رووے

جناں بھیرڑ سووے جاگے

چوری کا گڑ میٹھا لاگے

ایس چوبرگے دی نہ تے بحر رباعی دی اے تے نہ ای تول۔ ایتھے ای قریشی صاحب نے رباعی دی ونگی پیش کردیاں ہویاں جو نثر افضل دین دی جیہڑی رباعی لکھی اے اوہنوں وی رباعی نہیں آکھیا جا سکدا:

جس نے حکم تیرے ہتھ دِتا اوہے حاکم اصلی

توں مالک بس کاماں تیرا ایس دونویں آں نقلی

توں سائیں ہے میرا میتھوں وچ قدماں نہ رولیں

ویکھ مِتے اوہ غیرت کھاوے جیہڑا صاحب ساڈا ازلی

فیروزالدین شرف نے اپنی شعری تصنیف نورانی کرناں وچ رباعی دا سرناواں دے کے چوکھے سارے چومصرعے لکھے نیں۔ اوہ سارے دے سارے بحر متقارب وچ نیں۔ جیویں:

تیری زندگی ہے اک سمندر بھارا

عبادت ہے، بڑی محبت کنارا

لفافے دے اندر شرف بند چِٹھی

تے چِٹھی دے اندر ہے مضمون سارا

استاد مولا بخش کشتہ جیہڑے پنجابی زبان دے سبھ توں پہلے صاحب دیوان شاعر نیں، اوہناں نے وی اپنے دیوان وچ چوپائی دا عنوان دے کے چونتی[۳۴] رباعیاں درج کیتیاں نیں۔ اوہ ساریاں رباعی

صدی ہجری دے مشہور صوفی بزرگ سن۔ ایہناں دا پورا ناں "شیخ ابوسعید فضل اللہ بن ابی الخیر" اے۔ (مرتب)

دی مقررہ بحر تے تول توں وکھ نیں۔ اوہناں نوں قطعہ تے آکھیا جا سکدا اے رباعی نہیں جیویں:

کوئی لکھاری سبھ دنیا دے کرن جے کجھ دلیری

تیلے نال ہنّن دریا نوں صفت جے لکھن تیری

کُشنز رکھ، پہاڑ، پرندے، سورج، چند، ستارے

کوئی چین کھلو کے تینوں، کوئی لاکے پھیرے

پنجابی وچ رباعی دی گھاٹ دا اصل سبب اوہو ای بھلیکھا اے کہ شاعر رباعی تے قطعے دی رلدی ملدی شکل وچھوں دوناں وچ ویر دا نہیں کردے تے جیہڑی بحر وچ چاہندے نیں چار مصرعے لکھ دیندے نیں تے سمجھ بہندے نیں کہ اوہناں رباعی آکھی اے۔ جدوں تیک ایہہ بھلیکھا دور نہیں ہووے گا، اودوں تیک پنجابی رباعی دی اُساری اوس منزل تے معیار تے نہیں اپڑ سکدی جیس معیار تے منزل تے فارسی تے اُردو رباعی اپڑ چکی اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد صاحب فقیر اجوکے دورویے اک اجیہے شاعر نیں جنہاں نے پنجابی زبان وچ چنگیاں تے معیاری رباعیاں لکھیاں نیں۔ عبدالغفور قریشی اپنی کتاب پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ دے صفحے نمبر ۲۷۰ وچ ایہناں بارے لکھدے نیں: "پنجابی وچ سانوں ڈاکٹر فقیر محمد چشتی دیاں رباعیاں اک چنگا رس ویندیاں نیں۔" ڈاکٹر فقیر صاحب نے اپنیاں رباعیاں دے دو مجموعے "رباعیات فقیر" دے سرناویں ہیٹھ چھاپے تے اوہناں دی کتاب "نیلے تارے" وچ وی کجھ رباعیاں موجود نیں، پر افسوس کہ حدّوں ودھ کوشش کیتیاں وی ایہناں کتاباں وچوں اک کتاب وی نہیں لبھ سکی۔ ڈاکٹر صاحب نے اپنی رباعی گوئی بارے آپو آکھیا اے۔

تن شعر دے کول جواب جد کوئی اوہدی غزل تے میری رباعی دا نہیں

کیوں تہیں غزل پنجابی دا افضل حافظ تے فقیر ہیں عمر خیام کیوں نہیں

اوہناں دے ایس اینڈے وڈے دعوے نوں جانچن تے پرکھن واسطے ضروری اے کہ اوہناں دیاں رباعیاں دے مجموعے سامنے ہون تے فیر اوہناں تے ٹھیک ٹھیک تنقید کیتی جاوے۔ جتھوں تیک اوہناں دی شاعری دے نکھری تے فنی پہلواں دا تعلق اے، اوہ واقعی اک سچی تے اُگھی شاعری دا نمونہ اے۔ اوہناں نے شعر دیاں وکھ وکھ قسماں تے اڈ اڈ صنفاں نوں لے کے کوشش کیتی اے کہ اوس صنف دے مقررہ اصولاں تے معیاراں نوں پورا کیتا جائے۔ اوہناں دیاں چوکھیاں رباعیاں اوس کسوٹی تے پوریاں اترہ دیاں نیں، جیہڑی علم عروض دے ماہراں نے رباعی واسطے مقرر کیتی اے۔ نمونہ ویکھو:

درگاہ اے زمانے تے محمدؐ دی اوہ درگاہ
شاہ ویکھ جدھے کرن غلاماں نوں پئے واہ واہ
جگاں تے فقیر ہووے کون اوس دا ثانی
لاحول ولاقوۃ الا باللہ

○

بے اوڑکے نظراں نوں پئے راہ ملدے نہیں
آہو ملدے نہیں کدھرے کتے آہ ملدے نہیں
ہر ذرہ فقیر اپنے خالق دا اے شاہد
بے انت دے بے اَنت گواہ ملدے نہیں

○

آئے اوتار ولی پوتھیاں پوتھے ہُن تک
جگ تگڑ دے عمل اُبجے نیں تھوتھے ہُن تک
رب نوں ہووے ودھائی کہ فقیر ایہہ بغدہ
جتھے سی سگواں ای اوتھے دا ای اوتھے ہُن تک

ڈاکٹر فقیر صاحب توں چھُٹ ساقی گجراتی تے جناب صاذقین نے وی پنجابی زبان وِچ کجھ رباعیاں آکھیاں نیں۔ اللہ ایہناں نوں ہور توفیق دیوے کہ ایہہ رباعی دی صنف نوں ترقی دین تاں جے پنجابی زبان تے شاعری داناں ہور ودھے۔ ایہناں دیاں رباعیاں دی ونگی ایہہ وے۔

ساقی گجراتی :

اتھرو ایہہ جو اکھیاں چوں پئے ڈھلدے نیں
بے قدر نوں کیہہ علم ایہہ کس مُلدے نیں
صراف ہووے کوئی تے پہچان کرے
موتی نیں جو پلکاں تے پئے تلدے نیں

○

دنیا تے کجھ اِنج دی چال چلنی یارو
ہر چیز فنا دے سچے ڈھلنی یارو

آجانا اے جس ویلے بیٹھا نوڑوں
قبر وال سکیے دی دی نہ گلنی یارو

○

صادقین صاحب دیاں رباعیاں دا نمونہ ویکھو :

اِس شہر دے لوکاں توں صداواں دِلین
ہاں بدلے وفاواں دے وفاواں دیون
بچیاواں بزرگاں نوں کرن لئی میں سلام
آیا واں جیہناں نوں دعاواں دیون

○

منیا ہیں کتے ہور چلا جاواں گا
دشمن دے ہیں حملے توں وی بچ جاواں گا
پر جاواں تے ایتھوں دیاں مٹیاراں نوں
فریخ ہیں منہ آن کے وکھلاواں گا

○

پینا واں ہیں پیناواں توں کہندا کیہہ ایں
عرفان دی راہ وچ توں کہندا کیہہ ایں
ایہہ معاملہ اے نال مرا مولا دے
لت مُلّاں توں وچ ایہدے اڑبندا کیہہ ایں

○

جناب محمد آصف خاں

چھٹیاں دی وار

چھٹیاں دی وار دا لکھاری پیر محمد اے۔ اوہدے بارے کجھ بہتا پتا نہیں کہ اوہ کدوں ہویا تے کیہہ کردا سی۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں لکھیا اے کہ اوہ ذات دا بھٹ سی پر بناں حوالے توں گل کیتی اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں اوہنوں ملتان دا وسنیک دسیا اے، پر کجھ پلے نہیں پایا کہ ایہہ کتھوں لیا اے۔ باوا گنگا سنگھ بیدی ہوراں اپنی کتاب "پنجابی واراں" وچ ایہہ وار شامل ای نہیں کیتی تے نہ ای اوہناں پیر محمد بارے کوئی گل کیتی اے۔

جتھوں تائیں اسی ویکھیا اے، سبھ توں پہلاں میاں محمد ہوراں سیف الملوک وچ پیر محمد دا انج ذکر پایا اے:

دوجا پیر محمد ڈٹھا موضع نوناں والی
چھٹیاں دی اوس وار بنائی مہریں بھریوس تھالی

پنجابی ادبی دی اکیڈمی دے "اصلی تے وڈے نسخے" وچ آخری مصرعہ انج لکھیا اے:

چھٹی دی اس وار بنائی مہریں بھریوس تھالی

حیرانی دی گل اے، دعوی تاں ایہہ کیتا گیا اے کہ اکاڈمی نے میاں محمد دے ہتھاں دا لکھیا ہویا نسخہ چھاپیا اے، پر غلطیاں اوہدے وچ انج رہن دتیاں جیویں کہ اوہ کشمیری بازار دے کسے خالص کاروباری ادارے نے منافع بازی لئی چھاپیا ہووے۔

خیر اکاڈمی والی گل تاں اینویں وچ آ گئی۔ میاں محمد ہوراں دے شعر توں لبھدا اے کہ پیر محمد موضع نوناں والی دا وسنیک سی۔ دسیا جاندا اے کہ موضع نوناں والی گجرات وچ اے تے اجے وی موجود اے۔ پیر محمد دی زبان توں وی ایہو پتا لگدا اے کہ اوہ گجرات، گوجرانوالہ دے علاقے دا رہن والا سی تے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں اینویں ٹکا دِتا کہ اوہ ملتان دا وسنیک سی۔ سبھ توں پہلاں مرحوم

قاضی فضل حق ہوراں نوں ایس وار دا کھرڑا اپنے پنڈ دے کمیاں کولوں ۱۹۱۶ء وچ لبھا سی۔ مُڑ اک دہاڑے اوہ اپنے چاچے ہوراں دے کتب خانے وچ کوئی کتاب بھال رہے سن کہ اوہناں دے ہتھ وار دا اک نسخہ لگیا، جیہنوں اوہناں بڑی محنت نال صاف کیتا تے ۱۹۲۵ء وچ چھپوایا۔ ایہدے ۲۵ وریہاں مگروں سردار شمشیر سنگھ اشوک ہوراں ایس وار نوں اپنی کتاب "پراچین جنگ نامے" وچ تھاں دتا۔ ایہدے مگروں پیارا سنگھ پدم ہوراں "پنجابی واراں" دی کتاب ۱۹۵۱ء وچ ترتیب دتی، پر اوہناں اشوک ہوراں والا متن ای ورتیا۔ انج ای ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ۱۹۶۲ء وچ "چٹھیاں دی وار" ایڈٹ کیتی۔ اوہناں لکھیا تاں ایہو ای اے کہ اوہ قاضی فضل حق ہوراں والا متن ورت رہے نیں، پر کتے کتے اپنے ہتھ دی صفائی وکھا گئے نیں۔

ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ اصل متن ساڈے کول دو نیں۔ اک اوہ جیہڑا قاضی فضل حق ہوراں چھاپیا تے دوجا سردار شمشیر سنگھ اشوک ہوراں والا۔ ایہناں دوناں متناں وچ کتے کتے فرق وی اے۔ اوہدی وجہ ایہہ سی کہ جیویں قاضی ہوراں دے ہتھ اک قلمی نسخہ لگیا، اُنج ای اشوک ہوراں نوں وی اک قلمی نسخہ ای لبھا سی۔ فرق دی دُوجی وجہ ایہہ اے کہ دونویں واراں پاٹی ہوئی حالت وچ لبھیاں سن۔ ایس پاروں ایہناں دے مرتب ڈھیر ساری ہمت دے باوجود صحیح تے مکمل متن تیار نہیں کر سکے۔ قاضی ہوراں دے دتے متن وچ وار دے ۹۵ بند تے آخری دو تکاں لبھدیاں نیں۔ دوجے پاسے اشوک ہوراں دی دتی وار وچ صرف ۹۱ بند تے اگلے بند دیاں صرف دو تکاں نیں۔ ایہناں وچ سوادلی گل ایہہ اے کہ قاضی ہوراں دی وار وچ ڈھیر سارے فارسی دے لفظ لبھدے نیں جدکہ اشوک ہوراں والی وار وچ اوہناں دے مقابلے تے ہندی لفظ ورتے گئے لبھدے نیں۔ ایس ویلے ایہہ نکھیڑ اکونا اوکھا اے کہ متناں دی اُدلا بدلی وچ مرتباں دا کناں کو ہتھ اے یا صرف مراسیاں[1] نے ای ہیرا پھیری کیتی سی۔ قاضی ہوراں دی وار دی پہلی تک انج اے:

رب جبار قہار دا کسے انت نہ پایا

تے دوجے بنے اشوک ہوری ایسے تک نوں انج لکھدے نیں:

رب بے انت اپار دا کسے انت نہ پایا

جیویں کہ میں پہلاں دسیا اے سبھ توں مگروں آکے پنجابی ادبی اکیڈمی نے ڈاکٹر فقیر ہوراں دی ترتیب

۱۔ ایہہ لفظ اصل میراثیاں ہونا چاہیدا اے کیونکہ ایہہ لفظ 'ارث' توں مشتق اے۔ مراسی یا مراسیاں کوئی لفظ نہیں۔ (مرتب)

دتی ہوئی کتاب نوں ۱۹۶۲ء وچ چھاپیا اے، حسبِ معمول اوہناں کسے گل وچ دی وادھا نہیں کیتا، سگوں قاضی ہوراں نال کتے کتے ودھیکی کر گئے نیں۔ اتے جتھے تائیں اوہناں دی واہ لگی اے، قاضی ہوراں دی ورتی ہوئی صحیح املا دا بھٹھا بٹھایا اے۔ ۴۷ توں ۵۳ ویں تک تائیں دی ردیف دی املا اگی غلط لکھی اے۔ ۶۶ ویں تک وچ اُبھرے نوں اوبھرے، ۷۰ ویں تک وچ بُدھ نوں بھدھ، ۹۹ ویں تک وچ موتی نوں موتے، ۱۰۷ ویں تک وچ ڈھیہیں نوں ڈہیں لکھیا۔ انج تا املا دیاں ہور وی چوکھیاں ساریاں غلطیاں کڈھیاں جا سکدیاں نیں، جیویں شمع نوں شماں تے پروانہ نوں پرواناں، پر جے پڑھن والے اپنے نال ای گزارہ کر لین تے چنگا اے۔

جے سچ پچھو تاں سوائے ایس دے کہ ڈاکٹر فقیر ہوراں حواشی وچ شعراں نوں سلیس نثر وچ لکھ دتا اے (بھتے نمبر من دے خیال نال)، ہور اپنے ولوں رواں بھر وادھا نہیں کیتا۔ اتے جے کتے بھلے چکے کوشش وی کیتی اے تاں قاضی ہوراں والی کتاب توں ان بن نقل مار لئی اے، جدکہ اوہناں دے سامنے پہلاں ای چار کتاباں ایڈٹ کیتیاں ہوئیاں پئیاں سن۔ کتاب چھپوانا تاں اوہناں نوں تدے ای سوبھدا سی کہ اوہدے وچ وادھے کردے۔ اتے جو کجھ ہن تائیں لوکاں دیاں اکھاں توں اوہلے سی، اوہدے توں پردہ چکدے۔ وار دی ادبی حیثیت نوں تاں اوہناں کیہہ جانچیا سی۔ گھٹو گھٹ اوہ ایہہ تاں کر سکدے سن کہ اوہ وار دے پاتراں دے تاریخی پچھوکڑ تے روشنی پا دیندے۔ "کتابیات" وچ جیہناں کتاباں دے اوہناں ناں لکھے نیں، جے اوہ پڑھ لیندے تاں سارا مواد اوتھوں لبھ سکدا سی۔ کتے دُور جان دی یا ریسرچ کرن دی لوڑ ای نہیں سی۔ مہاں سنگھ، چڑھت سنگھ، رنجیت سنگھ، گجر سنگھ، بھنگی، احمد شاہ ابدالی، غلام محمد چٹھہ، پیر محمد چٹھہ تے سلطان مقرب خان گکھڑ بارے تاں عام پڑھیا لکھیا بندہ کجھ نہ کجھ جاندا ای اے یا قاضی ہوراں دی کتاب توں پتا لگ جاندا اے۔ پر چوہدری مہاراج، سردار بلوچ خاں، رحمت خاں وڑائچ، دلیساں، بھلا کھتری وغیرہ بارے کجھ تے دسنا چاہی دا سی، پر فیر کیہہ ایہہ دی دسنا ضروری نہیں سی کہ پیر محمد نے اپنی وار وچ تاریخی حالات نوں کتھوں تائیں اپنے سامنے رکھیا اے اتے کتھوں آ کے "ضرورت شعری" لئی تاریخی واقعات اگانہہ پچھانہہ کر دتے نیں۔ تکدی گل ایہہ اے کہ پنجابی ادبی اکیڈمی دی چھاپی ہوئی ایہہ کتاب دی ایہدیاں دوجیاں کتاباں ورگی اے۔ ساہت اکاڈمی لدھیانہ نے پچھے جیہے شاہ محمد دی وار چھاپی سی۔ اوہنوں ویکھ کے اکھاں کھُل جاندیاں نیں۔ یاریاں پالنیاں ٹھیک نیں، پر راہ سِر دیاں ہونیاں چاہیدیاں نیں۔

ہن وار وَل آندے آں۔ پنجابی زبان وچ وار لفظ کئیاں معنیاں وچ ورتیا جاندا اے، جیویں

ویر کڈھنا، سٹ مارنا، ہلہ کرنا، لڑائی وچ گھیر گھتنا یا وگن مارنا، بدلہ لینا، قربان کرنا وغیرہ - ایہہ لفظ سنسکرت دے مادہ ور' وچوں نکلیا اے، پر ادب وچ وار اوس ملیری نظم نوں آکھیا جاندا اے، جیہدے وچ کسے تاریخی واقعہ نوں رچیا گیا ہووے، جیویں نجابت دی "نادر شاہ دی وار" شاہ محمد دی "انگریزاں تے سکھاں دی لڑائی" اگرا "حقیقت رائے دی وار" وغیرہ - ایہناں توں وکھ روحانی واراں دی ہوندیاں نیں، جیویں گورو نانک جی دی "آسا دی وار"، گورو گوبند سنگھ دی "چنڈی دی وار" یا فیر بھائی گورو داس دیاں ۲۹ واراں -

وار دی زبان بڑی دل کھچویں تے زوردار ہوندی اے - موضوع اینا گھر دگی تے نیڑے دا ہوندا اے کہ دل وچ کھبدا ٹریا جاندا اے - چٹھیاں دی وار ای لے لوو، ایہدیاں انیک تکاں اجیہیاں نیں، جیہناں وچ امر تے اٹل سچائیاں دے کافی بند نیں تے اوہ اکھان بن سکدیاں نیں جیویں :

دیکھ گکھاں دی چھپری نہ آتش لائیے
جے مردا شربت پیتیاں نہ موہرا دیئے
پر انھا مول نہ دیکھدا سو کر دیئے چانن
گھبو ڈُلھا مول نہ آکھیئے وچ تھالی ڈُلھے

اُتلیاں تکاں توں صاف لبھدا اے کہ شاعر نوں زندگی دا تجربہ کھُلا ڈُلھا اے تے رہن دا ڈھنگ جانوآں والا اے - ایہدے توں وکھ، عام گل ایہہ ویکھن وچ آئی اے کہ واراں دے شعراں وچ وزن دی بھول ہوندی اے، پر سُراں نال پڑھ کے اوس گھاٹ وادھ نوں پورا کر لیا جاندا اے، پر چٹھیاں دی وار وچ کتے اجیہا تھاں نہیں آوندا جتھے انگل دھری جا سکے - ایہدے توں اڈ پیر محمد وار وچ "نشانی" چھند ورت کے ایہہ وی دس دِتا اے کہ اوہدا واراں دا مطالعہ وسیع اے -

واراں وچ شاعر دے زور بیان دا اوتھے پتا لگدا ہوندا اے، جتھے فوجاں آمنے سامنے کھلوتیاں ہون، گھوڑیاں دی دگڑ دگڑ، گولیاں دی تڑ تڑ، ڈھالاں تلواراں دی چھن چھن، توپاں دی کاڑ کاڑ تیراں دی چھاں چھاں اکھاں اگے گھم جاوے - چنڈی دی وار تے نادر شاہ دی وار وچ ایہہ گُن پج کے لبھدے نیں - نجابت لڑائی دی اک جھاکی انج وکھاندا اے :

مظفر گھوڑا چھیڑیا، رن شیر ورُدھا
اوس برچھیاں پکڑ سنبھالیاں، نپ غصے رُدھا

اوس ماریا قاتل قلی نوں، تک سینے سِدھا
بھن ہاں، کلیجا، تکیاں، لئے لقمہ تِھدا
مُرغ جینویں کباباں، چار سیخیں وِدھا
سر خون پجاہ ھزار دا، مظفر گِدھا

ونگی پاروں چھٹیاں دی واروچوں دی اک جھاتی ویکھ لئو:

تے پائی توپاں تبکاں جاں دھواں دھاری
تے گجن ہور جمورچے جے ایھا داری
تے کڑکن ڈھیر رہکلے بھنو پاون ہاری
تے گھتی ڈنڈ نقاریاں کر مارو ماری
تے فرش اٹھائیاں گھوڑیاں پٹ دھرتی ساری
تے رنگ وٹایا دیہوں نے وچ گرد غباری
تے پیا طوفان اک موت دا گھت قہر قہاری
پر چھٹھا نسکل منچپروں تلواراں ماری
تے مار نہ عزرائیل نوں لاحول پکاری

اتے سبھ توں وڈی وڈیائی گل ایس وار دیچ ایہہ اے کہ پیر محمد نے اک نرپکھ تاریخ دان وانگوں دوناں لشکراں دی حالت نوں الیکیا اے۔ مہاں سنگھ دے لشکر دی اک جھاکی ویکھو:

تے لشکر مہاں سنگھ دا جیوں ساون ہاٹھاں
تے ٹریاں نوجاں جوڑ کے دریا دیں ٹھاٹھاں
تے راہ چھپایا گرد نے نہ دِسّن واٹاں
تے لشکر پار چڑھیندیاں نہ واری گھاٹاں
تے نیزے سورج سامنے وچ مارن لاٹاں
تے پیا جنگ مقابلے وچ سنگھاں راٹھاں

چھٹیاں دا سردار غلام محمد اک بہادر تے دل گردے والا جوان سی، پر ایہدے نال نال بدھڑ دی رج پج کے سی۔ اوہدے مقابلے تے مہاں سنگھ نے فرمانہ ویکھیا ہویا سی۔ اوہ جیت تے جنگ وچ ہر کم نوں جائز سمجھن دا قائل سی۔ جیتھے اوہدے توں فوج راہیں کم نہیں نکلدا سی، اوتھے

اوہ دوجے ہتھکنڈے ورتن توں نہیں سکوچدا سی جو غلام محمد نوں ہر میدان وچ بھانج دتّی تاں اوہنے بے ایمانی تے سازش کر کے قلعے دے ہندوآں نوں نال ملا لیا۔

چٹھیاں دی وار ہووے یا کوئی ہور، ایہہ ساڈا وڈ ملا ادبی سرمایہ نہیں، جیہناں نوں سانبھن دی لوڑ اے۔ کوئی ویلا سی کہ ہر خاندان دا اک اپنا مراسی ہوندا سی، جیہڑا خاندان دے وڈ وڈیرے یا اگو دیاں واراں جوڑدا سی تے اوہدے توں پہلاں لکھیاں گئیاں نوں چیتے رکھدا سی اتے لڑائیاں ویلے وڈیرے دے پتر پوتریاں نوں سنا کے ہلا شیری دیندا ہوندا سی یا فیر خاص خاص موقعیاں تے اوہناں دے دل پرچاوے لئی گا کے سناوندا ہوندا سی، پر ویہویں صدی دی آن گیہلی تے یورپی تہذیب دے زور پھڑن نال گھٹ گئے شوق پاروں بہوں ساریاں واراں گواچ گئیاں نیں یا رہیاں نیں۔ اُنج ڈُھے بیراں دا کجھ نہیں گیا۔ اجے وی سانوں کئی اجیہے لوک لبھ پیندے نیں، جیہناں نوں ایہہ واراں مونہہ زبانی چیتے نیں۔ جے اسیں اپنی سر دردی مُل نہیں لے سکدے تاں کیہہ اسیں ایہہ وی نہیں کر سکدے کہ جیہڑیاں واراں ہندوستان وچ ایڈٹ کر کے چھاپیاں جا چکیاں نیں، اوہناں نوں اُتھ لئے۔ جیویں کہ ہُن پچھے دس چکیاں آں، ساہت اکاڈمی لدھیانہ نے شاہ محمد دی وار چھاپی اے۔ ایس وار وچ سماجی، سیاسی تے تاریخی پچھوکڑ توں اڈ اوہناں سارے کرداراں بارے وستھار نال دسیا گیا اے، جیہناں دے ناں وار وچ آوندے نیں۔ ہاں ساڈی پنجابی ادبی اکاڈمی اے جیہنے "چٹھیاں دی وار" تے چھپوا لئی اے، پر ڈھنگ ٹپاون توں ودھ ہور کوئی گل نہیں کیتی۔ ایہوای کم جے کسے ڈھنگ نال کیتا جاندا تاں اسیں دھون اُچی کر کے کہہ سکدے ساں کہ پنجابی دی ریسرچ دا کم ہو رہیا اے۔

جناب شہباز ملک

نادر دی وار — اِک بحث

نادر دی وار پنجابی زبان دی اوہ منظوم داستان اے جیہدے وچ نادر شاہ دُرانی دے برصغیر تے مشہور حملے دی پوری تصویر کھچی گئی اے۔ نادر شاہ نے ایہہ حلا ۳۸-۱۷۳۷ء، ۱۷۳۹ء وچ کیتا سی۔ ایس حساب نال ہجری سن ۱۱۵۰، ۱۱۵۲ بن دا اے۔ ایس وار دے شروع وچ ای ایس دی دس پائی گئی اے:

صدی نبیؐ دی بارہویں وڈے فکر پئے خانداناں

ایہہ زمانہ اوہ اے جدوں مغلاں دی سلطنت کھیروں کھیروں پئی ہندی سی۔ دکن وچ ۱۷۲۴ء وچ آصف خاں خود مختار ہو گیا سی تے سعادت خاں نے اودھ وچ اپنی بادشاہی دا اعلان کر دتا سی۔ بنگال، گنگا جمنا دے دوالے دا علاقہ مہاراشٹر مغلاں دے ہتھوں نکل چکے سن تے اوہناں دی حکومت گنیوں مینویں رہ گئی سی۔ ایہدے نال ای مغل دربار سازشاں دا اکھاڑہ بنیا ہویا سی۔ گڑبڑ تے سازشاں دا حال بڑے اگھیڑویں انگ وچ وار وچ لبھدا اے جیویں:

ظلم زمین تے ورتیا کوڑ مکر بہاناں

بھاجی دغے فریب دی وچ پھری جہاناں

مصاحب تے چور لچریاں لاہن دیواناں — رَل سِفلے کرن مجالساں عدل گیا سلطاناں

تے

نہ کیتی نمک حلالی اُف تورانیاں — اوہنے گھر وچ غصے دے بالی آتش آن کے

وار دے نسخے جیہڑے ہن تیکر لبھدے نیں اوہناں وچ پانی پت دی لڑائی تیکر دے حالے بڑے من کھچویں ڈھنگ تے تاریخی حقیقتاں موجب بیلنے گئے نیں۔ ایس لئی ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ نادر دی ایہہ وار نے صرف پنجابی شاعری وچ بیر رس یاں رزمیہ نظم دا سوہنا نمونہ ایں۔ سگوں ایہہ اوس

۱۔ لطیف محمد ہسٹری آف دی پنجاب، صفحہ ۲۰۰

ویلے دی اک با اعتبار تاریخی دستاویز وی اے۔ انھیویں صدی دے اخیرلے دہاکے تیکر دیس پنجاب وچ داراں، گون والیاں ڈھاڈیاں دے موہناں تے عام سن۔ ایسے ای سمے نادر دی وار دے سوہنے تے من موہنے مہاندرے نے اک انگریز سر ایڈورڈ میکلیگن[1] نوں ٹمبیاتے اوس ۱۸۹۲ء دے لاگے شاگے خانقاہ ڈوگراں ضلع گوجرانوالے دے اک پنڈ سنگت دے اک ڈھاڈی (مراثی) کولوں وار نوں سنیاتے اک سوا کاٹھ تکاں سنے ایس دا خلاصہ لکھ دِتا۔ ایہہ کم حالی نامکمل سی، ایس کر کے اوہناں نے ایہہ کم پنڈت ہری کشن کول دے سپرد کیتا۔ جنہاں خانقاہ ڈوگراں دے اک پنڈ اجلن والا دے مراثی جیون تے شرقپور دے پنڈ بڈھن والا دے مراثی مولابخش کولوں وار سنی تے لکھ لئی۔ انج پنڈت ہوراں دے کتھن موجب اوہناں سر ایڈورڈ میکلیگن دے نسخے تے اپنے نسخے دوناں نوں سامنے رکھ کے اک سانجھا نسخہ تیار کیتا۔ جیہدے نال اک کھوج بھریا مقالہ شامل کر کے پنجاب ہسٹاریکل سوسائٹی دے کٹھ وچ ۶ ستمبر ۱۹۱۶ء نوں پڑھیا۔ ایہہ مقالہ سوسائٹی نے چھاپ دِتا، جیہدے نال داردیاں تکاں انگریزی روپ وچ شامل کیتیاں۔ ایہو مقالہ سنے وار دیاں تکاں دے ۱۹۶۵ء وچ پنجابی ادبی اکیڈمی نے فارسی اکھراں وچ شائع کیتا۔

فارسی رسم الخط وچ ایدوں پہلاں دو واراں چھاپے چڑھ چکیاں سن۔ پہلی شاہنامہ المعروف پوڑی نادر شاہ جیہنوں محمد بخش مسکین ہوراں ترتیب دِتا تے مولوی عبدالحق نے حافظ آباد توں شائع کیتا۔ (ایس نسخے دے ویروے نال گل اگے چل کے کراں گا۔) دوجی وار اک گورمکھی نسخے توں تمن نوں میں التھیا سی۔ جیہڑا "پنجابی ادب" لاہور دے دسمبر ۱۹۶۰ء دے پرچے "لوک گیت نمبر" وچ پورے دا پورا چھپ گیا اے۔

نادر دی ایس وار بارے ہون تیکر ہوئے کم نوں جے سامنے رکھیا جائے تے تِن گلاں سانوں کسے نہ کسے رنگ وچ اختلافی نظر آوندیاں نیں:

۱۔ ایس وار دا مصنف کون ایں؟ نجابت یا کوئی ہور۔

۲۔ وار کس زمانے وچ لکھی گئی۔

۳۔ وار وچ دلی دے قتلِ عام والا حصہ شامل سی کہ نہیں۔

میں اپنے ایس مضمون وچ اینہاں تناں گلاں تے اپنی مت موجب گل بات کراں گا۔ پہلی گل کہ ایس وار دا مصنف کون ایں۔ نجابت یا کوئی ہور۔ ایس بارے پہلاں دوجیاں دی گل سن لیئے پھیر

۱۔ ہرکشن کول پنڈت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۱۹

اپنی کراں گا۔ ایس بارے وارتے سبھ توں پہلاں ٹھک سرکم کرن والے، پنڈت ہری کشن کول ہوری کہندے نے کہ کیوں(۱) جے وار دی ۴ ۶ ۵ تے ۸۳۹ نمبر دی تک وچ نجابت دا ناں آؤندا اے۔ ایس لئی ظاہر ہوندا اے کہ ایہہ وار نجابت ناں دے شاعر دی لکھی ہوئی اے۔ ایہہ کھوج لان توں پتا لگدا اے کہ نجابت ہری راجپوت سی تے اٹھویں صدی عیسوی دے شروع وچ جیوندا۔ اوہدی نسل ہن وی پٹیلا ہرلاں ضلع شاہ پور وچ وسدی اے۔ ایتھے ای پنڈت ہوری اک ہور شوشا وی چھڈدے نے کہ کجھ لوک آکھدے نے کہ اصل وچ ایہہ وار اک بندے سید شاہ چراغ دی لکھی ہوئی اے، جیہڑا پنڈی شاہ چراغ (موجودہ راولپنڈی) دا بانی سی۔ نجابت اوہدا شاگرد سی۔ اوس وار نوں یاد کر کے لوکاں نوں سنایا تے زندہ کیتا۔ پنڈت ہوراں دی ایس گل نوں ایہناں مگروں آون والے گھٹو گھٹ سارے ای تذکرے نگاراں نے نقل کیتا اے۔ احمد حسین(۲) قریشی ہوری لکھدے نیں کہ

"راقم (احمد حسین قریشی) نے اپنے بزرگاں دی زبانی ایہہ کئی واری سنیا اے کہ ایہہ وار موضع جھکالیاں ضلع گجرات دے مراثی دی بنائی ہوئی اے۔ بعض کسے سید دی تصنیف دسدے نیں۔ ایہناں وکھو وکھ راواں توں معلوم ہوندا اے کہ ایس وار دے بنان والے دا صحیح ناں تے پتا کسے نوں وی یاد نہیں۔ ہو سکدا اے ہیر وارث وانگوں ایہنوں وی دھاگا کے نجابت دے ناں نال مڑھ دتی ہووے۔ میرے خیال وچ ایہنوں نامعلوم شاعر دی تصنیف منناں چاہیدا اے۔"

احمد حسین قریشی ہوری ایدوں مگروں چھپن والی اپنی کتاب مختصر تاریخ وچ وی ایہو ای رائے ظاہر کر دے نیں تے لکھدے نیں کہ

"بعض(۳) دا خیال اے کہ ایہہ علاقہ پنڈی دے شاہ چراغ دی تصنیف اے، جس نوں نجابت نے بنا سنوار کے اپنے ناں کر لیا۔ ساڈے نزدیک نجابت والا سلسلہ وی قابل وثوق نہیں۔"

مطلب ایہہ کہ احمد حسین قریشی ہوری ایس وار نوں نہ تے چراغ شاہ دی مندے نیں تے نہ ای صحیح طور تے نجابت دی سگوں ایس نوں تے نامعلوم شاعر دی تصنیف قرار دیندے نیں جس دے ثبوت وچ اوہناں کوئی دلیل نہیں دتی۔ دوجے پاسے پنڈت ہری کشن کول ہوری نجابت نوں ایس نال مصنفاں دی صف وچ اگے لیا کے کھلہار رہے نیں کہ نجابت اک امانت دار سی۔ اوہ

۱۔ ہری کشن کول پنڈت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۱

۲۔ احمد حسین احمد قریشی، پنجابی ادب، تنقید نمبر، ستمبر، اکتوبر ۱۹۶۲ء صفحہ ۵۴

۳۔ احمد حسین احمد قریشی، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ صفحہ ۸۸

سید چراغ شاہ نوں وی مصنف[1] منن لئی تیار نہیں ہوندے۔ میرے خیال وچ پنڈت ہوراں کول سید شاہ چراغ دے مصنف ہون دی اندرونی شہادت کوئی نہیں ایس کر کے ایہہ شوشا چھڈ کے اوہ ایس دسے کولوں پچھا چھڈانا چاہندے نے۔ باوا بدھ سنگھ ہوری اوہناں دی ایس گل نوں وزن دار سمجھ کے شاہ چراغ نوں مصنف نہیں مندے[2]۔ انج گل ایتھے تیکر ہن اپڑ گئی کہ مصنف نجابت اے یا کوئی ہور۔ ایس مرحلے تے جے کر وار دے حافظ آباد والے نسخے کا ذکر وا کر دتا جائے تے مناسب رہے گا۔ کیوں جے ایہہ نسخہ اجیہا اے جیہڑا وار دا مصنف نجابت نوں ثابت کرن لئی ودھیری اندرونی شہادت مہیا کردا اے۔ پنڈت ہوراں نے دسیا اے کہ نجابت دا ناں اوہناں دی کٹھی کیتی وار وچ دو واری آیا اے۔ ہن ذرا حافظ آباد والے نسخے ول ایس گل نوں مکھ رکھ کے نظر ماریئے تے کجھ چیزاں دی نشان دہی کریئے۔ ایس نشان دہی وچ اکیڈمی والے نسخے دی ترتیب نال حافظ آباد والے نسخے نوں رلایا گیا اے۔

اکیڈمی والے نسخے موجب ۳ "تیمور دی کہانی" دے عنوان مگروں اضافی عنوان "در بیان احوال فوت شدن اورنگ زیب" دے تحت پہلی واری نجابت دا ناں آؤندا اے :

میاں نجابت دسدا کھول کے ہن قصہ سارا

اکیڈمی دے نسخے دے عنوان ۱۷ "نادر شاہ دی اپنے وزیراں نال صلاح" وچ حافظ آباد والے نسخے وچ اضافہ :

لکھ نجابت سوار توں مار کھوکے

انج ای عنوان ۲۱، ایلچی دا خط نادر شاہ ول دی تک نمبر ۲۹۳ توں بعد اضافہ :

میرے حال احوال دا نجابت گواہ

عنوان نمبر ۲۴ "اٹکوں کوچ" وچ حافظ آباد والے نسخے وچ اضافہ عنوان "در بیان چڑھائی کردن امیر ہزارہ بر فضل قلندر بیگ" دے تحت :

۱۔ ہری کشن کول پنڈت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۲ (ایہہ روایت اے کہ ایہدا اصلی مصنف شاہ چراغ سی۔ یقینی نہیں لگدی۔ کیوں جے اک سید کولوں ایہہ امید نہیں ہو سکدی کہ ہندو خیالاں نوں وجود وچ لیاوے۔)

۲۔ بدھ سنگھ باوا، پریم کہانی (لاہور بک شاپ ایڈیشن) صفحہ ۲۵۱۔

کہے نجابت پیارا اگے مونہاں   کہیو نمک پیارا محمد شاہ دا

عنوان نمبر ۳۳ دلی دی حالت وچ اکیڈمی والے نسخہ وچ نجابت انج بولدا اے :

جب تے کار امیر نجابت بات گھتن بادشاہاں

جدوں کہ حافظ آباد والا نسخہ "مقولہ شاعر" دے تحت ایسے تُک نوں انج لکھدا اے :

ضابطہ باجھ وزیر نجابت مار کرن بادشاہاں

ایدوں اگے چلیئے تے اکیڈمی دے ایدوں اگلے عنوان ۳۸ کرنال دی لڑائی دے بعد حافظ آباد والے نسخے وچ اضافہ مقولہ شاعر :

یاد سپاہیاں نوں آئی ورتی خلفلی
نجابت آکھ سنائی جو کجھ ورتیا

حافظ آباد والے نسخے وچ عنوان ۱۱۷ حملہ کردن غافل خان برشاہ غزالی :

نجابت سُنیا گنی اپنی پڑھ صفت گواہی

اکیڈمی دے نسخے دی تُک نمبر ۸۴۹ جیھتے آوندا اے :

نجابت گلاں اگلیاں وڈی گوٹھ ماری شطرنج دی

شامل کر لیئے تاں ہُن تیکر نجابت دے ناں دی ورتوں دی گنتی اکیڈمی والے نسخے وچ دو واری تے حافظ آباد والے نسخے وچ اٹھ واری بندی اے ۔ ہُن ذرا ۔ حافظ آباد والے نسخے دیاں ہور وادھو گلاں ویکھ لیئو ایس دے کل ۷۴ صفحے نیں ۔ عنوان سارے فارسی وچ نیں تے مقولہ شاعر وی شامل اے ۔ ایس دے کاغذ تے لکھائی چھپائی توں سامنے دکھ کے گویڑ لا ییے تے ایس دے چھپن دا سن ۱۹۳۰ء تے ۱۹۴۰ء دا وچکارلا زمانہ متھیا جا سکدا اے ۔ ایہہ نسخہ شروع حمد توں ہوندا اے تے ختم نتیجہ پوڑی تے نتیجہ پوڑی توں پہلاں خاتمہ کتاب دا وی اک عنوان موجود اے تے وار دے حالے کرنال دی لڑائی تے خان دوراں دے شہید ہون تیکر ای نیں، پر نتیجہ پوڑی وچ اوہ دلی دی ویرانی دا ذکر کردا اے :   دِلی گیا ویران کہ رَت کانگ رسوئی

ایتھے وار ختم ہو جاندی اے ، پر ایس نسخے وچ نجابت دیاں تن چیزاں ہور وی شامل نیں ۔

(۱) توحید باری تعالیٰ   (۲) نعت رسول مقبول   (۳) صفت ذوالجناح

ایہناں تناں چیزاں دی زبان تے بحر وار نال سگویں رلدے نیں ۔ اک اک شعر ونگی وجھوں پیش کرناں :

توحید باری تعالےٰ   صحیح سبح جبار خدا قہار نوں ، کجھ نہ کہیا جا تیری خبل دا

نعت رسول مقبولؐ

رب چن کے خاص نور محمد سرجیا
اوس کیتا چکنا چور بدعت کفر دا

صفت ذوالجناح

دسویں ماہ محرموں صنوں گھوڑے نگارے
چڑھ مل امام حسینؑ دی سر جھنڈے بھارے

ایہناں تناں اضافی چیزاں وچ نجابت داناں تن واری استعمال ہویا اے۔ دو واری صرف نجابت تے اک واری نجابت، ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ حافظ آباد والے نسخے وچ نجابت دے مصنف دے طور تے استعمال ہون دی گنتی یاراں تیکر اپڑ گئی۔ اج جاپدا اے کہ پنجابی ادب دی تاریخ تے تذکرہ لکھن والیاں ایہہ نسخہ اُکا ای نہیں ویکھیا۔ باوا بدھ سنگھ ہوراں دی فارسی رسم الخط وچ چھپن والی تاریخ دی کتاب "پریم کہانی" پہلی وار لگ بھگ ۱۹۳۲ء وچ چھپی۔ باقی تاریخاں تذکرے پاکستان بنن مگروں چھپے ایہناں ساریاں وچوں صرف باوا بدھ سنگھ ہوراں ایس وار تے کُھل کے گل کیتی اے تے پنڈت ہری کشن کول ہوراں دے بیان نوں رکتے منیا اے تے کتے اوہدے توں انکار کیتا اے۔ باقی تذکرے نگاراں نے پنڈت ہوراں یا باوا ہوراں دی لیہہ تے چلن دی کوشش کیتی اے۔ باوا بدھ سنگھ ہوری نجابت نوں مصنف من دے نیں۔[1] ایس لئی اوہناں پنڈت ہوراں والیاں ای وُنگاں جنہاں وچ نجابت مصنف دی حیثیت نال آیا اے، ثبوت دے طور تے پیش کیتیاں نیں۔ ہُن جدوں کہ حافظ آباد والے نسخے وچ مصنف داناں یاراں واری آیا ثابت اے۔ ایس کر کے وار دے نجابت دے مصنف ہون دی اندرونی شہادت لوہے دی لٹھ ورگی پکّی پیڈی بن جاندی اے تے نال ای نجابت دی وار نوں اڈوی چیزاں دے مصنف ہون دا ثبوت مل جاندا اے۔ اج وی ساری وار نوں اُچا نویں نظرے دی پڑھ جائیے تے ایہو جاپدا اے کہ ایہدے وچ اک ایکتا اے۔ زبان دی وی تے بیان دی وی۔ بھانویں وار وچ اک توں ودھ بحراں ورتیاں گئیاں نیں، پر پھر وی وار دی اندرونی ایکتا پھٹڑ نہیں ہوندی۔ اک توں ودھ بحراں دی ورتوں میری جاپے مصنف تے سنن والیاں دے اکیویں نوں مکان لئی کیتی اے۔

ہُن جدوں کہ حافظ آباد والا نسخہ ساڈے سامنے اے۔ نجابت دا وار وچ یاراں واری ناں آکھا

۱۔ بدھ سنگھ، باوا، پریم کہانی (لاہور بک شاپ ایڈیشن) صفحہ ۲۵۴

ثابت اے ۔ وار دے مصنف دیاں دوجیاں چیزاں تے وار وچ وی زبان تے بیان دی ایکتا ثابت لے تے اسی ایہہ گل بناں روک ٹوک دے آکھ سکنے آں کہ نادر دی وار دا مصنف نجابت ای اے ۔

ہُن اسی دوجے سوال ول ٹُرنے آں کہ ایہہ وار کس زمانے وچ لکھی گئی ۔ ایہہ گل تے تاریخی حقیقت اے کہ نادر دے حملے[1] دا ایہہ واقعہ اٹھارھویں صدی[2] دے چوتھے دہاکے دا اے ۔ پنڈت ہری کشن کول[3] دا بیان اے کہ ایہہ وار کرنال دی لڑائی دے فوراً بعد لکھی گئی ۔ ایہدے ثبوت لئی اوہ آکھدے نیں کہ جے بعد دی تصنیف ہوندی تے ایہدے وچ دلّی دے قتل عام دے حالے ضرور درج ہوندے ۔

ایس بارے باوا بدھ[3] سنگھ ہوری پنڈت ہوراں نال اختلاف کردے نیں ۔ باوا ہوراں دا خیال اے کہ ضروری نہیں کہ وار لکھن والا حالات ویلے موجود ہووے باوا ہوری ایس دے ثبوت وچ بیرس دیاں کئی واراں دا ویروا پاندے نیں ۔ جیویں سکندر نامہ وغیرہ وچ باوا بدھ سنگھ دی گل نوں ٹھیک سمجھناں ایس لئی کہ دوجے ادباں وچ تے ساڈے اپنے ادب وچ کئی ایہجے لکھاری تے کئی لکھتاں موجود نیں ۔ جیہڑیاں کسے نامکمل چیز نوں مکمل کردیاں نیں ۔ جیویں شیکسپیئر دے اکثر ڈرامے پرانیاں تاریخی حقیقتاں تے ادھار نیں تے وارث شاہ دی ہیر توں پہلاں کتیاں ای منیاں پرمنیاں ہیراں لکھیاں جا چکیاں سن ۔ ایہہ گل تے باہرلا ثبوت ہویا ۔ وار دے اندر دی کافی ثبوت ایس گل دے موجود نیں کہ وار حملے دے سمے اُکّی نہیں لکھی گئی ۔ نجابت دا ایہہ آکھنا کہ :

نجابت گلاں اگلیاں وڈی گوٹھ ماری شطرنج دی

ثابت کردا اے کہ نجابت ہوئی بیتی گل بیان کر رہیا اے تے نتیجہ[4] پوڑی دے سرناویں دے آخری شعر تے ایس جھگڑے نوں اُکا ای مُکا چھڈدے نیں :

دلّی گیا ویران کرت کانگ رسوئی
دے شکست محمد شاہ نوں کر یاد گیوئی
پر اوہ وی احمد شاہ نے لنت مار کھوئی

۱۔ نادر شاہ دا حملہ (۱۷۳۷ تا ۱۷۳۹ء)

۲۔ ہری کشن کول پنڈت ، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۲

۳۔ بدھ سنگھ باوا ، پریم کہانی (لاہور بک شاپ ایڈیشن) صفحہ ۲۵۲

۴۔ نجابت نادر دی وار (مرتبہ : محمد بخش مسکین ایڈیشن حافظ آباد)

چھیکڑلی تنک وچ احمد شاہ ابدالی داناں لے کے مصنّف گل ای صاف کر گیا اے۔ بادشاہ[1] ۱۷۳۹ء وچ لُٹ مار کرکے سارا سامان لے کے واپس ٹُریا مئی ۱۷۳۹ء وچ اوہ جھناں دے کنڈھے کالو وال واپس جاندا دسدا اے۔ نومبر ۱۷۳۹ء وچ کابل اپڑدا اے تے پھیر اوہ واپس اپنے وطن چلا جاندا اے تے ایتھے ای اوہ اپنے وزیراں ہتھوں قتل ہوندا اے۔ ایہہ واقعہ ۱۷۴۷ء[2] (۱۱۶۰ھ) دا اے ایس توں مگروں احمد شاہ ابدالی ایران وچ زور پھڑدا اے تے مضبوط ہو کے پھیر ہندوستان تے حملہ کردا اے۔ وار دی وی چھیکڑلی تنک وچ احمد شاہ دے زوراں وچ ہون دی دس پائی گئی اے۔

پنڈت ہری کشن کول ہوری نجابت[3] نوں اُنھیویں صدی دے شروع وچ جیوندا من دے نیں۔ باوا بدھ سنگھ ہوری وی ایسے دے لگ بھگ ٹھیک سمجھدے نیں۔ پر ڈاکٹر فقیر ہوری ۱۷۹۹ء پتہ نہیں اک سال دے فرق پان توں اوہناں دی مراد کیہہ اے؟ بہر حال ایہہ گل صاف اے کہ نجابت دا جنم ۱۷۴۷ء توں ۱۸۰۰ء دے درمیان دے زمانے وچ ہویا۔ ایسے سمے وچ اوہ پلیا ودھیا تے اٹھارویں صدی دے آخر وچ یاں انھیویں صدی دے ات شروع وچ اوس نے ایہہ وار مکائی۔ حیقیوں نیکر روایت ایناں دا سوال اے ایہہ گل ضرور سمجھ وچ آوندی اے کہ نادر شاہ دے حلّے دی لوک وار نا پرچلت ہو سکدی اے۔ نجابت نے اوس نوں نظما یا وی تے ایس نوں تاریخی حقیقتاں دے نال جوڑ میل کے اک تاریخی دستاویز بنا دتّی۔ ہُن آجاہیئے تیسرے سوال ول کہ کیہہ ایہدے وچ دلّی دے قتلِ عام داقصہ شامل سی یاں نہیں؟

ایس بارے سانوں پھیر گل پنڈت ہری کشن کول نوں ای شروع کرنی پوے گی۔ اوہناں دا خیال[4] اے کہ ایہہ وار نادر دا حملہ ہون توں چھیتی ای بعد لکھی گئی۔ دلّی دے قتلِ عام توں پہلاں ای ایہہ وار ہوند وچ آ گئی سی۔ ایسے لئی ایس وچ دلّی دے قتلِ عام دا واقعہ شامل نہ ہویا۔ باوا[5] بدھ سنگھ کیوں جے وارنوں حلّے ویلے دی نہیں من دے تے نجابت دی ای تصنیف من دے نیں۔ ایس کر کے وار وچ

۱۔ لطیف، ہسٹری آف پنجاب۔

۲۔ منتقر، تاریخ ہند و پاک وسوانح نادر شاہ مطبوعہ فیروز دین اینڈ سنز صفحہ ۴۴

۳۔ ہری کشن کول پنڈت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۰

۴۔ ہری کشن کول پنڈت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۲

۵۔ بدھ سنگھ باوا، پریم کہانی (لاہور بکڈپو ایڈیشن) صفحہ ۲۵۲

دلی دے قتلِ عام دے واقعے نوں شامل نہ ہون دا کارن ایہہ سمجھدے نیں کہ اوس ویلے پنجاب وچ درّانیاں دا سکہ بیٹھ چکیا سی۔ درانی نادروی سجی باہنہ سن۔ ایس کرکے نجابت نے ڈر دے مارے ایہہ واقعہ نہیں لکھیا۔ کیونکہ ایہدے وچ نادر نے ظلمی ہون دا دھبہ لگدا سی۔ عبدالغفور[1] قریشی ہوری دونواں نوں وکھری گل کردے نیں۔ اوہناں دا خیال اے کہ نادر دی وار وچ صرف اوہناں لڑائیاں دا ذکر اے جیہڑیاں پنجاب وچ لڑیاں گئیاں۔ دلی دی لڑائی ہندوستانیاں دی لڑائی سی نادر پنجابوں باہر ہویا تے وار ختم ہو گئی جیتھوں تیکر پنڈت ہوراں دی گل دا تعلق اے اوہ تے نجابت دی اوس تک نال جھوٹھ ثابت ہو جاندی اے۔ جیہڑی نتیجہ پوڑی وچ آخری تک اے:

پر اوہ وی احمد شاہ نے دے لت کھٹوائی

جے ایہہ کرنال دی لڑائی تے دلی دے قتلِ عام دے واقعے دے وچکارے سمے وچ لکھی ہوندی تے پھیر احمد شاہ دا ذکر کیویں آسکدا سی باقی رہ گئی گل درانیاں دے واقعے نوں وار وچ نہ ہون دا کارن سمجھدے نیں۔ جس زمانے وچ ایہہ وار لکھی گئی اوس سمے دیاں کئی لکھتاں درانیاں دے خلاف بولدیاں دسدیاں نیں جیویں وارث شاہ دی ہیر وچ آوندا اے:

نادر شاہ توں ہند پنجاب تھر کے میرے باپ دا تدھ بچائی کھنو

یا:

احمد شاہ از غیب تھیں آن پوسی رب رکھ جھنڈیالے نوں جا سیا ای

ایہناں دوہاں مصرعیاں وچ نادر شاہ تے احمد شاہ دے دھاڑوی ہونے ول صاف اشارے موجود نیں۔ ہیر ۱۱۸۰ھ وچ لکھی گئی۔ ۱۱۶۰ھ وچ نادر شاہ ہویا۔ ایدوں پچھوں احمد شاہ ابدالی نے حملے کیتے ایہو زمانہ اے نادر دی وار دے لکھے جان دا۔ ایس کرکے باوا بدھ سنگھ ہوراں دی ایہہ گل منن یوگ نہیں کہ نجابت نے ڈر کے دلی دے قتلِ عام دا ذکر نہیں کیتا۔ حافظ آباد والے نسخے وچوں وار دے آخر شعر دیکھو:

نتیجہ پوڑی

جاں دِلی تخت چوغطیاں سکھ وسے کوئی
نہیں اندر ہند دے پٹھاناں ڈھوئی!
کر منصوبہ دِلیوں ایہہ ان گیو ای!

۱۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ، صفحہ ۲۸۹

چڑھ کے آیا نادر شاہ نے کٹک دھروئی
اوس کیتی وچ سنسار دے نہ اگے ہوئی
جیوں کیتی نادر شاہ ایسی کرے نہ کوئی
اوس کھڑیا تخت طاؤس سی کر بے ابروئی
ادب نہ جاتا تخت دا اوس بیو ای
دلّی گیا ویران کر رت کانگ رسوئی
دے شکست محمد شاہ نوں کہ مادگیو ای
پر اوہ وی احمد شاہ نے دے لت کھڈوائی

ایس لُوٹے وچ دِلّی دے اُجاڑے تے خون دیاں ندیاں "رت کانگ" دا ذکر نادر شاہ واسطے ایہہ آکھنا کہ اوس تخت دی بے ابروئی کیتی ۔ اوس (ہندوستان نال) ایسی کیتی جیہڑی سنسار وچ کدی اگے ہوئی ای نہیں سی ۔ ایہہ صاف دس پاندے نیں کہ مصنف بناں کسے ڈر توں لکھ رہیا اے ۔ ایس لئی ڈر والی گل تے ٹھیک نہیں ، ہن ایہہ گل صاف ہو گئی اے کہ وار کرنال دی لڑائی دے فوراً بعد نہیں لکھی گئی ۔

ہن ایہہ گلاں سِدھ ہو گئیاں نیں کہ وار وچ دلّی دے "قتلِ عام دے واقعے دے نہ ہون دا کارن نہ تے ایہہ اے کہ ایہہ ایس توں پہلاں لکھی گئی سی تے نہ ای ایہہ اے کہ مصنف نے درانیاں دے ڈر توں ایہہ واقعہ قلم ہیٹھ نہ لیاندا سگوں اصل گل ایہہ اے کہ مصنف نے دلّی دے "قتل عام دا واقعہ قلم ہیٹھ لیاندا سی تے اوہ وار وچ شامل سی ۔ کیوں جے وار بینوں سینی نُڑ کے ساڈے تیکر اپڑی ۔ ایس کر کے ایہہ حصہ بدقسمتی نال لکھت وچ نہیں آسکیا ۔

حقیقت ایہہ اے کہ مصنف نے دلّی نوں ایس وار وچ مرکزی حیثیت دتی اے ۔ ایس کر کے کہ نادر دے حملے دا نشانہ براہِ راست دلّی سی تے مصنف نے وی گل دلّی توں شروع کیتی تے دلّی تے مکائی جیویں شروع وچ "احوالِ دلّی" دے سرناویں ہیٹھ اوس دلّی دے لُٹے جان دا ذکر عہد بہ عہد کیتا اے ۔ پھیر وار دے چھیکڑ وچ نتیجہ پوڑی دے تخت آکھیا اے :

دلّی گیا ویران کر رت کانگ رسوئی

---

۱ ۔ نجابت ، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۹۰

ایس کر کے ایہہ کدی ہوای نہیں سکدا کہ جیہڑا شاعر اپنی "وار" دا مرکزی خیال اسی دِلّی سنتے اُسارے اُوہ دِلّی دے قتل عام نوں بُھل جاوے۔ ایتھے عبدالغفور قریشی وی ایہہ گل کہ اوس نوں صرف پنجاب دیاں لڑائیاں نال واسطہ سی وزن وار نہیں رہندی ڈاکٹر فقیر ہوراں[1] اکیڈمی دے نسخے وچ ایس گل دی دس پائی اے کہ اجیہا بندہ موجود اے۔ جس کول دلّی دے واقعے والی کلی ہے اے پر اوہ اوہنوں ملن وچ کامیاب نہیں ہوسکے۔ ایس کر کے ایہہ گل ٹھوک وجا کے آکھی جاسکدی اے کہ دِلّی دے قتل عام دا حصہ کسے نہ کسے شکل وچ ایس وار دے نال موجود سی۔ جیہڑا حالی توڑی سامنے نہیں آیا تے حافظ آباد والے نسخے وانگوں امید کیتی جاسکدی اے کہ اوہ وی کسے دن سامنے آہی جائے گا۔ حافظ آباد والے نسخے دے مرتب محمد بخش میکن ہوراں اپنے نسخے نوں مکمل نہیں آکھیا سگوں اوہناں نے آخری صفحے تے بینتی کیتی اے کہ جس سجن کول وار دی کوئی وادھو کلی ہووے اوہ اوہنوں گھل دین تاں جے وار مکمل ہوجائے۔

نکدی گل

نکدی گل ایہہ اے کہ نادر دی وار اک مسلمان لکھاری نجابت دی تصنیف اے۔ جیہڑا مٹیلا ہرلاں ضلع شاہ پور دا وسنیک سی۔ ایہہ وار اوس اٹھارہویں صدی دے انت وچ یاں انھیویں صدی دے اَت شروع وچ لکھی جس وچ اوس نے نادر شاہ دے مشہور حملے نوں تاریخی حقیقتاں نال جوڑ میل کے بیتاں کسے ڈرتے لگ لویڑ نوں نظمایا۔ ایس وچ دِلّی دے قتل عام والا حصہ وی ضرور شامل سی۔ پر وار کٹھی کرن لگیاں ایہہ حصہ ہتھ نہیں آسکیا۔ امید کرنی چاہیدی اے کہ جیویں محمد بخش میکن دا ایڈٹ کیتا (نسخہ حافظ آباد) مل گیا اے تے جس وچ وار نوں اڈوی نجابت دا کلام موجود اے۔ اِنج ای دِلّی دے قتلِ عام والا حصہ وی مل جائے گا۔ جدوں اِنج ہوگیا اودوں پنجابی زبان دی ایہہ ات سوہنی رزمیہ نظم مکمل ہو کے اپنی پوری چمک وکھا کے پنجابیاں دے دلاں وچ چانن کرے گی۔

١۔ نجابت، نادر دی وار (حافظ آباد ایڈیشن)

٢۔ نجابت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ١٧

جناب محمد آصف خاں

واراں دے پاتر

پنجابی زبان وچ "وار" لفظ کنیاں معنیاں وچ ورتیا جاندا اے، جیویں ویر کڈھنا، ہلا کرنا، سٹ مارنا، لڑائی وچ گھیرا یا دگن مارنا، بدلہ لینا، قربان کرنا وغیرہ۔ پر ادب وچ اوس لمیری نظم نوں آکھیا جاندا اے، جیہدے وچ کسے تاریخی واقعے نوں رچایا گیا ہووے۔ جیویں نجابت دی "نادر شاہ دی وار" پیر محمد دی "چٹھیاں دی وار"، شاہ محمد دی "سکھاں تے انگریزاں دی لڑائی"[1] اگرا دی "حقیقت رائے دی وار" وغیرہ وغیرہ۔ ایہناں توں وکھ "وار" دی اک ہور وی شکل اے۔ جیویں گرونانک جی دی "آسا دی وار" گرو گوبند سنگھ جی دی "چنڈی دی وار"، بھائی گرداس دیاں "۲۹ واراں" وغیرہ۔ ایہہ انسان دے من اندر وسدے ہوئے کام کرودھ، لوبھ، موہ تے ہنکار بارے ہوندیاں نیں۔

پرانے زمانے وچ جد کوئی بندہ اپنے ٹبر، قبیلے، پنڈیاں علاقے دا ویر کڈھن لئی یاں کوئی نویں گل مارن لئی یا ایسے نیت نال چڑھے آ ہے۔ ویری دا وار ردکن لئی اپنے ساکاں، سنگیاں تے بچیاں دی واہرے کے میدان دے وچ نتردا تے اپنی بہادری دے جوہر دکھاندا، اودھرے مراسی[2]، ڈوم یاں بھرائی اوس لڑائی وچ اوہدے نال ہوندے سن۔ جد لڑائی مک جاندی تاں ایہہ لوک اوس لڑائی دیاں نظماں بنا لیندے۔ کیوں جو ایہناں نظماں وچ واریاں یاں واہراں دے وار کرن اتے ویریاں دے ہوئے واراں نوں مڑ مڑ ٹھلھن دا ویروا آوندا اتے دسیا ہوندا سی کہ کیویں واہراں کٹھیاں ہو کے نکلیاں۔ کیویں اگلیاں اتے ہلا بولیا تے وار کیتے یاں کیویں اگلے گل آ پیئے تے ایہناں سورمیاں نے اوہناں

۱۔ آصف خاں ہوراں نے ایس وار نوں "جنگ ہند پنجاب" دے ناں تے مرتب کر کے عزیز بک ڈپو لاہور توں ای چھپوا دتا اے۔ (مرتب)

۲۔ ایس لفظ بارے اسیں پہلے دس چکے آں پئی ایہہ میراثی ہونا چاہیدا اے۔ (مرتب)

دے واراں نوں ٹھلھیا تے ناکام کیتا۔ ایس پاروں ایہناں لیریاں نظماں دا ناں ای پے گیا تے ہن تائیں "وار" ای ٹریا آ رہیا اے۔

جیوں جیوں مڈھ قدیم توں ساڈے ملک تے حلے ہوندے تے ایتھے دے وسنیک واہراں نوں روکدے رہے۔ ایتھے دے جماندرو شاعر ایہناں دیاں واراں رچدے رہے۔ کدی ویلا سی جد ہر خاندان دا اک اپنا مراسی ہوندا سی، جیہڑا خاندان دے وڈ وڈیریاں آگو دیاں واراں جوڑ داسی تے یاد رکھدا سی۔ اتے لڑائیاں ویلے اوہدے پُتر پوتریاں نوں سنا کے ہلاشیری دیندا سی یاں ہیر خاص خاص موقعیاں اُتے اوہناں دے دل پرچاوے لئی گا کے سناؤندا سی، پر ویہویں صدی دی ان گہلی تے یورپی تہذیب دے زور پھڑن نال گھٹ گئے شوق پاروں بہوں ساریاں واراں الوپ ہو گئیاں نیں تے ہوندیاں جا رہیاں نیں۔

واراں عام طور تے آزاد نظم وچ ہوندیاں نیں، پر ایہناں نوں کجھ ایجیہے انداز وچ پڑھیا جاندا اے پئی گھٹ ودھ وزن دا پتا نہیں لگدا۔ کجھ واراں راگاں وچ وی نیں۔ جیویں "آسا دی وار" آسا راگ وچ اے یاں گرو گرنتھ صاحب وچ درج ۲۲ واراں وکھ وکھ تھائیں ۱۷ راگاں وچ نیں۔

"وار" دی زبان بڑی دل کھچویں تے زوردار ہوندی اے۔ اتے مضمون اینا گھروگی تے نیڑے دا ہوندا اے پئی دل وچ دھسدا چلا جاندا اے۔ ادبی نکتہ نگاہ توں ویکھیا جاوے تاں واراں اوس ویلے دی زبان تے رسماں رواجاں اُتے بڑا سوہنا چاننا پاؤندیاں نیں۔ اتے ایہہ وی پتا لگدا اے پئی پنجابی زبان کیہڑے پڑاواں وچوں لنگھ کے پھُل پھُل کے موجودہ شکل وچ آئی اے۔

ہُن تائیں سانوں جنیاں "واراں" لبھیاں نیں سوائے "حقیقت رائے دی وار" تے "چھٹیاں دی وار" دے اوہناں وچ کوئی نکھ پاتر نہیں اُبھردا۔ جیویں جیویں لڑائی دا نقشہ بدل دا جاندا اے، وکھ وکھ پاتر آؤندے نیں تے اپنا ڈنگ ٹپا کے ٹردے ہوندے نیں۔ ایس دے دو ای کارن ہو سکدے نیں یاں تاں ایس پاروں کہ سبھ واراں ڈھاڈیاں مراسیاں دی زبان سُن کے نقل کیتیاں گئیاں نیں۔ ہو سکدا اے وار رچن والے نے تاں اپنے بجھاں دی پوری شخصیت واضح کیتی ہووے، پر سمے دے ہیر پھیر نال اتے واراں دے سینہ بہ سینہ چلن نال ایہناں وچوں بہوں سارے شعر غائب ہو گئے ہون۔ دوجی گل ایہہ وی ہو سکدی اے پئی اوس شاعر نے پاتر اُساری نوں وادھو سمجھ کے ہتھ ای نہ لایا ہووے تے لڑائیاں دیاں وکھ وکھ جھاکیاں وکھان نوں کافی سمجھیا ہووے۔

نجابت دی "نادر شاہ دی وار" سبھ واراں چوں سرکڈھ اے پر ایہہ اج تائیں مکمل

صورت وچ نہیں لبھ سکی۔ ایہہ ساری پڑھ جاؤ نادر شاہ دا کردار کتے وی نہیں اُبھرے گا۔ جس بادشاہ نے اپنے ویلے وچ ادھی دنیا وچ تھرتھلی پا دتی سی، ایتھے اج دے بادشاہاں وانگوں پچھے بیٹھا تاراں ہلاؤندا اے، ہور کجھ نہیں کردا۔ انج جاپدا اے نجابت "نادر شاہ نوں اک لٹیرا تے ظالم ای مندا اے، اپنا نامک نہیں۔ محمد شاہ شے اوہ سوہلے گا نہیں سی سکدا، جے اوہنے اپنے ملک دی عزت نوں مٹی گھٹے وچ رولیا سی۔ نجابت دیاں ہمدردیاں اوہناں بہادراں تے سورمیاں نال نیں، جیہڑے اپنے ملک دی حفاظت لئی جان ہولدے نیں۔ جہلم تے گجرات دے راہ وچ "سبدو تے دلو" راجپوت نادر شاہ نال ٹکر لیندے نیں تے نجابت اوہناں دے سر تے آسمانی سایہ دسدا اے۔ اوہ مظفر خاں دے جس گاؤندا اے جیویں:

مظفر گھوڑا چھیڑیا ، رن شیر وڑدھا
اوس برچھیاں پکڑ سنبھالیاں، تپ غصے رِدھا
اوس ماریا قاتل قتلی نوں ، تک سینے سِدھا
بھن، ہاں، کلیجا، بکیاں ، لئے لقمہ رتھدا
مرغ جیویں کبابیاں، چا سیخیں ودھدا
سر خون پنجاہ ھزار دا ، مظفر رگدھا

اک ہور جھاکی ویکھو:

مظفر گھوڑا چھیڑیا ، مڑ دُوجی واری
اوس دھرو میدانوں کڈھیا، مُل بیشماری
اوہدی داڑھ دا نالوں پتلی ، استاد سواری
اوہ اڑے نہ زرہ بکتراں، رت پیون ہاری
اوس شاہ تواچے نوں چھنڈیا، سر لگی کاری
اوس جدا کیتی وڈھ کھوپڑی ، سُنے مغز اتاری
جیویں ہانڈی ٹٹی کھیر دی، ڈگے ہتھوں بھاری
جیویں مٹکی بھنی گجری، چا دہیں کھلاری

نجابت شد ادخان تے خان دوراں دے گن گاؤندا اے، جیہڑے اپنے دیس دی حفاظت کردے کردے شہید ہو گئے۔ ایہو ای نہیں کہ کلے مسلماناں دے ای جس گاؤندا اے۔

"ساڈا ملک پنجاب ولایت" کہن والے رلائے بھوپت نوں وی اوہ نہیں بھلیا، جیہنے باہروں آئے واہر داڈٹ کے مقابلہ کیتا سی:

رائے بھوپت، کھڑونگارے، سارے پنتھ نوں
دنیا جے چار دہاڑے، کچھ رک جیونا
جو لکھیا کرنا کرے، سوتیو ورت سی
تسی ہو بلونت کرارے، سارے لڑ مرو
کرن فقیر تیارے، آون جنگ تے
جیویں شیر مارن بھبھکارے، پہنچن مارتے
جیویں بنھن باز طرارے، ویکھ شکار نوں
اوہ دیون کھول بھنڈارے تیغاں واہ کے
نسٹھن لشکر سارے، وانگر لومبڑاں

نجابت وانگوں شاہ محمد دی وار "سکھاں تے انگریزاں دی لڑائی" وِچ دی کوئی کردار نہیں اُبھردا۔ شاہ محمد نے اپنی وار وچ ۱۹۳۹ء توں ۱۸۴۷ء تائیں دے واقعات نوں اِک سچے مورخ وانگوں الیکیا اے۔ جتھے اوہ انگریزاں دیاں چالبازیاں، سازشاں تے ریشہ دوانیاں تے سٹ مارنوں نہیں مڑدا، اوہدا ایمان اے پئی جے ایتھے غدار نہ ہوندے تاں جیویں شام سنگھ اٹاری والا، تیجا سنگھ، رنجودھ سنگھ، مظہر علی، ماکھے خان، سلطان محمود تے الٰہی بخش پٹولی نے بہادری دے جوہر دکھائے، انگریز ایس پاک دھرتی اُتے اپنے ناپاک قدم نہیں رکھ سکدے سن جد بازاں بھکھیاں داکونجاں نال مقابلہ ہویا:

اودھر آ ہے فرنگی نوں بھاجے پئی، دوڑے جان گورے دتی کنڈ میاں
چلے توپخانے ساریاں گوریاں دے، نگروں ہوئی بند دق دی پھنڈ میاں
کسے جا کے، لیا کے، خبر دتی، لنڈن ہو بیٹھی تیری رنڈ میاں
شاہ محمدا، ویکھ میدان جا کے، رلدی گوریاں دی پئی جھنڈ میاں

جتھے شاہ محمد میدانوں بھجن والیاں دی نندیا کردا آئے:

خوشی وسدا شہر لاہور سارا، سگوں خوشیاں ہتھ پھڑا آئے
شاہ محمدا، کہندے نے لوگ، سنگھ جی تسی چنگیاں پوریاں پا آئے

ادتھے اوہناں بہادراں نوں وی نہیں بھُلدا ایہناں جنگ وچ ودھ کے تلواراں ماریاں ہوندیاں نیں جیویں:

آئیاں پڑتلاں پیڑ کے توپخانے، اگوں سنگھاں نے پاسنے توڑ سُٹے
سیوا سنگھ تے ماکھے خان ہوئے سدھے، ہلے تِن فرنگی دے موڑ سُٹے
شام سنگھ، سردار اٹاری والے، بنھ شستروں جوڑ وچھوڑ سُٹے
شاہ محمدا، سنگھاں نے گوریاں دے، وانگ نمبواں لہو نچوڑ سُٹے

جیویں میں پہلے وس آیا آں کہ دو ای واراں ایہیاں نیں جیہناں وچ مکھ پاتر اُبھردے نیں۔ اوہناں وچوں اِک اے پیر محمد دی "چٹھیاں دی وار" جیہدے وچ ۱۷۶۴ءتوں ۱۷۹۷ءتائیں دے واقعات نوں الیکیا گیا اے۔ ایہناں دناں وچ ایتھے ابتری پھیلی ہوئی سی، جیہدی واہ لگدی سی اوہ دُوجے دا علاقہ سانبھنوں ڈھل سی نہیں کردا۔ احمد شاہ ابدالی اپنا ستواں حملہ کرکے پرت چکا سی۔

ایس وار وچ دو مکھ پاتر چٹھیاں دا سردار غلام محمد تے مہاراجہ رنجیت سنگھ دا پیو مہاں سنگھ سبھ تے چھائے ہوئے نیں۔ ایہناں دوہاں سرداراں وچ نکیاں وڈیاں لڑائیاں توں وکھ دو وڈیاں جنگاں جیویں جنگ سید نگر (۱۷۷۰ء)، تے جنگ منچر (۱۷۹۰ء)، فیصلہ کن ہوئیاں سن۔ مہاں سنگھ بارے پیر محمد دسدا اے:

لے لشکر فوجاں اوس نے سنجوہاں جوڑے
باقی کوئی نہ چھڈیا، اوس سبھے توڑے
تے فتح ہودے اذ غیب تھیں اوہ جت ول دوڑے
تے جیہا کوئی نہ جمیا، موہنہ اوس دا توڑے

پر غلام محمد دی اوہدے توں گھٹ نہیں سی:

تے اوس دی کیتی گل نوں کوئی مول نہ پھیرے
تے بادشاہی دے سلسلے سبھ اوس دے ڈیرے
تے جیہا کوئی نہ جمیا جو اوس نوں چھیڑے

چٹھیاں دا سردار غلام محمد اک بہادر، دل گردے والا، پر سِدھڑ جیہا جوان سی، پر اوہدے مقابلے تے مہاں سنگھ اک پرانا، تجربہ کار تے مکار سردار سی۔ جد اوہنے دیکھیا پئی غلام محمد دنوں دن ترقی کردا پیا اے۔ جتھے کتھے واہ لگدی اے، نواں علاقہ مُل کے بہہ جاندا اے۔ ایہہ کنڈا

کڈھ ای دینا چاہیدا اے۔ اوہنے چھٹے سردار دے قلعے تے چڑھائی کر دتی۔ اک سال قلعے نوں گھیرا پائی رکھیا، پر غلام محمد نے وی سی تک نہ کیتی۔ اوڑک جد مہاں سنگھ نے ویکھیا پئی لڑائی نال کم کڈھنا سَوکھا نہیں اوہنے قلعے دے وسنیک ہندوآں نوں اپنے نال گنڈھ لیا، جیہناں سرنگ لوا دتی، راتو رات سکھ فوج قلعے وچ وڑ گئی تے لٹ مار توں وکھ غلام محمد دا پُتر وی قیدی بنا کے نال لے گئی۔ گھر اپڑ کے مہاں سنگھ نے خط لکھیا کہ جے پُتر لوڑی دا اے تاں اوہدے وٹے ہتھوں مال چھڈ، پر آفرین اے غلام محمد تے اوہنے جواب دتا:

تے پڑھ کے خط جواب وی لکھ گھلتے میاں
جے پیسا اک نہ داغساں ہیں ڈاہڈا ہیاں
جے چٹی کاسہ زہر دا ہیں کچپرک پیاں
تدھ پاڑ اولا پاڑیا ہیں کیکر سیاں
اوس نوں بھاویں مار کے ہیٹھ دیہو نیہاں
جاں ماپے رہن سلامتی ستے پُتر دھیاں

ایتھے اپڑ کے مہاں سنگھ نے اک ہور چال چلی۔ اوہنے ویکھیا پئی غلام محمد انج نہیں قابو آون والا۔ اوہنے سوچیا جے شربت نال ماریا جا سکدا اے تے موہرا دین دی کیہ لوڑ اے:

جاں جاتا مہاں سنگھ نے ایہہ راس براسا
جے رہیا پُتر بدھیا ایہہ فیر مواسا
تے ڈرن ڈراون خوف نوں نہ جانے ماسا
تے دے جوڑا گنگناں، اک گھوڑا خاصا
پُتر اوس دا چھڈیا، کر نخول دلاسا

مہاں سنگھ دی چال کامیاب رہی تے چھٹھہ سردار اپنے چاچے میاں خاں نوں نال لے کے اوہنوں ملن چلا گیا۔ اوتھے مہاں سنگھ نے دوواں نوں دھر لیا۔ میاں خاں نوں توپ اگے رکھ کے اڑا دتا تے غلام محمد رسول نگر ناں دا پنڈ لے کے چھڈ دتا۔ چھٹھے ایتھوں منچر چلے گئے، پر مہاں سنگھ نے اوتھے وی اوہناں نوں ٹکن نہ دِتا تے کجھ چراں مگروں اک وڈی ساری فوج لے کے اوتھے اپڑ گیا۔ جیویں کہ میں پہلے دس آیا ہاں غلام محمد اک نڈر جوان سی۔ اوہ آپ تلوار لے کے میدان وچ نتر آیا۔ جیویں:

گیا مہان سنگھ تے جیویں تیر کمانوں
تے ماری پھٹ اس ساہمنی ہتھ دھو کے جانوں
تے چھیڑیا آسن سنگھ نے چک گیا دہانوں
تے مارے گھوڑے سنگھ دے ترے اس میدانوں
تے نٹھا لشکر سنگھ دا بے شکی بھانوں
تے چڑیاں وانگوں اُڈ دا اس شیر جوانوں

پوری وار پڑھن تے سردار غلام محمد تے مہاں سنگھ دے پاتر انج سامنے جاپن گے جیویں اسیں ایہناں دے مُڈھ توں جانوں آں۔" حقیقت رائے دی وار" رچن والے شاعر بارے کوئی اُگھ سُگھ نہیں ملدی۔ انج جاپدا اے پئی ایہہ وار اوہناں ویلیاں دی یادگار اے۔ جد اُنھیویں صدی وچ انگریزاں ایتھے نواں نواں قبضہ کیتا سی تے ہندو مسلماناں وچ پھُٹ پا دِتی سی۔

ایس وار دا مکھ پاتر اے باراں ورہیاں دا بال حقیقت رائے۔ اوہدے اُتے الزام ایہہ سی کہ اوہنے حضرت بی بی فاطمہؓ نوں برا بھلا کہیا اے۔ سیالکوٹ دے قاضی نے فتوی دِتا کہ حقیقت رائے مسلمان ہو جاوے نہیں تاں اوہنوں قتل کر دتا جاوے۔ سیالکوٹ دے حاکم امیر بیگ توں لے کے ایمن آباد دے جمعدار قصور بیگ صوبے دار لاہور نواب زکریا خان دے دیوان لالہ لکھپت رائے تائیں سبھناں نے قاضی دی منت کیتی کہ اوہ حقیقت رائے نوں چھڈ دیوے، پر اوہ اِکو گل آہندا سی" جو شرع دی ہانت کرے، تناں تنبیہاں دلیاں۔ جے ایدھر قاضی اپنے فیصلے اُتے ڈٹیا ہویا سی تاں منڈا وی اپنی اَنکھ تے قائم سی۔ اوڑک نواب زکریا خاں دی کچہری وچ معاملہ پیش ہویا:

سُن کے فریاد بُڈھی دی، صوبے ایہہ فرمایا
میر مومن تے امان خان، پھر جانی بیگ بلوایا
لکھپت رائے صورت سنگھ، پھر جگت سنگھ سدوایا
کھوجی، قاضی، مفتی سبھ سدّے، پھر پنج ستےؔ ملّاں آیا

ایس مقدمے وچ نواب زکریا خان، اوہدے دیوان تے امیر وزیر اک پاسے سن، اتے سبھ قاضی مفتی دوجے پاسے۔ جد نواب نے ویکھیا پئی ایہہ لوگ حقیقت رائے دی جان

لین دے لگر پئے ہوئے نیں، تاں اوہنے حقیقت رائے نوں اپنے کول سدیا تے آکھن لگا۔ توں اپنی جان گوان تے کیوں لک بدھا ہویا اے مسلمان ہو جا۔ میں تینوں اپنا پتر بنا کے ہفت ہزاری منصب دے دیاں گا، پر اوہنے جواب دتا:

حقیقت کہندا اسن نواب جی حضرت کا فرمودہ
جو کرے گناہ، اس بدلہ لیئے، ودھ نہ لیے وہودہ
توں کہے قاضی تے عمل کریں، کیوں ہونا ایں آلودہ
پر جت دن مولا قاضی ہوسی، دیکھیں خود آزمودہ

چاروں پاسے بازی ہردی ویکھ کے نواب زکریا خان نے حقیقت رائے دی ماں نوں آکھیا پئی توں ای اپنے پتر نوں کجھ سمجھا۔ اوہ اوہنوں آکھن لگی:

بچہ جے جاناں توں چھلن آیوں، کیوں چھلیا ای مینوں
میری چھاتی بلن النبے، میں کوک سناواں کہنوں
تیری چوڑے والی رانی روندی، دکھ پئے نی جہنوں
بچہ دھرم چھوڑ، ایمان پکڑ، میں ویکھ جیواں گی تینوں

حقیقت رائے جواب وچ کہندا اے:

حقیقت کہندا ماتا نوں، کیوں جھوٹھے بنھیں دعوے؟
سبھ کجھ دنیا دا سفنا ای، جیوں جاگے تے پچھتاوے
کئی جون بھوگ کے جنم لیا، پھر دھرم ایہہ ہتھ نہ آوے
ماتا، دھرم رائے جد لیکھا منگے، اوتھے کون چھڈاوے

انج اوہ ہسدا کھیڈدا اپنے مذہب توں قربان ہو جاندا اے۔

مکدی گل ایہہ پئی مذہبی واراں چھڈ کے عام تاریخی واراں وچ دو قسم دے پاتر اسر دے نیں۔ اک اوہ جیہناں میدانِ جنگ وچ ودھ ودھ کے تلواراں ماریاں ہوندیاں نیں۔ واہروآں دیاں ہلیاں نوں سینے ڈاہ کے ڈکیا ہوندا اے اتے اپنے ملک تے قوم دی خاطر جاناں ہولیاں ہوندیاں نیں یاں فیر اوہ پاتر لبھدے نیں جیہڑے غدار تے سازشی ہوندے نیں۔ اپنا بھلا تک کے قوم دی بیڑی وچ وٹے پاؤن توں ڈھل نہیں کردے۔ پہلی قسم دے پاتراں تے جس گائے باندے نیں۔

اوہناں وڈیائی کیتی جاندی اے۔ اوہناں دے سراں تے رب دا سایہ وسیا جاندا اے پر دوجی قسم دے پاتراں تے لعنتاں پائیاں جاندیاں نیں۔ اوہناں دی نندیا کیتی جاندی اے۔ گل کیہ پنجابی واراں وچ ایس دھرتی دے اوہناں اُنکھی لالاں دا ویروا لبھدا اے، جیہڑے آپ تاں رب نوں چرو کنے پیارے ہو چکے نیں، پر دیس پیار دا اِک اجیہا دیوا جگا گئے نیں جیہڑا رہندی دنیا تائیں لو دیندا رہوے گا۔

جناب شہباز ملک

پنجابی اکھاناں وچ ہاسا ٹھٹھا

اکھان ادس نگر سچائی داناں اے، جیہڑی ساڈی نت وزیندری حیاتی وچ واپردی اے، تے کوئی سگھڑ سیانا اوہنوں جچانویں اکھراں دا روپ دے دیندا اے۔ ایسے موتیاں دا ایہہ روپ مُڑ حیاتی نوں ٹھک سر بتیاں بارے اگوں دا علم دیندا اے۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ وی آکھیا جاسکدا اے کہ اکھاناں وچ عقل تے مت دیاں اوہ گلاں ہُندیاں نیں، جیہڑیاں وڈ وڈیرے اپنے تجربیاں مگروں سٹے وجھوں پچھے چھڈ جاندے نیں۔

جیکر ایہہ آکھیئے کہ پنجابی زبان وچ ہر موضوع تے مضمون تے اکھان دی ہوندا اے تے ایہہ کوئی جھوٹی گل نہیں ہووے گی۔ رہیا ایہہ کہ پنجابی اکھاناں وچ ہاسے ٹھٹھے دا انگ کِنّاں اے تے ایہہ انگ وی بڑا ابھرواں ایں۔

اِک گل چیتے رہووے۔ اکھان، بھانویں کسے وی موضوع یاں مضمون تے ہووے، ایہدے وچ اک شے مڈھلی تے سانجھی ہُندی اے تے اوہ اے مت تے تعلیم۔ اکھان نے سگوں ہُندا ای مت یاں تعلیم ای اے۔

جیویں اِک اکھان اے:

"مائی پاگل ہوئی لوکاں دے بھانڈے جھکن لگی"

اکھان دی بنتر وجھوں نما جیہا ہاسا ضرور آؤندا اے، پر ایہدے وچ جیہڑی نگر سچائی بیان ہوئی اے، اوہنوں انج وی آکھیا جاسکدا اے کہ

"عقل دا انھا تے گنڈھ دا پورا"

انج وی جلیبی ورگی سدھی سی نا اک سوانی جس آکھیا سی کہ "توں میرا بال کھڈا ایں تیری کھیر کھانی آں" یاں "ہیں سس توں چوری آئی آں لے جواں نوں کنک وٹا دے۔" گوہ کرو پٹی اک ستے

اوہدا بال کھڈائے دوجے اوہ اوہدی کھیروی کھاندی اے تے پھیر نہاتوں پتا اے کہ جوں کنک نالوں سستے ہندے نہیں تے کہ ایہہ رہی اے کنک دے دے تے جوں لے لے۔ چھیتی کر میں سس توں چوری آئی آں۔ کہن تے انج رہی اے، جیویں گھاٹے وندی سودا ہووے۔ بالکل ایسے دے نال دا اکھان اک ہور وی اے کہ

"اُٹھی پچھے کانی توں نی سُوت وٹالے تانی توں"

جدوں کوئی دوجے نوں بے وقوف بنان لئی بیلیاں لاوے تے اکھان پاندے نیں:

"سادھاں نوں کیہ سواداں نال، سنے ملائی آون دے"۔ یاں

"غریباں نوں کھنڈ دا کڑاہ ای ٹھیک اے، نہ لنگھو تے گھیو دے گھُٹ نال لنگھاں لواں گے۔"

ایہو جیہے ای نیندیاں بارے کسے آکھیا سی کہ:

"تیرا مال سو میرا مال، میرا مال سو ہیں ہیں"

اک موقعہ ایہو جیہا وی ہندا اے کہ کسے کم ویلے دوویں دھراں وچوں وچ دا اے تے ہندیاں نیں۔ ایجیہے موقعیاں لئی سیانیاں دا اکھان اے کہ:

"گورو تے چیلا لالچی دوویں داؤ دار"

اک بندے نوں ایجیہے ویاہ تے جانا پے گیا جتھے اوہدا اینوندر ابھاجی ہے سی۔ اوہ ماری دا چلا تے گیا، پر بہانے لبھدا رہیا کہ کیویں گھر والیاں وِتوں کوئی گل ہووے تے اوہ اوتھوں جاوے۔ رب سبّبی اوہنوں موقعہ لبھ پیا ہویا اِنج کہ ویاہ والیاں دے گھر دے پکے کوٹھے توں دی اوہ جا رہیا سی کہ تھلے تھوڑی جیہی مٹی کری۔ نکلے سی گھر والی۔ اوس اُچی ساری آکھیا کیہڑا؟

اے اُتے؟ اوہ سُن کے جھٹ تھلے آیا تے اپنی ووہٹی نوں بلا لیا۔ بال بچے لے کے ایہہ کہندا چلا گیا۔ "ہن اسیں کیہڑے ہو گئے آں چلو، کیہڑا تے کیہڑا ای سہی۔"

ایہہ اکھان اوس ویلے پائی دا اے۔ جدوں ایہہ دسنا ہووے کہ کوئی بندہ بچ پا کے کسے کم توں تار لے۔ انج دا اک ہور اکھان اے، جیہدے پچھے وی کہانی واپری دسی جاندی اے۔ ایہہ اکھان اوس گھمیاری بارے اے، جیہڑی نت اپنے خاوند نال لڑدی رہندی سی تے کُٹ کھاندی رہندی سی۔ جیویں آہندے نیں "نت کیہندی پار دوے چھڑ اوچو کید ارو" گھمیاری جدوں پیٹے لڑائی وچ ایہو آکھے کہ بس ایتھوں چلی جانا ایں تے مڑ ایس گھر وچ پیر نہیں پانا اوہدا خصم بڑا اکیا سی۔ اک دن اوس گھروں کڈھ ای دتا اوہ چلی گئی۔ جدوں اوہدا غصہ ذرا کو لتھا تے اوس سوچیا اوہ گھروں کاہنوں نکلی دن تے اوس

اُہنڈھ گوانڈھ وچ بہہ کھلو کے لنگھاؤنا او ہدا خیال سی کہ گھبیار آ کے لے جائے گا۔ پر اوہ وی اپنی ہٹھ دا پکا نکلیا اوہ وی نہ آیا۔ جدوں رات پئی تے گھبیاری پنڈوں باہر ول ٹر پئی ٹر دی ٹر دی جدوں اوہ روڑی کولوں لنگھی اوتھے اوہناں دا کھوتا جیدھا ناں اوہناں "دھُورا" رکھیا ہویا سی اوہ پیا چگدا سی۔ گھبیاری کھوتے دے کول چلی گئی۔ تے اوہدی کنڈ تے ہتھ پھیرن لگ پئی کھوتا ٹر پیا اوہدا منہ گھر دل نوں سی گھبیاری وی نال نال ٹرن لگ پئی گھر نیڑے آؤندا جا رہیا سی ایہہ ویکھ کے گھبیاری آکھن لگی۔

"دھوریا دھکا ای کرنا ایں۔ اڑیا جی تے نہیں سی کردا" مطلب ایہہ کہ کھوتے نوں کیہہ رہی سی کہ میں تے گھر نہیں سی جانا توں بینوں دھکے نال لے جا رہیا ایں جدوں کوئی بندہ پہلے تے کسے کم توں نا بر ہو جائے پھیر تیج پا کے آپ کرو سے تے آہندے نیں۔

"دھوریا دھکا ای کرنا ایں"

ایہہ گل عام ایں کہ اپنی شے نوں کوئی وی بُریاں نہیں آکھدا جیویں آہندے نیں۔ اپنی لسی نوں کوئی وی کھٹی نہیں آہندا۔ جدوں ایجیے سمیں کوئی اپنی بھیڑی چیز وی سلاہنا کردا دسے تاں اکھان ایں "ماواں دھیاں سیر ادھا مٹھا بے مٹھا" جدوں کوئی بندہ اپنے ای انگاں ساکاں نوں مُڑ مُڑ بھری جائے تاں اکھان پاندے نیں "انھا وندڑے شرینیاں مُڑ گھڑ اپنیاں نوں"۔

کوئی بندہ ایجیہی چیز دیوے کہ معیاری نہ ہووے تے مخول نال آکھیدا اے "بابل میرے چولا ڈتا ساہ لوال تے پاٹے"۔ سجن کسے ویلے ایجیے وی مل جاندے نیں جیہڑے اپنے کولوں وی رہے ہوئے ہون اوس ویلے واسطے اکھان ایں سجن سانوں اوہ ملے گل لگیں باہیں۔ ساڈے اُتے جلیاں اوہناں تے اوہ وی ناہیں" کوئی چیز جدوں کسے ایجیے بندے دے ہتھ وچ آ جائے جس کدی ویکھی نہ ڈٹھی ہووے اوہ اوہنوں ورتن مگروں فائدے دی تھاں نقصان کر بہوے تاں آہندے نیں۔

"بھکھے جٹ (دیاں ہوچھے جٹ) کٹورا لبھا پانی پی پی آپھر یا"

انج دا اک ہور اکھان وی اے کہ جیہڑے نوں پُت لبھا اوس چم چم مار گھتیا" اپنے کولوں تے کجھ بنے نہ تے دوجیاں تے الزام پئے دینے ایجہاں بندیاں نوں اکھیا اے۔

"اُٹھ نہ سکاں تے پھٹے موتہہ گوڈیاں دا" یاں "چور تے لاٹھی دو جنے میں تے باپو کلا"۔ اک اکھان ایں "آئے من موٹھ گڑ دے من دتا بیس گندا لیا نہ آئے گل وچ پا لیا"۔

مطلب ایہہ کہ جدوں گھر وچ دانے آئے من من (ددھ ددھ) دے کے سر گندالیا تے جدوں

نہ آئے وال گل وِچ سُٹ کے لگی پھری ایہہ فضول خرچ بندیاں بارے بڑا سوہنا اکھان ایں "پیسے آئے تے عیش اُڑا اچھڑے تے ٹکروں بھکھے بہہ رہے" اوس بندے بارے اکھان اے جیہدے وِچ آپ سو عیب ہون پر اوہ دوجیاں وِچ کیڑے پائے اُنھے "چھجاں دے چھیکا لیا واہ نی ماسی اتو دیئے" ایہو اکھان دوجی طرح اِنج اے "چھاننی نے چھج نوں کیہہ مہنا دینا جیہدے وِچ آپ سو چھیک نیں" تساں ایہہ دیکھیا ہووے گا کہ تسی گل کر رہے او تے اپنی گل کتھ وِچ کسے جگہ بندے یاں شے دا مُڑ مُڑ ناں لیا اے جدوں گل مکدی اے تے سنن والا بندہ ملکڑے اوسے جگہ بندے یاں شے بارے پچھ لیندا اے جیویں اوس کجھ سُنیا ای نہ ہووے ایجیے "تتا دی بے خبرے" بندیاں نوں اوس ویلے آکھدے نیں "ساری رات یوسف زلیخا پڑھدے رہے دِن تے اُٹھ کے پُچھدا اے زلیخا بُڈھی سی کہ بندہ؟"

اک سوانی وچاری بچت دی خاطر روٹی ویلے سوں گئی پر اوہنوں کُتی نوں ویکھ کے کُتی اوہدا آٹا کھا گئی جدوں کسے کم خرچ کفایت دے باوجود خرچ بہتا ہو جاوے تاں آہندے نیں "صرفہ کر کے سُتی تے آٹا کھا گئی کُتی"۔ اوہناں بندیاں بارے جیہڑے اپنے آپ نوں بڑا ایماندار سمجھدے نیں پر وِچوں اوہ ایماندار نہیں ہندے اوہناں بارے اکھان ایں "سوئی لبھی دے دیوے تے پچکا گھاڑ گھپ" بندہ اپنے جیاں تے ہووے نہ پر گلاں پیو دادے دے وارے دیاں کرے تاں آہندے نیں "ہاڑی جمی گدڑی ساون ورھیا مینہ ہیں اجیہا مینہ کدی نہ ڈِٹھا" مطلب ایہہ کہ ساون دے مہینہ ورھن تیکر سارے چھ مہینے بن دے نیں۔ مینہ تے اوس پہلی واری دیکھیا تے تبصرہ کر رہی اے اوہ بندے جنہاں دی معلومات تے کجھ نہ ہون تے ودھ ودھ کے گلاں پئے کرن تاں ایہہ اکھان آکھی دا اے۔

گھر وِچ جدوں کوئی بندہ شرارتاں تے ٹچکراں وِچ حدوں ودھ جائے تے سوانیاں عام کر کے آہندیاں نیں۔ "چلا ہیاں دیاں مشکریاں ماواں بھیناں نال" جدوں کوئی بندہ کوئی کم وِچ اپنے پیو دادے نوں وی رہ جائے تے آہندے نیں "پڑھیا پُت پڑھا کُودا تے سولاں دونی آٹھ یاں اماں نالوں دھی سیانی رِدھے پکے پائے پانی"۔ کوئی کم کیتا تے فائدے لئی جاوے پر اگوں نقصان ہو جائے۔ تاں آکھیدا اے "گنڈ اکڈھان آئی تے گھنڈڑی بھنا بیٹھی"۔ یاں ویکھ بھرڑ دے دی مت گئی۔ مجھ ویچ کے گھوڑی لئی۔ دودھ پینوں گیا تے لِدّ چکنی پئی۔" جدوں اک بندہ ویہلا ہووے تے اُتوں ایہہ دسے کہ میں بڑا کاماں واں تے آکھیدا اے۔

"اماں نی اماں میں کیہڑ ویلے نکماّ"۔ اک بندہ کسے کم لئی جاندا اے دوجا اینویں خواہ مخواہ ٹُر پیندا اے تے آکھان ایں پئی لیاری گئی دُدھ چوان تے پھنڈر گئی لتاں بھنان "اک بندہ کسے کم لئی

جاندا اے اگوں اوہ کم نہیں ہندا او ہنوں ناکام آؤندا ویکھ کے آہندے نیں ۔

"ہتھ پرانے کھونسڑے پئے ہوری آئے "۔ بے شرم بندیاں بارے اکھان ایں۔ "دوپیاں دِھرگیاں یاراں دیاں دُور بلائیں گیاں" یاں "سر قائم رہے جتیاں بتھیریاں" ایہہ اکھان وی ایہو جیہے بندیاں بارے ای اے کہ بے شرم دی کنڈ تے گھا اگیا سی اوہ آکھن لگا۔ چلو یار چھاویں ای بہاں گے ایہے جیہے اکھاناں دے نال دا ای اکھان ایہہ وی اے کہ "نک وڈھیاں وچ اِک نک والی چلی گئی تے اوہ اوہنوں "ناکو ناکو" کہندیاں سن "۔ ایہو جیہے بندے وی ہندے نیں جیہناں نوں اپنے نفع نقصان دی وی اُگھ سگھ نہیں ہندی مطلب ایہہ کہ جے اوہناں نوں کوئی فائدہ اپڑ رہیا ہووے تے اوہناں نوں کوئی احساس نہیں ہندا بعض ویلے اوہ سگوں ایہہ وی خیال لگ پیندے نیں کہ اوہناں نوں نقصان اپڑ رہیا اے ۔ ایہے بندیاں نوں ویکھ کے کسے اکھان پایا سی "کھوتے نوں گھیو دیندے سن آکھے میرے کن مروڑدے او " گل بات بندے نوں اپنے منہ نوں سوچ کے کرنی چاہیدی اے ۔ ایہہ تے نہیں ہو سکدا کہ "سانگ لا و فقیر دا تے گلاں چوہڑی چوہڑے دیاں" ویاہ بارے ہسو نے رنگ دے کنے ای اکھان نیں جیویں اِک ایہہ "اکھ نہ چھپ ووہٹی ہیرے ور گی " مطلب ایہہ کہ ووہٹی تے چنگی اے پر اکھ ذرا کو خراب اے ۔ اِنج جیکر بندہ آپ لوڑ وند ہووے ودجے یار ے کیہ سوچ سکدا اے ، رنڈے نوں آئی کڑ مائی اپنی کرے کہ پرائی اوس تے پہلے اپنی ای کرنی ایں پھیر اکھان ایں کہ دیکھے تیرا خصم مرجائے اماں ماں میرا اسگے ای دسن نوں جی نہیں کر دا ۔ کئی واری اِنج وی ہُندا اے کہ ۔ کاج تے کسے دا اے کوئی اینویں معتبری لاندا پھردا اے جیویں آپے جماں جنج نال بیاں چھپنیاں دا ویاہ تے کھُسرے ہتھ جوڑدے پھرن ایہہ اکھان اوس موقعے لئی اے جدوں کوئی کسے بگانی گل نوں اپنی عزت دا سوال بنائی پھرے ۔ اک اکھان ہور اے رب رلائی جوڑی اِک انھا تے اِک کوہڑی ۔ اِنج دا اک ہور اکھان اے ۔ پر ایہدے پچھے اِک وا پری کہانی ایں ۔ اکھان ایں ۔ چنگا ور پایا ای نی کا نجو ! چھوہر گھوڑی لنھوا ای ناں جان سو کڑی اکھوں کانی سی تے منڈے دی ذرا لت خراب سی جدوں جنج کڑی والیاں دے گھر ڈھکی نہاں نوں پتہ اے شریک دی تے وچ ای ہُندے نیں ۔ آہندے نیں ۔ شریک لاون لیک تے بجے تہجفوں تنیک

گھوڑی دے کول اِک منڈے والیاں دی شریکنی تے اِک کُڑی والیاں دی شریکنی کھلوتی سی کُڑی والی آکھن لگی۔ چنگا ور پایا ای نی کانجو" اوس ور دی سلاہنا دی کردی تے نال ایہہ وی دس دتا کہ کُڑی کانی اے منڈے والیاں دی شریکنی سن کے بولی۔ چھوہر گھوڑی لنھوا ای تاں جان سو۔ اوس نال ای ایہہ دس دتا کہ منڈا گھوڑیوں تھلے اُترے گا تاں پتہ لگے گا جے اوہ لنگڑا اے حساب اوہو ای ہویا کہ رب رلائی جوڑی اِک انھا

نے اک کوہڑی۔ جدوں کوئی کم ڈھیر اُڈ بک مگروں وی چنگا نہ ہووے۔ تاں آہندے نیں بارھیں ورھیں سنڈھ ویاہی اوس وی کانی کڑی جائی یاں اکھان ایں جیہڑا اوس ویلے لئی اے جدوں ایہہ دسناں ہووے کہ اکو مُڈھ کما دے دا نئے کوئی نہ گنا سوادے دا۔ سبھ اکو جیہے ای نیں یاں جیویں "کھچاں دا دیاہ چھوُلاں گوندیاں، عجوبطاں کرن گمان اسیں نہیں آؤندیاں" اک بندے نوں نقصان نئے کسے ہور کولوں اپڑ دا اے تے اوہ بھانگا کسے دُوجے کولوں لے لیندا اے تاں آہندے نیں۔ "ڈگی کھوتے توں غصہ گھمیار تے" جیھتے ہری پُوری وڈیائی نئے تعریف ای ہووے کہ توت کوئی نہ ہووے تے آہندے نیں۔ "سکھنے وڈیایئے تینوں کھتے کتھے پایئے"۔ یاں ایہہ کہ "گلیں باتیں میں تے کر توتیں وڈھی جیٹھانی" ہانج دے دو اکھان ہور نیں تے اوہ اوس موقعے لئی نیں جدوں کوئی انوں بڑا کجھ نیے تے وچوں کجھ وی نہ ہووے آہندے نیں۔

شوقین گھمیاری تے ٹنڈ دا بٹوہ

باں۔ بُھکھے شوقین تے بوجھے وچ گاجراں

اِک بندہ جیہدا ناں جماں سی اوہ روز اپنیاں نالدیاں پیلیاں وچوں اپنی بھتریجی بھاگ بھری نوں چوری خربوزے توڑ کے دیندا سی اوہ مزے نال کھالیندی سی۔ اک دن جماں خربوزے توڑ دا پھڑیا گیا تے ساتھیاں خوب کٹیا، اوہ بتھیرا اکھوے کہ خربوزے بھاگ بھری کھاندی رہی اے پر اوہناں کجھ نہ سُنیا ایتھے جمے نے آکھیا "کھان بہین توں بھاگ بھری تے دھون بھنان نوں جماں"۔ ایہہ اکھان کجھ علاقیاں وچ ایہناں اکھراں وچ وی ورتیندا اے۔ پئی کھان بہین توں کاکو تے دھون بھنان نوں کماں۔

جناب ارشد میر

پنجابی بُجھارتاں

کسے قوم دے علمی اُصلے تے مزاج دا ٹھیک ٹھکانا بھالن لئی ضروری اے پئی اوس قوم دیاں تاریخی روایتاں تے ادبی تے تہذیبی قدراں دی پڑچول کیتی جائے۔ ایہو ای پرکھ دا اوہ معیار اے جدھے پاروں کسے قوم دی تہذیب تے فکری رُخ دا اتا پتا ملدا اے،

تحقیق دی گل کریئے تے روایت نالوں دی کئی کرواگے" ہر قوم وچ بولی جان والی زبان، اوہدے لوک گیت، کہانیاں، اکھان تے بجھارتاں اوس قوم دا ادبی رنگ روپ نتار کے سامنے لے آوندیاں نیں۔ ایسے لئی ہر قوم نے ایس تہذیبی، ادبی تے لسانی ورثے نوں سنبھال کے رکھن دا بڑا اُجتن کیتا اے، پر ساڈی بے پرواہی دے وارے جائیے۔ پئی پنجابی زبان دی جھولی بھروں ہوندیاں ہویاں وی ساڈے کولوں اجے تیکر سنبھالی نہیں گئی۔ ایہدے نوں پتا لگدا اے جے ساڈے کول ہزاراں پنجابی بجھارتاں ہوندیاں ہویاں وی اوہناں دی ترتیب دا جیہاداں کم نہیں ہو سکیا، جدکہ دُنیا دیاں دُوجیاں قوماں نیں ایس لسانی ورثے ول دلوں وجوں گوہ کیتا اے۔ تسی بجھارتاں دی ادبی وڈیائی دا ایتھوں اندازہ لاؤ کہ ایہناں دا سبھ نوں پرانا مجموعہ ڈیمانڈ جوائیس (DEMANDS JOYOUS) دے ناں نال ۱۵۱۱ء وچ یونانیاں چھاپیا سی تے مگروں گلی بیز (GILLE BEYS) دے اہتمام نال ۱۸۵۲ء وچ فرانسیسی بجھارتاں دا مجموعہ شائع ہویا۔ اینجے عربی وچ کئی کتاباں چھپیاں، جیہناں وچوں پہلوں پہل اک کتاب 'اقلید الغایات' دے ناں نال ابوالعلا معرّی نے چوتھی پنجویں ہجری وچ لکھی سی، اردو وچ بجھارتاں تے ناں ہون دے برابر ای کم ہویا، ایتھے سانوں پہلی ٹھوس علمی کتاب 'جواہر خسروی'[۱] ای نظر آوندی

۱۔ ایس کتاب دا پورا ناں "لالی عمان موسوم بہ جواہر خسروی" اے۔ ایہدے وچ حضرت امیر خسرو نال منسوب ایہہ منظوم رسالے شامل نیں: (۱) نصاب بدیع العجائب (۲) نظم گھڑیال (باقی اگلے صفحہ پر)

اے جیہڑی ۱۹۱۸ء وچ علی گڑھ توں شائع ہوئی سی۔ پر ہندی سنسکرت وچ بجھارتاں تے بڑا اچھاواں کم ہویا۔ ایتھوں تیک کہ کاویہ درش وچ شری ڈنڈی ہوراں بجھارتاں دیاں سولاں قسماں وی نشاندہی کیتی اے۔ پر، اُنج یوہین رولینڈ (ROLLAND) نوں بجھارتاں دی وودھیا علمی کتاب دا درجہ دتا جاندا اے۔ جدھا دیباچہ موسیو گاسٹن پیرس (M. G. PARIS) نے لکھیا۔ ایتھوں ایہہ گل ثابت ہو جاندی اے کہ بجھارتاں دا وجود دنیا دے ہر خطے وچ موجود اے تے بجھارتاں ہر قوم تے ملک دے تفریحی ادب دا بڑا انملا خزانہ نیں، ایسے لئی ایڈنبرا یونیورسٹی دے پروفیسر جارج کرسٹل ہوراں دی ایہہ گل وی سُٹ پان والی نہیں کہ بجھارتاں دُنیا وچ غالباً ہاس رس دا سبھ نوں پرانا طریقہ اے۔ ایہدا ثبوت ایس گل نوں وی مل جاندا اے کہ اج وی دُنیا دی ہر زبان وچ بجھارت دا میلوان لفظ لبھ جاندا اے۔ وَنگی لئی ویکھو کہ بجھارت نوں اُردو ہندی وچ پہیلی تے بجھارت، پنجابی وچ بجھارت تے بات، سندھی وچ گجھارت، پشتو وچ اڑ، بنگالی وچ دھاندا۔ دکنی وچ مسلا، سنسکرت وچ پرہلیکا، فارسی وچ چیستان، عربی وچ لغز، انگریزی وچ رڈل یاں کوئز (RIDDLE OR QUIZ) فرانسیسی وچ ڈیوینیٹی (DEVINETTE) ہسپانوی وچ اسیر تیجیاں گربلو (ACERTIJO OR GARBILLO)، لاطینی وچ اینگما (AENIGMA) جرمنی وچ ریتزل (RATSEL) اٹلی یاں رومن وچ انڈوینیلو (INDVIENELLO) تے چینی وچ می یو (MI YOU) آکھدے نیں، ایس تفصیل نوں ایس گل وچ کوئی شبہ نہیں رہندا کہ اج وی ساری دنیا وچ ہر تھاں بجھارتاں دا تھوڑا بہتا رواج ضرور اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ہر زبان تے ہر علاقے وچ بجھارتاں دا اپنا اپنا انداز اے، پر کجھ بجھارتاں ایسیاں وی ملدیاں نیں، جیہڑیاں تھوڑے بہتے ویر دے نال بین الاقوامی سطح تے رلدیاں ملدیاں جاندیاں نیں، جنھوں پتا لگدا اے کہ ایتھے وی بندیاں دی بعضی عالمگیر سوچ ساجھی اے۔

بجھارت لئی پر چول دی کوئی گل ٹورن توں پہلاں ایہدے بارے تھوڑی جہی مڈھلی گل بات کرنی ضروری معلوم ہُندی اے۔ اوہ ایہہ کہ ایہدی گجھی رمز ساڈی سوچ وچار نوں ایہجا سوادی اڈے لکے اپنے نال لے ٹردی اے کہ جد تیک اسی زندگی دے اوس متھے ہوئے گجھے خیال دا گھنڈ چک کے اوہدا

(پچھلے صفحے دا بقیہ)

(۳) شہر آشوب (۴) خالق باری (۵) چیستان۔

صرف آخری رسالہ بجھارتاں تے مشتمل اے۔ تفصیل واسطے ویکھو:

دیباچہ کلیات غزلیات خسرو (جلد اوّل)، صفحہ ۱۳۷ - ۱۴۴، مرتبہ راقم (مرتب)

چہرہ صاف صاف نہ ویکھ لیئے، اوہدے نالوں وچھڑن داناں نہیں لیندے۔ بجھارتاں ساڈا اجیہا علمی تے تاریخی ورثہ نیں، جیہڑیاں ساڈی شاعری وانگوں ایں ساڈے وسیبے دے رنگ روپ نوں اپنے نال لے کے ساڈیاں نظراں وچ اُگھڑدیاں رہندیاں نیں تے ساڈی لکھے گجھی رمز دا پھولنا پھولن لئی ساہنوں ونگاردیاں تے اپنی ٹوروے نال نال ٹرائی جاندیاں نیں تے اُسی وی ایہناں دیاں ایہناں بھُل بھلیاں دے وچوں وی لنگھدے پہنیاں علمی، تاریخی تے وسیبے دیاں نقشاں نوں اُگھیڑدے اوہناں دے نال نال ٹری جانے آں۔ ایتھوں نیکر کہ چھیکڑے ساڈی بجھ توں اوہناں دا مجلسی بھرم بھاہور ودھدا تے ہور پکا پیڈا تاریخی نقش بندا جاندا اے جیہنوں سمے وی کوئی بھاجڑ یا دھاندل کدے وی مٹا نہیں سکدی۔

بجھارت دی تعریف کردیاں ہویاں ایہہ وی آکھیا جا سکدا اے کہ ایہہ اجیہا سوال یاں پچھ ہوندی اے جدھے کئی واری دو مطلب وی لے جاندے نیں، جیہناں نوں نوں اُچیچا لفظی گورکھ دھندے وچ لکا کے رکھیا ہوندا اے تاں جے بجھن والا سمجھ کے اوہدا جواب دے سکے۔ ایس ادبی اٹکل وچ لفظی ول پھیر خیالی گھنڈیاں، تے رمزاں، مطلب دا اوہلا چھپا ای ایہدا فنی کمال تے علمی چہرہ مہرہ ہوندا اے۔ ذرا دھیان نال ویکھیاں پتا لگدا اے کہ کجھ بجھارتاں وچ بے لفظی رعایت ول گوہ کیتا جاندا تے کدھرے تشبیہ یاں استعارے دا ٹانکا لا دتا جاندا اے، ہر انسان اپنے لاہنیے چاہنیے وکھو وکھ تے رنگ برنگی چیزاں وسناں ویکھدا اے، جیہناں وچوں کئی اک دوجی نال رلدیاں ملدیاں ہندیاں نیں۔ جے ویکھن والی نظر ذرا گہری تے ذوق شوق والی ہووے تے اوہ ایس میل تے رلدی ملدی شکل نوں سوال دے رنگ وچ پیش کر دیندی اے اجیہی رلدی ملدی ترکیبی بناوٹ نوں ای اسی بجھارت آکھنے آں۔ پہلاں ایہدی ونگی دونہہ معنیاں والی بجھارت دی شکل وچ ویکھو:

پنج مجھاں تن کٹیاں، دو پوُلے لبائیاں جٹیاں
اک اک پائیں تے ویلا وی ٹپائیں

ایس بجھارت وچ لفظ کٹیاں دوہرے معنیاں وچ ورتیا گیا اے۔ اک مجھ دی کٹی تے دو جا کٹے دین نوں مراد اے، پر جے اتلی نظر نال ویکھئے تے ایہدا مطلب مجھ دیاں کٹیاں جاپدا اے، جدھے نوں بندہ بھنبل بھوسے کھان لگ پیندا اے۔ پر ایس اوہلے نوں ذرا اٹکل نال جاچن تے سمجھ آوندی اے کہ ایتھے کٹیاں کٹ دین دے معنیاں وچ ورتیا گیا اے تے انج دونہہ مجھاں دے حصے اک اک پولا آکے بھوتی دو مجھاں ای ہووے گی:

اِنج ای خراانضطے دی بجھارت وَل گوہ کرو۔ جدھے بول ایہہ نیں :

اُڈ بھری دھر کونیاں نتے کھوہ بھریا سندھور
اُٹھ لَی لوہیئے بکریئے تیرا اجڑ گیا دور

ایتھے اسیں ویکھنے آں کہ لفظی رعایتاں نتے تشبیہہ دی گنجھل پائی گئی اے، لوہی بکری جیہڑی گوڑھے لاکھے رنگ دی ہوندی اے، اوہدی ایس نسبت نوں کسے دانی بھردانی نتے سگھڑ سیانی نے بڑے سلیقے نال نبدوق دی بجھارت پائی اے، جدھے نوں اوہدے مشاہدے دے دُکھ دا پتا پیا لگدا اے کہ اک سوہجوان ایہدے رنگ تے دوردی بجھاوݨی پاروں بجھارت بجھ سکدا اے۔

ایسے طرز طوردیاں کجھ بجھارتاں جنہاں وچ لفظی جبڑتاں، تشبیہاں، استعاریاں دی اک دوجے نال میلویں لفظاں نئے ترکیباں بندشتاں دی سانجھ اے۔ تھلے درج کیتیاں جاندیاں نیں :

- آر ڈھانگا پار ڈھانگا وِچ ٹلم ٹلیاں
  آون کونجاں دین بچے، ندی تہاوݨ چلیاں
- اِک نار نونتے چار نوتلہ ذری ذری
  کچھڑ بچیا بال روے گھڑی گھڑی
- بات پاواں بتولی پاواں بات نوں لگے موتی
  موتی موتی جھڑ گئے بات رہی کھلوتی
- سُکا ڈھینگر آنڈے دیوے
- کالا سی کلتّر سی کالے بیو دا پتر سی
  آڈوں پانی پیندا سی بر دوٹی چھانویں بہندا سی
- کچّا کوٹ کچنار دیاں کلیاں
  شربت دے گھُٹ مشری دیاں ڈلیاں
- نِکّا جیہا روڑ، کھونے لیاوے موڑ
- نِکّا جیہا کاکا، یوہے دا راکھا

ایہو جیہیاں ہور وی ڈھیر ساریاں بجھارتاں نیں، جیہڑیاں نروَل نتے اپنے بیان دی آواز نال کنّاں وِچ بڑی پیاری سوہجھ دارس گھول دیاں نیں ایہناں توں پڑھ کے وچار کیتیاں ایسا ادبی لوراتے سرور آوندا اے جنہوں قلمی اٹکل بیان نہیں کر سکدی۔

کئی واری بجھارت اپنی بجھ آپ وی دس دی اے، جدھے لئی بجھن والے نوں لمی سوچ وچار نہیں کرنی پیندی۔ ایہو جہیاں بجھارتاں دی ونگی تکتے ویکھو:

- اِک ایسی کچکنی کُڑی، بلاؤ اوہنوں اک وار، بولے گی اوہ گھڑی گھڑی
  سارا اس دا پتا بتاداں، نہیں سمجھے تے کیہ سمجھاواں
- اک بات کرتا روں پاہئے، گرد مگرد دی آئی لے
  ویکھی ہے، پر چاکھی ناہیں، قسم خدا دی کھائی لے
- دوست محمد آپے پائے آپے دِتے
  سرتا ہوئے تے کھڑ کھڑ ہسے
- ڈِٹھا اک عجب سنسار، رات دِنے اوہدی اکو کار
  جل کنارے آپ اوہ رہندا، وچ پانی دے بہندا
  جاں بچہ ڈُبسی وچکھار اوددوں کردا ہال پکار
  یار پیارے کیہہ دساں حال عجب طرح دا ایہہ گھڑیال

بجھارتاں دا اِک ہور گُجھا جیہا رنگ وی مِلدا اے جدھے بجھن وچ وڈے وڈے اُستاد وی ڈُور بھور رہ جاندے نیں۔ ایتھے اِک اک لفظ گنجھلاں دے جکیہہ وچ پا دیندا اے، تے فیر اوہدا جواب سُن کے بے وَستی داد دین تے جی کردا اے۔ تھلے ڈِتا فنی روپ ایہدے مہاندرے نوں خُوب اُگھیردا اے جتھے مشاہدے دی تیزی تے ڈوہنگی وچاروں خیالاں دے گھوڑے وورڑا کے بڑی سوادل تے سلونی گل بات سوال جواب وچ بجھی لبھدی اے:

گرھکے، گجے، پاٹیاں ورگے، کردا شاں
بدلی بدل، بیڑیاں، چھانجاں، نیر جھناں

کئی واری بجھارت نوں جلیبی وانگوں لم سلے گھنڈ دے پردے نال ویکھیا جاندا اے تاں جے آہنڈ گوانہنڈ نوں خبر ہون نال بے عزتی یا کسے ڈاڈھے بھیڑے بھیت دے کھُلن دا ڈر نہ رہے تے کدی چار سے بنتے ایہہ بھیت کسے تے کھُل جائے تے فیر پُورے ٹبّر دا اکھ کنڈا نہیں رہندا۔ ایہو جیہی اک بجھارت جدھے وچ اِک پاسے بھرجائی اپنے یار نال پیار دیاں پینگاں پا رہی ہُندی اے تے دوجے لاہنیے ننان نوں سر نہ ہون دین لئی گونگلوآں نوں مسی جھاڑ دی مکر تے فریب دے لبھے وچ آکھدی اے تے ننان جیہڑی ادہریاں وِچ چالیاں نوں چنگی طرح واقف اے، اوہناں پیراں تے ای جواب دے کے

اوہدا گھر پُورا کر دیندی اے:

سوال بھرجائی: وا وگی تے کھڑکن کانے

ایہہ گھانی میری بجھ ننانے

جواب نناں: کالیاں دے آئے بگے

گلاں کریں اندرلے نال تے باتاں پانی ایں میرے اگے

فیر کدی ویاہ دے سمے سوہرے گھر لاڑے دی سوچ وچار تے حاضر جوابی نوں پرکھن لئی جیہڑے سوال پچھے جاندے نیں تے اگوں جو اوہ جواب دیندا اے، اوہناں نوں بجھونیاں آکھدے نیں، ایہہ بڑے گُھبے، دلچسپ تے سوادلے سوال جواب ہُندے نیں۔ کئی واری لاڑا ایہناں دے جواب اُچیچے یاد کرکے آوندا اے۔ پہلاں تے بجھونیاں سارے پنجاب وچ چلدیاں سَن، پر ہُن ایہناں دا اوناں رواج نہیں رہیا۔ پھوٹھوہاری انگ وچ اک نمونہ ویکھو:

سوال: کھانا پکا اُپر پاہی سوجھنی

ماں نہاڑی ایوں سوئی

جیوں پہاڑاں نی بوجھنی

جواب: کھانا پکا اُپر بہیا پانی

ماں مہاڑی ایوں سوئی

جیوں محلّاں نی رانی

بجھارت نے اکھان اِکو نا بری دے جی تے اِکو رُکھ دیاں دو ٹہنیاں نیں، ایس کر کے کدی کدی اک دوجے دی تھاں بولے چالے جاندے نیں۔ ہیٹھلے ایس نمونے دیاں مثالاں ویکھو:

- ایسا تہر کدے نہ ڈٹھا تندو چایا وٹا
- توں پائی تے میں بجھی کانی اکھ نہ رہندی گجھی
- نہ اگلی نوں نہ پچھلی توں بہن صدقے وچھیاں وچلی توں
- جتھے دی کھوتی، اوتھے آن کھلوتی
- ماں جمے نہ جمے پُتر چھتّے آن پلے

پھیکڑے بول نوں ویکھو جنھوں جدوں بجھارت وانگ ویکھو گے تے ایہدی بجھ دھوآں ہووے گی تے جد ایہہ اکھان دے تھاں ورتو گے تے فیر ایہہ جھوٹھی شیخی شان تے جھلی دھونس دھماں جمان

والیاں لئی چوبویں، ہجھ بن جائے گا۔

پنجابی زبان دے ادب وچ اک ہور بجھارتاں دی اجیہی فنی اٹکل وی اے، بھد جیاں لفظی ترکیباں کجھ ننگیاں پنگیاں ہندیاں نیں، پر اپنے مطلب دی سِدھ تے وڈیائی نال اوہ اونے ای اُچے ادبی مقصد رکھدیاں نیں، جِنے ادبی لفظاں دی بندش وچ ہندے نیں،

اُنج وی بجھارتاں نرا اوڈّے سو ہجھواناں دا ای کم نہیں۔ ایہناں نوں بال کڑیاں تے مٹیاراں گبھرواں دا ای جے کم آکھیے تے اپنی حد تیکر بڑا اچیاواں تے نتھاں سر معلوم ہُندا اے تے ایس عمر دے عوام کدی کدی کھُلیاں ڈُھلیاں تے ہاسے بخرڑے دیاں گلاں وی کرا ای لیندے نیں نالے جے ایہناں دیاں مہاندریاں تے نظر مار کے ویکھیے تے ایہناں وچ ساڈی جوان وستوں تے نویں نروئی تہذیب دیاں سچیاں تصویراں دی ویکھن وچ آوندیاں نیں ایس کر کے بھاویں ظاہر اشباہت عامیانہ تے لفظی ترکیب ننگی پنگی دِسدی اے، پر ایہدی بجھونی اوتی مقصدی تے ٹکاویں ہندی اے جِنی علمی ادبی لفظاں دی۔

بجھارتاں پان دا رواج کیوں مقبول ہویا تے ایہناں دی کیہ لوڑ تھوڑ سی جدھے پاروں ہر دور وچ ایہناں دا وادھا ہندا رہیا، ایہدا سو کھا تے صحیح جواب ایہو وے کہ ایہناں بجھارتاں وانگوں انسانی زندگی وی اصل وچ اک اجیہی بجھارت اے، جنہوں لوک بجھ دے بجھ دے آپ بجھ جاندے تیں پر ایہہ نہیں بجھی جاندی، عام بجھارت دا ایہدے نالوں اینا ں فرق ہُندا اے کہ اوہنوں اسی چھیتی یا ذرا چر اکے بجھ لینے آں تے اوہنوں اپنے مقصد لئی درت ورتا کے اپنی تے بالاں کڑیاں دی عقل فہم نوں سانہیں لاندے تے تیز کر دے رہنیں آں۔ بال کڑیاں جیتھے ایہدے کولوں ساڈے وانگہ اپنی سوجھ مت وی کھٹی کھٹدے نیں، اوتھے تناموں بعد ایہدی لارتے اپنے گھر وچ آہرے وی لگے رہندے نیں۔ تناموں پچھے جیتھے اوہ گھروں باہر نکلن دے کئی خطریاں نوں بچے رہندے نیں، اوتھے اپنے ماپیاں تے بھیناں بھراواں نال اوہناں دا میل پیار وی ودھدا رہندا اے تے نالے بجھارتاں راہیں اوہ عملی زندگی دیاں مشکلاں تے قابو پان دیاں اٹکلاں وی سکھدے رہندے نیں۔ فیر کدی کدائیں بجھارت پان ویلے نِکے وڈیاں نوں انعام دا لالچ وی دِتا جاندا اے جے تسی ایہہ بجھارت بجھ لو، تے سیانے، عقلمند تے بادشاہ اکھواؤ گے یاں تہانوں اینا ں مال لبھے گا۔ ایس لالچ لئی ایانے تے سیلنے دماغاں تے زور دیندے نیں تے اوہناں وچ سوچ وچار دا مادہ پیدا ہُندا اے، دوجے پاسے ڈر خوف دی فضا وی پیدا کیتی جاندی اے جے تسی بجھ نہ بجھی تے اک' سرچڑھی'، دوجے تہاڈا حلیہ جانوراں تے حیواناں وانگر دا ہو جائے گا۔ تہاڈا ایہو جلاہ بن جائے گا یا تہانوں گال مندا کڈھاں گے۔ ایس لالچ تے خوف پاروں بال

اپنی لہائی توں بچپن لئی ایانے اپنے دماغاں تے زور دیندیاں ہو یاں پچھیتے تے عقل نوں جگاندے تے اگے اگے ٹوردے رہندے نیں۔ ایس ڈھنگ دیاں کجھ بجھارتاں ویکھو:

۱۔ اٹھ ہڈ تے نغب آندراں دا
جے ایہہ میری بات نہ بجھیں مونہہ تیرا باندراں دا

۲۔ اوٹھ دی بہنی تے ہرن دی چال
کون جناور جدھی پوشل نہ نال
بجھنی آ نئے تا بجھ نہیں تے کڈھوں گاگال

۳۔ ڈنگ پڑنگی لکڑی تے ڈنگ پر ٹانگا راہ
ایہہ کہانی نہ بجھیں تے پیو تیرا جلاہ

۴۔ بال اوسنھا سبھ نوں بھاوے، وڈا ہویا تاں کم نہ آوے
کہہ دیا میں اس داناؤں، بجھو نہیں تے چھڈو گاؤں،

۵۔ مٹی دی کھوہی لوہے دی لج
ایہہ بات نہ بجھیں تے بودی ٹیوں اج

۶۔ ایتھوں گڑوا سٹیا تے جا ڈگا کشمیر
یاں نہ بجھے غفلمند یاں بجھے وزیر

ہن جے ساڈوں کوئی ایہہ گل پچھے کہ پنجابی زبان وچ پہلی بجھارت کس پائی سی تے ایہہ گل ساڈے لئی وی ان بجھ بجھارت اے، ایس کر کے کیہ دسیے کہ پہلی بجھارت کس پائی سی تے کس بجھی سی۔ ہاں چلاویں سوچ وچار کرن نال ایناں کو پتا لگدا اے کہ جویں ہر زبان دیاں اصل وارث ہر ملک تے قوم دیاں سوانیاں ہندیاں نیں۔ ایہو پنجابی زبان دا وی حال اے جدھیاں ایس ادبی قدراں وچ وادھا کرن لئی تے ایہناں نوں پروان چڑھان لئی وی پنجابن مٹیاراں تے سگھڑ سیانیاں دا ای بہتا حصہ اے، جیہڑیاں کڑیاں تے منڈیاں نوں لوری دین توں لے کے ڈولی وچ پان، گھوڑی چڑھان تے گھراں دی تویں وسوں تیکر اپنی تہذیب تے وسیبے دا رنگ بھردیاں رہندیاں نیں تے انج ایہناں دیاں زباناں نال پینگاں پوا کے لوک گیتاں، اکھاناں تے بجھارتاں نال رواندیاں تے ہساندیاں کھڈاندیاں رہندیاں نیں،

ایس ویروے نال پتا لگدا اے کہ بجھارتاں دے خالق ساڈے گھراں دے ویہڑے تے پسار ای ہوندے نیں، جنھاں اپنے اندر باہر ایہو آوازاں سنیاں ڈٹھیاں ہوندیاں نیں تے اوہناں نوں اپنی ایسے

ڈول نال ڈیریاں، ٹھوآں، چنیاں تے پیلیاں بنیاں بنیکر اپڑا دیندے نیں تے ایتھوں ای ایہہ ادبی قدراں برنی روو انگر سارے ملک تے کھلر پلر جاندیاں نیں۔

ہور ایہہ گل کہ بھارتاں کدوں تے کتھوں ٹریاں ایہدے بارے وی ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ جویں ہر زبان بھارت دے ادبی فن توں خالی نہیں رہ سکدی، اوسے طرح پنجاں دریاواں دی ٹھنڈی ٹھری تے کھٹ مٹھی زبان دی جھولی وی قدیم توں ای بھارتاں توں خالی نہیں کیوں جے انسان نوں اپنیاں جماندرو صلاحیتاں توں کدی وی دور نہیں رکھیا جاسکدا۔ ایس لئی پنجابی زبان جدوں آپس دی گل کتھ کرن دا سہارا بنی اوسے ویلے توں بھارتاں وی نال نال ای تیدیاں تے جمدیاں رہیاں۔

اک ہور وی لگی بدھی گل اے کہ بھارت وی شاعری دا اک انگ سنگ ہوندا اے تے ہر زباں وانگوں پنجابی زبان دا مڈھ وی شاعری توں ای بھاسی، دوجے لفظاں وچ بھارت وی اونی ای پرانی اے جنی پنجابی شاعری قدیم تے پرانی اے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ پنجابی بھارت اجے علم عروض دیاں دستوری پابندیاں توں آزاد تے اپ مہاری اے فیر وی کتے کتے ایہہ علم عروض دی پھاہی وچ پھنس جاندی اے تے کدھرے نرے قافیے بان تک بندی دی پنڈ چک کے کھلیں واگیں بھوندی پھردی اے۔ کجھ بھارتاں ساتوں سدھی پدھری نثر وچ وی ملدیاں نیں، پر سوہنڑ رسا تے سرے تے گنڈھ، گل ابھنے لگدی اے کہ بھارتاں دا رنگ روپ بھانویں کجھ وی کیوں نہ ہووے، ایہہ ساڈے ادب دا مان تران ودھاندیاں ہوئیاں ساڈی شاعری تے آرٹ دی جند جان نیں۔ اج ایہہ فخر نال کہیا جاسکدا اے کہ پنجابی زبان دے ایس علمی، مجلسی، تہذیبی تے لسانی ذخیرے وچ سوانیاں توں اڈ گنے چنے تے منے پر ونے شاعراں دی بڑے قیمتی کم دا وادھا کیتا اے۔ جیہناں وچوں فارسی زبان دے مان جوگ تے وڈے بھرم بھاوالے شاعر حضرت امیر خسرو دا ناں خاص کر کے ذکر دے قابل اے۔ خسرو ہوراں اردو، فارسی، ہندوی وچ ڈھیر ساریاں بھارتاں پائیاں نیں۔ اوہ پنجابی نوں ای کسے تھاں ہندوی تے کدھرے لاہوری لکھدے نیں۔

بابائے اردو ڈاکٹر مولوی عبدالحق، علامہ شبلی، پروفیسر حامد حسن تے سید یوسف بخاری جیہے پڑھیاں دے خیال وچ ایہہ گل ٹرپل لگدی اے تے اوہناں دی تحقیق وچ حضرت امیر خسرو دیاں پہیلیاں بارے کوئی تاریخی سند نہیں ملدی۔ ایس لئی ایہہ کسے دا چھوٹر بڑھیا ہویا جاپدا اے، پر ایہناں دی ایس گل وچ ایس کر کے کوئی رس نہیں دسدا جدوں کھی تحقیق نال محمد چیریا کوٹی نے اپنی کتاب "جواہر خسروی" چرنجی لال نے اپنی تصنیف ہندوستانی پہیلیاں تے مشہور محقق پروفیسر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں اپنی مشہور کتاب

پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، وچ اپنی تحقیق دا نچوڑ کڈھیا اے کہ امیر خسرو اوہناں شاعراں وچوں سبھ توں پہل کرن والے نیں جنہاں ہندی پنجابی بھارتاں بنائیاں تے لکھیاں نیں[1]۔

ڈاکٹر موہن سنگھ نے امیر خسرو دیاں چالی (۴۰) بھارتاں دا ذکر اپنی اُتے لکھی کتاب وچ کیتا اے۔ نمونے لئی اوہناں وچوں پنج بھارتاں لکھیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں دا وزن تے قافیے ویکھن والے نیں:

- چار پُتر میرے اُکھنے مکھنے
  چار پُتر میرے مٹی پکھنے
  دو پُتر میرے کھلے منارے
  دو پُتر وچ لشکن تارے
  اِک دھی وچ مکھیاں مارے
- اُچے ٹبے ماماں وسّے، بن جاوان تلواراں کسّے
- نکی جہی کڑی اوہدی جھولی وچ ونڈ
  کیوں بھرا پٹیئے کاہدی پایئو ای ڈنڈ
- ایدھر کاٹھ اودھر کاٹھ وچ بیٹھا جگن ناتھ
- پنجاں جنیاں نے پنڈ چکی جا رکھی دربار
  ہنومان نے دھکا دتا گئی سمندروں پار

امیر خسرو نوں پچھے ڈھیر سارے شاعر بھارتاں پاندے نے تے سناندے آئے نیں جنہاں وچوں وجید تے بدھ سنگھ داناں بڑا اُگھا اے، آہندے نیں وجید نے روشنئی فرقے دی بنیاد رکھی سی، اوہدیاں دو بھارتاں ویکھو۔ ایہناں وچ ہندی تے پنجابی رنگ نال نال ٹردا اے:

- پُرکھ اک پانی کو بولے، کرے تپسیا مُکھ نہیں بولے
  کالی کنتھا ٹوپی ہری سوئی ایک سیس پر جڑی
  (آنڈا)

۱۔ ایس گل دا ثبوت اوہناں دے فارسی کلام وچوں وی ملدا اے۔ ایس حقیقت نوں ٹرپل اکھنا، خود اپنی پرچول دی کمزوری دا اظہار کرنا اے۔ (مرتب)

- اِنبلی اُنب بکائن بیر، دینہہ دس تے دھر راکھیو ڈھیر
  ایسوا چرج ویکھیو کہیں، برکھ بہت پرچھایا نہیں (ربینگن)

وجیہہ نوں بڑا اچرج پچھوں بابے گورو نانک ہوراں دی بابا فریدؒ دے سجادہ نشین شیخ ابراہیم فرید ثانی ہوراں نال ملاقات ہوئی، جدھا ذکر، بول فریدی، وچ ملدا اے۔ جد شیخ ابراہیم ہوری بابے گورو نانک ہوراں دی چاہت مطابق اوہناں نوں ملن واسطے جنگل وچ اوس ٹکانے تے اپڑے، جنھوں سکھ نانک سر تے مسلمان فتح اللہ نوری آکھدے نیں۔ ایس ملاقات وچ دوہاں بزرگاں سوال جواب دی شکل وچ کجھ گلاں کتھاں کیتیاں، جنہاں نوں اسی بجھارتاں دا درجہ دے سکنے آں کیوں جے ایہناں وچ اوہلے ستے رمزاں راہیں سلوک تے معرفت دیاں کئی منزلاں طے کیتیاں گئیاں نیں۔ دو ترے بجھارتاں تھلے درج کیتیاں جاندیاں نیں جیہڑیاں سوال جواب وچ بڑی نتاردیں تے نرول پنجابی دا روپ نیں:

سوال گورو نانک: پڑھتے پڑھتے وند گھسے کسے نہ کیتی ہو

جواب شیخ ابراہیم: اکو حرف پریم دا پڑھے سو پنڈت ہو
متھے تیوڑی دور کر پتا سُٹیں دھو

سوال گورو نانک: صاحب دیاں دو حدّاں
کِسنوں پکڑاں کِسنوں چھڈاں؟

جواب شیخ ابراہیم: صاحب کی دو حدّ، سچ نوں پکڑ کوڑ نوں چھڈ

سوال گورو نانک: کلماں کہاں تاں کل پوَے بن کلمے کل نہ
ہندو کہاں تاں ماریا مسلمان بھی نہ

جواب شیخ ابراہیم: دوہاں تے پانی وار پی جے پایو بھگوان
اکو برہم پچھان کے دنیا تا سی جان

اوس زمانے وچ وی ایہہ بجھارتاں دی چوکھی انمول تے ستھری طرز اے۔ نہیں تے پرانے زمانے وچ بادشاہ اکدوجے نوں واہو باں ٹیہڈیاں بجھارتاں دی ٹوروں بندے توں بھسوڑی پادیندے سن تے اینج درباری رونق میلے تے ذہنی ہار جت دا چکر چلاندے رہندے سن۔ فیر کئی واری نثوئی عاشق بجھارت راہیں اُتھاں ٹِل لا کے محبوب نال موجاں پہلے مان دے سن تے مجرم حاکم دی بجھارت

دا ٹھیک جواب دے کے بری ہندے تے لڈیاں بھنگڑے پاندے گھراں ول وگ جاندے سن،

ہولی ہولی بادشاہیاں مکیاں تے قانون دا راج ہو گیا تے فیر بھاٹاں واورتارا اُ"کا مُکّا بدل گیا تے بھاٹاں سرکاروں درباروں چھٹا کھا کے شاعراں دی جھولی وچ آڈگیاں، جنہاں نکر داٹل لاکے فیر پڑ جمائے تے چوٹاں راہیں بھاٹاں نوں نواں روپ دِتا۔ جویں اِک واری اِک مشاعرے وچ پیارے صاحب نے آکھیا:

الف اُساں دِتا تیرے ہتھ پیسا ایہدیاں لیا کھاں چیزاں توں چار میاں
کان پھول تے کھکھڑی پان بیڑا نالے لیاویں کھاں پھُلاں دے ہار میاں
پیسا موڑ لیاویں نالے دُودھ لیاویں لئے کریں نہ مول اُدھار میاں
پیارے یار نُوں دیویں جواب اس دا نہیں تے نکل جاویں پڑوں باہر میاں

تے اوہناں پیراں نے ای میاں اللہ دین شادی ہوراں ایہدا تُرت پھُرت جواب دیندیاں آکھیا:

دال دشمناں نے دِتا ہتھ پیسا جا کے لبھ لیتی جوہ وکھری ئیں
اِک عجب عجائب تھیں اِک ڈِٹھا، اوہدی توڑ لیتی سُکّی لکڑی ئیں
پہلے پھلّ توڑے فیر دُودھ چویا نالے توڑ لیتی وہدی کھکھڑی ئیں
شادی یار تے تینوں جواب دِتا گل کھول دتی وکھو وکھری ئیں

ایسے طرح اِک واری امرتسر وچ بھائی دیال سنگھ ہوراں بڑی چھال ماری تے اپنے دلوں بڑا اڈِنگا سوال پایا:

الف آمینا بِنت پھُلّ لگے اُپر بھَور اجگ جگ جی میاں
اِک جنگلے وچ بیں چیز ڈِٹھی آپ اِک تے ہتھ تے وِیہہ میاں
اوہدیاں شاخاں دا کجھ شمار ناہیں، اوہدے پیرہن تریہہ میاں
دیال سنگھ کہندا فیر بینت بولیں پہلاں اساں نوں کر صحیح میاں

میاں کریم بخش ہوراں ایس ونگار نوں قبول کر دیاں ہویاں بڑے چجاویں تے ودھیا طریقے نال ایہدا جواب اِنج دِتا جے بھائی ہوراں دے ہوش ٹِکانے لگ گئے۔ فرماندے نیں:

الف اللہ نے نبیؐ دی شان اندر بھیجیا اِک قرآن صحیح میاں
چھ کلمے تے پنج نمازاں آئیاں ہر سال پچھوں روزے تریہہ میاں

ہر ہر روزے وچ فرمان آیا ہنت پڑھو تراویاں وبہہ میاں
کریم بخش نے تینوں جواب دتا ہور کھول کے دساں کیہہ میاں

ایس طرح سوال جواب دے روپ وچ بجھارتاں دا اُنھیہویں[19] تے کجھ چر ویہنویں[20] صدی عیسوی تک بڑا اہلا گُلّا رہیا۔ اوس دور دے چوٹی دے شاعر وی اپنی استادی دا سکہ جمان لئی انٹ کھولدے رہے۔ ایہناں بجھارتاں وچ دو ہاں شاعراں دا ہُڑ دو بُڑدی منقابلہ ہندا سی۔ کجھ بجھارتاں سوا لا" جوابا" اج وی پیندیاں سن کہ شاعر پہلوں سوال وی آپے ای کردا تے جواب وی پیر استاد دا نگوں آپے ای لیندا سی۔ ایہہ بجھارتاں اُنلیاں بجھارتاں نالوں چوکھی ذہانت، فکری مہارت تے حاضر جوابی دا کھُلا ثبوت ہُندیاں سُن۔ ذرا ایس رنگ ڈھنگ دی ونگی ویکھو:

سوال: کون لوڑے وسنا
کون لوڑے دُھپ
کون چاہوے بولنا
کون چاہوے چُپ

جواب: مالی چاہوے وسنا
دھوبی لوڑے دُھپ
بھٹ چاہوے بولناں
چور چاہوے چُپ

پنجاب واسیاں نوں ایہہ پڑھ کے بڑی خوشی ہووے گی کہ حکیم الاُمت شاعر مشرق علامہ اقبالؒ ہوراں اپنی شاعری دا آغاز پنجابی شعراں نال کیتا سی۔ اج وی اوہناں دے ٹُھیٹکل پنجابی شعر سُنن پڑھن وچ آؤندے نیں۔ پنجابی بجھارتاں دے کھاتے وچ اُسی تہانوں علامہ اقبالؒ ہوراں دی کلم کلّی بڑی ہی پیاری تے من موہنی پنجابی بجھارت دا نمونہ پیش کرنے آں، جدھا مطلب سدھا سادا ہُڑ قع اے، تے بجھارت انج اے:

ایس گبھرو دے کم کوتّے رہندا رتاں دے ودتّے
پگ نہ بنھدا ٹوپی پاندا بن پیراں نٹھیں ٹُردا جاندا

مرتبین اجو کی کہانی

پنجابی کہانی

بال جدوں سُرت سمہالدا اے تے دادی یا نانی کولوں سبھ توں پہلی منگ کہانی سناون دی کردا اے۔ بڈھی مائی اوہنوں کسے راجا، دیوتا، جن یا پری دی کہانی سُنا کے اوہدی منگ پوری کر دی اے۔ اوہ کہانی سنا ونڈی رہندی اے تے ایہہ بڑے گوہ نال کہانی وچ ڈُب کے سُندا رہندا اے۔ بڈھی مائی دے اٹکن تے اوہدا سوال "فیر کیہہ ہویا؟" آکھوندا اے۔ کہانی ودھدی رہندی اے۔ انجھوں نائیں کہ اوہ سفنیاں دی دنیا وچ گواچ جاندا اے۔ دوجے دہاڑے نرکالاں پین نال مڑ اوہو منگ اُسر پیندی اے تے ایہہ سلسلہ انج چلدا رہندا اے۔ ہولی ہولی بال جد گبھرو ہوندا اے تے اوہ ایہناں کہانیاں نوں ولوں جوڑیاں ہوئیاں سمجھن لگ پیندا اے، پر جد جوانی دے پینڈے پیا اخیر تے اپڑا دا اے تے اوہدے بال اوہنوں گھیر لیندے نیں تے اک واری مُڑ اوہنوں اوہو کہانیاں اپنے دماغ دے کسے کھوبڑے چوں کڈھ کے اپنے بالاں اُگے رکھنیاں پیندیاں نیں —— ایہیاں کہانیاں نوں اسی "باتاں" یا لوک کہانیاں آکھنے آں۔

ایہہ یقین نال نہیں آکھیا جا سکدا پئی انسان نے پہلی وار کیہہ کہانی پائی سی؟ پر ایہہ پک اے پئی جد انسان نوں بولن لئی زبان، واقعات نوں چیتے رکھن لئی یادداشت تے قوتِ مشاہدہ ملی ہندا ای اوہنے کہانی نوں جنم دتا۔ ایسے پاروں اسیں ویکھنے آں پئی انسان دیاں مڈھلیاں کہانیاں اوہدے آلے دوالے کھلری ہوئی زندگی، جیہدے نال اوہنوں واہ پیندا سی، بارے نیں جیویں زمین، پسو، پنچھی، پہاڑ، ندیاں وغیرہ۔ ایہناں وچ اوہناں اوکڑاں نوں دسیا ہوندا اے، جیہناں نال مڈھلے انسان نوں پیر پیر تے نبڑنا پیا سی۔

دنیا بھر دے عالم ایس تے متفق نیں کہ سبھ توں پہلیاں کہانیاں، جیہڑیاں کانی بند ہوئیاں اوہ "سپت سندھو" (مغربی پاکستان) دے اوس علاقے وچ ہوئیاں سن، جیہنوں کل تائیں پنجاب

آکھیا جاندا سی۔ حضرت عیسےٰ علیہ السلام نوں گھٹو گھٹ دو ہزار ورھے پہلاں "رگ وید" رچیا جا چکیا سی۔ ایہدے وچ دنیا دی پیدائش تے ہور کئی اجیہیاں کہانیاں نیں، جیہناں بارے عالماں دا خیال اے پئی ایہہ اوس ویلے دیاں لوک کہانیاں نیں، جیہناں نوں "رگ وید" وچ اکٹھا کر دتا گیا اے۔ ایہو کجھ "اتھر وید" بارے آکھیا جاندا اے پئی ایہدے باب "کنتاپ سوکت" وچ اوس ویلے دے لوک گیت اکٹھے کیتے گئے نیں۔ ویداں مگروں "اپنشداں" دی رچنا ہوئی۔ ایہناں وچ کہانیاں (یا حکایتاں) راہیں زندگی دے فلسفے، حق دی تلاش تے روح دیاں ڈونگھائیاں تائیں اپڑن دی کوشش کیتی گئی اے۔

۱۸ "پران" تے ہین ای نریاں کہانیاں۔ بھاویں اُتے دسیاں کتاباں نوں مذہبی منیاں نہ، پر اک گل توں انکار نہیں کہ ایہہ کہانیاں دے پکھوں وانجھیاں نہیں۔ اپنے ایس عظیم ورثے توں تے اسیں ہندواں دیاں مذہبی کتاباں آکھ کے اُکا ای مونہہ موڑ لیا اے۔ ویداں نے بدھ جاتکاں توں وکھ سانوں انجیل شریف تے قرآن کریم وچ کہانیاں دسیاں گئیاں نیں، جیہڑیاں زندگی دے اوکھے پینڈیاں وچ چانن دے مینار نیں۔ قرآن کریم نے تاں حضرت یوسف علیہ السلام والی کہانی لئی "احسن القصص" دا ناں ورتیا اے۔

موہنجوڈارو، ہڑپا دیاں تہذیباں بارے عالماں دا خیال اے پئی ایہہ اج توں ۵ ہزار ورھے پہلاں مغربی پاکستان وچ عروج تے سن، پر اوہناں دی زبان بارے اج تائیں نہیں پتا لگ سکیا۔ اوہناں مگروں آریا آئے۔ اوہناں دی زبان سنسکرت سی۔ ایتھے وسن نال تے ایتھوں دے قدیمی وسنیکاں نال واہ پین نال سنسکرت وچ اجیہے لفظ آ گئے، جیہناں دا کھوج کھرا ویدک تے کلاسیکل سنسکرت وچ نہیں لبھدا۔ آریاں مگروں یونانی کشن، ہُن، ایرانی تے فیر مسلمان آئے۔ تاریخ سانوں دسدی اے کہ یونانیاں مگروں ایہہ دھرتی خون دی ہولی کھیڈن دا اکھاڑہ بنی رہی ——— اج جدوں اسی ویکھدے آں پئی ویداں وغیرہ مگروں سانوں ایتھوں دی کوئی مقامی زبان وچ رچنا نہیں لبھدی تے ایہہ سٹا کڈھنا اوکھا نہیں کہ جو کجھ وی اوس گھلوگھاریاں دے دَور وچ لکھیا ہووے گا۔ اوہ واہروآں دے ہلیاں دی دھوڑ تھلے گواچ گیا۔

سنسکرتی ادب توں مگروں جیہڑا وی ادب، جس روپ وچ وی رچیا گیا، اوہدا کوئی کھرا نہیں لبھدا تے ساڈا ملک کہانیاں دی پکھوں جنا کو امیر سی، اوہ لکھتی روپ وچ ساڈے ساہمنے نہیں آیا۔ ایس نمانی پنجابی دی اک ایہہ وی بدقسمتی سی کہ ایہنوں سرکارے دربارے کدے وی کتے ڈھوئی نہ لبھی جے چار کوہ واٹ اوکھی سکھالی ہو کے ٹری وی تاں اپنی ہک دے زور تے کیوں جو ایہہ لوکاں دے خون خمیر وچ رچی ہوئی سی۔

انگریزاں دے آون تے، یورپی ملکاں دا ادب پڑھن تے، ایتھوں دے پڑھے لکھے لوکاں ایہنوں نویاں لوڑاں مطابق ڈھالن دی شعوری کوشش ویہویں صدی دے مُڈھ وچ کیتی۔ اوردوں ای ناٹک ناول تے دوجے ادبی اظہاراں نوں اپنایا گیا، جیہناں وچوں اک ٹہنی نکی کہانی وی سی۔

پنجابی دے مُڈھلے کہانی کاراں بارے گل کرن توں پہلاں اسیں نکی کہانی بارے کجھ کہہ لیئے تے فیر اگے ٹُراں گے۔ کیوں جو ایہدا لکھن ڈھنگ ای ایہنوں دوجیاں ادبی صنفاں توں نکھیڑدا اے۔ جیویں اِک انگی ناٹک کسے ڈرامے دی مختصر شکل نہیں ہوندی، انج ای کہانی ناول دی نہیں ایہدا اپنا لکھن ڈھنگ، بنتر تے موضوع اے۔ اجوکی زندگی گھما گھمی نال بھری پئی اے۔ دال روٹی دے ٹنٹنے نال نبڑ کے ساڈے کول بہوں گھٹ ویہل رہ جاندی اے پئی اسیں کسے لمیری کتاب نوں ہتھ پا سکیئے اقتصادی تے سماجی ذمہ داریاں وی ایہنیاں کو ودھ گئیاں نیں پئی اسیں ویہل ای نہیں کڈھ سکدے۔ کہانی دی ایہہ خوبی اے پئی سَون لگیاں، بس یا ٹانگے وچ سفر کردیاں سبھے ای پڑھی جا سکدی اے۔ ایس پاروں کہانی دی بنتر تے موضوع دی چون اجیہی ہونی چاہیدی اے کہ جد پڑھن مگروں کسے کم نوں ہتھ پایا جائے تے اوہ بے سوادا نہ لگے۔ نہ اوہ کسے ڈونگھے ویہناں وچ نہ پھنس جاوے۔ کجھ اجیہے وی لوک نیں، جیہڑے سَون توں گھنٹے دو گھنٹے پہلاں کجھ پڑھنا لوڑدے نیں۔ اوس ویلے اک ستھری کہانی اوہناں دے سارے دن دے تھکیویں نوں دور کرن دا سامان بندی اے ایس پاروں ساڈے ملک وچ تے دوجے ملکاں وچ کئی ماہنامے تے ہفتہ وار رسالے چھپدے نیں، جیہناں وچ دل پرچاوے لئی کئی نکیاں کہانیاں دِتیاں ہوندیاں نیں۔ ایس گل نوں ایہہ سِٹا کڈھنا بھل ہووے گی پئی کوئی گھمبیر مسئلہ نکی کہانی دا موضوع نہیں بن سکدا۔

نکی کہانی وچ ناول جِنّا کھلا پسار نہیں ہوندا۔ ایہدے وچ زندگی دا کوئی اک پکھ وکھایا گیا ہوندا اے ایہدے پاتر تھوڑے ہوندے نیں سگوں کئیاں کامیاب کہانیاں وچ اکو ای مکھ پاتر ہوندا اے تے دوجے پاتر اوہدے پرچھاویں ہیٹھ ٹُردے نیں۔ فیر نکی کہانی وچ ورتی گئی زبان وی عام لوکاں دی زبان ہوندی اے۔ ناواں یا مضموناں وچ تاں عالمانہ زبان کھپ سکدی اے، پر ایہدے وچ اجیہی زبان بے تھوہلی جاپدی اے۔

مُڈھلے کہانی کاراں بارے گل کردیاں سانوں بھائی ویر سنگھ ہوراں ۱۸۷۲ء توں ۱۹۵۲ء دا ناں بڑی عزت نال لینا پیندا اے کیوں جو کہانی دے کھیتر وچ اوہو ای موڈھی نیں۔ اُنج تے اوہناں اپنے ناولاں وانگوں کہانیاں دا اُسار وی مذہبی تے تاریخی نیہہ تے چکیا سی تے کوئی وی اجیہی کہانی نہ

لکھی جیہڑی ایجوکے دور دیاں لوڑاں تے پوری اُتر ے، پر فیر وی ایہہ کیہ گھٹ اے کہ اوہناں دی دیکھادیکھی کئی ہور اُگھتے لکھاریاں ایس بنّے وَدھیان دِتا۔ بھائی موہن سنگھ وید و (۱۸۸۱ء توں ۱۹۳۶ء) تے چرن سنگھ شہید (۱۸۹۳ء توں ۱۹۳۵ء) ہور وی اوہناں دے نال ای کہانی دی نیہہ رکھن والے گنے جاندے نیں۔ ایہناں کہانی دے موضوع توں مذہبی دی تھاں سماجی بنایا تے اک پیر ہور اگانہہ پٹیا۔ وید ہوراں دے مجموعے "ہیرے دیاں کنیاں" (۱۹۲۷ء) "قسمت دے چکر" (۱۹۲۴ء) وغیرہ نیں۔ شہید ہوراں دا مجموعہ "ہسدے ہنجھو" وی پڑھ کے سواد مانن والی چیز اے۔ شہید ہوراں دی وڈیائی ایس وچ وی اے کہ اوہناں کہانی وچ پہلی واری ہاس رس نوں لیاندا تے اوہناں دیاں کہانیاں دا پاتر "بابا وریام" نہ بھلن والا پاتر اے۔

اکالی اتے سنگھ سبھا لہراں نے جتھے سکھی جیون وچ اک نواں موڑ لیاندا، اوتھے اوہناں دی توجہ اخبار، رسالیاں دی لوڑ ول وی دوائی ۱۹۲۳ء ۱۹۲۴ء "پریتم" تے "پھلواڑی" جیہے ماہنامے جاری ہون نال کہانی دی منگ ودھی تے کئی کہانی کار کہانی کھیتر وچ نترے۔ لال سنگھ کملا اکالی دا "سرب لوہ دی ووہٹی" ہیرا سنگھ درد دا "کسان دیاں آہیں" بلونت سنگھ چترتھ دے "پٹیپ پٹاری" تے "رنجیت کہانیاں" گیانی کیسر سنگھ کنول دا "پریتم دیاں تانگھاں" مہر سنگھ........ دا "چنن ہار" سوہن سنگھ جوش دا "آزادی دے پروانے" رام سنگھ دا "ست ونڈی" کے ایس پنچھی دا "پھلواڑیاں" تے کجھ ہور مجموعے ایسے دور دی یادگار نیں۔

۱۹۲۹ء وچ جوشوا فضل الدین ہوراں "پنجابی دربار" جاری کیتا۔ ایس ماہنامے راہیں کجھ ہور لکھاری سامنے آئے جیویں فضل شاہ، ہر کرشن لال پراشر، کپور سنگھ، اظہر حیدر وغیرہ چند ناں نیں۔ ۱۹۲۵ء وچ جوشوا ہوراں دیاں کہانیاں دا مجموعہ "اخلاقی کہانیاں" دے ناں نال چھپیا، جیہڑا ہر پاسیوں رج کے سلاہیا گیا اتے حکومت نے اوہدے اُتے اوہناں نوں انعام وی دِتا۔

۱۹۳۰ء وچ کہانی دے پِڑ وچ اجیہے لکھاری آئے، جیہناں دے لکھن ڈھنگ تے کہانی وچلے سواد نے اوہناں دے ناں نوں روشن کیتا۔ ایہناں دے ناں نانک سنگھ (ناولسٹ) تے گوربخش سنگھ (پریت لڑی) نیں۔ ایہہ دونوں لکھاری بھاویں بڈھے ہو چکے نیں، پر ادب نوں دین لئی اجے وی ایہناں کول بہوں کجھ اے۔ نانک سنگھ ہوراں دے ہن تائیں ۳۶ ناول چھپ چکے نیں۔ اوہناں سبھ توں پہلی کہانی ۱۹۲۷ء وچ لکھی سی۔ سبھ توں پہلے مجموعے ایہہ نیں: "ہنجھوآں دے ہار" "اسدھراں دے ہار" تے "مدھے ہوئے پھل" نوں مجموعے جیہڑے چھپے نیں، اوہناں وچوں "ٹھنڈیاں چھاواں"

نے "سنہری جلد" قابلِ ذکر نیں نے ایہناں وِچ ای اوہناں دی کہانی کلا سکھراں نوں چھوہندی اے۔
گوربخش سنگھ ہوراں دا پہلا مجموعہ "پریت کہانیاں" ، ۱۹۳۰ء وِچ چھپیا سی تے ایہدے مگروں اوہناں دا اینا کجھ چھپ چکا اے کہ اک وکھ مضمون دی لوڑ اے ، ایہناں پنجابی وِچ ڈھیر ساریاں کہانیاں لکھیاں نیں تے پنجابی لکھاریاں وچوں ایہناں دے سبھ توں ودھ مجموعے چھپے نیں ۔ کہانی دی اُچ پدھر وی ہوندی اے تے گھٹو گھٹ ۱۴ مجموعے نکی کہانی دے چھاپ چکے نیں۔ "عشق جیہناں دے ہڈیں رچیا" "انوکھے تے اکلے" "ناگ پریت دا جادو" تے بھابھی مینا" پڑھن والیاں کتاباں نیں۔

ایہہ ۱۹۴۰ء توں پہلاں پہلاں دے کہانی کار سن۔ ایہناں توں مگروں جنے وی آئے اوہناں یورپی کہانیاں دی تکنیک نوں سامنے رکھ کے ، ایہناں کہانیاں نوں رچیا تے اِنج پنجابی وِچ اک نواں موڑ لیاندا ۔ پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں ، موہن سنگھ ماہر ، سجان سنگھ ، کرتار سنگھ دگل ، امرتا پریتم وغیرہ
اینہاں وچوں کجھ تاں نیں موہن سنگھ ہوراں توں وکھ سبھ کہانی کار اجے تائیں کہانیاں لکھ رہے نیں تے اوہناں دے کئی کئی مجموعے چھپ چکے نیں ۔ اوہناں دا مجموعہ "نکی نکی واشنا" ۱۹۴۲ء وِچ چھپیا سی۔
پروفیسر سیکھوں ہوراں پہلاں انگریزی وِچ لکھنا شروع کیتا سی ، پر اوہ چھیتی ای پنجابی دل پرت پئے تے ہن تائیں اوہناں دے مجموعے "سماچار" "کامے تے یودھے" "ادھی واٹ" "باراں دری" "سجان سنگھ دے مجموعے "دُکھ سکھ" "دُکھ سُکھ پچھوں" "نرکاں دے دیوتے" "سبھ رنگ" "سکھ تے پشو" وغیرہ۔ کرتار سنگھ دُگل بہت تیزی نال لکھ رہیا اے ۔ اوہدے پہلے دو مجموعے "سویر سار" تے "پپل پتیاں" ۱۹۴۱ء وِچ چھپے سن ۔ کجھ ہوراں دے ناں ایہہ نیں ۔ "نواں گھر" "نواں آدمی" "کچا دُدھ" "پھُل توڑنا منع ہے۔" "لڑائی نہیں" وغیرہ۔ ۱۹۴۳ء وِچ امرتا پریتم دے دو مجموعے "چھبی ورھے بعد" تے "کنجیاں" چھپے سن ۔ ایہدے مگروں کجھ ہور مجموعے چھپے نیں جیویں "آخری خط" "چانن دا ہوکا" وغیرہ۔
۱۹۴۷ء وِچ پاکستان بنن نال ہندو سکھ بھارت چلے گئے ۔ ونڈ مگروں جیہڑے لکھاری کہانی پڑ وِچ آئے اوہناں دے ناں ایہہ نیں : کلونت سنگھ ورک ، نرندر سنگھ نرولا ، گورمکھ سنگھ مسافر ، مہندر سنگھ سرنا سنتوکھ سنگھ دھیر ، سرجیت سنگھ سیٹھی ، دیوندر ، نوتیج ، ایس سورن وغیرہ ۔ ایہہ موٹے موٹے ناں دس دتے گئے نیں نہیں تاں اک لمی چوڑی فہرست بن سکدی اے ۔ ہو سکدا اے کئی کہانی کار بہت ودھیا کہانیاں لکھدے ہون ، پر سانوں اوہناں دے ناواں دا وی پتا نہ ہووے کیوں جو دوناں مُلکاں وِچ کتاباں دا آزادانہ وٹاندرا نہیں ہوندا تے نہ ای رسالے آؤندے نیں ۔ ایہہ تاں بھلا ہووے گورمکھ سنگھ جیت ہوراں دا جیہناں دی کتاب "سمکالی پنجابی کہانی" کدھروں ہتھ لگ گئی ۔ اتے اوہدے وچوں بھارتی لکھاریاں

بارے کجھ اُگھ سُگھ لگ گئی۔

اُنج تاں پاکستان دے موڈھی لکھاریاں وِچ جوشوا فضل الدین ہوراں دا ناں آوندا اے۔ پر اوہناں پاکستان بنن مگروں کوئی کہانی نہیں لکھی۔ ایہناں پندراں ورھیاں وِچ اوہناں صرف انجیل شریف دا ترجمہ پنجابی وِچ کیتا اے۔ ایہہ پنجابی دی بدقسمتی اے پئی اجیہا اُگھا لکھاری جیہڑا چار پنج ناول، ڈرامے نے دو کہانیاں دے مجموعے —— اخلاقی کہانیاں تے ادبی افسانے —— دے چکا ہووے اوہ ایس صنف ولوں مونہہ موڑ لوے۔ ایہو حال سجاد حیدر ایم اے ہوراں دا اے۔ اوہناں ماہنامہ "پنجابی" لئی کسے زمانے وِچ کجھ کہانیاں لکھیاں سن پر فیر اوہناں اجیہی چپ وٹی کہ اج تائیں کوئی کہانی نظر نہیں آئی

جناب عبدالغفور قریشی

کہانی تے پنجابی کہانی

کہانی کہن سنن دی چاہت بندے دی پرانی ریجھ اے۔ ایس وچ بندے دے کسے ہڈ ورتے جگ بیتے دلچسپ واقعے دا ہلاس بھریا پیار لاؤنا بیان ہندا اے۔

دنیا وچ کہانی دا مڈھ کدوں تے کتھے" بجھا؟ ایس سوال دا جواب بڑا اکھٹن اے۔ اصل وچ کہانی دا مڈھ اودوں ای بجھ گیا سی جدوں بندہ گلاں کرن لگ پیا تے دنیا دا پہلا بندہ دوجے بندے نوں ملیا۔ ایس بارے اک انگریز کھوجی رچرڈ برٹین نے اپنی کتاب "ماسٹر آف دی انگلش ناول" دے شروع وچ دسیا اے کہ کہانی دا مڈھ اوس ویلے بجھا جدوں بندے نے کھڑا ہونا سکھیا۔

ایس وچ شک وی کوئی نہیں انسانی زندگی آپوں اک لمبی تے پرانی کہانی اے۔ بابا آدم دا جنتوں کڈھیا جانا دنیا دی پہلی کہانی اے۔ مڈھلیاں کہانیاں دے مضمون بندے دے اپنے وڈے وڈیریاں دے گن، اوگن، مذہبی کتھا کہانیاں، دیوی، دیوتے، دیو، جن، پری، قدرتی بلاواں تے رکاوٹاں دے خلاف لمبی جد وجہد تے جنور ہندے سن۔ جیوں جیوں بندے دے علم وچ وادھا ہندا گیا کہانیاں دے موضوع، کہانی دی لوڑ، چال، ڈھنگ تے سواد بدلدے رہے۔ ایس وچ وی کوئی شک نہیں کہ کہانی نالوں نظم دا جنم پہلوں ہویا اے۔ ایس لئی مڈھلیاں کہانیاں دی نظم وچ ای بیان کیتیاں جاندیاں سن جو پیڑھی پڑھی سینہ بہ سینہ چلدیاں آئیاں تے اج لوک کہانیاں دے ناں اُتے جانیاں پچھانیاں جاندیاں نیں۔ نثر وچ کہانی بہت پچھوں آئی اے۔

کئی عالماں دا خیال اے کہ سیغ نوں پہلوں اطالوی زبان وچ لقمان حکیم دیاں "ایس لپس فیبلز" تے نوبل دے ناں دیاں کہانیاں وجود وچ آئیاں۔ اک ہور سوچ پرنالی مطابق مصر وچ مسیح دے جنم توں کوئی چار ہزار سال پہلوں چوپیس دے پتر کہانیاں سنا کے اپنے باپ دا دل پرچاوا کردے سن۔ یونان وچ ہومر نے ILLIAD ناں دی کہانی نظم کیتی۔ عرب وچ الف لیلیٰ، بھارت وچ رامائن تے مہابھارت، فلسطین وچ انجیل مقدس دنیا دیاں کجھ پہلیاں کہانیاں نیں۔ ایہناں

وچوں بہت ساریاں نظم وچ لکھیاں ملدیاں نیں۔ ایہناں نوں پچھوں چاسر دیاں کینٹر بری ٹیلز کافی مشہور ہوئیاں۔

ایتھے ایہہ ویروا کرنا ضروری جاپدا اے کہ شروع شروع وچ پورب دے مقابلے وچ پچھمی تہذیب بے حد پچھڑی رہی اے۔ جدوں یونانی تہذیب اجے پلسیٹے مار رہی سی پوربی تہذیب اپنے جوبن اُتے سی۔ افلاطون تے ارسطو دے سمے برعظیم پاکستان تے ہندوستان دے علم تے ہنر ٹیسی اُتے سن۔ ایس دی گواہی وی رچرڈ برٹین نے ناول بارے لکھدیاں انسائیکلو پیڈیا برٹینکا وچ دِتی ہوئی اے حقی گل تاں ایہہ اے کہ پورب نے سدا پچھم نوں راہ وکھایا اے۔

بے شک اَج پچھم ادبی پِڑ وچ پورب نالوں ودھیرے اگانہہ اے، پر پچھم پورب دی الف لیلیٰ جاں حاتم طائی دے مقابلے دی اجے تیک کوئی تخلیق نہیں دے سکیا۔

کہانی کسے گل دی جندجان اے۔ بات وی کہانی اے۔ لوک کتھا وی کہانی تے ساکھی جاں شاہدی (شہادت) وی کہانی واناں اے۔ پنجابی کہانی دے کئی ناں موجود نیں گل، بات، کتھا، ساکھی، ناول دی کہانی اُتے ہی پلیا ڈھ اے، پر اج کل کہانی توں مراد نکی کہانی جاں ہُنری کہانی اے۔ جواوب دا اک مکمل روپ اے تے مکمل تن اے۔ دوجے ادبی شہ پاریاں وانگ اس اُتے وی پرکھ پرچول دے سارے اصول لاگو ہندے نیں۔ اسدا جنم پچھلے سالاں وچ ہویا اے۔ نکی کہانی دے جنم دی کہانی نویں دَور دی تہذیب دی کہانی اے۔ اٹھارہویں صدی عیسوی وچ جدوں جاگیرداری تے راجواڑہ شاہی دی تھاں صنعتی انقلاب دے مشینی دَور وچ سرمائے داری نظام نے اپنی تھاں بنائی۔ لوک حیاتی وچوں وہیل گھٹ گئی۔ ناول ورگے لمے قدیاں کرتاں دی جگہ نکی کہانی دی مُنگ پیدا ہونا قدرتی سی۔ ایس دا اک کارن تبدیلے دی مشین وانگوں شدت تے تیزی نال چلن والی سُوجھ وی سی۔ اخباراں رسالیاں وچ قسطاں نال چھپن والے ناولاں وچ کہانی دا رس پُورا تے سچرا نہیں سی رہندا۔ سمے دی تھُوڑ، حیاتی دی تس بجھ، انسانی سُبھاؤ دے اتھرے پن، نتیجے دے پھل چھیتی حاصل کرن دی چاہت، لمی اڈیک نہ کر سکن دی عادت، بے صبری تے معاشی مندے حالی نے نکی کہانی نوں اگے ودھن دا موقع دِتا۔

کجھ سیانیاں دا خیال اے کہ نکی کہانی نے ناول دی تھاں مَل لئی اے۔ ایہہ خیال اُکا ٹھیک نہیں جاپدا۔ ناول اپنی تھاں پوری حیاتی نوں وسدا اے پر نکی کہانی حیاتی دی اک جھلک، اک پاتر نوں ایلیک دی اے۔

ایس وچ شک نہیں کہ سنارھویں صدی عیسوی وچ اسپین دے ڈان گگز وٹی دا کہانی وچ ناں چمکیا۔ سوہج سوا تے نرول من پرچاوے دیاں کہانیاں جرمنی وچ لکھیاں گئیاں تے اٹھارھویں صدی عیسوی وچ رِنسٹر دی دُھم مچی پر ایہہ بھی منیا جاندا اے کہ نویں کہانی دا جنم امریکا وچ ہویا تے اس دا جنم دانا ایڈ گرا ایلن پو (۱۸۰۴ء - ۱۸۴۹ء) اے، جس نے تاثر دی ایکتا دی نینہہ رکھی۔ اسدی پہلی کہانی "وبری نائیس" اسدی چنگی مثال اے۔ امریکن کہانی کاراں وچوں وی کئی لوک پہلا درجہ واشنگٹن ارونگ نوں دیندے نیں، جس دیاں "دی رپ وان ونکل" تے "دی لیجنڈ آف سلیپی ہالو" دنیا وچ بے حد مشہور کہانیاں نیں۔ واشنگٹن دے مگروں پو تے اسدے سنگی نا تھینیل ہاتھورن (۱۸۰۴ء — ۱۸۶۴ء) نے وی کہانی نوں بہت کجھ دتا اے۔ ایہناں دے پچھوں "او ہنری" دی مشہور کہانی "وٹ از اِٹ" نے شہرت کھٹی۔ بریٹ ہارٹ، ہنری جیمس، مارک ٹوئین تے ادہنری کجھ ہور اگھے کہانی کار نیں، جنہاں نے کہانی نوں امیر کیتا اے۔ سمکالی امریکن کہانی کاراں وچوں اک ہور ناں ارنسٹ ہیمنگوے دا اے، جس نوں ۱۹۵۴ء وچ ادب وچ نوبل پرائیز ملیا۔

نکی کہانی دی جنم بھومی امریکا تے اسدا جنم دانا ایڈ گرا ایلن پو منن والیاں نالوں وکھرے دی کجھ سیانے نیں، جیہڑے ایہو درجہ روس نے اونفوں دے مشہور لکھاری نکولائی گوگول (۱۸۰۹ء ۱۸۵۲ء) نوں دیندے نیں۔ ایہناں دے خیال موجب گوگول تے سبھ نوں پہلاں حقیقت پسندی دی لیہہ ٹوری۔ ایس دی شہرہ آفاق کہانی "دی اوورکوٹ" ایس نکھوں پیش کیتی جاندی اے۔

گوگول دے سنگی پُشکن (۱۷۹۹ء - ۱۸۳۷ء) دی اپنی وکھری تھاں اے۔ اسدی کہانی "دی انڈر کوٹ" بڑی مشہور اے۔ ایہناں توں پچھے ایون ترگنیو (۱۸۱۸ء - ۱۸۸۲ء) نے اس دی کہانی "دی سنگلز" دی دھم اے۔ دستووسکی (۱۸۲۱ء - ۱۸۸۱ء) دی مشہور کہانی "اک دیانتدار چور" نے روسی نکی کہانی دے پڑنوں پُوریا اے۔ لیوٹالسٹائی دے سنگی چیخوف (۱۸۶۰ء - ۱۹۶۰ء) دے حصے سبھ توں ودھ حقیقت بھرپور کہانیاں آئیاں۔ اس نے چھ سَو توں ودھ کہانیاں لکھیاں۔ جیویں "دی ڈارلنگ" سرکڈھویاں کہانیاں نیں۔ کجھ لوک چیخوف نوں دنیا دا سبھ توں وڈا کہانی کار مندے نیں، پر میرے خیال وچ اہ رتبہ میکسیم گورکی (۱۸۶۸ء - ۱۹۳۶ء) دا حق اے، جس نے کہانی وچ سماجی حقیقت پسندی دی راہ لڈھی۔ اسدی کہانی "چھبی آدمی تے اک کڑی" "بڑی اُچی تے معرکے دی چیز اے۔ گورکی نے روسی انقلاب توں پہلاں تے پچھوں وی کہانیاں لکھیاں۔ دوجے روسی

کہانی کاراں وچوں کوپرن، شولوخوف، گراس ہین، ایلیا اہرن برگ نے کہانی دے خزانے نوں بھرپور کیتا۔ ابہن دی کہانی "دی ایکٹریس" ٹیسی دی پیاری چیز اے۔

انگلینڈ وچ نکی کہانی دا جنم بہت چرو کا ہویا۔ اوتھے اہ انیہویں صدی دی کاڈھ اے۔ آرایل سٹیونسن نے ۱۸۷۰ء وچ امریکا تے فرانس دی ٹکر دیاں کہانیاں لکھیاں۔ اوس نوں پہلوں سر والٹر سکاٹ، مسز گاسکل، چارلس ڈکنز تے ایچ جی ویلز، روڈیارڈ کپلنگ، گالزورردی، جائیس، ہکسلے، ہیتھراٹن، میز فیلڈ کجھ چونویں ناں نیں۔ ڈی ایچ لارنس اک ہور مشہور کہانی کار اے جس نے کہانی وچ فرائیڈ دی نفاستی نوں چالو کیتا۔ اجوکے انگریز کہانی لکھاریاں وچوں سمرسٹ ماہم دا ناں وَدھ مشہور اے۔ ماہم نے اپنے دیس توں باہر دی کہانی نوں وی بے حد متاثر کیتا اے۔ اسدیاں کہانیاں وچ پاتر اساری، رنگ نے اثر بڑے تکھے ہندے ہین۔ اسدا کہانی لکھن دا ڈھنگ نمرول اپنا اے۔ کہانی توں مکاڈن داڈھنگ ماہم دے ناں نال مشہور اے۔ اسدیاں کہانیاں برکھا. ورجہ، مسٹر نوآل تے سینی ٹوریم جکت پرسدھ نیں۔

فرانس وچ نکی کہانی دا جھنڈا ایکن والے پڑتے ہا تفورن دے سنگی میری می، بلزاک، ہانٹے تے واندسے ہوئے نیں پر موپاساں داناں سبھ نوں اگے اے۔ موپاساں نے فرائیڈ دے نظریے نوں کہانی وچ پرچاریا۔ ایس دی کہانی " دی نکلس " نوں عالمی شہرت ملی۔

چین وچ نکی کہانی انقلابی جدوجہد دا نتیجہ ہے۔ روسی ادب وچ گورکی نوں جیہڑا درجہ دِتا جاندا اے چینی ادب وچ لوسن (۱۸۸۰ء - ۱۹۳۵ء) نوں حاصل اے۔ لوسن اک اُچا کہانی کار تے ناولسٹ دی نگاہ نال ویکھیا جاندا اے۔ ایس دی " آہ کیو " دی سچی کہانی بیحد صلاحی جاندی اے۔ میرا پیہ انا گھر تے نویں سال دی قربانی ایس دیاں دو ہور اگھیاں کہانیاں نیں۔ لوسن نے چینی ادیباں نوں انقلابی جدوجہد وچ جیواں نے بھرپور ادب تخلیق کرن وچ بڑی اگوائی دِتی اے۔ چاؤ شولی (۱۹۰۵ء) دی کہانی رجسٹریشن بے حد مشہور اے۔ کانگ چو (۱۹۲۰ء) نے چن چاؤ یانگ (۱۹۱۶ء) دو ہور نوجوان کہانی کار نیں۔ کانگ چو دی کہانی میرے دو پروہنے تے چن چاڈیانگ دی کہانی " رسوئی دے دیوتے اگے قربانی " بڑے آدر تے مان نال ویکھیاں جاندیاں نیں۔ لیو پائی یو (۱۹۱۵ء) دی کہانی چھ وجے، ماؤ ٹن دی ریشمی کپڑا دو ہور مشہور چینی کہانیاں نیں۔

پاکستان تے ہندوستان وچ نکی کہانی پچھمی ادب دے اثر نال داخل ہوئی۔ اُردو وچ اس نوں منشی پریم چند، کرشن چندر، راجندر سنگھ بیدی، بلونت سنگھ، سعادت حسن منٹو، احمد ندیم قاسمی،

خواجہ احمد عباس، عصمت چغتائی اہناں چونویں کہانی کاراں وچوں کجھ ناں ہن جیہناں اردو افسانے نوں ٹیسی اُتے اپڑایا۔

پنجابی نکی کہانی دی عمر بہت تھوڑی اے۔ ایہہ ویہویں صدی دی جم اے۔ گیانی ہیرا سنگھ درد دے خیال مطابق پنجابی دی پہلی نکی کہانی سردار لال سنگھ کملا اکالی نے ۱۹۲۱ء وچ اکالی اخبار وچ "کملا اکالی" ناں دی لکھی۔ ایہہ اک مذہبی کہانی سی۔ بھائی ویر سنگھ، بھائی موہن سنگھ وید تے چرن سنگھ شہید نوں وی پنجابی کہانی دے موڈھی تے مُہری گنیا جاندا اے، پر ایہناں دیاں کہانیاں ودھیرے مذہبی تے سکھ سماج سدھار بارے سن۔ اہناں کدی وی تے اک وی کہانی نویں دَور دیاں لوڑاں نوں سامنے رکھ کے نہیں لکھی۔

۱۹۲۸ء وچ جوشوا فضل دین دے پنجابی رسالے پنجابی دربار نال پنجابی لکھن والیاں دا اک ٹولا سامنے آیا۔ ۱۹۳۲ء وچ جوشوا دیاں کہانیاں دے مجموعے ادبی افسانے تے اخلاقی کہانیاں بے حد پسند کیتے گئے۔ ایہناں توں پچھوں ہیرا سنگھ درد، بلونت سنگھ چتر تھ، سوہن سنگھ جوش تے بیاسی تے سماجی سُوجھ نال پنجابی کہانی لکھی۔ گور بخش سنگھ پریت لڑی ایس دَور دا سبھ توں چنگا کہانی کار اے۔ پنجابی وچ سبھ توں ودھ کہانیاں لکھن والا کرتار سنگھ دگل اے۔ سنت سنگھ سیکھوں نوں نکی کہانی دی بہت تکھی سوجھ اے۔ اس نے پہلی کہانی "اگر میں لڑکی ہوتا" اردو تے پنجابی وچ لکھی۔ سجان سنگھ اک ترقی پسند پنجابی کہانی کار اے۔ دیوندر ستیارتھی، گورمکھ سنگھ مسافر انجی قسم دے اکو اک کہانی لیکھک نیں۔ پیارا سنگھ داتا، گورنام سنگھ تیر ہاس رس کہانیاں خاطر مشہور نیں۔

۱۹۴۷ء دے مگروں پنجابی نکی کہانی نے نواں پلٹا کھادا۔ پنجابی زبان دے رسالیاں تے اردو اخباراں دے پنجابی صفحیاں نال کئی نویں کہانی کار اُبھرے۔ کئیاں دے کئی کئی مجموعے چھپ چکے نیں بعضے تھاں دی نظر طکارن اُجے پچھے لکے بیٹھے نیں۔ اجوکے کہانی کاراں وچوں چودھری محمد اکبر، صادق قریشی، سنتو کھ سنگھ دھیر، کلونت سنگھ ورک، نواز، انور سجاد، نوتیج سنگھ، حنیف چودھری، حنیف باوا، مہندر سنگھ سرنا، آغا اشرف، اپندر ناتھ اشک، امرتا پریتم، رفعت، نذر فاطمہ، پربھجوت کور، رشیدہ سلیم سیمیں، انور علی، راج بیدی، آتش فہمید، بلونت گارگی، جوہر میر، فارغ بخاری، سعید گیلانی جہانگیر تبسم، خادم ملک، خالد خواجہ، اسماعیل اعوان، ماجد صدیقی، امر سنگھ، بلبیر سنگھ، صمد ہونش، انسیع سعیدی، آصف خاں تے شفیع عقیل دے ناں آؤندے نیں۔

اج کل دی پنجابی نویں کہانی ۱۹۳۶ء نوں لے کے ۱۹۴۷ء تیک دی کہانی نالوں وکھری لے۔

ایس دا مہاندرا سماجی حقیقت پسندی والا اے۔ نویں کہانی وڈیاں وڈیریاں پریاں تے شہزادیاں دی تھاں عام بندے دیاں لوڑاں تھوڑاں ریجھاں تے سدھراں نوں ایک رہی اے تے ایہو پنجابی کہانی دا فنی کمال اے کہ اوہ سدا لوکاں دی حامی رہی اے۔ اجوکی پنجابی کہانی اپنے دیس دیاں دوجیاں زباناں تے دوجے دیساں دی کہانی نال موہڈھا ماردی اگے ودھ رہی اے۔

پنجابی کہانی کلا

کہانی دے فن دی اک خوبی ایہہ بھی دسی گئی اے کہ اس وچ کسے گل دا ڈرامائی بیان ہووے۔ نویں کہانی دی ایس صفت موجب کہانی دے دو ویکھ سامنے آؤندے نیں۔ پہلا ایہہ کہ کہانی خاطر کوئی گل چاہیدی اے، دوجا ایہہ پکھ کہ اسدا بیان ناٹکی ہونا چاہیدا اے۔ ایس دا مطلب ایہہ نکلدا اے کہ کہانی دا دائرہ چھوٹے توں چھوٹا ہونا چاہیدا اے۔ ایس چھوٹے دائرے بارے بھی کئی راواں نیں۔ بعضیاں دا خیال اے کہانی وچ ۳۰۰۰ لفظ کافی نیں تے کئی پندراں ہزار لفظ بھی مناسب سمجھدے نیں۔ ایڈگر ایلن پو امریکی کہانی کار نے کہانی نوں ادھے گھنٹے توں دو گھنٹے وچ پڑھی جاون والی شرط مقرر کیتی۔ کئی ایس نوں اک گھنٹے اندر مک جانا ضروری سمجھدے نیں۔ روپ دے پکھوں بھی اسدے کئی ڈھنگ آپ بیتی، تاریخی، سوال جواب، چٹھی پتر، ڈائری وغیرہ دے جاندے نیں۔ اصل سوال کہن جوگی گل دا تے کہہ سکن والا اے۔ فن کار دے "اندروں" کسے گل دے آکھن دی ریجھ جاگدی اے تاں اسدے اظہار دے ویسلے بھی آپوں سجھ جاندے نیں، پر کہانی وچ کسے قسم دے فلسفے بگھارن جاں پرچار کرن دا بھار چکن دی گنجائش نہیں ہندی۔ اک ادھ چھوٹا جاں کاٹواں فقرہ ای کافی ہندا اے۔ جتھوں تیک ہو سکے کہانی وچ "میں" دی ورتوں تے صفائی پیش کرن توں پرہیز ای رکھیا جاوے۔ بول چال دی زبان وی پاتراں دے مطابق ہونی چاہیدی اے۔ بیان نہ بہتا رنگین ہووے تے نہ ڈھیر ابے رس سگوں سچجواں تے دل لگواں ہونا چاہیدا اے بلکہ منکھی جذبات دے مطابق ہووے۔ منکھ جاں منش من توں نکلیا لفظ اے، جس وچ من ہووے اوہو منکھ ہندا اے۔ انج انسان انس توں بنیا اے، جس دے ارتھ پیار دے نیں۔ پیار وی من دی ہی اک موج اے۔ بندے دا اک ضروری انگ اے۔ ساڈا سارا ادب ایس انسانی جذبے تے من دی موج دا ہی اتار چڑھا اے۔

نکی کہانی اک پاتر اک واقعے اک جذبے دی لڑی ہندی اے۔ کہانی بارے رابرٹ لڈل لکھدا اے کہانی اصلوں چغلی دی نسل وچوں اے تے چغلی کسے نال نجی تعلقات تے گوڑھیاں سانجھاں

نوں بغیر ہو ہی نہیں سکدی ۔ ایس وِچ سمے اسنھان تے عمل دی ایکتا لازمی شرط ہے ۔
نکی کہانی نوں ناول دا خلاصہ نہیں آکھیا جا سکدا جیتھے ناول کسے پاتر دی مکمل حیاتی نوں الیکدا ہے ،
اس نال لیبنی سانجھ پیدا کردا ہے ۔ کہانی حیاتی دے صرف اک پکھ اتے ہی چانن پاؤندی اے ۔ چنگی
کہانی دا بیان اک شوٹ ہونا چاہیدا اے ۔ پچھم دا عظیم کہانی کار والٹر کہانی نوں نظم نالوں ودھیرے
چنگا سمجھدا ہے ۔ اسدا کارن ایہہ اے کہ نظم وِچ وزن تول تے لفظاں دا خیال رکھیا جاندا اے ، پر کہانی
وِچ ماحول دا سوڑا پن نہیں ہُندا ۔
نبی نکی کہانی کہانی دی اک دکھری ونگی اے ۔ اسدا وجود وڈا ہُندا اے ۔ ایس وِچ اک توں
ودھ پاتر تے واقعے ہندے نیں ، پر اثرات دی ایکتا دی سانجھ اسدی بھی لازمی شرط ہُندی اے ۔

جناب محمد آصف خاں

پنجابی ناول

۱۸۴۹ء وچ انگریزاں پنجاب اُتے قبضہ کیتا۔ ایہدے توں پہلاں پنجابی وچ نثر دی کتاب ٹانویں ٹانویں لبھدی سی۔ سکھ گوروآں دیاں جنم ساکھیاں سن یاں اک اُدھی ہور کتاب جویں پنڈت شردھارام پھلوری دی "سکھاں دے راج دی وتھیا"۔

۱۸۵۰ء وچ چھاپے خانے کھُل گئے۔ ۱۸۸۲ء وچ پنجاب یونیورسٹی دی نیہہ رکھی گئی تے ایہدے نال نال انگریزی دی تعلیم عام ہون لگی۔ انگریزاں دے راج دا جتھے ساڈی سیاسی، سماجی تے اقتصادی زندگی تے بُرا اثر پیا، اوتھے انگریزی زبان تے ادب دا ساڈی زبان تے چنگا اثر پیا۔ اتے ایہدے وچ ادب دے اُڈ اُڈ روپ پُنگر پئے۔ پنجابی وچ نثر لکھن لئی پریرن والی اک ہور دی گل سی۔ انگریزاں ایتھے آ وندے سار ای عیسائی مذہب دے پرچار دا سلسلہ شروع کر دتا تے لدھیانہ، سیالکوٹ، ترنتارن تے لاہور وچ اپنے مرکز بنائے۔ ایہناں تھاواں توں ڈھیراں دا مذہبی لٹریچر پنجابی زبان وچ چھاپیا۔ پرچار توں متاثر ہو کے جد لوکی عیسائی بنن لگے تاں ایتھوں دے وسنیکاں نوں وی ہوش آیا تے اوہناں محسوس کیتا کہ پرچار لئی مادری زبان توں ودھیا کوئی ہتھیار نہیں۔ مسلمان اردو نوں تے ہندو، ہندی سنسکرت نوں اپنا چکے سن، پر سکھاں نے "سنگھ سبھا لہر" پنجابی وچ چلائی۔ ایس لہر دی نیہہ ۱۸۷۳ء وچ امرتسر رکھی گئی۔ ۱۹۱۰ء وچ ایہہ سارے پنجاب وچ کھلر گئی۔ ایسے لہر ہیٹھ ای پنجابی دے پہلے ناول وجود وچ آئے۔

نظم ہووے یا نثر، ہر زبان وچ سبھ توں پہلاں مذہبی مقصداں لئی ورتی گئی لبھدی اے۔ ناولاں وچ وی ایسے گل نوں مکھ رکھیا گیا۔ سبھ توں پہلاں مذہبی ناول دیاں کندھاں اُساریاں گئیاں۔ ویلا ٹپن دے نال نال ساڈی زبان دی جھولی اخلاقی، سماجی، رومانی تے سیاسی ناولاں

نال بھردی گئی۔ ہن تائیں جنے وی ناول کار ایس پڑ وچ آئے نیں، اوہناں نوں چوہاں ٹُریاں وچ ونڈیا جا سکدا اے۔ کلّا ایتھے اوہناں ناول کاراں دا ای ویرواکیتا جاوے گا، جیہناں نے لوکاں نوں اپنے فن نال متاثر کیتا یاں فیر اوہناں ناول کاری وچ نویاں لیہاں ٹوریاں تے آون والے لکھاریاں نوں کجھ نویں راہ سمجھائے۔

پہلا پُڑا

۱۔ بھائی ویر سنگھ: (۱۸۷۲ء توں ۱۹۵۷ء) سندری، بجے سنگھ، ستونت کور، بابا نودھ سنگھ۔

۲۔ ایس ایس چرن سنگھ شہید: (۱۸۹۳ء توں ۱۹۲۰ء) رنجیت کور، دلیر کور، شراب کور، چنچل مورتیاں، دو ووہٹیاں۔

۳۔ موہن سنگھ وید: اک سکھ گھرانا، سریشٹ کُلاں دی چال، سکھ پروار وغیرہ۔

۴۔ ماسٹر تارا سنگھ تے نرنجن سنگھ: پریم لگن، تیغا سنگھ، پریم لگن

بھائی ویر سنگھ پنجابی ناول دا موڈھی لکھاری اے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ اوہدے سمکالی دھنعر، موہن سنگھ وید تے چرن سنگھ شہید نے وی ناول لکھے، پر جس لکھاری نے عام پڑھیاں لوکاں استے ناولاں راہیں سبھ توں ڈونگھا اثر پایا اوہ بھائی ویر سنگھ ای سی۔ اوہدے پہلے تن ناول سندری، بجے سنگھ، ستونت کور تاریخی تے مذہبی قسم دے سن تے بابا نودھ سنگھ سماج سدھار۔ ایس لکھاری دے ناولاں وچ اوہ ویلا لبھدا اے، جد مغل حکومت اپنے آخری دماں تے سی تے سکھ اوہدے نال تھاں تے ٹکر لیندے سن۔ ناولاں وچ دجویں کہ تاریخی ناولاں وچ ہوندا اے، کھڑکا دڑکا، لڑائی جھگڑا، بھیداں بھرے تہہ خانے، معجزاتی رہائیاں وغیرہ۔ ایہناں آدرشی پاتر اُلیکے تے سکھ سماج نوں اوہناں دیاں راہواں تے ٹرن لئی راہ دکھایا۔ "سندری" وچ اوہناں اک اجیہی بہادر تے نڈر تیمنویں دا پاتر اُساریا اے کہ اوہ مثالی بن کے رہ گیا اے۔ موڈھی ناول کار ہون پاروں ناولاں دی ساری گوندڈھلی، پاتر گھڑے گھڑائے، کٹھ پتلیاں وانگوں جیہڑے چنگے اوہ بہوں چنگے، جیہڑے بھیڑے اوہناں دا پچھو کجھ نہ۔ عبدالحلیم شرریاں صادق حسین دے کسے وی ناول نوں سامنے رکھ کے تلنا کیتی جا سکدی اے۔

چرن سنگھ شہید دے پہلے دو ناول رنجیت کور تے دلیر کور نیم تاریخی قسم دے نیں تے جاتی سدھارک پاتر ایہناں دے وی گھڑے گھڑائے نیں، پر ایہناں دا دھا ایہہ کیتا اے

کہ ایہناں حقیقت نگاری نوں جنم دِتا۔ کھل سم سم نوں چھڈ کے اپنے اَلے دوالیوں پاتراں نوں چُنیا۔

موہن سنگھ وَید دے ساہویں سِکھ سماج دا سدھار تے اپنے بھائی بنداں نوں یورپی تہذیب دیاں برائیاں توں جانوں کروانا سی۔ پاتر اُساری وی لبھدی اے، پر سِکھ مذہبی خیالاں وچ رنگی ہوئی "اک سِکھ گھرانا" اوہدا سبھ توں ودھیا ناول منیا جاندا اے۔ ایہدے وچ لکھاری نے سِکھاں وچ آ چُکیاں اُونتائیاں نوں موضوع بنایا اے۔

ماسٹر تارا سنگھ تے نرنجن سنگھ نے رل کے ناول لکھے نیں۔ ایہناں تے وی سِکھی دی چھاپ ڈونگھی اے "پریم لگن" ای اک اجیہا ناول اے، جیہدے وچ ڈُبیاں مُردیاں نوں ہوا اوا دن دی تھاں اوس ویلے دی پرچلت اکالی تحریک وچ سمو کے لکھیا گیا اے اتے ایہہ سبھ توں وڈی دین سی۔ ایس موضوع نوں پہلاں کسے نہیں چھوہیا سی۔

دُوجا پُڑا

۱۔ نانک سنگھ: چِٹا لہو، اَدھ کھڑیا پُھل، ٹُٹی وینا، اگ دی کھیڈ، آدم خور وغیرہ ۳۵ ناول۔

۲۔ ایشور چندر نندہ: مراد تے تیج کور۔

۳۔ ہر بخش سنگھ: شکنتلا۔

۴۔ جوشوا فضل الدین: پتی ورتا کملا (۱۹۲۳ء)، پربھا (۱۹۴۶ء) برکتے (۱۹۵۲ء) تے منڈے دا مُل ناولٹ۔

۵۔ میراں بخش منہاس: جٹ دی کرتوت عرف نواب خان۔

ایس پُڑے وچ ناول سِکھی سماج تے سِکھی پرچار چوں نکل کے سارے سماج وچ پھیل گیا۔ عام لوکائی دے دُکھاں درداں نوں چھوہیا گیا تے مذہبی آگوآں دے پاکھنڈاں دا بھانڈا بھجیا گیا۔ ہندو، مسلمان تے سِکھ جیہڑے انگریزاں دی پُھٹ پاؤ پالیسی ہیٹھ اِک دُوجے توں اَڈ ہو کے کھلو گئے سن، اوہناں نوں اِک واری فیر اِک تھاں کٹھے ہون لئی پریریا گیا۔ ایہدے نال نال اخلاقی ناولاں دی نیہہ رکھی گئی۔

نانک سنگھ نے سبھ توں وَدھ ناول لکھ کے سماج دی چیر پھاڑ کیتی۔ سماج دیاں وکھ وکھ تریمتاں نوں ہتھ پایا۔ لیڈراں، سادھوآں، شاہوکاراں تے عاماں دیاں کرتوتاں نوں ننگیاں کیتا۔ پاتر اُساری، بھاویں کمزور سی، پر گوند دی پکھوں ناول سِخر تے اپڑ گیا۔ نانک سنگھ دی سبھ توں

وڈی دین ایہہ اے کہ کہانی گُندن تے رس بھرن وچ اوہنوں کمال حاصل اے۔ گھاٹ اوہدے وچ اِکّو اے کہ اوہ اپنے موضوعاں وچ نواں پن نہیں لیا سکدا۔ ہر ناول دی کہانی تاں نویں ہوندی اے، پر پاتر تے اوہناں دا رہن سہن، گل کتھ تے چیزاں نوں ویکھن دا ڈھنگ اِکّو ای ہوندا اے۔ ہر تینویں پوجن دے تے ہر سادھو سنت نگرن دے لائق ہوندا اے۔

نانک سنگھ نے ۱۹۰۶ء وچ لکھنا شروع کیتا سی، جدوں اوہدی عمر ہلے[1] باراں ورہیاں دی سی پر اودوں اوہ نِرا شاعر سی ۱۹۲۲ء وچ اوہنے کہانیاں لکھنیاں شروع کیتیاں۔ ناول دے پِڑ وچ اوہ ۱۹۲۷ء وچ آیا۔ ۱۹۲۸ء تائیں اوہ چار ناول لکھ چکیا سی۔ ایہناں ناولاں نوں اوہ ہتھ رواں کرنا ای آہندا اے۔ ۱۹۲۹ء وچ اوہنے "چِٹا لہو" لکھ کے لوکاں نوں اپنے وَل متوجہ کیتا۔ اوہدے مگروں اوہ ریڑھے پے گئے۔ ہر سال اک یا دو ناول لکھ چھڈدا اے۔ گل کیہ نانک سنگھ دا اُردو تے ایم۔ اسلم نال مقابلہ کیتا جا سکدا اے۔

ایشور چندر نندہ دا اصل تھاں ڈراما سی، پر اوہنے بدو بدی دو ناول مراد تے تیج کور لکھ کے ناول کاراں وچ ناں لکھا لیا۔ اوہدی پاٹھ اُساری ڈھیر بھجویں اے، پر اوہ نانک سنگھ وانگوں ناولاں وچ کہانی رس پیدا نہیں کر سکیا۔

ہربخش سنگھ نے پنجابی دا سبھ توں وڈا ناول لکھیا اے۔ "شکنتلا" دی گوند بھاویں کھلر دیں اے، پر ایہدی وڈیائی ایس وچ اے کہ ایہنے اپنے اندر اوس دور دے سیاسی رجحانات تے آزادی دی لہر نوں سمویا ہویا اے۔ پریم لگن وچ تاں صرف اکالی تحریک دا ویروا لبھدا اے، پر ایہدے وچ ہندو مسلمان تے سکھ سارے ای پاتر لبھدے نیں، جیہڑے اپنے ملک توں جاناں واری کرکے وی آزادی حاصل کرنا چاہوندے نیں۔

پاکستانیاں وچوں جوشوا فضل الدین ای اک ایہا لکھاری اے، جہنے اک مذہبی فریضہ سمجھ کے مادری زبان دی خدمت کیتی اے تے دھرو دی سبھ توں ودھ اوہدے نال ای ہویا اے۔ ایہدیاں دو کتاباں جیویں پربھا (ناول)، تے ادبی افسانے (کہانیاں)، اُتے اوہنوں یونیورسٹی ولوں انعام وی مل چکے نیں، پر خبرے کیہ گل اے۔ اج اوہدی کوئی سکھ ساند کیوں نہیں لیندا۔ ایہہ وکھری گل اے کہ اوہ اپنے حال وچ مست اے تے واہ لگدی نال جنا

۱۔ ہلے ہونا چاہی دا اے یعنی ہُن، ایس وقت یا ویلے۔ (مرتب)

دی سردا اے، کرنی جاندا اے۔ پچھے جیہے اوہنے انجیل شریف دا نظم وچ ترجمہ کر کے پنجابی دا ادبی بھنڈار اک وڈمُلّی شے نال بھر دتا اے۔ افسوس دی گل نہیں تاں ہور کیہ اے کہ جیہڑے لوگ پنجابی وچ چار سِدھے سُچّے اکھر نہیں پا سکدے یاں جیہناں ویلے دے متھے دے وٹ ویکھ کے کجھ ٹوں ٹاں شروع کر دتی اے، اوہ ادبی ٹھیکیدار بن گئے نیں۔

جوشوا فضل الدین نے ۱۹۲۲ء وچ لکھنا شروع کیتا سی تے ادب دے وکھو وکھ رُوپاں نوں چھڈ کے ہن تائیں سانوں چار ناول دے چکا اے۔ اپنیاں کہانیاں تے ڈرامیاں وانگوں ایہناں ناولاں وچ وی اوہنے زندگی دیاں اُچیاں تے سچیاں قدراں نوں ُلکھ رکھیا اے۔ اخلاقی تے سماج سدھار دے نظریات نوں بلند کیتا اے۔ حسن جیہڑا اٹل سچائی اے اوہنوں لبھن تے جنا لبھا اے اوہنوں دُوجیاں تائیں اپڑان دی کوشش کیتی اے۔ اوہ مندا اے پئی گدّھا آلا دوالا تے وگڑیا سماج اک انسان نوں ڈنگ پڑنگیاں راہواں تے پا دیندا اے، پر اوہدے وچلا انسان جیہڑا خدا دا پرچھاواں اے، اوہ نہیں مر جاندا۔ شر دیاں قوتاں دے وہناں وچوں جد وی اپنا پنڈا چھڈا لیندا اے، فرشتے اوہدیاں پیراں ہیٹھ سر دھردے نیں۔ پاتر اُساری وچ اوہدی نفسیاتی سوجھ نوں بہوں دخل اے۔ پر بھاتے برکتے دونویں نفسیاتی ناول نیں۔ زبان دی سدھ پدھری ورت دا اے۔

میراں بخش منہاس پہلا مسلمان لکھاری اے جیہنے پنجابی وچ ناول لکھیا۔ "جٹ دی کرتوت" وچ اوہنے پینڈو جیون دی اک جھاکی وکھائی اے تے دسیا اے کہ کیویں ہسدے وسدے گھر اک جھوٹے ناں تے ناموس دی خاطر ککھوں ہولے ہو جاندے نیں۔ نواب خاں دی زمین دا کھسنا تے اوہدا دربدر پھرنا اپنے دل کھُبویں انداز وچ لکھیا اے کہ عام پڑھن والا متاثر ہوئے بغیر نہیں رہ سکدا۔ پاتر اُساری دی واہ وا اے۔ ایس ناول نوں اوس دور دے پینڈو جیون دا اک نمائندہ ناول آکھیا جا سکدا اے۔

تیجا پُڑا

۱۔ سنت سنگھ سیکھوں : لہو مٹی۔
۲۔ سرندر سنگھ نرولا : پیو پُتر، رنگ محل، لوک دشمن، نیلی بار، دین دنیا، جگ بیتی۔
۳۔ کرتار سنگھ دُگل : آندراں، نہوں دے ماس۔

ہن تائیں جنے وی لکھاریاں ناولاں نوں ہتھ پایا سی اوہ پاتراں دے پکھوں ایڈے اُچے نہیں سن۔ جے اک اُدھا ہے وی سی تے اوہدے اُتے مذہبی یاں سماج سدھار دی رنگنی ایڈی چوکھی سی کہ اوہنوں ہور کوئی موضوع سُجھدا نہیں سی۔ تیجے پُڑے دی کھیپ نے دُوجے مُلکاں دے ادب نوں رج کے پڑھیا سی۔ اکھاں کھول کے آلا دوالا ویکھیا سی۔ روس وچ انقلاب، جلیانوالہ باغ، بھگت سنگھ تے دُوجے دیش بھگتاں نوں پھانسیاں دے تختیاں تے لٹکایا جانا، مزدوراں تے کساناں دیاں تحریکاں تے ۱۹۳۵ء دی اگانہہ ودھو (ترقی پسند) تحریک، ایہہ سبھ ایہناں دیاں اکھاں سامنے بیتیا سی تے بیت رہیا سی۔ ایسے پاروں ایہناں دی پاتر اُساری حقیقی، بیان ڈھکواں، گوند پیچویں تے . . . پاس وچ خالص پنجابیت سی۔ کہانی وچ رس بھرن دی تھاں پاتر اُساری وَل وَدھ دھیان دِتا۔ حقیقت نگاری دی پکھوں ویکھیا جاوے تاں سنت سنگھ سیکھوں دا ناول لہو مٹی سبھ توں ودھیا نمونہ اے۔ چرن سنگھ شہید دے ناول" دو ووہٹیاں" وچ جس حقیقت نگاری نے جنم لیا سی تے نانک سنگھ دے ناولاں وچ جیہڑی . . . اُسری سی اوہ سیکھوں دے ناول وچ اسماناں نوں چھوہن لگ پئی۔ گوند اُساری نے گنجھل توں بناں پاتر اُساری تے ماحول دا اُلیکنا اپنے سِخر تے اے۔

سرندر سنگھ نرولا نے اَٹھ دس ناول تے باقی کہانیاں تے تنقید دیاں کتاباں لکھیاں نیں۔ سنت سنگھ دے وانگوں ایہہ وی مارکسزم توں متاثر اے تے اوسے عینک نال اپنے آلے دوالے نوں ویکھدا اے۔ ایہدی حقیقت نگاری دُوجے پُڑے دے لکھاریاں توں وکھ اے۔ ایہہ جیہڑے تجزیے کردا اے اوہ کسے وی ہور کمیونسٹ لکھاری توں وکھ نہیں ہوندے۔ جے کوئی امیر اے تاں ایس پاروں نہیں کہ اوہنے محنت کرکے تے سچجے ڈھنگاں نال روپیہ کمایا اے۔ سگوں غریباں دا لہو نچوڑ کے کٹھا کیتا اے۔ اوہنے لوکاں نوں چنگے دن آون دے خواب وی دتے نیں۔ فیر جزبیات نگاری توں بہوں کم لیا اے۔ اوہ اپنے ناولاں وچ لوکاں نوں لوک دشمناں تے اپنے پرائے وچ تمیز کرنی دسدا اے۔

کرتار سنگھ دُگل دیاں کہانیاں دے ہُن تائیں ۱۲ مجموعے چھپ چکے نیں تے اوہنے ہلے دو ای ناول جیویں" آندراں"، "نہوں تے ماس" لکھے نیں۔ ایہہ دی اگانہہ وَدھو لکھاریاں دی پرنالی دا لکھاری اے، پر ایہہ کدھے راہ پے گیا اے۔ جیویں ایہدیاں کہانیاں تے جنسیاتی رنگن چڑھی ہوئی ہوندی اے، اوسے طرح ایہدے ناول دی ایس رنگن توں بچے ہوئے نہیں۔

اصل وچ عصمت چغتائی تے سعادت حسن منٹو وانگوں ایہنے وی زندگی دے جنسی پکھ دے اُیکن نوں ای اگانہہ ودھون دی گل سمجھ لیا اے۔ جنسیاتی توں وکھ ایہدی نفسیاتی سوجھ وی بہوں تکھی اے۔ ایہہ ہر پاتر، ہر واقعہ دے اندر وڑ جاندا اے تے اوہنوں کمال استادی نال چتر دا اے۔ وڈیاں، بالاں، پسوآں، مرداں تے سوانیاں بارے ایہدا علم اینا ای وسیع اے جنّا کوارے منڈیاں تے جنسی مریض کڑیاں نوکراں ٹانگے والیاں بارے۔ اوہدے دوناں ناولاں وچ اوہدے نفسیاتی مطالعہ دا ڈھیر پتا ملدا اے۔

چوتھا پُڑا

۱۔ جسونت سنگھ کنول: پالی، پورن ماشی، رات باقی ہے، سول لائنز، ہانی وغیرہ۔

۲۔ نرندر پال سنگھ: ملاح، سیناپتی، اُنتالی ورہے بعد اک راہ، اِک پُرلا، شکتی، ترپاجال، امن دے راہ، اک سرکار باہجوں، ایت مارگ جانا۔

۳۔ امرتا پریتم: ڈاکٹر دیو، پنجر، آہلنا، بلاوا، اک سوال، اشو وغیرہ۔

۴۔ سرجیت سنگھ سیٹھی: جنتا جاگی، ریت دا پہاڑ، اک شہر دی گل، کندھی اتے رُکھڑا۔

۵۔ عبدالمجید بھٹی: ٹھیڈا۔

۶۔ افضل احسن: دیوا تے دریا۔

ایس پُڑے دے لکھاری ملکی ونڈ مگروں ناول دے کھیتر وچ اُترے نیں۔ ایہناں دیاں راہواں وکھو وکھ نیں۔ ایہہ پُرانے ناول کاراں وانگوں اِک اک موضوع تے مل مار کے نہیں بہہ گئے۔ ایہہ اک تاریخی ناول لکھدے نیں تے دوجا سماجی تے تیجے وچ کتے ہور اُپڑ جاندے نیں۔ ایہناں سا ہویں زندگی اک کھلا ڈھلا سمندر اے۔ کدی ٹُبھی ماردے نیں تاں اوہدے وچوں گھوگا کڈھ لیاوندے نیں، دُوجی ٹُبھی ماردے نیں تاں موتی کڈھ لیاوندے نیں۔ اج تائیں پنجابی ناول جو پینڈے مار آیا اے، ایہناں لوکاں اوہنوں سانبھیا تے اگے ودھان دا جتن کیتا اے۔

جسونت سنگھ کنول، نانک سنگھ دی پرنالی دا ناول کار اے۔ اوہنے حقیقت نگاری تے رومانی انداز نوں رَلا کے پیش کیتا اے۔ ایہدے ناولاں دی کہانی نک دی سیدھے ٹُردی اے تے اوہدے وچ کوئی موڑ گھیر نہیں آوندے۔ ایہنے اپنے پاتر پنڈاں وچوں لے

نیں تے اوتھوں دی زندگی نوں وساریا اے ۔

نرندر پال سنگھ آپوں وی فوجی اے تے اوہنے اپنے ناولاں وچ وی (اک دو ناول چھڈ کے، جیہڑے سماجی مسلیاں اُتے نیں) فوجی جیون نوں اُلیکیا اے ۔ اک سرکار با جھوں اوہنے رنجیت سنگھ دی فوجی زندگی بارے لکھیا اے اتے اوسے سلسلے وچ پاکستان وی آیا سی تاں جے اوہناں تھاواں نوں اکھیں ویکھ سکے جتھے جتھے رنجیت سنگھ نے لڑائیاں لڑیاں سن۔ سبھ توں چنگا ناول اوہدا "امن دے راہ" اے، جیہدے وچ اوہنے جنگ دے خلاف نعرہ اُچا کیتا اے ۔ گھاٹ اوہدے ناولاں وچ اوہوای اے جیہڑی دُوجے تاریخی ناول لکھن والیاں وچ ہوندی اے ۔ ایہہ لوگ اپنے مُکھ پاتراں وچ نیکی، جرأت وغیرہ دا رنگ چوکھا بھر دے نیں پر ایہہ وسّر جاندے نیں کہ زندگی وچ انج نہیں ہوندا ۔ ہر انسان وچ کجھ برائیاں ہوندیاں نیں ۔ جیہناں وَلوں ایہہ لکھاری اکھّاں لوٹ لیندے نیں تاں انجے اوہ پاتر حقیقت دے نیڑے نہیں رہندے ۔

امرتا پریتم بنیادی طور تے شاعرہ اے ۔ اوہدے ناولاں تے اوہدی شاعری دی رنگن ڈھیر چڑھی ہوئی اے ۔ اوہ زندگی نوں ڈراونی تے بھیانک نہیں چیتر دی ۔ سگوں اک شاعر دی نظر نال ویکھ کے اوہدے وچ رنگ بھرن دی کوشش کردی اے ۔ اوہ مایوس نہیں ۔ جتھے اج پھل نہیں کھڑدے ستے دیرَن تھاں پئی اے ۔ اوہنوں امید اے اوتھے کل باغ ہووے گا تے آون والیاں نسلاں دے بال اوتھے موجاں مانن گے ۔ تینوں دے پاتر اوہدے ناولاں وچ واہ وا اُگھڑے نیں ۔

سرجیت سنگھ سیٹھی دا مطالعہ بہوں وسیع تے مشاہدہ بہوں ڈونگھا اے ۔ اوہدے ناولاں وچ بھانت بھانت دے پاتر لبھدے نیں ۔ ایس پاروں اوہ ایس پُڑے دے ساریاں لکھاریاں نالوں وکھرا اے ۔ اوہ ڈھیر سارے پاتر سے کے اپنے ناول وچ کھلار دیندا اے ۔ پر اک سیانے چھیڑو وانگوں کلّے کلّے تے نظر رکھدا اے ۔ گھاٹ اوہدے وچ اِکوای اے کہ اوہنے زندگی دیاں سُچیاں قدراں نوں چھڈ کے شرابیاں کبابیاں، کنجریاں، عیاشی دے اڈّے کھولن والیاں نوں اپنے پاتر بنایا اے ۔ ایہہ ٹھیک اے کہ ایہہ لوگ وی ساڈے ای سماج دا انگ نیں، پر جد اِک کچا لکھاری ایہناں نوں الیکن لگدا اے، اوتھے اوہدا ٹھوکر کھا جانا تے اپنے پاتراں نوں چیترن لگیاں اوہناں نال واپرے واقعات نوں قلم دی نوک کے چاڑھن ویلے اپنے منصب توں وسّر جانا ممکن نہیں ۔ اوہ مٹھا مٹھا مزہ لین لگ پیندا اے اتے پڑھن والے نوں وی

اپنے نال ای روڑھ کے لے جاندا اے۔ پڑھن والے اوہناں پاتراں دی گھناؤنی زندگی توں نفرت کرن دی تھاں اوہناں نوں چسکا لے کے پڑھدے نیں تے اوسے وہن وچ وگن بارے سوچ دے نیں۔

پاکستان وچ سبھ توں پہلاں ناول جوشو افضل الدین دی "برکتے" چھپیا سی۔ اوہدے مگروں عبدالمجید بھٹی دا "ٹھیڈا" چھپیا۔ ایس ناول وچ ساڈے وگڑے ہوئے سماج دا چہرہ مہرہ لبھدا اے۔ شاہدہ نصیر توں لے کے چاؤلا، باغ والے بڈھے، کالجیٹ منڈے، ٹانگے والے، خوشیا، گل خاں، سبھ اِکو رنگ وچ رنگے ہوئے نیں۔ اک نیکی دیاں قوتاں جھکھڑ وچ دیوے بال رہیاں نیں، پر اوہناں دی لو ایس کونجھی اے پئی اوہ کسے ہور نوں راہ نہیں دکھا سکدی۔ پاتر اُساری وچ مینوں گھاڑا گھٹ لگیا اے۔ پاتر جیویں جیویں ناول وچ آؤندے جاندے نیں، ٹردے جاندے نیں۔ اوہناں دے اگے پچھے دا کوئی سر نہیں لبھدا۔ انج جاپدا اے کہ اوہ رتا کو جھلکی دین تے اگانہہ ٹر جاون، ایہدے توں وکھ اوہناں دا ہور کوئی کم نہیں۔ ایسے پاروں میں "ٹھیڈا" نوں ناول دی تھاں ناولٹ ای آکھاں گا۔ اِک شاہدہ دا پاتر اے، جیہڑا چنگی طرح اُگھڑ کے ساڈے سامنے آؤندا اے اتے میری جاچے ایہو ای بھٹی ہوری دکھاؤنا چاہوندے نیں۔

افضل احسن ہوراں دا ناولٹ "دیوا تے دریا" پاکستان بنن مگروں سبھ توں پہلا ناولٹ اے۔ میراں بخش منہاس ہوراں پینڈو جیون دے اک پکھ دا نقشہ کھچ کے ناں کھٹیا سی، پر افضل احسن ہوراں سارے پینڈو جیون نوں ناولٹ دے کلاوے وچ لے لیا اے۔ ایہہ ٹھیک اے پئی ناولٹ دے پاتر سکھ مذہب نال تعلق رکھدے نیں، پر ایہہ پاتر اَج دی ایتھے وسدے رسدے نیں۔ جٹاں دے کسے وی پنڈ دی ایہہ کہانی ہو سکدی اے۔ جٹاں دے مان تران، ریتاں سوچن دا انداز ہوندا اے، جیہنوں اک وڈے کلاکار وانگوں اُلیکیا گیا اے۔ پاتر اُساری جنھی دی سلاہی جائے گھٹ اے۔ ناولٹ دی زبان نرول تے ڈھکویں اے۔

اُپر دسے گئے ناول کاراں توں وکھ ہور وی ڈھیر سارے لکھاری میدان وچ نتر چکے نیں۔ جیویں بھارت وچ مہندر سنگھ سرنا، گورچرن سنگھ، کیسر سنگھ، سادھو سنگھ ہمدرد، ہری سنگھ دلبر، سرندر سنگھ کوہلی تے گوردیال سنگھ پھُل تے پاکستان وچ نواز، الطاف قریشی، شوکت چودھری، ریاض احمد سلیم تے افضل طاہر وغیرہ ایہناں بھارتی ناول کاراں بارے کجھ کہنا اوکھا ای جاپدا اے کیوں جے ایہناں دے ناولاں وچ ہلے کوئی بھجواں رنگ نہیں آیا۔

یاں تاں فیر کوئی سنت سنگھ سیکھوں وانگوں اِکو ناول لکھے تے ناول دی دھار کسے ہور وہین وچ پا دیوے باں فیر اوہدے چار پنج ناول چھپن تاں فیر ای اوہدے بارے گل کتھ ہوسکدی اے۔ اک ادھے ناول نال نہ تاں کسے دے زندگی دے نظریے بارے ای پتا چل دا اے تے نہ ادبی پدھر دی گل کھُلدی اے۔

پنجابی ناول دی عمر ہلے سٹھاں کو ورہیاں دے لاگے چاگے اپڑی اے تے گھٹ وددھ پنج کو سو ناول لکھیا جا چکیا اے۔ ایہہ ٹور کوئی ایڈی بھیڑی نہیں کہ اسیں مایوس ہو جائیے۔ ایہہ وی من وچ کوئی باک نہیں کہ اجے ناول اوہناں اُچیاں ٹیسیاں تے نہیں اپڑیا جتھے پنجابی کہانی تے ناٹک اپڑ چکے نیں۔ ایہدی وجہ ایہو ای کہ ناول کار نوں بہوں پکّی علم ہونا چاہیدا اے زندگی دا مشاہدہ ڈونگھا تے تجربہ نگرّ، تاریخ، نفسیات، اقتصادیات دا جانوں، سیاسی تے سماجی سوجھ تکھّی تے دنوں دن بدلدی دنیا دے حالات دا انگ نکھیڑ کر سکدا ہووے۔ ادب دے سارے انگاں وچ ناول نوں ای وڈیائی ملی اے کہ اللہ زندگی نوں باقی ساریاں انگاں نالوں ودھیرے چنگا چتردا اے۔ شاعر جذبیاں نال کھیڈدا اے۔ ناٹک کار دی کامیابی اداکاراں تے سٹیج اُتے اے۔ کہانی کار زندگی دی صرف اکو جھلاکی دکھاندا اے، پر ناول کار سارے جیون نوں اپنے اندر سموکے گل کردا اے اتے جے اوہنے دی زندگی دا اکو اِک رُخ ویکھیا ہووے تاں اوہدے توں اپنا گھر بیتیا، ماں، مادام بواری، ٹیس وغیرہ اُچے پدھر دے ناولاں دی امید نہیں کیتی جاسکدی۔

جناب محمد آصف

پنجابی ناول

ناول جس طرح اجکل سمجھیا جاندا اے، پنجابی ادب وچ اِک اوپری جیہی چیز اے۔ پنجابی وچ ایس خاطر کوئی وکھراناں نہیں، پر ایہہ ادب دا پورا تے مکمل روپ اے۔ جس دا جاگیرداری نظام دے خاتمے دے نال سرمائے داری نظام دے شروع وچ رواج ہویا۔

ناول اطالوی زبان دے لفظ NOVELLA توں نکلیا اے جس دے معنی اک قسم دی بیانیہ کہتا کہانی اے یا گل بات اے، جس دے کیریکٹر عام زندگی وچوں لئے کے اوہناں دے عملاں اُتے نکتہ چینی کیتی جاوے۔

انگریزی زبان دی ڈکشنری وچ ناول دے اَرتھ نواں، اوپرا تے انوکھا نیں۔ کئی چیزاں زندگی وچ اینیاں عام ہوندیاں نیں کہ بندہ اوہناں کولوں بے دھیانے ہو کے لنگھ جاندا اے، پر کجھ بندے، کجھ گلاں عام نہیں ہندیاں کجھ وکھریاں۔ اوپریاں تے نکھڑدیاں ہندیاں نیں تے لوکاں دا دھیان آپ مہارے اپنی ول کھچ لیندیاں نیں۔

ناول دی اِک ہور تعریف وی اے۔

A FICTITOUS PROSE NARRATIVE OF a TALE PRESENTING REALLIEE OF MEN WOMEN.

جے ایس تعریف نوں سرسری طورتے پرکھیا جاوے تاں کجھ اَن جُڑیں جیہی لگدی اے۔ ایہدے پہلے حصے وچ ناول نوں فرضی تے من گھڑت دسیا گیا اے تے اخیر وچ اسدا کم انسانی زندگی دی سچی تصویر کھچنا دسیا گیا اے، پر ڈونگھی اکھ نال ویکھناں ایہہ سچیائی صاف اُگھڑ آوندی اے۔ ناول دے پاتر عمل تے واقعات، تھاواں وغیرہ بیشک من گھڑت ہی ہندیاں نیں تے حقیقت توں دُوردی۔ ناول بارے ایس نالوں ہور ودھ کوئی بھلیکھا نہیں پایا جاسکدا کہ اس نوں حیاتی توں

دکھرا دسیا جاوے تے ایہہ بھی نہیں ہو سکدا کہ اس وچکارلے واقعے ہو بہو حرف بحرف کدھرے خاص تھاں، کسے خاص بندے نال بیتے ہوون، پر ایہہ گل دی سمجھنی بے حد ضروری اے کہ ایسیں اک ناول دی کسے خاص سطر اُتے اُنگلی رکھ کے ایہہ نہیں آکھ سکدے کہ انج کدی ہو ای نہیں سکدا۔

رالف فوکس نے اپنی کتاب "دی ناول اینڈ دی پیپل" وچ ناول دی تعریف کر دیاں دسیا اے کہ "ناول اوہ پہلا فن اے، جو بندے دی پوری حیاتی نوں ظاہر کردا ہے" پوری حیاتی توں اسدا مطلب بندے سماجی رشتیاں توں حاصل ہوون والی شخصیت نوں اک خاص پیٹرن راہیں سمجھن دا جتن ہے۔ انج ناول ادب دا اک اجیہا روپ اے، جیہڑا کسے دی پوری زندگی نوں الیکدا ہے۔ ای ایم فارسٹر نے بھی ایہو گل آکھی اے کہ ناول کار دا بنیادی کم ایہہ ہے کہ اوہ حیاتی دے لُکے ڈھکے رشتیاں نوں دس کے بندیاں دی زندگی بارے واقفیت وچ وادھا کردا ہے۔

اطالوی زبان وچ ناول دی سبھ توں چنگی مثال ڈی کامرون اے، جس دا مصنف BOCCACIO سی اوہ ۱۳۵۳ء وچ لکھیا گیا تے دنیا دے مشہور لکھاریاں نے اس توں لابھ کھٹیا۔ شیکسپیئر دے ڈرامے مرچنٹ آف وینس، رومیو جولیٹ، جرمن لکھاری لیسنگ دا NATHAN DER WEISE لانگ فیلو دی ٹیلز آف اے وے سائیڈ ان۔ انگریز شاعر چاسر دی TROILUS AND CREISSIDA ٹینی سن دی فالکون سبھ ڈیکامرون دے سہارے لکھیاں گئیاں۔ اصلوں ناول وڈی عمر دا نہیں۔ ناول نال رلدیاں مِلدیاں چیزاں دا الگ بھگ دنیا دے سارے دیساں وچ ویلے کویلے رواج رہیا اے، پر اوہ ایہناں اصولاں اُتے پوریاں نہیں سن اُتردیاں، جنہاں نوں ناول دی کسوٹی من کے اَج کل دے ناول دی تعریف کیتی گئی اے۔

ناول اک لمبی کہانی نوں بیان کردا ہے۔ اک ناول کسے کہانی دا ہونا پہلی شرط ہندا ہے۔ ناول وچ ہیرو دی عمر دے بہت سارے حصے دا حال آ جاندا اے۔ کئی واری پیدائش توں موت تیک دا حال بھی دتا گیا ہندا ہے۔ ای۔ ایم فارسٹر دے خیال مطابق ناول دا کم زندگی دے پنج حصیاں جمن، مرن، سون، کماں تے پیار بارے واقفی دینا ہے۔ ناول اپنے کھلے پیٹے تے لچکدار بنتر دے کارن ایہہ لوڑاں چنگی طرح پوریاں کر سکدا اے۔ میرین کرافورڈ دے خیال وچ ناول اک جیبی تھیٹر اے کیونکہ ایہہ اپنے پیٹے وچ نہ صرف پلاٹ تے پاتراں نوں سمالیندا اے سگوں سٹیج تے ڈرامے دے ہنر توں بھی آزاد اے۔ ایس نوں پاتراں دی پوشاک تے ماحول نوں سجاؤن دے سامان دی بھی لوڑ نہیں ہندی ایہناں ساریاں ضرورتاں نوں پورا کرن واسطے ناول کار دا لفظی ہنر

کافی ہندا اے۔

پنجابی ناول پچھلی صدی دے انیخیر وچ بنگالی، اُردو، ہندی دے راہیں وجود وچ آیا تے حالی تیک اپنے پورے رنگ روپ وچ اُبھر کے سامنے نہیں آیا۔ اسدا کارن ایہہ ہے کہ اک چنگے ناول دی تخلیق بڑی محنت تے ڈونگھی سوجھ دا تقاضا کردی اے، جس لئی حالے تیک کوئی پنجابی ناول کار اپنے آپ نوں تیار کر کے نہیں آیا، پر انسانی زندگی دی کہانی سنن دی چاہ انوکھی تے نویں نہیں۔ پنجابی وچ ایس ریجھ نوں پورا کرن لئی ناول دی طرح لمبی کہانی بیان کرن والی اک شئے "قصہ" ساڈے ادب وچ بہت ملدی اے، جس وچ ناول وانگوں ساریاں خوبیاں موجود نیں۔ قصہ کاراں دی اپنے وقتوں بیان کرن دی کھلھ تے ناٹکی بندشاں دی انہوند قصیاں نوں ناول دے وادھیرے نیڑے کر دِتا اے۔

پنجابی وچ ایہجے قصیاں دی چوکھی گنتی اے، جو اپنی لمبی کہانی پاتر اُساری پلاٹ تے قصہ نویس دی اپنی وٹوں (منقولہ شاعر) بیان کرن دی ریت دے کارن شعری ناول کہے جاسکدے نیں، پر ناول دا پرانے قصیاں نال کوئی تعلق قائم نہیں کیتا جاسکدا۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ پنجابی دے سارے قصے ناول وانگوں کسے نہ کسے پیار گنجھل دے چوفیرے گھمدے نیں۔ کئی قصے ایہجے بھی نیں جیہناں وچ پیار دا مضمون ہی نہیں سگوں ایہناں وچ کسے نہ کسے اخلاقی، سماجی یا مذہبی الجھن دا حل بھی موجود اے۔ حقی گل ایہہ اے کہ پنجابی وچ ویہویں صدی دے شروع توں پہلوں ناول دا کوئی خاص نشان نہیں سی۔ بھائی ویر سنگھ نے سنگھ سبھا تحریک دی پرچار خاطر خالصہ ٹریکٹ سوسائٹی ولوں مذہبی ناول لکھنے شروع کیتے۔ ایہناں دا مشہور ناول سندری جیہڑا ۱۸۹۸ء وچ چھپیا تے ۱۹۴۷ء تیک اُس دی گنتی ۹۲ ہزار تک پہنچی۔ چرن سنگھ شہید دی شراب کور ناول، موہن سنگھ وید دا اک سکھ گھرانا ناول ایس لہر دے دوجے اگھے ناول نیں، جنہاں وچ سکھ مذہب دا پرچار تے سکھ سماج دا سدھار بیان کیتا گیا اے۔ میراں بخش منہاس نے ۱۹۲۷ء وچ اک سماج سدھار ناول نواب خاں عرف جنٹ دی کرتوت، جوشوا فضل دین دے ناول پتی درتا کملا، پربھا، برکتے، منڈے دا مُل بھی اخلاقی تے اصلاحی طرز دے چنگے ناول نیں۔ پاکستان وچ پنجابی دا پہلا ناول ناصر امرتسری دا بینگھ ہلارے اے۔ اس دے پچھوں تن چار ہور ناول عبدالمجید بھٹی دا ٹھیڈا، سلیم خاں گمی دا سانجھ نیں تے افضل احسن دا ناول دیوا تے دریا اے۔ منظور الٰہی قریشی نے بولدے پتھر لکھیا۔ ڈاکٹر محمد باقر ہوراں دا اک ناول ہٹھ اے جس بارے سنیا جاندا اے کہ اوہ چھپن توں پہلاں ای ایم اے پنجابی دا کورس تجویز ہو گیا اے، جس توں اس دے معیاری ہون دی آس پجدی اے۔

اجے تاں پنجابی ناول دی عمر ستر پچھتر سال ای ہُندی اے پر ایس وچ گِسے پکھوں وی کوئی خاص وادھا نہیں ہویا نہ ہی ایہہ اجے تیک اس تھاں اُتے اپڑیا اے جتھے پنجابی کہانی اَپڑ چکی اے نہ ہی ایہہ پنجابی ڈرامے دے برابر کھڑا ہویا اے۔ ایویں گنتی دے پنج ست ناول نیں۔ ایس کمی دا سبب ایہہ ہے کہ اک چنگے ناول کار نوں دنیا دے علم، سائنس دا مطالعہ، حیاتی دا مشاہدہ، تاریخی، نفسیاتی، سیاسی تے سماجی سُوجھ، وقت، کرڑی محنت، لگن تے زبان دی لوڑ ہُندی اے ایہہ سبھ کجھ ساڈے کسے اک ناول کار کول نہیں۔ ایہہ بھی سچ اے ساڈے لوکاں انگریزی ادب نوں رَج کے پڑھیا پر اپنی ماں بولی وَلوں بے پرواہ ہی رہے۔ واہگہ پار پنجابی ناول وچ کافی وادھا ہویا تے تے واہ واہ سوہنے ناول لکھے گئے نیں۔ ایہناں وچوں سردار نانک سنگھ موہرلی قطار وچ کھڑا اے۔ جسونت سنگھ کنول، سنت سنگھ سیکھوں، اُمرتا پریتم، سریندر سنگھ نرولا، سرجیت سنگھ سیٹھی، کرتار سنگھ دگل، نریندر پال سنگھ، ترلوک سنگھ، ایس ایس اموِل کجھ چونویں ناں نیں۔ اسیں ایتھے انگلینڈ فرانس تے روس دے ناول بارے عام واقفی دینا ضروری سمجھدے ہاں تاں جو ساڈے نویں پنجابی ناول کاراں نوں ایہناں توں کجھ سیدھ مل سکے تے دنیا دے اُچے ناولاں دے معیار دے اُتے پنجابی ناول نوں اپنے پَیراں اُتے اگوں کھڑا کیتا جا سکے۔

انگریزی ناول دا مُڈھ سولھویں صدی عیسوی وچ سر فلپ سڈنی توں بجھا دسیا جاندا اے۔ اس دی تخلیق "کاونٹیس آف پیمبروکس آرکیڈیا" اٹھارھویں صدی تیک رومانی ناولاں وچ سرکڈھ رہی۔ کئی نقاد اس نوں ناول کہن توں وی جھکدے نیں۔ سڈنی دی ایس کہانی دے اک پاتر دے ناں اُتے ہی پچھوں رچرڈسن نے اپنی ہیروئن دا ناں پامیلا رکھیا۔ اوس سمے اک ہور انگریز ناول کار جوِن للی ہویا اے جس بارے آکھیا جاندا اے کہ اُو ودھیرے سمے تیک یاد رکھیا جاندا جے کر اوس توں جھٹ کُو پچھوں شیکسپیئر نہ پیدا ہو جاندا۔ اس دے ناولاں یُوفُویس تے یوفوس اینڈ ہز انگلینڈ وچ کہانی گھٹ اے، پر اوس سمے دی راہ ریت اُتے چنگی بحث کیتی گئی اے۔ اس دے مگروں رابرٹ گرین، تھامس لاج وغیرہ بھی للی تے سڈنی دی راہ اُتے چلدے رہے۔

ستارھویں صدی دا سبھ توں وڈا ناول کار جون بنیاین اے جس دا مشہور ناول دی پلگرمز پراگریس اے۔ ڈینیال ڈیفو اوس سمے دا اک ہور چنگا ناول کار سی۔ اس دے ناول رابنسن کروزو، مول فلینڈرز، کرنل جیکو تے رخسانہ نیں۔

سیموئیل رچرڈسن ۱۶۸۹ء دے مشہور ناول پامیلا، کلریسا تے سر چارلس گرینڈی سن نیں۔

رچرڈسن دا سنگی ہنری فیلڈنگ (۱۷۰۷ء) وچ ہویا۔ اوس نے (۱۷۴۲ء) وچ ناول جوزف اینڈریو لکھیا جو بے حد سلاہیا گیا۔ اس دا دُوجا ناول ٹام جونز (۱۷۴۹ء) وچ لکھیا گیا۔ فیلڈنگ دا آخری ناول امیلیا (۱۷۵۱ء) وچ چھپیا۔ اس توں پچھوں ٹوبی ایس سمالیٹ (۱۷۲۱ء) دے ناول راڈرک رینڈم تے پیریگرن چنگے مشہور ہوئے۔ لارنس سٹرن (۱۷۱۳ء) نے بھی کئی ناول لکھے، پر اس دا سینٹی مینٹل جرمنی ہی لوکاں نوں پسند آیا۔ ہنری میکنزی نے ناول "دی مین آف فیلنگ" لکھیا۔ ہارلیس والپول (۱۷۱۷ء) نے دی کیسل آف اوٹرنیٹ تے ولیم بیک فورڈ (۱۷۵۹ء) دا تھیک ناول دا وادھا کیتا۔ مسز این ریڈ کلف (۱۷۶۴ء) اپنے پنج ناولاں وچوں دی مسٹریس آف اوڈلفو تے ایٹالین مشہور ہوئی۔ اِک ہور ناولسٹ میتھیو گریگری (۱۷۷۵ء) وچ ہویا، جس دے ناول "دہی مونک" نے شہرت کھٹی۔ جین آسٹن (۱۷۷۵ء) نال انگریزی ناول دے فن نے نواں موڑ لیا۔ اس دے مشہور ناول پرائیڈ اینڈ پریجوڈس۔ نارتھینجر ایبے تے مینز فیلڈ پارک نیں۔ ایسے دور وچ اِک ہور وڈا ناول کار سر والٹر سکاٹ (۱۷۷۱ء) ہویا اے۔ اس دے مشہور ناول ویورلے گائی مینرنگ، ایٹی کوئیری، اولڈ مارٹیلٹی دی ہارٹ آف مڈلوتھین وغیرہ نیں۔ سر والٹر دے نال ای اِک ہور ناول کار تھامس لوپیکاک (۱۷۸۴ء) ہویا اے۔ اس دے مشہور ناول میڈ میرین، مس فار چونز آف ایلفن نیں۔

انیہویں صدی دا مشہور ناولسٹ چارلس ڈکنز (۱۸۱۲ء) اے، جس نے پکوک پیپر نال انگریزی ادب وچ اپنی تھاں بنائی۔ اس دے مشہور ناول ڈیوڈ کاپر فیلڈ، بلیک ہاؤس تے ہارڈ ٹائمز نیں۔ ڈکنز دا سنگی ولیم میک پیس تھیکرے (۱۸۱۱ء) اے۔ وینٹی فیئر اس دا پہلا ناول اے۔ پنڈینیس، ہنری اسمنڈ اس دے ہور ناول نیں۔ اولیور لٹن (۱۸۰۲ء) نے کئی اِک تاریخی ناول لکھے، جنہاں وچوں "دی لاسٹ ڈیز آف پمپی" مشہور اے۔ چارلس کنگزلے (۱۸۱۹ء) نے پروپیگنڈہ ناول لکھے۔ ایلسٹ اس دا کامیاب ناول اے۔ کنگ لیک، سر رچرڈ برٹن رچرڈ جیفریز، ہڈسن وغیرہ نے بھی اِک اِک ناول لکھیا۔ چارلس ریڈ نے اپنے اِک ناول وچ جیل پربندھ نوں بھنڈیا۔ مسز گاسکل نے بیوپاری اجارہ داری دے ظلم نوں ناول وچ بیانیا۔ ولکی کالنس نے وومن اِن وائٹ وچ اپنی کلا وکھائی۔ ایملی برانٹے (۱۸۱۸ء) اپنے اِکو ناول وُدرنگ ہائیٹس نال شہرت کھٹ گئی۔ جارج ایلیٹ (۱۸۱۹ء) دے مشہور ناول سینز آف کلیریکل لائف، ایڈم بیڈر، رمولا وغیرہ نیں۔ انتھونی ٹرالوپ دا ناول وارڈن دی کافی مشہور ہویا۔ ہنری جیمز اِک ہور مشہور ناول نگار اے جس دے ناول ڈیزی ملر، دی گولڈن

باول، دی ٹریجک میوز مشہور نیں پر تھامس ہارڈی (۱۸۴۰ء - ۱۹۲۸ء) دے ناول دی میئر آف کیسٹر برج، دی ٹرمپٹ میجر، دی ٹیس بے حد مقبول ہوئے تے نویاں ناول کاراں لئی اک سیدھ ثابت ہوئے۔ انگریزی ناولاں دی قطار وچ ناتھینئل ہاتھورن دا ناول دی سکارلٹ لیٹر تے ہمینگوے دے عالمی شہرت والے ناول "دی مین اینڈ دی سی" دا ذکر دی ضروری اے جس نوں نوبل پرائز ملیا۔ نوبل پرائز پاون والی اک ہور ناولسٹ خاتون پرل بک اے۔ انگریزی ناولاں وچ ورجینیا وولف تے آلڈس ہکسلے نے عام تکنیک توں ہٹ کے انوکھے تجربے کیتے نیں۔

روس وچ ناول رانی کیتھرائن دے ویلے کرامزن، راڈشچیو، ازآنیلو ونطبینی ژاگوسیکن نے کجھ ناول لکھے جنہاں اتے والٹر سکاٹ دا اثر سی۔ اوس سمے توں ہن تیک سارے سمے وچ روسی ادب دا دُھرا الیگزنڈر سرجیوک پشکن (۱۷۹۹ء - ۱۸۳۷ء) دے دوالے گھُمدا اے۔ اس دا کامیاب ناول کپتان دی دھی اے۔ اس دا ماسٹر پیس ناول ایوگینی اینگن منیا جاندا اے، جیہڑا شعراں وچ اے۔ آنیگن دی شکل دا جھاولا لرمانتو و ترگے نیو۔ گنکاروف تے چیخوف دے پاتراں وچ بھی ملدا اے۔ لرمانتوو (۱۸۱۴ء - ۱۸۴۰ء) دے ناول "اے ہیرو آف اور ٹائمز" نوں بلنسکی نے پہلے درجے دا ادبی ستارہ آکھیا ئے۔ گوگول (۱۸۰۹ء - ۱۸۵۲ء) روسی ادب دا اک ہور موڈھی اے۔ "مردہ روحاں" اس دا اک شاہکار ناول اے، جیہدی سارے یورپ وچ اک خاص تھاں اے۔ گوگول توں پچھوں ترگینیو پہلا اُچا ناول کار سی۔ ترجے نیو (۱۸۱۸ء - ۱۸۸۳ء) پہلا روسی ناول کار اے، جیہڑا سارے یورپ وچ ترجایا گیا۔ اس نے روسی ادب نوں یورپی ادب وچ اک نروئی طاقت دے طور اُتے کھڑا کیتا۔ سپورٹس مین سکیچز، رُوڈین فادرز اینڈ چلڈرن، کیسموک، دی ورجن سٹایل اس دے کجھ مشہور ناول نیں۔ گنکاروف پیسیمسکی۔ شیڈرین۔ اسپونسکی۔ لیسکو دتے ماتخیلو نے بھی روسی ناول دا دائرہ کافی چوڑا کیتا۔ روسی حقیقت پسندی دی سکھر نوں ٹالسٹائی تے ودستوودسکی نے چھوہیا۔ دستوودسکی دا ناول "مُردیاں دا گھر" اس دی زندگی دا ریکارڈ جاں کچا چٹھا اے جو روسی ادب وچ سبھ توں وڈی انسانی داستان منّی جاندی اے۔ ٹالسٹائی دا ناول "دی وار اینڈ پیس" اج تیک سارے ناولاں وچوں اُچی منی جاندی اے۔ میکسیم گورکی دی تخلیق پرانے تے نویں روس وچکار لی انقلابی تبدیلی دے سمے دا میل پتھر اے۔ اس نے اپنیاں لکھتاں راہیں روسی انقلاب نوں اگے کھڑیا۔ ڈاکٹر ژواگو روس دا شہرہ آفاق ناول کار اے، جس نوں ادب دا نوبل پرائز ملیا۔

فرانس وچ ناول نے جیہڑی ترقی کیتی تے منزل ماری اے کسے ہور دیس دے ادب وچ ناولاں

دا رنگ اپنا نہیں اگھڑیا۔ فرانس وچ اٹھارہویں صدی دا پہلا چنگا ناولسٹ ایلین بسیج ہویا اے، جس دے دو ناول لاڈ ایبل بائیٹے تے گِل ولاس ڈی سیلین، ہلدے نیں۔ گل ولاس فرانس دا پہلا چنگا ناول اے۔ میری دا فرانس دا رچرڈا اے۔ اوس نے ہومر دیاں رومانسزتوں اپنے ناولاں دے پلاٹ لئے۔ اٹھارہویں صدی دے ہور ناول کار پریووس تے پیری نیں۔

انیہویں صدی وچ فرانس نے بہت وڈے ناول کار پیدا کیتے۔ وِگنی دا سنک مارس ایس صدی دی پہلی وڈی کرت سی۔ اِک ہور ناولسٹ میری می ہویا اے، جس نے اپنے ناول ڈی لازنس ناواں وچ اوس زمانے دی تصویر کھچی۔ پر ہیوگو دی رومانٹک ڈرامے تے ناول وچ اکو جہی تھاں اے۔ دوویں پاسیں اس دی پدھر دا ہور کوئی نہیں ہویا۔ اس دے ڈرامے ہرنینی دا رنگ۔ اس دے ناول نور ڈیم ڈی پیرس نے دی فرانس دے ادب وچ نرول رومانٹک نویاں لیہاں پائیاں۔ اس دا اک ہور شاہکار ناول لامزریبل اے۔ ڈیومس اک ہور اگھا ناول کار اے، جیہڑا ۲۷۷ کتاباں دا لکھاری اے۔ اس دے مشہور ناول مسکیٹیرز تے بریگلون نیں۔ ڈی بریگلون نوں سٹیونسن نے دنیا دی سبھ توں وڈی رومانٹک تخلیق کہہ کے ستکاریا سی۔ جذباتی ناول کاراں دی موہری جارج سینڈ اے۔ انڈیانا، جیکوئیں، لامیریس موسس، لا کمپینین اس دے ناول نیں، جنہاں وچوں کونسیلو تے لاکولیسی ودھیرے مشہور نیں۔ اس دے لامیر تے لا چینیپی ناولاں وچ پینڈو زندگی تے کساناں دا ذکر اے۔ حقیقت پسندی دے رنگ وچ بالزاک دا ناں بہت اُچا اے۔ اس دے پہلے ناول لاچوائنز تے ڈی شیگرن نیں پر لامیسن، لامیس، اولڈ گوریو، لاکزن وغیرہ ناول ودھیرے مشہور ہوئے۔ بالزاک دی پائی لیہہ نوں ہور گوڑھا کرن والا سٹینڈ ہال اے۔ آرمینس تے لی نوتیر اس دے چنگے ناول نیں۔ پال ڈی کاک کئی سو ناول لکھن والا اک ہور اُگھا ناول کار اے۔ چارلس ڈی برنرڈ نے اپنے استاد بالزاک دے گھاٹے نوں پورا کیتا اے۔

فلابیئر (۱۸۲۱ء-۱۸۸۰ء) کوئیلے آیا رومانٹک ناول کار سی۔ اُسدا شاہکار میڈم بوویری اے۔ فرانس دے حقیقت پسند ناول کاراں وچوں اک ہور اگھا ناولسٹ زولا اے۔ اس دے مشہور ناول ٹرائس دائلز، لاکواٹرز تے ناناوغیرہ نیں۔

جناب عبدالغفور قریشی

پنجابی ڈراما

ڈراما ادب دا اک پرانا مکمل روپ اے۔ ایس وچ کسے کہانی، گل کتھ جاں واقعے نوں پاتراں راہیں اک مقررہ سمے وچ سٹیج اُتے کھیڈیا جاندا اے۔ ایہہ ضروری نہیں ہندا کہ اک پاتر مونہوں گل کرے۔ اگوں گل کرن دے ہور کئی ڈھنگ ہو سکدے نیں۔ ایکٹنگ ناچ تے سادہ بول چال راہیں وی ہو سکدی اے۔ کسے خاص قسم دے ڈرامے وچ مُوک ایکٹنگ وی ہو سکدی اے۔

ڈرامے جاں ناٹک دا جنم کدوں ہویا۔ یا دنیا دا پہلا ڈراما کیہڑا اے تے اس دا خالق کون اے؟ ایہناں سوالاں بارے کوئی فیصلہ نہیں دتا جا سکدا۔ پچھمی دیساں دے کھوجی یونان نوں ناٹک دا موڈھی دسدے نیں تے مصر والے اپنے دیس نوں ڈرامے دی جنم بھومی کہندے نیں۔ بھارتیاں نوں یقین اے کہ ناٹک دا جنم ایتھے ای ہویا۔ حقی گل ایہہ ہے کہ پوربی دیساں وچوں برعظیم پاکستان تے ہند دی تہذیب اُتے پچھم دے ملکاں وچوں یونان دی تہذیب بہت پرانی اے۔ پورب تے پچھم دیاں ایہناں دوواں تہذیباں دے مہری دیساں دا ڈراما وی اپنی اپنی تھاں تے پہلوں جمیا منیا پیندا اے۔ اسدا ثبوت ہندو مذہب دیاں پرانیاں روائتاں مطابق ایہہ ملدا ہے کہ مہندر وغیرہ دیوتیاں دے کہن اُتے برہما جی نے پنجواں وید ناٹ وید دے روپ وچ بنایا۔ اس نوں شنبو جی تے تانڈو ناچ تے پاربتی نے کومل نرت نال شنگاریا۔ اُسدے رنگ منچ دا کم بھرت منی نوں سونپیا گیا۔ ایہناں نے اپنے سو پتراں نوں ناٹک دے وکھرے وکھرے کاجاں دی سکھشا دے کے رنگ منچ اُتے کھیڈیا۔ بھارتی متھیاس نوں پتا لگدا اے کہ ناٹک دیولوک وچ جمیا۔ اندر دیوتا دی سبھا وچ سنگیت ناچ تے ناٹ ہندے سن۔

بھارتی ناٹک بارے بھرت منی (تیجی صدی قبل مسیح) نے ناٹ شاستر وچ دسیا اے کہ

ناٹک دی رچنا کردے اوہناں رگ وید (عیسیٰ توں پنج ہزار سال پہلو دا گرنتھ) وچوں گل کتھ دا ڈھنگ، سام وید توں سنگیت تے ناچ ڈھنگ، یجر وید وچوں بتاوا (ہتھاں پیراں تے چہرے توں مٹکے اظہار دا ڈھنگ) اتھر وید وچوں کام رس ظاہر کرن دیاں ریتاں لے کے ناٹ شاستر تیار کیتا۔ بھرت ناٹ شاستر دے ۳۶ حصے ڈاکٹر ہال نے اپنی کھوج نال دُنیا دے ساہمنے لیاندے نیں۔ پروفیسر میکس مُلر، لیوی تے ڈاکٹر برٹل دا وی ایہو خیال اے کہ بھارتی ناٹک دا جنم ویداں دے منتر گاؤن توں ہویا۔

کشاں راجیاں دے سمے تے ٹیکسلا یونیورسٹی دے اچاریا پانی دے ویاکرن (۴۰۰ ق م) تے پاتنجلی (۱۵۰ ق م) دے مہابھاش وچ بھی بھارتی ناٹک دا ویروا ملدا اے۔ ستویں صدی دے بھارت وچ کوی کالیداس ہویا اے۔ اس دے کئی ناٹکاں وچوں شکنتلا ناٹک دنیا وچ شہرت کھٹ چکیا اے۔ کالیداس دا دوجا ناٹک میگھ دُوت ہے۔ ایہہ شکنتلا وانگوں سٹیج اُتے کھیڈن والا نہیں سگوں ناٹکی کوتا دا اک پرانا تے انوکھا نمونہ اے۔ کالی داس دے پچھوں کوی تے ناٹک کار بھوبھوتی دا ناٹک مالتی مادھو اک انوکھا نمونہ اے۔ اشوک تے راجا ہرش دے سمے عام تیوہاراں تے مندراں وچ مہابھارت تے رامائن دیاں مذہبی کہانیاں دا ناٹک راہیں پرچار ہُندا رہیا۔ پچھوں اسلامی حکومتاں وچ بے شک ہنومان ناٹک ورگے ڈرامے لکھے گئے تے ناٹ شاستراں دے ترجمے بھی ہوئے، پر ڈرامے وچ کوئی خاص وادھا نہ ہویا۔

یونانی ناٹک

پچھم دے دیساں وچوں یونانی ناٹک دیاں عیسیٰ دے جنم توں چھیویں صدی پہلوں دیاں لکھتاں موجود نیں۔ یونانی ناٹک دی بنیاد بھی بھارتی ناٹک وانگوں مذہب اُتے رکھی گئی۔ کہانی، سماں تے استھان دیاں تن اکائیاں دا اصول بھی یونانیاں نے قائم کیتا۔ ایسکلس، صوفوکلیز، ارسٹوفینیز مشہور تے موڈھی ناٹک کار ہوئے نیں۔ ایہناں وچوں ارسٹوفینیز دا ڈراما ڈڈو بے حد مشہور اے۔ یونانی ڈرامے دا فن پچھوں روم، فرانس تے انگلینڈ وچ وَدھیا پھُلیا۔ سولھویں صدی عیسوی وچ ڈرامے نے یونانی اصولاں دی جکڑ بندی وچوں اپنے ہتھ پیر باہر کڈھے۔ سپین وچ ڈان کیوزٹ دے لکھاری سوینٹیز نے پرانیاں ریتاں توں ہٹ کے کئی ڈرامے لکھے۔ فرانس وچ وی مولیئر تے وکٹر ہیوگو ذہیں روشنی دے نظر آؤندے نیں۔

انگلستان وچ وی ڈراما عیسائی مذہب دی بانہہ پھڑ کے ٹریا۔ گرجا گھراں وچ کرسمس تے ایسٹر دیاں چھٹیاں وچ مقدس انجیل دیاں کہانیاں وچوں پلاٹ لے کے ڈرامے کھیڈے جاندے سن۔ سولھویں صدی وچ انقلاب دی ہنیری ناٹک کلانوں گرجا گھر وچوں چک کے باہر لے آئی تے ملکہ الزبتھ (۱۶۵۲ء) دے زمانے وچ انگریزی ڈراما اپنے وکھرے گھر "تھیٹر ہال" وچ وس گیا۔ ایس زمانے دے ناٹک کاراں وچوں شیکسپیئر، مارلو، جانسن تے لگڑ مشہور نیں۔ ایہناں توں علاوہ انگلستان نے کئی ہور نامی ڈراما نویس پیدا کیتے۔ انجیر برنارڈ شا پیدا کیتا۔ جولیس سیزر اس دا اک عالمی شہرت دا گنجھلدار ڈراما اے۔ اجوکے یورپ وچ یوجین اونیل، سارتے جین جیرا دو حقیقت پسندی دے موہری ناٹک کار نیں۔

لوک ناٹک

پنجاب دے پنڈاں گراواں وچ لوک ناٹکاں نوں کھیڈن دا بڑا پرانا رواج اے ایہناں وچوں راس، نوٹنکی، جلسے تے نقلاں مشہور نیں۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ ایہناں وچ ناٹکی گن بہت گھٹ ہندے سن، پر لوکاں دے من پرچاوے دا سارا سامان موجود ہندا سی۔ راس پاؤن والیاں نوں راس دھاریئے آکھیا جاندا اے۔ راس دھاری منڈے کڑیاں دا سوانگ دھار کے دھرتی دی پدھر اتے ہی سنن تے ویکھن والیاں دے گول دائرے وچ گھرے لوکاں دے ہاسے تماشے دا سامان پیدا کردے، جس وچ ہیر رانجھا، رانی قولاں وغیرہ دے قصے بیان کیتے جاندے۔

نوٹنکی

رنگ منچ دے لکھاری بلونت گارگی نے نوٹنکی نوں انج بیان کیتا اے:

اک تخت پوش اتے سارے کھیڈ کار بیٹھ جاندے۔ تخت پوش دے تن پاسے لوکاں دا اکٹھ ہندا۔ دو مشالچی، اک نگارے والا، اک سارنگی والا ہندا۔ کھیڈ کار لوکاں دے سامنے ہی سوانگ بھردے۔ آپو اپنا پارٹ ادا کر کے تخت پوش دے اک پاسے بیٹھ جاندے۔ حقہ پیندے۔ واری آئی تاں پارٹ ادا کرن لئی فیر اٹھ کھلوندے۔ اوہ تخت پوش اتے بیٹھے ہی چاہ پانی پی لیندے سن۔

نقلاں

نقل دا اِنکا جیہا لفظ وا تفی وا سمندر اے۔ نقل کسے دی بے وقوفی، سادگی، کنجوسی، بے علمی پھکڑپن دی بھنڈی کر کے ایکٹنگ راہیں دسی جاندی اے۔ ایہہ فلم کمپنیاں دی جان اے۔ ایہناں وِچ نِکے نِکے قصے کہانیاں دی جھلک، راگ، رنگ سبھ کجھ ہُندا اے۔ ویاہ شادی، ویہل دے دن، میلے ٹھیلیاں وِچ بھنڈاں دے اکھاڑے اج بھی جمدے نیں۔ ہن ناں بھنڈ ریڈیو تے ٹیلی ویژن اُتے بھی آ گئے نیں۔ نقلاں وِچ پینڈو ہاسا ناٹک دا وڈیرے رنگ ہُندا اے۔

پنجابی ڈراما سارے دا سارا جدید اے۔ اسدی تاریخ بے حد مختصر اے۔ ایہہ بھارتی تے یونانی ناٹک وچوں پھٹیا۔ بھارت وِچ جدید ڈراما انگریزی راج تے انگریزی ادب دے اثر ہیٹھ اُنیہویں صدی دے اخیر وِچ مذہبی ناٹ منڈلیاں تے کالجاں وِچ شوقیہ ڈراما کلباں راہیں آیا۔ جیوں جیوں لوکاں وِچ ڈراما ویکھن دا شوق جاگیا، چلن پھرن والیاں کئی ڈراما پارٹیاں تے ڈراما کمپنیاں بن گئیاں۔ ایہناں دے ساز و سامان وِچ وادھا ہویا تاں شہراں وِچ ایہناں دے پکے تھیئیٹر بن گئے۔ دھارمک ناٹ منڈلیاں وِچ ہندو چیزاں سن۔ تھیئیٹراں وِچ مسلمان کھیڈ کاراں دا زور سی۔ بمبئی کلکتے دے پونجی داراں نے اپنا سرمایہ ایہناں تھیئیٹراں وِچ لا دتا۔ ویکھا ویکھی ملک وِچ کئی تھیئیٹریکل کمپنیاں کھل گئیاں۔

انگریزی ادب تے انگریزی ڈرامے دا اثر پنجاب دے پڑھے لکھے طبقے اُتے وی پیا۔ پنجاب دے کالجاں دے ڈرامیٹک کلب شیکسپیئر، برنارڈ شا، گالز ورذی تے دوجے مشہور انگریز ناٹک کاراں دے ناٹک پنجابی وِچ ترجما کے کھیڈن لگے، جس نال پنجابیاں دے اندر اک نویں سپرٹ پیدا ہوئی۔ ایس سپرٹ نوں چالو رکھن وِچ مسز نورا رچرڈز دا بڑا اُڈ وہنگھا ہتھ اے۔ احمد شاہ بخاری، گوروِدت، دھومی، ایشور چندر نندا، کے ایل سہگل، دیوان شرر، ذوالفقار علی بخاری، امتیاز علی تاج، ڈاکٹر ایس ایس بھٹناگر، رفیع پیرزادہ، جے کشن نندا، مبارک، پرتھوی راج کپور، آر آئی ایل ساہنی ایس نویں سپرٹ دے پہلے پورُس۔

ناٹک نوں بند بیٹھکاں تے ناٹک گھراں وچوں کڈھ کے باہر لیاؤن والا پرنسپل جی ڈی دسوندھی سی۔ اوس نے لاہور دے لارنس باغ دے بوٹیاں تے پھلاں نال ڈھکے

اک ٹلے اننے کھلے ماحول دا سٹیج قائم کیتا۔ ایہہ ہندوستان بھر وچ اپنی قسم دا پہلا رنگ منچ سی۔ ایتھے انٹر کالج ناٹک مقابلے ہندے سن۔

ڈاکٹر چرن سنگھ نے ۱۸۹۹ء وچ کالی داس دی شکنتلا نوں سنسکرت توں پنجابی وچ اُلتھا کے پنجابی ڈرامے دی نینہہ رکھی۔ ۱۹۱۰ء وچ بھائی ویر سنگھ نے راجا سکھ داتا سنگھ نیراں جھاکیاں اک ڈراما لکھ کے اس سمے سکھاں دی نگھری حالت نوں دس کے سکھ قوم وچ جوش بھریا، پر اس دا ناٹکی روپ پھکا تے ہنر توں واہنجا اے۔ اس توں پچھوں ایشور چندر نندا نے شیکسپیئر دے مرچنٹ آف وینس نوں شاموشاہ دے ناں وچ ڈھالیا۔ نندا نے اوس سمے پنجابی وچ سبھ توں ودھ چنگے ناٹک لکھے تے ایہناں نوں سٹیج کرن دا اپرالا وی کیتا۔ اوس دا ایکانکی ناٹک دلہن ۱۹۱۳ء وچ لکھیا گیا تے ۱۹۱۴ء وچ کھیڈیا گیا۔ باوا بدھ سنگھ نے ایس صدی دے نیہے دہاکے وچ سماج سدھار دے ناٹک لکھے، پر ایہناں وچ ناٹکی چنگ نہیں۔ بدھ سنگھ مگروں ایس پرنالی دا منیا ناٹک کار لالہ کرپا ساگر ہویا اے۔ اوس نے ۱۹۲۹ء وچ مہاراجہ رنجیت سنگھ تے ۱۹۳۱ء وچ ڈیڈو جموال ناٹک لکھے۔ جوشوا فضل دین نندے وانگوں سماج سدھار دے ٹھیٹھ بولی وچ سوادلے ڈرامے لکھن والا فن کار اے۔ فیروزدین شرف نے ہیر سیال ناٹک لکھیا، جیہڑا ناٹک نالوں فلمی زیادہ اے۔

انج پنجابی ڈرامے دا مڈھ دوجیاں زباناں انگریزی تے سنسکرت وچوں ترجمے گئے ناٹکاں راہیں بجھا۔ اس دے مگروں کجھ تخلیقی ڈرامے وی لکھے گئے۔ گنتی ہتی دے اُدھ کو درجن فن کاراں نے ایس نوں اپنایا۔ پر اوہ وی سٹیج دے پکھ توں بہت کمزور سن۔

پنجابی ڈرامے دے دوجے دَور وچ ہرچرن سنگھ، گوردیال سنگھ پھُل، ہرسرن سنگھ، گوربخش سنگھ، سنت سنگھ سیکھوں، اشفاق احمد، کرتار سنگھ دگل، سجاد حیدر، سلطان کھوسٹ، شفقت تنویر مرزا، انور سجاد، روشن لعل آہوجا، صفدر میر، گوردیال سنگھ کھوسلا، بانو قدسیہ، بلونت گارگی، گورچرن سنگھ جسوجا، حسن اعرانی، ریاض احمد سلیم، سرجیت سنگھ سیٹھی، کپور سنگھ گھمن، افضل پرویز، شیخ محمد اقبال، پروفیسر بلبیر سنگھ، سلیم خاں گمی، شہباز ملک، مختار علی، نیر، تے عبدالحق دے ناں آؤندے نیں۔

سچی گل ناں ایہہ اے کہ پنجابی ڈراما جدید ہندیاں وی جدید نہیں اے۔ جدید ایس کر کے کہ اس دا جنم کھلار تے پسار نویں دَور وچ ہویا۔ جدید نہیں ایس لئی کہ ایہہ معیار دے پکھوں دُوجیاں زباناں وچ ڈرامے دی پدھر توں کافی پچھے اے۔ ساڈا اجوکا پنجابی ڈراما دُھیرے گل بات اے،

دوھیرے فلاسفی اے۔ اس نے ایجے بندے دے ذہن وِیاں ڈوہنگھائیاں نوں نہیں چھوہیا۔ جیہڑے مخالف خیالاں دی خانہ جنگی ہندی اے تے جیہنوں اصلی ناٹک پیدا ہُندا اے۔

ناٹک لکھنا بہت مشکل اے۔ اسدا پڑ بڑا اسوڑا ہندا اے۔ اک چنگے ڈراما نویس نوں کہانی دی چون کرنی سمجھ توں اُدکھی گل ہندی اے۔ ڈرامے دا سٹیج اتے کھیڈیا جانا بھی بے حد ضروری اے ایہو اس دی پرکھ دی کسوٹی اے۔ ناٹک تے سٹیج دا صدیاں توں بڑا گوہڑا تعلق آرہیا اے۔ ناٹک کھیڈن واسطے ای لکھیا جاندا اے، پڑھن خاطر نہیں۔ جے۔ بی۔ پریسٹلے اپنی کتاب ''دی آرٹ آف دی ڈراماٹسٹ'' دے شروع وچ لکھدا ہے:

''ناٹک کار سٹیج لئی لکھدا ہے جو فن کار صرف پڑھن خاطر ڈرامے لکھدا ہے تے سٹیج دی پیش کاری لئی نہیں لکھدا اوہ ناٹک کار نہیں۔''

پنجابی ڈرامے دی کمزوری ایہو سٹیج دی انہوندا اے تے سرکاری سرپرستی دی گھاٹ اے۔

ناٹک دی اَنگ وَنڈ کرنا اک ہور شرط اے۔ اک پورے ڈرامے وچ تن یا پنج سین ہندے نیں۔ کئی ڈرامے اجیہے بھی ہندے ہین، جیہڑے اکو اَنگ وچ مُک جاندے نیں۔ یونانی ناٹک وچ تن سین، فرانس دے پرانے ناٹک کاراں، شیکسپیئر سمے دا انگریزی ڈراما تے سنسکرت دے ڈرامے پنجانگی ہُندے سن۔ ایشور چندر نندے دا شاہ مُوشناہ چھیانگی اے۔ روپ دے پکھوں اک ڈراما ایکانگی بھی ہوسکدا اے تے کئی انگی بھی۔ ریڈیو ڈراما، اوپیرا، ڈرامے دیاں اگوں ہور وَنگیاں نیں۔

ایکانگی

ایس دا اکو انگ مکمل ڈراما ہندا اے۔ اسدے اپتے کجھ خاص اصول نیں۔ ایہہ تن انگی، چار انگی یا پنج انگی ڈرامے نالوں ہر طرح چھوٹا تے سادہ ہندا اے۔ کسے پورے ناٹک دا خلاصہ نہیں ہندا۔ ایہہ اکو بیٹھک وچ وِیہہ منٹ نوں پونے گھنٹے وچ کھیڈیا جاندا اے۔ ایس وچ وقفے نہیں ہندے۔ اسدا اُدبڑا اچھٹ پٹّا ہندا اے۔ پاتراں دے موتہوں نکلیا ہر لفظ کہانی نوں اگانہہ دھکدا اے۔ پہلاں گنجھل پلیندی اے، فیر ایہہ گنجھل پیڈی ہندی جاندی اے۔ اخیرا تے ایہہ گنجھل انج کھلدی اے، جیویں ہنیرے گھر وچ ٹارچ نال اکدم لو ہو جاندی اے جاں اسمان وَل چڑھدی ہوائی ٹھاہ کرکے چوفیرے چنگیاڑے کھلاروندی اے۔

ریڈیو ڈراما

ایہہ ایڈی پرانی کاڈھ نہیں۔ ریڈیو دی ایجاد نال وجود وچ آیا اے۔ ریڈیو لفظاں راہیں
پرچار کردا اے۔ ریڈیو ڈراما سنن والیاں نوں نہ سٹیج دسدی اے نہ پاتراں دی کھیڈ۔ ریڈیو سنن
والے کناں نوں اکھیاں دا کم دے کے ماحول دا ابھاس لا لیندے نیں۔ ریڈیو ڈرامے وچ ماحول
نوں اچیاں نیویاں، موٹیاں پتلیاں، سریلیاں، کھرویاں، بناوٹی واجاں نال اگھاڑیا جاندا اے۔
سٹوڈیو وچ بکری نئے باندر لیاون دی لوڑ نہیں پیندی صرف اہناں دیاں آوازاں دینیاں
ہندیاں نیں بے شک کوئی گڑی ممیاوے بوے جاں منڈا۔ ریڈیو ڈرامے وچ کوئی چیز بھی فالتو
نہیں ہندی۔ ایس وچ وقت دی پابندی بے حد ضروری ہندی اے۔ سلیم خاں گمی دے لفظاں
وچ "ریڈیو ڈراما نصف ڈراما ہندا اے۔" اسیں ایس نوں ناٹکی کہانی آکھ سکدے ہاں، جو
پڑھن سنن لئی وڈیرے کامیاب اے۔

کرتار سنگھ دگل، سجاد حیدر، بانو قدسیہ تے اشفاق احمد نے وڈیرے ریڈیو ڈرامے
لکھے نیں، پر ریڈیو ڈرامے دی تاریخ وچ آغا حمید دے ڈرامے "کریے وی ماں"، رفیع پیرزادہ
دیاں "اکھیاں" واجواب نہیں۔ رفیع پیر پچھمی سٹیج فن توں چنگا جانو سی تے اپنے ویلے دا اک
سوجھوان کھڈاری تے چنگا ناٹک کار سی۔ سجاد حیدر دا سورج مکھی تے بانو قدسیہ دی اُچی ماڑی بھی
اُچے ریڈیو ڈرامے نیں۔

اوپیرا (گیت ناٹک)

ایس وچ اک نظمیہ کہانی ہندی اے۔ عام طور تے گیت، سنگیت تے ناچ نوں
سامنے رکھیا جاندا اے۔ ایس وچ ماحول تے پاتراں دے جذبات تے خیال سُرتال راہیں
ظاہر کیتے جاندے نیں۔ پروفیسر موہن سنگھ، بھاگ سنگھ، ہیرا سنگھ درد، جوگندر باہرلے،
طالب جالندھری نے واہ واہ اوپیرے لکھے نیں۔

ہر چنگے ڈرامے دی ایہہ صفت ہندی اے کہ اوہ اپنا کوئی نہ کوئی اثر ضرور چھڈ جاندا اے۔
ایہہ اثر کئی قسم دے ہو سکدے نیں۔ ایہناں وچوں دُکھانت تے سُکھانت بہت مشہور نیں۔
دُکھانت تے سُکھانت وچ کارے میل دیاں وَنگیاں مسخری FARCE میلو ڈراما پُرہاس

COMIC تے سفناٹک نہیں۔

مضمون دے پکھوں ناٹکی مضمون کئی قسم دے ہو سکدے نیں۔ انج ڈراما مقصد دے لحاظ نال مذہبی، تاریخی، سماجی، اخلاقی، سیاسی، جذباتی، واقعیاتی تے نفسیاتی وغیرہ کئی قسم دا ہو سکدا اے۔

جناب حافظ عبدالحمید سوشار ایم۔ اے

ایکانکی ناٹک یا اِک بابی ڈراما

ڈرامے دی ایہہ شکل یا ایہہ قسم ایجو کے دور دی اِک مہان فنی ایجاد تے ادبی کاڈھ اے۔ ایہدے ظہور دے عوامل و محرکات وی اوہو ای نیں، جیہڑے مختصر افسانے دے نیں۔ جدوں مغربی دیساں وِچ سائنسی تے صنعتی ترقیاں دا زور ہویا تے نویاں نویاں ایجاداں پاروں انسانی جیون وِچ تیزی تے ہل چل آئی تے انسان فیکٹریاں دے نال فیشن ای بن کے رہ گیا۔ ویہل مک گئی تے رُجھیواں ودھ گیا۔ اوس ویلے اوتھوں دے لکھاریاں نے وڈے تے مکمل ڈرامے دی تھاں نکے نکے ڈرامے لکھنے شروع کیتے جدھے نتیجے وجھوں ایکانکی ناٹک وجود وِچ آیا۔ کجھ لوک اپنی ناسمجھی تے بھلیکھے موجب ایکانکی ناٹک نوں وڈے تے مکمل ڈرامے دا اک انگ یا اوہدی اک شکل آکھدے نیں، پر ایہہ ٹھیک نہیں۔ ایکانکی ناٹک ڈرامے دی اک وکھری تے سواہری شکل اے۔ پر ایس وائلا نے ایکانکی ناٹک بارے لکھیا اے کہ ایہہ ڈراما حیاتی دی اک سواہری تے مکمل تشریح اے، جیہنوں تکن والے دے جذبات وِچ ہل جل پیدا ہندی اے۔ اثر دی بھرپور وحدت ایہدی فنی خصوصیت اے۔ ایہنوں اینے تھوڑے ویلے وِچ اسٹیج کیتا جا سکدا اے کہ تماشہ ویکھن والے ایس نوں فن دا پورا تاثر حاصل کر لین۔ وائلا نے تاثر دی ایس وحدت تے زور دیندیاں ہویاں اک ہور تھاں تے لکھیا اے کہ وحدت ایکانکی ناٹک دا مدعا، اوہدا جُثہ تے اوہدی روح اے۔

اک ہور مصنف ایکانکی ناٹک دے فنی مقصد تے اوہدی وحدت دا ویروا کردیاں ہویاں لکھدا اے۔ ”جے کوئی پچھے کہ ایکانکی ناٹک دیاں فنی خصوصیتاں کیہہ نیں تے ایہدا جواب ایہہ دے کہ اوہدا موضوع اک ہووے تے اوہ ڈراما ویکھن والیاں دے ذہن وِچ اکو تاثر پیدا کرے ستے اوہدیاں نیہاں اک واقعے تے ہون۔ لکھن والا کسے اک کردار یا کرداراں دے کسے خاص گروہ نوں اپنی توجہ دا نشانہ بنائے۔

اُپر پیش کیتیاں ہویاں تعریفاں توں پتا لگدا اے کہ ایکانگی ناٹک دی سبھ توں وڈی خوبی فنی وحدت تے اوہدا مجموعی تاثر اے۔ اصل وچ ایہوا ای اوہ خوبی اے، جدھے کارن وڈے تے چھوٹے ڈرامے وچ فرق کیتا جاندا اے۔ اُنج تے دوناں طرح دے ڈرامیاں وچ انسانی جیون دی نقالی تے تصویر کشی کیتی جاندی اے، پر دوناں دی ایس نقالی تے تصویر کشی وچ کجھ بنیادی وِتھاں نیں۔ اِک مکمل ڈرامے وچ دے خارجی تے اوپرے پہلواں دی ٹھیک ٹھیک تے عین مین نقل دی کوشش کیتی جاندی اے۔ ایہہ کوشش جنی کامیاب تے سواہری ہووے ڈراما وی اوناں ای من کھچواں تے سواہرا ہووے گا، پر ایہدے اُلٹ ایکانگی ناٹک وچ حیاتی دی اُپرلی تشریح لئی کوئی تھاں نہیں ہُندی۔ ایس لئی ایکانگی ناٹک لکھن والے نوں تشریح و تفصیل دی تھاں فنی اشاریاں تے بینتاں توں کم لینا پیندا اے۔ مکمل ڈراما اپنے کھلار تے کھُل دے کارن کئیاں تصویراں دا گچھا ہندا اے، پر ایکانگی ناٹک نوں صرف خیال افروز جھاکیاں راہیں ترتیب دتا جاسکدا اے۔ وڈا ڈراما پھر سوا پہر دے ڈونگھے پینڈیاں مگروں کجھ سوچے سمجھے تے خاص منصوبے ہیٹھ بنے ہوئے رستے لنگھ کے چڑھادی اوس ٹیسی تے اپڑدا اے، جدھی اڈیک وچ تماشا ویکھن والیاں نوں شوق تے بے چینی دیاں چوکھیاں منزلاں نوں لنگھنا پیندا اے، پر ایکانگی ناٹک بڑے تھوڑے جیہے چر وچ اپنا چنڈ مُکا کے انجام یا توڑ تے جا پجدا اے۔ کئی وار ویلے دی تھوڑ دے ہُندیاں ہویاں وی اوہدا نقطۂ عروج یا اوہدا چڑھاتر دے لحاظ نال اوناں ای زوردار تے من کھچواں تے ڈرامائی ہُندا اے، جناں کوئی وڈا ڈراما۔ اِک وڈے ڈرامے نوں فنی لحاظ نال اَڈ اَڈ حصیاں تے وکھ وکھ ٹکڑیاں وچ ونڈیا جاندا اے۔ اوہدا اِک مقصد تے ڈراما ویکھن والے دی جسمانی لوڑ نوں پورا کرنا ہُندا اے تے دوجا مقصد نفسیاتی تسکین دا سامان ہُندا اے۔ ایس کر کے چوکھے ویلے تیک ڈرامے نوں پورے دھیان تے دلچسپی نال ویکھنا وی ڈاڈھا اوکھا اے۔ وڈے ڈرامے دے ایہہ وقفے ڈراما ویکھن والے دی جسمانی تکلیف تے ذہنی بھار نوں ہولیاں کر دے نیں۔ ایہدے نال نال ویکھن والے نوں موقع مل جاندا اے کہ اوہ سٹیج تے وکھائی جان والی حیاتی دی نقل نوں اپنے مشاہدے تے تجربے نال جوڑ سکے یا فیر سچی حیاتی دے نبیڑے وچ ایس سانگ دا جھولا ویکھ کے اوہدے نال کوئی مناسب ناتا جوڑ سکے۔

ڈرامے دے ایہہ وقفے تماشہ ویکھن والے نوں ایس گل دا موقع دیندے نیں کہ اوہ ہن تیک سٹیج تے جو کجھ ویکھیا اے، اوہدے بارے سوچ سکے تے ڈرامے دے آون والے واقعات نوں ویکھن لئی ذہنی طور تے اپنے آپ نوں تیار کرے۔ ایہدے اُلٹ ایکانگی ناٹک دا مقصد ایہہ ہُندا اے کہ تماشہ

ویکھن والا اک ای ویلے سنے اِک ای بیٹھک وچ اوہدی روح نوں اپنے اندر جذب کر لوے۔

وڈے سنے چھوٹے ڈرامے وچ پہرے مُہرے، نین نقش تے سبھا دا جیہڑا فرق اے، اوہنے فن دے ہر موڑ تے ہر پڑاؤ وچ دوناں دے وچکار بڑیاں وتھاں پیدا کر دتیاں نیں۔ ایکانکی ناٹک دی مڈھلی خصوصیت تے اصلی روح اوہدا اختصار اے تے ایہہ اختصار چاہندا اے کہ ڈراما لکھن والا اپنے فن دیاں حداں تے لگیاں ہویاں پابندیاں نوں اپنے سامنے رکھے تے گھٹ نوں گھٹ لفظاں وچ کھوے تے اپنے ہر آکھے ہوئے لفظ دے پچھے ان کہے لفظاں دا نشان چھڈدا جاوے کیوں جے اوہدا کم تے اوہدا فن وضاحت دی تھاں تاثر پیدا کرنا اے۔

ایکانکی ناٹک دا موضوع

اُنج تے موضوع دی چون کہانی دیاں دوجیاں شکلاں وانگوں وڈے سنے چھوٹے دوناں ڈرامیاں وچ بڑی اہم ہندی اے، پر ایکانکی ڈراما لکھن والے نوں اپنا موضوع چُنن ویلے فنی حداں دا ڈاہڈا دھیان رکھنا پیندا اے۔ ایکانکی ناٹک دے موضوع لئی پہلی شرط ایہہ وے کہ اوہ سدھ پدھرا ہووے، پر ایہہ کہ ایکانکی ناٹک لکھن والے نوں کوئی سادہ موضوع چُنن ویلے ایہہ سوچ لینا چاہیدا اے کہ موضوع دی سادگی موضوع نوں سوڑیاں نہ بنا دیوے تے نہ ای کسے اجہی گل نوں ڈرامے دا موضوع بنایا جاوے، جیہڑی انفرادی یا اجتماعی لحاظ نال کوئی اہمیت نہ رکھدی ہووے۔ کیوں جے ایکانکی ناٹک وچ جذبے دی شدت تے سادگی اک دوجے دے ہانی ہندے نیں۔

موضوع دے سدھ پدھرے ہون دا اصلی مطلب ایہہ وے کہ ڈراما لکھن والا اجیہے موضوع دی چون کرے کہ کہانی نوں گنجھل دار بنایاں بناں گھٹ نوں گھٹ کرداراں دے عمل راہیں جذباتی لحاظ نال وَدھ توں وَدھ اثر دار بنایا جا سکے یا فرا ایج کہہ لو کہ ایکانکی ناٹک وچ موضوع دی نیہہ کسے اجیہے واقعے تے رکھی جائے کہ جیدے نال تعلق رکھن والے کرداراں دی شکل ایہو جیہی ہووے کہ تماشہ ویکھن والیاں لئی اوہنوں مؤثر، سوادی تے دلچسپ بنون واسطے کسے وضاحت دی لوڑ نہ پوے تے واقعہ اوہناں دی سمجھ وچ آ جاوے۔ ڈرامائی ودھا تے کھلار اوس ڈرامے دے اندروں ای پھٹے۔ نہ تے اوہ واقعہ یا مسئلہ اپنے ڈرامائی تاثر لئی کہانی دیاں گنجھلاں دا محتاج ہووے تے نہ ای کرداراں دے پُرپیچ عمل تے ردِّ عمل دا۔ پر ایکانکی ناٹک لئی سدھ پدھرے موضوع دا چُننا کوئی سوکھا کم نہیں۔ ایس لئی کہ کئی وار کجھ موضوع اپروں چوکھے اہم دکھائی دیندے نیں، پر اوہ وضاحت تے لمے چوڑے بیاناں بناں اپنی اہمیت نوں ثابت

نہیں کر سکدے ۔ ایسے کر کے آکھیا گیا اے کہ ایکانکی ناٹک لکھن والے نوں ناٹک لکھن توں پہلاں اپنے آپ کولوں دو گلاں پچھنیاں چاہی دیاں نیں ۔ اِک تے ایہہ کہ کیہہ ایہہ موضوع ڈراماٹی اہمیت رکھدا اے یا نہیں ۔ دوجی گل ایہہ کہ کیہہ تماشہ ویکھن والیاں لئی ایہدے وچ کوئی کجھ یا دلچسپی موجود اے کہ نہیں ۔ جے تے ایہناں دوہاں گلاں دا جواب ہاں وچ ملے تے اوہ سمجھ لوے کہ اوہنے ناٹک دے فن دی پہلی منزل سر کر لئی اے ، پر جے ایہناں دا جواب نہ دے رنگ وچ ہووے تے جان لینا چاہی دا اے کہ اوہنے اوس موضوع وچ جیہڑی دلچسپی یا کجھ محسوس کیتی سی ، اوہ اوہدی ذاتی تے انفرادی سی ۔ فن کار دا اصلی مقصد دوجیاں لئی دلچسپی تے خوشی دے سامان پیدا کرنا ہندا اے ۔ ایس لئی جیہڑا موضوع ناٹک ویکھن والیاں وچ جذباتی ہل جل پیدا نہ کر سکے ، اوہ موضوع بھانویں کِناں چنگا کیوں نہ ہووے ناٹک وچ اوہدی کوئی اہمیت نہیں ہندی ۔

موضوع دی چون مگروں دوسرا اوکھا مرحلہ اوہدی ترتیب یا اوہدی اُساری ہندا اے ۔ کیوں جے موضوع تے کہانی نوں کرداراں دے عمل راہیں حیاتی ملدی اے ۔ ایہہ صرف اودوں ای ہو سکدا اے ، جدوں کہ کہانی دے لُوں لُوں وچ حیاتی دا سجرا لہو وہ وڑدا وکھائی دیوے ۔ ایکانکی ناٹک لکھن والے نوں چاہی دا اے کہ اوہ اپنے موضوع دا رشتہ حیاتی نال جوڑ کے ویکھے تے دوجیاں نوں وی اوسے رنگ وچ وکھاوے ، نال جے اوہدے ناٹک وچ ودھ توں ودھ تاثر دلچسپی تے ڈراماٹی کجھ پیدا ہو جائے ۔ جذبہ ، فکر تے تخیل آپو وچ اِک مِک ہو کے ناٹک نوں تھوڑے ویلے تے گھٹ توں گھٹ لفظاں دے باوجود اک جیوندی جاگدی تے چلدی پھردی شے بناوے ۔ جیہڑا واقعہ پیش کیتا جائے ، اوہدی سبھ توں وڈی خصوصیت ایہہ ہونی چاہی دی اے کہ اوہ بناں کسے دقت تے اوکھیائی دے ناٹک ویکھن والیاں دے ذہن وچ اپنی تھاں بنا لوے تے اکھاں اگے اوندیاں ای جذباتی ردّعمل دا اپنا رنگ جمائے ۔

اوہدی دوجی خصوصیت یا خوبی ایہہ ہونی چاہی دی اے کہ اوہدے اندر بنیادی طور تے ودھن پھلن دیاں اوہ ساریاں صلاحیتاں ہوون ، جیہڑیاں کہانی وچ چڑھ ہلے تے لہا دا موجب بنن تے جیہناں راہیں کہانی نال تعلق رکھن والے کرداراں دے عمل تے ردّعمل دا جوڑ یا رشتہ قائم ہُندا اے ۔

اوہدی تیجی خصوصیت ایہہ وے کہ جس واقعہ نوں پیش کیتا جا رہیا اے ، اوہدیاں بنیاداں ساڈی کھلری ہوئی سماجی حیاتی نال تعلق رکھدیاں ہون تے اوہدیاں جڑاں قدرتی سچائی دی دھرتی وچوں پھُٹن ۔ اوہدی چوتھی خصوصیت ایہہ وے کہ اوہدے وچ اک یا اک توں ودھ کرداراں دی اون والی خوشی دل کھلا اشارہ ہووے تے اوہدی شکل اجیہی ہووے کہ تماشہ ویکھن والیاں دے ذہن وچ

کرداراں دی اگلی زندگی دا تصوّر پیدا ہو جاوے کیوں جے تماشہ ویکھن والے آپوں وی جیوندے جاگدے انسان ہندے نیں تے اوہناں دا دھیان اپنے ورگے چلدے پھردے تے جیوندے جاگدے کرداراں دی حیاتی وَل ہندا اے۔ اوہ صرف اوسے واقعے یا اوسے کہانی وِچ دلچسپی لے سکدے نیں، جیہڑی اوہناں دی اپنی کہانی نال رَلدی ملدی ہووے۔

موضوع واقعہ تے کردار تے آپسی تعلق نوں ویکھدیاں ہویاں آکھیا جا سکدا اے کہ کردار اک چنگے ڈرامے دا مڈھلا نقطہ تے اوہدی بنیاد اے۔ موضوع دی اہمیت تے اوہدی وضاحت کرن والے واقعے دی سچائی وی کرداراں راہیں ظاہر ہندی اے۔ جس طرح کردار واقعہ تے موضوع نوں آپو وِچ جوڑن دا وسیلہ بندا اے، اوسے طرح ڈراما لکھن والے تے ڈراما ویکھن والے دے وچکار وی کردار ای جذباتی رشتہ قائم تے پکا کردا اے تے کردار دی موجودگی کسے اَن دِیٹھے تصوّر نوں اک ٹھوس تے سواہری حقیقت بنا ندی اے۔ مقصد، موضوع، واقعہ تے کردار دا آپسی تعلق تے رشتے دی ایہہ شکل ایکانکی ناٹک وِچ وڈے ڈرامے نالوں کتے پکی ہندی اے۔ جے ایہہ نہ ہووے تے ایکانکی ناٹک لکھن والے تے اوہنوں ویکھن والے دے وچکار جیہڑی ہم خیالی تے ہم مقصدی ضروری اے، اوہدی عملی شکل باقی نہیں رہوے گی۔ ایس لئی کہ تماشہ ویکھن والے حیاتی دے کسے خاص پہلو دا تماشہ کرداراں راہیں کردے نیں۔ کیوں جے سٹیج تے پیش ہون والے کسے واقعے یا کسے مسئلے دا عکس تے ردِ عمل وی کرداراں راہیں سامنے آندا اے۔ ایس لئی چاہی دا اے کہ ایکانکی ناٹک وِچ اکو ای مرکزی کردار ہووے تاں جے ڈراما ویکھن والے اپنی پوری توجہ اوہدے وَل دین۔ ایکانکی ناٹک وِچ اختصار دے کارن اِک توں وَدھ کرداراں لئی کوئی تھاں نہیں ہُندی۔ ایکانکی ناٹک وِچ جیہڑے کردار لیاندے جاندے نیں، اوہناں دے تِن مقصد ہُندے نیں:

۱۔ اوہ کردار جیہناں دا ڈرامے نال سِدھا تعلق ہندا اے۔

۲۔ اوہ کردار جیہڑے اصل کرداراں دے مقابلے وِچ آن کے اوہناں دی شخصیت نوں بہتا واضح کر دے نیں۔

۳۔ اوہ کردار جیہڑے ڈرامے دی لوڑ نوں پورا کر دے نیں۔

ایہہ کردار صرف ایس لئی سٹیج تے آوندے نیں کہ اپنی گل راہیں بنیادی تے اصل کرداراں دی شخصیت دے لُکے چھپے ہوئے پہلوآں تے حیاتی دیاں کجھ اجیہیاں گلاں نوں ظاہر کرن جیہناں دے بغیر اوہناں دے موجودہ عمل دی اہمیت ثابت نہیں ہندی۔ ایکانکی ناٹک وِچ کردار تے عمل دے آپسی تعلق دی شکل

دے دو طریقے نیں، یعنی کردار یا تے عمل دا سوتا ہندے نیں تے عمل اوہناں دی ذات وچوں پُھٹدا تے اُبھردا اے یا فِر اوہ عمل دے منظر تے آگو ہندے نیں تے اوہناں دے ظاہری تے اپرالے وجود دی اہمیت نوں ثابت کردے نیں۔ پہلی شکل وچ ڈراما لکھن والے دیاں نظراں حیاتی وچ ڈُب کے اجیہے کردار لبھدیاں نیں جیہناں دے فطری عمل تے ردِ عمل نال کہانی دے وکھ وکھ حصیاں وچ اک فطری تعلق قائم ہندا اے تے دوجی شکل وچ اوہ حیاتی دے ظاہری پہلو دی اپرالی سطح وچوں کُجھ اجیہے کردار چُندا اے، جیہڑے نِرے پُرے کاٹھ دے اُلّو تے مٹی دے مادھو نہیں ہُندے تے ڈراما لکھن والا اوہناں نوں اپنی لوڑ مطابق فن دے سچے وچ ڈھالدا اے۔ ایہہ کردار اپنے عام تے سطحی ہُندے نیں کہ ڈراما لکھن والے نوں اوہناں بارے صرف ایناں دسناں پیندا اے کہ اوہناں دا عمل تماشہ ویکھن والیاں دے دلاں وچ کوئی خاصی توقع پیدا کرے۔

انسان جدوں کوئی عمل کردا اے، بھانویں اوہ چنگا ہووے یا ماڑا، اوہدے وچ ایہہ چیزاں ہُندیاں نیں:

۱۔ عمل دے ظہور وچ آون یا موقع ہونا ضروری اے۔

۲۔ تھاں تے موقعے دے نال نال عمل لئی کسے تحریک دا ہونا وی ضروری اے۔

۳۔ عمل کرن والے وچ عمل دی پوری پوری صلاحیت ہووے، جے ایہناں وچوں اک چیز دی گھاٹ ہووے تے عمل بے اثر ہو کے رہ جاندا اے۔

عمل وچ اثر تے دلچسپی پیدا کرن لئی ڈراما لکھن والے نوں کئی پاپڑ ویلنے پیندے نیں۔ جدوں کوئی کردار سٹیج تے آوندا اے تے اوہ کسے نہ کسے کشمکش وچ پھسیا ہندا اے۔ ایہو ای کشمکش کردار تے تماشہ ویکھن والے دے وچکارے ہمدردی پیدا کرن دا موجب بندی اے۔ ایہدے واسطے کئی طریقے ورتے جاندے نیں:

۱۔ کردار اسٹیج تے آوندا اے۔ اپنی ظاہری وضع قطع تے مہاندرے راہیں تماشہ ویکھن والے دے دل وچ اپنی تھاں بناندا اے۔

۲۔ کدے کردار کوئی اجیہی گل بات کردا اے، جیہڑی اوہدے تے سنن والیاں وچ تعلق دا سبب بندی اے۔

۳۔ کدے کوئی دوجا کردار آکے اوس کردار بارے کجھ دسدا اے۔

۴۔ کردار دا اپنا تے دوجے کرداراں دا عمل اوہدی جان پہچان تے اوہدی حالت نوں پیش کردا اے۔

ایکانگی ناٹک تے مکالمہ

آپسی گل بات یا مکالمہ اظہار دا سبھ توں چنگا تے سوہنا طریقہ اے۔ سچ تے وی اوہدے کولوں ایہو ای کم لیا جاندا اے، جیہڑا کہ اوہ عام جیاتی وچ کردا اے۔ مکالمے دا فن ناٹک لکھن والے نے بہت ساریاں پابندیاں لاندا اے، جیہناں وچوں پہلی پابندی تے ایہہ وے کہ ہر مکالمے دی نینہہ کسے نہ کسے ڈرامائی تے جذباتی مقصد تے ہونی چاہی دی اے۔ ایہہ دوتن شرطاں اودوں ای پوریاں ہوسکدیاں نہیں، جدوں کہ ناٹک لکھن والا فنی اصولاں دی پیروی کرے۔ ایس لئی کہ مکالمہ ڈرامے دی نینہہ ہون دی تھاں اوہدا لباس یا پہناوا ہندا اے۔ ایکانگی ناٹک وچ ایہہ پہناوا نرا سجاوٹ ای نہیں کردا سگوں اوہدے جُثّے نوں لکون تے چھپون دا کم وی دیندا اے۔

ناٹک وچ کردار اپنی گل کتھ راہیں اپنی شخصیت نوں ابھاردا تے اپنے اندرلے بھیداں نوں ظاہر کردا اے۔ ایس کر کے مکالمہ خیالی یا تصوری نہیں ہونا چاہی دا۔ ڈرامائی مکالمہ کسے لوڑ نوں پورا کرن لئی لکھیا جاندا اے تے ایہہ لوڑ اودوں ای پوری ہوسکدی اے، جدوں اوہ انسانی جیاتی دے بالکل مطابق ہووے۔ مطلب ایہہ کہ کردار دے موتھوں نکلن والا ہر لفظ تے ہر بول تماشہ دیکھن والے دے ذہن تے نقش ہُندا جاوے کیوں جے ڈرامے دا ہر لفظ بڑی اہمیت رکھدا اے۔ اوہ کسے نہ کسے بھیہ نوں وی کھولدا اے تے کہانی نوں اگاں وی ودھوندا اے۔ ایس لئی مکالمے دے لفظ برتے گنے مِتھے تے بچویں ہونے چاہی دے نیں تاں جے ایہناں دوہواں مقصداں نوں پورا کر سکن۔ مکالمہ مختصر ہووے تے اوہ صرف ڈرامائی تاثر تے دلچسپی نوں ودھائے۔ مکالمے آپو وچ ایس طرح جُڑے ہوئے گنے مِتھے ہون کہ اک بول دوجے بول دا قدرتی تے فطری مسئلہ وکھائی دیوے۔

مکالمے دے نال نال ایکانگی ناٹک بارے آکھیا گیا اے کہ ناٹک دا شروع چان چک ہونا چاہی دا اے۔ مطلب ایہہ کہ بناں کسے لمی چوڑی تمہید دے شروع ہوجائے۔ ایس اصول تے عمل کرن دا فائدہ ایہہ وے کہ ناٹک گھٹ توں گھٹ لفظاں تے چھوٹی توں چھوٹی کہانی دے ہندیاں ہویاں وی وُدھ توں وُدھ سوادی، دلچسپ تے اثردار بن سکے۔

ایکانگی ناٹک وچ تمہید دا کم اشاریاں، کنایاں یا آپسی گل کتھ راہیں لیا جاندا اے تے کہانی بے جھجکی، شک شبے تے اپنے چڑھا دجھوں لنگھدی ہوئی نوڑ یا انجام تے جا پُجدی اے۔ ایکانگی ناٹک دے وچ اپر الیاں چیزاں دے اندر ایس لئی شدت پیدا ہوجاندی اے کہ ڈراما

لکھن والے نوں ایہہ اجازت کہ اوہ ایہناں وکھ وکھ مرحلیاں تے پڑاواں نے کھلو سکے۔ ایہہ پڑا تے مرحلے اڈ اڈ ہندیاں ہویاں وی آپو وچ ایس طرح رلے ملے تے اک مک ہندے نیں کہ اوہناں نوں نکھیڑیا نہیں جا سکدا، پر فن دا کمال ایہہ وے کہ اک مک ہو کے وی اوہناں دی ذاتی حیثیت تے اوہدے پچھے چھپیا ہویا جیہڑا فنی مقصد اے، اوہناں وچ فرق نہ پوے، سچ تے ایہہ وے کہ ڈرامائی کہانی دا ایہہ جھیکڑا لا نقطہ فنی لحاظ نال ایکانکی ناٹک لکھن والے دی ہشیاری دی سبھ توں وڈی آزمائش نے اوہدیاں فنی کوششاں نے کاوشاں دا انعام اے۔ ایس آزمائش وچ ڈراما لکھن والا صرف ایسے شکل وچ کامیاب ہو سکدا اے کہ اوہدے ڈرامے دا توڑ یا انجام کہانی وچ پیش کیتے جان والے واقعات دا عقلی سٹہ ہون نے تماشہ ویکھن والے اوہدے سچ ہون تے ایمان لے آون تے اوہ سارے سوال جیہڑے تماشہ ویکھن والے دے دل وچ ابھر دے ستے اوہناں لئی چوبھ تے بے چینی دا باعث بندے رہے۔ ڈرامے دا انجام اوہناں دا جواب ہووے، پر ایہہ جواب صرف اوووں ای فن دی کسوٹی نے پورا اترد ااے، جد کہ اوہ تسلی بخش تے حیاتی دی سچائی نالوں کتے ودھ سچا جاپے۔

انج تے ہر ڈراما لکھن والے نوں اپنے تخلیقی عمل دے ہر پڑاء وچ فن دی پابندی کر دیاں ہویاں فن نوں ضبط دے سچے وچ ڈھالنا پیندا اے، پر ایکانکی ناٹک وچ ایس ضبط دی لوڑ وڈے ڈرامے نالوں کتے ودھ ہندی اے۔ ایس لئی ایکانکی ناٹک لکھن والے نوں چاہی دا اے کہ فن دے اصولاں نوں مشاہدے، ڈونگھی سوچ تے اچے تخیل دے اتھ ہیٹھ رکھے کیوں جے ناٹک لکھن والا ایہناں تناں شرطاں وچوں اک وی چھڈ دیوے تے اوہدا ایہہ تخلیقی عمل مصنوعی تے بناوٹی ہو کے رہ جاندا اے۔ فن اصل وچ تخلیقی عمل دے وکھ وکھ حصیاں دی مناسب ترتیب دا دوجا ناں اے تے ایہہ مناسب ترتیب پیدا کرن لئی حسنِ نظر تے سوہنی چون دی لوڑ ہندی اے۔

ڈرامے دے کسے نقاد تے ڈرامے نوں اک جاندار مخلوق آکھیا اے تے ایہنوں سچی مچی جاندار بناؤن لئی ڈراما لکھن والے نوں اپنے تخیل، اپنی سوچ تے اپنے احساس راہیں واقعات تے کرداراں نوں فن دیاں گنیاں مِتھیاں حداں وچ رہندیاں ہویاں ایس طرح پیش کرنا چاہی دا اے کہ ڈرامے دے واقعات تے ڈرامے دے کردار عام حیاتی نالوں وکھرے نہ جاپن۔ سگوں اوہناں دا اک اک عمل، اک اک واقعہ تے اوس واقعے نال تعلق رکھن والا ہر عمل کرداراں دے موتہوں نکلیا ہویا جاپے تے ہر لفظ حیاتی تے اوہدی گوڑھی سچائی وچ ڈبیا ہویا ہووے۔

متفرقات

(نظم تے نثر)

جناب درویش لاہوری

اِسلامی فِقہ

اِسلامی فقہ دے ترِکے سرچشمے نیں :

۱۔ قرآن کریم :

۲۔ رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے اوہ اقوال تے افعال جیہناں دی تشریح قرآن پاک نے کیتی اے تے اوس تشریح نال اللہ تعالیٰ دی مراد نوں واضح کیتا۔ اصطلاح وِچ اس نوں سُنت کہندے نیں۔

۳۔ فقیہاں دیاں اجتہادی راواں۔ ایہہ راواں بھاویں قرآن پاک تے سُنت نوں ای لیاں جاندیاں نیں، پر ظاہر دے وِچ ایہہ فقیہاں دے فکر تے نظر دا نتیجہ ہوندیاں نیں جیہناں اُتے مختلف زمانیاں وِچ مختلف اثر پیندے رہندے نیں۔

قرآن پاک دے وِچ اسلامی فِقہ دیاں بنیاداں

قرآن پاک نے واضح طور اُتے ایہہ اعلان کیتا اے کہ اوہ لوکاں دی بہتری واسطے نازل ہویا اے۔ ایسے واسطے اوہ کسے چیز دے کرن دا حکم دیندا اے تے کِسے توں روکدا اے۔ قرآن پاک وِچ وارد ہوندا اے۔

يَأْمُرُهُم بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ۔ (الاعراف)

اوہ نیکی دا حکم دیندا اے تے بریاں چیزاں توں روکدا اے۔ پاک چیزاں نوں اوہناں واسطے حلال کردا اے۔ تے گندیاں چیزاں نوں حرام کردا اے۔ ایس بارے شریعت نے ترِکے بنیادی چیزاں دی خاص رعایت رکھی اے :

۱۔ عدم الحرج : یعنی ایس گل دا لحاظ کیتا گیا اے کہ لوکاں اُتے تنگی نہ ہووے۔

۲۔ **قلت تکلیف** : یعنی لوکاں نوں شریعت دے اُمور اُتے عمل کرن پاروں تھوڑی تکلیف ہووے۔

۳۔ **تدریج** : یعنی درجے والا عمل کرن دا حکم دتا گیا اے، یعنی کوئی حکم اچن چیتی نازل نہ کیتا جاوے۔ بلکہ اوسدے وچ درجے دا لحاظ رکھیا جاوے۔ جیسطرح شراب دا حرام ہونا درجے وار ہویا اے۔

حدیث پاک دا فقہ وچ درجہ

ساڈی مراد حدیث نوں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قول، افعال تے تقریراں نیں۔ (تقریر توں مراد ایہہ اے کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے سامنے کسے نے کوئی کم کیتا۔ آپ نے اوس توں منع نہیں فرمایا) ایس گل وچ کسے مسلمان نوں کوئی شک نہیں کہ رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم ہوریں اللہ تعالیٰ دے حکم بندیاں تک پہنچان والے نیں۔ اللہ تعالیٰ فرماندے نیں۔

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ۔

یعنی اے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم تہاڈے اُتے اللہ تعالیٰ دی طرفوں جو کجھ نازل کیتا گیا اے، اوہ تسیں سارے دا سارا لوکاں تک پہنچا دیو۔

رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوریں ہی قرآن پاک دیاں معنیاں دی تشریح فرماندے سن۔ قرآن پاک وچ وارد اے:

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ۔

یعنی اساں تہاڈے اُتے قرآن پاک نازل کیتا اے تاں جے تسیں اوہ مضمون لوکاں اُتے ظاہر کر دیو، جیہڑے تہاڈے اُتے نازل کیتے گئے نیں تاں جے اوہ اینہاں دے بارے سوچن۔

رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم قرآن پاک دی تشریح کدے قول نال فرماندے سن، کدے صرف فعل نال، کدے قول تے فعل دوہاں نال۔ آپ نے ہک وار نماز پڑھ کے فرمایا:

صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّي :

جیسطرح تسیں مینوں نماز پڑھدیاں ویکھدے او، اوسیطرح تسیں وی نماز پڑھو۔ ہک وار آپ نے حج دے موقعہ اُتے فرمایا: خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ: میرے کولوں حج دے

احکام سکھ لوو۔ ایہناں دو قولاں نوں سامنے رکھدیاں ہویاں اسیں ایہہ نتیجہ کڈھدے ہاں کہ حدیث پاک قرآن شریف دی شرح تے تفسیر اے، جیہڑی قرآن پاک دے مجمل حکماں نوں واضح طور اُتے پیش کر دی اے۔

فقہ دی شرعی حیثیت

فقہ دے لفظی تے لغوی معنے علم تے فہم دے نیں۔ پر علماء نے اصطلاح دے طور اُتے فقہ توں مراد اوہ شرعی احکام لے نیں، جیہناں دا تعلق بندیاں دے اعمال تے افعال نال ہوندا اے۔ تے فقہ دا موضوع بندیاں دے اوہ افعال نیں، جیہناں دا تعلق حلال، حرام جائز، ناجائز، فرض، واجب تے مستحب نال ہوندا اے، تے فقہ دی غرض تے غایت ایہہ اے کہ بندہ اللہ تعالےٰ تے اوہدے رسول کریم دی رضامندی حاصل کر لوے۔ خداوند تعالیٰ دے احکام اُتے عمل کرے تے اوہدیاں منع کیتیاں ہویاں گلاں توں رُک جاوے تاں جے اوہنوں دوہاں جہاناں وچ سعادت حاصل ہووے تے اوہ کامیاب ہو جاوے۔

فقہ نال دوجیاں علماں دا واسطہ

علمِ تفسیر دے وچ قرآن پاک دیاں آیتاں تے اوہناں دے متعلق چیزاں نال بحث ہوندی اے۔ زیادہ توں زیادہ ایس گل اُتے بحث ہوندی اے کہ ایہہ آیتاں کس وقت نازل ہویاں۔ ایہناں دے نازل ہون دا کی سبب اے۔ ناسخ اتے منسوخ آیتاں اُتے بحث کیتی جا سکے۔ پر علم فقہ دے صرف اتے بیان کیتیاں ہویاں چیزاں اُتے ای بحث نہیں کیتی جاوے گی بلکہ بحث ایہدے اُتے وی ہووے گی کہ ایہہ قرآن پاک دیاں آیتاں عام نیں یا خاص مطلق یا مقید نیں۔ ایتھے ایہناں آیتاں دے حقیقی تے اصلی معنیاں توں مراد اے یا مجازی مراد نیں اتے قرآن پاک دیاں آیتاں وچوں کیہڑے کیہڑے مسئلے نکلدے نیں۔ دوجیاں لفظاں وچ اسیں ایہہ کہواں گے جے تفسیر دا علم فقہ دے علم دا محتاج اے۔ جیس وقت تیکر آدمی نوں فقہ اُتے پوری واقفیت حاصل نہیں ہووے گی، اوس وقت تیکر اوہ آدمی قرآن پاک دا مفسّر ہون دا دعویٰ نہیں کر سکدا۔ ایسے طرح علمِ حدیث دے وچ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قول تے فعل نال بحث کیتی جاوے گی۔ نالے ایس چیز نال وی بحث ہووے گی کہ ایہہ حدیث صحیح اے یا ضعیف اے، لیکن فقیہہ ہر حدیث وچ آنحضور دے قول تے فعل دی اصلی وجہ تلاش کرے گا، جتھے اوہ وجہ موجود ہووے گی، اوہو ای حکم نافذ کیتا جاویگا۔ فقیہہ

ایہو ای فیصلہ کریگا کہ آنحضورؐ دے افعال واجب نیں یا سُنت یا مستحب نیں۔ ہن اسیں ایس فیصلے اُتے پہنچ گئے آں کہ فقہ قرآن پاک تے حدیث شریف دی تکمیل دا دوجا ناں اے۔ ایہہ ساریاں گلاں پہلیاں گلاں دی ہور زیادہ تشریح کردیاں نیں کہ فقہ قرآن پاک تے حدیث شریف توں باہر کوئی دوجی چیز نہیں اے۔

فقہ دی وڈیائی

قرآن پاک وچ کئی مقامات اُتے فقہ دی وڈیائی بارے وارد ہوندا اے۔ اللہ تعالیٰ دے اس حکم توں ثابت ہوندا اے کہ انسان نوں فقہ دا علم حاصل کرن دی رغبت دتی گئی اے۔ وارد ہوندا اے۔

فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ۔

کیوں نہ اک جماعت ہر طبقے وچوں جہاد واسطے نکلی تاں جے اوہ دین وچ تفقہ (سمجھ) حاصل کردی۔ اپنی قوم کول واپس آکے ڈراندی۔ شاید اوہ ڈر جاندی۔ ایس آیت توں ثابت ہوندا اے کہ اللہ تعالیٰ نے تفقہ فی الدین (دین وچ سمجھ) دا حکم دتا کیوں جے ایسدے بناں کوئی چیز ممکن نہیں۔

اک ہور مقام اُتے وارد ہوندا:

فَمَالِ هٰؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا۔

اوس قوم نوں کیہہ ہو گیا اے) جیہڑی گل نوں سمجھنا نہیں چاہندی۔

ایس آیت توں ثابت ہوندا اے۔ ہر اک شخص نوں فقہ دا علم حاصل نہیں ہو سکدا۔ اک ہور مقام اُتے وارد ہوندا اے۔

وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَىٰ أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنبِطُونَهُ مِنْهُمْ: اگر اوہ ایس گل نوں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی طرف لے آندے تے اپنیاں علماواں نوں موڑ دیندے تے اوہ عالم اوہناں گلاں نوں جان لیندے جیہڑیاں اوہ ایہناں وچوں کڈھدے نیں۔ ایس آیت شریف وچوں مسئلے کڈھن دے بارے معلوم ہوندا اے ایسے واناں فقہ اے تے فقیہاں دے کول دین دا اصل ماخذ قرآن پاک تے حدیث شریف ای اے۔ نالے اس آیت وچوں ایہہ وی ثابت ہوندا اے کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے زمانے وچ ای علماء اجتہاد تے استنباط مسئلیاں دے بارے کردے سن۔ سارے صحابہ اس قابل نہیں سن بلکہ تھوڑے جیہے سن جنہاں نوں فقہ دا علم نصیب ہو یا سی۔

فقہ دی وڈیائی حدیث وچوں

رسول کریم صلی علیہ وسلم ہوراں فرمایا اے۔

مَنْ يُرِدِ اللّٰهُ بِهٖ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّيْنِ :

اللہ تعالیٰ جیس دے نال بھلائی دا ارادہ کر دے نیں، اوس نوں دین وچ تفقہ (سمجھن) عطا فرماندے نیں کیوں جے فقہ اللہ تعالیٰ دی اک نعمت اے، جیہڑی ہر اک نوں نہیں ملدی بلکہ اوسنوں عطا ہوندی اے، جیس دے نال دین تے دنیا دی اچھیائی وابستہ ہووے۔ اک ہور حدیث پاک وچ آندا اے۔

فَقِيْهٌ وَاحِدٌ اَشَدُّ عَلَى الشَّيْطَانِ مِنْ اَلْفِ عَابِدٍ۔

اک فقیہ شیطان اتے ہزار عبادت کرن والیاں توں زیادہ ڈاہڈا اے۔

کیوں جے ایہہ ہوسکدا اے۔ شیطان نگی جیہی نیکی دی تعلیم دے کے وڈی نیکی توں عبادت کرن والے نوں ہٹا دیوے۔ جواز تے مباح دا چکر دے کے بدعت دے پھندے وچ پھسا دیوے۔ مستحب دا لالچ دے کے فرض واجب توں غافل کر دیوے۔ پر فقیہ دے سامنے شیطان دیاں ایہہ ساریاں چالاں بے کار ہوندیاں نیں۔

رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے اپنے چاچے دے پتر بھرا حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ دے بارے دعا منگی سی۔

اَللّٰهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّيْنِ :

اے اللہ تعالیٰ ایس نوں دین وچ سمجھ عطا کرو۔ ایہہ دعا اک ہور روایت وچ ایسطرح آندی اے۔

اَللّٰهُمَّ عَلِّمْهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ

اے اللہ تعالیٰ ایس نوں کتاب تے حکمت سکھا دیو۔

ایہناں دوہاں روایتاں نوں جمع کیتا جاوے تے معلوم ہوندا اے کہ کتاب دے علم تے حکمت دا دوجا ناں فقہ اے۔ جیس نوں دین وچ تفقہ حاصل ہوگیا۔ اوس نوں بہت وڈی بھلیائی عطا کیتی گئی۔ ایس دی تشریح نص قطعی نال قرآن پاک دیوچ ایسطرح آندی اے۔

وَمَنْ يُّؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوْتِيَ خَيْرًا كَثِيْرًا :

جیہں نوں حکمت دتی گئی، اوس نوں بہت وڈی بھلیائی دتی گئی۔ فقہ وچ ہر چیز دی علت تے سبب نال بحث ہوندی اے۔ ایسواسطے حکمت توں مراد فقہ دا علم ای اے۔

قرآن پاک دے چوتھے پارے دے آخر وچ اوہناں وچ عورتاں دا ذکر آندا اے، جیہناں نال مرد دا نکاح نہیں ہو سکدا۔ اوہناں وچ ماواں، بھیناں، پھوپھیاں، ماسیاں، بھتریاں تے بھیناں دے ذکر دے بعد دُدھ دے رشتے وچوں ماواں بھیناں دا ذکر آؤندا اے۔ بعد وچ دو بھیناں دا اک نکاح وچ آنا وی حرام قرار دتا گیا اے۔

وَاَنْ تَجْمَعُوْا بَيْنَ الْاُخْتَيْنِ اِلَّا مَا سَلَفَ - اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرًا رَّحِيْمًا :

تہاڈے دو بھیناں دا اک وقت نکاح وچ) وی حرام نیں، پر جو کجھ ہو گیا اے۔ (اوسدی معافی تحقیق اللہ تعالیٰ بخشن والا مہربان اے۔ اگے فرمایا :

وَاُحِلَّ مَا وَرَآءَ ذٰلِكُمْ : اوہناں دے بناں باقی سبھ کجھ تہاڈے واسطے حلال اے۔

ایس حکم دے باوجود رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے پھوپھی بھتری تے ماسی بھنجی دی اک نکاح وچ حرام قرار دتیاں کیوں جے اوہ وی تے دو بھیناں دے حرام ہون دی صورت وچ جیہڑی شکل بندی سی، اوہ ایتھے وی قیاس کر کے ہو جاندی اے۔ ایسواسطے ایہناں دا اک نکاح وچ آنا حرام قرار دتا۔ قرآن شریف وچ صرف ددھ ماں تے ددھ بھین نوں حرام قرار دتا۔ پر رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں ایس تے قیاس کردیاں ہویاں ددھ دے دوجے رشتے ددھ پھوپھی تے ددھ ماسی۔ ددھ بھنجئی وغیرہ نوں حرام قرار دتا۔

قرآن پاک نے پاک چیزاں نوں حلال تے پلید نوں حرام قرار دتا۔ گرجھاں دے گوشت، قلیاں والیاں جانوراں دے گوشت تے پنجے والیاں پکھواں دے گوشت نوں وی پاک تے ناپاک اُتے قیاس کردیاں ہویاں رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے حرام قرار دتا۔

اللہ تعالیٰ نے مردار نوں حرام تے ذبح کیتے ہوئے نوں حلال قرار دتا۔ پر حلال جانور دے پیٹ وچ بچے نوں وی ماں دا اک حصہ قرار دیندیاں ہویاں حلال قرار دتا۔ فرمایا :

ذَكٰوةُ الْجَنِيْنِ ذَكٰوةُ اُمِّهٖ :

پیٹ دے بچے دا حلال ہونا اوسدی ماں دے حلال ہون اُتے اے۔ ایہناں ساریاں صورتاں نوں سامنے رکھدیاں ہویاں اسیں ایس نتیجے تے پہنچدے آں کہ رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نص قطعی دے ہوندیاں قیاس کر کے حلال حرام دا صحیح معیار قرار دتا۔

فقہ صحابہ دی نظراں وچ

حاکم ہوراں اپنی مستدرک دے وچ ایہہ واقعہ نقل کیتا اے پئی حضرت عمرو بن عاص رضی اللہ عنہ ہوراں کڑکڑاندی سردی دے وچ غسل دی حاجت ہون پاروں غسل دے بدلے تیمم کر کے نماز پڑھائی رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نوں اس واقعہ دی اطلاع دتی گئی تے حضرت عمرو بن عاص ہوراں جواب دے وچ سخت سردی پاروں بیمار ہون دی وجہ نوں جان دے خطرے دا عذر ایس آیت دے ماتحت پیش کیتا

وَلَا تُلْقُوْا بِاَیْدِیْکُمْ اِلَی التَّهْلُکَةِ :

اپنے آپ نوں ہلاکت وچ نہ پاؤ۔ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں ایس جواب تے خاموشی رہی تے عمرو بن عاص ہوراں دے قیاس نوں پسند فرمایا۔

ایہہ اک متفق علیہ مسئلہ اے کہ اسلام دے بعد مرتد ہون والے نوں قتل کرنا حدیث پاک وچوں مستنبط ہوندا اے۔ ایہہ وی اک منی ہوئی حقیقت اے۔

وَمَنْ یُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ،

جیس نے رسول دی اطاعت کیتی، اوس نے اللہ دی اطاعت کیتی۔ ایس آیت اُتے قیاس کر دیاں ہویاں حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہوراں نے اک منافق نوں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم دے فیصلے توں انکار کر دیاں ہویاں قتل کر دتا۔ تے حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم اوس دن حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہوراں نوں بلا کے فرمایا۔ تساں اج حق تے باطل دے وچ فرق کر دتا اے۔ اوسے دن توں آپ دا لقب فاروق ہو گیا۔ ایہہ قیاس آنحضور صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی پاک زندگی وچ ہویا۔ جیس دی تائید خدا نے خدا دے رسول نے کیتی۔ ایس قیاس دے صحیح ہون دے پاروں آپ نوں مدینہ دا قاضی بنا دتا گیا۔

اجتہاد دا دروازہ کھول کے ہمیشہ واسطے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں اُمت دے اگوں لا پیش ہون والے مسئلیاں دا فیصلہ فرما دتا۔

رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے حضرت معاذ بن جبلؓ ہوراں نوں یمن دا گورنر بنا کے بھیجن ویلے پچھیا کہ تسیں فیصلے کس طرح کرو گے؟ اوہناں عرض کیتی کہ اللہ دی کتاب (قرآن پاک) دے مطابق۔ پھر آپ نے پچھیا۔ اگر فیصلہ کتاب اللہ وچ نہ ہویا۔ اوہناں دوبارہ عرض کیتی سنت وچ وی نہ ہویا۔ آپ نے عرض کیتی۔ فیر اپنی رائے نال فیصلہ کراں گا۔ ایہہ سنیاں

ہویاں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دعا واسطے ہتھ اٹھا کے فرمایا:

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ اَهْدٰی رَسُوْلَ رَسُوْلِ اللّٰهِ:

ساریاں صفتاں اللہ تعالیٰ نوں زیب دیندیاں نیں۔ جیس نے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قاصد نوں ہدایت دتی۔ جدوں نویں نواں مسئلہ پیش ہوندا سی۔ اوہناں نے فیصلے دے طور اُتے اک قاعدہ کلیہ بیان کیتا اے۔ جیہڑا امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ ہوراں اپنی سنن وچ نقل فرمایا اے۔

فَمَنْ عَرَضَ لَهٗ قَضَاءٌ بَعْدَ الْيَوْمِ فَلْيَقْضِ بِمَا فِي كِتَابِ اللّٰهِ فَاِنْ جَاءَهٗ اَمْرٌ لَيْسَ فِيْ كِتَابِ اللّٰهِ فَلْيَقْضِ بِمَا قَضٰى بِهٖ نَبِيُّهٗ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ۔ فَاِنْ جَاءَهٗ اَمْرٌ لَيْسَ فِيْ كِتَابِ اللّٰهِ وَلَا قَضٰى بِهٖ نَبِيُّهٗ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَا قَضٰى بِهِ الصَّالِحُوْنَ فَلْيَجْتَهِدْ رَأْيَهٗ وَلَا يَقُوْلُ اِنِّيْ اَخَافُ فَاِنَّ الْحَلَالَ بَيِّنٌ وَالْحَرَامَ بَيِّنٌ وَبَيْنَ ذٰلِكَ اُمُوْرٌ مُشْتَبِهَاتٌ فَدَعْ مَا يُرِيْبُكَ اِلٰى مَا لَا يُرِيْبُكَ:

یعنی جیس دے سامنے کوئی مقدمہ آوے، اوہ اللہ تعالیٰ دی کتاب (قرآن) دے مطابق فیصلہ کرے۔ اگر اوہ ایہو جیہا فیصلہ اے۔ جیسدا ذکر اللہ تعالیٰ دی کتاب وچ نہیں، فیر اوس دے مطابق فیصلہ کرے، جیہڑا رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں فیصلہ کیتا اے (حدیث شریف دے مطابق) ایہہ اگر ایہو جیہا واقعہ ہووے۔ جیسدا فیصلہ کتاب اللہ وچ موجود نہیں۔ تے ناں ای نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں اوہا جیہا فیصلہ فرمایا اے۔ اوس وقت "صالحین" (نیک بندے) دے فیصلہ دے مطابق فیصلہ کرے، اگر اجیہا معاملہ جیسدا فیصلہ نہ کتاب اللہ وچ اے، نہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں فیصلہ فرمایا اے، اتے نہ ای صالحین نے فیصلہ کیتا اے۔ اوس وقت اپنی رائے نال اجتہاد کرے۔ کیوں جے حلال وی ظاہر نے حرام وی ظاہر۔ ایہہ آکھے ہیں فیصلہ کردیاں ڈردا ہاں۔ ایہناں دوہاں (حلال تے حرام) دے وچ بہت سارے امور مشتبہ نیں۔ ایس واسطے اوس چیز نوں چھوڑ دیوے جیہڑی شک وچ پاوے۔ اوس نوں نہ چھوڑے، جیہڑی شک وچ نہ پاوے۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہوراں ایہو طریق کار قاضی شریح ہوراں نوں دسیا سی۔ ایس قسم دیاں بہت مثالاں احادیث تے آثار وچوں مل جاندیاں نیں، جیہناں وچوں ثابت ہوندا اے۔ کہ صحابہ کرامؓ نے قیاس تے اجتہاد کر کے کم لے کے فتوے صادر کیتے۔ فقہ ماخذ بیان کرن توں

پہلاں فقہ دی تعریف تے فقہ دیاں حداں اسیں بیان کردے ہاں !

فقہ دی تعریف

فقہ دی لغوی تے اصطلاحی تعریف بیان کیتی جاچکی اے ۔ لغت دے اعتبار نال فقہ دا اطلاق سمجھ تے فہم اُتے ہوندا اے ۔ پر شریعت دی اصطلاح دیوچ فقہ دا لفظ دین دے علم واسطے خاص کیتا گیا اے ۔

ایسے واسطے شرعی اعمال دے مسئلیاں دے علم نوں فقہ داناں دتا گیا اے ۔ فقہ دے علماء دے نزدیک فقہ توں مراد شریعت دے فروعی اعمال دا جاننا اے ، جیہڑے تفصیلی دلیلاں نال حاصل کیتے گئے ہون ۔

بعض کہندے نیں کہ شرعی احکام دے علم داناں علم فقہ اے ۔ شرعی احکام توں مراد اللہ تعالیٰ دے احکام نیں ، جیہڑے بندیاں نوں دتے جاندے نیں ۔

فقہ دیاں حداں

اسلام دے وچ فقہ دیاں حداں بڑیاں وسیع نیں اوہناں دا اک سرا دین تے دوجا سرا دنیا اے ۔ اسلامی فقہ دین تے آپس دے معاملات دوہاں اُتے محیط اے ۔ عبادات تے معاملات علم فقہ دا موضوع بحث نیں ۔ ایسے کارن علم فقہ دیاں دو شاخاں نیں ۔ اک داناں عبادت اے ۔ اسدا تعلق آخرت نال ہوندا اے ۔ جیس طرح نماز ، روزہ ، زکوٰۃ ، حج وغیرہ ۔ دوجی شاخ نوں دنیا دے اُمور داناں دتا جاندا اے ۔ مثلاً تعزیرات تے نکاح وغیرہ ۔

تعزیرات دا تعلق جرائم نال ہوندا اے ، جیسطرح چوری ، قتل ، شراب پینا تے زنا وغیرہ ۔ نکاح تے طلاق دے احکام وچ نسب ، نان ، نفقہ ، اور اولاد تے وراثت وغیرہ نال بحث ہوندی اے تے معاملات دا تعلق مالیات تے معاہدات نال ہوندا اے جیویں لین دین ، ٹھیکہ ، ہبہ ، اُدھار ، امانت ، ضمانت ، شرکت فقہ دیاں اصُولاں وچ شرعی دلیلاں تے فیصلہ کرن دے طریقیاں نال بحث ہوندی اے ، جیہڑی فقہ دی غرض اے ۔

اسلامی فقہ دے چار اصُول نیں ۔

(۱) قرآن ۔ (۲) سُنت ۔ (۳) اجماع (۴) قیاس

ایہناں چوہناں اصُولاں نوں اسلامی قانون سازی دے ماخذ آکھدے نیں ۔ ہن اسیں

ایہناں اُتے مفصل بحث کراں گے۔

فقہ دے مآخذ

۱۔ مآخذ اول کتاب اللہ یا قرآن مجید کتاب اللہ یا قرآن مجید توں اللہ تعالیٰ دا اوہ کلام مراد اے، جیہڑا نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں اُتے حضرت جبرئیل علیہ السلام دے راہیں نازل ہوندا رہیا۔ جیہڑا مصاحف وچ اج وی موجود اے تے رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں توں لے کے اتوں روتی نقل ہوندا رہیا تے شریعت اسلامیہ دا سبھ توں پہلاں تے سبھ توں وڈا مآخذ اے۔ ایس دے بعد دوجے درجے تے حدیث تے سنت نبوی دا مقام اے۔ قرآن پاک تے سُنّت دے بعد اجماع اُمت تے قیاس دا درجہ اے۔ ایہناں ساریاں توں شریعت دے سارے مسائل نکلدے نیں۔ ایہناں مسئلیاں دے علم دا ناں فقہ اے۔

قرآن پاک نوں رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلّم ہوریں حضرت جبرئیل علیہ السلام ہوراں کولوں حرف بحرف صحابہ کرامؓ نوں سُنا دیندے سن تے وحی دی کتابت کرن والے لکھ لیندے سن۔

کتاب تے قرآن وچ فرق:

کتاب لغت وچ کتاب ہر اوس شے نوں کہندے نیں۔ جیہڑی لکھی ہوئی ہووے۔ قرآن دے دو معنے نیں۔

(۱) قرآن فعلان کے وزن اُتے غفران دی طرح مصدر اے۔ جیس دا معنی پڑھنا اے۔

(۲) یا مفعول دیاں معنیاں وچ استعمال ہوندا اے، جیس دے معنے اوہ شے جیہڑی پڑھی جاوے۔ پر شریعت وچ کتاب تے قرآن دونویں لفظ اللہ تعالیٰ دے کلام واسطے مخصوص ہو گئے نیں۔ قرآن پاک وچ اللہ تعالےٰ ارشاد فرماندے نیں:

ذَالِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ

ایہہ کتاب اے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں اے۔

تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ:

ایہہ کتاب پاک تے قرآن دیاں آیتاں نیں۔

تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ۔ اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ: ایہہ ظاہر تے روشن کتاب دیاں نشانیاں نیں۔ اساں قرآن پاک عربی وچ نازل کیتا تاں جے تسیں سمجھ سکو۔

بَلْ ھُوَ قُرْآنٌ مَّجِیْدٌ فِیْ لَوْحٍ مَّحْفُوْظٍ۔

بلکہ اوہ قرآن مجید اے۔ لوح محفوظ وِچ۔

اِنَّہٗ لَقُرْآنٌ کَرِیْمٌ۔ فِیْ کِتَابٍ مَّکْنُوْنٍ۔ لَا یَمَسُّہٗ اِلَّا الْمُطَھَّرُوْنَ۔

تَنْزِیْلٌ مِّنْ رَّبِّ الْعَالَمِیْنَ:

ایہہ عزت والا قرآن اے، جیہڑا مخفی کتاب اے، جیس نوں پاک لوکاں توں سوا ہور کوئی ہتھ نہیں لا سکدا۔ ایہہ جہاناں دے پالن والے دی طرفوں نازل کیتا گیا اے۔

ایہناں آیتاں توں چنگی طرح واضح ہو گیا اے کہ کتاب تے قرآن توں لغت دے معنی مراد نہیں بلکہ اوہ کتاب اے جیہڑی لوح محفوظ اتوں حضرت جبرئیل علیہ السلام عربی زبان وِچ:

(نَزَلَ بِہِ الرُّوْحُ الْاَمِیْنُ۔ عَلٰی قَلْبِکَ لِتَکُوْنَ مِنَ الْمُنْذِرِیْنَ۔ بِلِسَانٍ عَرَبِیٍّ مُّبِیْنٍ:

ایس نوں روح الامین ہوراں نے تہاڈے قلب مبارک اُتّے نازل کیتا۔ تاں جے تسیں ڈران والیاں وچوں ہو جاؤ۔ ایہہ روشن عربی زبان وِچ اتاریا گیا اے۔) حضرت رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی خدمت وِچ لے کے آندے رہے۔

ثابت ہوندا اے کہ ایہہ عربی وِچ حضرت جبرئیل علیہ السلام دی راہیں حضرت رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں اُتّے اتاریا ہویا ای قرآن اے۔ ایس دا ترجمہ قرآن نہیں۔ ایہو ای قرآن پاک فقہ دی اصل اے تے پہلا مآخذ اے۔

۲۔ فقہ دا دوجا مآخذ حدیث اے۔ لغت دے وِچ حدیث دے معنے خبر، بات، قصہ، کہانی تے زبانی روایت دے نیں۔ قرآن پاک واسطے وی خیر الحدیث دے لفظ استعمال ہوئے نیں۔

اِنَّ خَیْرَ الْحَدِیْثِ کِتَابُ اللّٰہِ:

اللہ تعالیٰ دی کتاب سبھ توں چنگی حدیث اے۔ حدیث نوں سُنّت وی آکھدے نیں۔

سُنّت دے لغوی معنے عادت تے طریقے دے نیں۔ حدیث جانن والیاں دی اصطلاح وِچ حدیث تے سُنّت نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قول، فعل تے تقریر نوں کہندے نیں تے ایس دا وسیع اطلاق صحابی تے تابعی دے قول، فعل تے تقریر اتے وی ہوندا اے۔

فقیہاں دی اصطلاح وِچ سنت نافلہ عبادتاں نوں کہندے نیں۔ نافلہ توں ہر اوہ چیز

چیز مراد اے، جیہڑی فرض نہ ہووے تے فقہ دی اصطلاح دے وچ رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قول، فعل تے تقریر نوں سُنت کہندے میں تے فقہ وچ سُنت توں ایہو ای مراد اے۔

قول توں مراد ایہ اے کہ جو کجھ رسُولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہورِیں کرن واسطے اپنے مُنہ مبارک توں فرمان تے جو کجھ کم کر کے وکھادین۔ اوسنوں فعل کہندے نیں۔ پر تقریر رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم توں مراد ایہ اے کہ جو کجھ آپ نے کِسے نوں کم کر دیاں ویکھیا یا کوئی گل کر دیاں سنیا، اوس وقت آپ نے خاموشی اختیار فرمائی۔ ایہ وی سنّت دے وچ شامل اے کیوں جے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کدے وی ناجائز کم اتے خاموشی اختیار نہیں فرما سکدے سَن۔ آپ دی چپ اوس کم دے چنگا ہون دی دلیل اے۔ رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قول، فعل تے تقریر دی اطاعت اللہ تعالےٰ دی اطاعت اے۔ قرآن شریف وچ وارد ہوندا اے۔

مَنْ یُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰہَ۔

جیس نے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی اطاعت کیتی۔ اوس نے اللہ دی اطاعت کیتی۔

اک ہور مقام اُتے وارد ہوندا اے۔

مَآ اٰتٰکُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْہُ وَمَا نَھٰکُمْ عَنْہُ فَانْتَھُوْا:

رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلّم جو کجھ تہانوں دسن، اوس نوں لازم پکڑ و تے جیس چیز توں روکن، اوس توں رک جاؤ۔ اسواسطے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دا ہر فعل کتاب اللہ دی طرح حجت اے۔ تے نص قطعی دا درجہ رکھدا اے۔

سُنت دے بارے وچ اہلِ سُنت تے شیعہ حضرات وچ اختلاف اے۔ اہلِ سُنت دے اگوں ہور دو فرقے ہین۔ اِک اہلِ حدیث تے دوجا اہل الرائے۔ اہلِ الرائے دی جماعت امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ دی قیادت وچ عراق وچ قائم ہوئی تے اہلِ حدیث دی جماعت مدینہ منورہ وچ امام مالک رحمۃ اللہ علیہ ہوراں دی سرکردگی وچ قائم ہوئی اہلِ السنت دے مختلف مذہب اہلِ الرائے تے اہلِ حدیث دی نمائندگی کر دے نیں۔ اہل الرائے دیاں چار مختلف جماعتاں نیں۔ (۱) حنفی (۲) مالکی (۳) شافعی (۴) حنبلی

ایہناں چوہنّاں مذہباں دے منن والے ہن دی دنیا وچ کثرت نال ملدے نیں، جیہناں وچوں حنفی فقہ دے منن والے سبھ توں زیادہ نیں۔

قرآن تے سُنت دونویں نص قطعی دی حیثیت رکھدے نیں۔ نسخ دے بارے علماء وچ اختلاف اے۔ نسخ دا مطلب ایہہ اے کہ اک قرآن پاک دی آیت یا نبی صلّی اللہ علیہ وسلّم ہوراں دی حدیث دوجی آیت یا حدیث نال منسوخ ہو جاندی اے۔ نسخ دا مقصد ایہہ سی کہ لوکاں وچ آسانی پیدا کیتی جاوے تے اسلامی قانون درجہ وار نافذ ہووے تے زمانے دے بدلن نال معاملات دیاں مسئلیاں وچ تبدیلی ہو جاوے۔

نسخ دیاں ترے صُورتاں ہو سکدیاں نیں۔

۱۔ اک آیت دوجی آیت نال منسُوخ ہووے۔
۲۔ اک حدیث دوجی حدیث نال منسُوخ ہو جاوے۔
۳۔ اک آیت کسے حدیث نال منسُوخ ہو جاوے۔

قرآن پاک دی آیت دا دوجی آیت نال منسُوخ ہونا فقیہاں دے نزدیک ثابت اے۔ ایسے طرح حدیث دی دوجی حدیث نال منسُوخ ہو سکدی اے۔ پر سُنت نال آیت قرآنی دے منسُوخ ہون وچ اختلاف اے۔ امام شافعیؒ تے امام احمد بن حنبل حدیث نال آیت نوں منسُوخ کرن دے قائل نہیں، لیکن امام مالک، صاحبین تے بعض دُوجے "حدیث آیت نوں منسُوخ کر سکدی اے" دے قائل نیں۔

قرآن مجید دے مجمل احکام دی تشریح حدیث نال ہوندی اے تے ساریاں جزوی چیزاں حدیث اکٹھیاں کر دی اے۔ قرآن پاک دا حکم اے کہ نماز قائم کرو۔ ہن اوقات، فرض، سنت، رکعتاں، سجدہ، رکوع تے قیام دی تشریح حدیث پاک توں ثابت ہوندی اے۔ ایسے طرح دوجے احکام حج، زکوٰۃ تے روزہ دیاں تفصیلاں وی حدیث پاک توں کُھلدیاں نیں۔ ایسے واسطے تفصیل دا واسطے حدیث بناں کم نہیں بندا۔

۳۔ اجماع

اجماع اسلام دے احکام تے قانوناں دا تیجا مأخذ اے۔ ایس دے وچ ایہہ چیزاں غور کرن دے قابل نیں۔

(ا) اجماع دا مفہوم۔ (ب) اجماع دا امکان (ج) اجماع دا حجت ہونا۔ (د) اجماع دی سند

اجماع دا مفہوم

اجماع دے مفہوم توں مراد اے، کسے زمانے وچ سارے مجتہدین تے علماء کسے مذہب دے مسئلے اُتے اتفاق کر لین۔ اوس وقت اجماع ثابت ہو جاوے گا جے کر کجھ علماء اتفاق کرن تے کجھ اختلاف، اوس وقت اجماع ثابت نہیں ہو ویگا۔

اجماع دا امکان

نظام معتزلی دا قول اے کہ اجماع محال ہوندا اے کیوں جے سارے علماء اک مسئلے اتے جیہڑا پہلے پتا نہ ہووے، اکٹھے نہیں ہو سکدے۔ ایہہ وی ممکن نہیں کہ اک مسئلے اتے سارے لوک اکٹھے ہو کے گل بات کر سکن، لیکن نظام دی ایہہ دلیل درست نہیں۔ اگر کدے مسلے نوں دلیلاں نال ثابت کیتا جاوے تے سارے علماء اک مسئلے اُتے اکٹھے ہو سکدے نیں۔

پرانے زمانے وچ سارے علماءؐ اک جگہ اکٹھے نہ ہو سکدے ہون تے منیا جا سکدا اے۔ پر اَجکل ایہہ گل ناممکن نہیں۔ سارے آدمی بڑی آسانی نال اک جگہ رَل مِل فیصلہ کر سکدے نیں۔ ایسواسطے اجماع دا امکان محال نہیں۔

جمہور علماء نے اجماع دی ایہہ تعریف کیتی اے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے وصال دے بعد کسے زمانے وچ مجتہدین دا کسے شرعی مسئلے اُتے اتفاق کرنا۔

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے وصال دی قید اجماع واسطے ایس وجہ توں لائی گئی اے کہ آپ دی زندگی وچ وحی دا سلسلہ جاری سی۔ اوس وقت صرف رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوریں ای اکلّے فیصلہ کرن دے مجاز سن تے اوہناں دی زندگی وچ کسے دُوجے مسلمان نوں فیصلہ کرن دا کوئی حق نہیں سی۔

بعض اس قسم دے مسئلے ہوندے نیں کہ جیہناں دے بارے قرآن پاک تے حدیث شریف وچ کوئی واضح حکم نہیں ہوندا۔ ایہو جیہے مسئلیاں دا فیصلہ کرن واسطے زمانے دے تغیرات تے مجتہدین علماء دی رائے دا لحاظ کیتا جاندا اے۔ اوس وقت اُمّت دا اجماع اسلامی قانون بنان دا اِک ذریعہ ہو سکدا اے۔ اجکل کئی مسئلے نیں جیہناں وچ اجماع دی لوڑ اے۔ مصر دے اک بڑے وڈے علامہ خضری ہوراں دا قول اے کہ جدوں کسے مسئلے دے بارے قرآن پاک تے حدیث شریف وچ کوئی نص موجود نہ ہووے تے سلف دیاں علماواں نے وی کوئی فیصلہ نہ کیتا ہووے، اوس وقت جمہور فقہاء دے فیصلہ نوں حجت منیا جاوے گا۔

اجماع دا حجت ہونا

اہلِ سنت والجماعت دا خیال اے کہ اجماع شرعی حجت اے۔ ایس دے نال شرعی احکام تے قانون ثابت ہوندا اے۔ ایس واسطے اجماع شریعت دا اک بنیادی اصول اے تے ایسے واسطے اجماع نوں کتاب وسنت دے بعد اک مسلمہ اصول منّیا جاندا اے۔

اجماع نوں نص دا درجہ دین واسطے قرآن پاک وچ وارد ہوندا اے:

وَمَنْ یُّشَاقِقِ الرَّسُوْلَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَیَّنَ لَهُ الْهُدٰی وَیَتَّبِعْ غَیْرَ سَبِیْلِ الْمُؤْمِنِیْنَ نُوَلِّهٖ مَا تَوَلّٰی وَنُصْلِهٖ جَهَنَّمَ وَسَآءَتْ مَصِیْرًا:

جیہڑا رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی نافرمانی کرے، جدوں اوس دے واسطے ہدایت ظاہر ہو چکی ہووے تے اوہ مومناں دے بناں کوئی ہور راہ تلاش کرے۔ اسیں اوس دی پیاری شے نوں اوس دا دوست بنادیاں گے۔ اوس نوں دوزخ وچ سٹ دیاں گے، جیہڑا بڑا بھیڑا ٹھکانا اے

مومناں تے خاص طور تے صحابہ دی راہ نوں چھوڑ کے کوئی دوجی راہ تلاش کرنا اصل وچ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی مخالفت کرنی ہوندی اے، جیہدی سزا دوزخ اے۔

اجماع دے بارے حدیث پاک وچ وارد ہوندا اے:

لَنْ یَجْمَعَ اُمَّتِیْ عَلَی الضَّلَالَةِ:

میری اُمت کدی وی گمراہی اُتے اکٹھی نہیں ہووے گی۔ اک ہور جگہ وار ہوندا اے۔

اَلْزِمُوا الْجَمَاعَةَ فَمَنْ شَذَّ مِنَ الْجَمَاعَةِ شَذَّ فِی النَّارِ۔

جماعت نوں لازم پکڑو۔ جیہڑا جماعت نالوں وکھرا ہویا، اگ وچ وکھرا ہووے گا۔

امام بغوی ہوراں میمون بن سہراں ہوراں کولوں روایت کیتی اے کہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ہوراں کول جدوں کوئی مقدمہ پیش ہوندا سی۔ اوہ قرآن پاک دے مطابق فیصلہ کردے سن۔ کتاب اللہ دے بعد سُنت نبوی دے مُطابق فیصلہ کردے سن۔ ایس دے بعد مسلماناں نوں اکٹھا کر کے اوہناں کولوں پچھدے سن تے آکھدے سن کہ اگر تہانوں کوئی حدیث پاک یاد اے تے بیان کرو۔ کوئی حدیث نہ ملن دے بعد اہلِ علم نوں اکٹھا کردے سن۔ اوہناں کولوں مشورہ لیندے سن، جیس امر اُتے اتفاق ہو جاندا سی، اوسدے مُطابق فیصلہ کردے سن۔

ایہو دستور حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہوراں دا سی۔ اوہ کتاب تے سنّت دے بعد حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ دے فیصلے اُتے عمل کردے سن سجے کہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ہوراں دا

فیصلہ نہ ملدا تے فیر صحابہ وچوں علماء نوں اکٹھا کر کے مشورہ کر دے سن۔ متفقہ رائے لین دے بعد فیصلہ فرماندے سن۔ نماز جنازہ دیاں چار تکبیراں تے شراب دی حد اسّی کوڑے ایسے طرح مقرر ہوئی اے۔

قاضی شریح ہوراں نوں جیہڑا حکمنامہ مقدمیاں دے فیصلے دے بارے لکھیا سی اوس دے وچ فقہ دے چار اصول بیان کیتے گئے نیں، جیہڑا امام شعبیؒ ہوراں قاضی شریح ہوراں کولوں نقل کیتا اے۔

امام نسائی ہوراں صالحین یعنی صحابہؓ کبار دے فیصلے نوں اجماع قرار دتا اے

اَلْحُکْمُ بِاتِّفَاقِ اَھْلِ الْعِلْمِ:

یعنی کہ اہل علم دے اتفاق نال فیصلہ کرنا چاہیدا اے، امام نسائی ہوراں نے عبداللہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ ہوراں دی سند نال عبدالرحمان بن یزید تے حریث بن ظہیر دی زبانی اوہ فیصلہ نقل کیتا اے، جیہڑا ذکر کر دتا گیا اے۔

امام احمدؒ ہوراں وی اپنی مسند وچ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کولوں روایت کیتی اے، جیس توں اجماع دی تاکید ہوندی اے۔

اجماع دی سند

عام علماء دی رائے دے مطابق اجماع دا مدار کتاب سُنت تے قیاس اُتے اے۔ اس واسطے اگر اجماع نوں بیان کیتیاں ہویاں دلیلاں نال جکڑ دتا جاوے۔ پھر مخالفت دا سوال ای پیدا نہیں ہوندا۔ اوس وقت اجماع اک قطعی حکم بن جاندا اے۔

۴۔ قیاس

فقہ دا چوتھا حصہ ماخذ اے۔ لغت دے وچ قیاس دے معنے اندازہ کرن دے نیں اصطلاح دے وچ اسدی تعریف ایسطرح ہوسکدی اے کہ اصل دے وچ فرع نوں اصل دے نال علت تے حکم وچ برابر کرن داناں قیاس اے۔ جدوں کسے مسئلے دے بارے قرآن پاک تے حدیث شریف وچ کوئی نص موجود نہ ہووے تے ای اوس دے متعلق اجماع اُمت دا ثبوت ملدا ہووے۔ اوس وقت اوس مسئلے دے حل کرن بارے علماء اپنی اپنی رائے تے عقل کولوں کم لیندے نیں۔ اوس وقت فیصلہ دین دے عام قاعدیاں دے مطابق دتا جاندا اے۔ شرع دے سارے احکام مخصوص غرضاں تے مصلحتاں نال وابستہ ہوندے نیں۔ اوہ غرضاں ای اوہناں حکماں دی

علت غائی ہوندی اے۔ اوس علت غائی نوں جیہڑی نص شرعی دی وجہ توں بیان کیتی گئی اے۔ اوس وقت اوس علت نوں سامنے رکھدیاں ہویاں دوجیاں مسئلیاں دی علت غائی داپتا لگانا بڑا آسان ہوندا اے۔ ایسواسطے دوہاں مسئلیاں دے وچ اشتراک علت نوں سامنے رکھدیاں ہویاں فیصلہ کرنا قیاس کہلاندا اے۔

قیاس واسطے چار چیزاں دا ہونا ضروری اے:

۱۔ **مقیس علیہ**: جس چیز اُتے قیاس کیتا جاوے۔ اوسنوں اصل وی کہندے نیں۔

۲۔ **مقیس**: جس چیز نوں قیاس کیتا جاوے۔ اوسنوں فرع وی کہندے نیں۔

۳۔ **اشتراک علت**: اوہ سبب جیہڑا مقیس علیہ تے مقیس وچ مشترک ہووے تے قیاس دا سبب ہووے۔ ایہہ اوس وقت ای ہو سکدا اے، جدوں دوہاں مسئلیاں وچ پوری مشابہت پائی جاندی ہووے۔ کوئی امر دوہاں وچ مشترک ہووے۔ تاں جے قیاس کیتا جاسکے۔

۴۔ **حکم**: جیہڑا اثر قیاس دے بعد لگایا جاندا اے۔

قیاس شرعی دلیلاں وچوں چوتھی دلیل داناں اے۔ ایس دے اُتے اوس وقت عمل ضروری ہوندا اے، جدوں پہلیاں تناں دلیلاں وچوں کوئی دلیل موجود نہ ہووے۔ ایہو فتویٰ صحابہ، تابعین تبع تابعین تے ساریاں اماماں دا اے۔ ہر زمانے وچ لوک ایسدے اُتے اتفاق کردے رہے نیں۔ چند اک فرقے مثلاً شیعہ، خوارج تے فرقہ ظاہریہ دے لوک قیاس دے قائل نہیں۔

قیاس دا حجت ہونا کتاب اللہ۔ سنت رسول صلی اللہ علیہ وسلم تے اجماع تناں توں ثابت اے۔ قرآن پاک وچ وارد ہوندا اے۔

فَاعْتَبِرُوْا يَا أُولِي الْاَبْصَارِ،

اے عقل والیو! عبرت حاصل کرو۔ اعتبار دے معنے قیاس آندے نیں۔

قیاس دے بارے وچ حضرت معاذ بن جبل ہوراں دا واقعہ مشہور اے، جدوں اوہناں نے بِكِتَابِ اللهِ (اللہ تعالیٰ دی کتاب نال) دے بعد بِسُنَّةِ رَسُوْلِ اللهِ صلى الله عليه وسلم (رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی سنت دے نال) کہن دے بعد عرض کیتا۔ اَجْتَهِدُ بِرَأْيِي (اپنی رائے نال اجتہاد کرانگا) کہیا۔ رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے خوش ہوکے فرمایا:

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ وَفَّقَ رَسُوْلَ رَسُوْلِ اللّٰہِ :

(اللہ تعالیٰ نوں سب تعریفاں نیں، جیں نے رسُول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قاصد نوں توفیق بخشی تے رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے حلال تے حرام ظاہر ہون دے بعد حضرت معاذ بن جبلؓ ہوراں دے بارے فرمایا :

اَعْلَمُھُمْ بِالْحَلَالِ وَالْحَرَامِ مُعَاذُ بِنْ جَبَل :

معاذ بن جبلؓ حلال حرام دے بہترین جانن والے نیں رایہہ وی اوہناں دے قیاس دے بارے اے۔

احادیث دے وِچ اجتہاد رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دیاں کئی مثال نیں مثلاً

(۱) اک آدمی دا پیو بیمار ہون دی وجہ توں حج کرن دا حکم دینا (جدوں اوہدا قرض ادا کردتا گیا) اجتہاد دی مثال اے۔

(۲) منان بن سلمہ الجھنی داماں دے بدلے حج کرن دا حکم قرض ادا کرن دے بعد دُوجی مثال اے۔

(۳) اک عورت دی حج نذر من لین دے بعد مرجانا تے اوس دے بھرا نوں حج کرن دا حکم وی قیاس دی مثال اے۔

ایہناں ساریاں مثالاں وِچ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے اللہ دے قرض دی ادائیگی نوں بندے دے قرض دی ادائیگی اُتے قیاس کیتا اے۔ امام ابوحنیفہؒ تے اوہناں دے اصحاب نے سبھ توں پہلاں قیاس نوں شرعی اصُول تسلیم کیتا۔ امام شافعیؒ ہوراں وی قیاس دی حمایت کیتی تے ایس نوں شرعی حجت منن بارے بڑیاں دلیلاں دتیاں، پر امام داؤد بن علی رح ہوراں نے قیاس دی تردید کیتی تے اہل ظاہر نے مذہب دی بنیاد کتاب تے سنت نوں قرار دتا اے تے قیاس دا بالکل انکار کیتا اے۔

۱- احناف نے قیاس بارے بڑی شدت دا اظہار کیتا اے۔

۲- تے مالکی علماء نے قیاس کولوں تھوڑا کم لیا اے۔

۳- شافعی علماء ایہناں دوہاں دے وِچکار رہے نیں۔

بعض اہلِ حدیث تے شیعہ حضرات ایس توں الگ نظر آوندے نیں۔

قیاس دے درست تے صحیح ہون واسطے ضروری اے کہ اوس دے واسطے مقرر کیتیاں ہویاں ساریاں شرطاں موجود ہون ورنہ انسان دی ذاتی رائے دی کوئی قیمت نہیں۔

پروفیسر غلام جیلانی مخدوم ایم۔اے

اسلام وچ میراث دے مسائل

باراں انواع ـــــ سراجی

"سراجی" علم فرائض دے بارے سراج الدین محمد بن محمد سجاد حنفی دی کتاب مشہور اے۔ ایہہ بہت ہی مقبول تے مستند اے ایس کتاب دیاں کئی شرحاں لکھیاں گئیاں نیں جیہناں وچوں میر سید شریف ہوراں دی "شریفی" بہت ہی معتبر خیال کیتی جاندی اے۔

فرائض فریضہ دی جمع اے، جیہڑا فرض توں مشتق اے، علم میراث نوں فرائض دا حکم کہندے نیں علماء دے قول مطابق میت دے ترکے دے نال چار حق متعلق ہوندے نیں۔

۱۔ سبھ توں پہلاں میت دی شریعت دے قاعدے مطابق کفن دفن دا مناسب بندوبست کیتا جاوے ایس وچ نہ تے فضول خرچی کیتی جاوے تے نہ ای کنجوسی ورتی جاوے۔

۲۔ ایدوں مگروں اگر میت دے ذمے کوئی قرض ہووے تے ادا کیتا جاوے۔

۳۔ ایہناں دوناں گلاں نوں پورا کر کے جو کجھ بچے، اوس دا تیجا حصہ مرن والے دی وصیت مطابق خرچ کیتا جاوے۔ (مرن والے نے بھانویں سارے مال دی وصیت کیتی ہووے، فیر وی صرف اک تہائی مال نوں بطور وصیت خرچ کرن دی اجازت اے)

۴۔ کفن دفن، قرض تے وصیت اُتے خرچ ہو جان مگروں جو کجھ بچے اوس مال نوں میت دیاں وارثاں وچ ونڈ دتا جاوے۔

ایس سلسلے وچ سبھ توں پہلاں اصحاب فرائض آوندے نیں، فیر عصبات آوندے تے جے عصبات وی نہ ہوون تے فیر تیجے حصے دار ذوی الارحام ہوندے نیں۔

۱- اصحاب الفرائض

اصحاب الفرائض توں مراد اوہ لوک نیں جنہاں دے حصے اللہ دی کتاب یعنی قرآن پاک وچ مقرر ہو چکے نیں۔ ایہہ سارے گنتی وچ باراں نیں۔ مرداں وچ ایہہ چار نیں۔ یعنی (۱) باپ (۲) دادا (۳) خاوند (۴) اخیافی بھرا

(جنہاں بھراواں دی ماں اک ہووے تے پیو وکھرا ہووے)

عورتاں وچ ایہہ اٹھ نیں: یعنی (۱) زوجہ (۲) دھی (۳) پوتری

پوتری وچ پڑپوتری تے اوس دی نسل وی شامل اے۔ (۴) سکی بھین (۵) علاتی بھین (۶) اخیافی بھین (۷) ماں (۸) دادی۔

ماں پیو دا حصہ قرآن مجید وچ اِنج بیان ہویا اے۔

وَلِاَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ اِنْ كَانَ لَهٗ وَلَدٌ فَاِنْ لَّمْ يَكُنْ لَّهٗ وَلَدٌ وَّوَرِثَهٗٓ اَبَوٰهُ فَلِاُمِّهِ الثُّلُثُ[۱]

یعنی میّت دے ترکے وچوں ماں پیو نوں یعنی ہر اک نوں چھیواں حصہ ملے گا۔ ایہہ وی ایس صورت وچ جے میّت دی اولاد ہووے تے جیکر میّت دی اولاد نہ ہووے، اوس دے وارث صرف ماں تے پیو ہون گے۔ ایس صورت وچ اوس دی ماں دا تیجا حصہ تے باقی پیو دا۔ ایہدی وضاحت انج ہوندی اے جے پیو دیاں تن حالتاں ہوندیاں نیں پہلی حالت وچ اوس نوں فرض مطلق یعنی چھیواں حصہ ملے گا۔ ایہہ اوس وقت ہندا اے، جدوں میّت دا پُتر موجود ہووے جے پُتر نہ ہووے تے فیر پوترا یا پڑپوتریاں ایدوں دی تھلے کیوں جے ولد دا لفظ پتر، پوترے تے پڑپوترے ساریاں واسطے عام استعمال ہوندا اے۔ انج ای دھی، پوتری تے پڑپوتری وی۔

دوجی حالت وچ فرض مطلق تے عصوبت دا حصہ یعنی ذوالفروض ہون دی حیثیت نال چھیواں حصہ ملدا اے تے عصبہ ہون حیثیت نال باقی مال دا مالک بن جاندا اے۔ ایہہ اوس ویلے ہوندا اے جدوں میت دی دھی، پوتری یا پڑپوتری ہووے یاں ایدوں دی تھلے موجود ہون۔

تیجی حالت ایہہ اے کہ پیو محض عصبہ ہووے۔ ایہہ اوس ویلے ہوندا اے، یعنی میت دا پیو موجود نہ ہووے تے دادا ساری جائداد وچ پیو وانگ ای حصہ دار ہوندا اے۔ چار

---

(۱) سورۃ النساء، آیۃ ۱۱ (مرتب)

صورتاں ایسیاں ہوندیاں نیں جے دادا پیو دے حکم توں خارج ہو جاندا اے۔

میّت دی ماں دیاں وی ترے حالتاں نیں :

پہلی میت دا دادا زندہ ہووے تے ماں نوں چھیواں حصہ ملے گا۔

دوجی حالت ایہہ کہ میت دے دویاں دو توں زیادہ بھین بھرا ہودن۔ بھین بھرا سکے ہون یا متریئے، ماں وتوں مترے ہون یا پیو ولوں ہر حالت وچ ماں نوں چھیواں حصہ ملے گا۔

تیجی صورت انج اے میت دا پتر، دھی یا پوترا۔ پوتری نہ ہووے یا دو یا دو توں زیادہ بھین بھرا نہ ہون تے ماں نوں میت دی کل چھڈی ہوئی جائیداد وچوں تیجا حصہ ملے گا، پر ماں دے بارے جیہڑے احکام ذکر کیتے گئے نیں اوسے ویلے ای جاری ہون گے، جدوں میّت دے ماں پیو احدالزوجین نہ ہون۔ الزوجین ہون تے قرض دین دے بعد احدالزوجین دی ماں نوں باقی دا تیجا حصہ ملے گا۔

زوجین دے بارے قرآن شریف وچ وارد اے :

وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَّمْ يَكُنْ لَّهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُّوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ ۚ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِنْ لَّمْ يَكُنْ لَّكُمْ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ[1]

اے لوگو ! جیہڑا ترکہ تہاڈیاں بیویاں چھوڑ جان جے اوہناں دا کوئی پتر نہ ہووے تے اوہناں دے ترکے وچ تہاڈا ادھا حصہ اے۔ جیکر اوہناں دے پتر ہون تے اوہناں دے ترکے وچوں تہاڈا چوتھا حصہ اے ..... ایہہ اوس وقت نافذ العمل ہووے گا جدوں قرض تے وصیت اُتے عمل ہو جاوے۔ اگر تسیں کوئی ترکہ چھوڑ جاؤ تہاڈی کوئی اولاد نہ ہووے تہاڈیاں بیویاں دا چوتھا حصہ۔ جے اولاد ہووے قرض تے وصیت دے چکن بعد تہاڈا اٹھواں حصہ ہووے گا۔

ایس سارے کلام دا خلاصہ ایہہ اے کہ خاوندیاں دو حالتاں ہوندیاں نیں۔

۱۔ بیوی دے ترکے وچوں ادھ دا مالک ہووے گا۔

۲۔ دوجی حالت وچ خاوند چوتھے حصے دا مالک ہووے گا۔ اگر بیوی دی اولاد ہووے،

۱۔ سورۃ النساء، آیۃ ۱۲

تے بیوی دیاں دو حالتاں ہون گئیاں؛

۱- پہلی حالت چوتھی پتی دی حصہ دار ہووے گی جے کر اکلی ہووے۔

۲- جے میت دی دوجی بیوی ہووے دونویں رل کے چوتھے حصے دیاں مالک ہون گئیاں یعنی پہلی حالت وچ بیوی نوں چوتھا حصہ ملے گا۔ دوجی صورت وچ اٹھواں حصہ ملے گا۔

اخیافی بھین بھراواں دیاں حصیاں بارے قرآن پاک وچ اس طرح بیان اے۔

وَاِنْ كَانَ رَجُلٌ يُّوْرَثُ كَلٰلَةً اَوِ امْرَاَةٌ وَّلَهٗۤ اَخٌ اَوْ اُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ فَاِنْ كَانُوْۤا اَكْثَرَ مِنْ ذٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَآءُ فِى الثُّلُثِ مِنْۢ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُّوْصٰى بِهَاۤ اَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَآرٍّ وَصِيَّةً مِّنَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ عَلِيْمٌ حَلِيْمٌ (۱)

اگر کسے مرد یا عورت دی میراث ہووے۔ اوسدا باپ یا بیٹا (اصل تے زرع) نہ ہووے۔ دوجے پیوء وچوں اوسدا اک بھائی یا بھین ہووے۔ اوہناں دوہاں وچوں ہر اک نوں چھیواں حصہ ملے گا۔ اگر اک کولوں ودھ ہون تے تیجے حصے وچ سارے برابر دے شریک نیں ایہناں حصیاں اُتے وی قرض تے وصیت دے بعد ای عمل کیتا جاوے گا۔ ایس شرط نال کہ میت کے نوں کوئی نقصان نہ پہنچانا چاہندی ہووے۔

میت دے اخیافی بھین بھراواں دیاں ترے حالتاں نیں۔

۱- اک بھین یا اک بھرا اے تے چھیواں حصہ ملے گا۔

۲- دو یا دو توں زیادہ ہون تے تیجے حصے وچ برابر دے شریک ہوون گے۔

۳- میت دا پتر دھی یا پوترا پوتری ہون، اوس صورت وچ اخیافی بھین بھرا بھانویں ودھ، سبھ نوں میراث وچوں کوئی حصہ نہیں ملے گا۔ اینج ای اگر باپ میت دا نہیں۔ دادا موجود اے تے سبھ ساقط ہو جان گے۔

سکیاں تے متریاں بھیناں دے قرآن پاک وچ بیان اے:

قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيْكُمْ فِى الْكَلٰلَةِ ــــــ الخ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيْمٌ۔

اے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم لوگ تہاڈے کولوں کلالہ بارے فتویٰ پچھدے نیں۔

۱- سورۃ النساء، آیۃ ۱۲

تسیں اوہناں لوکاں نوں آکھ دیو جے اللہ تعالیٰ تہانوں کلالہ دے بارے حکم دیندا اے کہ اگر کوئی ایسا مرد مرجاوے، جیہدی کوئی اولاد نہ ہووے، نہ باپ نہ دادا۔ اوسدی صرف اک بھین ہووے، بھین نوں ترکے وچوں ادھ ملے گا۔ بھین مرجاوے، اوسدی کوئی اولاد نہ ہووے، اوسدے سارے مال دا وارث بھرا اے جے کر بھیناں دو ہون یا زیادہ اوہناں نوں ترکے وچوں ۲/۳ ملے گا۔ اگر بھین بھرا ملے جلے ہون (یعنی کجھ مرد تے کجھ عورتاں) اوس وقت اک مرد نوں دو عورتاں دے برابر ملے گا۔ تساں لوکاں دے بھٹک جان دی وجہ توں اللہ تعالیٰ اپنے حکم تہاڈے اُتے کھول کھول کے بیان کردے نیں۔ اللہ تعالیٰ سبھ کجھ جان دے نیں۔ ایس دی تفصیل اینج ہووے گی۔ میت دیاں سکیاں بھیناں دیاں پنج حالتاں نیں۔

۱۔ اگر اکلی ہووے تے ادھ۔

۲۔ دو یا دو توں ودھ ہون تے ۲/۳۔

۳۔ جدوں بھیناں سکیاں بھراواں نال اکٹھیاں ہون، اوس وقت اک مرد نوں دو عورتاں دا حصہ ملے گا۔ بھیناں بھائیاں دے ہوندیاں عصبہ بن جان گئیاں۔

۴۔ میت دیاں دھیاں یا پوتریاں بھیناں نال اکٹھیاں ہون گئیاں، اوس وقت دھیاں یا پوتریاں دے لین دے بعد باقی بچے ہوئے ترکے اُتے اوہناں دا حق ہووے گا۔

۵۔ میت دیاں بھیناں اوسدے پتر یا پوترے یا پیو یا دادے (بقول امام اعظمؒ دے) دے نال اکٹھیاں ہون، اوس وقت ساریاں بھیناں نوں کجھ حصہ نہیں ملے گا۔

میت دیاں متریاں بھیناں دی سکیاں بھیناں دی مانند نیں۔ اوہناں دیاں ست حالتاں نیں۔

۱۔ میت دی سکی بھین نہ ہووے تے متری نوں ادھ، جیکر اکلی ہووے۔

۲۔ دو یا دو توں ودھ ہون اوس وقت ۲/۳ وچ سبھ برابر دیاں شریک نیں۔

۳۔ متریاں بھیناں اگر اک سکی بھین نال اکٹھیاں ہون۔ اوس وقت متریاں نوں چھیواں حصہ ملے گا۔

۴۔ جدوں میت دیاں دو سکیاں بھیناں ہون، متری بھین نوں کجھ نہیں ملے گا۔

۵۔ جدوں بھیناں نال کوئی متریا بھائی وی ہووے اوس وقت بھائی وجہ توں عصبہ ہوجان گئیاں اوس وقت باقی ترکہ مرد نوں دو عورتاں دے برابر اصول اُتے تقسیم ہووے گا۔

۶- مترئیاں بھیناں میت دیاں دھیاں یا پوتریاں نال عصبہ ہو جان گئیاں۔

۷- میت دیاں مترئیاں بھیناں اوسدے پتر پوترے پڑپوترے یا پیو اک قول دے مطابق دادے ہون دی صورت وچ میراث توں رہ جان گے۔

دھی تے پوتری دا حصہ قرآن پاک وچ انج بیان اے:

يُوْصِيْكُمُ اللّٰهُ فِيْٓ اَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ فَاِنْ كُنَّ نِسَآءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَاِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ[1]:

اے مسلمانوں اللہ تعالے تہانوں تہاڈی اولاد دیاں حصیاں بارے تہانوں حکم دیندا اے جے لڑکے نوں دو لڑکیاں دے برابر حصہ دتا جاوے۔ اگر لڑکیاں دو یا دو توں وددھ ہون تے ترکے وچ اوہناں دا ۲/۳ حصہ ہوندا اے۔ جے کر اک اکلی ہووے۔ اوس نوں ادھ ملے گا۔

میت دی دھی دیاں ترے حالتاں نیں:

۱- ادھ دی مالک ہووے گی، جے کر صرف اکلی ہووے۔

۲- دو یا دو توں ودھ ہون اوس وقت ۲/۳ وچ سبھ برابر دیاں شریک ہون گئیاں۔

۳- تیجی حالت وچ عصبہ ہو جاندیاں نیں۔ جدوں میت دیاں دھیاں اوس دیاں پتراں نال اکٹھیاں ہون۔ اوس حالت وچ اک پتر دو دھیاں دے برابر ہووے گا۔ باقی مال دھیاں وچ تقسیم ہووے گا۔ میت دیاں پوتریاں دی صلبی دھیاں دے مانند نیں، ایس واسطے اوہناں دا جدا ذکر قرآن پاک وچ نہیں ہویا۔

پوتریاں دیاں چھ حالتاں نیں:

۱- جیکر پوتری اک ہووے اوس وقت اوہ ادھ دی مالک ہووے گی۔

۲- دو یا دو توں ودھ ہون ۲/۳ دیاں مالک ہون گیاں لیکن ایس دے نال شرط ایہہ اے کہ میت دیاں صلبی دھیاں موجود نہ ہون۔

۳- میت دی پوتری نوں چھیواں حصہ ملدا اے، جدوں میت دی اک صلبی دھی موجود ہووے۔

۴- میت دیاں دو صلبی دھیاں موجود ہون تے اوس وقت پوتریاں نوں کجھ نہیں ملدا جے کر اوہناں دے درجے وچ یا اوہناں توں تھلے کوئی مرد ہووے، ایہدی وجہ نال عصبہ

۱- سورۃ النساء، آیۃ ۱۱

ہو جان گیاں تاں باقی ترکہ میت دا ساریاں دے وچ الذکر مثل حظ انثیین دے مطابق ملدا اے۔

۴۔ میت دا کوئی پتر موجود اے، اوس وقت پوتریاں نوں کجھ نہیں ملے گا۔ عصبات عصبہ توں مراد اوہ اے جیہڑا میت دے زیادہ قریب اے۔

جدوں اہل فروض وچوں کوئی دی باقی نہ بچے۔ حضرت عبداللہ ابن عباسؓ ہوراں فرمایا اے۔ میراث دے اوہ حصے جیہڑے اللہ تعالیٰ نے قرآن پاک وچ مقرر فرمائے نیں، اوہ اہل فرض نوں جلدی پہنچا دیو۔

عصبہ دیاں دو قسماں نیں :

(۱) عصبہ نسبی (۲) عصبہ سببی۔

عصبہ نسبی اوہ ہوندا اے جیہڑے تے میت دے درمیان نسب دی وجہ توں کوئی تعلق نہ ہووے مثلاً اوہ غلام جس نوں آقا نے آزاد کر دتا ہووے مثلاً دھی، پتر وغیرہ۔

عصبہ سببی اوہنوں کہندے نیں جیس دے تے میت دے درمیان نسب دی وجہ توں کوئی تعلق نہ ہووے مثلاً اوہ غلام جس نوں آقا نے آزاد کر دتا ہووے۔ غلام دے مرجان دے بعد آقا اوس دے ترکے دا وارث بہ حیثیت عصبہ سببی ہووے گا جے کر غلام دا کوئی عصبہ نسبی نہ ہووے۔

عصبہ نسبی دیاں ترے قسماں نیں :

۱۔ عصبہ بنفسہ (۲) عصبہ بغیرہ (۳) عصبہ مع غیرہ :

عصبہ بنفسہ اوہ مراد اے، جیس دی نسبت میت دے نال بناں واسطہ عورت دے ہووے، یعنی جدوں اوس نوں میت دے نال نسبت دتی جاوے تے درمیان وچ کوئی عورت نہ آندی ہووے۔ مثلاً پتر، پوترا، اگر وچکار کوئی عورت شامل ہووے اوس نوں عصبہ نہیں کہندے۔ مثلاً اخیافی بھین تے بھراجنہاں نال میت دی نسبت ماں دی وجہ توں اے۔ ایسے بنا اُتے میت دے اخیافی بھین تے بھرا اصحاب الفروض نیں نہ کہ عصبے۔

عصبہ بنفسہ وچ چار قسم دے لوگ شامل ہوندے نیں :

۱۔ اوہ جیہڑے میت دا حصہ بنن مثلاً پتر، پوترا۔

۲۔ جیہڑے میت دی اصل نیں جیویں دادا وغیرہ۔

۳۔ اوہ جیہڑے میت دے پیو دے جز، یعنی بھرا، بھتریئے۔

۴۔ اوہ جیہڑے میت دے دادادی جزء نیں ۔ جیویں چاچا تے اوس دی اولاد، ورثہ ونڈن ویلے ایہناں نوں پہلوں دتا جاوے گا، جیہڑے درجے دے لحاظ نال زیادہ نیڑے ہون گے۔ ایس لئی میت دا پتر، پوترا، زیادہ حق دار نے سبھ توں پہلاں ہون گے۔ ایہدے مگروں میت دی اصل دی واری آوے گی یعنی پیو تے دادا سبھ توں پہلے ہون گے۔ ایس دے بعد میت دی اصل دی واری آوے گی یعنی پیو تے دادا ایس دے بعد میت دے پیو دے جز یعنی بھرا ایس دے بعد دادی دی اولاد یعنی سکے چاچے تے فیر اوہناں دے پتر۔ ایس دے بعد دو حیثیت نال قربت رکھن والا اک قرابت رکھن والے توں مرد ہووے تاں بھی عورت ہووے تد بھی۔ عصبہ بغیرہٖ چار عورتاں نیں :

۱۔ دھی ۲۔ پوتری ۳۔ سکی بھین ۴۔ مترئی بھین۔

ایہناں نوں عصبہ بغیرہٖ اس واسطے آکھدے نیں کہ ایہہ اپنیاں بھراواں نال عصبہ ہوندیاں نیں۔

عصبہ مع غیرہ اوہ عورت اے، جیہڑی دوجی عورت نال اکٹھی ہو کے عصبہ بن جاندی ہووے۔ مثلاً میت دی سکی بھین یا مترئی بھین جے کر ایہہ میت دی دھی یا پوتری نال اکٹھیاں ہو جان تے اوس وقت عصبہ ہو جان گئیاں، بھانویں اک ہووے بھانویں اک توں ودھ۔

ذوی الارحام :

وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مِنْۢ بَعْدُ وَهَاجَرُوْا وَجَاهَدُوْا مَعَكُمْ فَاُولٰٓئِكَ مِنْكُمْ ۚ وَاُولُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فِيْ كِتٰبِ اللّٰهِ ۗ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمٌ ؁

جیہڑے لوگ پچھوں ایمان لے آئے نیں اوہناں نے ہجرت کیتی اے تے تہاڈے نال مل کے جہاد کیتا اے۔ اوہ تہاڈے وچ داخل ہو گئے نیں۔

پروفیسر غلام جیلانی مخدوم ایم۔اے

میراث دیاں ططلاحواں

موجودہ زمانے وچ جیہڑے لوک سوشلزم تے کمیونزم دا سہارا لے کے کھلم کھلا اس امر دا اعلان کردے رہندے نیں کہ اسلام نے معاشی مسئلیاں دا کوئی حل پیش نہیں کیتا۔ اوہناں نوں سبھ توں پہلاں اسلام دے ارکان۔ فروع ساریاں چیزاں دا غور نال مطالعہ کرنا چاہیدا اے۔

۱۔ اسلام دے ارکان وچ زکوٰۃ اک رکن اے۔ زکوٰۃ امیراں کولوں لے کے غریباں وچ ونڈ دین دا حکم نصِ قطعی نال ثابت اے۔ زکوٰۃ دین والے امیر ہون گے تے لین والے اوہناں دے مقابلے وچ حاجت مند تے ضرورت والے ہون گے، جیہڑے معاشی مساوات دے قائل ہو کے امیراں نوں مار دیو تے غریباں نوں سبھ کجھ دیو دا پرچار کردے نیں، اوہ سرے توں زکوٰۃ نوں جیہڑا اسلامی عقیدے وچ اوّی والے ہتھم دی حیثیت رکھدا اے۔ گرا دیندے نیں۔ اسلام دے کِسے رُکن دا انکار کرن والا اسلام دے دائرے وچوں باہر ہو جاندا اے۔ اسلام دے وچوں باہر ہو کے اسلام تے حملے کرن دی کوئی گنجائش نہیں رہ جاندی۔ زکوٰۃ اسلام دے معاشی مسئلے حل کرن دا پہلا رُکن اے۔

۲۔ زکوٰۃ توں دوجے درجے تے صدقہ فطرانہ اے، جیہڑا واجب اے۔ اوسدا ادا کرنا ہر مسلمان اُتے عید الفطر دے ادا کرن توں پہلے ضروری اے۔ رسُولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں فرمایا اے کہ فطرانہ عید دی نماز ادا کرن توں پہلے ادا کر دیو۔ تاں جے غریباں دی وی عید ہو جاوے ایہ وی معاشی مسئلے دے حل دی اک صُورت اے۔

۳۔ فطرانہ دے بعد صدقات نافلہ نیں۔ صدقات نافلہ نوں اپنی زبان وچ تسیں خدا واسطے دینا کہہ سکدے او۔ ایہناں صدقیاں دی کوئی حد مقرر نہیں اے۔ بھاویں تسیں لکھ دیو۔ بھاویں لکھ۔ ایہناں توں وی معاش دیاں گنڈھیاں کھلدیاں نیں۔

۴۔ سُود دا احرام کرنا دی معاش وچ آسانیاں پیدا کرن دی خاطر اے۔ اللہ تعالیٰ قرآن پاک وچ

زمانے میں ۔ اَحَلَّ الْبَیْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰوا ۔ اللہ تعالیٰ نے لین دین نوں حلال قرار دِتا ۔ تے سُود (ڈھوتی) نوں حرام قرار دِتا ۔ اس ڈھوتی دیاں اسلام توں پہلاں کئی شکلاں سن ۔ امیر لوک ضرورت مند لوکاں نوں نقد قرض دے طور تے دیندے سن ۔ مدّت مقرر کر کے رائس المال (پونجی) اُتے بڑھوتی لیندے سن ۔ اس بڑھوتی داناں "رِبا یا سود" سی ۔ رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں حجتہ الوداع والے دن اعلان فرما دِتا ۔

"رِبا الجاھلیۃ الذی نھی عنہ ـــــــ الخ"

یعنی رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے حجۃ الوداع والے دن رائس المال اُتے مقرر کیتی ہوئی بڑھوتی نوں منع فرمایا ۔

ربا الجاھلیۃ توں مراد ایہہ جے پئی لوک قرض اتے کجھ بڑھوتی مقرر کر لیندے سن ۔ فیر مقررہ میعاد اُتے ادا نہ ہون دی صُورت وچ اوس بڑھوتی نوں رائس المال دے وچ شامل کر لیندے سن تے فیر ایس ساری رقم اُتے بڑھوتی لگاندے سن ۔ قرآن نے ایس نوں حرام قرار دِتا اے ۔ (سود مرکّب دا طریقہ)

اک ہور شکل ایہہ سی پئی کوئی چیز رہن رکھ کے اوس دے بدلے نقد روپیا بطور قرض ویندے سن ، جے لین والا مقررہ مدّت دے بعد قرض ادا نہیں سی کر سکدا تے اوس وقت روپئے اُتے سُود لا کے چیز دی گھٹ توں گھٹ قیمت لا کے خرید لیندے سن ۔ ایس بڑھوتی نوں فقہ دی اصطلاح وچ ربا نسیہ کہندے نیں ۔

اللہ تعالےٰ نے ایہناں ساریاں شکلاں نوں حرام قرار دے دِتا اے ۔

یَا اَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَاْکُلُوْا الرِّبٰوا اَضْعَافًا مُّضَاعَفَۃً وَّاتَّقُوا اللہَ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُوْنَ ۔ یعنی اے ایمان والیو! سود نہ کھاؤ بڑھا چڑھا کے (یعنی سُود اتے سود) اللہ تعالیٰ کولوں ڈرو تاں جے تسیں فلاح پا جاؤ ۔ سود دے حرام ہون دے نال ای ایہہ وی اعلان کر دِتا گیا پئی واجب الادا سود دی رقم وی چھوڑ دیو ۔

یَا اَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللہَ وَ ذَرُوْا مَا بَقِیَ مِنَ الرِّبٰوا اِنْ کُنْتُمْ مُّؤْمِنِیْنَ ۔ فَاِنْ لَّمْ تَفْعَلُوْا فَاْذَنُوْا بِحَرْبٍ مِّنَ اللہِ وَرَسُوْلِہٖ ۔ وَاِنْ تُبْتُمْ فَلَکُمْ رُءُوْسُ اَمْوَالِکُمْ لَا تَظْلِمُوْنَ وَلَا تُظْلَمُوْنَ ۔

اے ایمان والیو! اللہ تعالیٰ کولوں ڈرو۔ بڑھوتی وچوں جو کجھ باقی رہ گیا اے اوس نوں چھوڑ دیو۔ جے تسیں ایمان دار او، جے کر تساں ایس طرح توبہ کر لو تے تہاڈے واسطے تہاڈی پونجی اے۔ نہ تسیں ظلم کرو، نہ تہاڈے اتے ظلم کیتا جاوے۔ سود (بڑھوتی) دا حرام ہونا تے لین دین یعنی وپار دا حلال ہونا وی معاشی مسئلیاں دا حل اے۔

۵۔ **میراث دا حکم**: اسلام نے معاشی بدحالی دے حل دے طور اُتے میراث دی ونڈ دے مسئلے اُتے زور دتا اے تاں جے مرن والے اک امیر دی دولت صرف اوسدے وڈے پتر کول ای نہ آجاوے بلکہ اوسدے سارے جائز وارثاں وچ تقسیم کر دتی جاوے ورثے دی ونڈ دا مسئلہ اسلام نے بڑے زور شور نال پیش کیتا۔ ایہہ فخر اسلام دے بانی نوں ای حاصل اے جیہناں نے میراث وچ عورتاں دا حصہ مقرر کیتا۔ ورنہ دنیا دے کسے دوجے مذہب وچ عورتاں نوں ورثے وچوں کوئی حصہ نہیں ملدا۔ یہودی، عیسائی تے ہندو سارے ایس بارے وچ اکو جیہے نیں۔ قرآن شریف وچ قطعی نص دے طور اُتے وارد ہوندا اے:

لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا:

مرداں واسطے اوسدے وچوں اک حصہ اے۔ جیہڑا اوہناں دے والدین یا قریبیاں نے چھوڑیا اے، اتے عورتاں واسطے وی اک حصہ اے۔ جیہڑا اوہناں دے والدین یا قریبیاں نے چھوڑیا اے، بھاویں چھوڑیا ہویا مال تھوڑا ہووے، بھاویں بہتا پر عورتاں واسطے اوسدے وچوں مقرر کیتا ہویا حصہ اے۔

کیوں جے میراث دی ونڈ اسلام نے معاشی بدحالی دور کرن واسطے فرض کیتی اے ایس واسطے ہر اوس ذریعے دا مختصر طور اُتے ذکر کر دتا گیا اے، جیس دا تعلق اسلام دے معاشی مسئلیاں نال اے۔

ہُن اسیں میراث دے متعلق ساریاں اصطلاحواں دا مفصل ذکر کراں گے تاں جے میراث دیاں مسئلیاں دی چنگی طرح سمجھ آجاوے۔

۱۔ ورثہ یا میراث یا ترکہ

اوس مال یا جائداد نوں کہندے نیں، جیہڑی کوئی آدمی چھوڑ کے مر جاوے۔ اوسدی ونڈ فرض

اے۔

۲۔ قانون وراثت

اوہ قانون جیہدے وچ ورثے دے ساریاں مسئلیاں نوں حل کیتا گیا اے۔

۳۔ وارث

اوہ آدمی (مرد تے عورت دونویں شامل نیں) جیہڑا ترکے دے لین دا حقدار ہووے۔

۴۔ غیر وارث

جیہڑا ترکے دے لین دا حقدار نہ ہووے۔

۵۔ احسان

اوس نرم بات چیت یا رَوّیے نوں کہندے نیں، جیہڑا غیر وارثاں دے نال روا رکھن دا حکم دتا گیا اے، جدوں اوہ مال دی ونڈ ویلے آ جان۔

۶۔ اولاد

ولد دی جمع اے تے پُتراں نوں کہندے نیں۔ پر پنجابی زبان وچ دھی، پُتر دوہاں نوں اولاد ای آکھدے نیں۔ بنت (دھی) وچ آ جاندی اے۔

۷۔ یتیم

اوہ چھوٹا بچہ (بلوغ نوں ناں پہنچیا ہویا)، جیہدا ماں پیو فوت ہو گیا ہووے۔ اوہدے وچ یتیم لڑکا تے یتیم لڑکی دونویں شامل نیں۔

۸۔ والد

پیو۔ پیدا کرن والا۔ مذکر۔

۹۔ والدہ

ماں۔ پیدا کرن والی۔ مونث۔

۱۰۔ والدین

ماں تے پیو دونویں مراد نیں۔ والدین تثنیہ دا صیغہ اے، جیہدا اطلاق دو اُتے ہندا اے۔ مثلاً

سعدین۔ دو نیک سیّارے (زہرہ۔ مشتری)

نحسین۔ دو بُرے سیّارے (مریخ۔ زحل)

۱۱- عم

چاچا - پیو دا بھرا

۱۲- اَخ

بھرا -

۱۳- اخت

بھین

اخ تے اخت دیاں ترے قسماں نیں :

(ا) **عینی یا اعیانی** : سکّے بھین تے بھرا - جیہناں دا صلب تے رحم اک ہووے -

(ب) **علاتی** : اوہ بھین یا بھرا جیہڑا پیو دی طرفوں ہووے ، یعنی جیہناں دا رحم مختلف ہووے -

(ج) **اخیافی** : اوہ بھین یا بھرا جیہڑا ماں دی طرفوں ہووے ، یعنی اوہدا صلب مختلف ہووے -

۱۴- جد

دادا - بھاویں پیو دی طرفوں ہووے بھاویں ماں دی طرفوں ہووے جیہنوں اسیں نانا آکھنے آں -

۱۵- جدہ

دادی - بھاویں پیو دی طرفوں ہووے - بھانویں ماں ولوں ہووے (نانی)

۱۶- زوج

لفظی ترجمہ جوڑا اے - اگر مرد دے مقابل استعمال کیتا جاوے - اوس وقت زوج توں مراد بیوی ہووے گی - جیسنوں اردو یا پنجابی وچ زوجہ کہندے نیں - اگر عورت دے مقابل ہووے تے اوس وقت اُستوں مراد خاوند ہووے گا -

۱۷- عمہ

پھوپھی -

۱۸- خالہ

ماں دی بھین ، ماسی -

عمہ تے خالہ دیاں وی ترے صورتاں ہون گیاں۔

(ا) عینی یا اعیانی (ب) علاتی (ج) اخیافی۔

۱۹۔ کلالہ

اوس میت نوں آکھدے نیں، جس دے نہ فروع ہون، یعنی پتر، دھیاں تے نہ ای اصول ہون یعنی پیو۔ دادے وغیرہ۔ پنجابی وچ اس نوں اوترا نکھترا کہندے نیں۔

۲۰۔ اصول

اصل دی جمع اے۔ لفظی ترجمہ جڑ۔ جسطرح رکھ دیاں جڑاں ہوندیاں نیں تے اوہ ایہناں جڑاں اتے قائم رہندا اے۔ ایسے طرح آدمی دی ماں پیو دی وجہ توں قائم رہندا اے۔ اصول توں ماں، پیو تے دادا، نانا وغیرہ مراد اے۔

۲۱۔ فروع

فرع دی جمع اے۔ لفظی ترجمہ ٹہنی اے۔ درخت دیاں ٹہنیاں درخت دی سر سبزی دا باعث ہوندیاں نیں۔ دھیاں پتراں تے پوتریاں، دوہتریاں نوں فروع آکھدے نیں، کیوں جے ایہہ وی ماں پیو دے ناں دے باقی رہن دی دلیل ہوندے نیں۔

۲۲۔ قرض

اوہ رقم جیہڑی میت نے اپنی زندگی وچ کسے کولوں ادھار لئی سی۔

۲۳۔ وصیت

اوہ نصیحت، جیہڑی میت آخری دفعہ آپنیاں وارثاں نوں کر دی اے۔

۲۴۔ غیر مضار

کسے نوں نقصان نہ پہنچان والا۔

۲۵۔ دائن

قرض وصول کرن والا۔ قرض خواہ۔ قارض۔

۲۶۔ مدیون

جس نے قرض لیا ہووے۔ مقروض۔ قرضائی۔

۲۷۔ نصف

۱/۲۔ ادھا۔ ساری چیز دے دو برابر حصیاں وچوں ہر حصے نوں اوسدا نصف (ادھ)

آکھدے نیں۔

۲۸۔ ثُلث

1/3۔ تریجا حصّہ۔ ہر چیز دے ترے برابر حصّیاں وچوں ہر اک حصّہ ثُلث اکھواندا اے۔

۲۹۔ رُبع

1/4۔ چوتھا حصہ۔ اک چیز دے چار برابر حصیاں وچوں ہر اک حصّہ رُبع کہلاندا اے۔

۳۰۔ ثُلثان

2/3 دو تریہائی حصّہ۔ اک چیز دے ترے برابر حصیاں وچوں دو حصیاں نوں ملا کے ثلثان یا 2/3 دو تریہائی آکھدے نیں۔ (تِن دُوں بَخی)

۳۱۔ سدس

1/6۔ چھینواں حصّہ۔ اک چیز دے چھ برابر حصیاں وچوں اک حصہ سدس کہلاندا اے۔

۳۲۔ ثُمن

1/8 اٹھواں حصّہ۔ اک چیز دے اٹھ برابر حصیاں وچوں ایک حصّہ ثمن کہلاندا اے۔

۳۳۔ عُشر

1/10 دہواں حصّہ۔ اک چیز دے دہ برابر حصیاں وچوں اک حصّہ عُشر کہلاندا اے۔

۳۴۔ موصی

وصیّت کرن والا۔ مرن والا وصیّت کرے۔ یا زندگی وچ، وصیّت کرن والے نوں موصی ای کہندے نیں۔

۳۵۔ موصٰی لہٗ

اوس شخص نوں کہندے نیں، جیس دے بارے میّت اپنی جائداد دے کجھ حِصّے یا ساری جائداد دی وصیّت کرے۔

۳۶۔ ذوالفروض

فرض دے مالک لوک۔ اوہ شخص مرادنیں، جہناں دے حِصّے قرآن مجید دے وچ نص قطعی نال ثابت نیں۔

یعنی باپ، ماں، بیوی۔

ذوالفروض دیاں دی دو قسماں نیں ۔

ا۔ ذوالفروض نسبی

اوہ نیں ۔ جہناں نوں میت دے نال نسب دی وجہ توں واسطہ ہووے ۔ مثال دے طور تے ماں ۔ پیو وغیرہ

ب ۔ ذوالفروض سببی

اوہ نیں ۔ جہناں نوں اک سبب توں رشتہ حاصل ہو گیا ہووے ۔ اوہ صرف دو نیں (۱) خاوند (۲) بیوی اوہناں نوں اپنا حصہ لین دے بعد رد دے طور اُتے کجھ کوئی چیز نہیں ملدی ۔ رد دی تشریح اگے آندی اے ۔

۳۷۔ عصبہ

اوس شخص نوں کہندے نیں ، جیہڑا ذوالفروض دا حق ادا کر دین دے بعد سارا مال لین دا حقدار ہووے ۔ اگر ذوالفروض موجود نہ ہون ۔ اوس وقت سارے ترکے دا مالک ہوندا اے ۔ ایس دیاں ۲ قسماں نیں :

(ا) عصبہ نسبی ۔ پُتر ۔ پوترا ۔

(ب) عصبہ سببی ۔ اوسنوں مولی العتاقہ وی کہندے نیں ۔ اہدے تو مراد اوہ شخص اے ۔ جیس نے غلام لے کے آزاد کر دتا ہووے ۔ اوہ غلام دا مولی العتاقہ یا عصبہ سببی ہووے گا اوسدی جائداد دا وارث ہووے گا ۔ اگر آزاد کرن والا (معتق) موجود نہ ہووے اوس وقت اوسدا پُتر حصے لے گا ۔

۳۸۔ ذوی الارحام

اوہ رشتہ دار نیں ، جیہڑے نہ ذوالفروض ہون نہ ای عصبات ہون ، مثلاً دوہترے وغیرہ ۔

۳۹۔ مولی الموالات

اوس شخص نوں کہندے نیں ۔ جیس نے کسے مجہول النسب نال ولا کیتا ہووے ۔ اوسدے خیر تے شر دا ذمہ دار بنیا ہووے ، یعنی ایہہ اقرار کیتا ہووے ۔ اگر تیرے کولوں کوئی جرم ہو جاوے ۔ اوسدے بدلے وچ جیہڑا جرمانہ کیتا جاوے ۔ میں اوس جرمانے نوں ادا کر دیواں گا ایس ذمے داری دے کارن بدلے دے طور اُتے تیری جائداد وچوں جو کجھ ترکہ بچیگا اوہ میں لے لواں گا ۔

۴۰۔ مقرلہ بانسب علی الغیر

اوہ شخص اے، جیس دے بارے میت نے اپنی زندگی وچ رشتہ دار ہون دا اقرار کیتا ہووے۔ مردے دم تیکر اس اقرار اتے قائم رہووے۔ تعلق ایہو جیہا بیان کردا اے، جیہڑا میت (اقرار کرن والے) کولوں پیدا نہیں ہوندا۔ بلکہ اوہ تعلق کسے غیر کولوں پیدا ہوندا اے۔ اوہ غیر اس تعلق دا انکار کردا ہووے۔ مثال نال واضح کیتا جاندا اے۔

زید دا پیو آکھے پئی زید میرا پتر نہیں اے۔ زید اپنے قول دا ساری زندگی وچ اس دا اقرار کردا رہے۔ اوس وقت ایہہ مجہول النسب شخص زید دا مقرلہ بانسب علی الغیر ہوویگا اپنے درجہ اُتے جائداد وچوں حصہ لین دا حق دار اے۔

۴۱۔ حجب

ایس دا لفظی ترجمہ پردہ یا روک اے۔ پر اصطلاح دے وچ کسے حصہ دا کسے ہور شخص دے ہوون دی وجہ توں گھٹ جان۔ یا پوری طرح ضائع ہو جان نوں کہندے نیں۔ اسدیاں دو قسماں نیں:

(ا) حجب نقصان: اگر حصہ ترکہ وچوں گھٹ جاوے۔

(ب) حجب حرمان: اگر حصہ ترکہ وچوں بالکل ضائع ہو جاوے۔

۴۲۔ محجوب

اوہ شخص اے، جیہدا حصہ کسے ہور شخص دے ہون نال گھٹ جاوے یا پوری طرح ضائع ہو جاوے۔

مثال دے طور اُتے۔ اگر اولاد نہ ہووے۔ اوس وقت خاوند بیوی دے ترکے وچوں ادھ ملدا اے۔ اولاد ہووے تے چوتھا حصہ ایس واسطے پتر حاجب ہو گئے۔ خاوند محجوب بہ نقصان۔ پیو دیاں ہوندیاں ہویاں بھراواں نوں کجھ نہیں ملدا۔ بھرا محجوب بہ حرمان ہوئے۔

۴۳۔ حاجب

اوہ آدمی جیہڑا حجب دا سبب بن جاوے۔ اُپر دی مثال وچ پتر حاجب ہو گئے نیں۔

۴۴۔ تزوّج

نکاح دا تعلق۔ جیہڑا میراث وچوں حصہ لین دا سبب اے

۴۵۔ ولا

اوہ تعلق، جیہڑا معتق (آزاد کرن والے) تے مولی الموالات وچ پایا جاندا اے۔

۴۶۔ قرابت داری

رشتہ ہونا جیہدی وجہ توں ورثے وچ حق ثابت ہووے۔ پتر ہونا، بیوی ہونا۔ خاوند ہونا۔

۴۷۔ محروم الارث

اوہ آدمی جیہنوں ورثے توں محروم کر دتا جاوے۔

۴۸۔ قتل عمد

جان بجھ کے قتل کرنا۔ اگر عاقل بالغ اپنے مورث نوں ارادے نال قتل کر دیوے تے اوہ ورثہ لین توں محروم ہو جاویگا۔

۴۹۔ رقیت

غلام ہونا۔ اگر کوئی وارث کسے دا غلام یا لونڈی ہووے۔ اوہ وی ترکہ لین تو محروم ہووے گا۔

۵۰۔ اختلاف دین

دین دا مختلف ہونا۔ وارث یا مورث دے مذہب دے اختلاف دی وجہ توں ترکے وچوں کوئی حصہ نہیں ملدا۔ وارث کافر ہووے۔ محروم الارث۔ مورث کافر ہووے، وارث محروم الارث ہون گے۔

۵۱۔ اختلاف دار

غیر ملک وچ ہونا، یعنی غیر مسلم رشتہ دار جیہڑے مختلف حکومتاں دے ماتحت ہون اک دوجے دے وارث نہیں ہو سکدے۔

۵۲۔ جہل موت

موت توں ناواقف ہونا، یعنی ایہہ معلوم نہ ہووے پئی وارث پہلے مویا یا مورث ایہناں دوہاں صورتاں وچ ورثے دا قانون لاگو نہیں ہوویگا۔

۵۳۔ رہن

بندھے پانا، گِرو رکھنا، کوئی چیز کسے دوجے آدمی کول نقدی دے بدلے رکھ دینی۔

۵۴۔ راہن

رہن رکھن والا۔

۵۵۔ مرتہن

رہن لین والا

۵۶۔ دین معین

مقرر رقم قرض۔ ۵۰، ۱۰۰ روپے وغیرہ۔

۵۷۔ کافل

ذمہ لین والا۔ کسی چیز دا ذمہ لین والا

۵۸۔ مکفول

ذمہ وچ کوئی چیز لئی ہوئی۔

۵۹۔ کفن

مردے نوں شریعت دی اصطلاح دے موجب غسل دے کے سفید کپڑیاں وچ لپیٹنا۔
مرد واسطے کم ازکم ترے تے عورت واسطے پنج کپڑے چاہیدے نیں۔

۶۰۔ دفن

میت نوں غسل تے کفن دین دے بعد قبر دیوچ دَب دینا۔

۶۱۔ متوفیٰ

فوت ہویا ہویا آدمی۔

۶۲۔ بیت المال

مسلمان حکومت وچ خزانہ خانے نوں کہندے نیں۔ اسدے وچ نقد تے جنس دونویں
موجود ہوندے نیں۔

۶۳۔ جد صحیح

پیو دا پیو۔ اسیطرح جدہ صحیحہ تے جدہ

۶۴۔ جد فاسد

ماں دا پیو۔ فاسدہ نہیں۔

۶۵۔ بنت

دھی، لڑکی۔

۶۶۔ بنات

بنت دی جمع، دھیاں۔

۶۷۔ ربیبہ

اوہ کڑی جیسدا اصلب مختلف ہووے۔

۶۸۔ ربیب۔

اوہ منڈا جیسدا اصلب مختلف ہووے۔

۶۹۔ بنون

ابن دی جمع، پُتّر۔

۷۰۔ ابنِ اَخ

بھرا دا پُتر، بھتریا بھتیجا

۷۱۔ ابنِ اخت

بھین دا پتر ۔بھینواں۔بھانجا

۷۲۔ بنی اعمام

چاچے دے پُتر چچیر

۷۳۔ خال

ماما۔ ماں دا بھرا۔

۷۴۔ احد الزوجین

خاوند۔بیوی دوہاں وچوں اک۔

۷۵۔ سہام

سہم دی جمع اے۔ اوہ حصہ جیہڑا ہر وارث نوں اصل مسئلے دی وجہ توں ملدا اے

۷۶۔ رؤس

رأس دی جمع اے۔ مراد اوہ لوک نیں، جیہڑے حصہ دار ہوندے نیں۔

۷۷۔ فریضہ عادلہ

اوہ ونڈ جیس دے وِچ ذوی الفروض دے سہام مال دے سہام دے برابر ونڈے جان۔

۷۸۔ فریضہ قاصرہ

اوہ ونڈ اے۔ جیس دے وِچ اصحاب فرائض دے سہام مال دے سہام توں گھٹ ونڈے جان۔

۷۹۔ فریضہ عائلہ

اوہ ونڈ اے جیس دے وِچ اصحاب فرائض دے سہام مال دے سہام توں ودھ ہوون۔

۸۰۔ عصبہ بنفسہٖ

اوہ مذکر اے۔ جس دی نسبت میت دی طرف مؤنث دے واسطہ توں بناں ہووے۔

۸۱۔ عصبہ بغیرہٖ

اوہ مؤنث جیہڑی اپنے بھرا دے نال عصبہ ہووے۔

۸۲۔ عصبہ مع غیرہ

اوہ عورت جیہڑی دوجی عورت نال مل کے عصبہ بن جاوے۔ مثال دے طور تے میت دی بھین۔ میت دی دھی یا پوتری نال مل کے عصبہ بن جاندی اے۔

۸۳۔ عول

لفظی ترجمہ ظلم دی طرف میلان کرنا۔ غلبہ۔ اچا کرنا۔ اصطلاح دیوچ ترکے دی ونڈ ویلے جدوں اجزا اپنے مخرج توں ودھ جان۔ اوس وقت مخرج نوں ودھا کے اجزا دے مطابق کرن نوں عول کہندے نیں۔

خاوند = $\frac{1}{2}$ ، دو سگیاں بھیناں = $\frac{2}{3}$ =

$\frac{3+4}{6} = \frac{7}{6}$ = $\frac{7}{6}$ دی بجائے $\frac{7}{7}$ کرلین نوں عول کہندے ہیں۔

۸۴۔ تصحیح : صحت توں باب تفصیل دا مصدر۔ درست کرنا۔ علم فرائض وچ اس توں مراد اے پئی جتھوں تیکر ممکن ہو سکے گھٹ توں گھٹ عدد توں اسطریقے نال سہام بنائے جان کہ وارثاں وچوں کسے دے عدد اُتے کسر واقع نہ ہووے بلکہ ساریاں وارثاں اُتے شرعی حصہ بناں کسر دے ونڈن نوں تصحیح کہندے نیں۔

۸۵۔ تخارج

اس توں مراد ایہہ اے کہ وارثاں دا بعض وارثاں دے کڈھ دین دے بعد ترکے وچوں کسے مقرر شے نال آپس وچ صلح کر لین۔

۸۶۔ رد

لفظی ترجمہ واپس کرنا۔ ذوی الفروض نوں اوہناں دیاں مقرر حصیاں دے بعد باقی بچے ہوئے ترکے نوں اوہناں وچ ونڈ دینا عصبات دے نہ ہون دی صورت وچ ذوی الفروض کولوں جو کجھ بچ جاوے۔ اوہ غیر ذوی الفروض نوں دے دتا جاندا اے۔

۸۷۔ مقاسمۃ الجد

دادے دی تقسیم۔ میت دے دادے تے بھراواں وچ ترکے نوں ونڈنا۔

امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ دا قول اے کہ سکے تے متر ے بھین بھرا دادے دے نال وارث نہیں ہوندے، پر صاحبین دا فتویٰ اے کہ سکے تے متر ے بھین بھرا دادے دے نال وارث ہوندے نیں۔ امام صاحب دا فتویٰ درست اے۔

۸۸۔ مناسخہ

نسخ توں مشتق اے۔ جیہدے معنے نقل تے تحویل دے نیں۔ اصطلاح دے وچ ایس توں مراد ایہہ اے کہ کسے وارث دا حصہ جیہڑا ونڈ توں پہلے مر گیا ہووے، ایس دیاں وارثاں نوں دے دینا۔

۸۹۔ اولاد سافلہ

جیہڑے وارث ہون الوں تھلے نوں آوندے

۹۰۔ خنثیٰ

ہیجڑا۔ کھُرا۔

۹۱۔ خنثیٰ امشکل

اوہ جیس دے وچ مرداں تے عورتاں دیاں صفتاں پایاں جان۔

۹۲۔ حمل

بوجھ۔ بھار۔ بچے داماں دے رحم وچ ہونا۔

۹۳۔ وضع حمل

بچے دا پیدا ہونا۔

۹۴۔ مفقود

گم ہویا ہویا۔

۹۵۔ مرتد

جیہڑا دین اسلام توں پھر جاوے۔

۹۶۔ اسیر

قیدی۔

۹۷۔ ولدالحرام

اوہ بچہ اے جیس دا حمل نکاح دے دوران نہ ہویا ہووے۔ نالے اقرار نال دی جائز پتر خیال نہ کیتا گیا ہووے۔

۹۸۔ ولدالملاعنہ

اوہ بچہ اے جیس دا حمل نکاح دے دوران وچ تسلیم کیتا گیا ہووے۔ پر اوس بچے دی ماں دے خاوند نے انکار کیتا ہووے کہ ایہہ میرے نطفے وچوں نہیں تے فیر لعنت کرکے خاوند بیوی وچ جدائی ہو گئی ہووے۔

۹۹۔ غرقی

جیہڑا غرق ہو کے مرے۔

۱۰۰۔ حرقی

جیہڑا سڑ کے مرے۔

۱۰۱۔ ہدمی : جیہڑا دب کے مر جاوے۔

۱۰۲۔ ورثا : وارث دی جمع دا صیغہ اے۔

پروفیسر غلام جیلانی مخدوم ایم۔اے

تصوّف

تصوف دی تعریف وچ لوکاں دے مختلف قول نیں :

۱۔ بعض کہندے نیں ، تصوّف والے لوک اوہ نیں ، جیہڑے صوف (اُن) دا لباس پاندے نیں۔

۲۔ بعض لوک کہندے نیں ، صوفی اوہ لوک نیں ، جیہڑے اصحابِ صفہ دے طور طریقے اُتے چلدے نیں۔ اصحاب صفہ کون سن ؟

صفہ عربی زبان وچ چبوترے نوں آکھدے نیں۔ ایہہ لوگ رسُولِ اکرم صلی اللہ علیہ وسلّم ہوراں دے زمانے وچ مسجد نبوی دے باہر اک چھاں والے چبوترے اُتے ہر ویلے بیٹھے رہندے سن۔ ایہناں لوکاں دی تعداد گھٹ توں گھٹ ستّر دے قریب سی۔ ایہہ کدے ودھ جاندے سن تے کدے گھٹ جاندے سن۔ ایہہ لوکی دنیا توں بے تعلق سن۔ نہ گھر تے نہ در۔ فکر فاقہ اتے وقت گزارن وچ سدا خوش رہندے سن۔ اللہ تعالیٰ دی ذات اتے توکل کرنا ایہناں دا شیوہ سی۔ اغیار لوک ایہناں دی خدمت کردے سن۔

۳۔ اک گروہ دا خیال اے کہ اسم "صوفی" لفظ "صفا" توں مشتق اے اتے صوفی اہل صفا وچوں ہوندے نیں۔

۴۔ حضرت ممشاد علی دینوری ہوریں آکھدے نیں کہ بے کار چیزاں توں چھوڑ دینا ای تصوّف کہلاندا اے۔

۵۔ حضرت بوعلی احمد بن محمد رودباری ہوراں دا قول اے۔ اُن دا لباس پانا نفس اتے جفا کرنا۔ دنیا نوں ترک کر دینا تے سُنّت نبوی صلی اللہ علیہ وسلم دی پیروی کرنا تصوف اے۔

۶۔ حضرت سہل بن عبداللہ تستری ہوراں دا قول اے۔ تھوڑا کھانا ، خلقت کولوں نس جانا ، اتے خالق دی عبادت کرنا تصوّف اے۔

۷۔ حضرت ابو سلیمان دارانی ہوریں آکھدے نیں۔ تصوف اس چیز داناں اے کہ ساریاں تکلیفاں نوں اللہ تعالےٰ دی طرفوں خیال کیتا جاوے تے صبر کیتا جاوے۔ اللہ تعالےٰ توں سوا باقی نوں چھوڑ دتا جاوے۔

۸۔ حضرت ذوالنون مصری ہوراں دا قول اے۔ صوفی اوہ ہوندا اے جیہڑا اجیہی نصیحت کرے جسدے اُتے خود عمل کرچکیا ہووے نالے اوہناں دا ایہو ای خیال اے۔ صوفی اوہ ہوندا اے، جیہڑا ساریاں چیزاں نوں چھوڑ کے اللہ تعالیٰ نوں اختیار کرے۔ اتے اللہ تعالےٰ اوسنوں دوست رکھدے ہون۔

۹۔ حضرت بشر حافی ہوراں دا قول اے کہ جیہڑا آدمی اللہ تعالیٰ دے نال دل صاف رکھے۔ اوہ صوفی ہوندا اے۔ فارسی دے کسے شاعر نے اس بارے وچ آکھیا اے:

صاف شو با حق نہان و آشکار
صوفیانِ صاف را این است کار

۱۰۔ حضرت ابو محمد مرتعش ہوریں آکھدے نیں کہ چنگے اخلاق داناں تصوف اے۔

۱۱۔ حضرت ابوبکر شبلی ہوریں آکھدے نیں۔ اللہ تعالےٰ دے دربار وچ غماں توں بناں زندگی گزارن داناں تصوف اے۔

۱۲۔ سید الطائفہ حضرت جنید بغدادی ہوراں دا قول اے کہ تصوف لفظ اصطفاء توں مشتق اے، یعنی جیہڑا ایہو جیہا ہوگیا۔ اوہ صوفی ہوگیا۔ نالے فرماندے نیں:

"صوفی اوہ اے، جیہڑا خلت (دوستی) حضرت ابراہیم علیہ السلام ہوراں کولوں تسلیم حضرت اسماعیل علیہ السلام ہوراں کولوں، غم تے اندوہ حضرت داؤد علیہ السلام ہوراں کولوں، صبر حضرت ایوب علیہ السلام ہوراں کولوں شوق حضرت موسیٰ علیہ السلام ہوراں کولوں تے اخلاص حضرت رسولِ اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں کولوں حاصل کرے۔"

فرماندے نیں کہ

تصوف اجیہی نعمت داناں اے جیس دے اُتے بندے دا قیام اک ہوجائیں ایہناں دا ای قول اے کہ اللہ تعالےٰ توں بناں ہر چیز نوں چھوڑ کے اپنے آپ نوں فنا کردینا ای تصوف اے۔

ایہہ ساری بحث لفظ صوفی دے متعلق سی کہ صوفی دا لفظ کتھوں نکلیا اے۔ تے صوفی کون ہوندا اے۔ ہن اسیں تصوف دی حقیقت حدیث پاک وچوں کڈھ کے ثابت کراں گے۔

تصوف دی اصل احسان دی حدیث پاک اے - اللہ تعالیٰ دی طرف صدق نال توجہ کرن دے بارے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں فرمایا اے :-

اَنْ تَعْبُدَ اللّٰہَ کَاَنَّکَ تَرَاہُ فَاِنْ لَّمْ تَکُنْ تَرَاہُ فَاِنَّہٗ یَرَاکَ - یعنی توں اللہ تعالیٰ دی عبادت اسطرح کر جے توں اللہ تعالیٰ نوں ویکھدا ایں - جے کر توں نہیں ویکھدا تے اوہ تحقیقی طور اتے تینوں ویکھدا اے - اوہ سارے علم - اعمال لتے احوال جیہڑے اللہ تعالیٰ دی طرف رجوع کرن واسطے ضروری نیں ، اوہ سارے دے سارے تصوف دے ماتحت آجاندے نیں اتے تصوف دی کل حقیقت اس اک چیز دی طرف لوٹدی اے - جیسنوں شریعت دی اصطلاح وچ احسان آکھدے نیں -

تصوف دی اصل

سارے ظاہر تے باطن دے کمالاں دا ایہہ اصل اے کہ دل نوں اللہ تعالیٰ دی یاد توں بغیر ہر چیز توں پاک رکھیا جاوے - اتے حقیقی محبوب دے بناں کسے ہور چیز دا خیال تک دل وچ نہ آوے - جدوں اللہ تعالیٰ بندے دے دل وچ وسدے نیں ، اوس وقت محبوب حقیقی دی ہر چیز یعنی وڈیائی تے قدرت وغیرہ ہر اک چیز بندے دے دل وچ آجاندی اے - اوس وقت بندہ اپنی ذات توں فنا ہو کے اللہ تعالیٰ دی ذات تے صفات نال زندہ رہندا اے - ایسے چیز داناں تصوف اے - دوجیاں لفظاں وچ تصوف توں مراد ایہہ اے کہ تصوف اک پوڑھی اے جیس دے اتے چڑھ کے انسان ساریاں ظاہری تے باطنی کمالات اتے فائز ہو جاندا اے اتے ایس دنیا دے اپنی مانگویں زندگی دے مقصد توں اچھی طرح واقف ہوندا اے -

تصوف دے وچ علم تے عمل دا درجہ

اللہ تعالیٰ دے احکام دا علم عمل دے بناں نہیں ہو سکدا اتے عمل دے بناں علم دا کوئی فائدہ نہیں اے اتے علم تے عمل دوہاں دے بناں احسان دی کوئی حقیقت نہیں ہوندی - جدوں نیک سچی توجہ نہیں ہووے گی - عمل دا اوس وقت نیک کوئی فائدہ نہیں ہووے گا - اتے جدوں نیک فائدہ پہنچاون والا عمل نہ کیتا جاوے ، علم دا پورا مقصد حاصل نہیں ہوندا - اس حقیقت نوں سامنے رکھدیاں ہویاں اسیں اس نتیجے اتے اپڑے ہاں کہ عمل تے علم نال احسان دا اوہو ای تعلق اے جیہڑا جسم نال جان دا ہوندا اے -

ایس حقیقت دا صحیح تے سچا اندازہ حضرت امام مالک رحمۃ اللہ علیہ ہوراں دے ایس

قول توں ہندا اے - فرماندے ہیں : مَنْ تَصَوَّفَ وَلَمْ یَتَفَقَّهْ فَقَدْ تَزَنْدَقَ وَمَنْ تَفَقَّهَ وَلَمْ یَتَصَوَّفْ فَقَدْ تَفَسَّقَ وَمَنْ جَمَعَ بَیْنَهُمَا فَقَدْ تَحَقَّقَ : یعنی جیہڑا تصوف اختیار کردا اے تے علم نہیں رکھدا، اوہ زندیق (بے دین) اے تے جیس نے دین دا علم حاصل کیتا تے تصوف اختیار نہیں کیتا، اوہ فاسق (بدکار) ہو گیا اے اتے جیس نے دونویں (علم تصوف) حاصل کر لیتے اوس حقیقت توں کم لیا -

اسم صوفی دی حقیقت

ایہہ درست اے کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے زمانے وچ کسے آدمی نوں صوفی، عالم، قاری، حافظ، فقیہ، محدث یا مفسر نہیں آکھدے سن بلکہ اوس زمانے دی سبھ توں وڈی خوبی ایہہ سی کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی صحبت تے آپ دا حضور حاصل ہو جاوے۔ جیس آدمی نوں ایہہ صحبت حاصل ہوندی سی، اوسنوں صحابی کہندے سن۔ صحابی ہونا ای اوس زمانے دی سبھ توں وڈی صفت سی - اوسدے بعد سبھ توں وڈی صفت ایہہ سی کہ صحابہ کرام ہوراں دی صحبت نصیب ہو جاوے - ایس دور دیاں لوکاں نوں "تبع تابعین" کہندے نیں ایہناں تناں زمانیاں دی تصدیق ایس حدیث پاک توں ہوندی اے - خَیْرُ الْقُرُوْنِ قَرْنِیْ ثُمَّ الَّذِیْنَ یَلُوْنَهُمْ ثُمَّ الَّذِیْنَ یَلُوْنَهُمْ، یعنی سبھ توں چنگا میرا زمانہ اے، ایس دے بعد اوہناں لوکاں دا جیہڑے اس زمانے دے نال ملدے نیں - فیر اوہناں دا جیہڑے اس زمانے دے نال ملدے نیں - (یعنی صحابی، تابعی، تبع تابعی)

ایہناں ترییاں زمانیاں دے بعد جدوں اسلام دنیا دے مختلف علاقیاں وچ پھیل گیا، اوس وقت فتنیاں دا دور وی شروع ہو گیا - بدعتاں دین اسلام دے وچ شامل ہون لگیاں، اوس وقت اہل حق والیاں نیں اپنے آپ نوں لفظ صوفی دے نال ممتاز کیتا - تے ظاہری یا باطنی طور اُتے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی پیروی کیتی - چونکہ تبع تابعین دا دور دوجی صدی ہجری وچ ختم ہو گیا سی - ایسواسطے صوفی دا لفظ دوجی صدی دے ختم ہون توں پہلے رواج پا گیا - پہلے صوفی ابو ہاشم ہوریں ہوئے ہیں - اوہناں دے بارے حضرت سفیان ثوری ہوریں فرماندے ہیں کہ اگر ابو ہاشم صوفی نہ ہوندے تے ایس ریاکاری دیاں باریکیاں نوں ہرگز نہ پچھان سکدے - بعض لوکاں نوں ایہہ غلط فہمی ہوئی اے کہ تصوف کوئی وکھرا دین اے، اوسنوں اسلام نال کوئی واسطہ نہیں اے - ایہہ غلط فہمی

علم ناں ہون دی وجہ توں ہوندی اے ۔

تصوّف دی روح

ہن اسیں قرآن پاک دے حوالیاں نال ثابت کردے ہاں کہ تصوّف کلی طور اتے اسلام اے ، اسلام دی روح اے ، اسلام دا جمال تے کمال اے ۔

تصوّف اَلَا لِلّٰہِ الدِّیْنُ الْخَالِصُ (یاد رکھو اللہ تعالےٰ واسطے خالص عبادت اے) دی تصدیق کردا اے (الزمر ، ع - ۱)

اِلٰی رَبِّکَ کَدْحًا فَمُلٰقِیْہِ (اپنے رب دی ملاقات واسطے چنگی طرح محنت کر کیوں جے توں اوس نوں ملن والا ایں ۔ الانشقاق ، ع - ۱) دی تفسیر اے ۔ وَتَبَتَّلْ اِلَیْہِ تَبْتِیْلًا (اتے ہر چیز نالوں تعلق توڑ کے اللہ دی طرف ہو جا ۔ المزمل ع - ۱) دی تعمیل اے تے صوفی اِلٰی رَبِّکَ مُنْتَھٰھَا (تیرے رب دی طرف اوسدی انتہا اے ۔ النازعات - ع - ۲) دے حکم ہمیشہ سامنے رکھدا اے ۔ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَکّٰھَا (فلاح پائی اوس نے جیس نے اپنے نفس نوں پاک کیتا ۔ الشمس) توں صوفی دل دا حوصلہ ودھدا اے ۔ تے وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰھَا (جس نے اپنے نفس نوں وگاڑ دتا اوہ گمراہ ہو گیا ۔ الشمس) توں صوفی نوں عبرت حاصل ہوندی اے ، تے نفسانی خواہشاں نوں وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّہٖ وَنَھَی النَّفْسَ عَنِ الْھَوٰی ٥ فَاِنَّ الْجَنَّۃَ ھِیَ الْمَاْوٰی (جیہڑا ایس چیز توں ڈریا کہ اک دیہاڑے اوس نے اپنے پالنہار دے سامنے کھلونا اے تے اوسدا مقام بہشت ہو ویگا کیوں جے اوس نے اپنے نفس نوں خواہشاں کولوں روکیا ۔ النازعات ع - ۲) پورے طور نال فنا کر کے اپنے رب دی رضامندی حاصل کردا اے ، تے یٰاَیَّتُھَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّۃُ ارْجِعِیْ اِلٰی رَبِّکِ رَاضِیَۃً مَّرْضِیَّۃً فَادْخُلِیْ فِیْ عِبٰدِیْ وَادْخُلِیْ جَنَّتِیْ (اے نفس مطمئنہ توں اپنے رب دی طرف چل کیوں جے توں اوس توں خوش ایں تے اوہ تیرے توں خوش اے ۔ توں میرے خاص بندیاں وچ شامل ہو جا تے بہشت دے وچ داخل ہو جا ۔ الفجر) کولوں خوش ہو کے اللہ تعالیٰ دے سوا باقیاں دی یاد نوں دل توں مٹا دیندا اے تے بہشت دے حاصل ہون دی خوش خبری سن کے اگے نوں ٹر پیندا اے تے اِنَّ صَلٰوتِیْ وَنُسُکِیْ

وَمُحْيَایَ وَمَمَاتِیْ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ (میری نماز، میری قربانی، میرا جینا تے میرا مرنا سبھ کجھ اللہ تعالیٰ واسطے اے، جیہڑا ساریاں جہاناں دا پالنہار اے۔ (الانعام) دے مٹھے پانی توں سیراب ہوندا اے۔ صِبْغَۃَ اللّٰہِ (اللہ تعالیٰ دا رنگ، البقرع ۱۶) دے رنگ وچ رنگیا جاندا اے، تے اوسدیاں نظراں وچ اونچ نیچ سبھ کجھ اکو ای ہو جاندا اے، تے لَاخَوْفٌ عَلَیْھِمْ وَلَاھُمْ یَحْزَنُوْنَ (نہ اوہ ڈرن گے تے نہ ہی غم کھان گے۔ البقرع ۱۳) اوسدے دل اتے کسے قسم دا کوئی غم نہیں ہوندا تے ناں اوس نوں اللہ تعالیٰ توں بناں کسے ہور کولوں ڈر آوندا اے تے بَلٰی مَنْ اَسْلَمَ وَجْھَہٗ لِلّٰہِ وَھُوَ مُحْسِنٌ فَلَہٗٓ اَجْرُہٗ عِنْدَ رَبِّہٖ وَلَاخَوْفٌ عَلَیْھِمْ وَلَاھُمْ یَحْزَنُوْنَ۔ (کوئی ہووے جیہڑا اپنا مونہہ اللہ تعالیٰ دی طرف پھیر دیوے تے اپنے آپ نوں اوسدے اگے جھکا دیوے۔ ایس حالت وچ جے اوہ آدمی مخلص ہووے تے اوس نوں اپنے رب ولوں اجر ملیگا۔ ایہناں لوکاں واسطے نہ کوئی ڈر ہووے گا تے نہ ای کوئی غم۔ البقرع ۱۲) کولوں اوس نوں خوشی ملدی اے، تے اوہ اپنا سبھ کجھ اللہ تعالیٰ دی ذات پاک اتے قربان کر دیندا اے۔

قرآن شریف دے ایہناں ساریاں مقاماں نوں اگے رکھ کے ایہہ فیصلہ کرنا وڈا سوکھا اے کہ اوہ طریقہ جیہڑا اپنیاں نفسانی خواہشاں مٹا کے اللہ تعالیٰ دی رضا اتے اپنے آپ نوں قربان ہون دا سبق دیندا اے، اوہ صحیح اسلام اے، نہ کہ اسلام دے خلاف کوئی دوجا دین اے۔

سورۃ انفال دے پہلے رکوع دے وچ ایہناں پاک باطن لوکاں دے بارے وارد ہوندا اے:

اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ الَّذِیْنَ اِذَا ذُکِرَ اللّٰہُ وَجِلَتْ قُلُوْبُھُمْ وَاِذَا تُلِیَتْ عَلَیْھِمْ اٰیٰتُہٗ زَادَتْھُمْ اِیْمَانًا وَّعَلٰی رَبِّھِمْ یَتَوَکَّلُوْنَ ۝ الَّذِیْنَ یُقِیْمُوْنَ الصَّلٰوۃَ وَمِمَّا رَزَقْنٰھُمْ یُنْفِقُوْنَ ۝ اُولٰٓئِکَ ھُمُ الْمُؤْمِنُوْنَ حَقًّا ۝ لَھُمْ دَرَجٰتٌ عِنْدَ رَبِّھِمْ وَمَغْفِرَۃٌ وَّرِزْقٌ کَرِیْمٌ ۝

ایمان والے صرف اوہ لوک ہوندے نیں، جدوں اللہ تعالیٰ دا ذکر آندا اے (اللہ تعالیٰ دی یاد آندی اے)، اوہناں دے دل ڈر جاندے نیں۔ جدوں اللہ تعالیٰ دیاں آیتاں اوہناں دے سامنے پڑھیاں جاندیاں نیں تے اوہناں دے ایمان وچ وادھا ہوندا اے۔ ایہہ لوک

نماز باقاعدگی نال ادا کردے نیں، تے اوس دے وچوں جو کجھ اُساں اوہناں نوں دِتا ہویا اے، خرچ کردے نیں۔ ایہہ اوہ ای لوگ نیں جیہڑے حق نال ایمان لے آئے نیں۔ اللہ دے کول اوہناں واسطے وڈے وڈے درجے نیں تے اوس پالنہار دے کول اوہناں کارن بخشش تے کرامت نال رزق اے۔

تے سورۃ الکھف دے چوتھے رکوع وچ ایہناں لوکاں دے بارے اللہ تعالےٰ فرماندے نیں:

وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِيْنَ يَدْعُوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاوَةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيْدُوْنَ وَجْهَهٗ وَلَا تَعْدُ عَيْنٰكَ عَنْهُمْ تُرِيْدُ زِيْنَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ اَغْفَلْنَا قَلْبَهٗ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوٰهُ وَكَانَ اَمْرُهٗ فُرُطًا۔

اے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم! تسیں اپنے آپ نوں اوہناں لوکاں نال رلا کے رکھو جیہڑے سویرے تے شام نوں اپنے پالنہار نوں پکاردے نیں۔ اوسدی رضامندی دے طلب گار رہندے نیں۔ (یعنی اوس دی ذات دے طلب گار رہندے نیں) تے دنیا دی زندگی دیاں زینتاں تہاڈی نگاہ نوں اوہناں ولوں پھیرن دین۔ تسیں ایہجے بندے دا آکھا نہ منو، جیس دے دل نوں اساں اپنی یاد توں غافل کردتا اے، جیہڑا اپنیاں نفسانی خواہشاں اُتے چلدا اے تے اپنے ایس حال دے وچ حد توں ودھ گیا اے۔

اللہ دی بارگاہ وچ ایہو ای لوک مقبول ہوندے نیں، جیہناں دے بارے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے اپنی حدیث پاک دے وچ فرمایا اے۔ صحیح مسلم وچ وارد ہوندا اے:

رُبَّ اَشْعَثَ اَغْبَرَ مَدْفُوْعٍ بِالْاَبْوَابِ لَوْ اَقْسَمَ عَلَى اللّٰهِ لَاَبَرَّهٗ

بہتے سارے کھلرے ہوئے والاں والے، گھٹے نال بھرے ہوئے والاں والے، جیہڑے دروازیاں توں دُور کیتے جاندے نیں، (اوہ اللہ تعالیٰ دی نظر وچ اتنے مقبول ہوندے نیں) جے کر اوہ کِسے معاملے وچ اللہ تعالےٰ دی قسم کھان تے اللہ تعالےٰ اوہناں نوں اپنی قسم وچ سچا کر دیوے۔

ابن ماجہ ہوراں نیں ایہناں لوکاں دے بارے اک ہور حدیث شریف وچ بیان کیتا

اے :

مَنْ عَادَى لِلّٰہِ وَلِیًّا فَقَدْ بَارَزَ اللّٰہَ بِالْمُحَارَبَۃِ - اِنَّ اللّٰہَ یُحِبُّ الْاَبْرَارَ الْاَتْقِیَاءَ الْاَخْفِیَاءَ الَّذِیْنَ اِذَا غَابُوْا لَمْ یَتَفَقَّدُوْا وَاِنْ حَضَرُوْا لَمْ یُدْعَوْا وَلَمْ یُقَرَّبُوْا - قُلُوْبُھُمْ مَصَابِیْحُ الْھُدٰی یَخْرُجُوْنَ مِنْ کُلِّ غَبْرَاءِ مُظْلِمَۃٍ ، یعنی جیہڑا آدمی اللہ تعالےٰ دے ولی (دوست) نال دشمنی رکھے، اوس نے اللہ تعالیٰ دا مقابلہ کیتا نال جنگ دے ، جیہڑے پوشیدہ حال نیں - ایہہ لوک جدوں چھپ جاندے نیں - عام لوکاں وچ اوہناں دی پُوجا ای نہیں ہوندی - جدوں حاضر ہوندے نیں ، اوس وقت اوہناں نوں نہ کوئی اپنے کول بلاندا اے ، نہ ای اپنے کول بٹھاندا اے - اوہناں دے دل دیوے نیں ہدایت دے ، جیہڑے ہر سیاہ فتنے وچوں باہر نکلدے نیں - (اوہناں دے دل اتنے نورانی ہوندے نیں ، کسے فتنے دا ہنیرا اوہناں نوں کوئی تکلیف نہیں پہنچا سکدا - یعنی دوجیاں لفظاں وچ اسدا ایہہ مطلب اے ، اوہ ہر فتنے وچوں صاف بچ کے نکل جاندے نیں) -

رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوریں اپنے متعلق فرماندے نیں :

مَا اُوْحِیَ اِلَیَّ اَنْ اَجْمَعَ الْمَالَ وَاَکُوْنَ مِنَ التَّاجِرِیْنَ وَلٰکِنْ اُوْحِیَ اِلَیَّ اَنْ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّکَ وَکُنْ مِنَ السَّاجِدِیْنَ وَاعْبُدْ رَبَّکَ حَتّٰی یَاْتِیَکَ الْیَقِیْنُ ، یعنی میری طرف وحی نہیں کیتی گئی جے میں مال اکٹھا کراں تے تجارت کرن والیاں وچوں ہو جاواں ، لیکن میری طرف وحی کیتی گئی اے کہ توں تسبیح کر اپنے رب دی حمد دی لئے سجدہ کرن والیاں وچوں ہو جا - تو اپنے رب دی اوس وقت تیکر عبادت کر، اوتھوں تک کہ تینوں موت آجاوے - اللہ تعالیٰ جس نوں ہدایت دیندے نیں اوسدے سینے نوں اسلام واسطے کھول دیندے نیں - قرآن شریف وچ سورۃ انعام دے رکوع ۱۵ اوچ وارد ہوندا اے :

فَمَنْ یُّرِدِ اللّٰہُ اَنْ یَّھْدِیَہٗ یَشْرَحْ صَدْرَہٗ لِلْاِسْلَامِ - اللہ تعالیٰ جیس نوں ہدایت دیندے نیں اوس دے سینے نوں اسلام واسطے کھول دیندے نیں ، یعنی اوسدا سینہ اسلام دے احکام قبول کرن واسطے کشادہ ہو جاندا اے - اللہ تعالےٰ جدوں کسے نوں شرح صدر عنایت فرماندے نیں ، اوس نوں اپنے خاص نور نال نواز دے

اَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰہُ صَدْرَہٗ لِلْاِسْلَامِ فَھُوَ عَلٰی نُوْرٍ مِّنْ رَّبِّہٖ،

یعنی اللہ تعالیٰ جس دا سینہ اسلام واسطے کھول دیندے نیں، اوہ ہوندا اے اپنے پالنہار ولوں اپر نور دے۔ سینہ کھل جان دیاں نشانیاں رسُولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں ایہہ بیان فرمائیاں نیں کہ دل دنیا توں ہٹ جاندا اے تے آخرت دی طرف رجوع کردا اے۔ ایجہا آدمی مرن توں پہلے ای مرن واسطے تیار رہندا اے۔

شعب الایمان وِچ بیہقی ہورین روایت کردے نیں، جیس وقت تسیں کسے ایجہے بندے نوں ویکھو، جیہڑا دنیا توں بے رغبت ہوگیا اے۔ تے تھوڑا بولدا اے۔ تسیں اوسدے نزدیک ہو جاؤ کیوں جے اوسنوں حکمت سکھائی جاندی اے۔

اللہ تعالیٰ فرماندے نیں :

وَالَّذِیْنَ جَاھَدُوْا فِیْنَا لَنَھْدِیَنَّھُمْ سُبُلَنَا۔ اوہ لوک جیہناں مجاہدہ کیتا ساڈی راہ وِچ یقیناً اسیں اوہناں نوں اپنی راہ وکھاواں گے۔ اللہ تعالیٰ دے ایس وعدے نوں سامنے رکھدیاں صوفی پورے اعتماد دے نال مجاہدہ کردا اے۔ اوس نوں ہدایت ملدی اے تے پہلے ثابت کیتا گیا اے کہ ہدایت شرح صدر دا نتیجہ ہوندی اے تے شرح صدر دا نتیجہ اوہ نور نیں، جیہڑے غیب توں دل اُتّے وارد ہوندے نیں۔ اوہناں نوراں دی برکت نال تے اوس حکمت دی برکت نال، جیہڑی دنیا توں بے رغبتی تے گلاں تھوڑیاں کرن دی وجہ توں حاصل ہوندی اے، صُوفی نوں اللہ تعالےٰ دی طرفوں اوہ بصیرت حاصل ہوندی اے، جیہڑی دوجیاں نوں حاصل نہیں ہوندی۔ اوہناں نوں اوہ فہم تے ادراک حاصل ہوندا اے، جتھے دوجے لوک پہنچ نہیں سکدے۔ ایس بصیرت تے فہم دے پاروں صوفی دے دل اُتّے کشف حقائق تے معرفت دیاں رمزاں دی بارش ہوندی اے۔ ایہہ اوس دا ای حصّہ ہوندا اے، جیہدے وِچ غیر نوں داخلہ نہیں مل سکدا۔ ایس توں ایہہ ثابت ہویا کہ صوفی اللہ تعالیٰ دیاں حداں اُتے تجاوز نہیں کردا بلکہ اپنی بصیرت نال لوکاں نوں اپنی طرف دعوت دیندا اے۔

تصوّف دا انکار

علم حدیث جانن والے تے علم کلام جانن والے کجھ مدّت تیک تصوّف توں انکار کردے رہے۔ بعد وِچ جدوں اللہ تعالےٰ نے اوہناں نوں بصیرت دِتّی، اوہناں اپنے پہلے طریقے نوں چھوڑ دتا تے صوفیاں دی طرف رجوع کیتا۔ بعض نے ایس رجوع نوں ظاہر کیتا تے بعض

نے عام لوکاں دی نظر کولوں ایس راز نوں چھپائی رکھیا - مثال دے تے طور تے -

۱- امام احمد رحمۃ اللہ علیہ ہوراں شروع شروع وچ اپنے پُتر نوں صوفیاں دی بیٹھک توں منع فرمایا - اوڑک پُتر نوں ایس ٹولے دی صحبت وچ بیٹھن دا حکم دے دتا، تے بعض مسئلے ابی ہمزہ البغدادی ہوراں کولوں پچھدے سن -

۲- امام مالک رحمۃ اللہ علیہ ہوراں وی شروع شروع وچ تصوف توں اعراض فرمایا، پر پچھوں رجوع کیتا - اوہناں دا قول تصوف دے بارے پہلے درج کردتا گیا اے -

چارے امام باطن دے وی علمائیں - وصال توں پہلاں اوتاد دے درجے اُتے فائز ہو گئے سن - امام غزالی ہوراں وی پہلے تصوف توں اعراض فرمایا پچھوں رجوع کیتا - امام ابوالحسن ابن حزم کولوں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے تازیانے نے توبہ کرائی -

ابن جوزی ہوریں وڈی سختی نال تصوف دے منکر سن - پچھوں اوہناں دا رنگ پلٹ گیا - تصوف وچ "صفوۃ الصفوۃ" تے "ثبات عندالممات" اوہناں دیاں دو مشہور کتاباں نیں -

امام شوکانی ہوراں وی تصوف دی طرف رجوع کیتا -

صوفیاں دیاں قسماں

صوفیاں دیاں ترے قسماں نیں :

(۱) صوفی (۲) متصوف (۳) مستصوف

۱- **صوفی** : اوہ صاحب وصول ہوندا اے، جیہڑا طبیعت دیاں تقاضیاں توں آزاد ہو کے اپنی ذات توں فانی ہو کے حق نال مل گیا -

۲- **متصوف** : اوہ صاحب اصول ہوندا اے، جیہڑا ذاتی مجاہدے نال وصول دے مرتبے تیک پہنچن دی کوشش کردا اے -

۳- **مستصوف** : اوہ صاحب فضول ہوندا اے، جیس نے دنیا کمان دی خاطر صوفیاں دی طرح اپنی شکل بنائی ہوندی اے، پر صوفیاں دے کمال وچوں اوس نوں کجھ حصہ نہیں ملدا -

ایہناں ترے قسماں توں علاوہ دو ہور قسماں وی صوفیاں دی نیں :

(۱) ملامتی (۲) قلندر

۱۔ فرقہ ملامتیہ : صوفی دی اوہ جماعت اے، جیہڑی اخلاص وِچ وَدھ کوشش کردی اے۔ ریاء کولوں بچدی اے۔ اپنے کمالات نوں ظاہری ٹُٹی پھٹی حالت دے کارن چھپائی رکھدی اے۔

۲۔ قلندر : سریانی زبان وِچ اللہ تعالیٰ دیاں ناواں وِچوں اک ناں اے۔ بعض کہندے نیں۔ صوفی تے قلندر دا اکو اِی معنی اے۔ بعض آکھدے نیں کہ قلندر اوہ ہوندا اے، جیہڑا حالات، مقامات تے کرامتاں توں گزر جاوے۔

خواجہ حافظ ہوراں نے اپنے دیوان وِچ قلندر دے بارے لکھیا اے :

وقت آن شیریں قلندر خوش کہ در اطوار سیر
ذکر تسبیح و ملک در حلقۂ زنّار داشت (۱)

تصوّف تے فقر وِچ فرق

صوفی دا درجہ فقیر کولوں اُچا ہوندا اے۔ فقیر دُنیا وِچ کسے چیز دا اپنے آپ نوں مالک قرار نہیں دیندا۔ اوس دے فقر دا سبب ترے چیزاں ہوندیاں نیں :

(۱) حلال حرام دا حساب دینا پویگا تے حرام کمائی اُتّے پکڑ ہووےگی۔
(۲) ثواب دی اُمید، بہشت وِچ داخل ہون دا خیال۔
(۳) جمعیت خاطر دا طلب کرنا۔ عبادت وِچ دل دے حضور دا حاصل ہونا۔

ایہہ ساریاں چیزاں فقیر اپنے واسطے اپنے ارادے نال پیدا کردا اے پر صوفی اپنے ارادے نوں اللہ تعالیٰ دے ارادے وِچ بالکل فنا کر دیندا اے۔ اللہ تعالیٰ دی مرضی اے۔ اوس دے اُتّے فقر غالب کر دیوے یاں اوس نوں غنی کر دیوے۔ صوفی فقر ہووے یاں غنا ہووے اپنے آپ نوں اکو جیہا اِی رکھدا اے۔ ایہو کمال اے۔ اپنے ارادے نوں اللہ تعالیٰ دے ارادے ماتحت کر دینا۔

خلاصہ

تصوف اسلام دا اک ضروری جز اے کیوں جے اسلام ظاہری تے باطنی اچھائیاں

۱۔ قلندر دے بارے وِچ مفصّل بحث دے واسطے راقم دی کتاب "حضرت بوعلی قلندر" مطبوعہ (سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۷۲ء) دا "مقدمہ" ملاحظہ فرماؤ۔ (مرتب)

دا مجموعہ اے۔ تصوف دا تعلق اسلام دیاں باطنی اچھائیاں نال اے تصوف نوں شریعت
نال اوہو ای تعلق اے، جیہڑا جان نوں جسم نال اے۔

جناب پروفیسر محمد اسمٰعیل بھٹی ایم۔اے

ابن العربی تے پنجابی صوفی شاعری

پنجابی زبان دے وڈے وڈے مسلمان شاعراں وچ اک گل سانجھی لبھدی اے۔ اوہ اپنی پوری علمی روایت نوں چنگی طرح جاندے سن تے اپنے آلے دوالے وسن والیاں دی حیاتی دے ظاہر باطن نوں صاف صاف ویکھ سکدے سن۔ اوہ عالم وی سن تے سیانے وی۔ اوہناں دے سینے روشن تے ذہن جاگدے سن۔ فیر کمال دی گل ایہہ وے کہ اوہ پنجاب دے وسنیکاں تے اوہناں دیاں سدھراں نال اوناں ای پیار کردے سن جناں پیار اوہناں نوں اوہناں عقیدیاں نال سی، جیہڑے جگہ، نسل، رنگ تے وقت دے پاروں بندیاں نوں اکو لڑی وچ پرو کے رشتیاں دیاں گنڈھاں پکیاں کردے نیں۔

ایہہ گل وی اپنی جگہ یاد رکھن والی اے کہ ساڈے صوفی شاعر حقیقت نوں مجاز دا بانا پا کے دیلے عام لوکاں دی دنیا وچ کھب کے گجھے گجھے راز نوں ایویں فاش کر دیندے سن، جیویں ایہہ کم ہر کسے دے وس دی گل ہووے۔ وجہ ایہہ وے کہ اوہ اپنے دل دی دنیا دے چانن وچ ای نہیں گم رہندے سن سگوں باہر دے ہنیریاں دے گھنڈ چکن دا جتن وی کردے سن۔ ایہو وجہ اے کہ صوفی شاعراں دے کلام وچ معنیاں دیاں بڑیاں تہواں نیں تے اوہ تہواں بندے دی اندرلی تے باہرلی دنیا وچکار میل نوں اکٹھاں سامنے لے آؤندیاں نیں۔

ایس مضمون وچ میں اپنے کجھ صوفی شاعراں دے کلام اُتے اپنی تہذیبی تے روحانی روایت دے بہت وڈے صوفی تے فیلسوف محی الدین ابن العربی دے اثر دی کھوج پیش کرنا چاہنداں۔ ایس توں پتا چلے گا جے ساڈے بزرگ شاعر جیہڑی جاندار تے انمول شاعری ساڈے لئی چھڈ گئے نیں، اوہدیاں جڑاں کنیاں ڈونگھیاں نیں تے اوہ ساڈے دلاں تے روحاں دی کیڈی وڈی دنیا اپنے اندر سمیٹی بیٹھی اے۔

ایہہ گل میں پہلے ای کھول کے دس دینا چاہوناں کہ صوفی شاعراں اُتے کلے ابن العربی دا ای اثر نہیں سی۔ اوہناں دے کلام وچ دوجے صوفی سلسلیاں دیاں موٹیاں موٹیاں گلاں وی ملدیاں نیں۔ وحدت، فنا، بقا، عشق دنیا وی بے ثباتی تے بے حقیقتی بندیاں نال محبت جیہے مضمون ساڈی پوری روایت دا حصہ نیں۔ فیر منصور حلاج تے عاشقاں دا بادشاہ تے پیر اے۔ اوس دا "انا الحق" دا نعرہ تے سولی تے چڑھنا ہر وڈے صوفی شاعر دے کلام دا سنگار نیں۔ ایہہ گل وکھری اے کہ ابن العربی تے منصور دے مسلک بالکل وکھرے نیں۔ اینجے ای فنا تے بقا دیاں باریکیاں وی وکھریاں وکھریاں سوچاں نوں ظاہر کردیاں نیں۔ تھوڑا اگانہہ چل کے ایہناں تے چانن پئے گا۔ فی الحال ابن العربی بارے کجھ گل بات ہو جاوے تے کھوج ٹھیک راہ تے ٹُر پئے گی۔

محی الدین ابن العربی ۵۶۰ھ (بمطابق ۲۸ جولائی ۱۱۶۵ء) وچ اندلس وچ پیدا ہویا۔ اوہدا حسب نسب خالص عربی سی۔ بڑا ذہین تے سیانا انسان سی۔ اپنے زمانے دے علماں نئے عبور پا کے سفر تے چل پیا، مکے شریف آکے حج کیتا۔ ایسے دوران وچ اپنی مشہور کتاب "فتوحات المکیہ" لکھی، جیہدے بارے اوہدا دعویٰ سی کہ اوہ اک طرح الہامی تخلیق اے۔ ایہدے لکھن وچ اراد تے کوشش دا دخل نہیں سگوں ایہہ دل اُتے وارد ہوئی تے اوہدے قلم نے لکھ دتی۔ فیر ابن العربی دوجے عرب مُلکاں وچ سیر سپاٹا کردا تے علم تے عرفان والے بزرگاں نوں ملدا رہیا۔ اخیر وچ اوہ دمشق پہنچیا تے ایتھے ای ۶۳۸ھ (۱۲۴۵ء) وچ فوت ہویا۔

ابن العربی دا وڈا کمال ایہہ اے کہ اوس نے صوفی عقیدیاں نوں لڑیاں وچ پرو کے دنیا دے سامنے رکھیا۔ اوس توں پہلوں بڑے بڑے صوفی بہت کجھ کہہ چکے سن۔ جنید بغدادیؒ، قشیریؒ، ابن الخیرؒ، سید عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ بڑے سرکڈھویں بزرگ سن۔

ابن العربی صاحبِ حال صوفی وی سی تے وڈا باکمال فیلسوف وی۔ کئی ساریاں گلاں نوں اوہنے بڑے پردیاں وچ لپیٹ کے بیان کیتا تاں جے شریعت والے لوک پھڑ نہ سکن۔ ایہو وجہ اے کہ اوہدیاں کتاباں نوں سمجھن وچ بڑی اوکھائی ہوندی اے تے نکلسن جیہا سخت جان مستشرق وی ترجمان الاشواق نوں ترجمہ کرن ویلے کن پھڑ کھلوتا تے اپنی بے چارگی دسدیاں بنی۔

ابن العربی دا ذکر اوہدیاں کتاباں فصوص الحکم، فتوحات المکیہ تے دیوان ترجمان وچ ملدا اے۔

مُڈھلی حیثیت فصوص الحکم دی اے۔

مولانا اشرف علی تھانویؒ نے اُردو وچ ایہدی شرح لکھی سی، پر اوہنوں سمجھنا بڑا اوکھا کم

اے فصوص الحکم وچ ابن العربی نے وحدت الوجود، دنیا دی حقیقت، عشق، فنا، بقا تے خلق تے خالق دے رشتے بارے بڑے فلسفیانہ طریقے نال لکھیا اے۔ ایسیں اوہدے اوہ موٹے موٹے عقیدے بیان کردے آں جیہڑے پنجابی صوفی شاعری وچ ملدے نیں۔

وحدت الوجود

وحدت الوجود یا ہمہ اوست ابن العربی دا مرکزی عقیدہ اے۔ سادہ لفظاں وچ ایہدی تعریف انج کر سکدے آں جے خدا ای سبھ کجھ اے تے کائنات اوہدیاں صفتاں دی ظاہری تے ٹھوس شکل اے۔ "فتوحات المکیہ" وچ لکھدا اے جے بزرگ تے برتر اے اوہ ذات جس ساریاں چیزاں نوں پیدا کیتا تے جیہڑی خود ایہناں دا جوہر اصلی اے"۔ (بحوالہ اردو دائرۃ المعارف اسلامیہ، جلد اول، دانش گاہ پنجاب لاہور) اصل حقیقت الحق یا خدا اے۔ کائنات دی ہر شے اوہدی کسے نہ کسے صفت دی ظاہری شکل اے۔ اک پاسیوں ویکھیئے تے حقیقت اک اے۔ باقی سبھ کجھ بے حقیقت اے۔ دوجے پاسیوں ویکھیئے تے جو کجھ دسدا اے خدا دا ظہور اے۔ ابن العربی دے کہن مطابق خدا کسے چیز نوں پیدا نہیں کردا۔ تخلیق تے پہلوں ای خدا وچ موجود چیزاں ٹھوس شکل وچ ظاہر ہون داناں اے"[1]۔ ڈاکٹر حسین نصر اپنی کتاب "تن مسلمان فیلسوف" وچ ایس فلسفے نوں ابن العربی دی اپنی زبان وچ انج دسدے نیں: "حقیقت وچ کائنات شیشیاں دا سلسلہ اے، جیہناں وچ حقائق الٰہیہ منعکس ہوندے نیں[2]۔"

تصوف تے صوفیانہ شاعری وچ ایس فلسفے دا ڈاہڈا اثر رہیا اے تے برصغیر پاک و ہند وچ وی ایہہ مدتاں توں جاری رہیا۔ ایہدا اثر اینا ہویا کہ مجدد الف ثانی ؒ نوں ایہدے غیر شرعی اثر دا توڑ کرن لئی بڑی کوشش کرنی پئی تے اوہناں وحدت الشہود دا نظریہ دتا۔ ڈاکٹر برہان احمد فاروقی ہوری لکھدے نیں جے مجدد صاحب ؒ دا توحید دا نظریہ وحدت الوجود دے خلاف ردِ عمل سی۔ مجدد صاحب ؒ آکھیا جے وحی سانوں سکھاندی اے جے خدا دنیا توں وکھرا اے تے دنیا دا وجود برحق اے[3]۔ ثبوت

1- ROM LENDEN, THE PHILOSOPHY OF IBN ARABI P. 29

2- HUSSAIN NASR, THREE MUSLIM SAGES P. III

3- DR. BURHAN AHMED FAROOQI, THE MUJJADADS CONCIPTION OF TAUID, LAHORE, 1970, PP 69, 71.

ملدا اے کہ اکثر صوفی شاعراں نے وی وحدت الوجود نوں وحی دے توحیدی نظریے دے نیڑے لیان لئی بڑی کوشش کیتی اے۔ شاید ایہدی وجہ ایہہ وی سی جے ابن العربی دے خدا بارے خیالاں وچ تے کجھ غیر مسلم فیلسوفاں تے صوفیاں دے خیالاں وچ گھٹ فرق رہ جاندا سی کیوں جے ابن العربی دا خیال سی جو دنیا دا ہر مذہب ہر سوچ تے ہر عبادت اکو پاسے جاندے نیں۔ ابن العربی نے فتوحات المکیہ وچ لکھیا اے کہ خدا ای سبھ توں وڈا بُت اے تے بُت پرستی وی اصل وچ خدا پرستی اے۔ ایتھوں پتا چلدا اے جے ابن العربی دا صوفیانہ مذہب توحیدی نالوں بہتا آفاقی اے[1]۔ پنجابی دی صوفی شاعری وچ ایسے لئی ساریاں مذہباں دا مقصد اکو دسیا گیا اے۔ (شاید ایہدی وجہ ایہہ وی سی جے صوفی شاعر ہر مذہب دے منن والیاں تائیں اپنا پیغام پہنچانا چاہندے سن۔)

میرے علم مطابق ابن العربی دا سبھ توں اگھڑواں اثر بلھے شاہؒ تے خواجہ فریدؒ تے اے ہمہ اوست دے خیال بارے جنے شعر ایہناں دے ملدے نیں ہور کسے دے نہیں ملدے بلھے شاہؒ کہندے نیں:

اصل وچ نہ رتی اوہلا اے — ہر طرف وسیندا مولا اے

پر ایہہ تے "نحن اقرب" والے وی کہہ سکدے نیں۔ فیر ابن العربی دا کیہہ اثر لبھیا؟ غرض ایہہ دے جے بلھے شاہؒ وچ مڈھلا خیال تے ہمہ اوست دا اے ایس توں وکھ دوجے رنگ وی کدی کدی مل جاندے نیں۔

ابن العربی دا اک خیال ایہہ وی سی جے رب نے دنیا نوں اپنی پچھان لئی پیدا کیتا۔ بلھے شاہؒ آکھدے نیں:

پہلے مخفی آپ خزانہ سی — اوتھے حیرت حیرت خانہ سی

پھر وحدت دے وچ آنا سی — کل جزدا مجمل پردا اے

فیر اک دوجی کافی وچ کہندے نیں:

جتول ویکھاں اُت ول اوہو — ہر دی سنگت کردا

کیہ کردا نی کیہ کردا

ابن العربی سچ جھوٹھ تے بُرے بھلے دیاں تفریقاں نوں بندے دی اپنی گھڑت سمجھدا سی۔ جدوں حقیقت اک اے تے فیر تقسیماں دا ہور کیہ مطلب اے:

1- DR. A.E AFFIFI, THE MYSTICAL PHILOSOPHY OF IBNUL ARABI, LAHORE, P. 149.

ڈھولا آدمی بن آیا — آپے آہو آپے چیتا
آپے مارن دھایا
آپے صاحب آپے بردا — آپے مُل وکایا

شکار تے شکاری اوہ آپ اے تے بازار وچ وکن تے ویچن والا اوہ آپ اے۔ ایہہ سبھ تے دسن دا لے روپ نیں۔ اصل حقیقت کجھ ہور اے"۔ اِک دُوجی کافی وچ نویں گل پیدا کر دے نیں:

ہن ساڈے وَل دھایا اے — نہ رہندا چھپا چھپایا اے
کِتے بُلھا نام دھرایا اے — وچ اوہلا رکھیا خاکی دا
پردہ کس توں راکھی دا — کیوں اوہلے بہہ بہہ جھاکی دا

سلطان باہُوؒ نے خدا دے کائنات تے بندے دا لے تعلق نوں ایویں بیان اے جے ابن العربی دا فلسفہ اکھاں سامنے آ جاندا اے۔ رب دیاں صفتاں سبھ توں زیادہ بندے وچ اکٹھیاں ہویاں نیں تے بندہ ای ایہناں دی پچھان رکھ سکدا اے۔ سوال ایہہ وے جے بندہ رب دی صفتاں دا ظاہری رُوپ اے تے فیر چنگے بھیڑے دی گل کیہہ اے؟ ابن العربیؒ آکھدا اے ایہہ سبھ کجھ بندے نے اپنی ناسمجھی نال گھڑیا ہویا اے۔ جدوں شے رب دی تجلّی اے تے بے حقیقت اے تے جدوں ربّ بے عیب اے فیر عیب تے بُریائی دی گل نہیں ڈھکدی:

کُن فیکون جدوں فرمایا اساں وی کولے ہاسے ہُو
ہِکے ذات صفات ربیدی ہِکوّ جگ ڈھنڈیاسے ہُو
ہِکے لامکان اساڈا ہِکے آن بُتاں وچ پھاسے ہُو
پلید نے جا پلیدی کیتی باہُوؒ ہِکے اصل پلید نہ ہاسے ہُو

اِک ہور تھاں تے کہندے نیں کہ:

ایہہ تن رب سچے دا حجرہ وچ پا فقیرا جھاتی ہُو

۱- جو کجھ متضاد وسدا اے اوہدے پچھے حقیقت اکّو اے۔ ؎ خدا آدمی وچ موجود اے تے آدمی خدا وچ ڈُبیا ہویا اے۔

2 - DR. HUSSAIN NASR, THREE MUSLIM SAGES P. 114.

میری کھوج مطابق ہمہ اوست دا سبھ توں بہتا ذکر غلام فریدؒ دی شاعری وچ ملدا اے:

مرشد فخر جہان نے کیتم اے ارشاد
عارف ابن العربی ساڈا ہے اوستاد

اِک دوجی تھاں کہندے نیں:

ٹھپ فقہ اصول عقائد نوں رکھ ملت ابن العربی دی

اِک ہور شعر وچ ہمہ اوست نوں وڈا اُچا درجہ دیندے نیں:

ہمہ اوست دا سبق کھدو سے فاش تھیئے گجھ لکڑے

فیر حُسنِ ازل بارے آکھدے نیں:

واہ واہ سوہنے دا ورتارا ہر صورت وچ کرے اوتارا
ہک جا چاوے عشق اجارا بئی جا ڈیوے حسن ادھارا

اِک دُوجی جگہ کہندے نیں:

بن دلبر شکل جہان آیا ہر صورت عین عیان آیا

خواجہ صاحب ایس رستے تے ٹردیاں ہویاں کتنے اگے نکل گئے نیں:

ہر صورت وچ یار ڈٹھم کُل یار اغیار کوں یار ڈٹھم

ابن العربی نے خدا دی اک حقیقت نوں من کے ساریاں دوئیاں توں انکار کیتا اے، جیہڑیاں وکھریاں وکھریاں چیزاں دسدیاں نیں، ایہہ بے حقیقت نیں، پرچھانویں نیں، اصل تے ہور اے۔ کثرت کوئی شے نہیں وحدت ای سبھ کجھ اے:

سبھ اعداد کوں لوں سمجھیں واحد کثرت ہے مفقود

اک ہور کافی وچ بلھے شاہؒ وانگوں کہندے نیں:

رکھ تصدیق نہ تھی آوارہ کعبہ قبلہ، دَیر دوارہ
مسجد، مندر، ہکڑو نور

ایتھے اِک گل ہور دی یاد رکھن والی اے جدوں ساڈا صوفی شاعر خدا، رام تے برہما وغیرہ وچ فرق نہ ہون دی گل کردا اے تے اودھا مطلب ایہہ ہوندا اے کہ بقول ابن العربی ظاہری فرق توں اگانہہ اصل حقیقت اکو اے تے اوہی سارے مذہباں دا مقصد اے خواجہ غلام فریدؒ کہندے نیں:

هکو راز ڈٹھم ہر گال کنوں ‏ ہکار مز لاہم ہر چال کنوں

اک لمی تے وڈی سوہنی کافی وچ کہندے نیں:

اے حسن حقیقی نورِ ازل ‏ تینوں واجب تے امکان کہوں

تینوں مسجد، مندر، دیر کہوں ‏ تینوں پوتھی تے قرآن کہوں

تینوں برما بشن گنیشن کہوں ‏ مہا دیو کہوں بھگوان کہوں

تینوں گیت گرنتھ تے بید کہوں ‏ تینوں گیان کہوں، اگیان کہوں

پر ایہو جیہے شعر بڑے گھٹ نیں۔ اصل وچ شاعری وچ خیالاں نوں جذبے دی منطق نال جوڑیا جاندا اے۔ شاعری فلسفہ نہیں جیہدے نال ہر گل نوں کھول کھول کے دسیا جائے تے اوہدا ثبوت وی پیش کیتا جائے۔ فیر ایہو جیہے شعراں دا ایہہ ای نتیجہ کڈھیا جا سکدا اے جے ایہو فرید دا اصل مسلک سی:

کر توبہ ترت فرید سدا ‏ ہر شے نوں پُر نقصان کہوں

اُسے پاک الکھ بے عیب کہوں ‏ اُسے حق بے نام نشان کہوں

ایہہ شعر ظاہر کردے نیں کہ خواجہ صاحب قرآنی نظریہ توحید نوں بھُل نہیں سی سکدے جیہدے مطابق خدا بے عیب تے بے رنگ اے تے اوس نوں کسے شے نال نتھی نہیں کیتا جا سکدا۔

بندہ تے خدا

ابن العربی دا خیال سی کہ "خدا بندے وچ موجود اے تے بندہ خدا وچ ڈبیا ہویا اے"[۱] بندے

۱۔ ایہہ گل یاد رکھن والی اے جے صوفی شاعراں دے علم دا اصل وسیلہ تے اسلامی تصوف سی جے اوہناں دی شاعری وچ کسے ہور (مثلاً ہندوانہ وغیرہ) تصوف دا نشان ملے تے اوہدی وجہ ایہہ اے کہ اوہ محبت تے رواداری دے رستے تے چلن والے لوک سن۔ دوجی گل ایہہ اے کہ توحید دے مسلک تے چلدے ہوئے اوہناں ملدے جُلدے دُوجے خیالاں نوں وی بھیڑا یاں وکھرا نہیں سمجھیا۔ فیر ایہہ وی یاد رکھنا چاہیدا اے کہ ملدے جلدے خیال دنیا دے ہر تصوف وچ مل جاندے نیں۔ ابن العربی دا فلسفہ اوہدی تشریح اوہدے اپنے مطابق توحید دے نظریئے توں نہیں سی۔" ابن العربی وحدت الوجود تے عقیدۂ توحید نوں ملان دی کوشش کردا اے تے آیتاں تے حدیثاں نوں ایہو جیہے معنی دین دی کوشش کردا اے، جیہڑے اوہدے مڈھلے عقیدے اک ہو جان۔

نوں رب نے طاقت دتّی اے کہ اوہ وجدان نال اپنی اصل نوں لبھ لئے۔ بندہ جدوں بے خبر ہووے تے خدا توں دور ہوندا اے۔ جدوں اوہ باخبر ہو جاوے تے اوہنوں پالیندا اے، پر ایہہ ہر کسے دے وس دی گل نہیں۔ ایس اوکھی گھاٹی نوں لنگھن والے بڑے گھٹ لوک نیں۔ صوفی تے عارف خدا دی وحدت دے بھیت نوں پا سکدے نیں۔ عارف دا وجدان حقیقتِ کُل تیکر اپڑن دا اہل اے۔

ایہہ خیال دوجے صوفی بزرگاں دی تعلیم وچ وی مِلدا اے۔ ایس لئی ایہہ کہنا مشکل اے فیر وی ابن العربی دے خواب دے فلسفے دا تھوڑا جِنا نشان بُلھے شاہؒ وچ ملدا اے۔ ابن العربی نے کہیا سی کہ کدی کدی حقیقتِ کل انسان دے دل دے خواب وانگر ظاہر ہو جاندی اے تے ایس خواب دی تعبیر دی لوڑ نہیں پیندی، پر ایہو جیہا خواب تے دل تے روح پاک رکھن والے نوں ای آ سکدا اے ــــــــــ ایتھے ایہہ گل وی یاد رکھن والی اے کہ فنا تے بقا دا مسئلہ ابن العربی دے فلسفے وچ اوہ نہیں جیہڑا منصور دے یا دوجیاں دے وچ ملدا اے۔ منصور دے کہن مطابق خدا تے بندے وکھرے وکھرے نیں۔ بندہ فنا ہو کے ای بقا یعنی خدا نال مکمل وصل حاصل کر سکدا اے۔ ابن العربی تے وکھرے ہون دا قائل نہیں سی۔ خدا تے بندے وچ خود موجود اے۔ بندے دا کم ایس گل توں باخبر ہونا اے۔ انج فنا ایس بے خبری دے پردے نوں چُکن دا ناں اے۔ ساڈی پنجابی شاعری وچ ایس گل لئی منصور دا اثر بہتا اے تے ابن العربی دا گھٹ۔ فیر وی بُلھے دا اک بند پیش کیتا جاندا اے۔ معلوم ہوندا اے بُلھے شاہؒ نے فصوص الحکم نوں چنگی طرح پڑھیا ہویا سی:

اِک نقطے وچ گل مُکدی اے ــــ پھڑ نقطہ چھوڑ حساباں نوں
کر دُور کفر دیاں باباں نوں ــــ لاہ دوزخ گور عذاباں نوں
کر صاف دلے دیاں خواباں نوں ــــ گل ایسے گھر وچ ڈھکدی اے

ایس بند توں پتا چلدا اے کہ بلھے شاہؒ نے ابن العربی دے خیال نوں پڑھ کے استعمال کیتا اے۔ ابن العربی دا قول سی کہ ظاہر دیاں ساریاں تقسیماں تے فرقے حقیقت وچ بے حقیقت نیں۔ ایہناں وچ پھس جان دا مطلب اصل مقصد توں بے خبر رہنا اے۔

(بحوالہ 2- HISTORY OF MUSLIM PHILOSOPHY. M.M SHARIB P. 409

2- HUSSAIN. NASAR. THREE MUSLIM SAGES P. 115-

خدا تے نبی

ایہہ سوال بڑا دلچسپ اے کہ خدا کتے پوری طرح دِس سکدا اے کہ نہیں؟ ابن العربی نے کہیا کہ دس سکدا اے خدا سبھ توں چنگی طرح تے انسان وِچ ظاہر ہوندا اے، پر سبھ توں مکمل اظہار پیغمبراں دی ذات وِچ کیتا اے۔ پیغمبر انسان کامل ہوندا اے تے کائنات ہر طرح نال اوہدے وِچ ڈھل گئی ہوندی اے۔ ایس آفاقی انسان دے تِن پہلو نیں۔ (۱) کائناتی (۲) پیغمبرانہ (۳) عارفانہ۔

ایہہ خوبیاں کسے حد تیکر اولیا روِچ ملدیاں نیں، پر اوہ پیغمبر توں گھٹ مرتبہ رکھدے نیں۔ فیر وی اوہ بندیاں دی رہنمائی کرن دے قابل ہوندے نیں۔

جدوں خدا دا سبھ توں مکمل اظہار پیغمبر دی ذات وِچ ہویا تے اک طرح نال ایہہ وی کہیا جا سکدا اے کہ دوناں وِچ اصل وِچ کوئی فرق نہیں۔

بلھے شاہؒ نے کہیا سی:

احد احمد وِچ فرق نہ بُلھیا   اک رتّی بھیت مروڑی دا

اک رانجھا مینوں لوڑی دا

خواجہ غلام فریدؒ نے ذرا کھُل کے تے پوری گل کیتی اے ایتھے اوہناں ابن العربی دے وحدت الوجود دے فلسفے نوں بیان کر کے فیر احد نے احمد دا ذکر چھیڑیا اے:

ہر صورت وِچ یار دا جلوہ کیا اسماں زمین

احد آیا بن احمد آیا، موہیس چین مچین

اک دوجی تھاں کہندے نیں:

حُسن ازل دا تھیا اظہار   احدوں ویس وٹا تھی احمد

حُسنِ ازل یعنی خدا دا دنیا وِچ اظہار ایس طریقے نال ہویا کہ احد بھیس وٹا کے احمد بن کے آ گیا۔ ایس خیال نوں سبھ توں بہتا بلھے شاہؒ تے خواجہ فریدؒ نے ای ورتیا اے۔

عشق

ہن آخر وِچ ہیں اوس مسئلے دا ذکر کراں گا، جیہڑا ساڈے تصوف دی روایت وِچ رابعہ بصریؒ، جنیدؒ، رومی تے دوجے صوفیاں وِچ وی ملدا اے، پر جس طریقے نال ابن العربی نے عشق نوں فلسفے

دا خیال بنا کے پیش کیتا اے۔ اوہدا اثر پنجابی دے دو بڑے شاعراں دے کلام وچ وکھرا ای نظر آوندا اے۔

خدا حسنِ مکمل تے حسنِ ازل اے۔ کائنات وچ اوہدا حسن ظاہر تے ہویا پر مکمل صورت وچ نہیں۔ خدا نے اپنے حسن دا اظہار کائنات بنا کے کیتا۔ بندہ اس حسنِ مکمل نوں پوری طرح ویکھنا چاہندا اے۔ ایہہ اوہدی روحانی تڑپ اے۔ ایس تڑپ دا ناں عشق اے۔ عشق توں باجھ ہور کوئی وسیلہ تے طریقہ حسن توں نیڑے ہون تے اوہنوں حاصل کرن دے کم نہیں آ سکدا۔ عقل تے بھٹک جاندی اے۔ اوپری تے نامکمل حقیقتاں وچ پھس کے اصل راہ بھُل جاندی اے۔ اک عشق ای وجدان دی لو نوں جگائی رکھدا اے تے منزل تے اپڑاندا اے۔ ترجمان الاشواق وچ ابن العربی نے کہیا سی:

"میں عشق دے مذہب دا منن والاہاں تے اوسے پاسے ٹردا ہاں جدھر ایہدا قافلہ مینوں لے جاوے۔ ایس لئی کہ ایہی میرا دین تے ایہی میرا ایمان اے"۔

عشق اک اگ دا ناں اے، جیہڑی ہر دوجے خیال نوں ختم کر دیندی اے، جیہڑی غیر اللہ دا پرچھاواں وی بندے توں پرے رکھدی اے:

خواجہ غلام فریدؒ لکھدے نیں:

جو عشق مدرسے آیا فقر اصول دا ذکر اوٹھایا
بے شک عارف ہوکر پایا رمز حقیقت پوری نوں

تے بلھے شاہؒ دا ہوکا اے:

عشق دی نویں نویں بہار جاں میں رمز عشق دی پائی
میناں توتا مار گوائی اندر باہر ہوئی صفائی
جتول دیکھاں یار دیار

جیہڑی روایت ابن العربی دے "ترجمان الاشواق" تے "فصوص الحکم" نے چلائی اوہ ساڈے صوفی شاعراں تائیں اپڑدی بڑی پکی ہو گئی سی تے ایہدے وچ بڑا نکھار آ گیا سی۔ عشق اک خیال اک ڈونگھا درد تے مسلی تڑپ بن گیا۔ کجھ تے ہک صوفی دے پکے سنگی بن گئے۔ عشق حقیقی دی اوکھی راہ خطریاں تے مشکلاں نال بھری ہوئی اے، پر طالب ہس واکھیڑدا اپنی منزل ول چلدا رہندا اے۔ عشق نوں اک جذبہ تے روحانی خیال سمجھن توں بعد صوفی شاعراں نے ایہدے بیان لئی اپنے اُسے

پاسے دی زندگی وچوں استعارے تے علامتاں لے کے گجھے تے ڈونگھے بھید عام آدمی سمجھ وچ آن والی زبان وچ کھول کے رکھ دتے۔ ایس شاعری وچ عشق حقیقی تے عشق مجازی دی تقسیم دی لوڑ نہیں۔ ایہہ بے ضرورت اے۔ حسنِ ازل نال ہر صورت تے تشکل وچ عشق اک آفاقی جذبہ اے جیہنوں مجازی زبان وچ ای بیان کیتا جا سکدا اے۔ جذبیاں دی اپنی زبان کوئی نہیں ہو سکدی۔ جدوں شاہ حسینؒ کہندے نیں:

نہیں آیاں میرا ڈھول نہ آیا ہیر کوکے وچ جھنگے
راتیں دنے پھراں وچ جھل دے پڑن بولاں دے کنڈے

ایہہ بھنا بے کار اے کہ شاہ حسین نے بولاں دے کنڈے تے جھل ویکھے سی کہ نہیں۔ شاہ حسین اک کیفیت نوں بیان کرن لئی اک لوک قصے دیاں حقیقتاں دا سہارا لے رہے سن۔

ملتان تے بہاولپور وچ خواجہ فریدؒ دے عقیدتمند ایس گل تے لڑدے نیں کہ اوہناں دیاں کیہڑیاں کافیاں عشقِ حقیقی نوں بیان کردیاں نیں تے کیہڑیاں اوہناں دے اپنے تجربیاں تے چانن پاوندیاں نیں۔ ایہہ دوست ایہہ فرض کر لیندے نیں کہ ہر شاعر شاعری اپنے ذاتی دُکھڑے پھولن لئی کردا اے تے شاعری اک فن نہیں جیہدے وچ ذاتی تے غیر ذاتی گلاں کجھ فنی لوڑاں تے روایتاں دیاں محتاج ہوندیاں نیں۔ صوفی شاعر دی فنی ضرورتاں توں بے نیاز نہیں سن جیویں دوجے شاعر نہیں ہو سکدے۔ عشق بارے جدوں بندہ دوجے بندیاں نوں دسے گا بندیاں دی زبان وچ ای دسے گا۔ جے عشق اوہدا اپنا قصہ اے تے اوہ پوری نظم یا پوری شاعری دا اگا پچھا ویکھ کے لبھیا جا سکدا اے۔

خواجہ غلام فریدؒ، بُلھے شاہؒ تے شاہ حسینؒ نے ہیر رانجھا تے سسی پنوں وغیرہ نوں علامتاں دے طور تے استعمال کر کے عشق دے ہر روپ بارے لکھیا اے۔ بُلھے شاہ دسدے نیں:

جس تن وچ عشق دا جوش ہویا اوہ بے خود ہو بے ہوش ہویا
اوہ کیوں کر رہ خاموش ہویا
جس پیالہ پیتا ساقی دا کیوں اوہلے بہہ بہہ جھاکی دا

خواجہ غلام فریدؒ نے اپنیاں کافیاں وچ عشق دے ہر پہلو نوں بڑے درد تے خلوص نال بیان کیتا اے۔ اوہناں دے لہجے وچ سچائی دا پورا نکھار تے سٹ لاؤن دی طاقت اے:

دل عشق مچائی اگ سائیں ڈکھ سوز دھیا رگ رگ سائیں

اِک ہور کافی دا مطلع اے:

ہن عشق ونجائم چس سائیں — لکھ وار اساڈی بس سائیں

آخر وچ خواجہ صاحب دے عشق بارے کجھ شعر پیش کر کے ایہہ گل بات ختم کیتی جاندی اے:

الیوم بصر حدید دے — ہر وقت یار تے دید دے
کھولی عشق قلب کلید دے — تھیئے گجھڑے راز پدید دے
ڈینہہ رات ساڈری عید دے — تھیا بعد سخت بعید دے
ہر لحظہ شوق شدید دے — ہر آن ذوق جدید دے

جناب پروفیسر محمد اسماعیل بھٹی

صوفیانہ شاعری دی زبان

کہندے نیں جے کسے گل دا مقصد پلے نہ پوے تے اوہدے معنے اُلٹے ای نکلدے نیں۔ ٹھک بسر گل نوں سمجھن لئی ضروری اے جے ایہہ ویکھیا جائے کہ ایہہ کیوں تے کس نیت نال کہی گئی اے۔ نہیں تے خطرہ ایہہ وے جے گل کرن والا کجھ کہوے گا تے سمجھن والا کجھ سمجھے گا۔ شاعری تے نری استعارے دی زبان لے۔ اچھا شاعر ساڈی چالو زبان دی اکھاڑ پچھاڑ کر دا رہندا اے۔ اوہدا کم ای تد چلدا اے جے او لفظاں نوں نویں نویں حالات وِچ نویں توں نویں تے ڈونگھے توں ڈونگھے معنے دیوے، فیر اوہدے تخیل دا معجزہ اودوں ای پورا ہوندا اے جدوں لفظ اک دوجے دے سنگی بن کے ساڈے شعور نوں نواں چانن دکھاندے نیں۔ ایہہ تے ہر چنگے شاعر بارے ٹھیک اے، پر صوفی شاعر دا فنی کمال ایس توں وی اگے اے۔

صوفیانہ شاعری دی زبان بارے گل بات کردیاں کجھ ہور گلاں وی یاد رکھنیاں چاہی دیاں نیں، جنہاں توں کنڈ موڑ کے نہ تے صوفی شاعری دا مطلب سمجھ سکدے آں تے ناں ای اوہدا اُکل پا سکدے آں۔ پہلی گل تے ایہہ وے کہ جو کجھ صوفی شاعر دے دل تے روح اُتے وارد ہوندا اے، اوہنوں کوئی زبان ادا نہیں کر سکدی۔ روحانی سُرور جیہڑا وصال حقیقی توں لبھدا اے، دل دا درد جیہڑا افراق دا نتیجہ اے، ملن دی سک جیہڑی دنیا توں بہت دُور لے جاندی اے فیر دنیا وِچ رہ کے ایس توں وکھ سوچنا، ساریاں ایہو جیہیاں گلاں نیں جیہڑیاں عام آدمی دی پہنچ توں اگانہہ نیں، پر صوفی شاعر دوجیاں تیکر اپنی گل پہچان دی ایسی مناسب زبان گھڑدا اے، جیہڑی اوہدے من دیاں کہانیاں دوجیاں دے دلاں وِچ اتار دیوے۔

دوجی گل ایہہ وے کہ صوفی ہر خاص تے عام لئی شاعری کردا اے تے اوہدی شاعری نوں گایا جا سکدا اے۔ گاون والے دی آواز لفظاں نوں شعراں دے مزاج نال جادو بنا دیندی اے۔ ایس توں وکھ صوفی

شاعر عام بندیاں نوں مخاطب کرن لئی مجازدی زبان استعمال کرن تے مجبور اے ۔ ایہہ مجازدی زبان وی اوہ عام آدمی دی زندگی توں لیندا اے ۔ کدی اوہ لوک کہانیاں دے کرداراں نوں روحانی قدراں دیاں علامتاں بنا کے پیش کردا اے ؛ جیویں ایہہ مصرع دسدا اے :

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی

تے کدی سماج وِچ موجود رواجاں تے پیشیاں دا ذکر کردا اے ۔ صوفی شاعر پوری کائنات وِچ اکو جلوہ ویکھدا اے تے اپنی روحانی دنیا نوں باہر دی دنیا دی زبان وِچ ڈھالن دا جتن کردا اے ۔

جو کجھ کہیا گیا اے اوس دے ثبوت لئی کھل کے گل کرن توں پہلاں میں اک گل ہور آکھنا چاہندا واں ۔ گل ایہہ وے جے صوفی شاعر دی زبان وِچ دوہری رمز ہوندی اے ۔ جیہڑے استعارے اوہ استعمال کردا اے ، اوہناں دے معنے دونھواں چکھن توں بعد سمجھ آ سکدے نیں ۔ مثال دے طور تے جدوں اوہ پنوں ہوت دا ذکر کردا اے ، اوہ عام آدمی دا ذہن سسی دے اوس عاشق ول موڑ دا اے ، جیہدی خاطر اوہ تھلاں وِچ مر گئی ۔ فیر جدوں اوہ پنوں دی ذات نوں اگلے درجے تے لے جا کے پیش کردا اے تے عاشق معشوق دے رشتے نوں نویں اوچائی تے لے جاندا اے ۔ ایہہ گل ذرا ٹھہر کے سہی ، پہلوں اک دو گلاں ہور کر لیئے ۔

صوفی شاعر گھٹ نوں گھٹ ادبی رواتاں دی زبان استعمال کردا اے ۔ اوہدا تخیل اپنے آسے پاسے دی دنیا توں استعارے لے کے ڈوہنگھے توں ڈوہنگھے معنے پیدا کر دیندا اے ۔ سلطان باہو کہندے نیں :

ڈدھ تے دہی ہر کوئی رِڑکے عاشق بھاہ رِڑکیندے ھو
تن چٹورا ، من مدھانی آہیں نال ہلیندے ھو
دکھاں دا نیترا کڈھے لسکارے غماں دا پانی پیندا ھو
نام فقیر تنہاں دا جیہڑے ہڈاں توں مکھن کڈھیندے ھو

ایہناں شعراں وِچ سلطان باہو ہوری سالک دی ریاضت دے اوکھے تے دل ہلا دین والے مرحلے دا ذکر کردے نیں ۔ پنڈاں وِچ دُدھ رِڑکناں عام گل اے ۔ رِڑکن وِچ چٹورا ، مدھانی ، نیترا وغیرہ ورتے جاندے نیں ۔ باہو ہوراں رِڑکن تے

مکھن کڈھن دا سارا عمل دس دِتّا اے، پر چوتھے مصرعے وِچ ایہہ کہہ کے جے :

نام فقیر تنہاں دا جیہڑے ہڈاں توں مکھن کڈھیندے ہُو

فقیر دے اوکھے پینڈے دی دس پائی اے۔ رڑکن دا عمل اپنی جان دُکھاں وِچ پان تے مرضی تے خوشی نال اوکھیاں جھلن دا عمل اے، جیہنوں "ہڈاں دا مکھن" کڈھنا کہیا گیا اے۔

خواجہ غلام فرید کہندے نیں :

گھاٹے عشق دے گھاٹے چاتے میں
تا بھی چشم سر اکھیاں چاتے میں

اصل فقیر تے اوہ اے، جیہڑا جان بجھ کے تے مرضی نال ایس منزل ول ٹردا اے تے آرام تے سلامتی نوں تج کے دُکھاں دا بھار چکدا اے۔

خواجہ غلام فرید نے اک بڑا دلچسپ بند لکھیا اے، جیہڑا سالکاں دے مقدر نوں بیان کردا اے :

ایڈوں عشوے، غمزے، نخرے اوڈوں بار خیراتی بکرے
کسن کان تیار راندال رسیاں نی وے

سُن "خیراتی بکرے" تے رسیاں رانداں ول دھیان کرو تے فیر عشوے غمزیاں یاروں "کسن کان تیار" نوں خیال وِچ لیاؤ۔ فرید نے کیسی عام سطح تے آ کے عاشق دے گھاٹے چکن دی گل نبھائی اے۔

میں ایہہ سمجھان دی کوشش کر رہیا آں جے ہر پکھ دے صوفیانہ مضموناں نوں ادا کرن لئی صوفی شاعر اپنے آلے دوالے دی دنیا توں علامتاں تے استعارے لے کے اپنا مطلب پورا کر لیندا اے تے گھٹ توں گھٹ پہلوں ورتی ہوئی زبان نوں اِستعمال کردا اے۔ بُلھے شاہ کہندے نیں :

جد میں سبق عشق دا پڑھیا
دریا ویکھ وحدت دا وڑیا
گھمن گھیراں دے وِچ اڑیا
شاہ عنایت لایا پار ا

دریاواں دے کنڈے رہن والے لوکی دریا پار کرن لئی ملاح تے بھروسا کردے نیں۔ بُلھے شاہ نے مرشد پھڑ کے وحدت دے دریا وِچ پیر پایا تے پار لنگّا۔ ذاتِ واحد دا عشق سوکھا نہیں۔ بُلھے شاہ نے "گھُمن گھیراں" وِچ رڑھن دا ذکر کر کے عام آدمی نوں اوہدے اپنے تجربے دی زبان وِچ دسیا اے جے عشق حقیقی کرنا اوکھا اے۔ ایس منزل نوں سر کرن لئی مرشد دی لوڑ اے۔

اِنج اپنے نفس دی معرفت راہیں معرفت حقیقی پان بارے بُلھے شاہ نے ہیر رانجھے دیاں علامتاں دا سہارا لیا اے تے نویں گل پیدا کیتی اے:

عشق دی نویوں نویں بہار
ہیر رانجھے دے ہو گئے میلے
بھُلی ہیر ڈھونڈیندی بیلے
رانجھا یار بغل وِچ کھیلے
مینوں سُدھ رہی نہ سار

ہر مسلمان جان دا اے کہ جس بندے نے اپنے نفس نوں نہیں پچھانیا، اوہ خدا نوں نہیں پا سکدا۔ اپنی ذات دی معرفت بناں رب نوں پچھاننا ناممکن اے۔ "بھُلی ہیر" دی بغل اوہدی اپنی ذات اے۔ اوہ اودوں تیکر "بے سار" تے بے سدھ رہے گی جدوں تیکر اوہ اپنے اندر جھات نہیں پاندی۔

شاہ حسین نے دنیا دی ہیرا پھیری تے بندے نوں رب ولوں غافل کرن بارے سماجی بدامنی ول اشارہ کیتا اے:

پنڈ سبھو ای چوری بھریا چھٹے چیسمہ نہ چُنری
دُھر جھگڑیندیاں لازم تھیسیں پھر کر سمجھ انھنڑی
پاہندیا دو! گنڈھ سُنجڑی نہ چھڈ کے سوں

"گنڈھ سنجڑی" چھڈن والا چوری بھرے پنڈ وِچ کیویں سلامت رہ سکدا اے؟ فیر چیر تے چُنری آکھ کے شاہ حسین نے مال نہیں بلکہ عزتاں ول دھیان وٹایا اے، جیہدے نال گل ہور وی سنگین شکل اختیار کر لیندی اے۔

صوفیانہ شاعری وِچ روح تے فطرت نال لگاؤ دا اظہار ذکر ملدا اے۔ خاص طور تے

خواجہ غلام فرید جنگل بوٹے، تھل تے جانوراں دا بڑا ذکر کردے نیں، مثال وجھوں جدوں وصال حقیقی حاصل ہوندا اے تے تڑفدی روح نوں سکون تے قرار ای نہیں ملدا۔ ایہدی دُنیا ای بدل جاندی اے، جیویں جدائی تے فراق وچ روح تڑفدی اے تے جنگل بیلیاں وچ دھکے کھاندی اے۔ اینج وصال توں بعد اوہدی دنیا بدل جاندی اے۔ خواجہ غلام فرید کہندے نیں:

درد الم برباد تھیوسے، جنگل بیلا شاد تھیوسے
ویرانہ آباد تھیوسے، فرحت مُول نہ جاندی ہے

عاشق دی روح دی کیفیت نوں باہر دی دُنیا وچ تبدیلیاں دی زبان وچ بیان کر کے شاعر نے روح دے کیف لئی ٹھوس بیان لبھ لیا اے۔

ایہہ موضوع تے بڑا گھمبیر اے تے وسیع اے، پر گل بہت لمی اے تے وقت گھٹ اے۔ ایس لئی چند اشارے ای کیتے جا سکدے نیں۔

جناب ڈاکٹر رشید انور

جدید پنجابی شاعری

جدید پنجابی شاعری بارے گل بات کرن لگیاں زباناں دی قیدلاہ کے ایہہ گل سمجھنی پوے گی کہ جدید شاعری آخر کیہڑی من موہنی مٹیار داناں ایں، تے جدوں جدید شاعری دا اپنا ٹکانا لبھ پوے، فیر ایہہ وی طے کرنا ضروری ہووے گا کہ شاعری ہُندی کیہ اے تے فیر شاعری دے حوالے نال شاعر دی جان پچھان، اوہدا اردّبہ، اوہدی سوچ، اوہدا ماحول، زمانہ تے تہذیب دا نقشہ ذہن وچ لیاؤن دی وی لوڑ پے جاندی اے۔

میں جو کجھ سیانیاں دیاں تحریراں راہیں اپنے دل کولوں تصدیق کرا سکیاں، اوہ ایہہ ہے کہ شاعر اپنی ذات وچ اک خود مختار فکراں دا اجیہا سکول اے، جیہڑا اپنی فکری تعلیم تے پیغام دے سلسلے وچ سب توں پہلاں اپنے تے صرف اپنے سامنے جواب دہ ہُندا اے تے کوئی نقاد تے پڑچولیا اوہدے ایس حق نوں کھوہ نہیں سکدا، پر جدوں شاعر تعلیم، پیغام یا شعراں راہیں اک عمل دا روپ دھار دا اے، اودوں شاعر اپنے نال نال عوام تے زمانے اگے وی جواب دہ ہو جاندا اے۔ ایس لئی شاعر، شاعری، عوام تے زمانے وکھو وکھ نہیں کیتے جا سکدے۔ شاعر اپنے زمانے دے حوالے نال ضرورتاں، نقاضیاں، لوڑاں، تھوڑاں، ہنیریاں تے سویریاں نوں جذبات دی بھٹی وچ پا کے اکھراں دے روپ وچ ڈھال کے کاغذ اُتے منظر کھلار کے یا نقشیاں دا روپ دے کے اپنے زمانے دے پلیٹ فارم اُتے رکھ دیندا اے۔ ایس

۱۔ جدید پنجابی شاعری دے موضوع تے کجھ کہن دا مسئلہ میرے خیال وچ اج دے شاعر دا مسئلہ نہیں بلکہ ایہہ اج دے نقاد، پرچولئے تے ادبی جاسوس دا کم اے۔ میں نقاد یا پڑچولیا نہیں ایس لئی ایس سلسلے وچ مینوں گل کہن واسطے کجھ نقاداں نوں پڑھنا پیا اے۔ بنارسی داس جین تے جیلانی کامران دیاں کتاباں میریاں مددگار بنیاں نیں۔

گل نوں انج وی کہیا جا سکدا اے کہ شاعر اپنے زمانے دیاں سچائیاں نے حقیقتاں نوں لفظاں دا لباس پا کے اپنے عوام اگے پیش کر دیندا اے۔

پنجابی جدید شاعری دی نینہہ کدوں پئی تے ایہنوں کاغذ اُتے اجاگر کرن والی پہلی شخصیت کون سی مینوں اجے ایہدا پکا پتا نہیں لگا، پر انج لگدا اے کہ متحدہ ہندوستان وچ امرتا پریتم ایس جدید شاعری دے مجرم نوں پہلا پتھر ماریا اے۔ ایہدے بعد حج نوں جان والے حاجیاں دی کنکر مارن دی رسم موجب احمد راہی وی کنکریاں ماردا نظر آؤندا اے، فیر شریف کنجاہی تے اوہدے بہت سارے ساتھی نظر پیندے نیں۔ تے اج دے ہنیریاں جھکھڑاں وچ جدید پنجابی شاعری دے گروہ وچ مینوں منیر نیازی اِک آگو بن کے کھلوتا جاپدا اے۔ جدید شاعری دے میدان وچ شخصیتاں دے ناواں اُتے میرے کئی دوستاں نوں اعتراض ہو سکدا اے، پر ایس گل توں انکار ممکن نہیں کہ اج دا نواں لکھن والا سبھ نوں زیادہ حقیقت پسند اے، پر حقیقت پسندی دی کھوج لاؤن لگیاں ایہہ گل نہیں بُھلنی چاہیدی کہ حقیقت پسندی تہذیب نوں الگ کوئی شے نہیں ہندی۔ جدید شاعری دا ارتقاء وی انج ای ہویا اے، جیویں تہذیباں دا ارتقاء۔

ماضی دی تہذیب حال دی تہذیب دی ماں اے تے آؤن والی تہذیب حال دی تہذیب دی کُکھ وچوں جنم لوے گی۔ میرے نزدیک جدید پنجابی شاعری وی اوہو ای اے، جیہڑی انسانی تہذیب دے اگے ودھن وچ مددگار ثابت ہووے۔ ایہی شاعری جیہنوں آؤن والیاں نسلاں گواہی نے ثبوت دے طور تے پیش کر سکن، جیہڑی شاعری توں ایہہ پتا لگ سکے کہ جیہڑی تہذیب دے اوہ وارث بنے نیں، اوس تہذیب دے شاعر نوں کیہو جیہیاں مشکلاں تے ہنیریاں دے دردغماں نال واہ پیا سی۔

میرے شعر دے رَبّ نوں جدوں ایہو جیہے حالات نال واہ پیا تے اوہ اپنی تہذیب دے ماضی، حال تے مستقبل وچ جھاتی مارن لگیاں اِک نظم "کل اج بھلکے" تخلیق کردا اے۔ اوس لمی نظم دے صرف چھ شعر ایہہ گل سمجھا سکن گے کہ شاعر دا زمانے، عوام تے تہذیب نال کیہہ تعلق ہندا اے:

ماضی

ساہنجھ دی رتے پینگاں اُڈیاں ناریاں دے نال چھوہیاں گڈیاں
کہکشاواں نال میرے نچیاں، پیار دی لوے میں پایاں لڈیاں

بھج کے مَیں موڑ کل دا بھوں گیا، پیار دا سورج دوپہریں بھوں گیا
اِنج لگا جیوں سرہانے جھنڈڑے جاگ پئی صاحباں تے مرزا سوں گیا

حال:
اَج دے پوہے نے آ کے جھُرگیاں
بچیاں دے سنگ ہیں وی کھُسر گیاں
واج ہُن مینوں نہ مارو بیلیو
ایہہ میرا پرچھاواں اے میں ٹرُ گیاں

○

اکھیاں وچ اَج سبھے ہنجواں
بھلک دے سپنے دا جیرا ہوونا
اَج دی کالک تے ڈُلے خون تے
بھلک دا سچّا سویرا ہوونا

○

مستقبل:
پریت دی نگری سجاون چلیاں
ریت سُولی دی نبھاون چلیّاں
بال کے انور میں دیوا درد دا
بھلک دا سورج اگاوُن چلیّاں

ایہہ بھلک دا سوج اگاوُن دی لگن تے پریت دی نگری وساؤن دی سوچ، اج دے زمانے دیاں پیڑاں، اج دی تہذیب دے ہنیریاں وچوں جنم لے رہی اے تے جدید شاعری دا پنجابی موڑ اے۔

میرے نزدیک شاعری دا جدید تقاضا ایہو ای اے کہ قدم قدم تے بدلدی ہوئی ایس دنیا دی ہر "اج" نوں احساس دے ولگن وچ قید کر کے لفظاں دا روپ دے کے آزاد کر دتا جائے تے اوہ جدید شاعری دا دوجا ناں ہووے گا۔

ہر "اج" دی دُنیا نویں دنیا ہندی اے تے ہر نویں دُنیا دی زندگی دے مسئلے تے گنجلاں دی نویاں ہُندیاں نیں۔

ڈونگے ماضی وچ جھاتی ماریئے تے باوا فرید گنج شکرؒ، خواجہ فریدؒ، شاہ حسین، بُلھے شاہ،

جیسے صوفی شاعر ایس دُنیاتوں رَج کے روح نوں بچاؤن دی جدوجہد کردے نظر پیندے نیں۔ ماضی قریب دے شاعر جیہناں وِچ امرتا پریتم، احمد راہی جیہیاں روشنیاں نظر پیندیاں نیں، اوہناں اک غلط معاشرے دے خلاف جہاد کرکے انسان نوں اک صحت مند معاشرے دے قائم کرن دی ترغیب دِتی اے، پر جدید شاعری دا اج دا شاعر روح تے معاشرے دُل بہت گھٹ تے ایس دھرتی اُتے انسانی جُثے تے جسم نوں بچاؤن دی کوشش کر رہیا اے تے سچّی گل ایہو ای اے کہ جے ایس دھرتی اُتے انسان دا جسم یعنی وجود ای باقی نہ رہیا تے فیر انسانیت، معاشرے تے روح سبھ کجھ ختم ہو کے رہ جاوے گا۔

اج دا شاعر معاشرے نوں، اپنی تہذیب نوں، اپنے زمانے تے کائنات نوں اپنی ذات دے تجربیاں راہیں پچھان کے اپنی پچھان تک پہنچ دا اے۔ ایس سلسلے وِچ اک شعر عرض کرناں:

اُنج تے مینوں رب دی ساری کائنات پسند اے،
کائنات دے وِچوں مینوں اپنی ذات پسند اے،

ایہہ اپنی ذات نوں پچھان کے گل کرن دا ٹھُراؤ دہ راہ اے، جیہدے اُتے ٹُردیاں ہوئیاں جدید پنجابی شاعر اپنے آپ نوں ویلے تے تھاں دی قید کولوں آزاد کر رہیا اے۔ ہُن جدوں اپنی پچھان کرن دا دور آیا اے تے فیر چن تاریاں بھری کائنات نوں ٹوہن دی تھاں ایس کائنات نوں تسخیر کرن دا جذبہ اُبھر کے سامنے آ کھلوتا اے۔ چار چوفیرے آزادی دے پرچم لہرا رہے نیں۔ بادشاہیاں دم توڑ رہیاں نیں۔ حاکم تے محکوم دا فرق ختم ہو کے ساہنجھ تے آزادی دا سورج چڑھدا جا پیا اے۔ دنیا سمٹ سمٹا کے نکّی جیہی ہُندی جا رہی اے تے انسان مرّیخ نوں اُگے اڈاریاں مارن لئی پَر تول رہیا اے۔ جغرافیے بِٹ بِٹ ویکھ رہے نیں۔ تاریخاں ہکیاں بکیاں کھلوتیاں نیں۔ تے اک بین الاقوامی دُنیا جنم لے رہی اے۔ اج دے جدید شاعر دی دُنیا اوہدے قومی جغرافیے، تاریخ، شخصیت تے مفاد دے سارے تقاضے ایس بین الاقوامی دُنیا دے رویے تے ورتارے نال ڈاہڈا تعلق واسطہ رکھدے نیں۔ پر ایہہ بین الاقوامی دُنیا راکٹاں، بمباں، توپاں، ٹینکاں، ہائیڈروجناں تے ایٹماں نال بھر گھتی اے۔ اج دی تہذیب دا انسان موت دے خوف دے بھار نال مر رہیا اے۔ انسانی جسماں دی ہلاکت عام اے۔ موت دا خوف انسان دے سر اُتے بھنگڑے پا رہیا اے تے ایس احساس

نوں جیہڑی شاعری نے قبول کیتا اے، اوسے داناں جدید شاعری اے۔

میںنوں ایس گل توں انکار نہیں کہ پرانی شاعری نوں وی موت تے ہلاکت دا خوف رہیا اے، پر اوہ سبھ توں پہلاں روح دی حفاظت وچ رُجھی رہی تے فیر معاشرے نوں تقدیر دے حوالیاں نال ویکھ کے فریاد کردی رہی اے، پر جدید پنجابی شاعری دا خالق تقدیر توں ایناں خوفزدہ نہیں، جناں کہ ایس بین الاقوامی دُنیا دے ہتھاں وچ پھڑے ہوئے ایٹم بماں ہائیڈروجن بماں تے نیپام بماں کولوں ڈریا تے سہمیا ہویا اے تے جی بھیاناں اوہدے خلاف لڑ رہیا اے۔ اَج دے شاعر دی ایہہ اک اجیہی لڑائی اے، جیہدے وچ موت مل جان تے اوہ شہادت دا نہیں بلکہ زندگی دا مطالبہ کردا اے ایہہ سچ اے کہ شہید زندہ رہندا اے، پر اَج دا شاعر اجیہی موت نوں مکمل زندگی سمجھدا اے۔

بین الاقوامی دنیا دے نویں روپ نے جدید شاعر نوں گل کہن واسطے راہواں، اصطلاحواں، علامتاں تے سمبل وی نویں دتے نیں تے ایہہ اک قدرتی عمل دا نتیجہ اے۔

فرید گنج شکرؒ، نانک، سلطان باہوؒ، شاہ حسین اپنے زمانے تے تہذیب دے تجربیاں راہیں اِکو جیہیاں علامتاں ورت دے نیں، جیہناں وچ تصوف، مذہب تے روح دے نکھار دا چانن موجود سی۔

ماضی قریب دے ترقی پسند دَور وچ علامتاں بدل چُکیاں، دریا، صحرا، جنگل، رُکھ، اسمان تارے، ہوا، شام، سویرے، راتاں، کلیاں، کرناں، پہاڑ، وادیاں، پھُل تے تریل جیہیاں زندگی نال بھریاں علامتاں ورتیاں گیاں تے کجھ کجھ ہن وی ورتیاں جا رہیاں نیں۔

پر اَج جیہڑی بین الاقوامی تہذیبی یا معاشرتی دنیا اَج دے جدید شاعر دے سامنے اے اوہدے وچ ہور نویاں علامتاں دا آؤنا اک قدرتی تے ضروری گل اے۔ چن دی تھاں بجلی، راہ دی تھاں تارکول دی بنی سڑک، بم، بندوقاں، ملاں، چمنیاں، بلڈنگاں، دفتر کارخانے، انجن، سائرن، کھڑکیاں، مکان، ہوٹل، گلیاں، کھمبے، میز کرسیاں، رکشا، ٹیکسیاں، بلب، سیٹی، گڈی، پُل، سپاہی، ٹینکاں، توپاں، کُتے، اُلو، راکٹ، اُجاڑ تے اگاں ورگیاں علامتاں نال گل کرنی اینی ضروری ہوگئی اے، جیویں زندہ رہن لئی ساہ لینا ضروری اے۔ آؤندی بھلک دی جدید پنجابی شاعری ہور کیہڑی کیہڑی علامت گھڑے گی، ایہہ تے آؤندی بھلک دا جدید شاعر دسے گا، پر اَج دی سبھ توں وڈی ٹریجڈی ایہہ ہے کہ

اَج دا جاندار انسان وی پتھر وانگوں جامد ہُندا رہیا اے تے جدید شاعری دی بدقسمتی ایہہ ہے کہ اوہ جاندار ہو کے جامد علامتاں راہیں اَج دی بے حسّی دا بیان قلم بند کر رہیا اے۔

بے حسّی دا ایہہ دور شہراں دے ہنگامیاں وچ پھسے ہوئے انساناں نوں بہت خطرناک اکلاپا عطا کر رہیا اے تے شاعر بے حسّی دے پتھراں تھلّے دبدا جا رہیا اے تے فیر شاعر نوں کہنا پیندا اے :

سامریاں دے شہر دے اندر سبھ کجھ پتھر ہویا
بھجے جاندے لوکی جاپن ہیر دھریک دے پتھر
اکلاپے دا پتھر ہو گا ، ربّا مار نہ دیوے
بے شک میری جھولی پاوے کسے شریک دے پتھر

اَج دا شاعر محسوس کر دا اے کہ اَج زندگی دی تھاں موت انسان دا پچھا کر رہی اے تے اوہ ایتھوں بچ کے اَگے ہور اَگے چلا جانا چاہندا اے۔ گل کجھ اِنج لگدی اے بلکہ اِک سوال اُبھر دا اے کہ :

ہُن سُننا ایں انساناں نے اسمانی جا وسنا ایں
رہ جاون گے دھرتی ، جن ، بلاواں ، بھُوت

جدید پنجابی شاعر ، جدید پنجابی شاعری ، جدید بین الاقوامی دُنیا تے اوہدے جدید ماحول دے تقاضے سمجھ لین دے بعد ہیں اَج دے اوس جدید شاعری دے آگو شاعر دی شاعری بارے گل کرناں جیہدا ناں منیر نیازی اے۔ ہیں منیر نیازی دی شاعری دیاں دو کتاباں ویکھیاں نیں۔ جنہاں داناں :

(۱) چار چُپ چیزاں (۲) سفر دی رات ——— ہین

منیر نیازی دی جدید پنجابی شاعری بارے گل کہن توں پہلاں اک ہور گل دا ویرواوی کرنا چاہناں کہ اَج دے کجھ نام نہاد جدید شاعراں ایہہ فرض کر لیا اے کہ صرف روایت توں بغاوت داناں ای جدید شاعری اے۔ ہیں قافیے ردیف دیاں بندشاں توں آزادی داحق جدید شاعر نُوں دیناں تے آپ وی آزاد نظماں لکھناں ، پر میرا خیال اے کہ جے کسے خیال نُوں قافیے ردیف دی خوب صورتی وچ قید کر کے پیش نہ کیتا جا سکے تے فیر اوس خیال نُوں ایس لئی ضائع نہ ہون دتا جائے کہ اوہ قافیے ردیف وچ قید نہیں ہُندا۔ پر ہُن اک رسم چل پئی اے کہ کجھ شاعر ، شاعری با

جدید شاعری بارے ایہہ تخیل گھڑ بیٹھے نیں کہ جدید شاعری جیویں مادر پدر آزاد ہندی اے۔ میرا تے خیال اے خود آزادی دا لفظ اپنے اندر لکھاں تنظیماں تے قیداں رکھدا اے۔ اوہ بنیادی سچائیاں تے حقیقتاں صرف روایت کہہ کے چھڈیاں نہیں جا سکدیاں۔ مثلاً منہ نال کھانا، اکھاں نال ویکھنا، کناں نال سننا، دماغ نال سوچنا، انسان دی لکھاں سال پرانی حقیقت اے تے ایہنوں کون چھڈ سکدا اے۔ انج ای اپنے آپ نوں شاعر دا لیبل لاؤن لگیاں شعر تے شاعری دیاں بنیادی ضرورتاں نوں رد کر کے شاعر اکھوانا یا بننا انج اے، جیویں دھکے نال اپنی جنس تبدیل کرنا۔ میرا مطلب اے کہ جتھے نثر دیاں خوبصورت حداں مکدیاں نیں، اوتھوں شاعری دیاں حداں دی تنظیم شروع ہندی اے تے نظم دا لفظ اپنے اندر خود اک تنظیم دے معنے رکھدا اے۔ میں اجیہی شاعری جیہڑی ہر تنظیم توں آزاد ہووے، اوہنوں اک جدید نثر تے کہہ سکناں پر جدید شاعری نہیں من سکدا۔

میرے کول ماہنامہ پنجابی زبان وچ چھپن واسطے سینکڑے آزاد نظماں آؤندیاں نیں۔ اوہناں دا خیال یقیناً جدید ترین ہندا اے، پر اوہ نظم دی تنظیم یعنی وزن بحر توں بالکل وانجیاں ہویاں ہندیاں نیں تے میرے نزدیک اوہ خوبصورت نثر دا ٹوٹا تے ہو سکدیاں نیں، پر اوہناں وچ نظمیت بالکل نہیں ہندی۔

منیر نیازی نے اول تے سبھے نظماں قافیے تے ردیف دے پھلاں نال تنگار یاں نیں۔ جے آزاد نظماں نوں لکھیا اے تے اوہ وزن بحر دی تنظیم وچ پروچیاں نظر آؤندیاں نیں۔ اوہدی اک آزاد نظم ویکھو۔ نظم دا ناں اے۔

اِک بدمعاش عورت :

بڑا ای مان سی مینوں وی\
کجھ اپنی طاقت اُتّے\
اپنے حسن جمال تے\
اپنے دل دی ہمت تے\
پر جدوں اوس نوں ملیا تے مینوں اگوں ہو کے پئی\
عورتاں ورگا جسم سی اوہدا، اکھ سی مرداں جیہی\
قسم خدا دی میرے کولوں گل نہ کیتی گئی

ہُن ذرا منیر نیازی دیاں پابند نظماں دل جھاتی پایئے تے کجھ ہور سواد لبھے گا نظم واناں لے

"رستے وِچ اِک شہر"

اِٹّاں دا اِک اُچا ٹِبا ، بند مکاناں وِچ

کِتے کِتے کوئی دیوا بلدا ، گورستاناں وِچ

اِک ہور نظم " اک بڑا پرانا خوف " منیر نیازی کہندا اے :

اوس ویلے وی جدوں ایہہ سارے پکے گھر نہیں ہُندے سن

راہواں وِچ پھر وی موت دے اپنے ہُتے ڈر نہیں ہندے سن

لوک اسمان دی چُپ توں ڈر کے انج ای رولا پاندے سن

کلیاں رہن توں اوہ وی سارے ساڈے وانگ گھبراندے سن

ذرا منیر نیازی دے "سپ دیاں صفتاں" ویکھو :

مہک ہووے تے اوتھے سپ

سُر ہووے تے اوتھے سپ

دھرتی ہیٹھ ، ہنیریاں اندر

زر ہووے تے اوتھے سپ

"شہر دی کُڑی" نوں نیازی نے انج ویکھیا اے :

بُلھاں اُتے سُرخی مل کے کوٹھے اُتے چڑھدی اے

وحشیاں وانگر رنگ برنگے فلمی پرچے پڑھدی اے

"فراق دی رات" وِچ منیر کیہہ محسوس کر دا اے ، اوہنوں تُسیں وی محسوس کر سکدے او :

لمی رات فراق دی جیویں ٹھنڈی سِل

چڑھیا چن اسمان تے کمبن لگا دِل

اج دے جدید پنجابی دے شاعر نوں جیہڑے اکلاپے دا زہر کھانا پئے رہیا اے ، اوہ بشیر منذر دی نظم "کلا رُکھ" وِچ وی بلدا اے :

بھاں بھاں کر دی بجوہ میرے دی جیون بڑا کوّلا

چار چوفیرے ڈوہنگا رنبا ، بیں وِچ کلم کلا

آون جھکھڑ جاون جھکھڑ بھاں نوں ذرا نہ ہلاں
ڈھنڈیاں ڈھپاں ، مارو پالے اپنی جان تے جھلاں

امرتا پریتم نوں پڑھئیے تے اوہ اپنی ہر گل عام طور تے قافیے تے ردیف دی خوبصورتی نال سجا کے کرن دی عادی جاپدی اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ الگ الگ توڑ توڑ کے مصرعیاں نوں گیاراں مصرعیاں وچ ونڈ کے لکھن نال اوہ آزاد تے بغیر قافیے دی نظم بن جاندی اے۔

مثلاً نویں رُت دی پہلی نظم " رانجھن وے تیرے ناں "۔ انج لکھی اے:

پہلے لتا مولوی
جس رکھیا نبرا ناں
پھر رانجن رانجن کردی رہی
تیری کرماں والی ماں
امبڑی لتا
بابل لتا
لتا فیر بھراں
بھیناں لتا
بھا بھیاں لتا
لتا سارے گراں
رانجھن وے تیرے ناں

ایس توں الگ امرتا نے جتنے بھتنے بالکل آزاد نظماں لکھیاں نیں، اوہناں نظماں وا ہر مصرعہ کسے بحر تے وزن دا پابند۔ پر اوہ نظماں جیہڑیاں آزاد نظم دا لیبل لا کے ہر پابندی توں آزاد نیں حتیٰ کہ وزن بحر توں وی آزاد نیں۔ میں اوہناں نوں جدید پنجابی شاعری دیاں نظماں نہیں کہہ سکدا۔ اجیہیاں جدید شاعراں نوں چاہیدا اے کہ اوہ خوب صورت نثر تے جدید نثر لکھن دے فن نوں ترقی دے کے ادب تے لٹریچر وچ وادھے دا احسان کرن۔

اُج دی بین الاقوامی دنیا دا اِک مسئلہ ویت نام دا مسئلہ اے۔ اوہدے اُتے میری اِک پابند نظم " رتے سورج " وچوں تِن شعر وی سُن لوؤ تاں جو جدید پنجابی شاعری دے سلسلے وچ صرف آزاد نظماں نوں ای نمائندہ کہن دی تھاں جدید پنجابی شاعری نوں قافیے تے ردیف دے

میدان وِچ وی ترقی کردا محسوس کیتا جا سکے۔

دیت نامی دھرتی دے ذرّے مینوں امبر جاپن
مشرق دے سینے تے پھردے امن پیغمبر جاپن
سر ہتھاں تے رکھی پھر دے انکھاں دے رکھوالے
جیوں کوئی دیوی مندراں اندر پیار دے دیوے بالے
ظُلم دے محلیں ہنیھ پئے نیں ہن اتھرے لشکارے
زلزلیاں دی رُتے کیہڑا ڈِگدے محل کھلارے

جدید پنجابی شاعری وِچ الطاف قریشی سرکڈھواں شاعر اے تے طور تے قافیے ردیف دیاں قیداں نوں آزاد شاعری کردا اے، پر وزن بحر دی تنظیم توں ہتھوں نہیں چھڈدا۔ اوہدی آزاد نظم وِچ کِنّاں ردم اے، ایہدا اندازہ اوہدی نظم "پُل صراط" سُن کے لایا جا سکدا اے:

ہیں اوہ نہیں
جو میں ساں مائے
نہ اوہ اکھیاں
نہ اوہ دل تے نہ اوہ دھڑکن میرے دل دی
جاگاں تے ادھ سُتی لگاں
سوون لگا
اکھ نہ لگے
رو گیاں وانگوں منجی اُتے شام صباحیں پاسے پرتاں
سوہنیے مائے
بھیت نہ لبھے
کاہنوں میرے ہتھوں ڈِگ کے
ٹُٹ گئے ادّھے بھانڈے گھڑے
گل کراں تے گنجلاں پیندیاں
لب سیواں تے سینہ بھجدا
بھاویں ہیں ہلکی ہواں
انج لگے جیوں سارا پنڈ پیا مینوں تکّے

جناب ڈاکٹر غفران سید ایم۔ اے

پنجابی دی کلاسیکی شاعری

پہلی گل ایہہ وے پئی کلاسیکی شاعری کِس شاعری نوں آکھدے ہین ؟ کیوں جو کلاسیکی شاعری دا عام تے سِدھا مطلب ہے پرانی شاعری، پر ایہہ وی آکھیا جاندا اے پئی ایہہ ڈھیر مدتاں تیک زندہ رہندی اے۔ ایہدے چمن نوں گرہن نہیں لگدا۔ ایہہ پت جھڑ دے جھپے وِچ نہیں آؤندی رُتاں دی تبدیلی، سالاں دا زمانہ، صدیاں دی مدّت، قوماں دا فرق، حکومتاں دا زوال، زباناں دا اختلاف، نسلاں دی حد، جنساں دا فرق، طبیعت تے مزاج دی ضد، عقیدیاں دا ٹاکرا، عمراں دا وادھا گھاٹا، عالم تے جاہل دی سوچ، بولیاں دی دوج کلاسیکی شاعری دی جند اُتے موت دا ہُونجا نہیں پھیر سکدے۔

ہُن سوال اُگھڑیا پئی پرانی شاعری فیر زندہ کیویں رہندی اے ؟ ایہدا جواب ایہہ وے پئی پرانی شاعری دے وِچ جیہڑا اوہ روپ ہووے جے اوہ فانی نہ ہووے، جیہڑی سچائی ہووے اوہ ہٹ دھرمی اُتے قائم نہ کیتی گئی ہووے۔ ایہدی ڈونگائی دل دی ڈونگائی ورگی ڈونگی ہووے، ایہدی کجھ جھوٹھی کجھ نہ ہووے، ایہدے جذبے خاص حداں توں باہر نہ ہون، ایہدے وِچ جیہڑا جوش ہووے، اوہ وقتی اُبال نہ ہووے، ایہدا وقار دھیما دھیما ہووے، ایہدی لور جنون ورگی مستقل ہووے۔ ایہدا سرور سدا ہمیش رہن والا سرور ہووے تے فیر سمجھ لؤ پئی ایہو پرانی شاعری کلاسیکی شاعری ہندی اے۔ ایہناں اُپرلیاں گناں پاروں ایہہ سدا بہار ہندی اے۔ فیر ایہہ ہر بندے لیئر دے ذہن اُتے اسوار ہو جاندی اے۔ ہر قوم وِچ مقبول ہو جاندی اے۔ ہر زبان تے بولی وِچ اپنا تھاں بنا لیندی اے۔

اج دی کوتاتوں اسیں جھٹ پٹ کلاسیکی شاعری نہیں آکھ سکدے کیوں پئی ایہدا کیہ پتا ہووے کہ آن والا ویلا تے وقت ایس اج دی کوتا دے تین نقشاں اُتے پوچا پھیر کے ایہدے

مہاندرے نوں مٹا کے رکھدے ۔ اصل گل ایہہ وے پئی کسے دی کوی دی کرت وچوں آفاقی تے سدیوِیں عنصراں نوں لبھن لئی اک مدّت چاہیدی اے ۔ ہور ایہہ وی پئی ہر زمانہ یا آن والا ویلا ای وسدا اے کہ ایس وچ گلاں ہُن وہاں لوڑاں نوں پورا کر دیاں ہین ، فیر پڑھول کرن والے تے پارکھ وی تدای ایس پاسے دھیان کردے نیں ، جدوں کسے کوی دی کرت لوکاں دی زبان اُتے تے محاورہ تے کھان بن کے آؤن لگ پیندی اے ۔ جد پارکھ کلاسیکی شاعری وی شان وچ کجھ "گستاخی" کرن دا جتن کردا اے تے اوہنوں معلوم ہوندا اے کہ ایہہ تے اپنے ای پیراں اُتے کہاڑا مارن والی گل اے کیوں جو کلاسیکی شاعری تے پہلاں ای پکی تے رسی ہندی اے ۔ ایہدا دل گردہ بڑا ہندا اے ۔ ایہہ حیاتی دی ترجمان ہندی اے ۔ جذبیاں دی سچّی تے وڈیائی دی مالک ہندی اے ۔ ایس پاروں ایہدے گلانویں نوں ہتھ پاندیاں پارکھ دے اپنے ای ہتھ کنبن لگ پیندے نیں ۔ ایسراں ایہہ سدا بہار رہندی اے ۔ ایہدا مہاندرا نہیں بدل دا ۔ کلاسیکی شاعری دا ستبدھ اپنے آسے پاسے ، ریت رسماں ، ویلے دیاں لوڑاں ، وقت دیاں ٹوراں ، ویسے دیاں عادتاں تے سوچ دے ڈھنگ ، عقیدیاں دیاں ترجمانیاں ، ملک ملت تے مذہب دی پرچار کی ، غلامی تے آزادی نال ہندا اے ۔ مُکدی گل ایہہ پئی حیاتی دا اندر لا تے باہر لا ہر موضوع کلاسیکی شاعری دا انگ ہندا اے ۔ ایس پاروں ایہہ ہر قوم تے مذہب ، ہر زبان وچ اک روایت بن جاندی اے ۔

اُپر دسے گئے گناں دی بنا تے ای کلاسیکی ادب وچ یونان دا ہومر ، فرانس دا مولئیر ، لاطینی دا ورجل ، روس دا پوشکین ، جرمنی دا گوئٹے ، انگلستان دا شیکسپیئر تے ملٹن ، فارسی دے سعدی ، خسرو ، حافظ تے فردوسی ، ہندی دے تلسی داس تے سورداس ، اردو دے ولی دکنی ۔ میر تقی میر ۔ خواجہ میر درد تے غالب ، پشتو دے رحمٰن بابا تے خوشحال خاں ، سندھی دے سچل سرمست ، شاہ عبداللطیف بھٹائی ، پنجابی دے پیر وارث شاہ ، حضرت سلطان باہو ، حضرت بلھے شاہ ، شاہ حسین ، میاں محمد بخش تے مولوی غلام رسول عالم پوری ہوری شعر تے ادب دے امبر اُتے چن سورج بن کے چمکے تے ایہناں ساڈے ادب دی حیاتی دی گٹھ گٹھ نوں منوّر کر چھڈیا ۔

ہُن ایس پنجابی دے کویاں دے چونویں گناں نوں ویکھنے آں پئی واقعی ایہہ کلاسیکی کوی ہین وی کہ اساں صرف منہ زبانی ای دعوی ٹھوک دتا اے ۔ کیوں جو ہر دعوی حق ثابت کرن بارے دلیلاں وی دینیاں پیندیاں نیں ۔

حضرت سلطان باہوؒ

سلطان العارفین حضرت سلطان باہو ہوری اوہ جہاندرو ولی ہین، جیہناں دے کلام وچ عشق مجازی توں وکھ ہر گل موجود اے، جیس ویلے کوئی رب دا عارف اپنے علم، تجربے تے مراقبے دی لو وچ کوئی گل کردا اے تے اوہ گل پتھر تے لیک بن جاندی اے۔ مڑ اوہ گل ساڈے واسطے روشنی دا اشارہ ہندی اے۔ ایہیں اوس نوں اپنے عملاں دی رہنما بنا لینے آں کیوں جو ایہہ گل ساڈے دلاں دی ڈوہنگائی ناپن لگ جاندی اے۔

باہو ہوری اک تھاں فرماندے نیں:

دل دریا سمندروں ڈوہنگا کون دلاں دیاں جانے ہُو
وچے بیڑے وچے جھیڑے وچے ونجھ موہانے ہُو
چوداں طبق دلے دے اندر تنبو وانگن تانے ہُو
جو دل دا محرم ہووے باہو سو ہیو رب پچھانے ہُو

ایس دل دی ڈوہنگائی نے عرفانِ نفس اُتے گل کریئے تے باہو ہوراں دی اُپر لی بیت آپ مہاری ساڈے ساہمنے آکھلوندی اے، فیر ساڈے بیان نے تقریر وچ زور تے جوش وی حد مُک جاندی اے۔ ایس نوں وکھ جے "دل" نوں ذہن، جستجو تے تخلیق دا منبع سمجھ لیا جائے تے فیراج دی تخلیق تے ایجاد دے میدان دی ڈوہنگائی دا علم ہندا پیا اے۔ بندے دے ذہن دی پہنچ تے ترقی، چن نوں قابو کرن تے تاریاں اُتے پینگاں پان دے خواب سچے ہو رہے نیں۔

ایہہ ٹھیک اے پئی باہو ہوراں روحانی کھوج بارے گل کیتی اے، پر ایہہ وی پتھر تے لیک اے پئی روح نوں پچھانن لئی پہلاں بدن دا علم ہونا ضروری اے تے بدن دے علم لئی کائنات دے عنصراں دی پڑچول تے اوہناں دیاں طاقتاں نوں جاننا پیندا اے کیوں جے کوٹھے اُتے اپڑن لئی پوڑی دا ڈنڈا ڈنڈا اُلانگھناں پیندا اے۔ اِکو واری اُپرلے ڈنڈے تے پیر دھرن والا تے اپنی ای لت بانہہ تڑا کے بہہ جاندا اے۔

مرشد دے فیض تے کرم دی نظر بارے گل کردیاں باہو ہوراں دی مٹھی تے نگھی گل یاد آجاندی اے تے ایہیں جھٹ اوہناں دی ایہہ بیت پڑھن لگ پیندے آں:

الف — اللہ چنبے دی بوٹی مرشد من وچ لائی ہُو
نفی اثبات دا ملیس پانی ہر رگے ہر جائی ہُو
اندر بوٹی مشک مچایا جاں پھلن پر آئی ہُو
جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہُو

جھوٹھے پیر مرشد نوں جد پرکھو تے اسیں آپ مہارے باہو ہوراں دی دسی ہوئی شناخت نال پرکھن لگ جاندے آں :

پ — پیر ملیاں جے پیڑ نہ جاوے تاں اُس نوں پیر کی دھرنا ہُو
مرشد ملیاں ارشاد نہ من نوں اوہ مرشد کی کرنا ہُو
جس ہادی کنوں ہدایت ناہیں اوہ ہادی کی پھڑنا ہُو
جے سر دتیاں حق حاصل ہووے باہو موتوں مُول نہ ڈرنا ہُو

دین دے مکری "عالماں" دیاں کرتوتاں دسدے ویلے بہت لوک باہو ہوراں دی ایہہ بیت سناندے نیں :

پ — پڑھ پڑھ حافظ کرن تکبر ملاں کرن وڈیائی ہُو
گلیاں دے وچ پھرن نمانے بغل کتاباں چائی ہُو
جتھے ویکھن چنگا چوکھا اوتھے پڑھن کلام سوائی ہُو
دوہیں جہانیں مُٹھے باہو جنھاں کھادی وِیچ کمائی ہُو

وارث شاہ ہوراں حواس نوں پنج پیرا آکھ کے تے گل ای مُٹھپ چھڈی پر حضرت باہو ہوراں پنج حواس نوں بڑے ویروے نال سمجھایا اے تے ایہناں دے بخشن ہار نوں کس طرح سلایا اے۔ ایہہ وی سن لؤ :

پ — پنجے محل پنجاں وچ چانن دیوا کتول دھریئے ہُو
پنجے مہر پنجے پٹواری حاصل کتول بھریئے ہُو
پنجے امام پنجے قبلے سجدہ کتول کریئے ہُو
باہو صاحب جے سر منگے ہرگز ڈھل نہ کریئے ہُو

عبادت کسے وی مذہب وچ ہووے، جے اوہ خلوص تے ایمان اُتے مبنی نہ ہووے، اس دا مقصد دل دی صفائی نہ ہووے، جے عبادت بندے دے لُوں لُوں وچ نہ رچی ہوئی ہووے

تے فیرادہ کجھ وی نہیں۔ ذکر نے فکر وچ صرف عشق ہی جھلکاں ماردا ہووے تے مڑ ایہہ مزہ اے:

ن
نہ اوہ ہندو نہ اوہ مومن نہ سجدہ دین مسیتی ہُو
دم دم دے وچ ویکھن مولا جنہاں قضا نہ کیتی ہُو
آہے دانے تے بنے دیوانے جنہاں ذات صحیح ونج کیتی ہُو
میں قربان تنہاں توں باہو جنہاں عشق بازی چن لیتی ہُو

باہو ہوراں دے بیتاں وچ اک اجیہا لفظ مڑ مڑ آندا اے، جیہس دی صوفی معنوی تاثیر ہر بندے دے دل نوں موم کر لیندی اے تے اوہ لفظ اے "ہُو"۔ ہُو دی تکرار نال جیہڑا اثر دل تے ہندا اے۔ اوہ لفظاں وچ نہیں دسیا جا سکدا۔

مکدی گل ایہہ وے پئی حضرت باہو ہوراں الف توں ی تائیں گلاں کیتیاں ہین، جیہڑیاں اج وی ساڈیاں روائیاں تے ساڈی حیاتی دے انگ بنیاں ہوئیاں ہین تے رب جاندا اے چے کل وی ایہراں ای بنیاں رہن گیاں۔

پیر وارث شاہ

پیر وارث ہوری ساڈی حیاتی دے روحانی، جذباتی تے رومانی پہلوواں تے انج چھائے ہوئے نیں پئی اوہناں دے تجربے تے اکھان ساڈی حیاتی خاص طور تے پنڈاں دی حیاتی دے حل پچالی بن گئے نیں۔ پنجاب دا ہر گبھرو، بڈھا، نیویں تے مرد جدوں گل کردا اے اپنے مخاطب نوں وارث شاہ دے اکھان بول کے ٹھار دیندا اے۔ کسے سوانی دی طراری دسنی ہووے تے سہتی دی مثال دیندا اے۔ کسے بندے دی سچی لگن بارے گل ہووے تے رانجھے دے جوگ دا حوالہ دیندا اے۔ کسے ملوانے دی برائی، قاضی دی رشوت خوری تے دھکے شاہی بیان کرے تے وارث شاہ دے پاتر ساہمنے کھلوتے ہوندے نیں۔ دلیلاں دا ہڑ وگا نا ہووے تے بحث نوں لمیاں کرن لئی ہیر تے قاضی، جوگی تے سہتی دے مکالمے گھڑے گھڑائے مل جاندے ہین۔ شرارتی تے چغل خور دی تشبیہہ لئی کیدو داناں لیا جاندا اے۔ کسے نوں پریم پیار وچ بھیڑ لوڑے تے شاہ ہوراں دے پنج پیر یاد آ جاندے نیں۔ کسے کم دے نتیجے بارے گل ہووے تے وارث دے مقولے سنائے جان بلکہ پنڈاں تھاواں وچ تے قرآن پاک دی شرح واسطے وارث ہوراں دے حوالے دتے جاندے نیں۔ کئی بندے تے "ہیر وارث" نوں "فقیراں دا قرآن" آہندے نیں۔ گل بھانویں

عشق حقیقی دی ہووے یاں عشق مجازی دی، پر عشق مجازی دی پہل واسطے وارث شاہ دا ایہہ مصرعہ ہر بندے دے منہ توں سُنیا جاندا اے:

وارث عشق حقیقی دی لین لذت پہلاں چکھ کے تُوں مجازیاں دا

کسے دی چنگی بھیڑی عادت نوں ویکھ کے فٹ مثال یاد آجاندی اے:

وارث شاہ نہ عادتاں جاندیاں نیں بھانویں کٹیئے پوریاں پوریاں دے

جدوں کسے دی بے پروائی تے بے وفائی دی گنڈھ چھڑے یاں کسے نوں قابو کرن واسطے عقل تے زور دا ضروری ہونا ثابت کرنا ہووے تے شاہ ہوراں دا اکھان بول چھڈنے آں:

وارث، رن، فقیر، تلوار گھوڑا چارے تھوک ایہہ کسے دے یار ناہیں

ہیٹھاں کجھ مصرعے دتے جاندے نیں، جیہڑے ساڈی ورتوں وچ آپ مہارے آؤندے رہندے نیں:

بھائیاں باجھ نہ مجلساں سوہندیاں نیں اتے بھائیاں باجھ بہار ناہیں

پُتر کھوتیاں دے گھوڑے تھیں ہندے ہووے اونٹھ نہ بھیڈ دا جیویں لیلا

وارث شاہ جیویں سنکھیا چوہیاں نوں سنکھ ملاں تے بانگ براہمناں نی

رن ویکھنی عیب ہے انھیاں نوں رب اکھیں دتیاں ویکھنے نوں

بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آوے دُدھ باجھ نہ رجھدی کھیر سائیں

بھکھا کھنڈ تے کھیر دا ہویا راکھا رنڈا چلیا ساک کراؤنے نوں

بیڑی کاغذ دی باندر ملاح ہویا شوہ دریا دے پار لنگھاونے نوں

راکھا جواں دے ڈھیر دا گدھا ہویا انھا گھلیا حرف لکھاونے نوں

وارث شاہ ہوراں دی ہیر وچوں گناں نوں پھرول کے کڈھیئے تے اک پارکھ دے خیال موجب فیر کتاب وچ کوئی مصرعہ باقی نہ بچے گا کیوں جو اوہناں منج دی رسی وچ موتی پرو دتے نیں۔ فیر وارث شاہ ہوراں خود آکھیا اے:

ایسا شعر کیتا پُر مغز موزوں جیہی موتیاں لڑی شہوار دی سی

تمثیل دے نال بیان کیتا جیہی زینت لعل دے ہار دی سی

کارلائل نے آکھیا سی پئی اسیں برطانیا دی بادشاہی چھڈ سکنے آں، پر اپنے شیکسپیئر نوں نہیں چھڈ سکدے۔ فیر اسیں پیر وارث شاہ نوں کیویں چھڈ سکنے آں جد کہ اوہناں نے ساڈی حیاتی

نوں اپنی رچنا دے بھورے دی بُکل وچ لُکایا ہویا اے۔ جے اسیں اپنا سر ایس بُکل چوں باہر کڈھنے آں تے ادبی تے علمی بے وسی دی ٹھنڈ نال ٹھرن لگ پیندے آں۔

حضرت بلھے شاہؒ

حضرت بلھے شاہ ہوری پنجاب دے اوہ ندھڑک تے بے باک کوی ہین، جنہاں جیہڑی گل کیتی اے، ٹھوک وجا کے کیتی اے۔ اوہناں ساتوں رندی، سرمستی، روحانیت تے معرفت دی اوس منزل تے اپڑا دتا اے، جتھے بندہ پہنچ کے گل کرن دیاں جرگدا نہیں۔ اندر دا اُبال تے جوش جد زوردار والے تے اسیں اپنے اندر جے گل کرن دی ہمت نہیں پاندے ستے، فیر اسیں شاہ ہوراں دا ہتھ پھڑ کے کھلو جاندے آں تے اپنے اندر دی بھڑاس کڈھ لینے آں۔ جدوں شرع شریعت دیاں پابندیاں ساڈے مونہاں اُتے چپ دے جندرے لا دیندیاں نیں، فیر اسیں اپنی شوخی تے رندی دے جذبیاں دے اظہار لئی بلھے شاہ ہوراں دی زبان وچ اِنج الاپن لگ پیندے آں:

پھوک مصلیٰ بھن سٹ لوٹا نہ پھڑ تسبیح عاصا سوٹا
عاشق کہندے دے دے ہو کا ترک حلالوں کھا مردار

ایہہ سن کے ہر سنن والا بلھے شاہ ہوراں دی مست کر دین والی لور وچ آ کے ہکا بکا رہ جاندا اے کیوں جو اوہناں دوجے مصرعے دے شروع لفظ "عاشق" لیا کے سارے شعر دی کڑتن دور کر دتی اے۔

روحانیت تے معرفت دے ایس جاتوں تے وحدت الوجود دے شارح وانگ سبھ نوں وکھرا اے۔ جد ایہہ وحدت دی حدتوں اپڑ پیندا اے تے فیر ربّ نال وی "ٹکر" پیندا اے۔ ربّ نال ٹکر پینا ہاری ساری دا کم نہیں۔ ایتھے آ کے ہر بندہ بھیڈ ہو جاندا اے تے فیر اسیں خود بخود بلھے شاہ ہوراں توں مدد منگن لگ پیندے آں تے اپنی دلیری تے باغی پنے نوں ہلا شیری دین لئی ایس عارف دے شعر پڑھ کے اپنی "ہمت" دا اِنج ڈھول پٹنے آں:

بلھیا! پی شراب تے کھا کباب
ہیٹھ بال ہڈاں دی اگ

چوری کرتے بھن گھر رب دا
اوس ٹھگاں دے ٹھگ نوں ٹھگ

ہُن دسّو پئی بلھے شاہ ہوراں نوں کیویں چھڈ دگے ؟ جدکہ تھاں تھاں تے ایس زند عارف دی لوڑ پیندی اے۔ جد ایہہ عارف پدھریاں گلاں کردا اے تے فیر کسے نال "اَوڑا" نہیں لاندا بلکہ ایہدیاں گلاں وچ قرآن پاک دیاں آیتاں دا مضمون ساہمنے صاف صاف آ جاندا اے:

ماٹی جوڑا ماٹی گھوڑا ماٹی دا اسوار
ماٹی ماٹی نوں دوڑائے ماٹی دا کھڑکار

خلق الانسان من صلصال کالفخار (انسان نوں ٹھیکرے وانگوں چھنکدی مٹی نال بنایا گیا اے) ایس آیت نوں بلھے شاہ ہوراں کس طرح بیان کیتا اے۔ ایہدے وچ کوئی شبہہ نہیں رہن دِتا۔ فیر رب کریم فرمایا اے پئی کل من علیہا فان (ہر شے فانی اے سوائے رب نوں) ایس آیت دا مضمون وی اُپر لی کافی وچ موجود اے تے کیڈے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے پئی سرور آ جاندا اے۔

بندہ کیڈا مکری اے پئی اک پاسے توبہ استغفار تے زور سُوتے دوجے بنے دوجیاں داماں وی دُھر کینی جاندا اے۔ حرام حلال دی تمیز نہیں تے دعویٰ مسلمانی دا کردا اے۔ دل میلا ہُندا اے، پر زبانی کلامی استغفار پڑھدا جاندا اے۔ علم کتاباں تے زور سُو پر عمل کوڑی دا نہیں کردا۔ ایس سارے مضمون نوں شاہ ہوراں اِنج دسیا اے:

ساتوں دے کے لویں سوائی
دادیاں دی توں بازی لائی
مسلمانی ایہہ کتھوں آئی
نت پڑھنا ایں استغفار
کیسی توبہ ہے ایہہ یار
جتھے نہ جانا اوتھے جائیں
کوڑ کتاباں سر تے چائیں
مال پرایا منہ دھر کھائیں
ایہہ تیرا اعتبار

نت پڑھنا ایں استغفار
کیسی توبہ ہے ایہہ یار

جدوں شاہ ہوری وحدت الوجود دی شرح کرن لگ پین تے فیر تے عالمگیر محبت دی مستی خوب چھاندی اے۔ اِنج لگدا اے پئی ایہہ ہین ای پیار تے پریم دے پکے پرچارک۔ عدم تے وجود دی حوہ لنگھ کے اپنی کنہ انج وسدے نیں پئی سُنن والا حال کھیڈن لگ جاندا اے۔ ذرا "کون" دے لفظ اُتے غور دھیان کردے جاؤ تاں جو پوری پوری مستی آجاوے:

نہ میں بھیت مذہب دا پایا
نہ میں آدم حوّا جایا
نہ میں اپنا نام دھرایا
نہ وچ بیٹھن نہ وچ بھون
بلھیا کیہہ جاناں میں کون

اوّل آخر آپ نوں جاناں
نہ کوئی دوجا ہور پچھاناں
میتھوں ہور نہ کوئی سیانا
بلھا شوہ کھڑا ہے کون
بلھیا کیہہ جاناں میں کون

بلھے شاہ ہوری محبت تے پیار دے پرچارک ہین۔ علم دی بجائے عشق نوں نجات دا وسیلہ آکھدے نیں۔ جدوں ایہناں آکھیا اے:

علموں بس کریں او یار
اکو الف تیرے درکار

تے ہر بندے نوں سوچاں دے دریائیں پا چھڈیا، پر گلدی گل ایہہ وے پئی بلھے شاہ ہوراں اوس ڈھنگ نال ساڈے جذبیاں دی ترجمانی کیتی اے کہ اسیں اوہناں توں وکھ نہیں ہو سکدے کیوں جو ایہناں دیاں گلاں ساڈیاں روحاں تیک سرایت کر چکیاں ہین۔

شاہ حسین رح

کیہڑا بندہ ہو کے نہیں بھردا ؟ نے رب اگے کون نہیں عاجزی کردا ؟ کون رب دی رضا نوں نہیں لوڑدا ؟ بنا شک ہر بندہ رب کریم ساہمنے تے اک کوڈی وادی نہیں کیوں اوہ ذات باری تے پوری کائنات دی مالک تے ہر شے اُتے قادر اے ۔ جد توڑیں رب مہربان نہ ہووے ، بندہ بڑا مجبور تے بے بس اے ۔ ایتھے اگے اسیں اپنی بے بسی دا اقرار کرنے آں۔ پئی کجھ شے نہیں پر ساڈا تعلق تے بڑے قدرت والے رب نال ہے وے ۔ فر شاہ حسین دیاں کافیاں ساڈیاں اپنیاں دعاواں بن بن کے مونہوں نکل دیاں نیں تے ساڈی روح دا بھار ہولا ہو جاندا اے۔ کئی کدورتاں دور ہو جاندیاں نیں۔ ساڈے اتھرو ٹل پان لگ پیندے نیں ۔ رب کریم نال انج اپنے تعلق نوں دسنے آں :

مندی ہاں کہ چنگی ہاں بھئی صاحب تیری بندی آں
گہلا لوک جانے دیوانی ہیں رنگ صاحب دے رنگی ہاں
ساجن میرا اکھیں وچ وسدا ہیں گلیں پھراں نشنگی ہاں
کہے حسین فقیر سائیں دا ہیں ور چنگے نال منگی ہاں

ایسراں ای شاہ حسین ہوری آہندے نیں۔ پئی دل رب نال لائیاں بغیر کجھ نہیں لبھدا تے نہ ای دل پاک ہندا اے ، نہ ای دل دے حجرے چوں شیطان باہر نکل دا اے ۔ اوہ بھیڑے گواندھی وانگ دل نوں اپنا ای گھر بنا بہندا اے ۔ شاہ حسین آکھدے ہین پئی جے اپنی نگاہ پاک ہو جاوے تے فیر بندہ کسے دی فریب وچ نہیں آسکدا ، پر گل ایہہ وے پئی محبوب حقیقی نوں راضی کرن واسطے جان دی قربانی دینی پیندی اے :

نی سیّو ——— اسیں نیناں دے آکھے لگے
جنہاں پاک نگاہاں ہویاں کہیں نہ جاندے ٹھگے
کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی کاگ نہ تھیندے بگے
شاہ حسین شہادت پائیں جو مرن متراں دے اگے

شاہ حسین دیس پنجاب دے ماحول وچ رہ کے گل کردے نیں ۔ اوہ اکھیں توں پرے ہو کے اُچے اُچے نہیں اُڈدے ۔ اوہ پنجاب دے وسنیکاں دے شاعر ہیں ۔ اوہ ایس پاروں ای تے

ساڈے پنڈاں دے پرخے پونیاں دیاں تشبیہاں تے تمثیلاں نال ای معرفت دے نکتے سمجھاندے نیں۔ ذرا ویکھو اوہ بدن نوں چرخڑی، چار عنصراں نوں بدن دے سنبدھ نال چرخڑی دے چار پلو۔ کتن نوں عمل مراد لیکے، پونیاں نوں عملاں دا تمر، اعضاواں نوں منے، قبر نوں ہنیر کوٹھڑی، شیطان نوں کالا ہرن تے حیاتی نوں بنے آکھدے نیں۔ کیہ کیہ لطف ایس کافی وچ بھریا ہویا اے:

چارے پلو چرخڑی نیں روندی دے بھنے
کت نہ جاناں پونیاں دوس دینی آں منے
اک ہنیری کوٹھڑی دوجے متر وچھنے
کالے ہرناں چرگیوں شاہ حسین دے بنے

گل کیہ پئی شاہ حسین دی ہوک تے عاجزی نے ساڈی اپنی عاجزی نوں گھیرا گھتیا ہویا اے تے ایہناں دے عاجزانہ ویرویاں نوں ساڈی عاجزی باہر نہیں نکل سکدی۔ ایہناں دی ایسے ای عاجزی دے گناں نے ایہناں دی کرت نوں زندہ رکھیا ہویا اے۔

میاں محمد بخش رح

پروفیسر شریف کنجاہی دے کہن موجب میاں محمد بخش رح پنجابی کوتا دے آخری عرفانی کوی ہین[1]۔ تے ایس گل وچ کسے نوں وی کلام نہیں، ہوسکدا اکیوں جو میئیں ہوراں نوں بعد کوئی کوی وی معرفت دا جانوں نہیں ہویا۔ ایہناں نے تصوف تے سلوک، عشق حقیقی تے عرفانِ نفس دے اک اک نکتے نوں پھرول پھرول کے بیان کیتا اے۔

مولانا عبدالماجد دریاآبادی "مقالاتِ ماجد" وچ قصہ تاج الملوک نوں "جھوٹ ہیں سچ" دے سرناویں ہیٹھاں ناوِلاں گھڑگھڑ کے معرفت دیاں گلاں ثابت کرن دا جتن کردے ہین، پر میئیں ہوراں نے سیف الملوک پڑھن والیاں نوں کسے بھنبل بھوسے وچ پین نوں خود آپ ای بچا لیا اے۔ اوہناں رمز تے کنائے دے پردے نوں اپنے ہتھیں پاڑ کے لاہ سٹیا اے۔ آکھدے نیں:

۱۔ روزنامہ امروز، لاہور، یکم اکتوبر ۱۹۷۲ء

بات مجازی رمز حقانی ون وناں دی کاٹھی
سفر العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹھی
جیہناں طلب قصے دی ہوسی سن قصہ خوش ہوسن
جیہناں جاگ عشق دی سینے جاگ سویلے روسن

آپنے آپ ای دس دتّا اے پئی قصہ مجازی عشق دا اے تے گلاں باناں عشق حقیقی دیاں ہین کیوں جو مولانا رومؒ وی آکھیا اے :

خوشتر آن باشد کہ سرِّ دلبران
گفتہ آید در حدیثِ دیگران

پر اسیں ایہنے اوہناں گناں نوں لبھنے آں جنہاں میئیں ہوراں نوں دوام بخشیا اے۔
ایس بارے پہلی گل تے ایہہ وے پئی میئیں ہوراں اپنی لافانی کتاب وچ اک اجیہا اشارہ کیتا اے کہ کتاب دا قصہ پڑھن والا اپنے ای اندر جھاکن لگ پیندا اے :

قصے ہور کسے دے اندر درد اپنے کجھ ہوون
بن پیڑاں نانیراں ناہیں نے بے پیڑے کد رووّن
درد ہووے تے ہانکلدی کوئی نہ رہندا جیرکے
دلبر اپنے دی گل کریئے ہوراں نو منہ دھر کے

ایہہ اشارہ پڑھن توں لعد ہر بندے دیاں اپنیاں پیڑاں رڑکن لگ پیندیاں نیں۔ ہاواں نکل دیاں نیں تے اپنا دلبر یار آجاندا اے۔ فیر اپنے دلبر دے سنیدھ تے قصے دے سنیدھ نوں ساہمنے رکھ کے اوہ اجیہا محو ہو جاندا اے پئی اوہنوں سیف الملوک تے پریاں بھُل جاندیاں نیں تے اوہ اپنے آپ نوں سیف الملوک تے اپنے دلبر نوں بدیع الجمال سمجھن لگ پیندا اے۔
جیکن میئیں ہوراں موجب دلبر توں مراد حقیقی محبوب اے تے فیر کیہڑا کافر اے جیہڑا حقیقی محبوب دا طالب نہیں۔ جے کسے نوں حقیقی محبوب دی طلب (عشق) نہیں تے فیر اوہ میئیں ہوراں دا فتویٰ سن لوے :

جیہناں عشق خرید نہ کیتا ایویں آن وُگتے
عشق باجھ محمد بخشا کیا آدم کیا کتّے؟

عشق مجازی دیاں گلاں وچ عشق حقیقی دی مینا کاری کر کے میئیں ہوراں کمال کر چھڈیا اے۔

عشق مجازی وی بیماری تے ہر بندے بشر نوں لگ جاندی اے تے فیر بندہ روندا کُرلاندا اے، جویں خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دسیا اے:

گھلا تھی کر رت پلوں تے
کردیں وہا ہتھ فریاد

پر جے ایہہ بیماری عشق حقیقی دیاں حداں نہیں چھوندی تے فیر میاں محمد بخش دا اُپر لا شعر پڑھ کے بندہ شرم نال دھرتی وِچ گڈ جیا جاندا اے۔

گھٹیا بندے دی دوستی نوں کون فیض پاندا اے کیوں جو گھٹیا بندہ تے اپنا مطلب کڈھدا اے تے ڈنگ ماردا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں وی کمینے بندے دی یاری بارے بڑی پُرلطف تشبیہہ دے کے اپنا خیال انج بیان کیتا اے:

نیچاں دی اشنائی کولوں پھل کسے نہ پایا
ککّر تے انگور چڑھایا ہر گچھا زخمایا

میئیں ہوراں دی کوتا عرفانی تے پُرمغز معنیاں نال بھری پئی اے، جے ایس ساریاں خوبیاں نوں کڈھ بیٹھئے تے اک ہور سیف الملوک کتاب بن سکدی اے۔ ہُن ذرا اوہ شعر پڑھ لؤ جیہڑے اج وی ساڈے واسطے اکھان بنے ہوئے ہین:

جس وِچ گجھی رمز نہ ہووے دردمنداں دے حالوں
بہتر چپ محمد بخشا سخن اجیہے نالوں

عورت کت کتنی ناہیوں لاسی کرتا سخن سلاری
مرد کیہے گا سوئیو کھیتی جس دا بیج کھلاری

ٹنڈاں ہنجواں بھر بھر ڈولھن وانگوں دُکھیا تیناں
جاں جیویں وَدیا کر جاون ویراں نائیں بھیناں

اوکھے ویلے کاری آوے بھلیاں دی اشنائی
اڑیا اکھن دی لج پالن جو انسان وفائی

عاماں بے اخلاصاں اندر خاصاں دی گل کرنی
مٹھی کھیر پکا محمد کتیاں اگے دھرنی

نجم حسین سید ہوری تے میاں محمد بخش ہوراں دیاں اندرلیاں تے باہرلیاں یعنی روح تے

بدن، حقیقت تے مجاز بارے باریکیاں پڑھ پڑھ ڈور بھورے ہو گئے نیں پئی ایہ اک پینڈو شاعر نوں اجیہیاں گلاں کیویں سجھ پیاں نیں۔ اصل گل وی ایہو وے پئی میئیں ہوراں دا کمال وی سے۔ کہ اوہ حیران کرن والیاں گلاں کر گئے نیں، جیہناں اوہناں نوں مقبولیت دا چن بنا کے رکھ دتا اے۔

مولوی غلام رسول عالمپوری رح

مولوی غلام رسول ہوراں کئی کتاباں لکھیاں۔ داستان امیر حمزہ نوں تے بڑا ابڑا چڑھا کے لکھیا اے۔ پر جو شہرت قصہ یوسف زلیخا "احسن القصص" دی عشقیہ مثنوی نوں حاصل ہوئی اے، اوہ پنجاب دے کسے وی کوی نوں حاصل نہیں ہوئی۔ ایس مثنوی نے مولوی ہوراں نوں پنجابی ادب وچ زندہ تے جاوید کر چھڈیا اے۔ یوسف زلیخا دے قصے نوں مولوی عبدالستار، مولوی دلپذیر بھیروی، سید فضل شاہ، مولوی حبیب اللہ تے مولانا سعید تے ہور مولانا اظہر بھیروی ہوراں وی نظمایا اے۔ پر مولوی عبدالستار ہوری تے مولویت چوں باہر نہ نکلے۔ مولوی دلپذیر وعظ تے نصیحت دے وچ رُجھ گئے۔ سیّد فضل شاہ ہوری وی النکاراں، استعاریاں تے تجنیساں دے گول گھنڈے دے چکراں وچ پے گئے تے مولوی حبیب اللہ، مولوی سعید تے مولوی اظہر بھیروی ہوری وی مولوی غلام رسول عالمپوری دے تڑفا دین والے بیان دے ساہمنے نہ ٹھہر سکے کیوں جو مولوی عالمپوری دی رنگینی، دردمندی، سوز، تڑف، گرمی، انگھا جوش تے پانی دے ہڑ ورگی روانی سبھ نوں رڑھا کے لے گئی۔ ایہراں مولوی ہوری ہر پڑھن والے دے دل وچ اُتردے چلے گئے تے ہر کوئی جھاکدا ای رہ گیا۔ کئی سڑیل دماغ پارکھ وی شاید کوٹلے وانگوں سُلگدے رہ گئے۔

مولوی غلام رسول ہوراں نوں کلاسیکی شاعر آکھن والے آکھن یاں نہ آکھن، پر مولوی ہوراں دی عظمت نوں تے عوام دی کھچ، شوق تے قصے دی ڈونگھائی نے قائم کر کے رکھیا ہویا اے۔ اوہناں دی مقبولیت دے کئی سبب ہین۔ اسیں ایتھے اوہناں سبباں تے گل نوں ویکھنے آں، جیہڑے احسن القصص دیاں ٹوٹیاں نبے ہوئے ہین۔ پہلی گل تے ایہہ وے مولوی ہوراں اپنی ایس مثنوی دے پلاٹ نوں بڑی چنگی طرح سودیا اے۔ کوئی واقعہ وی قصے دا تسلسل نہیں توڑدا۔ دوجی گل ایہہ وے پئی اوہناں کردار نگاری وچ مبالغہ نہیں ورتیا۔ زنانی

زنانی ای جاپدی اے - مرد مرد ای لگدا اے - بادشاہ بادشاہ ای معلوم ہُندا اے - بپاری (ابن زغز) پورا ای بپاری اے - باز غر پوری عاشق اے کہ جیہڑی عشق دے جنون وچ ای مر گئی - تیجی گل ایہہ وے پئی جذبات نگاری وچ جذباتی نہیں ہُندے اے سگوں لبشری تقاضیاں نوں ہتھوں نہیں چھڈدے - چوتھی گل اے جزئیات نگاری جنتھے مولوی ہوری تند دے بال بال نوں بیان کردے ہین - پنجویں گل ایہہ وے پئی مولوی ہوری مکالمہ نگاری وچ وی باکمال نیں کیوں جو اوہ دو پاتراں دی گل بات نوں غیر ضروری نہیں ہون دیندے - چھیویں گل ہے وے ایہناں دی زبان دی ورتوں - اوہناں مثنوی وچ ان گنت عربی فارسی لفظاں نوں ورتیا اے، پر کدھرے وی تعقید تے ثقل پیدا نہیں ہندے سگوں مولوی ہوراں پنجابی وچ عربی فارسی لفظاں نوں ورت کے پنجابی زبان دی بہت خدمت کیتی اے -

مولانا حالی تے علامہ شبلی ہوراں مثنوی نگاری بارے اٹھ اصول دسے ہین، جیہناں دی پابندی ضروری اے - اوہ اُٹھ اصول ایہہ نیں :

(۱) ربط تے تنظیم ، (۲) کیفیت دی موزونیت ، (۳) مبالغے توں بچنا ، (۴) واقعہ نگاری فطری ہووے ، (۵) واقعات وچ تضاد نہ ہووے ، (۶) لفظ بلیغ تے فصیح ہون ، (۷) واقعات مشاہدے دے خلاف نہ ہون ، (۸) کردار نگاری وچ حقیقت ہووے -

گل کیہ پئی مولوی ہوری مثنوی دے ایہناں اصولاں توں پوری طرح واقف ہین، جیہڑاں مرضی ہووے پڑچول کر لوؤ، پر مولوی ہوری مثنوی دے فن توں باہر نہیں گئے سگوں ایس اٹکل دا پورا حق ادا کیتا اے -

ہُن ذرا احسن القصص دیاں دوجیاں خوبیاں ول دی جھات پا لیئے تاں جے مولوی ہوراں دی کلاسیکیت معلوم ہووے - مولوی ہوراں عربی دے لفظاں دا ہڑوکا دتا اے - ویکھو :

افضل ، اطہر ، اکمل ، انور جس وچ سبھ وڈیائیاں
عدم تکلف والیاں جس تھیں بہندیاں ندیاں آئیاں
ازل ازالی ، ابد آبادی ، حمد دوام دوامی
وچ دربار وجوب غنا دے ایہہ سر سبز مدامی
کل مراتب حقی خلقی ، تنزیہی ، تشبیہی
مظہر حمد حمید حقیقی ، ایہہ مکشوف بدیہی

مولوی ہوراں حمد باری تعالےٰ دا ڈھنگ وی اڈا ای کڈھیا اے:

عجز کمال خدا دے حمدوں ہر ذرّہ اِقراری
دم دم لکھ لکھ لوں لوں حمدوں ہٹے نہ شکر گزاری

یعنی ہر ساہ نال لُوں لُوں وچوں لکھ لکھ حمداں نکلن تے فیر وی حمد نہیں عاجزی اے۔

سبحان اللہ، کیہ عجیب ڈھنگ اے گل کرن دا۔ مولوی ہوری گل جیہڑی وی کردے نیں، اوہدا نقشہ کھچ دیندے نیں۔ حضرت یوسفؑ بندی خانے وچ نیں۔ یعقوبؑ پُتّر دے فراق وچ قید نیں۔ ہجر فراق وچ بندے دا کیہ حال ہو جاندا اے۔ ذرا مولوی ہوراں توں سنو:

قد کمان ہویا الف ہجروں لگس تیر جدائی
گوشت خون گیا سُک تن تھیں اکھیں تھیں بینائی

فیر آکھدے نیں:

مرگ ڈھکی دربار اوہدے تے کھڑی اوڈیکے باری
اوہ سردر محبوب الٰہی دم دم وچ تیاری

الیس نوں وودھ ہجر فراق دا نقشہ کناں گوشگھڑتے سوہنا کھچیا جا سکدا اے۔ پوری تصویر اکھاں ساہمنے کردتی اے۔ تصویر کھچن وچ مولوی ہوراں نوں کمال حاصل اے۔ بڈھی دائی دا حلیہ بیان کردے نیں:

نویں چڑیل، پرانی آفت، تن ہلکا، رگ بھاری
دوہرا قد، اکیہرا چمڑا، منہ کوُ دبی ساری
تن پیلا تے نیلیاں ناڑیں جھاٹے تے چٹیائی
بھری فریبوں خالی زوروں طاقت بدن نہ رائی

جزئیات نگاری کیہ ہُندی اے؟ بھڑکے ناڑ ناڑ دسدی اے۔ فیر کیویں مولوی ہوری با کمال نہ ہوئے؟

عشق وچ جان نیک قربان کردتی جاندی اے، پر جان قربان کر کے تے بندہ چھاہی چوں نکل جاندا اے۔ سواد تے ایہہ وے پئی کسے دے عشق وچ بندہ جوانی نوں قربان کر دیوے تے بڑھاپے نوں گل لائے دنیا وچ ٹھیڈے کھان نوں رہ جائے۔ یوسف تے زلیخا دے سوال جواب وچ یوسف اک سوال دا جواب زلیخا کولوں انج دوایا پئی دوجے سوال لئی وتھ نئیں چھڈی:

یوسف پچھے دس زلیخا کدھر گئی جوانی
کہے زلیخا عشق تیرے کھیس کر چھڈی قربانی

جدوں مولوی ہوری شوخی تے آن تے آکھدے نیں :

درد میرے دیاں واہریاں پیاں ویسیں خبراں گیاں
شوخیاں میریاں نوں لٹ لیاں روندیاں میریاں سیاں

اصل وچ ایہہ مولوی ہوراں دے اندرلے درد تے سوز نے ای ایس مثنوی وچ ابدیت ، آفاقیت ، ڈوہنگائی تے سچائی بھر دتی اے ، جیہڑی تھاں تھاں تے جھلکاں پئی ماردی اے تے مولوی ہوری کلاسیکی شاعر ہون دا درجہ پا گئے نیں ۔

جناب ڈاکٹر غفران سید ایم۔ اے

پنجابی دی منظریہ شاعری

شاعری وچ منظر نگاری دا مطلب عام طور تے ایہو سمجھیا جاندا اے پئی قدرت دے نظاریاں دا نقشہ لفظاں وچ الیکیا جائے۔ باغ بغیچے تے ایہناں وچ پھل کلیاں تے بوٹیاں دا جوبن کنج اپنے ول کھچدا اے۔ دریا کیویں لہراں لے لے کے وہندے نیں۔ پہاڑ کیویں سر چک چک کے اسماناں نال گلاں کردے نیں۔ میدان کیویں دھرتی تے وچھے پئے نیں۔ ہنیریاں کیویں وگدیاں ہن۔ مینہ کیویں ورھدا اے۔ ہوا کیویں مست ہو ہو کے لہراں مان دی اے۔ سورج چڑھن تے ڈبن دا کیہ نظارہ ہوندا اے۔ انھیریاں راتاں وچ کیویں ڈر آندا اے۔ چانی رات دی کیہ بہار ہندی اے، پر منظر نگاری وچ قدرت دے ایہناں نظاریاں نوں وکھ شہراں دی وسوں۔ محلاں، حویلیاں تے مکاناں دے نقش نگاراں دے بیان وی دسے جاندے ہن۔ لڑائیاں تے جنگاں دے نقشے وی کھچے جاندے ہیں۔ ایہناں وچ بندے کیویں وڈے ٹکے جاندے نیں تے لاشاں دے ڈھیر کنج لگدے ہین۔

منظریہ کوتا نوں باہر لی (خارجی) کوتا آکھیا جاندا اے۔ کیوں جو ایس وچ عام طور تے باہر لیاں شیاواں دا ذکر ای کیتا جاندا اے، پر کئی واری باہر لی کوتا وچ جدوں انسان دے جذبے، ولولے تے خیال رل جاندے ہین تے فیر اوہنوں باہر لی (خارجی) تے اندر لی (داخلی) شاعری آکھیا جاوے گا۔ جس ویلے کوئی باہر لیاں شیواں دا مشاہدہ کر کے اوہناں نوں بیان کردا اے تے اوہناں شیواں دی پرکھ کوی نوں اپنیاں تاثیراں وی دسن تے مجبور کر دیندی اے۔ ایسیراں کوی باہر (خارجیت) دے نال نال اندر (داخلیت) ول وی آپو آپ ای ٹر پیندا اے۔

منظریہ شاعری دے کئی سارے مقصد ہندے ہیں، جیہناں وچوں پہلا مقصد تے ایہہ ہندا اے پئی قدرت دے نظاریاں دی تصویر بنائی جائے تاں جو پڑھن والا ہواویاں لہراں، پھل بوٹیاں دیاں مہکاں، موسماں تے رتاں دیاں بہاراں تے محل ماڑیاں دیاں نقش نگاراں دے تصور وچ

ای سواد لوے اور سرور نے لوریاں پینگھاں دے ہُلارے جھُوٹ سکے۔ ایسراں دی کوتا وچ کوی اپنے
جذبیاں نے خیالاں نوں شعراں وچ نہیں پروندا سگوں اوہ جو کجھ وی ویکھدا اے۔ اوہو کجھ ای دس
دیندا اے۔ ایس مقصد دی منظریہ شاعری دیاں ونگیاں انگریزی دے پہلے کوی چاسر، فارسی وچ
انوری، اردو وچ سلطان، محمد قلی قطب شاہ تے ہاشمی (یوسف زلیخا والے)، نظیر اکبر آبادی (جیویں
برسات کی بہاریں) مولانا حالی (برکھارت) کول ملدیاں نیں۔ پر پنجابی وچ ایسراں دے نمونے ناں
ہویاں ورگے نیں۔ ایس دا اک کارن تے ایہہ وے پئی پنجابی کویاں دے ساہمنے ہمیش توں کوئی نہ
کوئی داخلی مقصد رہیا اے۔ ایہناں بہتا نے حیاتی دے فلسفے نوں سمجھان دا جتن کیتا اے۔ سوہنی
مہینوال دے قصے وچ جھناں دیاں چھلاں دا ذکر آندا اے۔ ہیر وی دریا دی سیر دی شوقن سی۔
اوس نے اپنے لئی اک بیڑی وی بنوائی ہوئی سی۔ سسّی دے تپدے ہوئے تھلاں دا ذکر وی
ہُندا رہیا اے۔ ایہناں قصیاں وچ جتھے جتھے منظر کشی کیتی گئی اے۔ اوتھے نال نال ای کویاں نیں
اپنے جذبیاں نوں وی بیان کیتا اے۔ دوجا کارن ایس مقصد دی کوتا دے نہ ہون دا ایہہ وے پئی
ایران تے انگلستان واکوں پنجاب وچ قدرتی منظراں دی وی کمی اے۔

منظریہ کوتا دا دوجا مقصد اے پئی النکاراں تے صنعتاں (لفظی تے معنوی) دی ورتوں
وچ آسانی ہو جاوے تاں جو پڑھن والا کوی دے دل دی گل نوں چنگی طرح سمجھ سکے۔ اجیہی کرت
دیاں ونگیاں ہومر تے آرنلڈ نوں وکھ ایران دے کویاں وچ عام ملدیاں نیں۔ ایس دی ترول وجہ
ایہہ وے پئی ایران قدرتی نظاریاں دا ملک اے۔ ایس پاروں فارسی دے کویاں نے تے اپنے
محبوب دے سراپے نوں بھرکے گلستان ای بنا چھڈیا اے۔ پنجابی شاعری محبوب دے بارے
وچ ہندی شاعری توں بہتی متاثر اے، پر زبان تے لفظاں دی ورتوں وچ فارسی دا وی
گھٹ اثر نہیں ہویا۔

منظریہ شاعری دا تیجا مقصد ایہہ وے پئی قدرت دے نظاریاں وچ کجھ پاؤن والی روح
نے حسن ازلی دا کھوج کڈھیا جاوے۔ ایس پاروں کوئی پڑھن والے دے ساہمنے کسے وی
نظارے نوں انج رکھ دیندا اے پئی پڑھن والا ایس نظارے نوں گھوہ نال ویکھن لگ پیندا اے تے
منظر اکھوں پرے ہون دے باوجود پڑھن والا اوہدے پرے ہون دا فرق محسوس نہیں کردا۔
انگریزی دے کوی کیٹس نے سیناں نوں انج پیش کیتا اے پئی پڑھن والا سین تے اپنے وچ کجھ
وتھی محسوس نہیں کردا۔ مثال دے طور تے کیٹس نے "MADELINE" دے اپنے حجرے وچ

کپڑے لاہن دا سین ایسے ڈھنگ نے لفظاں وچ پیش کیتا اے پئی پڑھن والا اوہدے کپڑیاں
دی سرسراہٹ جیویں اپنے کناں نال سن لیندا اے۔ اوہدی انگلی دی داشنا نوں اوہ سنگھدا
محسوس کردا اے۔ پر ورڈز ورتھ تے شیلے نے قدرتی نظاریاں وچ قدرت دے بھیتاں دا کھوج
کڈھن دا جتن کیتا اے۔ تاں جو بندہ ایہناں راہیں قدرت نال پریم کرن لگ پوے، اپنی اخلاقی اصلاح
ول دھیان دیوے تے حیاتی دی کنہ (حقیقت) نوں پالین وچ کامیابی حاصل کر سکے۔ پنجابی تے
اردو وچ ایجہی منظر یہ کوتا دے نمونے عام لبھدے نہیں کیوں جو پنجابی شاعری دا مڈھ بنھن والے اوہ
بزرگ ہین، جیہناں دی حیاتی دا مقصد ای ایہہ وے پئی حیاتی دی کنہ نوں لبھیا جاوے۔

منظر یہ شاعری دا چوتھا مقصد ایہہ ہُندا اے پئی کسے گل نوں پھرولن بارے تاریخی چھواڑے
دا ویروا کیتا جاوے تے ہور تاریخی مقاماں دا نقشہ ایک کے پڑھن والے نوں اوس تھاں تے اپڑا
دتا جاوے، جیتھوں دی گل بات ہو رہی ہووے۔ بائرن دی مشہور نظم "CHILD HAROLDS PILGRIMAGE" ایس مقصد دی کوتا دی بڑی ڈاہڈی سوہنی ونگی اے۔

ایہناں گلاں توں وکھ منظر یہ شاعری دے ہور وی مقصد ہو سکدے نیں۔ ایس مضمون وچ
منظر یہ شاعری دے مقصداں اُتے بحث کرن دا مطلب نہیں سگوں پنجابی دی منظر یہ کوتا تے تبصرہ
کرنا مقصود اے۔ ایس واسطے ایس نکھیڑ نوں ایتھے ای ٹھپ کے گل نوں اگانہہ ٹورنے آں۔ ہاں
اک گل تاں رہ گئی اے۔ اوہ ایہہ پئی ہڈسن "AN INTRODUCTION TO THE STUDY OF LITERATURE" وچ آکھدا اے پئی بندے دے جذبے، عادت، شکل تے عقل
دیاں تصویراں لاہنیاں وی منظر کشی وچ شامل اے۔ پر اسیں تے ایس نوں جذبات نگاری
تے حُلیہ نگاری دے ناں نال یاد کردے آں۔ نہ کہ منظر نگاری سدنے آں۔

ہُن اسیں پنجابی کویاں دی کرت نوں پھرول کے ویکھنے آں پئی ایہناں نے منظر کشی وچ
کتا کو کم کیتا اے۔ تاں جو ایہناں دی خارجیت تے داخلیت دا اندازہ ہو سکے، پر ایہہ گل وی دھیان
وچ رکھنی چاہیدی اے پئی منظر کشی اصل وچ لفظاں راہیں مصوری کرن نوں آکھیا جاندا اے۔
ایس پاروں سبھ توں پہلاں بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں دا اک شلوک پڑھدے چلیے تے اندازہ
کردے ہوئے اگانہہ ودھیے پئی پنجابی شاعری دے بابا آدم لفظاں راہیں کیہ تصویر لاہ کے
رکھ دیندے نیں:

فریدا کالے میندڑے کپڑے کالا میندڑا ویس
گناہیں بھریا میں پھراں لوک آکھن درویش

شلوک یا بول اک اجیہی اٹکل اے، جیس دے صرف دو مصرعے ہُندے نیں۔ پہلے مصرعے وچ اک پوری کہانی ہُندی اے تے دوجے مصرعے وچ ایس کہانی دا نتیجہ دسنا پیندا اے۔ ایس پاروں ایہہ شاعری دی وڈھی اوکھی اٹکل اے، پر بابا جی نے ویکھو اُپروالے شلوک وچ کالے کپڑیاں نال ای کسے جھوٹھے درویش دی مورت بنا کے رکھ دتی اے۔ سانوں کسے درویش دے رنگ برنگے لیڑیاں تے نہیں وسر جانا چاہیدا سگوں "اندر" وی جھاتی پا کے ویکھنا چاہیدا اے۔ بابا جی نے دو لفظاں "کالے کپڑے" تے "گناہیں بھریا" وچ پورا نقشہ لاہ دتا اے پئی درویش تے "دُرویش" وچ بڑی وتھ ہُندی اے۔

علی حیدر ملتانی

علی حیدر بنیادی طور تے اک صوفی شاعر ہین۔ ایہناں دی کرت وچ تصوّف دیاں باریکیاں تے ای گل بات کیتی گئی اے۔ اوہ روحانیت تے معرفت دیاں منزلاں ای اُلانگھدے نیں، پر علی حیدر ہوری اک مکمل کلاکار ہین تے کامل شاعر ہُندے ہوئے ایہناں منظرکشی دا حق وی ادا کیتا اے۔ ایہناں اک ناچی دی تصویر لفظاں راہیں الیکی اے۔ شعر پڑھ کے انج جاپدا اے پئی ناچی خود آپ ای اکھاں اگے آ کے پئن ڈیہر پئی اے:

ایہہ تال تے تال چھن چھن چھن چھن پا نوٹے ظالم آنی دے نی
ایہہ گھوک دے گھنگھرو لاٹواں وانگوں پھیریاں تے کردانی دے نی

"چھن چھن" دے لفظاں نے کناں وچ گھنگرواں دی چھنکار پیدا کر دتی اے کہ نہیں؟ ہور سنو:

چھن چھن چوڑا تے گھم گھم چاٹی ایہہ گھمکار مدھانی دے نی
علی حیدر ہتھ جے مکھن آوے تاں مطلب ایس نمانی دے نی

میر حسن دہلوی نے پوری مثنوی سحرالبیان وچ دلّی دی معاشرت دے نقشے کھچے ہین، پر علی حیدر نے اک شعر وچ ای اک پنجابی پنڈ دی معاشرت دا مکمل فوٹو کھچ کے رکھ دتا اے۔ شاید ایس واسطے ای علی حیدر آکھدا اے۔

علی حیدر نیڈے شعر کنوں ایہہ چونزہ دی نے آکرہ اے

حضرت بلّھے شاہ رح

بلّھے شاہ ہوری ہر گل دِچ کوئی نہ کوئی نکتہ کڈھ لیندے نیں۔ ایہناں اپنے آسے پاسے دیاں شیواں نوں ای اپنے پیغام دیاں سینتاں بنا لیا اے۔ چرخے دیاں تصویراں کھچن وِچ ایہناں نوں کمال حاصل اے۔ ویکھو چرخے دا نقشہ کھچیا اے نے واخلیّت نے وی نال نال ساتھ دتا اے:

ہتھی ڈھلک گئی میرے چرخے دی ہینھوں کیتا مول نہ جاوے
ہن دن چڑھیاں کد گزرے مینوں رانیں منہ دکھاوے
تکلے نوں ول پے پے جاندے کون لُہار بُلاوے
تکلے نوں ول لاہ دے لُہار ا میںڈا انند ٹٹ ٹٹ جاوے
گھڑی گھڑی ایہہ جھولے کھاندا چھلّی ہک نہ لاہوے
چمرڑیاں نوں چوپڑ ناہیں میری ماہل پئی بھرڑاوے
فیتہ نہیں جو بیڑی بنھاں میرے بائڑ ہتھ نہ آوے
تیلی نہیں جو پوُنی وٹاں پچھوں وچھا گوہڑے کھاوے

بھانویں ایہہ کافی تمثیل وِچ اے۔ چرخے دے بیان وِچ بدن تے عملاں دی گل بات کیتی اے۔ پر بلّھے شاہ ہوراں نے چرخے دے جزبات نوں کنج بیان کیتا اے پئی چرخے دی پوری تصویر اکھاں وِچ پھر جاندی اے۔

پیر وارث شاہ رح

وارث شاہ ہوری پورے پنجابی ویسبے دے مصوّر شاعر نیں۔ ایہناں اپنی "ہیر" وِچ تھاں تھاں تے تصویراں کھچیاں نیں، پر اسیں ایس مضمون وِچ صرف ونگیاں دے دے کے پنجابی دے بہت سارے کویاں دا منظر نگاری دے طور تے تعارف کرانا چاہندے آں۔ ایس پاروں ایتھے پیر وارث شاہ ہوراں دے چند مصرعیاں دا حوالہ دیندے آں تاں جو ایہناں دی منظر نگاری دا پہلو ساہمنے آ جاوے۔ ویکھو پیر ہوری صبح دا منظر انج دسدے نیں:

چڑی چونکدی نال جاں ٹرے پاندھی پئیاں دُدھ دبوچ مدھانیاں نی
اکناں اُٹھ کے رڑکناں پا دِتّا اک دھوندیاں پھرن مدھانیاں نی
ہوئی صبح صادق حیدوں آن روشن ندوں لالیاں آن چھپلانیاں نی
اک اُٹھ کے ہلیں نیار ہوئے اک ڈھونڈے پھرن پرانیاں نی
گھریں رنّاں نے چکیاں چھونیاں نے جنہاں ناونّاں گنھ پکاونیاں نی
اُٹھ نہاون واسطے جان دوڑے سیجاں جنہاں نے رات نوں مانیاں نی

سیّد حامد شاہ عبّاسی

حامد شاہ ہوراں ہور قصیاں نوں وکھ حضرت امام حسینؓ دی شہادت، کربلا دے حالات تے شاہ حنیف دی جنگ نظمائی اے۔ میرانیس تے دبیر دے مرثیے پڑھن والے ذرا حامد شاہ دا جنگ نامہ وی پڑھ کے ویکھن پئی ایس پنجابی کوی نے کیہ کیہ کلاکاریاں وکھائیاں ہین۔ ذرا ویکھو پئی حامد شاہ ہوری میدانِ جنگ دا نقشہ کیڈا ابھر داں تے ٹھکواں کھچدے نیں:

تیراں دی آواز نے ایسا کیتا جوش
نٹھا مغز یزید دا چھڈ چھڑاندے ہوش
سنکھ بجا یزیدیاں پا دِتّی گھنگور
مالک سُن اس شور نوں ہو گیا بے طور
وجّن ٹلیاں گھنگرو اُٹھاں دے جو گل
سجّے کھبّے غلغلہ فوجاں دے وچ کل
سُم وجائے تازیاں اُڈی زمیں پچھان
اُٹھاں اُتّے ہو گیا گھٹے دا اسمان
بیل گجن فوج وچ ہاتھی کرن آواز
کھنگن بولن بھیتراں رتّا اُتّے ساز
چھال چھپائی گھوڑیاں دِتّی دھرت اٹھا
طبقہ اک زمین دا اُڑیا وچ ہوا

حافظ شاہ جہان مقبل

مقبلؔ ہوراں وی جنگ حنیف وچ جنگ دے میدان دا انج نقشہ بنھیا اے :

پھٹے سارے خارجی سو سو گولے نال
کل نزہائے رت دے رج رہے فی الحال
پُرزے کیتے مصریاں زرہ بکتر کھول
پڑ چھڈ چلے خارجی نکل گیوؤ نے بول
نیزے نال اڑنب دا شاہ حنیف دلیر
وانگوں سیخ کباب دی سو سو کیتے ڈھیر
جس نوں پر کر لاوندا شاہ حنیف تفنگ
زرہ بکتر پھٹ کے دِلوچہ رہے نسنگ

جدوں سارے جگ وچ سوگ تے ماتم برپا ہو گیا تے ایہدا نقشہ مقبل ہوراں انج کھچیا اے :

باغیں رو دن کوئلاں وچ پہاڑاں مور
سن پنچھیاں سن ڈالیاں دُکھاں پایا شور
رُتی چِڑی چِڑ ونگدی روئے جنگل گھاہ
جھڑی لائی سی بدلاں ماری ڈاڈھی آہ
انبر کالا ہو گیا روے بے حساب
حکم ہووے تاں چھڑ پواں مینوں نہیں تاب
دھرتی نمانی آکھدی کر کر ڈاڈھے حال
بگھر جاون خارجی چک پووے جنجال

سیّد ہاشم شاہ

گرمی سروی دے منظراں دیاں تصویراں بڑے بڑے کویاں آتاریاں ہن، پر ذرا اک پنجابی کوی کولوں وی بھلاں وی گرمی دا سماں سنو۔ قصہ سسّی پنّوں وچ سسّی دا ایہہ ایہہ سی

اپنی اوہ اپنے محبوب نوں لبھن واسطے تھلاں دی تپدی بھجدی ریت وچ آپ وی بھج گئی۔ ایس ریگستان دی گرمی دا حال ذرا ہاشم شاہ ہوراں دی زبانی سنو:

چمکی آن دوپہراں ویلے گرمی گرم بہارے
تپدی لو وگے اسمانی پنچھی مار اُتارے
آتش دا دریا کھلوتا تھل مارو وچ سارے
ہاشم فیر پچھاں نہ مڑدی لُوں لُوں ہوت پکارے
نازک پیر سسّی دے مہندی نال شنگارے
بالو ریت تپے وچ تھلدے جیوں جو بھنن بھٹیارے
سورج بھج وڑیا وچ بدلیں ڈر دا لشک نہ مارے
ہاشم ویکھ یقین سسّی دا صدقوں مُول نہ ہارے

ایتھے ہاشم دے ساہمنے مولانا حالی دی "برکھارت" چوں کجھ شعر دتے جاندے نیں۔ ذرا گھوہ نال پڑھو۔ دوہاں کویاں گرمی دا سماں بیان کیتا اے۔ انصاف نال دسنا جے پئی ہاشم شاہ ہوری کس کولوں گھٹ نہیں۔ حالی ہوری لکھدے نہن:

گرمی سے تڑپ رہے تھے جاندار
اور دھوپ میں تپ رہے تھے کہسار
بھوبھل سے سوا تھا ریگِ صحرا
اور کھول رہا تھا آبِ دریا
تھی لوٹ سی پڑ رہی چمن میں
اور آگ سی لگ رہی تھی بن میں
رستوں میں سوار اور پیدل
سب دھوپ کے ہاتھ سے تھے بے کل
تھی سب کی نگاہ سوئے افلاک
پانی کی جگہ برستی تھی آگ
پنکھے سے نکلتی جو ہوا تھی
وہ بادِ سموم سے سوا تھی

مولوی احمد یار مرالوی

احمد یار ہوراں قصہ نثر لکھیا اے۔ ایہدے وچ کئی تھاں تے منظر کشی وی کیتی گئی اے۔
اک تھاں تے کھیتاں دا منظر انج بیان کردے نیں:

پانی جوہیں وگدیاں لہلہاندے سر
گھاہاں اُپر تریل دے موتی ڈُھلے تر
پھل شگوفہ پھلیا ساوے آئی ڈوں
کنکاں نندوں گھلاڑیاں آیو آئے جوں
ہر مل دوو ھک انگری لفی کھبی لوناک
ڈوڈیاں بدھیاں پاپڑے کھبل کجی خاک

میاں امام بخش سیالکوٹی

میاں امام بخش ہوراں قصہ شاہ بہرام وچ حسن بانو دے شہر دا نقشہ کیہ اُتاریا اے۔
انج بھاپدا اے پئی امام بخش ہوراں پڑھن والے دی انگلی پھڑ کے شہر وچ ای واڑ چھڈیا
اے۔ پئی لے بئی سجناں آپ ای شہر ویکھدا پھر:

عقیق بلور زمرد کولوں ہوئی منقشی ساری
گلیاں کوچے نئے کل ویہڑے ساریاں نے گلکاری
بچھے ہوئے فرش زمیں دے اُتے ہر ہر تھائیں
مخمل اطلس تے زربفتی کیا کجھ آکھ سنائیں
نال شراب بھریاں ہوئیاں کئی ہزار صراحیاں
کئی سنہری کئی روپہری اوتھے بھریاں آئیاں
ہیرے پنے لعل جواہر جڑے ہوئے وچ کندھاں
چمکن محل منارے دُوروں سورج نیئں وہ چنداں
آپو اپنا باغ بہشتی اگے ہر ہر گھر دے
ہر اک دے وچ نہراں جاری وانگوں حوض کوثر دے

مولوی غلام رسول عالمپوری

مولوی ہوراں احسن القصص وچ زلیخا دے باغ دی منظر نگاری کیتی اے تے ہر نکی دڈھی شے دا ذکر کیتا اے۔ بوٹے بوٹے تے پھل پھل دے خواص وی کسے حاذق حکیم دی طرح دسدے ہین۔ طب دیاں کتاباں تے پیر وارث شاہ ہوراں وی پڑھیاں سن تے اوہناں وی "ہیر" وچ اک سن، بکھڑا تے کوار گندل دا ذکر کیتا اے، پر مولوی ہوراں دا رنگ ای وکھرا اے۔ ایہناں باغ دا نقشہ جس ویروے نال کھچیا اے اوہدی مثال تے فارسی تے اُردو کوتا وچ وی نہیں لبھدی۔ لکھدے نیں:

باغ عجب واہ جس دا ثانی ہوگ نہ کسے کوٹے
ہرے بھرے وچ جوش جوانی اس وچ نازک بوٹے
ریحان عطر کھلار چڑھایا پنکھیاں وچ دماغے
تارے کھول اوگھاڑ دیکھائے چنبیلی وچ باغے
صبح ہوندی نوں نازک غنچے ہس ہس گلاں کردے
لارے لا سٹاون بلبل شوق طلب دے دردے
نرگس چشم اوگھانڈ نہ دیکھے فتنہ نظری آدے
شب دیاں خواب آلود اکھیں نظروں شرمادے
سوسن سُن باد بہاروں ونگ رہیا چپ کیتا
زلف کھلار سنبل نے رسمس جام وصالوں پیتا
گلناراں دیاں خونی شکلاں گل لالہ پُر داغوں
سورج مکھی سیاہی راتے لبھے نور چراغوں
کلغی دار بھنارت کلغہ لاٹ چھوڑیندا باغوں
مرزنجوش مرض دا چھوڑے کسے دماغوں
گل عباسی سبھ گل سوری کردے ناز بہاراں
ململ پنجے کھول چناراں کرن مصافحہ یاراں

وِچ خوش رنگ گلاں کر لائق رکھے تاب نظارا
سو صد برگ ہزار ہزارہ لکھ لبلاب بے چارا
گل کچنار کچا وِچ رنگت کھوے راز ہزاراں
رس رسدا تے رس رس وسدا وانگ پربت گواراں
میوہ دار درختاں باغے خوان دھرے یغمائی
بادبہار پکھیرواں بھکھیا ابہہ خوشخبر سنائی
نارنجوں لے رسا جوانی ٹھنڈ پووے وِچ سینے
چکھ انجیر رہے وِچ لبدے لذّت چار مہینے
کھاندیاں جائے دماں وِچ ضعف قواؤں سارے
ورم طحال ہزال الکلیہ سینے دے دکھ بھارے
گوچھے داکھ لٹکدے اُچّے جیوں کرسی پروناں
نے وِچ باغ قرنفل بوٹے لٹے ماہ جبیناں
ماہ جبیناں دے دل تائیں قوّت فرحت آئی
وحشت تے وسواس اُڑائے ذہن دماغ صفائی
شنہنوتاں وِچ تلیئر ڈراں راکھے رہن مدامی
بال سیاہ سفیدی سینے خوشس آواز تمامی
راگ انھاندا گوہلاں پکیاں رس جو دگیا جاندا
صبح کھوہندیاں شربت شیریں بعد دوپہر جوشاندہ
پیوندی وِچ بیریاں نازک خار نہ نظری آوے
بیر پکّا لے توتا چوری پکڑ پنجے اُڈ جاوے
یا وِچ پتّاں بے معلم چُپ چپاتا کھاوے
کجھ کھاوے کجھ کٹ گواوے نداں بخیل سداوے
بلبل چھوڑ گلاندی یاری بعضے ونیتں آوے
چھوڑ کچّے چُگ پکّے کھاوے رج رج دُنب ہلاوے

بِسد ھے قد کھجوریاں گیاں ودھ ودھ کے اُپریلاں
سرجا دُور ویکھیندیاں راہے جاندیاں گم لنگھاں
پکیاں لال کھجوراں رسیاں پر اوہ نظر نہ آون
واڈ دگے جھڑ پون زمیں تے پوندیاں ضائع جاون
راکھیاں حاجت ایہناں نہ کائی ایتھے واہ نہ چوراں
توتے نتے چمگدڑ باجھوں ہتھ نہ پہنچے ہوراں
دن توتے چمگدڑ راتیں تھکے بھکے ماندے
دین دعائیں شکر گزارن آ دن کھا کھا جاندے
انب پکیں تے ظالم توتے پھردے ڈالی ڈالی
سیب انار بیہاں دیاں نشاناں وہم گمانوں عالی
کئے ترنج کِتھائیں نِنبو سرد دوا سوکھالی
گلگل کِتے لٹکدی شاخیں لبھ گوادن والی
منتق لوز دو دیں وچ جوزاں کشمش پھڑے کنارے
خشک دماغاں نوں ہر شاخوں جھک جھک کرن اشارے
میوے دار درخت ہزاراں کھلیاں گل گلزاراں
غنچیوں نبض گلاں دیاں بستاں کھولن راز ہزاراں
غنچگیاں وچ گلشن زاداں خون جگر دا پیتا
باد صبا دم مُرشد والے غنچے نفیں گل کیتا
گلبن دے نوزاد مراتب لب بستہ گلزاریں
نکہت پیا تجلّی برتے گل ہو گئے بازاریں
دامن چاک رُتو رت روندے گل خوش رنگ چمن دے
رنگ مجازی زود فنا تے قہقہہ دیکھ سجن دے
میوے روندے تے گل ہسدے وچ اس باغ ہزاراں
زنگا رنگ جنادر اس وچ سو ڈاراں دیاں ڈاراں

گلزاراں وچ بلبل بولے ہل نوں بولیاں کردی
ہیں رد واں توں کھل کھل ہسیں واہ تیری بیدردی
سنّے گل حال زباناں کہندا واہ تیری پامردی
جیس صدمات تنا متعاقب شوق ادہدا سردردی
اوہ کہندی خوش رنگی تیری تے نکہت دم بھردی
نوں منظور نظر دلبر دا دلوں جدی ہیں بردی
ہر ہر برگ تیرا آئینہ صنعت صیقل گردی
جلوہ ویکھ سجن دا جس بیقس ہیں دل تاب نہ دھردی
اوہ کہنا توں وصلوں روویں قید فراقوں ڈردی
ہو آزاد مقید نقشوں ٹٹے بند صور دی
وچ گلاں دے بلبل رجھی تے سرواں وچ قمری
شمشاداں پر کوئل کوکے ناروناں پر خمری
وچ عراقاں چگن کبوتر مور پھرن دیوارے
منگے مینہ بنبیہا بولے ہُد ہُد لین ہولارے
رل مل کانو کرن فریاداں کوئل دعا کمایا
بیٹھ عدالت کے چھونا عملاندا پھل پایا
زیرک مرغ لنگدا شاخوں حق حق بھرے گواہی
موسیقار اندر موسیقی پڑھدا حمد الٰہی
قُقنس نار برہوندا جلیا دیندا خبر فراقوں
ونت نوائی حجاز رہاوی لُٹدا صبر عشاقوں
بوسک صفاہاں کوچک ہور بزرگ عراقوں
رنگلیوں کر راست نغمہ پڑھے حسینی طاقوں
ارحم ارحم مرغ سونہری پڑھدا صدق یقینوں
ملی نوید قبول دعا دم اُسنوں مرغ آبینوں

چیلاں چھوڑ گیاں گھر وسدے ڈر وہاں کال کلینوں
بُوم کلوخ انداز فسادی بھُلا دنیا دِینوں
تے باخہ وِچ آپ چو پھیرے حق حق کرے سویرے
نہراں وِچ مُرغابی بولے کھاباں وِچ وٹیرے
گھگھی وِچ وظیفے رُجھی لٹ کھادا گھر کاراں
باز عقاب وگے چھُٹ جنتوں پُت نہ سانبھے ماواں
تے شتارک دے پیر رنگیلے کرم نکھٹی سوئی
تے گل گل دے رنگاں اُتے بلبل بھی بہہ روئی
خوش آواز جناور کُوکن وِچ گلستان زارے
تے محرم اسرار دلاں نوں ملدے راز اشارے
واہ وا باغ جدھے وِچ وسدے گئے بہشت کنارے
تے وِچ وگدیاں چارے نہراں طرف مجدول چارے
تازہ رویوں وِچ بہشتاں ایہہ گلشن وڑ بہندا
تے شاعر اس باغے وڑیا نکلنوں اڑ بہندا
مرمریں شگوں حوض دو زیبا پُر جوش لذت آبوں
دُدھوں چِٹا شہدوں مِٹھا خوشبودار گلابوں
دو حوضاں دے تخت وِچالے کر زینت رکھوایا
اِس گلشن دا مالی کر کے او گلرخ پہنچایا
اک سو ہور کنیزک زیبا خدمت گار پوچائی
یُوسفؑ نوں اُس جاندی واری گل ایہا فرمائی

ماشاءاللہ ! منظر نگاری دا ہڑھ وگا دتا اے۔ حیثہ بیانات نگاری ایدوں ودھ ہور کیہ ہو سکدی اے۔ مولوی ہوراں تے باغ دا پتا پتا دس دتا اے۔ ایس توں وکھ اوس محل دا نقشہ دی ویکھن والا اے، جس وِچ یُوسفؑ نے اپنے بھراواں دی دعوت کیتی سی تے آسے پاسے کندھاں اُپر اپنے بھراواں دیاں تصویراں بنوائیاں سن، جنہاں وِچ بھراواں دے ظلم دی کہانی دسی گئی سی پئی اوہناں یوسفؑ نوں اُنھے کھوہ وِچ سُٹن توں پہلاں جنگل وِچ کیہ کیہ وزتارا کیتا سی۔ ٹکدی

گل ایہہ دے پئی مولوی غلام رسول ہوری منظر کشی دے فن وچ پورے کامل مصور ہین۔

میاں محمد بخش رح

ہیئیں ہوراں جتھے معرفت دے دریا وگائے ہین، اسرار تے رموز دیاں گلاں کھولیاں ہین، اوتھے اوہناں منظر کشی دے نمونے وی وکھائے نیں تے دس دتے ہین پئی اوہناں نوں بین کھچن داول وی آندا اے۔ اپنی معروف کتاب سفر العشق یعنی قصہ سیف الملوک وچ اک تھاں سورج دے نکلن دا نظارہ انج وسدے نیں:

جنبش کھا سپاہی سورج پاڑ سیاہ قناتاں
چڑھ میدان انبر دے آیا بھجیاں ہور جماتاں
چینی شاہ زنگی نوں کٹھا ڈوہلی رت کنارے
ہنجواں رو اسمان بے چارہ پونجھ کھلار رخسارے
ساری رات نہ ڈھیرے کھلے رہے پڑمل کے
آ پھر لو صبح دی لگی چھپے تارے ہل کے
خاور نہ سنہری جھنڈا جھل مل جھل مل کردا
وچ میدانِ جگت دے لایا چایا پندھ سفر دا
ایہہ سورج جمشید فلک دا یا قوتی جوڑے
وچ میدانے آکھلویا چڑھ کے نیلے گھوڑے

اردو مرثیے دے لکھاری میر انیس ہوراں وی صبح دی منظر کشی کیتی اے۔ نن شعر ایہناں دے وی سنو:

وہ صبح نور اور وہ صحرا وہ سبزہ زار
تھے طائروں کے غول درختوں پہ بے شمار
چلنا نسیم صبح کا رہ رہ کے بار بار
کوکو وہ قمریوں کی وہ طاؤس کی پکار
وا تھے دریچے باغ بہشت نعیم کے
ہر سو رواں تھے دشت میں جھونکے نسیم کے

میر انیس دے شعراں وچ ایرانی کوتا دا رنگ ایناں جھلک رہیا وے پئی انج جاپدا اے، جیویں انیس ہوراں کسے ایرانی کوی دی کرت دی "بوُٹی" لائی اے، پر دوجے پئے میاں محمد بخش ہوراں دی کرت وچ مقامی رنگ دی بہتی جھلک اے۔ ہور ویکھو میاں محمد بخش ہوراں جنگ دے میدان وچ ون ڈبّن دا نقشہ کیویں اُتاریا اے:

زنگی تاج سرے پر دھریا ہیرے موتی جڑیا
شاہ خاور دا تختوں لہہ کے محلاں اندر وڑیا
پیشی نفیس لے دیگر نوڑی پڑ وچ کوئی نہ لنگھا
مغرب دیچ فجر دے لاڑے کج لیا منہ متھا
تھکے ماندے لشکر ڈھٹھے سارے کرن دعائیں
ربّا عمروں لمّی رکھیں رات اجوکی تائیں
لگّے ہون قبول دعائیں وقت اجل دا آیا
ملک الموت محمد بخشا منتیں کس منایا

میاں قادر یار

اک سماں سی جد قادر یار دا قصّہ پورن بھگت بہت مشہور سی، پر اج اوہنوں کوئی نہیں پڑھدا کیوں جو سانوں اپنے پنجابی ادب نال بہت پیار جو ہویا۔ ایہہ ساڈی چوڑ دلی اے پئی اسیں ست سمندراں پار دے ادب تے ثقافت نال اکھ لا بیٹھے آں تے ایہدے ای "رانجھے" ہو کے رہ گئے آں۔ کیڈے افسوس دی گل اے پئی بہت لوک نیں جیہڑے پنجاب وچ جمدے نیں تے پنجابی لکھن پڑھن دلوں "ان پڑھ" نیں۔ خیر اوہ ہن ویکھئے پئی قادر یار قصّہ سوہنی مہینوال وچ اک طوفان دالی رات دا سماں کیویں وکھاندا اے:

رات اندھیری شُوکدی بدلی مارے اکھ
اوہ بھانویں موئی قادرا صدق پیا دل رکھ
نازک سوہنی بدن دی بدّل کیتی ٹھنڈ
لہراں دیوچ جا پئی موجاں کڈھن ڈنڈ

تخت پئے زمین دا ریتے سُٹی چھنڈ
رُکھ اڈائے قادرا مینہ انھیری پھنڈ
جو وسنیک پہاڑ دے رڑھدے جان تمام
رچھ ، لنگوراں ، باندراں اُتے موت حرام

مولوی دلپذیر بھیروی

آؤ ذرا مولوی دلپذیر ہوراں نال چل کے مدینہ منوّرہ دے بازاراں دی سیر وی کر یئے ۔ دیکھو نالے مولوی ہوراں کیڈی سادگی نال مدینہ منوّرہ دے بازاراں دا ذکر کیتا اے ۔ پورا شہر اکھاں اگے آجاندا اے :

دو بازار مدینے اندر بھاری رونق والے
بہت بڑے مشہور تے سوہنے سبھ ہیں وڈے نالے
ہک ہے باب سلاموں لے کر باب المصری تائیں
قسموں قسم دکاناں جس وچ رنگ لگے ہر جائیں
دوجا باب الرحمتہ کولوں باب شامی تک جاوے
اس دے وچ بھی طرح طرح دا سودا سود وکاوے
باجھ ایہناں ہیں چھوٹے چھوٹے ہور بازار جو آون
ہے ہک سُوق الخضرا جس وچ سبزیاں سبھ وکاون
ہک ہے سُوق حبابہ اُس نوں ہور بھی کجھ اکھیندے
ہر ہک قسم کھجوراں میوے اس دے وچ وچیندے
ہے ہک سوق تمارا اس وچ وکن سبھ غذائیں
چاول کنک تے گھی کھنڈ آٹا والاں مرچاں تائیں
ہک ہے سوق طباخہ جس وچ نان بائی بھٹیارے
عربی رسم مطابق کھانا ملدا اُس بازارے
ہک سوق ابراہیم ہے جس وچ جانوراں دا چارا
گھاس وغیرہ ملدا جس دا ہے اوتھے ونجارا

ہک سُونی الہراج ہے جس وِچ ہین نیلام کریندے
بدوی لوک زیادہ اس وِچ سودے لیندے دیندے

فیر ہور ویکھو مسجد قباتے مسجد شمس نوں جاندیاں جاندیاں راہ وِچلے منظر نوں اِنج بیان کردے ہین :

ٹانگے تے چڑھ چارے سنگی پنجواں جعفر نالے
باب قبہ تھیں باہر سانوں آندا ٹانگے والے
پہلوں پہل مدینے اوّل کرن زیارت چلّے
ہور بھی مگروں ٹانگیاں والے نال اساڈے رلّے
رستے اندر آسے پاسے باغ کھجوراں والے
نالے کھیتیاں سبزہ زاراں آون نظر وِداآلے
کنکاں تے ہر قسماں سبزی رنگ لگائے ہوئے
سبز لباس تمامی چیزاں رنگ لگائے ہوئے
ہر موسم دیاں چیزاں رکھے جلسے لائے ہوئے
جیونکہ اُپر زمین دے ساوے فرش وچھائے ہوئے
ڈاہڈی رونق والا رستہ ڈٹھیاں فرحت آوے
صدقہ پاک رسول اللہ دا چارے بنے ساوے
جتول تکاں سبھے کھتے رونقاں نظری آون
چرخاں والے کھوہ جنہاں تھیں کھیت پلائے جاون

خواجہ غلام فرید ؒ

خواجہ غلام فرید ہوراں دی شاعری دا اک پہلو قدرت دے منظراں دی نگارش اے ۔ شاید ایس دا کارن ایہہ وے پئی خواجہ ہوراں اپنی جیانی دے اٹھاراں ورھے روہی (چولستان) دے بیاباناں وِچ بسر کیتے ہین کیوں جو اوہناں دا مجازی محبوب ایس علاقے دا وسنیک سی۔ خواجہ فرید ہوری قوم لاڑ دی اک بھنوناں دی مٹیار نوں دل دے بیٹھے تے اٹھاراں ورھے ایہناں روہی دے ریگستان وِچ ای مجاہدہ کیتا۔ ایس لئے زہد تے عبادت دے سمے نے خواجہ فرید ہوراں نوں ایس علاقے دا بڑا اڈ وہنگا

مشاہدہ کرن دا موقعہ ڈتا۔ تے خواجہ ہوراں ایس علاقے دے حسن تے جمال نوں اپنی کوتا وچ بھریا تے ایس حسن تے جمال نوں دوام بخشیا۔

قدرت دے نظاریاں نوں بیان کرن بارے مسعود حسن شہاب ہوراں اپنی کتاب "خواجہ غلام فرید" وچ خواجہ فرید نوں نظیر اکبر آبادی توں متاثر دس کے نظیر دی ایہہ نظم نقل کیتی اے:

ہیں اس ہوا میں کیا کیا برسات کی بہاریں   سبزوں کی لہلہاہٹ باغات کی بہاریں
بوندوں کی جھمجھاہٹ قطرات کی بہاریں   ہر بات کے تماشے ہر گھات کی بہاریں
کیا کیا مچی ہیں یارو برسات کی بہاریں

بادل ہوا کے اوپر ہو مست چھا رہے ہیں   جھڑیوں کی مستیوں سے دھومیں مچا رہے ہیں
پڑتے ہیں پانی ہر جا جل تھل بنا رہے ہیں   گلزار بھیگتے ہیں سبزے نہا رہے ہیں
کیا کیا مچی ہیں یارو برسات کی بہاریں

جو خوش ہیں وہ خوشی میں کاٹیں ہیں رات ساری   جو غم میں ہیں انھوں پر گزرے ہے رات بھاری
سینوں سے لگ رہی ہیں جو ہیں پیا کی پیاری   چھاتی پھٹے ہے اُن کی جو ہیں برہ کی ماری
کیا کیا مچی ہیں یارو برسات کی بہاریں

اب ہرہنوں کے اوپر ہے سخت بیقراری   ہر بوند مارتی ہے سینے اُپر کٹاری
بدلی کی دیکھ صورت کہتی ہیں باری باری   ہے ہے نہ لی پیا نے اب کی بھی سدھ ہماری
کیا کیا مچی ہیں یارو برسات کی بہاریں

ایس نظم دے مقابلے وچ خواجہ فرید ہوراں دی ایہہ کافی دتی گئی اے:

آئے مست ڈیہاڑے ساون دے   وہ ساون دے من بھاون دے
بدلے پورب مار ڈکھن دے   کجلے بھورے سو سو ون دے
چارے طرفوں زور پون دے   سارے جوڑ وساون دے
چکوریاں چکورے اغن پپیہے   کوئل مور ٹچونے پچھے
ہنس چکور چنڈور پپیہے   شاغل گیت سناون دے
ڈیہاں پینگھاں ساویاں پیلیاں   راتیں کھنبیاں کھمن رنگیلیاں
گج گج گاجاں گجن رسیلیاں   وقت سنگار سہاون دے
روہی راوے ٹبیاں گلزاراں   نقل چتر اگ دی باغ بہاراں

گھنڈ نواراں بارش باراں | چرچے دھاون گاون دے
چاندنی رات ملھاڑی ڈینہ ہے | ٹھنڈڑیاں ہیلاں رم جھم مینہ ہے
سوہنی موسم لگڑا نبنہ ہے | گئے ویلے غم کھاون دے
مدمستانی سنتے خوشش ونڑے | ساہوں سُوہے کیسر بھنڈے
سبھوں مینہ برساتوں سنڑے | جھڑ گئے لا نکھے لانون دے
ڈیہہ فرید آباد بھیوسے | مال مویشی شاد بھیوسے
دل دردوں آزاد بھیوسے | چوے انگ مانون دے

شہاب ہوراں موجب دوہاں کویاں وچ برکھارت دے نظاراں دی یکسانیت ٹہندیاں ہویاں وی اک ڈاڈھی جیہی وتھ وی اے۔ ایتھی نظیر صرف اک تماشائی اے، پر خواجہ فرید ہوری وی منظر دے اک پاتر جاپدے نیں۔

خواجہ دی اک ہور رُت دی کافی وی ویکھو:

پورب ملھاوے پیتالوں پانی آدے

پینگھا دنوون دیاں | مٹھے پیلے گوڑے ساوے
بدلے دُردل روون | بجلی اکھ مارے مسکاوے
روہی رنگ رنگیلی | چک کھپ ہار حمیلاں پاوے
بوٹے بوٹے گھنڈ سہاکوں | گیت پرم دے گاوے
کیسر بھنڑی چولی چننڑی | ول ول مینہ پو ساوے
پورب ماڑ ڈکھن دے بادل | کوئی آوے، کوئی جاوے
سناون مینگھ ملھاڑاں | سبھوں ٹھلڑیں مال نہ ماوے
پبیوں پانی دھارو دھاری | ڈیبوں جھوک تراوے
دو کھڑے پانی تھئے خوشحال | مال مویشی گاوے
سبھ کوئی پاکر چوڑے بیڑے | بہہ منیاراں گھب کاوے
سوہنی کوجھی گہنے گھٹڑے | پاوے یا ٹھکاوے
سیندھاں مانگھاں تلک تلوے | کجل موساگ سہاوے
رنگ خوئید ڈسے سنہ دھاون | بھیجے چو گوٹھ پلاوے

نند نہ ماون کھیر گُنبدے — پُر بھیجے جھاب ڈو ہاوے
کوُجیاں کوکن مور چنگھاڑے — کوئل کوک سُناوے
آدِن رلڑے یاد سجن دے — ظلمیں برہوں ستاوے
سوہنی موسم سوہنیاں مُدناں — سوہنا آن ملھاوے
باقی عمر فرید دی تنالا — سانول سانگ وہاوے

"خواجہ غلام فرید" دے "پیلش لفظ" وچ میجر شمس الدین محمد ہوری لکھدے نیں پئی خواجہ فرید ہوری وی ورڈز ورتھ طرح فطرت دے ترجمان جاپدے ہین، پر خواجہ فرید ہوراں دیاں کافیاں پڑھ کے تنے اوہ سانوں ورڈز ورتھ توں ودھ فطرت دے جانوں معلوم ہُندے ہین۔ ایس گل دے ویروے لئی ورڈز ورتھ دی فطرت شناسی دا فلسفہ جاپن بارے اوُہدے ایس (STANZA) نوں پڑھو:

1- ONE IMPULSE FROM A VERNAL WOOD,

2- MAY TEACH YOU MORE OF MAN,

3- OF MORAL, EVIL AND OF GOOD,

4- THAN ALL THE SAGES CAN,

پہلاں خواجہ ہوراں دیاں کافیاں نوں گھوہ نال پڑھو۔ فیر ورڈز ورتھ دے لفظ MAY اُتے دھیان دیؤ، جیہڑا دوجی لائن دے شروع وچ آیا اے۔ شاید دے لفظ تے ورڈز ورتھ دے عرفانِ فطرت دا گھگہ کھول چھڈیا اے تے پڑھن والا آپو ای شک وچ پے جاندا اے تے ایہہ گویڑ لانا کوئی اوکھا نہیں رہ جاندا پئی ایہہ بے چارہ تے آپ ای حالے بھنبل بھوسے وچ پیا ہویا اے تے دوجے کسے ہور نوں کیہ دس سکدا اے کہ فطرت دی حقیقت کیہ وے، پر دوجے پاسے خواجہ فرید ہوراں فطرت دے حسن دے خالق دا گھنڈ لاہ کے رکھ دتا اے۔ ہن ذرا دوجی واری فیر ایس شعر نوں پڑھ لوؤ:

باقی عمر فرید دی تنالا — سانول سانگ وہاوے

عبدالکریم ثمر لاہوری

ثمر لاہوری ہوری قومی، تاریخی تے پنجاب دی شان بیان کرن والے کوی ہین۔ ایہناں دی غزل سدھی سادی ہُندی اے، پر منظر نگاری وی شغل وچ رہی سو۔ اک تھاں شام دی لالی دا نقشہ اتاردے نیں۔ ونگی لئی دو شعر پڑھ لوؤ:

بدلیاں اُتے شفق نے چا سنہرا ڈوہلیا
وگدے پانی اُتے گویا اک وھاوا بولیا
بلبلے دی اکھ وچ جھولا گلابی پے رہیا
مست ہو ہو کے نشہ رج نال لہراں کھے رہیا

محمد رمضان ہمدم لاہوری

ہمدم ہوراں صبح سویرے دے سورج دے لشکاریاں دا فوٹو لاہیا اے، جس باریکی نال ہمدم ہوراں بیان بنھیا اے اوہ اپنی مثال آپ اے۔ نظم تے کسے طرح دا تبصرہ کرن دی لوڑ نہیں جاپدی کیوں جو نظم خود آپ ای اپنا تبصرہ اے:

"سورج دے جھلکارے"

چڑھدیوں سردار آ دتا جگ دے جگان والا
تاریاں سنسار سارا تارا ڈلھکاں مار دا
چڑی پئی چوکدی اے کوئی ایتھے آن والا
کندھ وچ دتا ہویا بینڈا بھی چھکار دا
ٹھنڈیاں ہواواں سرتے حور پکھا جھلدی لے
مہکیا جہان کھڑیا پھُل جیوں بہار دا
ورلا ورلا، ٹاواں ٹاواں، سماں جیہا وکھدا ئے
نور بھریا تھال کوئی سُتیاں توں وار دا
دیوے پئے سہکدے تے بجلیاں بھی مات ہوئیاں
چودھویں دا چن دُوروں اکھیاں جھمکار دا
نور دا ظہور ہویا، دُکھ دُور دُور ہویا
نشہ سارا چور ہویا رات دے خُمار دا
بھکھ ننگ جالدے تے جالیاں دے سَون والے
چوکھیاندے پھیر ہیٹھاں پھیر جے ہزار دا

چگی بھی چلدی اے چلدا جہان اودھا
چلیا جہاز جے مدھانی دی گھمکار دا
ککڑاں نے بانگ دتّی چنگ دی پٹاخ اٹھی
اٹھو لوکو من کے تتے حکم جھٹے وار دا
بگل اُتے بگل ہوئے، کاواں رولی آن پائی
نیڑے نیڑے آن لتھا ڈبرا شاہ سوار دا
اگوں والی لین چلے باغ باغ ہوئے باغ
بوٹا بوٹا بوٹیاں نوں سبنتاں جے مار دا
ٹہنی ٹہنی ٹہنیاں تے پھُلاں نوں پیار دیوے
پھُل پھُل پھل بہندا کپڑے اسوار دا
پتا پتا پتا دیوے بتی آیا پت وائے
کلّی کلّی کلی اُتے تخت کسے نار دا
پُنگری پنیری بھی چھنبھری ونگوں اُڈ دی اے
ڈیل ڈیل ڈیلا نکے ویلے دی سرکار دا
بلبلاں اگواں ہوئیاں، کوئلاں بھی نال ہوئیاں
مور نے چکور پچھوں واجاں پیا مار دا
چڑھدیوں شکاری آیا رات وا نشکار لے کے
کرن کرن سٹ کے تے سونا چا کھلار دا
رنگ روپ شان والا دھپ چھاں پہنان والا
ندی دے منڈاں والا تاریا کرتار دا
نور دے وسان والا ٹھنڈ پیسنے والا
سُنبیاں جگان والا آیا نہر ہلار دا
اُچے اُچے محل اُتوں کھڑیاں دی پہل اُتوں
جھرنیاں تے کھنڈراں نوں ہنھ چا پسار دا

باہر جہنوں ویکھیا نہ گھر و گھری ڈھونڈ دا ئے
بوہے بوہے آن کے تے جھاتیاں ہے مار دا
دھپ دا تیل اُتے ہولی ہولی آئی جاناں
موتیاں دے فرش اُتے چلنا سرکار دا
ہری ہری زمین اُتے موتیاں دے ہار سٹّے
مخملاں دے تھان کھولے باولا بازار دا
دھپ جہنوں آکھدے او جان تے جہان ایہو
پالدا جہان تائیں اکھ نہ جھمکار دا
جادو کوئی جاندا اے مُردیاں نوں جان پائے
چُک کے سمندراں نوں سراں تے کھلہار دا
ذرہ ذرہ انگ روپ شان ایہو رکھدا اے
اکھ والا جاندا اے جوہر اُستا کار دا
ایہو جیہے دان لکھاں آدمی دی جان اُتے
پھیر بھی نادان ہمدم شکر نہیں گزار دا

پروفیسر موہن سنگھ ماہر ایم۔ اے

پروفیسر ماہر ہوراں نے "بہار" اُتے اک نظم لکھی اے۔ نظم دا خلیت دا نمونہ ہے۔ پر فیر وی ونگی لئی دو بند پڑھ چھڈو:

گجدی ہزار دانی جد اوجھڑ اُتے پھے
بھل آڑواں نوں لگدے پج زنرٹے جھے
خوشبیاں نال لدی ہوئی وار جدوں پہے
کہندے ہاں واہ بہار موسم سہاونا
قدرت دا ڈوے رنگلے وِچ بیکے آونا
اُتے جدوں جوانی نہ بھوں تے گی تلی
وگے سریہ بھادے وِچ جیوں سونے دی ڈلی

نااڑاں دے وِچ چلدی رت شوخ تے بھلی
کھندے ہاں واہ جوانی دا موسم سہاؤنا

فقیر محمد فقیر

فقیر ہوری پنجابی دے مشہور قومی کوی تے پرانے لکھاری ہین۔ فقیر ہوری شاعر ہین تے فیر بندہ بشر ہوئیا، جدوں ساون دی گھٹ چڑھدی اے تے "پین" والے وی "مچل" جاندے ہین تے پئے ساقی دیاں منتاں ترلے کردے نیں۔ ایہناں ای فقیر ہوری وی "ساون گھٹ" ویکھ کے چاپر گئے نیں:

اوہ ویکھ چڑھی اے گھٹ ساقی
کیہی سندر روپ رسیلی اے کوئی لس کالی کوئی نیلی اے
کوئی اودی تے کوئی پیلی اے البیلی چھبیل چھبیلی اے
سینے وِچ پائے پھٹ ساقی
اوہ ویکھ چڑھی اے گھٹ ساقی

پیر فضل حسین فضل گجراتی

اوہ پنجابی غزل دا بادشاہ اپنے محبوب نال گلاں کردا اگر واجد کدے قدرت دے نظاریاں دل دی دھیان ماردا اے تے اوہنوں بہار اِنج نظر آؤندی اے:

مِٹھے مِٹھے پنچھیاں کولوں سناندی اے سرور
تنزیاں دے، باغ وِچ مُجرے کراندی اے بہار
چھُل نازک بوٹیاں دے نال کردی اے ہوا
بیٹھ کے پھُلاں دے اوہلے مسکراندی اے بہار
اَنتشی رنگت گلاں ناہیں جے کردی اے عطا
بلبلاں دے نغمیاں وِچ سوز پاندی اے بہار

پیر ہوراں ساقی دی محفل دا نقشہ اِنج کھچیا اے:

ساقی دی محفل وچ رہا نہیں کجھ سانویاں چوٹاں آئیاں نیں
جاماں نیں تو بہ بھن چھڈی بھن چھڈیا تو بہ جاماں نوں

خوف تے ڈر دا منظر انج پیش کردے ہن :

خوف زدہ بلبل اکھاں میٹ کے تے نال موت دے نظر ملا رہی اے
بدل گج رہے نیں، جھکڑ چل رہے نیں۔ اولے پڑ رہے نیں بجلی آس رہی اے

منیر نیازی

منیر نیازی ہوراں دی شاعری سبھ شاعراں کولوں وکھری اے تے اوہناں دی منظر نگاری وی وکھری اے۔ ایہناں دی کرت دی موہ (CHARM) توہم پرستی دے وجوداں وچ اے ایس پاروں منیر ہوری جد کوئی سین پیش کردے نیں تے پڑھن والے نوں ڈرا کے رکھ چھڈدے نیں۔ ایہناں دے شعراں نوں پڑھ کے انج جاپدا اے، جیویں چڑیلاں تے ڈیناں چیکاں مار مار کے ساڈے ساہمنے نچن لگ پیندیاں نیں تے بھوتنے بھوتن لگ پیندے نیں۔ ذرا ویکھو "اک پکی رات" دے سرناویں ہیٹھاں انج ڈراندے ہین :

گھر دیاں کندھاں اُتے دِسن چھٹاں لال پھوار دیاں
ادھی راتی بُوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں مار دیاں
سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں گجھے پیار دیاں
ایدھر اودھر لُک لُک ہسّن شکلاں شہروں پار دیاں
روحاں وانگوں کولوں لنگھن مہکاں باسی ہار دیاں
قبرستان دے رستے دسّن کُوکاں پہرے دار دیاں

ایہ اک دوجی نظماں بیت جھڑ دی شام دا نقشہ انج الیکیا اے :

واپچلے نے گھر وچ بلیٹھیاں کڑیاں دا جی ڈردا اے
اُچیاں اُچیاں رُکھاں ہیٹھاں پتّراں دا مینہ ورھدا اے
لمیاں سُنجیاں گلیاں دے وچ سورج ہو کے بھردا اے
اپنے ویلے توں وی پہلاں تارے چمکن لگے نیں
گھپ ہنیریاں سوچاں اندر دکھ دے دیوے جگے نیں

دریاواں سنے ڈھلدے دن دا پرچھاواں پیا تردا اے
ایس ویلے تے پتھراں دا وی جی رووّن نوں کردا اے

رشید انور

رشید انور ہوری قوم، غیرت، وطن پیار تے جنگ دے ترانیاں دے شاعر ہین، پر جیدوں ہین ای شاعر تے فیر کیوں نہ اوہناں دی سوچ اُڈاری قدرت دے منظراں ول کیتا ہووے۔ ونگی دے طور تے ایہناں کو نوں کربلا دے میدان وچ جنگ دا نقشہ سن لوؤ:

اوہ قلم بازو کسے دے ہو گئے
اوہ کسے نے اک علم لہرا لیا
اوہ کسے دی مشک ٹوٹے ہو گئی
اوہ کسے نے پیاس نوں پرچا لیا
اوہ کسے معصوم نے اپنی انکھ نوں
نیزیاں دی نوک تے ٹکوا لیا
اوہ کسے دے سرتوں چُنی ڈھیہہ پئی
اوہ کسے نے چیک نوں گل لا لیا
انگلی پھڑ کے کسے نے ونت دی
تیر اپنے حلق اُتے کھا لیا
اوہ کسے نے وین اپنے ڈک لے
سدھراں نوں اوہ کسے دفنا لیا

پنجابی دی منظریہ شاعری اک مکمل موضوع اے جہدے تے پڑچول کیتی جا رہی اے۔ ایس مضمون وچ تے فقط ایہہ دسنا سی پئی پنجابی کوی منظر نگاری ولوں غافل نہیں رہے۔ حالانکہ پنجاب اوہ علاقہ اے جس وچ قدرت دے نظاریاں دی ایران تے انگلستان دے مقابلے وچ بہت کمی اے، پر فیر دی پنجابی ادب وچ منظر کشی دریاں چنگیاں ونگیاں ہین۔ کوئی بندہ بسنر ایہہ نہیں کہہ سکدا پئی پنجابی دی جھولی منظر نگاری دلوں خالی اے۔

جناب محمد آصف خاں

ساڈی دیس پیار دی روایت

اصل وچ جیویں ہر قوم دا اپنا مزاج ہوندا اے۔ انج ای ہر زبان دا وی اپنا مزاج ہوندا اے۔ غالب دے زمانے دی اردو نوں مڈھ توں ای راجیاں نواباں دی سرپرستی حاصل رہی۔ ایس واسطے ایہہ نکلیا کہ اردو وچ غزل تے قصیدے ای ودھیرے لکھے گئے۔ اوس توں ایہہ آس کرنی کہ اوس وچ دیش پیار دے گیت گائے گئے ہون گے اِک بے تھوی گل اے۔ ایس دے اُلٹ پنجابی زبان دا اپنا مزاج اے۔ ایس وچ ساتوں ودھیرے کرکے صوفی شاعری تے واراں لبھدیاں ہن "وار" ای اِک اوہ صنف اے جس وچ پنجابی شاعراں نے دیش پیار دے بھرویں گیت گائے ہن۔ ایس وچ راجیاں نواباں دے جھوٹھے قصیدے نہیں سگوں بہادراں دے جس گائے گئے ہن۔

مُڈھ توں ای پنجابی شاعراں ساہمنے دو وڈے موضوع رہے ہن۔ اِک اپنے ربّ نال پیار تے دوجا اپنے دیش نال پیار ایہہ پنجابی زبان دا اپنا مزاج سی۔ جدوی کوئی دھاڑ دی ایس دھرتی تے واہر لے کے آؤندا سی، ایس دے امن نوں بھنگ کردا سی، پنجابی شاعر کرلا اٹھدے سن واراں تے ڈھولے لکھ کے اپنے دل دی بھڑاس کڈھدے سن۔ اوہ اوہناں سورمیاں دے جس گاؤندے سن، جو واہر واں دے ہلے ٹھلن لئی اپنیاں جاناں واردے سن۔

لکھتی روپ وچ ساڈی دیش پیار دی روایت گورونانک جی توں ٹری لبھدی اے۔ ایہناں مگروں نجابت پہلا شاعر ہے، جس دے کلام وچ ساتوں دیش پیار کٹ کٹ کے بھریا لبھدا ہے۔ "نادر شاہ دی وار" وچ اوہدا ایہہ آکھنا:

سر دینا منظور ہے، پے ہند نہ جائے

کسے تبصرے دا محتاج نہیں۔ نجابت ایتھے ای بس نہیں کردا، سگوں ہور کئی ڈھنگاں نال دیش بھگتی دی پریرنا دیندا ہے۔ اوس مطابق جو لوک اپنے ملک اتوں وی جاناں واردے ہن، اوہ

رب واسطے سر وبندے ہن اتے اوہناں نوں فرشتے غسل دیندے ہن :

جیہناں نوں پگ داڑھی دی شرم ہے ، لج مات پناوی
سر وبندے ربّ دے واسطے ، آپ بنھدے غازی
اوہناں نوں ونا غسل فرشتیاں ، بھج رلے جنازیں

نادر شاہ نوں ہندوستان تے حملہ کرن دا سدا دین والے نظام الملک نوں نجابت ایویں چیتے کردا ہے :

ایس نظام الملک دی جڑھ مڈھوں جائے
جن بال مہتابی چوراں نوں ، گھر آپ دکھائے

علی حیدر وی انج ای نادر شاہ دے حملے بارے ہندوستانیاں دی انکھ ونگاردا ہے :

زہر بھی نہیں جو کھا مرن کجھ شرم نہ ہندوستانیاں نوں
کیہ ہویا ایہناں راجیاں رانیاں نوں ، کجھ لج نہیں تورانیاں نوں
وچ چھونیاں نک ڈوبن ، جے لہن نہ وڈیاں پانیاں نوں
حیدر آکھے ایہناں ہیجڑیاں نوں ہتھنیاں نامردانیاں نوں

انگریز صحیح معنیاں وچ پورے ہندوستان تے قبضہ کر چکے سن ۔ پنجاب ای اک ایہا علاقہ سی ، جو اوہناں دی دست برد توں باہر سی ۔ ایہہ اوہناں نوں کھٹک رہیا سی ۔ ۱۳ ردسمبر ۱۸۴۵ء نوں انگریزاں نے ستلج پار دے کجھ علاقیاں تے قبضہ کر لیا ۔ دوجے دن ای پنجاب سرکار دیاں فوجاں ستلج پار کر کے انگریزی علاقے وچ چلیاں گئیاں ، جس توں دوناں دھراں وچالے لڑائی چھڑ پئی ۔ ایہہ لڑائی اوڑک ۱۳ ر فروری ۱۸۴۶ء نوں انگریزاں دی جت نال ختم ہوئی ۔ شاہ محمد دی وار "جنگ ہند تے پنجاب" وچ ساتوں ایسے لڑائی دا حال لبھدا ہے ۔ شاہ محمد پہلا پنجابی شاعر ہے ، جس دے بیان وچ مؤرخاں والی ایمانداری توں وکھ اک درد بھریا دل وی لبھدا ہے ، جو آزادی کھسن تے ہنجو کیردا ہے ۔ انگریزاں دے پنجاب اُتے قبضہ نوں اوہ آفات آکھدا ہے :

راضی بہت رہندے مسلمان ہندو ، سراں دواں دے اُتے آفات آئی
شاہ محمدا وچ پنجاب دے جی ، کدے نہیں سی تیسری ذات آئی

ایس وار وچ شاہ محمد نے اکلا اپنے ای دُکھ نوں نہیں سگوں پنجاب دی دھرتی دے دُکھ ، خوشحالی تے آزادی دے کھس جان دے دُکھ نوں اُلیکیا ہے ۔ اوس نے بڑی دوراندیشی نال

انگریزاں دی نیتی نوں سمجھیا تے بڑی بے باکی نال اوس وا کھنڈن کیتا۔ اوہ اردو دے شاعراں وانگوں آرام نال بہہ کے گُل و بلبل دے قصے چھوہ سکدا سی یا پھیر انگریزاں دے قصیدے لکھ کے سرکارے دربارے اپڑ سکدا سی، پر اوہ انج کر دا وی کیوں؟ پنجابی شاعراں نے نہ کدے پہلاں پردیسی حاکماں دے گُن گائے سن تے نہ شاہ محمد ایس روایت نوں ہتھوں چھڈ سکدا سی۔ ایہہ وار اوہنے اوس ویلے لکھی جدوں انگریزاں نے پنجاب اُتے نواں نواں قبضہ کیتا سی تے ہر پاسے پھاہیاں گڈیاں ہوئیاں سن۔ اوس نے دیش پیار نال سرشار ہو کے بُھک پردیسی حاکماں دی نندیا کیتی۔ اوس نے نہ صرف عوام دی ولوندھڑی روح دے وین پائے سگوں انگریزاں خلاف اوہناں دی نفرت نوں وی زبان دتی۔

ایہہ تاں سن ۱۸۵۷ء دی جنگِ آزادی توں پہلاں دیاں گلاں۔ جنگِ آزادی بارے ڈھیر سارے "ڈھولے" پنجابی وچ لکھے لبھدے ہن۔ ایتھے اسیں صرف اکو ڈھولے بارے ذکر کراں گے، جو برکلی دے ڈھولے دے ناں نال مشہور ہے۔ ایہہ ڈھولا میر واد میرو آنا نے لکھیا سی۔ ایس شاعر دے ناں تے ساہیوال توں ست میل دی وتھ تے "میر واد معانی" ریلوے سٹیشن ہے۔

میر واد نے ۱۸۵۷ء دی جنگِ آزادی دے اوہناں واقعات نوں لکھیا ہے، جو اوہناں وناں وچ ساہیوال تے ایس دے آلے دوالے وچ پیش آئے سن تے اوڑک ۲۲ ستمبر ۱۸۵۷ء نوں ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر مسٹر برکلے تے اوس دے ۵۰ گھوڑ سوار سپاہیاں دے قتل اتے اوس نگروں کھرل کاٹھیا، وٹو تے دوجیاں قوماں دے سرداراں نوں پھاتسیاں دتیاں گئیاں سن۔ ساہیوال ڈسٹرکٹ گزیٹیر دا انگریز لکھاری دسدا ہے کہ احمد خاں کھرل تے دوجے سرداراں نوں آزادی دی جنگ لڑن توں باز رکھن لئی کئی لالچ دتے گئے سن۔ پر اوہناں پروان نہ کیتے۔ اوہ لکھدا ہے کہ احمد خان نے ڈپٹی کمشنر مسٹر الفنسٹن نوں صاف صاف آکھ دتا سی کہ اوہ دلی دے بادشاہ دی رعایا ہے تے انگریزاں نوں اپنا حاکم نہیں منّدا اتے اوہ ایہہ گل آکھ کے اوتھوں ٹُر آؤندا ہے کہ اوڑک نتارے جنگ دے میدان وچ ہون گے، جیویں ڈھولے وچ دسیا ہے:

انگریز برکلی آہندا اے تہاڈے ناں دی لندن نوں لکھا لیا وساں نیک نامی
احمد کھرل، مانند جلھے دا کاٹھیا آہندے نیں، زمین، گھوڑیاں، رناں
اساں لکھ کے کدے نہ دتیاں نیں، بت وچ ہوندیاں تیں ساہ سلامی

انگریز آہنداا ے تہانوں پشورنوں بنھ ٹرے ہاہیں
تہاڈے مونہہ توں بھاہیں جاسی نوردی نشانی
احمد آہنداا ے تیریاں گھوڑیاں دے مونہہ تنے اج تلواریں
مرسیاہیں، پچھوں مرداں دے ہونہارے جاسن وچ میدانی

احمد خاں کھرل ساہیوال وبیاں سبھ قوماں نوں ونگاردا ہے تے آکھدا ہے کہ انگریزاں بے پیراں نوں کڈھن دا ایہو موقع ہے۔ سبھ قوماں اوس دی آواز تے لبیک آکھدیاں ہن تے انگریزاں دے خلاف اک نفرت دا دریا پھٹ پیندا ہے۔ ایہہ دکھری گل ہے کہ بعد وچ انگریزاں دی جت ہوندی ہے تے ڈھیر سارے پنجابی سردار مارے جاندے ہن تے باقیاں نوں پھانسی دے رسے چمنے پیندے ہن، پر ویکھن والی گل تاں ایہو ہے کہ جے اوہ وی نواب احمد بخش یا نواب الٰہی بخش وانگوں کردے تاں اوہ انگریزاں نوں وڈیاں وڈیاں جاگیراں لے سکدے سن۔ پر اوہناں غلامی دی پنجابی گل وچ پاؤن دی تھاں پھانسی دے رسے چمنے منظور کر لئے۔

گل کیہ جد تائیں انگریز ایتھے رہے، ایہہ نفرت دی اگ اوہناں دے خلاف سلگدی رہی کدے ایہہ اگ مچ کے بھانبڑ بن جاندی سی تے کدے کدے ایہہ اندر و اندر سلگدی رہندی سی تے جدوں موقع لگدا سی مچ پیندی سی۔ پنجابی لکھاری کسے نہ کسے ڈھنگ اپنے ہم وطناں نوں اک پاسے دیس پیار دی تعلیم وبندے رہے اوہ جے پاسے انگریزاں خلاف لکھ لکھ کے لوکاں دے دلاں نوں گرماؤندے رہے۔ اوہناں دی آواز دنوں دن بلند ہوندی رہی۔ کدے ایہہ انگریز افسراں دے قتل وچ ظاہر ہوئی، کدے ایہہ فوجیاں دی بغاوت وچ نظر آئی تے کدے ایہہ ۱۹۰۶-۷ء وچ ساندل بار، نیلی بار وغیرہ علاقیاں وچ لوک لہر دی شکل سامنے آئی۔

پر دکھ والی گل ایہہ ہے کہ ایہہ سبھ کجھ ساڈی تاریخ دا حصہ نہ بن سکیا۔ ایہہ ساڈی اپنی ان گہلی ہے اج اسیں ایس ملک اتے مغلاں تے انگریزاں دے دور حکومت بارے تاں بہت کجھ جاندے ہاں، پر جنہاں نے ایس دھرتی دے پیار دے گیت گائے، جنہاں انکھی سورمیاں نے اپنا خون دے کے اپنی ماں دھرتی نوں تسنگاریا، جو ایس لئی مٹی وچ رُل گئے کہ اوہناں دی قوم تے ملک جیوندا رہوے

اوہ لوک، جو دھرتی دے متھے دا جھومر سن، جو جیاتی دوہٹی دے لاڑے سن، جنہاں دا جیون مرن قوم لئی چانن منارا سی، جنہاں دے ساہواں وچ قوم نوں ساہ لینا چاہی دا سی، اساں اوہناں دا کوئی مل نہ پایا۔ اج غالب تے ودیے اجیہے دھکوزوری جنگ آزادی دے ہیرو بنائے جا ہے

ہن اتنے اوہ وی صرف سانوں ایہہ دسن لئی کہ جنگ اوہناں دی ہٹی وکدا اے اتنے اوہ صرف ایس لئی کہ اسیں اپنے ادبی، ثقافتی تے تاریخی ورثے ول دھیان نہ پا سکیئے۔ سانوں اپنی کھیچل نہ کرنی پوے۔ بس گھڑیا گھڑایا سبھ کجھ لبھ پوے۔ میں نہاڈے توں ای پچھداہاں کہ ایہہ شعر کس نے لکھے سن تے کدوں لکھے سن؟ :

ہندو، سکھ، پٹھان تے مسلمانوں، فوجاں والیو ذرا خیال کرنا
ساڈا دیش فرنگیاں لٹ کھادا، اساں یُدھ ہن اوہناں دے نال کرنا
کرکے دور فرنگیاں باندراں نوں، روشن ہند نوں وانگ مثال کرنا
بڑا کم کرنا، لڑنوں نہیں ڈرنا، ویسوں دور پلیگ تے کال کرنا

تیہہ تے کروڑ ہند واسی وسدے
چار ہی کروڑ نیں فرنگی وسدے
اٹھ اٹھ اک دیاں پا لیئو ونڈیاں
کھا لیا ہے دیش لٹ کے فرنگیاں
ہندیو! بچے سکھاں والی سبج مانی
گوریاں دی ہک کر دیو چھانی
ایہناں نوں اڈاؤ نال توپ بھنگیاں
کھا لیا ہے دیش لٹ کے فرنگیاں

ایہہ کجھ ونگیاں ہیں "غدر" ناں دے اخبار وچوں لئیاں ہن، جس دا پہلا پرچا پہلی نومبر ۱۹۱۳ء نوں امریکا وچ چھپیا سی تے ایہہ پنجابی توں وکھ تن ہور زباناں وچ چھپدا سی۔

اج ساڈے وچوں کنھوں پتا ہے کہ ایس اخبار دے ایڈیٹر تے لکھاری کون سن، ہندواں سکھاں نال سانوں ویر سہی، اوہناں دے اساں ناں کتے وی نہیں لینے، پر مسلماناں دے ناں اساں کیہڑی تاریخ وچ محفوظ کیتے ہن؟ مولانا برکت اللہ، حسن رحیم، بھائی رحمت علی، منشی کریم بخش تے ڈھیر سارے بندیاں دے ناں اساں وسار دتے ہن۔

اج احمد خاں کھرل، مامند کاٹھیا، نادر شاہ قریشی، دلی داد مردانہ، موکھا وہنی وال، مراد فتیانا وغیرہ دے ناں اساں کیہڑیاں تاریخ دیاں کتاباں وچ لکھے ہن۔ اج تاں سانوں ایہا ای پتا ہے کہ غالب جنگ آزادی دا ہیرو سی۔ انشا، مصحفی، میر وغیرہ بہت وڈے شاعر سن تے ناتی اماں دے ویہڑے وچ لگا ہویا املی دا رکھ ساڈیاں تہذیبی قدراں دی علامت ہے۔

جناب راجا رسالو

پنجابی شاعری وِچ جذبہ حُب الوطنی

ایہہ کوئی ۳۱-۱۹۳۰ء دی گل اے، لاہور وچوں چھپن والے اک پنجابی رسالے "سارنگ" دے ایڈیٹر علامہ اقبالؒ نال اِک انٹرویو لیا۔ گل بات وچ علامہ اقبالؒ نے اِک سوال دا جواب دیندیاں ہویاں کہیا کہ پنجابی زبان دی شاعری وچ اپنے ملک تے وطن نال پیار کرن دا جذبہ تھاں تھاں لبھدا اے، علامہ ہوراں دی ایس گل نوں جدوں اسیں اگے لے کے ٹُرنے آں تے سانوں پتا لگدا اے کہ پنجابی زبان ڈاہڈی کھُلی زبان اے۔ ایہدے وچ پنجاب ہسدا، کھیڈدا تے لُڈیاں پاؤندا ہویا نظر آؤندا اے۔ ایتھوں دے لوک اپنی زمین نال پُتراں نالوں وی وُدھ پیار کردے نیں۔ ایہناں دے پاک وطن وَل جیہڑا گھری اُکھ ویکھے، ایہہ اوہدے مقابلے لئی سینہ تان کے کھلو جاندے نیں۔ ایس شعر وچوں اوہناں دا ایہہ جذبہ کھُل کے ساڈے سامنے آؤندا اے:

ایس وَل جیہڑا مَیلی اُکھے ویکھے اُکھاں کڈھ لاں
پَیر وُدھے بدنیتی والا ایں مُڈھوں رکھ کے وُڈھ لاں

ستمبر ۱۹۶۵ء کوئی دُور دی گل نہیں۔ اوس ویلے جیہڑیاں نظماں، گیت تے ترانے لکھے گئے، جنہتے اوہناں وچوں وطن دا پیار ڈُلھ ڈُلھ پیندا اے اوتھے اوہ پنجابی زبان تے ادب دا اِک بہت وڈا سرمایہ نیں۔

۱- راجے ہوراں دا ایہہ مضمون اصل وچ اِک مختصر ریڈیو تقریر اے۔ ایس کر کے ایہہ کجھ تشنہ اے۔ دیس پیار دے شعر ساڈے قدیم تے جدید بہت سارے شاعراں کول وافر ملدے نیں۔ ۱۹۶۵ء دی جنگ وچ تے پنجابی شاعراں نے بے شمار اجیہے نغمے لکھے تے ایہناں ساریاں شاعراں کول اپنے دیس بارے بڑے اُچے سچے جذبے ملدے نیں۔ (مرتب)

کسے دی زبان تے ادب دا اصل سرمایہ لوک کہانیاں تے لوک گیت ہندے نیں۔ ساڈے لوک گیت وطن تے ملک دے پیار نال نکونک بھرے ہوئے نیں۔ ڈھولا ساڈے دیس دا اک بہت وڈا گیت اے۔ ایہہ گیت شیخوپورہ، لائل پور، سرگودھا، ساہیوال تے دوجیاں کئی ضلعیاں وچ بڑے شوق نال سنیا تے سنایا جاندا اے۔ ساہیوال وچ "دلّی" دے ڈھولے بڑے مشہور نیں۔ ایس ڈھولے وچ "برکلے" دے ظلم تے ستم دے خلاف آواز اُٹھائی گئی اے۔ ایسے طرح ضلع شیخوپورے وچ "نوری کیمبوکا" دے بہت سارے ڈھولے اپنے وطن نال محبت دا ثبوت نیں۔ پاکستان بنن ویلے نوری کیمبوکا پنڈ و پنڈ پھر کے عوام نوں پاکستان تے آزادی دا مطلب اپنے ڈھولیاں راہیں دسدا رہیا۔

سُخن دے وارث تے ہیر دے خالق سید وارث شاہ مرحومؒ دے بارے ایں جنڈیالے شیر خاں دے اک ماچھی کولوں سُنیا سی کہ وارث شاہ مرحوم اِک نویکلی تھاں بیٹھے دُوجی دنیا نالوں وکھ ہیر لکھ رہے سن۔ باہروں اِک بندہ آیا تے آوندیاں شاہ ہوراں نوں آکھن لگا۔ شاہ جی تُسی ہیر جٹی نال گلیں لگے رہو۔ اُدھر احمد شاہ ابدالی ملک وچ تباہی مچا رہیا اے۔ وارث شاہ ہوریں اوس ویلے ہیر دے رُوپ وچ سہتی نوں سمجھا رہے سن کہ ایہہ جوگی پہنچیا ہویا بزرگ اے۔ ایہنوں انج تنگ نہ کر۔ شعر سن:

ایہہ مست فقیر نہ چھیڑ کُڑیے کوئی وَڈا فساد گل پا سیانی
مارے جان ماپے اُجڑ جان کھیڑے تُدھ لُنڈی دا کجھ نہ جا سیانی
بہت اپنے رب نوں یاد کر دامت اوس نوں عرض سنا سیانی
تمرلنگ کیتی فقیر کرپا، بادشاہیاں ست دوا سیانی

ایتھے اپڑے سن جے اوہ بندہ آگیا۔ شاہ ہوراں آرام نال ای ایہہ مصرعہ لکھ کے وطن نال اپنے پیار دا ثبوت دتا اے۔ اوہ فرماوندے نیں:

احمد شاہ از غیب تھیں آن پونچا رب رکھ جنڈیالے نوں جا سیانی

ایسے طرح ہور کئیاں تھانواں تے وارث شاہ ہوراں وطن نال محبت دا اظہار کیتا اے۔

حضرت سلطان باہوؒ دا اصل وطن شورکوٹ اے۔ شورکوٹ اَج وی اوہناں دے ماں باپ دا مزار عقیدت منداں لئی روشنی دی نشاں اے۔ حضرت سُلطان باہوؒ ہوریں شورکوٹ نوں اِنج خراجِ عقیدت پیش کردے نیں:

ش شور شہر تے رحمت وسے جتھے باہوؒ جاوے ہُو
باغباناں دے بوٹے وانگوں طالب نت سنبھالے ہُو

نال نظارے رحمت والے کھڑا حضوروں پاۓ ہُو
نام فقیر تنہاں دا باہُوؒ جہڑا گھر وچ یار دکھاۓ ہُو

بہاولپور دے مولوی لطف علی مرحوم دے ناں توں کون واقف نہیں۔ اوہناں پنجابی زبان دے ملتانی رُوپ وچ قصہ سیف الملوک لکھیا اے۔ مولوی ہوریں اپنے علاقے وچ خواجہ فریدؒ توں بعد سبھ توں زیادہ پڑھے تے سُنے جاندے نیں۔ دیس پنجاب نال اوہناں نوں گوہڑا پیار سی اوہ فرماندے نیں:

سوہنے دیس پنجاب اُتے ہے پنجتن پاک دا سایا
پیر بہار الدین میںڈا جیں نور ظہور ڈکھایا

شاہ محمد نوں تاریخ دان پنجاب دا سبھ توں پہلا قومی شاعر آکھدے نیں۔ انگریزاں تے سکھاں دیاں لڑائیاں شاہ محمد نے اپنی اکھیں دیکھیاں۔ اپنے وطن اُتے ہندا ہویا ظلم ویکھ کے اوہ تڑپ اُٹھدا اے۔ اوہدے قلم وچوں نکلے ہوئے دُکھ تے درد نال بھرے ہوئے مصرعے ویکھو:

شاہ محمدا، وچ پنجاب دے جی کدی نہیں سی تیسری ذات آئی

یا

شاہ محمدا، سنگھاں تے گوریاں دے وانگ نبوواں لہو نچوڑ لئے

منشی مولا بخش کشتہ مرحوم وطن دا گیت انج گوندے نیں:

اساڈا دیس ہے سبھ تھیں نیارا	اسانوں دیس ہے اپنا پیارا
ہے اوہدی مٹھڑی بولی سُکھلی	بنی ہے شہد دی ہر جیبھ چھلی
ہواواں باشناواں نال بھریاں	کہ اندر لوک تھیں جیوں اون پریاں
اساڈے گبھرو ڈیکھے نے سبھ نے	کہ پائی گیلیاں وچ جند رب نے
غذاواں ساڈیاں جنت دے میوے	سرہوں دا ساگ تے مکھن دے پیڑے
ہرے کھیتاں دیاں سُندر بہاراں	اتے کونجاں دا اُڈناں بنھ کے ڈاراں

فیروز دین شرف ہوراں دی نظم "پنجاب" وچوں اک دو ٹکڑے شرف ہوراں دی پنجاب نال محبت دا منہ بولدا ثبوت اے:

سوہنا دیساں اندر، دیس پنجاب نی سیّو
جیویں پھُلاں اندر، پھُل گلاب نی سیّو

رَل مِل باگیں پینگھاں جھوٹن کڑیاں ناگر ویلاں
جوش جوانی ٹھاٹھاں مارے لشکن ہار حمیلاں
پہنن ہیرے موتی، مکھ مہتاب نی سیٔو
ہیر شہزادی بیڑی بیٹھی سیّاں کھیون پیاں
چند دوالے تارے چمکن، ہیر دوالے سیّاں
جھلّی جائے ناہیں اوہدی تاب نی سیٔو
سوہنا دیساں اندر دیس پنجاب نی سیٔو

حکیم شیر محمد ناصر ہوریں اپنی اِک لمّی نظم "میرا دیس" وچ فرماندے نیں :

میرے دیس دیا مجاہد بھرادا — تیرے دیس جیہا نہیں جگ تے ہونا
خدائی خزانے لکائی کھڑا اے — ایہدا ذرہ ذرہ ایہدا کونہ کونہ
کِتے کنک کھاندی اے لچکاں تے لچکاں — کِتے ہک کڈھی کھلوتا اے پلونا
تیرے دیس دی پٹ سن دے اُگتے — کیہ ہوراں دے ریشم تے پٹ نے کھلونا
تیرے دیس دا پانی اے چاندی خالص — تیرے دیس دی مٹی پاسے دا سونا
کری جا وطن دی توں خدمت کری جا — خوشی نال محبت دے کوٹھے بھری جا

فقیر محمد فقیر اپنے اِک گیت " میرا دیس امیر" وچ لکھدے نیں :

ملکاں دے وچ وجدا اے پنجاب میرے دا ناں
وگے لہراں لیندا راوی ٹھاٹھاں مارے جھناں
روہیاں میرے چھنب نیائیاں ٹبے پدھر تھاں
مٹی ایہدی دے وچ ڈٹھی، سونے دی تاثیر
میرا دیس امیر

قوم اپنی دی شان ودھاندائے دیس اپنے دا مان
سخت فولادی باہیاں والے ڈردے ہکاّں تان
ہسیاں لاندے ہالی مُنڈے ساڈے شیر جوان
اُچے سلمّے بھارے گورے سوہنے بدر منیر
میرا دیس امیر

آخر وچ مَیں اُستاد دامن ہوراں دا اِک ٹکڑا پیش کر کے اپنی گل بات نوں ختم کرنا واں.

استاد ہوریں فرماندے نیں :

جی ، او ، جی ، میرے شہر لاہورا جی
گھر گھر دے وچ مجھاں گانواں
کھا مکھن تے لسّیاں پی
جی ، او ، جی ، میرے شہر لاہورا جی

جناب محمد اسلم سجاد۔ ایم۔ اے

گلزارِ مدینہ دی خصوصیات

مزاح

گلزارِ مدینہ وچ مزاح بڑا لطیف قسم دا اے۔ جدھے وچ دلپذیر ہوراں دی سنجیدگی تے وقار وچ کوئی فرق نہیں پیندا۔ ہاں پڑھدیاں پڑھدیاں قاری دی تھکان اُتر جاندی اے تے اوہ اپنے آپ نوں تر و تازہ محسوس کرن لگ پیندا اے۔ کتے توں مدینہ شریف نوں جاندیاں رستے وچ سواریاں لاریاں وچ جس طرح ٹھونس لئیاں جاندیاں سن، اوہدا تذکرہ ایس طرح کردے نیں:

بک ہو جاوے لاری اندر جو کوئی عاجز جاوے
بدھیاں ہوئیاں پارسلاں نوں راہ وچ کون ہلاوے
(صفحہ ۵۱)

ہُن جدّے توں جس لاری وچ آپ مدینے گئے، اوس لاری دا ذکر وی سُن لو:

کچی سڑک تے ریتا رستہ لاری بہت پرانی
سخت پیاس دی ماری ہوئی مُڑ مُڑ منگے پانی
جتھوں تیک سمندر والا دسدا رہیا کنارا
پانی تک کے لاری نوں بھی رہیا دلوں سہارا
رہ گیا جدوں سمندر دسنوں آ لاری گھبرائی
قدم قدم تے پانی منگے داہ نہ لگے کائی
ٹینکی اوس دی نوں کجھ آہا سلسبول ستاندا
جتنا پانی پاؤن اوس وچ چوچو کے وگ جاندا
(صفحہ ۵۴)

محاورے

دلپذیر بڑے پیارے تے رنگ رنگ دے محاوریاں دا استعمال کردے نیں۔ صرف اوہ محاورے جیہڑے عام روزمرہ بول چال وچ اسیں استعمال کردے آں۔ جس قسم دے موقعے تے ٹھیٹھ پنجابی بولن والے جیہڑے محاورے استعمال کردے نیں۔ آپ نے صرف اوہوای ورتے نیں۔ صرف بھرتی دی خاطر یا شو بنان واسطے ہرگز کوئی محاورہ نہیں لیائے:

تتا(۱) سٹیشن آئے راہ وچ گنیاں گانج نہ آوے
بعضیاں کولوں اینویں گڈی گھوکدیاں لنگھ جاوے

(صفحہ ۲۱)

مستری صاحب تے ایہہ دونویں سوں گئے بستر پا کے
ساڈے کول نہ بستر کوئی پالے ٹوہیا آکے
ایہہ دھکیاں لاری والیاں ڈاہڈی جھنڈ بہائی
شکر کریندیاں رات گزاری نیند نہ نیڑے آئی

(صفحہ ۵۶)

لغوی استفادے

آپ اکو لفظ یا ملدے جلدے الفاظ دے مختلف معنیاں توں فائدہ اٹھان دا ول وی خوب جاندے نیں تے بے تکلفی، سادگی تے سلاست نال استعمال کرکے واہ دا لطف بخشدے نیں:

فضل الٰہی، فضل الٰہوں جد ایہہ شعر سنائے
آفریں باد کیہا سبھ لوکاں واہ دا شعر سنائے

(صفحہ ۱۸)

۱۔ سے پنجابی زبان وچ کسے شئے دی کثرت دسن لئی استعمال ہندا اے تے باراں دے علاقیاں وچ خاص کر ایہہ لفظ استعمال ہندا اے۔ اگرچہ اصل معنے ایہدے سو (۱۰۰) ای نیں، پر ایتھے کثرت دے معنیاں وچ ای استعمال ہویا اے۔ (مرتب)

اودھروں روضے اقدس والا گنبد جدوں دسیوے
خشک دلاں نوں سبزی پہنچے جد اوہ سبز دکھیوے
(صفحہ ۵۸)

جزئیات نگاری

دل پذیر اپنے سفر دا کوئی وی قابل ذکر واقعہ بیان کرنوں باز نہیں آئے۔ ہر سفر دیاں چھوٹیاں چھوٹیاں تفصیلاں وی کھول کے دس دتیاں نیں۔ معلم دے ناروا سلوک تے بیگم دل پذیر نوں معلم نال ایسی نفرت ہوئی پئی اوہدے لائے ہوئے خیمے وچ وقت گزارن توں وی انکار کر دتا:

ایہہ پر بیوی صاحب اوس تھیں ایسے آکر چلے
نا عرفات نہ وچ منا دے بیٹھے خیمے تلے
شغدف اپنے دے وچ اوس نے کیتا پیا گزارہ
دیہاں راتیں خیمے کولوں بیٹھی پکڑ کنارہ
(صفحہ ۱۷۳)

مکے وچ مچھراں دا بڑا زور سی۔ مچھراں دا عمل تے اپنا رد عمل پوری شرح بسط نال بیان کر دے نیں:

مکے اندر دن نوں سارے رہندے ہکسے جائی
رات پوے تا مچھر آکے دیوے گھت جدائی
خان صاحب تے مستری صاحب بستر چک اٹھاون
باہر قہوے خانے اُپر جا کے رات لنگھاون
بیوی بھی جا کوٹھے اُپر راتیں بستر کر دی
یا وچ سویں معلم دے گھر مچھر کولوں ڈر دی
(صفحہ ۱۸۰)

اپنا حال وی خوب دسدے نیں:

اِک اکلیاں مہینوں پچھے مچھر رہے جگاندا
سونے دی ایہہ جاگہ ناہیں طرح طرح سمجھاندا
(صفحہ ۱۸۰)

مزید نکتہ کڈھدے نیں جے عنقریب ساڈے سارے ساتھیاں وچ جدائی ہو جانی سی
تے ایہہ مچھر سانوں جدائی دا ابھار چکن دا عادی بنیا رہیا سی:

اصل اندر اوہ مچھر ساتھے سی احسان کماندا
راتیں بوجھ وچھوڑے والا سانوں رہے سہاندا

(صفحہ ۱۸۰)

منظر کشی

کسے بھی واقعے دا نقشہ کھچن وچ دل پذیر بڑا اُچا مقام رکھدے نیں۔ لطف آ جاندا اے۔ بڑی سادگی تے سلاست نال اگانہہ اگانہہ تکدے جاندے نیں تے بڑی معصومیت نال منظر اکھاں اگے لیا وندے جاندے نیں۔ کراچیوں حجاج نوں نال لے کے جہاز دے روانہ ہون دا موقعہ اے:

لگا ٹرن جہاز جدوں تاں عجب نظارے ہوئے
اتلی منزل اُپر حاجی جا کر سبھ کھڑوئے
ادھروں کھڑے کنارے اُتے دوست خویش پیارے
ہیسن جو جو نال کسے دے آئے ہوئے سارے
آپس دے وچ ہک دوجے نوں ویکھن کرن پکاراں
خویش بلاون خویشاں نوں تے یار بلاون یاراں
نال اشاریاں کرن سلاماں متھے ہتھ رکھیندے
اللہ بیلی رب حوالے سبھ نوں کھڑے رکھیندے

(صفحہ ۳۰)

ہن مکے شریف وچ قیام پذیر حج کرن واسطے گئے ہوئے جٹاں دے ٹبر دی لڑائی دا سواد وی لے لوؤ:

مکے وچ گوانڈھ اساڈے جٹ آہے ہک کوئی
ہووے اٹھے پہر انہاں دی بھنڈی مچی ہوئی
ہک راتیں ہُن کم کسے نوں اُٹھیا سُتا سُتا
بیوی خاوند نوں ہئی آکھے دُھر گئے دا کُتا

کنجرا کتے وچ بھی میرا قدر نہیں تُدھ پایا
کد آہیں توں محبّاں جوگا، مَیں آ جِ کرایا
کھاکھاں تیریاں اندر دِتاّ مَیں خنزیر بتیرا
جے ہن کھادھوئی میرے کولوں پیو ہویوں توں میرا
خاوند صاحب بھی پے اگوں ننگے فحش کڈھیندے
اُدھروں چادن ستر اُدھروں منہ تھیں گند بولیندے
بیوی بھی کجھ بک کے آکھے مار اِک واری مینوں
مارنے والے دامنہ ویکھو ٹنگ نہ دیواں تینوں
جھڑے ہور اونہادے سنگی اوہ بھی فحش الاون
دوہاں تائیں گالیاں کڈھ کے سپنے فساد مٹاون
ساری رات ایہہ آپس اندر ایہا شکار انہاں دا
جٹاں داحج اتنے باجھوں نہیں سواد بناندا
(صفحہ ۱۶۲)

اظہارِ جذبات

مدینہ شریف وچ اِک یتیم خانہ سی۔ اوہنوں ویکھ کے آپ دے کیہہ جذبات سن؟ ساتھیاں نے معقول چندے دتے، پر آپ نوں زیادہ دین دی گنجائش نہیں سی۔ اس موقعے تے جذبات دا رُخ کس پاسے گیا۔ اوہناں دی زبانی ای سنو:

ڈاہڈیاں سوہنیاں شکلاں والے سبھ یتیم بےچارے
قسم خدا دی ڈٹھیاں ہوئیاں لگدے بہت پیارے
ویکھ اونہاں نوں پاک نبیؐ دی آوے یاد یتیمی
کراں دعائیں سبھ دے اُپر مولا کرے کریمی
خان صاحب تے مستری صاحب کارن اونہاں یتیماں
دتا کجھ نذرانہ اوتھے کریں قبول کریماں
چنگی موٹی رقم اونہاں نے سی داخل فرمائی
دفتر والے منشی اَگے جا کے جمع کرائی

کجھ ناچیز جیہا نذرانہ مَیں بھی پیش ٹکایا
اَنّی والی جٹّی وانگوں نام شمار کرایا
سنیا ہَیں جو نیکاں پاروں بخشے رب بُریاں نوں
جیونکر لکڑی دے سنگ لوہا تر نکلے طوفانوں
مینوں بھی رب فضل کرم تھیں نیکاں لوکاں پاروں
دیسی بخش قیامت دے دن رحمت دے درباروں

(صفحہ ۱۱۹)

حُسنِ تعلیل

آپ اپنے مشاہدات دی شاعرانہ تشریح کرن دے فن وچ وی ماہر نیں۔ پھلرُوں توں گڈّی کراچی واسطے روانہ ہون لگی تے کئی عزیز دوست الوداع کرن آئے ہوئے سن۔ بھارے دل نال ایک دوسرے توں الوداع ہوئے۔ گڈّی دا وسل ہویا تے آپ دا خیال جدائی وَل سی فرماندے نیں:

کہ آواز نمانی گڈّی درڈوں چیخ نکالی
سجناں اندر سے کوہاں دیاں وِتھوں پاون والی

(صفحہ ۲۱)

مکّے شریف وچ مچھرنے ستایا۔ راتیں سَون نہ دِتّا تے ایہدی وی وجہ دریافت کرلئی:

اِک اکلیاں مینوں پچھے مچھر رہے جگاندا
سونے دی ایہہ جاگہ ناہیں طرح طرح سمجھاندا

(صفحہ ۱۸۰)

مچھراں توں تنگ آکے ساتھی منجیاں مختلف جگھاں تے لے جان تے آپ کہندے نیں:

اصل اندر اوہ مچھر ساتھے سی احسان کماندا
راتیں بوجھ وچھوڑے والا سانوں رہے سہاندا

(صفحہ ۱۸۰)

دینی تعلیمات

آپ مختلف موقعیاں اُتے دینی تعلیم دا تذکرہ کرن دا جواز پیدا کرلیندے نیں۔ آپ نوں خدا

دے فضل تے یقین سی جے حج کرائے گا۔ خدا نے موقعہ بنا دتا تے فرماندے نیں:

جو کوئی اُس دیاں فضلاں اُتے آس پکیری دھردا
رحمت اپنی دا دروازہ اُس توں بند نہ کردا
(صفحہ ۳)

شاعرانہ تخیّل

مدینہ شریف دے نیڑے پہنچے تے پہاڑیاں دی وجہ توں کدے روضہ مبارک نظراں توں اوجھل ہو جاندا تے کدے سامنے آ جاندا۔ ایس مضمون دی شرح انج کردے نیں:

جے کر ہک وار اکٹھا ایہہ جلوہ وکھلاندا
کون جھلیندا کون بچاندا، خبرے کی ہو جاندا؟
بہت وناں دے بھکھے نوں جے ملے اکٹھا کھانا
ڈاہڈا مشکل ہوندا اوس نوں کھا کے سجھ پچانا
(صفحہ ۶۱)

تشبیہات

تشبیہاں دین وچ آپ بہت اُچے مقام تے فائز نیں۔ انج تشبیہہ دیندے نیں جے گل خوب ذہن نشین ہو جاندی اے۔ پھلرون توں کراچی جان والی گڈی دی تیز رفتاری دا ذکر کردیاں ہویاں آکھدے نیں:

نظر نہ ٹھہرے چیز کسے پر ایسی تیز سدھاوے
جھکھڑ گھل پلوے جنوں ایوں چاں پئی جاوے
(صفحہ ۲۱)

کراچی وچ حاجی لوکاں بحری جہاز اندر اپنیاں اپنیاں مقررہ سیٹاں خوب پچھان لئیاں:

لین پچھان جیوں کر پنچھی اپنے اہلنیاں نوں
ایسے طور پچھانن حاجی اپنیاں جاگھاں نوں
(صفحہ ۳۰)

مدینہ شریف دیر نال پہنچے۔ دروازے بند ہو چکے سن۔ پس رات باہر ای گزارنی پئی۔ اوتھے اپنی حالت دا ذکر کردے نیں:

مَیں عاجز بھی ہک منجی پر بیٹھا وچ لاچاری
بیٹھی ہووے گھگھی عاجز جیوں پالے دی ماری

(صفحہ ۵۹)

مسجد نبوی دے ہم رنگ ستوناں دا تذکرہ کردے نیں:

ہکوں زرد لباس ستوناں رنگ لگائے ہوئے
جیویں سپاہی فوجی وردیاں پا کر آئے ہوئے

(صفحہ ۸۲)

اخذِ اسباق

جہاز تے سوار ہون توں پہلاں ٹکٹاں دا دکھانا ضروری سی۔ جہاز تے سوار ہون واسطے جدوں آوازہ لگایا گیا اودوں:

آپو اپنے ٹکٹ وغیرہ کر کے وچ ہتھاں دے
وانگ اعمالنامے دے حاجی لیکر دوڑے جاندے
رستے اندر کھڑے ملازم ٹکٹاں ویکھن والے
کول جنہاندے ٹکٹ نہ ہوون جاون دُور نکالے
ایسے طور قیامت دے دن ٹکٹاں ویکھیاں جاون
کول جنہاں دے ٹکٹ محمدیؐ اوہو پار سدھاون

کراچیوں جہاز چلیا تے آپ نوں الوداع کہن واسطے کوئی قافلہ موجود نہیں سی جدکہ کئی ہور حاجیاں دے تعلق دار آئے ہوئے سن، جیہڑے اوہناں نوں ہتھ ہلا کے الوداع کر رہے سن:

آسوں پاسوں تک کے میں بھی دل وچ لعل پرُوندا
ہے افسوس جے اج ہُن اتھے ساڈا بھی کوئی ہُندا
نال محبت اوہ بھی ساں نوں اللہ بیلی کردا
ایہُ اک اکیلیاں نوں بھی تکیا اوسے در دا

خویش پیارے دوست سارے سبھ آخر چھڈ جاون
باجھوں فضل ربّے دے اگے کم نہ کوئی آون

(صفحہ ۳۰)

نعت گوئی

جدوں کوئی خاص موقعہ آؤندا سی آپ دے جذبات اُمنڈ آؤندے تے غیر شعوری طور تے آپ نعت گوئی وچ نغمہ سرا ہو جاندے۔ مدینہ شریف دے قریب ہوئے تے دل دے تار جنبش پذیر ہوئے:

محمدؐ وادیٔ ظلمت میں بن کر آفتاب آیا
شبِ تاریک کفرستاں میں احمدؐ ماہتاب آیا
پُرانا ہو گیا تھا نخلِ ایماں باغ دنیا میں
بوڑھاپا دیکھنے کے بعد پھر دورِ شباب آیا
مدینہ اور مکہ بستیاں تھیں بت پرستوں کی
مقدس ہو گئیں جب اُن میں وہ عالی جناب آیا

(صفحہ ۶۰)

زیارتِ روضہ نصیب ہوئی تے جذبات نے فیر زور ماریا:

صد شکر کہ حاصل ہوا دیدار مدینہ
دکھلا دیا اللہ نے دربارِ مدینہ
شاہوں کے شہنشاہ مدینہ کے مساکیں
سرداروں کا سردار ہے سردارِ مدینہ
امراؤں کے امراء ہیں جو فقراء ہیں یہاں کے
غنیوں سے غنی بڑھ کے ہیں نادار مدینہ
اللہ کی زیارت ہے محمد کی زیارت
رضوان کے زوّار ہیں زوارِ مدینہ

(صفحہ ۸۴)

روضۂ رسولؐ وچ ہور نذرانۂ عقیدت پیش کر دیاں فرماندے نیں:

چکھ بیٹھے جو وصل تیرے دیاں چاشنیاں لذاتاں
کچھ پروا نہ رہی اوہناں نوں کارن آب حیاتاں
چاہندا ساں دلبر نوں ملئے رَل مِل کریئے باتاں
جیہڑیاں باجھ ماہی دے گزرن بھٹھ پیاں اوہ راتاں

(صفحہ ۹۶)

آپ کدھرے کدھرے زبانِ حال دا دی استعمال کر دے نیں۔ رات مدینہ دیر نال پہنچے

شہر بندسی رات بڑ علی تے گزارنی پئی آپ کول بستر کوئی نہیں سی۔ یادِ رسولؐ وچ مست بیٹھے رہے۔ ٹھنڈی ہوا چلی فرماندے نیں:

آلاری بے چاری تینوں ہووے رب دی یاری
مار اوڈاری بنہیں تاری پار پلویں یک باری

(صفحہ ۵۳)

آپ بعض جگھاں تے غلط تلفظ بھی استعمال کر جاندے نیں۔ غالباً ضرورتِ شعری واسطے عوام الناس دا غلط تلفظ استعمال کر گئے نیں:

ہسپتال جدہ دے اندر آ کر داخل ہوئے
دل وچ رہ گئے داغ ولاندے کون خدا بن دھوئے

(صفحہ ۵)

شعر کہنا نے محاورہ ہے پر شعر بنانا مناسب معلوم نہیں ہوندا، پر آپ نے اِک توں زیادہ مقامات اُتے ایہہ ورتوں کیتی اے:

انہوں ہور بتیریاں نعمتاں جو اُس دے وچ آئیاں
شوق نبیؐ دے اندر جیہڑیاں گھر وچ بلیٹھ بنائیاں

(صفحہ ۱۳۷)

آپ بڑی کثرت نال مختلف قسم دیاں معلومات بہم پہنچاندے نیں۔
پھلروں توں کراچی تک گڈی دا کرایہ اوس زمانے کی سی۔ فرماندے نیں:

حاجی اکبر شاہ پیارے ٹکٹ اساڈے آندے
ویہہ(۲) روپے تے کجھ آنے لگے دونہہ ٹکٹاں دے

(صفحہ ۲۰)

اُس زمانے وچ معلمی دی فیس سنُ لئو جے کتنی ہندی سی:

پنجاں اُپر پنجاہ روپیا رقم آہی اُس سالے
ہر اک حاجی کولوں جیہڑی لین معلّمی والے

(صفحہ ۲۴)

کراچیوں جدے تک جہاز دا کرایہ:

اِک اِک پاسپورٹ دے کیتے ترن روپے حوالے
پونے دو سو ٹکٹ ہکی دے ترن روپے بھی نالے
(صفحہ ۲۵)

مکے وِچ کپڑے دھوان دا ریٹ وی سُن لئو:

دو دو آنے ہک کپڑے دی مکے وِچ دُھلائی
جیسا کپڑا ہوئے ایسی محنت اوس دی آئی
(صفحہ ۱۵۲)

عرب وِچ ایس دفعہ دُنبے بکرے بہت سستے سَن:

بکرے چھترے دُنبے سَستے آہے اُگے نالوں
چنگے موٹے سپلے ہوئے، سوہنے حد کمالوں
دس باراں نوں دُنبہ جیہڑا ملیا اگلی واری
پنج چھ اَج روپئے اُوس دی قیمت آہی ساری
(صفحہ ۱۷۴)

آپ اپنے کلام وِچ جتھے موقعہ لگے سمیع و غفور خدا دے حضور دعاواں کردے نہیں تھکدے:

ساقی بخش لبالب کر کے خوشیاں دا پیمانہ
جدی مستی پاروں ہو وے مست تمام زمانہ
(صفحہ ۴۷)

بڑا ایک رہزن ہے پہلو میں میرے
شرارت سے اوس کی بچا دے خدایا
ضعیفوں کی ہے تو مدد کرنے والا
میرے ضعف سارے مٹا دے خدایا
بجھے آبِ حیواں سے کیا پیاس میری
مدینہ کا پانی پلا دے خدایا
اگر چوم لوں اُس کے روضہ کی جالی
تو دِل پر بھی نقشہ جما دے خدایا (صفحہ ۲۹)

آیات واحادیث واقوال

قرآن حدیث دے عاشق تے فاضل سن۔ ناممکن سی جے اوہناں ورگا مذہبی آدمی اپنیاں تصنیفاں وچ آیتاں حدیثاں دے حوالے نہ دیندا۔ مدینہ دی زیارت دا پروگرام بنان لگیاں شروع وچ ای فرماندے نیں :

سنیاں میں جو سرور عالمؐ خود فرمان سنایا
کرساں اسیں شفاعت اُس دی جو ساڈے درآیا
نال ایمان زیارت جو کوئی قبر میری دی پاوے
میرے اُپر شفاعت اوس دی خود واجب ہوجاوے

(صفحہ ۴)

نال ای ایہہ حدیث لکھدے نیں مَنْ زَارَ قَبْرِیْ وَجَبَتْ لَہُ الشَّفَاعَتِیْ۔

مسجد نبویؐ دی زیارت کردیاں آنحضرت صلعم دے مکان تے منبر دے وچکارلی جگہ بارے حدیث دا ذکر کردیاں ہویاں فرماندے نیں :

اُسے جاگہ دے حق اندر کہیا نبیؐ سوہارے
جنّت والیاں باغاں وچوں ہے ایہ باغ پیارے

(صفحہ ۷۷)

مدینہ شریف دا مقام دسدیاں ہویاں بے شمار حدیثاں دا مضمون اپنے شعراں وچ بیان کردے نیں مثلاً :

ایہہ اوہ پاک مقام ہے جتھے کرنی ہک نہ کوئی
نال پنجاہ ھزار نیکی دے عین برابر ہوئی

(صفحہ ۲۶۰)

حج دے دوران لڑن والیاں دا تذکرہ کرکے فرماندے نیں جے ایہہ ذکر میں اِس واسطے کیتا اے جے لوک لڑنوں باز رہن۔ بعض تھانویں مسلّمہ بزرگاں دے اقوال توں وی استفادہ کیتا نیں۔

حضرت علیؓ دے اِک مشہور قول وَل اشارہ کردیاں فرماندے نیں :

حضرت علیؓ کہیا میں رب نوں اسے طور پچھاتا
بھن دیوے اوہ قصد ارادے واحد غالب جاتا

(صفحہ ۱۹۴)

ایہہ قول اوس موقعے تے لیائے نیں جدوں اوہناں دے بعض ساتھی اوہناں نوں چھڈ کے اُگے نکل گئے سَن جے پہلا جہاز پھڑ کے جلدی واپس وطن پہنچ جان، پر اوہ جہاز اوہناں دے جڈے آن توں پہلاں روانہ ہو چکیا سی تے اینے چر وچ دِل پذیر ہوری وی نگروں اوہناں دے نال آئیں رَل پئے۔

ادعیہ ماثورہ

حج دے دوران مختلف موقعیاں تے منگیاں جان والیاں معروف دعاواں آپ نے پوریاں دیاں پوریاں درج کر کے اپنے مخصوص انداز وچ ایہناں دا منظوم ترجمہ وی شامل کر دتّا اے۔ کجھ دعاواں دی تفصیل سُن لئو:

ا مدینہ شریف وچ داخل ہون دی دعا۔ (صفحہ ۶۳)
ب مسجدِ نبویؐ وچ داخل ہون دی دعا۔ (صفحہ ۶۷)
ج قبرِ اطہر دے مقابل تے کھلو کے آکھن والا اسلام تے دعا۔ (صفحہ ۹۲ - ۸۵)
د حضرت ابوبکرؓ تے حضرت عمرؓ دیاں قبراں تے پڑھن والیاں دعاواں۔ (صفحہ ۸۹ - ۸۸)
ھ حضرت ابوبکرؓ و حضرت عمرؓ دیاں قبراں دے وچکارلی جگہ تے پڑھن والا اسلام (صفحہ ۹۰)
و مقامِ فاطمہؓ والا اسلام۔ (صفحہ ۹۱)
ز مسجدِ قبا وچ دعا۔ (صفحہ ۱۰۴)
ح حضرت حمزہؓ دی قبر تے منگن والی دعا۔ (صفحہ ۱۰۸)

عربی و فارسی کلام

اُردو کلام دے نمونے پچھے مختلف موقعیاں تے ضمناً آ گئے نیں۔ مناسب معلوم ہندا اے جے گلزارِ مدینہ وچ ٹانویں ٹانویں عربی فارسی کلام نال دِل پذیر ہوراں گلزارِ مدینہ نوں سجایا اے۔

جناب ڈاکٹر وحید قریشی

سسّی پنّوں

ایہہ سندھ تے جنوبی بلوچستان دی لوک کہانی اے۔ ایہدے وچ ایجیہے واقعے نیں جیہڑے سندھ دی مڈھلی تاریخ دا حصہ نیں۔ بھنبھور دے اجاڑ وچ ایہہ دکھانت کہانی ہوئی، جیہدا اخیر عاشق تے معشوق دوہاں دی موت اے۔ ایس واقعے دیاں سچیاں صحیح تفصیلاں تے ایس زمانے دا اندازہ پوری طرح نہیں لگایا جاسکدا۔ پیچ ناں ایہدے ایہہ کہانی کنیاں زباناں تے کنیاں کناں توں نکلی۔ ایس لئی وکھو وکھ زمانے دے شاعراں تے ادیباں ایہدے وادھا گھاٹا کیتا۔ ایس پاروں ضروری اے پئی اصل واقعے دا بہت سارا حصہ ضائع ہو گیا ہووے۔ کہانی جس ویلے لوکاں دی جذباتی تے ذہنی زندگی دا حصہ بن جاندی اے، اوس ویلے اوس نوں ایہہ امید نہیں ہوندی، پئی اصل تاریخ دے گھٹّویں چوکھٹے وچ ای پھسی رہوے۔ وقت دے نال ہولے ہولے ایہہ لوک کہانی بن جاندی اے۔ ایہدے وچ عام لوکاں دیاں سدھراں تے خواہشاں آجاندیاں نیں۔ ایہہ دکھری دکھری سطح تے قومی زندگی نوں پیش کردی اے۔ اوہناں مذہبی جذبیاں تے طاقتاں نوں پیش کردی اے، جیہناں وچوں اک قدم لنگھدی اے تے ایسے مسئلیاں نوں چھوہندی اے، جیہڑے کل جہان دے سلجھے ہوندے نیں۔ سسّی تے پنّوں دا ایہہ وی ایہو کجھ ہویا اے۔ انج لگدا اے کہ مغلاں ویلے ایس کہانی نے ایہہ روپ اختیار کیتا اتے اوس ویلے توں ایہہ ساڈی ثقافت دا حصہ بن گئی اے۔

اپنے پہلے روپ وچ کہانی دسدی اے پئی سسّی اک برہمن کڑی سی جیہڑی پنّوں ناں

۱۔ مضمون پڑھدیاں چیتے رہوے کہ ایہہ مضمون اصل وچ اک مختصر تقریر اے، جیہڑی ڈاکٹر صاحب نے ریڈیو پاکستان لاہور تے کیتی سی۔ (مرتب)

دے مسلمان نال پیار کردی سی۔ کہانی دی اے بھیم سلطاناں دے عہد دیاں بہتیاں کہانیاں وچ عام اے، پر لگدا اے مغلاں ویلے سندھیاں نوں کہانی دا ایہہ روپ چنگا نہیں لگا۔ اوس ویلے تصوف وابست چرچا سی۔ ایس لئی اجیہی فضا وچ مذہب دے ایہو جیہے دی بست پچھ پربت نہیں سی ہوندی۔ اُنج وی مذہبی تنگ نظری زیادہ انسانی شکوک لئی راہ کردی اے۔ پر سسی نوں اک مسلمان عورت وسیا گیا، جیہڑی اک مسلمان بلوچ گبھرو نال پیار کردی اے۔

کہانی دے روپ پھیر وی وکھو وکھ تھاں تے اڈا ڈ۔ والیاں نال بدلدے رہے۔ سندھی اصل نوں مغربی پاکستان دے دوجے لکھن والیاں نے اپنا اپنا روپ دتا۔ بلوچستان دے جام ورک تے ملا فاضل نے ہور کہانی سنائی۔ پنوں دا پیو ہوتی ——— پنجابی لکھن والیاں دا علی ——— اصل سندھی کہانی دا اری اے، جیہدی ذات ہوت سی۔ جس طرح اے آر سی، ٹمپل، نے اپنی تناں جلداں والی کتاب پنجاب دے قصے (THE LEGENDS OF PUNJAB) وچ اشارہ کیتا اے کہ ایہہ بعد دی گل اے کہ ہوتاں دے قبیلے دا اس کہانی نال کوئی تعلق نہیں۔ انج ایہہ کہانی بدلدی رہی۔

اورنگ زیب ویلے ایہہ کہانی ادبی حلقیاں وچ اپڑ گئی۔ اوس ویلے توں کنے ای پنجابی تے فارسی شاعراں نے شعراں وچ ایہنوں لکھیا۔ ایہہ لوک کہانی شاعراں دی ادبی بھیم بن گئی۔ گھٹو گھٹ چھ فارسی شاعراں اپنے لوکاں لئی لکھیا۔ پنجابی دے ۲۴ شاعراں اپنے لوکاں لئی لکھیا۔ سبھ توں پرانا قصہ حافظ برخوردار نے عالمگیر دے زمانے وچ لکھیا۔ ایہدے مگروں جٹ پرکاش (۱۱۳۶ھ) تے اندر جیت منشی (۱۱۴۰ھ) نے ایہو قصہ رچیا۔ ہور مشہور شاعر جیہناں ایہو قصہ لکھیا، اوہ وارث شاہ احمد یار[1]، ہاشم شاہ (۱۱۶۶ھ) تے فضل شاہ (۱۳۰۲ھ) نیں۔

ہاشم شاہ دے قصے نوں سر رچرڈ ٹمپل (۱۸۸۰ء) نے "رومن اردو جرنل" وچ رومن اکھراں وچ چھپوایا تے جون ۱۹۰۰ء وچ اپنی کتاب وچ ایہہ قصہ لکھیا (۱۹۳۸ء)۔ ڈاکٹر لاجونتی نے ایس قصے دا اخیر ایس ذکر تے کیتا کہ ہاشم شاہ نے کس نیت نال ایہہ قصہ لکھیا سی۔ اوہ لکھدی اے:

"ہاشم شاہ دے سسی پنوں وچ اپنے تصوف نوں انج ای بیان کیتا جیویں جامی نے یوسف زلیخا وچ کیتا سی"۔

غرے اوہ ایہہ کہنا چاہوندی اے پئی ایہہ کہانی ہاشم شاہ دے اندر دے صوفیانہ جذبات دا

۱۔ مراد احمد یار مرالوی اے۔ (مرتب)

سچا پرچھاواں نیں۔ ایس قصّے وِچ وی اوہ علاقائی نمائندگی نہیں ہوئی، جیہڑی ہیر رانجھے دے قصّے وِچ بہت اگھڑی ہوئی اے۔ ہیر روح وے تے رانجھا جسم۔ مگر سسّی دے قصّے دا باطنی معنی کوئی نہیں، نہ ایہو جہی اوہدی علاقائی حیثیت اے۔ قصّے وِچ صرف دو ایہو جہیاں تھاواں آؤندیاں نیں، جیتھے صوفیاں لئی دلچسپی ہوسکدی اے۔

(۱) سسّی دی موت دے پہلاں فوق الفطرت عنصر ——— تے

(۲) عاشق دا ٹریجک خاتمہ، جیہدے نال قصّے دا ڈرامائی خاتمہ ہوندا اے۔

جیہڑے دوجے واقعے ایس قصّے وِچ نیں اوہ دوروی راہیں صوفیاں دا مطلب پورا کردے نیں۔ ایہہ حال اوہناں ساریاں صوفی شاعراں نال اے، جیہناں ایہہ قصّہ آپ لکھیا اے۔

اندر جیت منشی نے قصّہ جیویں بیان کیتا اے، مختصر جیہا اوہ قصّہ ایہہ وے۔ اندر جیت دا قصّہ حافظ برخوردار ورگا ای اے، پر کدھرے کدھرے اوہنے زیادہ سچّا یا حقیقی کرن لئی کئی تبدیلیاں کیتیاں نیں۔

بھمبور دے حاکم دے اولاد کوئی نہیں سی۔ اوہ پریشان سی، اوہنے نجومی بلائے۔ نجومیاں دسیا پئی اوہدے گھر کُڑی (سسّی) جمے گی۔ اوہناں ایہہ وی دسیا پئی ایس کُڑی دا کسے نال پیار پے جاوے گا تے خاندان دی بدنامی کرائے گی۔ حاکم نے فیصلہ کیتا کہ کُڑی دے جمدیاں ای اوہنوں مار مکانا اے، پر تقدیر دا لکھیا کجھ ہور سی۔ دائی نے کُڑی بچالئی۔ دائی نے کُڑی نوں لکڑی دے صندوق وِچ رکھیا تے دریا برُد کر دتا۔ اک دھوبی ملک (حافظ برخوردار نے اوہدا ناں عطا لکھیا اے) نے رُڑھدا صندوق ویکھ لیا۔ اوہنے صندوق پھڑیا۔ اوہدے وِچوں کُڑی کڈھی تے اوہنوں اپنی دھی وانگہ پالن لگ پیا۔ اوہ وڈی ہوئی تاں دھوبی دی دھی ای سی۔ کئی دھوبیاں اوہدا رشتہ منگیا، پر اوہنے کوئی نہ قبولیا۔ ہن مشکل پے گئی۔ حافظ برخوردار دے قصّے مطابق فیر نجومی آئے تے اوہناں نے سسّی نوں دسیا کہ اوہ پنّوں نال ویاہ کرے گی۔ ایہہ سن کے تے سسّی پنّوں دے خیال پے گئی تے شہزادے بارے پُچھ پرتیت شروع کر دتّی۔ ایس کم وِچ اوہدے اپنے پیو نے اوہدی مدد کیتی تے اوہدے ذمے پتن تے آن والیاں بیڑیاں دے محصول دی اُگراہی کر دتی۔ پتن تے اک قافلہ کیچ مکران نوں آیا تے ایتھے اوہدی ملاقات پنّوں نال ہوئی۔ گل ایہہ ہوئی کہ سوداگراں نوں قید کر لیا سی تے پنّوں اپنے قبیلے دے لوکاں نوں آزاد کروان آیا سی، پر آپ ای سسّی دے پیار دا قیدی ہوگیا۔ ایتھے اندر جیت قصّے نوں وکھرا موڑ دیندا اے۔ اوہدے کہن موجب بھمبور دے حاکم (سسّی دے پیو) دا ایتھے کوئی کم نہیں۔ اوہ سامنے نہیں آؤندا۔ ہوندا انج اے کہ کیچ مکران نوں اک قافلہ بھمبور آؤندا اے۔ جیتھے سسّی بارے

سبھ کوئی گل کردا اسی۔ قافلے والے مکران رے گئے تے پنوں ایہہ سن کے سسّی نوں ویکھن بھمبور آیا تے ویکھدیاں ای پیار وچ غرق ہوگیا۔ دوہاں وچ خط وکتابت ہوئی تے سسّی دے کہن تے پنوں نے فیر اوہنوں ملن دا چارہ کیتا۔ دھوبی نال اوہ اپنے ای پیشے دا بندہ بنا کے ملایا گیا۔ کجھ چر پچھوں اوہدا ویاہ ہوگیا۔

ایہہ خبر پنوں دے وطن پہنچی۔ حافظ برخوردار دے قصّے مطابق پنوں دے پیو نے پتر نوں سد گھلیا۔ اندرجیت نے پنوں دے پیو دا ذکر نہیں کیتا تے کہندا اے کہ پنوں تے آپلی پیچ دا حاکم سی نے اوہدے رشتہ دار اوہنوں بھمبور توں واپس پیچ لیان لئی گئے سن۔ سسّی پنوں دواں نوں اک نشہ کھوایا گیا۔ پنوں نوں اوہناں کچاوے وچ پایا تے اپنے ملک لے گئے۔ سسّی نوں اوہ پچھے چھڈ گئے۔ اوہ جاگی تے ویکھیا کہ اوہدا پنوں تاں کوئی نہیں تے اوہنے مکران دے بھمبور دے کیھے تھل وچ پنوں نوں لبھنا شروع کیتا پر نہ پنوں دا پتا لگا تے نہ ای اوہدے رشتہ داراں دا کھوہ ملیا۔ راہ وچ اوہنوں اک چھیڑو منڈا ملیا، جیہدی نیت وگڑ گئی۔ سسّی نے بچن لئی اللہ توں دعا منگی تے فیر دالیس طرح ہر قصّے وچ اے) اللہ اوہدی مدد نوں بوہڑیا۔ دھرتی پھٹ گئی تے اوہنے سسّی نوں اپنے اندر چھپا لیا۔ چھیڑو نوں اپنی بھیڑی نیت تے افسوس ہویا تے اوہنے سسّی دی قبر دی دیکھ بھال شروع کر دتی۔

دوجے پاسے پنوں نوں ہوش آیا تاں اوہ پیچ وچ سی۔ اوہ بڑا اگیا وجیا تے اوسے ویلے اوہ بھمبور دل ٹُر پیا۔ تھل وچ اپڑ کے اللہ توں مرن دی دعا منگی۔ اوہدی دعا منظور ہوئی تے زمین نے اوہنوں وی نگل لیا۔ انج ایہہ کہانی ہاواں ہوکیاں تے مکدی اے۔

حافظ برخوردار نے اپنے وڈے کرداراں دے جذبیاں تے خاص توجہ دتی اے۔ اوہنے قصّہ سسّی دی ماں دے بے اولاد ہون دے دکھ توں ای شروع کیتا۔ ویاہ دا حال تے سسّی دے ترلیاں ول اوہنے بہت گھوہ کیتی اے۔ غم دے جذبے تے خیال دے تنیشیاں دے نال حافظ دا قصہ بہت ودھیا اے تے جیہڑے صرف بیان دے گھٹ مزیدار حصّے نیں اوہدے وچ اوہنے لوک اکھان ورتے نیں۔

دوجے پاسے اندرجیت نے ایہہ قصہ بالکل عشقی قصہ سمجھ کے لکھیا اے۔ اوہنے بہت گھوہ ویاہ دے بیان تے کیتی اے تے ایہہ قصہ محمد شاہ بادشاہ ویلے دیاں ویاہ دیاں رسماں دی ڈاڈھی سوہنی تصویر اے۔ اندرجیت نے کہانی نوں بہتا مزیدار تے دل وچ بہن والا بنان لئی ایہدیاں نظر پین آؤن والیاں خرابیاں کڈھ چھڈیاں نیں۔

جناب شہباز ملک

فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی دیاں پہلیاں کتاباں

پنجابی ادب عام کرن دے تناں ذریعیاں راہیں ساڈے تیکر اپڑیا اے۔ پہلا سینہ بہ سینہ دوجا قلمی نسخے تے تیجا چھاپے دی صورت وچ۔

سینہ بہ سینہ اپڑن والے ادب وچ بوہتا کرکے لوک ادب اے جیہڑا سینکڑے سالاں توں لگا آ رہیا اے۔ ایس ادب وچ لوک گیت، اکھان، لوک باتاں، بجھارتاں تے واراں (رزمیہ تے بزمیہ) وغیرہ شامل نیں۔ چھاپے خانے دے آؤن تیکر ایہہ ادب پنجاب دیس وچ عام سی سگوں دوجا ادب ایسے روپ وچ چلدا سی۔ انیہویں صدی دے اخیر تیکر ساڈے ایتھے واراں گون دا عام رواج سی۔ ایہہ واراں عام کرکے ڈھاڈی آپ ای جوڑدے سن تے آپ ای سناندے سن۔ کئی شاعراں دا وی ایہہ یاد کر لیندے سن تے انج ایہہ اِک کولوں دوجے تیکر اپڑدیاں سن۔ جناں چر لوکائی نے سینہ بہ سینہ چلن والے ایس خزانے نوں امانت سمجھ کے اگے ٹوریا، ایہہ محفوظ رہیا۔ پر جدوں ایدھر دھیان ہٹیا ایہہ غیر محفوظ ہو گیا۔ لوکائی دی ایس اہلکس وچھوں ادب دی ایس ٹھاٹھاں ماردی نیں نوں ڈاکا لگ گیا تے سُوجھ بُجھ نفت تے رُلیاں دے ایہہ سُومے سُکنے شروع ہو گئے۔ ایس دَور وچ سینہ بہ سینہ چلدا ایہہ ادب کجھ کتاباں وچ سانبھیا وی گیا۔ جویں رچرڈ ٹمپل دی لیجنڈز آف دی پنجاب ہیر سن دی پنجابی اکھان تے سر ایڈورڈ میکلیگن دی نجابت دی نادر دی وار وغیرہ۔ ایس دے بعد وی اج تیکر اجیہاں ہور کئی کوششاں کیتیاں گئیاں نیں پر پھیر وی ودھیرے طور تے ایہہ سُچے موتی مٹی وچ رل گئے۔ حالی وی کوئی ادبی بندہ جدوں دیس پنجاب دی مٹی چھاندا اے تے ایدے وچوں بتھیرا کجھ رول ای لیندا اے۔

ادب نوں اگے ٹورن دا دوجا ذریعہ ہتھ لکھت اے جیہڑا اگلوں بڑا قدیم اے۔ ہتھ لکھتی کتاباں دی ریت ودھیری پرانی اے۔

پرانے زمانے وچ مٹی دیاں سلاں تے لکیراں مار کے اوہناں نوں اگ نے پکا لیا جاندا سی تے انج اپنیاں یادداشتاں محفوظ کیتیاں جاندیاں سن۔ سر آگسٹن ہنری نے نینوا دی کھدائی ویلے ۱۸۵۲ء وچ شہنشاہ اشورنی پال (۶۶۸ - ۶۲۸ قبل مسیح) دا اک کتب خانہ دریافت کیتا سی۔ ایہہ مٹی دیاں تختیاں نیں نے برٹش میوزیم وچ موجود نیں[1]۔ انج ای اشوک دے کئی کتبے وی ملے نیں جیہڑے پشاور دے عجائب گھر وچ موجود نیں۔ کجھ زمانہ اوہ وی سی جدوں کپڑے، چمڑے یاں لکڑی تے لکھیا جاندا سی پھیر جدوں کاغذ ایجاد ہویا تے ایہدے تے لکھ کے کتاب دا روپ بنیا تے یادداشتاں نوں انج محفوظ کیتا جان لگ پیا۔ ایہدے وچ نت نویاں کاڈھاں نکلدیاں رہیاں۔ ہر ملک تے ہر خطے وچ کتاباں لکھ کے محفوظ کیتیاں گئیاں۔

عباسیاں دے دور وچ جدوں کہ کاغذ ایجاد ہو چکیا سی۔ نالے معاشرتی ترقی وی کھنڈ چکی سی۔ نے تعلیم وی عام ہو گئی سی۔ کتاب سازی نے اک خاص اہمیت حاصل کر لئی سی۔ ایس دور وچ ایس نوں وَرّاقت آکھیا جاندا سی جس وچ کتاباں دی نقل، ترجمہ، جلد سازی تے ایہناں نوں ویچناں شامل سی۔ کتاب بنان دی تمام صورت انج ہوندی سی کہ کوئی مصنف لیکچر یا انگوں بولدا جاندا سی تے تیز کاتب لکھدے جاندے سن۔ پھیر ایہہ مسودے آپو وچ رلا کے مصنف دے مسودے نال مقابلہ کر کے درست کیتے جاندے سن تے کتاب تیار ہو جاندی سی تے بازار وچ آجاندی سی[2]۔

مسلمان جدوں برصغیر وچ آئے ایتھے برہمنی ______ دے مختلف رسم الخط جو بن ______ دی ریت سی۔ مسلماناں ایتھوں دی زبان تے کلچر نوں متاثر کیتا۔ عربی فارسی زبان دے رسم الخط ایتھے آئے۔ مسلماناں دی زبان نال سندھ تے پنجاب وچ بولی جان والی زبان نال رل کے اک نتارویں صورت وچ ابھری ایس زبان نوں عربی فارسی رسم الخط وچ ایس زبان دیاں نویاں آوازاں دیاں علامتاں دے وادھے نال لکھیا گیا۔ ایہہ نواں رسم الخط سی جیہڑا نسخ تے نستعلیق دوناں ڈھنگاں وچ لکھیا گیا۔ مسلمان بادشاہواں نے علم تے ادب دی سرپرستی کیتی۔ کتب خانے بنائے۔ تے انج ہتھ لکھی کتاباں دے روپ وچ ادب محفوظ ہویا۔

۱۔ محمد اسحاق صدیقی: فنِ تحریر کی تاریخ، علی گڑھ۔ ۱۹۶۲ء صفحہ ۱۱۹

ZA-UD-DIN, M: MOSLEM CALLIGRAPHY, CALCUTTA 1930, P:27

پنجابی ادب دی سب توں پرانی لکھت وِچ محفوظ ہوئی شکل سانوں حضرت باوا فرید شکر گنج دے شلوکاں دی صورت وِچ لبھدی اے۔ ایہہ گل کہ ایہہ شلوک سانوں گورو گرنتھ راہیں لبھدے نیں، چھڈ وی دیئے تاں وی باوا صاحب دے تن شلوک گرنتھ توں وی پہلاں ۱۵۶۱ء وِچ شیخ عبدالوحید ابراہیم دی لکھی کتاب "سبعہ سنابل" وِچوں لبھ جاندے نیں۔ جنہاں وِچوں اِک انج اے:

مُنڈاں منڈ منڈائیاں سِر منڈے کیا ہوئے
کتن بھیڈاں مُنیاں سورگ نہ لدھی کوئے (1)

برصغیر وِچ کتاباں دے لکھن تے نقل کر کے محفوظ کرنا یاں بازار وِچ لیون دا معیار اوہ نہیں سی جیہڑا اوہدے مسلمان ملکاں وِچ سی۔ ایتھے اِک تے تعلیم عام نہیں سی دوجے عام ادب سینہ بہ سینہ ای چلدا سی کسے کوئی چیز لکھی ڈاہڈی سرائی تے یاد کر لئی تے سنتھاں مجلساں وِچ سناندا رہیا یاں شاعر نے لکھ کے اِک نسخہ تیار کر لیا تے عام کر کے لوکاں نوں زبانی سناندا رہیا یاں پوتھا ہویا تے کسے شوقین نے کاتب بٹھا کے مصنف دے نسخے توں تیار کرا لئے۔ زیادہ تر کتاباں شاہی کتب خانیاں لئی تیار کیتیاں جاندیاں سن تے تمام بندیاں دی اوہناں تیکر رسائی نہیں سی ہوندی۔ ہولی ہولی جیویں جیویں تعلیم ودھدی گئی۔ کتاباں پڑھن تے محفوظ کرن دا شوق وی ودھدا گیا۔ کتاباں دے نسخے بڑے پیار تے شوق نال کئیاں کئیاں رنگاں وِچ تیار کیتے جاندے سن۔ ہولی ہولی ایس نے کاروبار دی شکل اختیار کر لئی جیہڑا ادب ایس ذریعے نال ساڈے تیکر اپڑیا اوہ اوس ذریعے نالوں کجھ محفوظ سی جنہوں اسی سینہ بہ سینہ آکھیا اے۔

سب نالوں محفوظ ذریعہ چھاپہ خانے دی ایجاد نال ہوند وِچ آیا۔ جدوں کتاباں نوں چھاپیا جان لگ پیا۔ انج اِک تے کتاب چھیتی تیار کر لئی جاندی دوجے ایہدیاں کاپیاں وڈھیری گنتی وِچ حاصل ہو جاندیاں سن تے انج کتاب تیکر زیادہ لوکاں دی پہنچ ممکن ہو گئی۔ اِنج ادب دے ضائع ہون دا امکان گھٹ گیا۔ ہُن سوال پُنگردا اے کہ چھاپے خانے دے برصغیر وِچ آؤن نال ایس نے پنجابی دے کِس قسم دے ادب نوں محفوظ کیتا تے اوہ کیہڑیاں کتاباں سن جیہڑیاں پہلو پہل چھاپے چڑھیاں۔ ایس گل دا کھوج لان لئی ایہہ ضروری جاپدا اے کہ پہلاں ایس گل دا نتارا کیتا جائے کہ برصغیر وِچ چھاپہ خانہ کدوں آیا تے پھر ایہہ کہ ایس

1- KHALIK NIZAM THE LIFE AND LINES OF FARIDUD DIN SHAKAR GANG, ALI GARD, P,

نے پنجاب وچ کدوں پیر دھریا جدوں اسی ایس گل دا نتارا کرلاں گے تے پھیر ساڈے لئی ایہہ گل سوکھی ہوجائے گی کہ اسی پہلیاں چھپیاں پنجابی کتاباں دا کھرا کھوج کڈھ سکیئے۔

برصغیر وچ چھاپہ خانہ پہلو پہل پرتگالی لیائے۔ ولندیزی مبلغاں ڈچ مشنیری نے مدراس وچ لوہے دی ٹائپ دے حرفاں دے چھاپے خانے قائم کیتے۔ ایہہ ٹائپ رومی رسم الخط سی[1]۔ پھیر انگریزاں دی ایسٹ انڈیا کمپنی نے شروع شروع وچ اپنے انتظام لئی اخبار کڈھے رسالہ اردو ۱۹۳۵ء وچ مولانا عبدالرزاق ارشد نے ہفتہ وار انگریزی اخبار انڈین گزیٹ دے جاری ہون دا سن ۱۷۲۴ء دسیا اے پر تمہید وچ ایہہ من دے نیں کہ ایس اخبار توں پہلاں ہور اخبار موجود سن جنہاں دی غلط روش پاروں کمپنی اوہناں دے ایڈیٹراں نوں سزا وی دیندی سی تے ولیں نکالا وی دے دیندی سی[2]۔ ہُن جے ۱۷۲۴ء نوں لے لیئے تاں برصغیر وچ چھپیاں چیزاں ملن دا سماں اٹھارویں صدی دا شروع بنیا۔

پادری ولیم کیسری برصغیر وچ اٹھارویں صدی دے آخری دھاکے وچ آیا۔ (۹۳-۱۷۹۲ء) ایس زمانے تیکر ایتھوں دی کسے زبان وچ حالی تیکر کوئی کتاب نہیں سی چھپی[3]۔ ولیم کیسری نے فارسی ٹائپ ۱۸۰۶ء وچ منگوایا تے ۱۸۰۷ء تیکر گورمکھی ٹائپ حالی تیکر اوہدے کول نہیں سی اپڑیا جویں کہ اوہ ۱۸۰۷ء وچ ایس بارے اپنیاں آدکڑاں انج بیان کردا اے:

> "ہُن ساڈوں تناں زباناں دے ٹائپ دی لوڑ اے اک برمی، دوجا تلنگی (تلگو) تے تیجا گورمکھی سکھاں دی زبان تے پھیر جدوں چینی زبان دا ٹائپ مکمل ہو جائے گا تے ساڈا کم ختم ہو جائے گا۔ پچھلے سال سانوں تہاڈے ولوں اک نہایت عمدہ فارسی ٹائپ دا مجموعہ ملیا۔"[4]

ایس سمے تیکر بھانویں کلکتے وچ تے ولیم کیسری کول فارسی ٹائپ موجود سی پر ایس گل دا ایس زمانے وچ کتے وی پتہ نہیں لگدا کہ کوئی پنجابی کتاب فارسی رسم الخط وچ چھپی ہووے تے گورمکھی ٹائپ ایس ویلے تیکر اوہناں کول اپڑی ای نہیں سی۔ ہاں اینا پتہ لگدا اے کہ جدوں ۱۸۱۲ء وچ سیرامپور دے

۱- امداد صابری: فرنگیوں کا جال، دہلی صفحہ ۶۰

۲- امداد صابری: تاریخ صحافت اردو، ج ۱، ۱۹۵۳ء صفحہ ۳۲

۳- ایس۔ ایم۔ سنگھ: ولیم کیسری کی سوانح عمری (اردو) ۱۹۷۰ء صفحہ ۲۱۶

۴- ایضاً صفحہ ۲۲۴

پریس وچ اگ لگی تے ایس وچ سڑن والیاں مسوّدیاں وچوں پنجابی گرامر دی سی جیہدے بوہتے جزو سڑ گئے"[1]

ایس دا مطلب ایہہ اے کہ ایس دور وچ ولیم کیسری دے انتظام ہیٹھ پنجابی کتاباں چھاپن دے سربندھ ہو رہے سن۔ ایسے زمانے وچ کلکتے وچ دلزلی دے فورٹ ولیم کالج تے کم شروع کیتا جس وچ مشرقی زباناں نوں پڑھان دا سربندھ کیتا گیا۔ ایس توں اڈ ایہناں زباناں وچ ترجمے دے کم نوں باقاعدہ رُوپ دتا گیا[2]" تے اوڑک ۱۸۱۵ء وچ ولیم کیسری نے پنجابی دی مکمل بائبل گورمکھی اکھراں وچ چھاپ دتی۔ ایس کتاب دا سارے ہندوستان دے سکھاں وچ بڑا اچرچا ہویا[3]"

ایدھر ۱۸۱۳ء وچ دلّی وچ مطبع عبدالرحمٰن قائم ہویا جیہڑا اُردو پریس سی۔ ایہہ مطبع حوض قاضی تے کوچہ تاراچند وچ غلام محیّ الدین خاں دے مکان نگی قادر علی سوداگر وچ سی[4]"

ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں برصغیر دے اڈ اڈ علاقیاں وچوں وڈیری گنتی وچ اخبار نکلن لگ پئے سن۔ جیہڑے فارسی انگریزی تے منقامی زباناں وچ سن۔ جویں ڈرک درپن تے سماچار درپن (۱۸۱۸ء بنگالی وچ[5]" سماچار درپن مشینری دا پرچار کرن والا اخبار سی۔ جس دے جواب وچ سمباد کمودی (۱۸۲۱ء) وچ جاری ہویا۔ جس وچ ہندو دھرم دی وڈھپ بیان کیتی جاندی سی[6]"

فارسی دا اخبار جامِ جہاں نما (۱۸۲۲ء[7]" شمس الاخبار کلکتہ (۱۸۲۳ء[8]" آئینہ سکندر کلکتہ (۱۸۳۳ء[9]" تے لدھیانہ اخبار جیہدے ۲۱ دسمبر ۱۸۳۶ء دے پرچے دا نمبر ۱۰۵ اے ستے ایہہ

۱۔ ایس۔ ایم۔ سنگھ، ولیم کیسری کی سوانح عمری، لاہور۔ صفحہ ۲۶۰

۲۔ ایضاً صفحہ ۱۹۵

۳۔ ایضاً صفحہ ۲۴۹

۴۔ امداد صابری؛ تاریخ صحافتِ اُردو، ۱۹۵۳ء صفحہ

۵۔ ایضاً صفحہ ۵۰

۶۔ ایضاً صفحہ ۵۰

۷۔ امداد صابری، تاریخ صحافتِ اُردو، ۱۹۵۳ء صفحہ ۵۲

۸۔ ایضاً صفحہ ۵۲

۹۔ ایضاً صفحہ ۸۸

ہفتہ وار سی۔ ایس حساب نال ایس دے جاری ہون دا سن ۱۸۳۴ء بن دا اے۔ ایہہ اخبار امریکن مشن پریس لدھیانے وچ چھپدا سی تے ایسے دا ترجمان سی(۱)۔ اُردو دا پہلا اخبار "سید الاخبار" دسیا جاندا اے جیہڑا ۱۸۳۷ء وچ دلی توں نکلیا۔ ایس اخبار نوں سرسید دے وڈے بھرا ایڈٹ کردے سن(۲)۔ ایدوں اگے ٹریئے تے ۱۸۵۰ء وچ کوہِ نور لاہور(۳)، تے گلزار پنجاب گوجرانوالہ(۴) نوں نکلے تے پھیر ۱۸۵۱ء وچ نور رو، اعلیٰ نور لدھیانیوں جاری ہویا(۵)۔

ایہناں اخباراں دی بھرمار دے نال نال ہُن ویاد پریس وی لگن لگ پئے سن۔ محمد عتیق صدیقی دی کتاب "صُوبہ شمالی کے اخبارات و مطبوعات" سال سنہ ۱۸۴۸ء توں ۱۸۵۲ء تیکر دے چھاپے خانیاں تے کتاباں بارے بھرویں واقفی مہیا کردی اے۔ ایس دا صفحہ ۲۳ ویکھو سال سنہ ۱۸۴۹ء ۱۸۴۸ء وچ جیہڑے ۱۳ چھاپے خانے سن۔ اوہناں وچوں تن پچھلے سال ۱۸۴۸ء بند ہو گئے۔ پر ایس وچالے نوں نویں چھاپے خانے قائم ہوئے۔

بند ہون والے : ۲ دلی ، ۱ آگرہ

قائم ہون والے : ۳ آگرہ + ۱ لاہور + ۲ بنارس + ۱ میرٹھ + ۱ اندور + ۱ کانپور = کُل باراں

سال سنہ ۱۸۵۲ء بارے صفحہ ۳۲ تے ایہناں چھاپے خانیاں وچ چھپیاں کتاباں دی کُل گنتی دا ویروا انج ملدا اے :

"۱۸۵۰ء توں ۱۸۵۲ء تیکر شائع ہون والیاں وکیاں کتاباں دی گنتی"

۱۸۵۰ء	وچ	۱۳۶ کتاباں دے	۲۴۰۰ء	نسخے چھپے
۱۸۵۱ء	وچ	۱۳۶ کتاباں دے	۵۰۴۴۴	نسخے چھپے
۱۸۵۲ء	وچ	۱۲۹ کتاباں دے	۸۲۴۵۰	نسخے چھپے

۱۔ امداد صابری : تاریخ اردو صحافت ، ۱۹۵۳ء صفحہ ۹۲

(2) PHOOL CHAND : URDU JOURNALISAM IN THE PANJABS, JOURNAL OF PANJABS UNIVERSITY HISTORICAL SOCIETY, VOL. II, PART. I PP1-96

۳۔ امداد صابری : تاریخ اُردو صحافت ، ۱۹۵۳ء صفحہ ۲۲۷

۴۔ ایضاً صفحہ ۲۵۔

۵۔ ایضاً صفحہ ۲۵۳

صفحہ ۳۳ سال سنہ ۱۸۵۳ء دی رپورٹ انج اے:

"ایس سال چھاپے خانیاں دی گنتی ۴۰ ہو گئی۔ چالیہاں وچوں ۵ نویں چھاپے خانے نیں۔ جیہڑے ایسے سال ہوند وچ آئے تے ۹ پرانے چھاپے خانے بند وی ہو گئے۔"

انجیلاں نے چھاپے خانیاں دے ایہناں ویرویاں توں پتہ لگدا اے کہ انیہویں صدی دے پہلے پنجاہٹھواں ورہیاں وچ برصغیر وچ چھاپہ خانہ نہ نرا آچکیا سی سگوں چھاپے خانیاں وچ کتاباں وی دھڑا دھڑ چھپن ڈہیہ پئیاں سن۔

ہُن کتاباں چھپن دے ایس مُڈھلے وَدر وچ پنجابی کتاباں دا کھرا کھوج لبھن دی کوشش کرنے آں۔ جویں کہ پچھے عرض کیتا جا چکیا اے کہ سب توں پہلاں ولیم کیسری دے انتظام ہیٹھ پنجابی دی بائبل چھپ کے سامنے آئی ایہہ ۱۸۱۵ء دا سنہ اے پر ایہہ گورمکھی اکھراں وچ سی۔ ایہہ گل وی پچھے کیتی جا چکی اے کہ برصغیر وچ پریس، عیسائی مشنریاں نے لیاندا تے پہلے پہل ایہناں نے اس عیسائیت دے پرچار لئی مقدس کتاباں دے ترجمے تے نکے نکے ٹریکٹ چھاپے۔ ۱۸۸۶ء وچ پنجاب ریلجس بُک سوسائٹی لاہور ولوں ایہناں عیسائی مشنریاں وچ شروع توں ۱۸۸۶ء تیکر چھاپے جان والے لٹریچر دی اِک ویروے بھری کیٹیلاگ چھاپی گئی جس وچ اُردو تے پنجاب دیاں مختلف زباناں وچ چھاپیاں گئیاں کتاباں دی دس پائی گئی۔ ایس کتاب دا پورا ناں اے:

A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF URDU CHRISTIAN LITRETURE WITH A REVIEW OFTHE SAME AND A SUPPLEMENTRY CATALOGUE OF CHRISTIAN PUBLICATION IN THE OTHER LANGUAGES OF THE PANJABS

BY

REV. H-W. WEITHRECHT-PH.P

ایس کتاب وچ گھٹ وگھٹ ۱۵ پبلشراں دیاں شائع کیتیاں کتاباں دی دس پائی گئی اے کتاب دے صفحہ ۶۰ تے پنجابی کتاباں دی پوری فہرست لبھدی اے۔ جیہدے وچ کتاباں دی کُل گنتی تقریباً ۱۱۲ اے۔

کتاب دے شروع وچ اِک نوٹ مِلدا اے۔ جس وچ دسیا گیا اے کہ جے کسے کتاب دے اُتے

رسم الخط دا کوئی نشان تسی نہ ویکھو تے ایس کتاب نوں فارسی رسم الخط وِچ چھپی کتاب جانو، ایس حساب نال صفحہ ۶۷ دیاں ساریاں کتاباں ایسی لئی فارسی رسم الخط وِچ گِنیاں جان گیاں کہ اینہاں وے نال کسے دی رسم الخط دا نشان نہیں ملدا۔

کتاب وِچ شامل پنجابی کتاباں دے چھاپے دے سناں ول نظر ماریئے تے سبھ توں پہلاں چھپی کتاب ۱۸۲۱ء دی لبھدی اے جس دا ناں اے "ایدیش پتری" ایہہ کتاب کپتان لوول پولیٹیکل ایجنٹ لکھنؤ دے اردو ٹریکٹ "نصیحت نامہ" دا پنجابی ترجمہ اے۔ جس نوں پادری جے نیوٹن نے پنجابی وِچ ڈھالیا، کتاب فرسٹ الٰہ آباد مشن وِچ چھپی۔ ۹۵ صفحے دی ایس کتاب وِچ اخلاقی گلاں تے دینی سچائیاں بیان کیتیاں گیاں نیں تے ایہہ مسیحی پرچار دے سلسلے وِچ لکھی گئی۔

انیہویں صدی دے پہلے ادھ یعنی ۱۸۵۰ء تیکر تے صرف ایہو اکو کتاب لبھدی اے ایس توں مگروں عیسائی مشنریاں دی چھپے وسی کتاب نوں اڈ محمد عتیق صدیقی دی کتاب "صوبہ شمالی و مغربی کے اخبارات و مطبوعات" وڈا وڈا ذریعہ اے جیہڑا پنجابی وِچ چھپیاں کتاباں دی دس پاندا اے۔ ایس دے ویروے وِچ سنہ ۱۸۵۱ء تے ۱۸۵۳ء ایس سلسلے وِچ ویکھن یوگ نیں۔

سال سنہ ۱۸۵۱ء وِچ مطبع نور د، اعلی نور لدھیانے نے پنجابی کتاب "نجات المومنین" چھاپی (۱)

سال سنہ ۱۸۵۳ء وِچ تِن کتاباں چھاپیاں گیاں۔ مطبع مصطفائی دہلی وِچ کتاب نفی الصلوٰۃ (۲) مطبع کوہ نور لاہور وِچ پنجابی جنتری چھاپی گئی (۳) تے دختر کشی دی رسم دے خلاف کتاب کنز کوش چھپی (۴)۔

ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ ۱۸۵۱ء وِچ اک کتاب تے ۱۸۵۲ء وِچ تِن کتاباں دے چھپن دی پکی پیڈی شہادت موجود اے تے ۱۸۵۲ء وِچ ای کپتان سٹار کی نے انگریزی پنجابی ڈکشنری تیار کیتی۔ ۱۸۵۴ء وِچ لدھیانہ مشن نے اک لغت چھاپی تے ہندی دی اک ڈکشنری فارسی حرفاں وِچ تیار کیتی (۵)۔ پھر الٰہ آباد مشن ولوں کتاب عیسیٰ نخالنک دی موت ۱۸۵۶ء وِچ چھاپی گئی۔ ۴۸ صفحے دی ایس کتاب وِچ حضرت عیسیٰ

۱۔ محمد عتیق صدیقی: صوبہ شمالی و مغربی کے اخبارات و مطبوعات، علی گڑھ ۱۹۶۲ء صفحہ ۲۱۹

۲۔ ایضاً ایضاً ایضاً صفحہ ۱۹۸

۳۔ ایضاً ایضاً ایضاً صفحہ ۲۱۶

۴۔ ایضاً ایضاً ایضاً صفحہ ۳۶

۵۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، جلد ۱۲ صفحہ ۲۹۶

دے پھڑے جان تے پھر اوہناں دی موت دا ذکر اے[1]۔ ۱۸۵۷ء وچ میر محمد جان دی کتاب جنگ نامہ بون لاہوروں چھپی[2]۔ ۱۸۶۰ء وچ دو کتاباں دا کھرا کھوج لبھدا اے۔ پہلی کتاب اے عیسوی مسافر تیجا ایڈیشن جیہڑی الٰہ آباد مشن نے شائع کیتی۔ ۴۴ صفحے دی ایس کتاب وچ یاترا دا ذکر اے[3] ایسے سن وچ چھپی دوجی کتاب اے سی حرفی نور محمد چشتی[4] ایس کتاب دے ۱۹۱۸ء دے ایڈیشن جیہدے نال "مقام عبرت" اے ایہدے وچ لکھیا اے کہ ایہہ کتاب سب توں پہلاں ۱۸۶۰ء وچ —— پریس نوں چھپی سی۔ ایہہ کتاب کربلا دے واقعے بارے اے۔ ایہدوں اگے ٹریئے تے ۱۸۶۲ء وچ کتاب "بیناؤں اور دیا" لدھیانہ مشن نے چھاپی۔ ۲۰ صفحے دی ایس کتاب دا موضوع مسیحی پرچار اے تے ایہدے وچ انصاف تے مہربانی بارے گل بات کیتی گئی اے۔ ایسے ای سن وچ جس ہور کتاب دا کھوج لبھا اے اوہدا ناں اے "انواع بارک اللہ" ایہہ کتاب حافظ محمد بارک اللہ دی لکھی اے تے اسلامی فقہ دے موضوع تے اے[5] ایہہ کتاب بعد وچ کئی واری چھپی۔

ہُن تیکر جنہاں دی کتاباں دا ذکر کیتا گیا اے۔ اوہناں دے چھپن دیاں صرف تھاہ تاں ای لبھدیاں نیں۔ مطلب ایہہ اے کہ ۱۸۲۱ء توں لے کے ۱۸۶۲ء تیکر لگاتار پنجابی کتاباں چھپیاں پر ایہہ جسمانی رُوپ وچ حالی تورڑی نہیں ویکھیاں جا سکیاں۔ جسمانی رُوپ وچ ۱۸۶۴ء دیاں اِک جھٹکے تن کتاباں مل گئیاں نیں، جنہاں دا ایتھے ویروا پایا جاندا اے۔

پہلی کتاب اے "پکی روٹی دکلاں" ایہہ کتاب نثر دی اے تے مولوی محمد دین دی لکھی ہوئی اے۔ جیویں کہ کتاب دے چھپیکر نے لکھیا اے :

1- REV. H.V. WEITHECHT: A DESCRIPTIVE CATALOGUE -- P. 62

۲- ایہہ کتاب پنجاب پبلک لائبریری دے ڈمپ وچوں نکلیاں کتاباں دی فہرست وچ موجود اے پر اونج نہیں ویکھی جا سکی۔

3- REV. H.V. WEITHECHT: A DESCRIPTIVE CATALOGUE - P 66

۴- مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور صفحہ ۱۸۲

۵- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، صفحہ ۳۳، ایتھے ہجری سن ۱۲۸۰ھ تے عیسوی ۱۸۶۴ء دتا اے۔ جیہڑا ۱۸۶۳ء بن دا اے۔

حمد خدا صلوٰۃ سلام پکّی روٹی ہوئی تمام
مولوی محمد دین رسالہ جوڑیا کیتا بہت کشالہ
سال چھپن دا اُس نوں یار پکّی روٹی ہوئی تیار

"پکی روٹی ہوئی تیار" وچوں ابجد دے حساب نال ہجری دا سن ۱۲۸۱ھ نکلدا اے، جیہڑا ۱۸۶۴ء دے مطابق اے۔ ہجری دا ایہہ سن کتاب دے متھے تے وی موجود اے۔ کتاب دے آخر تے مصنف ولوں کتاب بغیر اجازت نہ چھاپن دی پکّی اے۔ جیہدے توں پتہ لگدا اے کہ مصنف جیاتت سی۔ مصنف دے تھاں ٹکانے بارے کتاب دے متھے تے مصنف دے ناں دے نال لفظ "جوہر کانے" اُڑ ندا اے۔ جیہڑا جوہڑ کانہ سمجھیا جا سکدا اے۔ ایہہ کتاب مطبع ناصری شاہدرہ ضلع میرٹھ توں چھپی۔ فقہ دی ایہہ کتاب نسخ خط وچ کتابت ہوئی اے۔ کتاب دا شروع انج اے۔

"الحمدُ للہ ربِّ العٰلمین تمامی صفت وثناء واسطے اللہ تعالےٰ دے اجیہا اللہ تعالےٰ جے پالن والا جہان دا ہے۔ والعاقبۃُ للمتّقین، اتے بھلائی اگلے جہان دے واسطے پرہیزگاراں دے۔ والصلوٰۃ والسلام علیٰ رسولہٖ محمدٍ وّآلہٖ اجمعین ط تے درود اتے رحمت نازل ہووے اُتے رسول اُس دے جو ناؤں اُس دا محمد اے اتے اللہ اوس دے سارے دے۔ جیکو پچھے کوئی شخص رکن حکم ایمان دے اتے نماز دے اتے شرطاں اتے صفتیں ایمان دیاں نہ جانے نماز اتے روزہ اتے ہور بندگی اتے ذبحہ اوس دا درست اے یا ناہ آکھ درست نہیں۔"

انج ای "جے کو پچھے........ توں آکھ" دے ڈھنگ وچ فقہ دے وڈیرے مسئلے مسلسل بیان کیتے گئے نیں۔ حاشیہ فارسی نثر وچ اے۔

ایہہ کتاب اقبال صلاح الدین ہوراں دی لائبریری وچ موجود اے۔ ایسے کتاب دا اِک ہور نسخہ جس نے چھاپے دا سنہ ۱۲۹۱ھ بمطابق ۱۸۷۴ء اے۔ میں سبطِ حسن ضیغم ہوراں دی لائبریری وچ ڈٹھا اے۔ ایس دے مندرجات شروع تے آخر سگواں پہلے نسخے نال رلدا اے۔ ایہہ ایڈیشن چراغ الدین، سراج الدین کتب فروش بازار کشمیری لاہور نے شائع کیتا۔ دوواں نسخیاں دے صفحے ۹۶ نیں۔

سنہ ۱۸۶۴ء وچ چھپی دُوجی ہتھ لگی کتاب دا ناں اے۔ "جامع الوجوہات" فقہ دے موضوع تے ایہہ منظوم کتاب خوجہ نور محمد دی تصنیف اے جویں کہ آخر تے آدندا اے:

خادم خوجہ نور محمد آکھی ایہہ تصنیف

ایس کتاب دے کُل سولاں باب نیں۔ جنہاں وِچ فرض وضو، تکبیر تحریمہ، رکوع وسجدہ، بندیاں نے زنانیاں دے کفن بارے، نماز جنازہ بارے، عید فطر بارے، غسل بارے، عیادت بارے تے عورتاں دے حق مہر بارے بیان درج نیں جویں:

نکاح بی بی حوا دا آدم پڑھیا جبرائیل — وِچ بہشتاں خانہ ایہی مسئلہ ہے بے قیل

نال زبانی قدرت کہیا اللہ آدم تائیں — مہر حوا دا ادا کریں تائیں ہتھ توں لائیں

آدم کہیا اللہ تائیں حاضر ناہیں کجھ — مہر ایس دا کتھوں دیواں مسئلہ اینویں بجھ

اللہ کہیا آدم تائیں پڑھ درود دہ بار — محمدؐ اُتے بھیج کر ایہہ دلنتے اینویں شمار

حاشیہ فارسی نثر وِچ اے۔ کتاب دی تصحیح تے تنقیح مولوی شمس الدین نے کیتی اے تے مولوی عمر الدین گجراتی دی فرمائش تے مطبع کارپس پریس نوں چھپی آے۔ ایس دے کُل صفحے ۱۶ انہیں۔ ایہہ کتاب وی اقبال صلاح الدین ہوراں دی لائبریری وِچ موجود اے۔

سنہ ۱۸۶۴ء وِچ چھپی۔ اک ہور کتاب مقبل دا قصہ امامین اے۔ ایہہ کربلا نامہ مطبع ہوپ لاہور وِچ چھپیا، ۵۸ صفحے دی ایہہ کتاب راقم دی لائبریری وِچ موجود اے۔ ایہہ نسخہ بعد دے چھپیاں نسخیاں نالوں صحت دے لحاظ نال ودھیر چنگا۔

۱۸۶۵ء دیاں چھپیاں دو کتاباں میری نظروں گزریاں نیں۔ پہلی کتاب ہوپ پریس وچوں چھپی ہیر وارث شاہ اے۔ ایس دے پہلے صفحے دا عکس پنجابی دے ماہنامہ "پنج دریا" وارث دا دے صفحہ ۱۳ تے چھاپیا گیا اے۔ ایہہ کتاب پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور دی لائبریری وِچ موجود اے۔ ایسے سن دی دُوجی چھپی کتاب حکیم نتھو شاہ درویش لاہوری "دار الشفاء" اے جنہوں ایہہ مان حاصل اے کہ پنجاب پبلک لائبریری لاہور وِچ رجسٹرڈ ہون والیاں کتاباں وچوں پہلا نمبر ایس نوں لگا۔ ایہہ طب دے موضوع تے مشہور کتاب اے تے ایس دے کئی ایڈیشن چھپے ملدے نیں۔

۱۸۶۵ء وِچ چھپی "پوتھی جیپ" دا ذکر گریئرسن نے اپنے لنگوسٹک سروے وِچ کیتا اے۔

۱۸۶۶ء وِچ لدھیانیوں پادری جے نیوٹن دی کتاب "دھرم شیلک وچوں تواریخ دیاں ٹھیٹھ گلاں دی پوتھی" چھپی۔ ایہہ ایس کتاب دا دُوجا ایڈیشن سی ایس وِچ بائبل دیاں کہانیاں بیان کیتیاں گئیاں نیں[1]۔

۱۸۶۷ء وِچ چھپی کتاب "مجموعہ زبدۃ الفقہ مسائل شرعی ذبیحہ نامہ (ہندی)" سبط حسن ضیغم ہوراں دی

1- REV-H-V-WEITHECHT: A DESCRIPTIVE CATAOGUE -- P 70

لائبریری وچ موجود اے۔ ایہہ کتاب میاں چراغ الدین سراج الدین تاجران کتب کشمیری بازار لاہور ولوں شائع کیتی گئی تے وکٹوریہ پریس لاہور وں چھپی۔ ۲۳ صفحے دی ایہہ کتاب اصل وچ تناں مختلف کتاباں دا مجموعہ اے۔ جنہاں دے لکھن والے وی مختلف نیں۔ تناں کتاباں دا موضوع اسلامی فقہ اے پہلی کتاب زبدۃ الفقہ ۱ صفحے تیکر جاندی اے۔ جس دے لکھاری مولوی غلام محی الدین نیں۔ جیویں کہ شروع وچ ای نعتِ رسولؐ وچ آؤندا اے:

لکھ درود رسولؐ نوں آل اصحاب تمام
کہے مسائل محی الدین اللہ کرے تمام

تے آخر تے آؤندا اے:

ربا محی الدین نوں فضلوں کریں مغفور
گرچہ تیری خدمتوں نٹھا پھرے دا دُور

کتاب دے سرناویں فارسی وچ نیں تے ایہدے وچ ارکان ایمان، فرض وضو، تیمم، غسل، نماز تے روزے دے مسئلے درج نیں۔

دُوجی کتاب صفحہ ۱ توں ۲۳ تیکر جاندی اے تے ایس دا ناں اے "مسائل شرعی" ایس دے لکھاری داناں موسیٰ اے جیہڑا شروع وچ ای انج آؤندا اے:

آکھے موسیٰ عبد الہی دین مسائل شرعی
نفع لئی کل مومن پڑھکے مسئلے اصلی فرعی

ایس رسالے وچ خاموشی دے فائدے، بیہودہ کلام دی نکھیدی، گناہ غیبت، گناہ بہتان، گناہ طعام حرام، بدعت توں بچا، بخیل دی نکھیدی، غصے دی نکھیدی، گناہ کبیرہ تے نماز وچ کاہلی بارے گل بات اے۔

تیجا تے آخری رسالہ "ذبیحہ نامہ" اے جیہڑا خدا یار دا لکھیا ہویا اے۔ لکھاری داناں چھیکڑ تے انج آؤندا اے:

جوڑیا وچ لاہور دے ویکھ نادر مسئلے صاف
بوہتیاں عالماں ویکھ کے کیتا بہت اوصاف
ایہہ بیان خدا یار نے کیتا بھد خدا
جیکو پڑھسی ایس نوں کرسی اُوس دعا

ادسا میاں رضا باپ ہے عرضی وچ کلیار
بخش الٰہی اوس نوں تیرا نام غفار

ایہہ رسالہ ۱۱۴۸ھ بمطابق ۱۷۳۴ء وچ محمد شاہ بادشاہ دے ویلے لکھیا گیا کیوں جے مصنف
ایس دا آپ ذکر کردا اے:

جان یاراں سے سنتالی آہی ہجرت بعد وصال
واری محمد شاہ دی کیتا ایہہ خیال

ایس رسالے وچ ذبیحہ بارے فقہ موجب مسئلے بیان کیتے گئے نیں۔ سرناویں فارسی وچ نیں۔ پھی
دے حلال ہون بارے، فرائض ذبحہ، سنت ذبحہ وغیرہ بارے گل بات اے۔ کتاب نسخ وچ چھپی اے۔
۱۸۶۹ء وچ تناں کتاباں دا کھر البھدا اے۔ پہلی کتاب میاں امام بخش دی قصہ چندر بدن اے[1]
تے دوجی عبدالحکیم دی زلیخا ہندی اے۔ ایہہ کتاب دیوان بوٹا سنگھ نے لاہوروں شائع کیتی۔ ۹۰ صفحے
دی ایہہ کتاب پنجابی ادبی اکیڈمی دی لائبریری وچ موجود اے۔ تیجی کتاب دا ذکر گریرسن نے اپنے
لنگوسٹک سروے وچ کیتا اے ایہہ "پوتھی راہیراس" اے جس دے بعد اے چار ہور ایڈیشناں دی وی
ایتھے ای دس پائی گئی اے۔

ایدوں اگے ٹُریئے تے کتاباں ودھ گنتی وچ ملن لگ پیندیاں نیں تے اک اک سنہ وچ کئی کئی
کتاباں چھپیاں ملدیاں نیں۔ ایس ایہناں وچوں کجھ دا ذکر کرنے آں۔ ۱۸۶۱ء وچ ہدایت اللہ نے اپنی سی حرفی
آپ چھاپی جس توں مطبع سلطانی نے چھاپیا۔ ایہہ کتاب پنجابی ادبی اکیڈمی دی لائبریری وچ موجود اے۔ ایسے
سنہ دی دوجی کتاب حافظ محمد دی احوال الآخرت اے جیہڑی فقیر اللہ و عزیز اللہ لاہور نے شائع کیتی۔
ایہہ وی پنجابی اکیڈمی دی لائبریری وچ ہے اے۔ ۱۸۷۱ء وچ ای میاں محمد بخش کھڑی دی کتاب تحفہ رسولیہ
میاں الٰہی بخش تاجر کتب جہلم نے شائع کیتی۔ ۱۴۸ صفحے دی ایس کتاب دی تصنیف دا سنہ ۱۲۸۱ھ اے
جویں کہ آخر تے آؤندا اے:

باراں سو اکاسی آہا سنہ مقدس ہجری

کتاب وچ رسول پاک دے معجزے تے رسول پاک دے خلق نوں شعراں وچ بیان کیتا گیا اے
سرناویں فارسی وچ نیں۔ ایہہ کتاب ودھیری خستہ حالت وچ اقبال صلاح الدین ہوراں دی لائبریری وچ

۱۔ عبدالغفور قریشی: پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ، لاہور۔ ۱۹۵۶ء، صفحہ ۲۸۷

موجوداے۔ ۱۸۷۲ء وچ چھپی کتاب "انواع حافظ" خان محمد سیالکوٹی دی لکھت اے جس نوں صمدی پریس سیالکوٹ نے چھاپیا۔ ایہہ کتاب ہتھ دے بنے سیالکوٹی کاغذ تے چھاپی گئی اے تے ویکھیاں قلمی نسخہ جاپدا اے۔ ایہدے وچ فقہ دے لئی رسالے شامل نیں۔ جیویں ارکان الایمان، احکام الایمان، شرائط الایمان، صفت الایمان، بناء الاسلام، رسالہ ردِ کفر، نافع المومنین، صدی مسئلہ، حل مشکل جیہڑا سوال جواب دی طرز تے اے۔ صد بیتی، ترتیل القرآن، ادای الحروف، چار علم فقہ جیہڑا ۱۲۳۵ھ وچ تصنیف ہویا، رسالہ مفید العلماء جیہڑا ۱۲۴۲ھ وچ تصنیف ہویا، رسالہ فاتحہ خوانی، نصیحت نامہ، تفسیر سورۃ یٰسین، رسالہ حضرت یوسف، درود مستغاث ترجمہ۔

رسالہ نافع المومنین دی بحر اُکی چھوٹی اے:

اللہ صاحب بے پرواہ　　　خالق رازق ہے داتا

رسالہ حل مشکل سوال جواب دی طرز تے اے:

سوال: اِک محل وچ کھوہے دو اِک وچ چوہا مویا ہو
پانی کڈھیا بوکے لون دوجے کھوہ ول کر گیا رون
کتنے ول اوہ کڈھن چاہ اس مسئلے دی صورت کیہ

جواب: روائت بجھ امام فضل دہ بوکے کڈھوا
ویہہ بوکے کڈھنے روائت بو مسلمان

ایہہ کتاب اقبال صلاح الدین ہوراں دی لائبریری وچوں ویکھی جا سکدی اے۔

۱۸۷۳ء وچ ۴۰ صفحے دی کتاب قصہ سیمرغ صمدی پریس سیالکوٹوں چھپی۔ ایس دے مصنف دا ناں صرف حافظ لکھیا ہویا اے۔ ایہہ منظوم داستان اے جیہڑی مصنف دے آکھن موجب اُوس فارسی توں اُلٹائی اے:

ہیگی وچ زبان فارسی دے ایہہ مضمون عجائب
کسے بنایا نظری آیا نال طریق غرائب
شوق دلے دے اندر آیا ایس نوں جے اُلٹاویں
بولی وچ پنجابی کر کے عاماں نفع پچاویں

ایس قصے دا اصل ناں اے قضا و قدر۔ نے ایس وچ ایسے مسئلے نوں اُجاگر کیتا گیا اے۔ قصہ حضرت سلیمان علیہ السلام نال سبھندی اے۔ جدوں اک واری اوہناں آکھیا سی کہ رب دی قضا نوں کوئی

میٹ نہیں سکدا۔ اوہناں مثال دِتی اوس دسیا سی کہ مشرق دے فلانے شہزادے دا مغرب دی فلانی شہزادی نال ویاہ ہووے گا۔ ایہہ گل تقدیر الٰہی وِچ لکھی گئی اے۔ اوہناں دے اِک درباری سیمرغ نے آکھیا جے میں ایہناں دا آپو وِچ میل ای نہ ہون دیواں۔ پھیر انج کیویں ہو سکدا اے۔ سیمرغ ایس لئی مہلت منگدا اے تے جیہڑی اوہنوں دے دتی جاندی اے اوہ شہزادی نوں چک کے لے جاندا اے کئی حالے پیش ہَڑ ندے نیں۔ پر اوڑک شہزادے تے شہزادی دا ملاپ حضرت سلیمان دے دربار وِچ ہوندا اے تے نکاح ہو جاندا اے۔ قصے دے شروع وِچ لکھیا اے کہ ایہہ قصہ حضرت جبرائیل نے حضور نبی اکرم صلعم نوں سنایا سی۔ ایہہ کتاب دی اقبال صلاح الدین ہوراں کول ہے اے۔ ۱۸۷۴ء وِچ چھپی شیریں فرہاد، یہ چراغ الدین کتب فروش لاہور نے شائع کیتی۔ ایس دا لکھاری محمد بوٹا شاہباف اے ایس کتاب دے کئی ایڈیشن مل جاندے نیں کتاب دا ایہہ ایڈیشن پنجاب پبلک لائبریری وِچ موجود اے۔ ایسے سنہ دی دُوجی ذکر دے قابل کتاب قادر بخش دا لکھیا ہویا قصہ باٹی اے۔ ۱۲ صفحے دی ایہہ کتاب چراغ الدین کتب فروش لاہور نے شائع کیتی۔ ایس کتاب وِچ مصنف دے بیان موجب کیچ مکران دا اِک سچا عشق بیان کیتا گیا اے۔ جیس نوں اوہنے اِک سیانے بندے کرم بخش کولوں سنیا اے، کرم بخش سیلانی جیہا بندہ اے۔ اوس دسیا کہ تھوڑے چِر دی گل اے اوہ پھردا پھراندا کیچ مکران گیا۔ اوتھے اِک ندی دے کنڈھے اوس اِک سجری قبر ویکھی۔ جیہدے تے ہر ویلے بھیڑ لگی رہندی سی۔ لوک اوہدی مٹی نوں لے کے چُمدے سن۔ کرم بخش بڑا حیران ہویا کیوں جے تھوڑا عرصہ پہلاں جدوں اوہ ایتھوں لنگھیا سی ایہہ قبر موجود نہیں سی۔ کسے اوس نوں دسیا کہ ایہہ عاشق معشوق دی قبر اے۔ جیہڑے لیلیٰ مجنوں دے درجے تے اپڑے ہوئے سن۔ قمر خاں کوٹ سید نوں پتہ لگا کہ خان دی دھی باٹی خیرو خاں بلوچ دے پتر امیر خاں اِک دُوجے تے عاشق ہو گئے۔ ایس عشق دا انت دوناں دی موت نے ہویا ایس کتاب وِچ ایہہ سارا قصہ بیان کیتا گیا اے۔ مصنف قادر بخش نے ایہہ سارا قصہ کرم بخش دی زبانی بیان کیتا اے۔ سگوں اوہ وِچ تخلص وی کرم بخش ای ورتدا اے۔ ایہہ کتاب وی اقبال صلاح الدین ہوراں کول ہے اے۔

۱۸۷۵ء وِچ چھپیاں کتاباں وِچوں مرحیین جیہڑی مطبع سلطانی لاہور نے چھاپی۔ پنجاب پبلک لائبریری وِچ موجود اے ایس دے بعد دے کئی ایڈیشن مل جاندے نیں۔ ایسے سنہ وِچ چھپے۔ آدی گرنتھ دی دس گریئرسن تے اپنے لنگوسٹک سروے وِچ پائی اے۔

ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں پنجابی دیاں کتاباں دھڑا دھڑ چھپن ڈیہہ پئیاں سن تے ایہہ سلسلہ اج توڑی جاری اے۔

مُکدی گل ایہہ اے کہ پنجابی کتاباں برصغیر وچ چھاپے خانے دے آؤن دے نال ای چھپن ڈہبہ پیئیاں سن۔ پہلاں گورمکھی اکھراں وچ پنجابی کتاباں چھپیاں تے پھیر جھٹ مگروں اہی فارسی رسم الخط وچ چھپن لگ پئیاں۔ ایہہ زمانہ اسی انہیویں صدی دا دُوجا تے تیجا دھا کہہ سکنے آں۔

شروع شروع وچ چھپن والیاں ودھیریاں کتاباں دا موضوع دینیات سی۔ ایہناں وچ کجھ کتاباں عیسائیت دے پرچار لئی تے کجھ اسلامی فقہ تے کربلا نامے وغیرہ سن۔ ایہدے بعد رومانی داستاناں ہیر وغیرہ چھپنیاں شروع ہوئیاں تے پھیر فنی کتاباں جویں طب وغیرہ دے موضوع تے چھپن ڈہبہ پئیاں، تاں انج ہولی ہولی ایہہ گھیرا سوڑا ہوندا گیا ایہدے وچ دینیات، تاریخ، سوانح، تذکرہ، داستان تے رومانوی ادب، اخلاقیات، طب، لغات تے فرہنگ، گرائمر تے دوجے وی بہتیاں موضوع شامل ہو گئے۔

مضمون دے چھیکڑ تے میں ایہہ عرض کرنا ضروری خیال کرناں کہ میں اپنی ایس کھوج نوں اخیری نہیں سمجھدا۔ جس کم نوں میں ہتھ پایا اے ایس بارے پہلاں اکا کوئی کم نہیں ہویا ایسے کر کے مینوں پیر پیر تے اوکڑاں بنیاں تے اپنا راہ آپوں بنانا پیا۔ ایہناں اوکڑاں دے ہوندیاں ہویاں جناں کو کم ہویا اے ایہنوں اگے ودھایا جاسکدا اے تے کم نوں جاری رکھ کے ایہدے ونگ چنگ کڈھے جاسکدے نیں۔

جناب ڈاکٹر عبدالسلام خورشید
صدر شعبۂ صحافت پنجاب یونیورسٹی

پنجابی اخبار نویسی دی کہانی

پنجابی بولی غریباں دی بولی اے۔
ایہہ سوہنی، شوخ تے سوہل مٹیار کھیتاں وچ پلی تے شہراں دیاں گلیاں وچ پھری۔ غریباں نے ایہنوں ہتھو ہتھ لیا۔ ایہدے نال بڑا پیار کیتا۔ پر وڈیاں نے ایہنوں کدی منہ نہ لایا۔ ایہدے رسیلے گیت سُن کے مزہ لے لیا۔ پر جد ایہنوں تخت تے بٹھاون دا ویلا آیا پشاں ہٹ گئے۔
شاید ایس لئی پئی پنج ذات دی مٹیار نوں آناں بھٹاون نال اوہناں دی شان وچ جھنہ پیندا سی۔
ہور تے ہور
مہاراجہ رنجیت سنگھ نے قادر یار دی "پورن بھگت" سُن کے سواد لے لیا۔ واراں لکھوا کے اپنے سپاہیاں دی ہمّت ودھالئی۔ ہاشم دے دوہڑے سُن کے مستی نال سر ہلا دِتا۔ اوہنوں جاگیر وی بخش دتی۔
رنجیت سنگھ نے دُور دُور تک اپنے اخبار نویس مقرر کیتے ہوئے سن۔ جیہڑے خبراں دیاں چٹھیاں بنا کے تیز رفتار گھوڑ سوار ہرکاریاں دے ہتھ بھیج دے سن۔ ایناں چٹھیاں نوں اخبار کہیا جاندا سی:
پنجاب اخبار،
لاہور اخبار،
کابل اخبار،
پشاور اخبار،

کشمیر اخبار،

تے

ہندوستان اخبار

ایہناں سبھناں دی زبان فارسی سی۔

پنجاب یونیورسٹی لائبریری وچ ایہناں اخباراں دے دو فائل موجود نیں۔ اک واناں ایں

اخبارِ سکھاں

تے اک دا

اخبارِ سنگھاں

۱۸۳۹ء وچ مہاراجہ رنجیت سنگھ دی وفات ہوئی۔ تے دساں سالاں دے اندر اندر سکھا شاہی اُلٹ گئی تے پنجاب اتے انگریزاں دا راج ہوگیا۔ رنجیت سنگھ دی حیاتی وچ ای لدھیانے مشنریاں نے پریس قائم کیتا تے "لدھیانہ اخبار" دے ناں نال اِک فارسی اخبار کڈھیا۔

۱۸۳۸ء وچ گورمکھی گرامر چھاپی۔

۱۸۵۴ء وچ گورمکھی دا ٹائپ بنایا تے انگریزی پنجابی ڈکشنری چھاپ لئی۔

مسٹر جے نٹ راجن نے اپنی کتاب ——— ہندوستان وچ اخبار نویسی دی تاریخ ——— وچ دسیا اے جے ایسے زمانے وچ مشنری پریس لدھیانہ والیاں نے پنجابی دا اک اخبار کڈھیا۔ پر ہور ذریعاں توں ایس بیان دی تصدیق نہیں ہندی۔

گنش عرصہ ہویا "امروز" وچ اِک بزرگ نے لاہور دے پہلے اخباراں اتے اک مضمون وچ دسیا جے ۱۸۵۵ء وچ لاہور توں "پنجابی" دے ناں نال اک پنجابی اخبار نکلیا۔ پر ایہہ وی درست نہیں۔ ایہہ اخبار اردو وچ سی تے اگلے سال ۱۸۵۶ء وچ ایس ناں دا انگریزی اخبار وی نکلیا سی۔

مسلماناں نے پنجابی بولی دی بڑی خدمت کیتی سی۔

وارث شاہ

ہاشم شاہ

تے

بُلھے شاہ
جیسے اُچے ادیب پیدا کیتے۔

پر انگریزی راج آیا تے مسلماناں نے کُش گلّی دو گلّی مثالاں دے اڈ پنجابی دی خدمت نوں منہ موڑ لیا۔

اُنتہیویں صدی دے آخر وِچ زبان دا جھگڑا سیاسی جھگڑیاں دے نال اگانہہ وَدھیا تے مسلماناں نے بڑے زور شور نال اُردو دی حمایت دا بیڑا اٹھایا۔ ایہہ گل بُری نہیں سی پر پنجابی نوں اُکّا ای بُھلا دیناوی کوئی چنگا کم نہیں سی۔

نتیجہ ایہہ ہویا جے پنجابی سکھّاں دی بولی بن کے رہ گئی۔ جے سِکھ اردو رسم الخط رکھدے تے شاید مسلماناں دی دلچسپی وی قائم رہندی پر اوہناں نے جو رسالہ تے جو اخبار کڈھیا گورمکھی وِچ کڈھیا۔ ایس نال پنجابی زبان مسلماناں نوں دُور ہُندی گئی۔

مسلمان ہیر وارث شاہ تے سوہنی مہینوال تے مرزا صاحباں تے سسّی پُنوں چھاپن ویچن تے پڑھن وِچ لگے رہے تے ایس عرصے دے اندر سکھّاں نے اخبار رسالے کڈھے۔ دُوجیاں زباناں توں بے گنتی کتاباں پنجابی وِچ ترجمہ کر لئیاں تے نویں ادب نوں رواج دِتّا۔

ایہو حال پنجابی اخبار نویسی دا ہویا۔ ایہنوں پہلاں ہندوؤاں دی سرپرستی ملی۔ فیر سِکھّاں دی۔ ۱۸۶۷ء دا ذکر ہے۔

منشی ہری نرائن شرما نے "اخبار شری دربار صاحب" کڈھیا۔ ناں توں سِکھّاں دا اخبار جاپدا اے۔ پر اصل وِچ ایہہ اخبار ہندوؤاں دا سی۔ تے ایس اخبار دی پنجابی بولی وِچ ہندی لفظاں دا واہدھا سی۔

ایس زمانے وِچ سِکھّاں دی جاگرتی لئی پہلے بابا رام سنگھ دی لیڈری وِچ کوکیاں دی لہر اُٹھی۔ فیر امرتسر وِچ سنگھ سبھا دی بُنیاد رکھی گئی۔ ایس لہر دے اثر نال پنجابی اخبار نویسی وِچ وی کُش جان پئی۔

۱۸۷۵ء تے ۱۸۷۶ء وِچ دو ہور اخبار نکلے۔ پر پنجابی اخبار نویسی دی راہ وِچ دو وڈّیاں سَن۔ اوّل: لدھیانے وِچ مشنریاں نے گورمکھی دا ٹائپ تے بنا لیا سی۔ پر اوہ چالو نہ ہویا تے پنجابی اخبار لیتھو تے چھپ دے رہے۔

دوم : پنجابی نثر ——— ہندی لفظاں دا وادھا کرکے پنجابی بولی دے مقابلے تے ہندی زبان دے کُھنی نیڑے سی۔

۱۸۸۰ء دے بعد سنگھ سبھا دی لہر دے پردھان بھائی گورمکھ سنگھ ہوراں سدّی سدّی پنجابی لکھن دی نیہہ دھری تے چار اخبار کڈھے۔

اک گورمکھی اخبار

دُوجا خالصہ اخبار

تیجا خالصہ گزٹ

تے

چوتھا سُدھارک

ایسے لہر دے اثر نال لاہور تے امرتسر وچ کئی ہور اخبار نکلے جنہاں دے ناں ایہہ نیں :

خالصہ پرکاشک	سدھار پترکا
گورومت پرکاشک	سُدھا ساگر
سنگھ سبھا گزٹ	نرگونیارا
لائل خالصہ گزٹ	بھارت سُدھار
ست دھرم پرچارک	دھرم پرچار
خالصہ سماچار	شُدھی پتر
وڈِیارک	امرپترکا یا امرکنڈ
پنجابی سُدھارک	
تے ؟	
خالصہ نوجوان بہادر۔	

ایہہ سارے اخبار مذہبی یا اصلاحی سن۔ اک دو ہندوواں نے کڈھے تے باقی سارے سِکھاں نیں۔

وِیہویں صدی دے شروع وچ کُش ہور رسالے تے اخبار نکلے۔ ایسے زمانے وچ سیاسی جاگرتی شروع ہوئی۔ جد نہری نوآبادیاں وچ زمیںداراں تے کاشت کاراں اُتے پابندیاں لگاون لئی سرکار نے ایکٹ ۳ لگایا تے چودھری شہاب الدین (مسدّس حالی دے پنجابی ترجمے دے

مصنّف) نے اوہ ہاڑ الکھیا جدے پہلے بول سن :

پگڑی سنبھال او جٹا !

ایس ہاڑے نے سارے پنجاب وچ اگ لا دتی۔ سکھاں نے "زمیندار" اخبار توں ہاڑا نقل کر کے گورمکھی وچ لکھ کے سارے پنجاب وچ اشتہار ونڈے۔

پر حیرانی دی گل اے !

مسلماناں نوں فیر وی خیال نہ آیا۔

جے اوہ وی پنجابی دا کوئی اخبار کڈھن۔

فیر سیاسی لہراں دا دور آیا۔ بال گنگا دھر تلک قید ہوئے سردار اجیت سنگھ جلاوطن ہوئے۔

گوردوارہ رکاب گنج ڈھایا گیا۔

کرپان تے پابندی لگ گئی۔

سکھاں وچ بڑی بے چینی پھیلی۔

اُنوں بج بج دے مقام تے امریکہ توں آؤن والے سکھاں اُتے گولی چلی۔ کرپان لہر شروع ہوئی۔ ایس زمانے وچ اخباراں دی دُنیا وچ ہینتھ سیوک۔ شہید تے پنجاب شرمہ دے ناں چمکے۔

جنگ دے بعد شرومنی گوردوارہ پربندھک کمیٹی دی رہنمائی وچ اکالی لہر دا بڑا زور ہویا۔ ننکانہ صاحب تے گورو دا باغ دے زبردست ہنگامے ہوئے۔

ایس زمانے وچ :

اکالی	رنجیت
سنسار	کھڑا جتھیدار
پردیسی	خالصہ سنگت
رام گڑھیا گزٹ	اکالی تے پردیسی
گڑگج اکالی	ببر شیر
ست سنگ	سنت سیوک
دھرم ویر	سنت سماچار
کرپان بہادر	دیسی سیوک
نروان خالصہ	قومی درد

ریاستی قہر — چھنکنا

گبر گھمبیر گزٹ — آزاد بن

پرنیم — پھلواری

نے ۔ کرتی ۔ اخبار نکلے ۔

ایسے زمانے وچ مسلماناں نے خلافت لہر تے نال وزتن لہر وچ حصّہ لیا۔ بڑی بڑی قربانیاں دِتیاں۔ لوکاں دا جوش ودھان لئی پنجابی دے گیت لکھے گئے۔ ملک لال دین قیصر (اوس ویلے "سچدل" تخلص کردے سن) دے گیت :

مصطفےٰ کمال وے تیریاں دُور بلائیاں

لوک گیت بن گئے۔ پر مسلماناں نے پنجابی دا کوئی اخبار نہ کڈھیا۔

اگلے دس پندراں سالاں وچ پنجابی زبان دے ۲۳ روزانہ اخبار، ۶۷ ہفتہ وار، چار پندرہ روزہ، ۲۵ ماہانہ رسالے تے اک تن ماہی رسالہ نکلیا۔ فیر دوسری جنگ آئی تے کانگرس دی "ہندوستان چھڈو" لہر اٹھی۔ ایدے اثر نال کئی اخبار بند ہو گئے۔

جنگ دے بعد تن روزانہ اخبار، ۱۲ ہفتہ وار، ۴ پندرہ روزہ، ۵۲ ماہانہ رسالے نکلے۔

جدوں پاکستان بنیا

تے !

لاہور دے پنجابی اخبار ختم ہو گئے

یا !

سرحد پار چلے گئے۔

اُردو لپی دے پنجابی رسالے !

تقسیم توں پہلے جتھے تیکر ساڈی یاد کم کردی اے۔ پنجاب وچ اُردو لپی دے پنجابی رسالے صرف دو ای سن۔ اک "پنجابی دربار" سی۔ جنہوں جوشوا فضل الدین ہوراں کڈھیا سی تے دُوجا "سارنگ"

"پنجابی دربار" بڑا سوہنا رسالہ سی۔ ایدے وچ علمی تے ادبی مضمون تے نظماں تے گیت تے لطیفے چھپدے سن۔ لکھن والیاں وچ مسلمان وی شامل سن۔ قاضی فضل حق

ہوراں نے کئی مضمون لکھے ۔ مینوں یاد اے جے اک مضمون مولانا عبدالمجید سالک ہوراں وی لکھیا سی ۔

فیر جوشوا فضل الدین ہوراں دیاں اپنیاں لکھیاں ہوئیاں چیزاں چھپدیاں سن ۔ اوہ پنجابی دے منے پرمنے ادیب ہین تے شاعر وی چنگے تے افسانہ نگار وی چنگے ۔ اوہناں دا رسالہ کئی سال جاری رہیا ۔ اک اُدھ واری بند ہوکے فیر شروع ہویا پر تقسیم توں پنج ست سال پہلے بالکل ختم ہو گیا ۔

" سارنگ " اپنی ٹیپ ٹاپ وچ پنجابی دربار توں بہت بہتر رسالہ سی ۔ ایدے وچ رنگین آرٹ دیاں تصویراں ، کارٹون ، باتصویر مضمون ۔ غرض سب کُش سی ۔

پر ایہہ رسالہ جلدی بند ہو گیا ۔

تقسیم توں پہلے

اُردو اخباراں وچ کدی کدی پنجابی دی کوئی نظم آجاندی سی ۔

تقسیم دے بعد

لاہور دے روزنامہ " آغاز " نے سب توں پہلے دو تن ہفتے اپنا پنجابی ضمیمہ کڈھیا ۔

ایہہ ہفتہ وار چھپدا سی ۲۰ : ۳۰/۲ دے چار صفحے ہُندے سن ۔

پہلے ضمیمے وچ :

سجاد حیدر دی کہانی

امرتا پریتم دا کلام

تے !

میرا مضمون

" والٹ ڈزنی دی کلا "

چھپیا سی ۔

ایدے بعد

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا رسالہ " پنجابی " نکلیا ۔ ایس دی تعریف کرنی مناسب نہیں کیونکہ ایہہ مضمون رسالہ پنجابی وچ ای چھپ رہیا اے ۔

بہر حال

ایہہ ظاہر ہے جے "پنجابی" نوں لوکاں نے بہت سراہیا۔

فیر میر محمد دین میر ہوراں نے "پاک پنجابی" دے ناں نال اک ہفتہ وار اخبار کڈھیا۔ چنگا اخبار سی۔ پر کجھ ہفتے نکل کے بند ہو گیا۔

"امروز" اخبار نے پنجابی زبان وچ ہفتہ وار صفحہ دینا شروع کیتا جیہڑا ہُن تیک جاری اے۔

پنجاب یونیورسٹی دے شعبۂ صحافت وچ جیہڑی ڈپلومہ کلاس ۱۹۴۱ء توں جاری اے۔ اوہدے وچ "پنجابی اخبار نویسی" دا پرچہ وی ہُندا سی۔ پر تقسیم دے بعد نہ پنجابی دا کوئی اخبار نکلیا نہ پنجابی اخبار نویسی سکھن لئی کوئی اگے ودھیا جو دو چار پنجابی اخبار ہندے تے کوئی امیدواری آؤندے تے پنجاب یونیورسٹی نوں اپنے قواعد دی رُو نال پنجابی صحافت دا لیکچرار وی مقرر کرنا پیندا۔

اَج دے بین الاقوامی دستور دے مطابق فلم تے ریڈیو وی اخبار نویسی دی اصلاح ہیٹھ آؤندے نیں۔ پاکستان وچ پنجابی فلماں بہت ساریاں بنیاں نیں۔ جنہاں نے بڑے ریکارڈ توڑے نیں۔ ایہہ ایس گل دا ثبوت اے

کہ

پنجاب دے لوک اپنی بولی نال ہن وی پیار کردے نیں۔

اگر فلمساز لوک اپنیاں پنجابی فلماں نوں صرف روپیہ کمان دا ذریعہ نہ بناؤن تے کجھ فن ول وی دھیان دین تے ایس نال پنجابی دی خدمت وی ہو سکدی اے نالے چرچا وی ہو سکدا اے۔

ساڈے دیس وچ پنجابی دی اصل خدمت ریڈیو نے کیتی اے۔ تقسیم توں پہلے آل انڈیا ریڈیو لاہور تے پاکستان بنن دے بعد ریڈیو پاکستان لاہور تے پنڈی توں پنجابی پروگرام نشر ہندے نیں۔ پنجابی وچ خبراں وی سنائیاں جاندیاں نیں۔ تے تقریراں تے مشاعرے وی ہُندے نیں۔ پنجابی گیتاں دے فیچر خاص طور تے بڑے مقبول نیں۔ ریڈیو دے پنجابی پروگرام دا اک وڈا فائدہ ایہہ وی اے جے بعض پنجابی لکھن والیاں دی حوصلہ افزائی ہو جاندی اے۔

تعجب دی گل اے !

کہ ہُن تیکر کسے نے پنجابی دا روزانہ اخبار کڈھن دی جُرأت نہیں کیتی۔

شاید ایسیں لہو جے پنجابی دا ہفت روزہ اخبار تے رسالہ تے کامیاب نہیں ہُندے۔ روزانہ اخبار کس طرح کامیاب ہو سکدا اے۔

ایس سوال دا جواب ایہہ اے جے میرا مطلب اِک پورے روزانہ اخبار ناں نہیں۔

میرے خیال وِچ !

پنجابی زبان وِچ اِک سِدھا سادا ضمیمہ نما روزانہ اخبار نکلے تے اوہ کامیاب ہو سکدا اے۔

ایدے لئی

وڈے سرمائے دی

لوڑ نہیں !

صرف

محنت

تے !

ہمّت

دی لوڑ اے !

جناب اسلم پرویز بوکی

ٹاہلی دے تھلّے

ٹاہلی دے تھلے اشفاق احمد ہوراں دے ریڈیو تے نشر ہون واسطے لکھے ہوئے ڈراماں دا اک سلسلہ اے۔ ایس دے وچ کل چھ ڈرامے نیں۔ اوہ آپ ایہناں نوں ڈرامے کہندے نیں۔ ریڈیو تے نشر ہون والے تے سٹیج تے ہون والے ڈراماں وچ بہت سارا فرق ہوندا اے۔ ہورنا فرقاں توں اڈ اِک وڈا فرق ایہہ ہوندا اے کہ سٹیج دے ڈرامے نوں بندہ گوہ کر کے ویکھن جاندا اے۔ اوہ ڈراما بھانویں چنگا ہووے تے بھاویں ماڑا اوہنوں بندہ ویکھ کے ای اٹھدا اے۔ شاید ای کوئی بندہ وچوں اٹھ کے آؤندا ہووے، پر ریڈیو دے ڈرامے دا شروع ای کھچ پان والا نہ ہووے تے سنن ہار ریڈیو دی سوئی گھما کے کتے ہور لے جاندا اے۔ دوجے ایہہ کہ سٹیج دے ڈرامے دے پاتر کئی طریقیاں نال ویکھن ہار نوں خوش کر سکدے نیں۔ سٹیج تے کپڑے تے پاتراں دی حرکتاں ہوندیاں نیں، پر ریڈیو تے صرف آواز ہوندی اے۔ ریڈیو دے ڈرامے وچ پاتر نوں ایہہ سارا کم آواز توں لینا پیندا اے۔ ایس طرح دو گلاں ساڈے سامنے آ ئیاں۔ اک ایہہ کہ ریڈیو دے ڈرامے دا شروع بہت چنگا تے کھچ پان والا ہونا چاہیدا اے۔ دوجے پاتر نوں اپنی آواز تے پورا قابو ہونا چاہیدا۔ ایہہ دو گلاں ہون تے ریڈیو دا ڈراما منیا جاندا اے نہیں تے نیں۔

اک ہور گل جیہڑی ریڈیو دے ڈرامے دے لکھاری نوں دھیان وچ رکھنی پیندی اے، اوہ ایہہ وے کہ اوہدے سنن ہار دکھو وکھ عمراں تے وکھ وکھ طبقیاں وچوں ہوندے نیں۔ نالے سارے اکو جتنے دماغ والے نہیں ہوندے کہ ڈرامے دیاں ساریاں گلاں سمجھ لین۔ ریڈیو سنن والے مرد، زنانیاں، بچے، بڈھے، جوان، پڑھے لکھے، ان پڑھ سارے ای ہوندے نیں۔ کوئی بی اے، ایم۔ اے پاس تے اُچے ذہن دا مالک ہوندا تے کوئی مہاترہ ساتھ۔ کوئی افسر ہوندا اے تے کوئی کلرک یاں چپڑاسی، کوئی واہی بیجی کرن والا مزارع تے کوئی زمیناں دا مالک ہوندا

اے۔ کوئی ہوش پھڑدیاں ای کاراں دا مالک ہوندا اے تے کوئی کسے دا ٹانگا گھوڑا لے کے بھاڑے تے چلان والا۔ کوئی ہل دا مالک تے کوئی اوسے ہل وچ تری روپئے دہاڑی تے کم کرن والا مزدور۔ ایہناں ساریاں نوں اک ویلے وچ راضی رکھن واسطے لکھاری نوں کجھ نہ کجھ دینا پیندا اے۔ جے اوہ نہ دیوے تے بوکاٹا۔ مطلب ایہہ کہ ریڈیو دا ڈراما لکھنا بڑا اوکھا اے۔

ایہناں اوکھیایاں نال نبڑن واسطے اشفاق احمد ہوراں نے "ٹاہلی دے تھلے" دے پلاٹ ای ایس طرح چنے نیں کہ کوئی گنجھل ای نہ پوے۔ سدھی پدھری پنڈوی وستوں دسی اے۔ پنڈ دے بندیاں دے جذبات دسے نیں۔ اوہناں نے ارسطو تے فلاطو دے فلسفے نہیں بگھارے۔ ساڈی روز دی زندگی وچ آون والے چھوٹے چھوٹے مسئلے نیں۔ مسئلے وی کاہدے ایہو ای گلاں نیں، جیہڑیاں اسیں روز کردے آں۔ انج لگدا اے کہ اشفاق ہوری کسے تھاں تے لک کے بہہ رہے نیں تے اوس رکھ تھلے آکے گلاں کرن والیاں دیاں گلاں سن کے لکھی گئے نیں۔ تے ایہناں ای چھوٹیاں چھوٹیاں گلاں وچ وڈے ذہن رکھن والیاں واسطے زندگی دے ڈونگھے مسئلے وی حل کر چھڈے نیں۔ ایہناں فیچراں نوں جیہڑا مرضی سن لوے، اوہ اوہدے وچوں اپنے من دی پسند ضرور لبھ لوے گا۔ ڈرامے دے پاتر تے صرف گلاں کردے نیں۔ ایہناں گلاں وچوں ڈراما آپو آپ اُگھڑدا اے۔ اشفاق ہوری تے بس شیشہ چک کے سامنے کر دیندے نیں۔ لوکاں دیاں کیتیاں ہویاں گلاں فیر مڑ کے اوہناں نوں سنا دینا ای اشفاق ہوراں دا کمال اے۔ ساڈے مشرقی زباناں دے ڈرامے دا ایہہ بہت وڈا گھاٹا سی، جیہڑا اشفاق ہوراں نے پورا کر دتا اے۔ لمے لمے ڈائیلاگ، وڈے وڈے لفظ ای ڈراما نہیں ہوندے۔ اصلی ڈراما تے ایہہ وے کہ جو کجھ اسیں کردے آں، اوہدی نقل دکھا دتی جاوے۔ نقل وی اوہو ای چنگی لگدی اے جیہدا اصل دے ہوندیاں وی پتا نہ لگے کہ دوناں چوں اصل کیہڑی اے۔ جے اشفاق ہوراں دے کمال دا مزہ لینا ہووے تے قلم پھڑ کے لکھن دی کوشش کرو۔ بندہ دو چار سطراں لکھ کے سوچیں پے جاندا اے کہ ایہنیاں آسان تے ڈونگھیاں گلاں کنجوں لکھاں۔

اشفاق ہوراں نے اپنے فیچراں وچ کتے دی کسے پاتر بارے ایہہ نہیں دسیا کہ اوہ کون تے اوہدا کردار کیہ اے۔ پاتر گلاں کردے جاندے نیں تے اوہناں دے کردار آپے ای سامنے آئی جاندے نیں تے نالو نال ای سنن ہاراں نوں اوہناں دیاں کمزوریاں، برائیاں، اچھائیاں سمجھ آوندیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں گلاں وچ ای اشفاق ہوراں نے ہر پاتر دا نفسیاتی تجزیہ وی کر دتا اے،

معاشرے تے تنقید وی کیتی اے تے طنز دے گجھے تیراں دے نشانے وی مارے ہین۔

سلسلے دے پہلے فیچر وچ دو عورتاں مہراں تے کریمو بالن چُکی پنڈ ول آؤندیاں ہین تے راہ وچ ذرا کُو ساہ کڈھن لئی ٹاہلی دے تھلے رک جاندیاں ہین۔ اوہ دونویں اپنیاں گلاں کرہیاں ہین۔ گل ایوں گل نکلدی اے تے اگے ودھدی اے۔ ادھا پینڈا اوہ مکا چکیاں ہین ادھا کُو باقی رہندا اے۔ کریمو آکھدی اے :

کریمو : میریاں تے پنیاں رہ گئیاں ہین مہراں۔

مہراں : تیریاں ای رہ گئیاں ہین ناں کریمو۔ نوری کولوں پچھ، جیہڑی دن وچ چار چار پھیرے پاندی اے۔

ایس طرح گلاں گلاں وچ ای ڈرامے دے مرکزی کردار دا تعارف ہوندا اے تے سارا ڈراما نوری تے طفیل دے دوالے گھمدا اے۔ مہراں تے کریمو دیاں گلاں توں ای پتا لگدا اے کہ طفیل تے نوری دی گل سارے پنڈ وچ اُڈی ہوئی اے۔ کالے تے صوباں دی گل دا وی پتا لگدا اے۔ فیر ایہہ وی پتا لگدا اے کہ نویں نسل دے چالے کجھ اچھے نہیں ہیگے۔

مہراں : اک ساڈا زمانہ سی۔ ہٹی منہ ہنیرے اٹھدیاں . . . .

کریمو : ساڈی گل رہن دے۔ ہن تے ویلا ای پرت گیا اے، مہراں۔ نہ وڈھیاں دا لحاج نہ چھوٹیاں دی شرم۔ منہ چکی پھردے نیں، جو جی آؤندا اے کردے نیں۔

جے ایس ایس گل بات تے ذرا کو دھیان کریئے تاں پتا لگدا اے کہ مہراں تے کریمو نویں نسل نوں بُرا ایس واسطے کہندیاں نیں کہ ایہناں نوں اپنی محرومی دا ڈاہڈا احساس اے۔ ایس دا ثبوت ایہناں دا ایاگو نال گل بات کرنا تے اوہدے کولوں ٹوہ لین دا انداز وی اے۔ زنانیاں دا گلاں کرن دا اک خاص طریقہ ہوندا اے کہ گل کرری وی جانی تے لکوئی وی جانی تے ظاہر ایہہ کرنا جدوں کجھ پتا ای نہیں ہیگا۔

کریمو : اچھا تے فیر سب کجھ . . . . . .

مہراں : بھلے نی وچاریئے۔ ایڈی بھولی بنی ایں پئی

کریمو : میتوں تے کجھ نہیں پتا نال ایہاں دے۔ میں تے بس ایناں ای سنیا سی بٹی ولّوں دی کڑی ریہاں دے گھرے کسیدہ سکھن آؤندی اے۔

انجی کو گل توں کریمو تے مہراں دے کردار دا فرق وی اگھڑ کے ساہمنے آؤندا اے۔ کریمو

چاندیاں ہویاں وی انجان بن دی اے۔ بڑی میٹسی اے تے مہراں بڑی منہ پھٹ تے صاف گو لگدی اے۔ شروع توں لے کے اخیر توڑی کریمو دے موہنوں نکلیاں ہویاں ساریاں گلاں اوہدے میسنے کردار نوں ظاہر کر دیاں نیں۔

فیر باگو پنڈ دا اک نواں نواں جوان ہوندا اے۔ منڈا ٹاہلی دے تھلے آوندا اے۔ دُوروں مہراں نے کریمو دے پچھن تے دسدا اے:

باگو: ''باگو ہے سے دا چاچی''۔ پنڈ دا ماحول نکھر کے ساہمنے آجاندا اے۔ باگو عمر دے اوس حصے وچ اے، جتھے بندہ نرے جذبات وچ ای ہوندا اے۔ باگو دی نویں نویں جوانی اے۔ اوہدیاں اپنیاں سدھراں نیں۔ دوجیاں دے پیار دیاں گلاں سن کے اوہدے اپنے دل وچ کسے نال پیار کرن دا چا اے۔ نویں جوانی جو ہوئی۔ ایہہ گل اخیر تے جا کے پتا لگدا اے کہ اوہنے نوری تے طفیل نوں ویکھیا ڈُوکھیا کوئی نہیں سی۔ کسے نال پیار کرن دے جذبے دی شدت نے اوہنوں طفیل نے نوری نوں گاؤں کڈھدے تے ملدے وکھا دتا سی۔
باگو دی ایس سدھر دا پتا کریمو تے مہراں دے چلے جان مگروں ایس ماہیے وچوں وی لگدا اے، جیہڑا اوہ گاؤندا اے:

دو پتر اناراں دے، ساڈی گلی آ ماہیا دکھ مٹن بماراں دے

باگو دی آواز سن کے صوبا تے شکندر ٹاہلی تھلے آجاندے نیں۔ باگو دے جواب توں ای پتا لگدا اے کہ شکندر کوئی بڈھا بندہ اے۔

باگو: ہیں آں بابا۔

صوبے نے شکندر دیاں گلاں توں اوہناں دے کردار ساہمنے آوندے نیں۔ شکندر اک وڈی عمر دا آدمی اے تے پنڈ دا لمبڑ دار وی اے۔ شکندر نے اپنے آپ تے نیکی دی چادر پائی ہوئی اے۔ اوہ اپنے آپ نوں بڑا نیک ظاہر کر دا اے تے پنڈ وچ ہون والی ہر بربائی دا خاتمہ کرنا چاہندا اے، پر اوہدے اپنے دل وچ وی کھوٹ اے۔ ایہہ کھوٹ اوہدیاں اپنیاں گلاں وچوں ای ڈُھل پیندا اے۔ مثلاً باگو کولوں نوری تے طفیل بارے ٹوہ لینا تے ایہو جیہیاں گلاں پچھنا۔

شکندر: ایس وار ای آوندی سی کہ کشش ویکھیا دی سی۔

ایس تر کشش ویکھیا وی سی'' وچ بڑیاں گلاں جھانیاں پاندیاں نیں۔

باگو دے دس تے شکندر وافٹ ایہہ کہنا :

شکندرہ۔ ایس ایہہ دال دُھپ وچ بگے نہیں کیتے۔ تینوں پہلے دہاڑے ای ویکھ کے دس دتا سی۔

وسدا اے کہ شکندر اک اجیہا بندہ اے، جیہڑا دوجیاں تے اپنی عقل دا رُعب پانا چاہندا اے۔ دوجے صوبے درگا خوشامدی بندہ اوہنے اپنے نال رکھیا ہویا اے، جیہڑا اوہدی ہر گل من لیندا اے تے ایس طرح شکندر دے اندر لے نوں پھوک ویندا اے۔ صوبے دے کردار دا وی ایہناں ای گلاں توں اگھڑ دا اے۔ مثلاً صوبے دے ایہہ جواب :

صوبا : اوہو تیرے والی گل لمبردارا ! کدے ٹھوکر وتے، کدے نیایاں وتے۔

صوبا : تینوں کی توں کیوں بُرا بن دا ایں۔ چودھری توں گل اپڑ گئی ہووے گی۔

صوبا : میں وی تے پہلے ای دن من لئی سی کہ

صوبا : لمبردارا ! تیرے کولوں کی لکیا رہ سکدا اے۔ پہلاں جدوں نوں سانوں موسے والی گل دسی سی تے اسیں من دے نہیں سی، پر جدوں سامنے آ گئی تے اسیں آکھیا لمبردار ٹھیک آہندا سی۔

ایس توں اگے وی صوبے نے شکندر دیاں گلاں توں اوہناں دے کردار اگھڑ دے نیں۔ انجیر گل ایہہ نکلدی اے کہ شکندر اے لمبردار نے چودھری نال اوہدا PERSONALITY CLASH اے۔ نال ای اوہ چودھری کولوں گئی وی کتراندا اے کیوں جے اوہ تے صوبا چودھری نال گل کرن دی پکی کر کے وی بابے پھیرے کولوں صلاح لین ٹر پیندے نیں۔

ایس توں اگے اشفاق احمد ہوراں مرکزی کرداراں تے گل لیاندی اے۔ ساریاں لوکاں دیاں گلاں وی ایہناں دوناں "نوری تے طفیل" دے بارے نیں۔ نوری تے طفیل دی گل بات توں پتا لگدا اے پئی ایس توں پہلاں اوہ اک دوجے نوں جاندے وی نہیں سن، پر لوکاں نے اوہناں بارے گلاں کر کے اوہناں دے دل وچ اک دوجے نوں ویکھن دا چاحضور پا دتا سی جدوں اوہناں نوں پتا لگیا کہ ایہہ نوری اے تے اوہ طفیل اے۔ دونوں اک دوجے توں "تکہ گئے۔ پر لوکاں نے جیہڑی گل اوہناں دے لاشعور وچ بٹھا دتی سی اوہ ہو گئی۔ جے پنڈ دے لوکی ایس گل نوں نہ چکدے تے شاید اوہ اک دوجے نوں ملدے وی ناں۔

لکھاری نوں ایس فیچر وچ (TIME UNITY) دا خاص خیال رکھیا اے۔ ڈرامے دے شروع وچ شام دا ویلا اے۔ مہراں تے کرمو گھرا پڑن خاطر چھیتی کر دیاں نیں۔ اوہناں

دے جان مگروں ہنیرا ذرا کوُ بہنا ہوندا اے۔ صوبا نے تسکندر دوروں باگوں نوں پچھان نہیں سکدے تے ایجیروچ طفیل نوں واج مار کے پچھنا پیندا اے۔

" اوئے کیہڑا اے ٹاہلی تھلے "

ڈراما شام دا ہنیرا ہین دے نال شروع ہوندا اے تے ہنیرا گوھڑا ہون توں پہلاں مُک جاندا اے۔

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی ایم۔ اے

ٹاہلی دے تھلّے ول اِک نظر

"ٹاہلی دے تھلے" اشفاق احمد ہوراں دیاں چھپیاں ڈراماں دے مجموعے دا ناں اے۔ "پہلی گل" ہیٹھاں اوہ لکھدے نیں کہ ڈرامے سُنن لئی لکھے گئے سن، یعنی ریڈیو نے پیش کیتے گئے۔ دوجی گل کہ ایہہ پلاٹ دے ڈرامے نیں۔ چھوٹیاں چھوٹیاں کریکٹر سٹڈیاں نیں۔

ڈراما بھانویں سٹیج لئی ہووے تے بھانویں ریڈیو یا ٹیلیویژن لئی، ناول تے افسانے نالوں وکھ فن رکھدا اے۔ ڈرامانگار نوں بہت ساریاں آسانیاں مُہندیاں نیں، جیہڑیاں کہ ناول نگاریاں افسانہ نگار نوں نہیں لبھدیاں۔ ایسے طرح ڈرامے لکھن والے تے بہت ساریاں پابندیاں وی ہندیاں نیں، جیہناں توں ناول تے افسانے لکھن والے آزاد ہندے نیں۔ ڈرامے دے فن نوں ویکھن نوں پہلاں "ٹاہلی دے تھلے" بہن والے فن کاراں نوں جے ویکھ لیئے تے چنگا ہووے گا۔ اوہناں آپے ای دو گلاں سانوں دسیاں نیں:

(۱) ایہہ ڈرامے پلاٹ دے ڈرامے نیں۔

(۲) ایہہ چھوٹیاں چھوٹیاں کریکٹر سٹڈیاں نیں۔

جے لکھاری پاہڑواں تے سُٹ دیوے کہ اوہ آپ ای فیصلہ کر لین، فیر تے اک ناقدیاں قاری نِرا ایناں آکھ کے ای اگاں لنگھ جاندا جتاں کہ اشفاق ہوراں آپ آکھیا اے، پر ہُن اوہناں دے آکھے دے تروپے ادھیڑنے پین گے، فیر کھوٹ تے سچیائی سامنے آوے گی۔

"ڈراما" یونانیاں دی اختراع اے تے ایہدا مطلب ایس لفظ نوں ای ظاہر اے۔ "کرکے وکھانا" سدھی سادی تعریف اے۔ کسے طرح دی کوئی ہیرا پھیری موجود نہیں اے۔ ہندوستان وی یونانیاں وانگر ڈرامے دا گڑھ رہیا اے تے ایتھے جدوں دیوتا اک گئے تے اوہ رل کے راجا اندر کول گئے تے اپنی تنگی دی کتھا سنائی۔ اوہدی مت وِچ کوئی گل کتھ نہ آ سکی تے اوہ۔

ایہناں نوں نال لے کے " برھما " دے حضور حاضر ہویا تے ایس درخواست نوں اگے چک رکھیا۔ برھما نے سوچ وچار توں بعد دیوتاواں نوں اک نسخہ دِتا، جیہڑا کہ انج اے:

(۱)۔ رگ وید وچوں پڑھنا لیا

(۲)۔ سام وید وچوں مسئی لئی

(۳) ۔یجر وید وچوں ہلنا جلنا لیا (ایکٹنگ)

(۴) اتھروید وچوں جذبیاں دا اظہار لیا

تے ایہناں چوآں نوں رلا ملا کے تے " ناٹ وید " بنا لیا گیا۔ دیوتاواں نوں ایہہ نسخہ لبھیا تے اوہ ہسدے نچدے واپس مڑے تے فیر ایسے نسخہ نے تنکنتلا جیہے ڈراماں نوں جنم دِتا۔

یونان دی گل لئی یاں ہندوستان دے تے بھاویں دنیا دے ادب تے نظر مار لیئے، ڈرامے دی چنگی تعریف ایہو ای بن دی اے۔ تعریفوں اگے فن دی گل آ جاندی اے۔ اک پلاٹ ہووے جدھی کہ گل اشفاق ہوراں آپ ای کر دِتی اے۔ پلاٹ کیہ ہندا اے؟ اوہدی اک شروع ہندی اے، اک نقطۂ عروج تے اک خاتمہ۔ اشفاق ہوراں پلاٹ دے ڈرامے آکھ کے اپنے تے ڈاہڈی ای ذمہ داری سٹ لئی اے۔

اوہناں دیاں ڈراماں وچ پلاٹ ناں دی شے ہے ای کوئی نہیں۔ "ٹاہلی دے تھلے" ناں ضرور ساریاں ڈراماں وچ مشترک تے سانجھا اے۔ جے اسیں پلاٹ ویکھنایاں لبھناں چاہیئے تے فیر اک ہور نسخہ ورتنا پووے گا۔ اوہ ایہہ کہ ایس کتاب دے چھیوے ڈراماں نوں اک ڈراما بنا لیئے تے ایہنوں سیناں یاں وکھو وکھ ایکٹاں وچ ونڈ لیئے تے فیر اک پلاٹ بن کے سامنے آ جاوے گا۔ ایتھے ایہہ سوال جم پیندا اے کہ کیوں؟ تے آؤ وکھو وکھریاں ڈراماں نوں ویکھدے چلیئے۔

پہلا ڈراما ستاں کرداراں نال جڑیا ہویا اے تے کجھ کردار گلاں نہیں کردے، سامنے نہیں آؤندے پردوچیاں دی زبانی سانوں اوہناں دا پتا چل دا اے۔ اک پنڈ دا ماحول اے۔ ساری فضا تے سارے ماحول تے پنڈاں دی سادگی دے نال نال وہم دی دنیا آباد دسدی اے۔ نیلیاں نوں شہتیر بنان والیاں گلاں لبھدیاں نیں تے انجیر تے السطر سدھراں ٹاکرا کھاندیاں نیں تے اک " ردِ عمل " جم پیندا اے تے اوہ اوہناں وہماں نوں پیچ کر کے وکھان دا جیاں اُگ پیندا اے۔

دوجے ڈرامے وچ نشہ دیاں گلاں نیں۔ پر پہلے ڈرامے والا وہم تے سادگی اوتھے اوسے

طرح قائم تے دائم اے۔ کمال تے قیر وزتوں شتکاری اتے نشہ تے پوٹی کھوان دا الزام نہ تری سادگی اے بلکہ پہلے ڈرامے والا دہم وی ایتھے کم آوندا اے۔

تریجے ڈرامے وچ "دتا شنینت" اک ہزار روپیاے کے سامنے آوندا اے۔ سادگی ایتھے پنڈاں وی بے وقوفی دی حد تک اپڑ گئی اے۔ ایہو دتا چوتھے ڈرامے دی فضانوں سادہ تے بے وقوف بناندا اے۔

پنجویں ڈرامے وچ وہم اپنی آخری حداں تے اپڑ گیا اے۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ نقطہ عروج آکھیا جاوے تے جھوٹ نہیں ہون لگا تے چھیویں ڈرامے وچ تریجے تے چوتھے ڈرامے والا دتو فیر موجود اے۔

پلاٹ دے لحاظ نال پہلا ڈراما انداا اے۔ پنجواں ڈراما نقطہ عروج (CLIMAX) تے آخری ڈراما جیتھے کہ ٹاہلی وڈھ دتی جاندی اے، انتہا اے۔ ٹاہلی انداا اے تے ٹاہلی انتہا اے۔ ایس تجربے توں ایہہ گل کھل کے سامنے آجاندی اے کہ ساریاں ڈرامیاں نوں کٹھیاں کر کے دوتناں ایکٹاں دا اک وڈا ڈراما بنا لیئے تے فیر اسی ایس نوں پلاٹ دا ڈراما آکھ سکاں گے، ورنہ نہیں۔

پہلے ڈرامے دا پلاٹ کیہہ اے؟ کجھ وی نہیں۔ نوری تے طفیل دے عشق دا من گھڑت قصہ تے ٹاہلی تھلے بہن کھلون والے پاتراں دیاں ایدھروں اودھروں پھڑیاں ہویاں گلاں نیں۔ دوجے ڈرامے وچ وی گلاں نال ای ٹرخایا گیا اے تے ایہو شے باقیاں ڈرامیاں تے وی حاوی اے۔

دوجی گل اشفاق ہوراں ایہہ آکھی اے کہ ایہہ چھوٹیاں چھوٹیاں کریکٹر سٹڈیاں نیں۔ گل دل نوں لگدی اے۔ پلاٹ وچ کریکٹراں دا ہونا بڑا ای ضروری اے، پر ایہہ گل فنی لحاظ نال درست نہیں کہ اک کریکٹر سٹڈی ہووے تے اوہ پلاٹ دا ڈراما وی ہووے۔ کریکٹریاں کردار اپنی اپنی ذہنیت، اپنا اپنا شعور تے احساس تے اپنیاں آپنیاں سوچاں دا اظہار کاری تے کردا جاندا اے تے اک اک تصویر وکھری وکھری بندی جاندی اے تے اخیر تے اک وڈی ساری تصویر اکھاں سامنے آجاندی اے، جیہدے وچ وکھو وکھریاں رنگاں والیاں بہت ساریاں موزتاں اک سوہنی جیہی تصویر بنا لیندیاں نیں۔ کرداراں دے لحاظ نال "ٹاہلی دے تھلے" بہن والے سارے دے سارے کردار بڑے ای سوہنے تے کدی نہ وسرن والے نیں۔

طفیل تے نوری دا ٹاکرا تے لوکاں دی زبانی سُنے ہوئے الزاماں دی بوچھاڑ اک دوجے دے اُتے بڑی سوہنی فضا اے۔ نفسیاتی لحاظ نال جوان تے الھڑ بندے دا ذہن باغی ہندا اے۔

اوس نوں جے تے پچکار کے رکھیا جاوے تے اوہ تھلّے لگ جان گے تے جے اوہناں نوں اینویں ای تنگ کیتا جاوے گا تے فیر اوہ ردِّعمل ظاہر کرن گے تے ایہو حال نوری تے طفیل دا ہندا اے تے اک ماہر فن کار دے ہتھوں بنیاں ہویاں مورتاں سوہنیاں بن جاندیاں نیں۔

مہراں تے نوراں دی زبانی گلاں سن سن کے سانوں غصّہ چڑھدا اے، پر ایہناں دوناں نوں مل کے اوہ غصّہ ٹھنڈا ہو جاندا اے۔ سگوں نہ صرف ٹھنڈاری ہو جاندا اے سگوں سانوں طفیل تے نوری نال پیار وی ہو جاندا اے۔ ایہہ پیار اخیر توڑی رہندا اے تے اوتھے ایہہ پیار بہتا ای جاگ پیندا اے، جتھے کہ صوبیدار دے ہٹکن تے موڑن دے باوجود ٹاہلی نوں وڈھ دتا جاندا اے۔ انج لگدا اے جیویں ٹاہلی نہیں ٹٹی سگوں ساڈا دل ٹٹ کے ڈگ پیا اے۔ اسیں اک پیڑ محسوس کرنے آں تے دِلوں "ونگر رووَن لگ پینے آں تے مولو ونگر حالات نوں فرار تے گریز ڈھونڈن دی کوشش کرنے آں۔

کریکٹر سٹڈی ہیبٹ اک نے دتو تناں ڈراماں وچ سانوں لبھدا اے۔ ایتھوں وی اسی آکھ سکنے آں کہ ایہہ اکو ڈراما ہونا چاہیدا سی۔ ایسی توں علاوہ نوراں بھانویں پہلے ڈرامے والی ہووے تے بھانویں مولودی دوہٹی ہووے، اکو ای کردار اے۔

ڈرامے دا فن مکالمے تے بول چال دا فن ہندا اے۔ مکالمے سوہنے ہون گے تے ڈراما کامیاب تے کدی نہ وسرن والا بن جاوے گا۔ آسکر وائیلڈ دا قول اے کہ سارے ڈرامے وچ اک فقرہ وی چسُت کر دتا جاوے یاں اک لطیفہ ای مزے والا لکھ دتا جاوے تے سمجھ لوو کہ اوہ ڈراما فنی تے عوامی دوناں لحاظاں نال کامیاب اے تے لوک اوسے اک فقرے دی خاطر روز ای ڈراما ویکھن پے آؤن گے۔ مکالمے چسُت تے مختصر ہون گے تے ڈرامے وچ جان پے جاوے گی۔

اشفاق ہوراں دے دو ہور رخ وی ساڈے سامنے آؤندے نیں۔ داد ولو ہار تے تلقین شاہ اوہناں دی شخصیت دے ایہہ دو نویں پاسے سانوں سوچن تے مجبور کر دے نیں کہ اسیں ایس فقرہ باز فن کار نوں داد دیئے۔ نکے نکے فقرے، نکھیاں نکھیاں ٹکوراں تے مٹھے مٹھے ہٹکورے اشفاق ہوراں دی شخصیت دا حصہ بن گئے نیں:

رحمتے : تیرا میاں کنے روپے چھڈ کے مریا اے۔

دتا : میاں چھڈ کے مریا اے۔ روپے شینت میںنوں تاں۔

شادو، جھوٹ نہ ماریں

رحمتے: ساڈے نال سچی سچی گل کریں

ذنا: نہیں میں تے شیئنت گل کرن ای لگا ساں ——— روپے تے میتوں ——— شیئنت اللہ جانے۔

شادو: سارے پنڈ نوں پتا اے۔

رحمتے: وڈے چھوٹے سارے جان دے نیں۔

ذنا: کی جان دے نیں۔

شادو: پئی میاں اسماعیل تیرے لئی ناتواں چھڈ کے مریا اے۔

ذنا: ہچھا! کنا؟

نکے نکے فقرے تے بولدے چالدے فقرے۔ شادو تے رحمتے دا دماغ تے سوچ وی کھول کے ساڈے اگے لیا رکھدے نیں تے نال ای وٹنے دی بے وقوفی تے سادگی یاں دو چیاں لفظاں وچ زنانیاں دے اگے بے بس ہو جان والی کیفیت کھل کے دس پیندی اے۔

نوراں ——— وے مولو ——— مولو وے ——— ہائے وے ربا ——— مولو!

ساری ای کہانی ایس فقرے وچ آگئی اے تے فیر سارے ای مکالمے نکے نکے نیں پر دل وچ کھب جان والے نیں۔

تے اجیری گل ساری وی ساری فضا دی اے۔ پنڈ دی فضا۔ سادہ فضا تے غیر متعفن فضا۔ اشفاق ہوراں پنجابی زبان دی لوک فارم نوں اپنے سامنے رکھیا اے۔ پنجابی زبان وی بنیاد وچ سادگی تے سدھاپن رچیا ہویا اے۔ نری بولی دی سادگی سگوں جذبیاں دی سادگی تے سچائی دی کٹ کٹ کے بھری ہوئی اے رکتاب دا ناں ای "پنڈ وانہ" اے۔ ٹاہلی خاص مربعیاں تے رقبیاں دا درخت اے۔ کسے سرو دا ناں نہیں لیا نیں، نہ ای کسے چنبیلی دی گل کیتی نیں۔ پنڈاں تے گھٹڑیاں نال بھرے ہوئے ڈرامے بالکل ای پنڈاں ورگے نیں، جتھے کدھرے شہریت آ وڑی اے، اوتھے اشفاق ہوراں دی قلم اکھڑی نہیں بلکہ اوتھے اوہناں نے ماحول نوں، فضا نوں اپنے سامنے رکھیا اے۔ ایہہ نہیں کیتا کہ اکو سبھانوں ورتیا ہووے۔ اک چنگے تے منجھے ہوئے فن کار وانگر اوہناں نے ایہہ تمیز قائم رکھی اے:

ناہید: تہانوں کہیا سی ناں بئی علیحدہ پتیا نال لے کے چلو۔

جمیل : نئیں تے بس راتے ای دے سکدیاں او۔ دوسرا پہیا تیار ہوندا تے ہیں نال لے کے مڑ چلدا بھلا۔

ایہہ شہری بولی اے۔

رضیہ : تینوں چونی ملے گی۔

زینا : ہچھا جی۔ تسیں تے فیر بس چونی نال ای گراں جی۔

ناہید : کرنا کرانا کجھ نئیں۔ بس تینوں تیری محنت ملے گی۔

ایہناں تناں فقریاں وچ فرق آپے پیا چیکاں ماردا اے۔ کجھ تے کجھ۔ چونی نے چوانی۔ نے فیر سبھ توں وڈی گل ایہہ کہ لہجے دا وی فرق محسوس پیا ہندا اے۔

ایہہ ڈرامے ریڈیو یاں ٹی۔ وی لئی لکھے گئے، پر ایہناں وی اک ہور خوبی ایہہ وی اے کہ سٹیج وی کیتے جا سکدے نیں کیوں جے کوئی گل وی سٹیج لئی اوکھی نہیں۔ ٹاہلی دا بوٹا اک علامت دے طور نال ورتیا جا سکدا اے تے سین بدلدے جان، کردار آوندے جان، اپنا اپنا کم کردے جان تے ٹردے جان۔ اخیرلی گل ایہہ وے کہ اشفاق ہوری ملک منیجے ہوئے لیکھاری نیں تے اوہناں دے ایہہ ڈرامے ہر طرح پورے تے سوہنے نیں۔

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی ایم۔ اے

نواز — اک رومانی افسانہ نگار

نواز دے افسانیاں دا مجموعہ "ڈونگھیاں شاماں" ساڈے سامنے وے۔ ایس دیباچے وچ احمد ندیم قاسمی ہوری لکھدے نیں کہ "اردو وچ کرشن چندر، قرۃ العین حیدر تے اے حمید نیں تے پنجابی وچ نواز"۔ بیں کسے فن کار دا کسے دوجے تے وکھری زبان دے فن کار نال مقابلہ یاں موازنہ کرن دے حق وچ نہیں آں۔ نتے نال قاسمی ہوراں ایتھے اوہناں ساریاں گلاں نوں لکھیاں سال سٹیااے جیہڑیاں کہ "اندا تا" "اگ کا دریا" تے "کچھ یادیں کچھ آنسو" وچ انہاں تریاں فنکاراں کول موجود ہین۔ ایہناں ادیباں دا حق انفرادی وی اے تے مکمل وی، جدکہ نواز ہوری اجے راہے پئے نیں، حالی اوہ منزل تے نہیں اپڑے۔

ہاں اک گل نواز کول وی ہے وے تے اوہ وے رومانیت۔ پر ایتھے وی فرق موجود اے۔ پہلاں ایہہ ویکھ دے چلیئے کہ رومانیت ہندی کیہہ اے؟ گور کی نے تے دوناں تے دو میلاناں رومانیت تے حقیقت دا ذکر کیتا سی۔ حقیقت نوں اوہ زندگی داناں دیندا اے، پر رومانیت کیہہ اے؟ اوہ وی کھل کے نہیں دس سکیا۔ ایبر کرومبی نے رومانیت نوں اک اسلوب متن توں انکار کردا اے۔ اوہ ایس نوں اک ذہنی کیفیت داناں دیندا اے۔ اک تخیلی اپیل آکھدا اے۔ لُوکس کول رومانیت دماغ دیاں سُست تے کاہل صلاحیتاں نوں سامنے لیاں دا دُوجا ناں اے۔

رومانیت کوئی نویں شے نہیں اے۔ اصلاحی معنیاں وچ وارٹن تے ہرڈ نے ایس نوں ۱۷۰۱ء وچ ورتیا اے۔ ۱۸۰۲ء وچ گوئٹے تے شلر وی ایس دے شکار ہوئے ہوئے دسدے نیں تے فیر مغرب دے عظیم شاعر ورڈزورتھ، کیٹس، شیلے تے ٹینی سن نے احیائے رومانیت "ROMANLIC REVIVAL" دے دوجے شاعروی سامنے آجاندے نیں۔ وارٹن نے ہرڈ توں پہلاں لاطینی ادب وچ وی رومانیت پسندی موجود اے۔ ایتھے افلاطون سنے

سائیکلس داناں لیا جا سکدا اے۔

رومانیت کئی طریقیاں نال جم دی اے۔ خورے ایسے لئی حالی تیک فیصلہ نہیں ہو سکیا کہ ایس دی اصلی تے حقیقی تعریف کس طرح کیتی جاوے۔ رومانیت لئی سبھ توں بہتا کم ماضی تے گزریا ہویا وقت آؤندا اے۔ کجھ لوکاں نے ماضی دیاں اجڑیاں پجڑیاں یاداں دے سہارے نے اپنیاں نثراں تے شعراں دیاں بنیاداں رکھیاں۔ دوجیاں لفظاں وچ ماضی دیاں واقعاتاں نوں سامنے رکھ کے گل کرنا رومانیت پسندی قرار دے دتا گیا۔ اک ہور اسکول جمیا تے اوس نے عشق و محبت دیاں داستاناں نوں ایہہ ناں دے دتا۔ یونان وچ "رومان" یاں "رومانس" اوہناں قصیاں نوں آکھیا جاندا سی، جیہناں وچ ماضی دیاں عشقیہ داستاناں ہون۔ ایس لئی ایس اسکول دیاں پجاریاں نے ایس نوں خالص عشق و محبت داناں دے دتا۔ تریجا گروہ ایہہ آکھدا اے کہ دور دے ڈھول سہانے ہندے نیں۔ دوری تے فصل کولوں کم لے کے رومانیت پیدا کیتی جا سکدی اے۔ اک ہور خیال رومانیت لئی روایت توں بغاوت نوں ضروری سمجھدا اے۔ اوہناں دا خیال اے پٹی تجربیاں بغاوت ای رومانیت اے کیوں جے گھسیاں ہوئیاں راہواں توں وکھ ہونا ای ایس دا دوجا ناں لے۔ اک ہور طبقے نے ایس بغاوت نوں خودی یاں نفس پرستی یاں خودداری داناں دے دتا تے اوس نوں رومانیت پسندی آکھ دتا، تے کجھناں نے الم پسندی نے دکھاں دیاں لعلاں دی پنڈ نوں رومانیت آکھ دتا۔ الم، دکھ، درد، غم، پیڑ تے کرب۔ ویرانی، ایہہ رومانیت اے ——— ایہناں ساریاں گلاں دا تجزیہ کریئے تے اکو گل سامنے آؤندی اے کہ غم تے اداسی دا دوجا ناں رومانیت اے۔ اوہ بھانویں ماضی وچوں کڈھ لیا ویئے تے بھانویں لٹے ہوئے پیار دی سواہ کرید لیئے۔ بغاوت کرکے اپنی انفادی تسکین بچوں ڈھونڈ لیئے تے بھانویں دوری تے بُعد چوں کڈھ لیا ویئے۔ ایہناں ساریاں وچ اک چبھن دا احساس ضرور موجود اے تے اوہ چبھن کھردی دی، تے اوہ احساس دل شکستگی دا موجود اے۔

عام سوچ ایہو ای اے کہ رومانیت پسندیاں رومانیت پرست دنیا دیاں حقیقتاں نوں دور حال دیاں تلخیاں نوں اوہلے تے مستقبل دے فکر توں بے نیاز ہندا اے۔ پر ایہہ درست نہیں اے۔ نواز دیاں افسانیاں وچ رومانیت دے نقریباً سارے ای عنصر موجود ہین۔ پر اوہ ایس رومانیت دا قائل اے جیہڑی کہ حقیقت دیاں نیہاں اُتے اُساری جاوے۔ کرشن چندر نے اے حمید ہوراں نال جدوں قاسمی ہوراں نواز نوں رلایا اے تے اودھوں ایہہ ای مطلب نکلدا

اے کہ رومانیت دیاں بنیاداں جیہیاں اوہناں نے حقیقت تے استوار کیتیاں نیں اوسے طرح نواز ہوراں وی کیتا اے۔ کرشن چندر توں وڈا حقیقت پسند کون ہووے گا۔ ان داتا، ٹوٹے ہوئے تارے، الٹا درخت، گدھے کی سرگزشت، نظارے تے ایہو جیہے ہور مجموعے تے ناول چک کے ویکھ لو تے اک اک فقرے وچ تہانوں آہواں تے اتھرواں دے نال نال تہاڈے اپنے دل وی پیڑ اندر موجود ہووے گی۔ اوہ پیڑ جیہڑی تہانوں دنیا نے دتی اے، تہاڈیاں ردسناں نے بخشی اے تے تہاڈیاں ترکیاں نے تہاڈے منہ تے لمبی اے۔ ایسے طرح اے حمید نوں ویکھ لو۔ کجھ یادیں کجھ آنسو، سرخ گلاب تے جنگل روتے ہیں، لکھن والا رومانی افسانہ نگار کناں کو حقیقت پسند اے۔ اوہدا ایتھوں پتا لگدا اے کہ اوہ لبھ لبھا کے اپنی محبوبہ واسطے نرگس دے پھل لے کے گھر وڑدا اے۔ سوچ رہیا اے کہ اوہ اُڈ کے ہتھوں پھل کھوہ لووے گی۔ پُھلاں نوں چمے گی۔ سینے نال لا کے اوہدے ول فخر تے گھمنڈ نال ویکھے گی کہ اوہدا چاہن والا کِڈا چنگا اے۔ نرگس دے پھل اوہدے لئی لے آیا اے۔ رومانوی ہون وی انتہا اے ناپر اوہدے ایہہ خواب پوریاں چڑھن توں بعد ای ٹٹ جاندے نیں۔ محبوبہ پھل ویکھ کے نہ تے خوشی نال پھل کے کپا ہو جاندی اے تے نہ ای چیک پیندی اے۔ سگوں آکھدی اے کہ گھر تے ہانڈی چاہڑن نوں اورک وی نہیں تے پھل نوں ہیں ساڑاں۔ ایہہ فقرہ ساری وی ساری رومانیت نوں کھتے دا کتھے جا سٹدا اے۔ مطلب ایہہ سی کہ رومانیت جنم ای حقیقت نوں لیندی اے۔ اوہ سارے حقیقت پسند ای ہندے نیں، پر اوہ اوس حقیقت دی تلخی نوں اپنے اسلوب بیان ایبرکرومبی دے قول دے مطابق ذہنی کیفیت نال نرم یاں ملائم کر دیندے نیں۔ ایہو حال نواز دا اے۔

رومانی ادیباں تے شاعراں کول اداسی، درد، پیڑ، دُکھ، غم تے رنج بڑے ای وادھے نال موجود ہندا اے کیوں جے اوہ ایس وچکارے جوہر کولوں ای بہتا کم لیندے نیں۔ ایہدے نال ای اوہناں دے موضوع تے مقصد نوں تقویت لبھدی اے۔ نواز دے افسانے اداسی تے غم دے ایس پہلو نال پُر نیں۔ اداسی جیہڑی کہ بندے وچ وکھریاں وکھریاں وجہاں نال جم دی اے۔ کدی بزدلی دا احساس ایس نوں جنم دیندا اے۔ نواز دے تقریباً سارے دے سارے افسانے انسان دی تنہائی تے ازلی اداسی دی داستان نیں۔ "شام دا پہلا تارا"، "سدا سہاگن" تے "پنڈ دا باد" ایس ویرانی دیاں چنگیاں بھلیاں مثالاں نیں۔

"تیرے دال تے نویں سال دی بیوک کولوں کُھتے لے نیں"۔

"پنبو ہسدیاں دیکھ کے مینوں اینج لگدا اے، جیویں کسے نے اپنی نویں نکور کوٹھی دا بوہا کھول دتا ہووے۔"

ایہہ دونویں فقرے "بھوک" تے "نویں نکور کوٹھی" دے کول نہ ہوون والے کوڑے احساس دی ترجمانی پئے کردے نیں۔ بھانویں پڑھن والا والاں دی لمبائی وچ ای کھب جاوے، پر نال ای لشکدی گیشکدی بھوک دا تصور اوس لئی چنگا بھلا ڈاہڈا ہندا اے۔ ایسے طرح ہسن نوں نویں نکور کوٹھی نال تشبیہہ دین دا مطلب محبوب دیاں ہوٹھاں یاں دنداں دا حسن وی اے، پر نال ای اوہ حسرت کہ نویں نکور کوٹھی ہووے، دا اظہار بہتا نکھریا ہویا لبھدا اے۔

"ایہہ کلا سی تے کلا ای رہندا سی۔ ایہنوں اینج ای ٹریاں سورج چڑھدا سی تے اینج ای کلیاں رہندیاں ایہدی حیاتی دے اسمان تے شام دا پہلا تارا چمکن لگ پیندا سی۔"

رومانیت اپنی تھاں تے برقرار اے۔ پر انسان وی ابدی تے ازلی تنہائی دا احساس ایتھے دی ڈونگ بیمار دا اے۔ تری رومانیت ای نہیں لبھدی۔ ایہہ قرۃ العین حیدر والا تھکیا ٹٹا مسافر اے، جیہڑا کہ اپنی منزل ول ٹردا جاندا اے۔ شروع توں کلا۔ اج وی کلا تے اخیر تائیں کلا۔

"سدا سہاگن" وچ شبیرے دا کردار اک سک تے حسرت نال بھریا ہویا لبھدا اے۔ اوہدے سینے وچ آرزوواں تے سدھراں جنم لیندیاں نیں، پنگردیاں نیں، پھلدیاں تے پھلدیاں نیں، پر توڑ سرے نہیں چڑھ سکدیاں۔ ٹٹ کے ڈھے پیندیاں نیں تے آساں تے سارے اسارے ہوئے تاج محل سواہ ہو کے زمین تے ڈگ پیندے نیں تے اوہ "ہیر" دی تلاش وچ، ہیر دی لوڑ وچ ای تڑف تڑف کے اگلے سفر تے ٹر پیندا اے۔ پھر شریفاں ——— جیہڑی کہ اوہدا مقدر بن گئی اے، اوس دا نصیب ہو گئی اے تے اوہدی تقدیر اے، اوہدے وچوں اوس نوں ہیر ——— اپنی سدھر، خواہش اپنا آئیڈیل نہیں وسدا تے فیر جدوں شریفاں پانی دا گلاس لے کے اوس کمرے وچ آؤندی اے۔ اوہ دل منجی تے شیرا نہیں شبیرے دی لاش پئی ہندی اے۔ ایہہ لاش شبیرے دی نہیں، ہیر دے پالین والی سدھر دے لٹ تے ٹٹ جان دی لاش اے۔ اوس دے مان ٹک جان دی لاش اے، جیہڑا کہ ہیر نوں تلاش کر کے تھک گیا ہووے۔ ہیر کیہ اے؟ خیالاں دی دنیا، ارماناں دی منزل، خواہشاں دی "لفٹ" تے سفنیاں دا سوہنا تے چمکدا ہویا تاج محل۔

"پنڈ دا باڈ"، "روایت" توں "بغاوت" اے، اک تلخ حقیقت اے، پر نواز دے رومانی انداز نے اوس دی تلخی نوں سمیٹ کے تے لپیٹ کے پیش کیتا اے۔ نوری سادی زندگی دی اک

عام جیہی خواہش اے۔ ہاں اوس خواہش دی علامت (SYMBOL) اے۔ اسیں ویکھنے آں کہ
ایہو جیہیاں کئی سدھراں ساڈے من وِچ جم دیاں نیں تے ساہنوں آپ ای اوہناں دا گلا گھٹنا پیندا
اے۔ سعادت حسن منٹو دا مشہور افسانہ "اُلّو کا پٹھا" وی اک آرزو دا اے۔ بھانویں اوہ پھٹی تے
غلط ای سہی، پر اوہدا دل کسے نوں "اُلّو کا پٹھا" آکھن تے کرپیندا اے۔ اوہ ساری دہاڑی سوچدا
ای رہندا اے تے آکھن والی اوس نوں "اُلّو کا پٹھا" آکھ کے گوالمنڈی دے چوک وِچ چُپ کر کے
اگاں لنگھ جاندی اے تے اوہ اپنے باغ دے مالی نوں وی گالی نہیں کڈھ سکدا۔ نوری دا دل تے
اپنا ہان منگدا اے۔ سنگی لوڑدا اے، پر اوتھے وی کمتری دا احساس اوس نوں اگے نہیں ودھن دیندا
تے اوہ ایس احساس کولوں پچھا نہیں چھڈا سکدی تے "کتھے چلے او سوہنیو" دی واج نوں ترسدی
رہندی اے تے جے کدی اوہدی بانہہ کوئی پھڑدا وی اے تے اوہ اوہدا انکا بھرا ای ہندا اے تے
اوہ بھرا ایہہ فقرہ نہیں آکھ سکدا، جیہڑا کہ اوس دے کن سُنن لئی پئے ترسدے نیں۔

"بیمار دی کھیڈ" وِچ یوسف کلا ای ٹردا اے، بس سٹاپ اجڑ گیا تے اوہ کلا ای رہ گیا۔ ایہنے
اداسی دے نال نال لنگھے ہوئے ویلے دیاں یاداں دی کسک تے پیڑ دی ایس حقیقت نوں رومانی
بنا چھڈدی اے۔ ماضی دیاں یاداں تے وڈیاں وڈیاں نوں رومانی بنا دیندیاں نیں۔

ٹیگور آکھدا اے پئی۔

"میں بیقرار آں، دور دراز دیاں چیزاں لئی بھُوں رہیا واں"

اقبالؒ تے مغرب دے سارے دے سارے فلسفی ماضی کولوں ای سہارا لیندے آئے
نیں۔ بقول آسکر وائلڈ۔

"FOR US THERE IS ONLY ONE SEASON, THE SEASON OF SORROW" (ON SUFFERING)

گل اسیں رومانیت دی کر دے ساں پئے تے وچوں حقیقت پسندی نکل دی آئی۔ رومانیت
وانگر حقیقت پسندی (REALISM) دی تحریک وی فرانسوں ای اُٹھی اے۔ فلیوری (فرانس)
دیاں نثراں وِچوں حقیقت پسندی دے مڈھلے اثرات تے آثار لبھدے نیں۔ ایہدی پہلی کتاب
"DEFAIENCE YIOION" وِچ ایہہ رجحان پہلی وار لبھدا اے۔ انگریزی ادب وِچ ایہہ
اوس زمانے وِچ جم دی اے جس ویلے کہ ہندوستان وِچ سرسید جم پئے ہُندے نیں۔ فلابر دا
اک ناول "سلامبو" حقیقت نگاری دا بہترین نمونہ اے۔ نواز "ڈونگیاں شاماں" وِچ اک حقیقت

نگاری دی حیثیت نال وی ساہنوں وسدا اے۔ ایسے حقیقت دیاں جڑاں اُتے اوس تے رومانیت دا ورخت اُسار یا اے۔

نواز دیاں افسانیاں وچ "اثریت" (IMPRESSIONISM) اظہاریت (EXPRESSIONISM) تے "مستقبلیت" (FUTURISM) جیہی حقیقت پسندی تے موجود نہیں اے پر "فطرت نگاری" (NATURALISM) تے جنسی تصورات (SEX) موجود ہن۔ حقیقت پسندی دی تحریک دا ہندوستان وچ مطلب ادب نوں زندگی نال ملان دا سی، پر جنس تے عریانی بہتا اُچا مقام حاصل کر گئی اے تے نواز کول عریانی وی ہے وے تے جنسی میلان وی۔

"نوری ——— توں مینوں بڑی چنگی لگنی ایں" تے فیر نوری چھیتی نال اپنی بانہہ چھڈا کے نس جاندی اے تے فیر ساری رات اوس حصے ول ویکھدی رہندی اے جیہڑا دن وے چانن وچ پکیاں کندھاں دے اوہلے کسے دوجے دے ہتھ وچ آیا سی۔ اوہنوں اوہ ویلا وی یاد ہوندا اے، جدوں اوہ شہر توں باہر کسے ہنیر کوٹھڑی وچ اوہ بال جم دی اے، جیہنوں اوہ ساری عمر اوہدا پیو نہیں وکھا سکدی۔"

ایہہ حقیقت نگاری اے، پر ایس توں وکھ وی بہت سارے پہلے تے تلخ مسئلے دنیا تے موجود ہن تے ایس توں اچے بکھیڑے کھلرے پئے نیں، پر نواز ہوراں جنس پرستی نوں چنگی پھل نظاں دتی اے۔

"پنڈ دا باؤ" دی مجموعی فضا ای جنسی اے۔ نری اک خواہش نوری نوں پنڈ وچ اُچا تھاں نہیں حاصل کرن دیندی تے ایہہ خواہش کیتے چلے او سوہنیو" دے ایس فقرے وچ پیار تے محبت دا تقدس تے پاکیزگی گھٹ اے تے بازاری پن تے جنس دی بدبو بہتی اے۔ "دل دا پرچھانواں" وچ رضیہ ایسے جنس ہتھوں چھاں نال لگ کے کھلوندی اے۔

جنس توں وکھ نواز کول تصویراں وی واہ دا سوہنیاں لبھدیاں نیں۔ تشبیہاں تے علامتاں عین موقعے دے مطابق ورتیاں ہوئیاں نیں۔ تصویر تے قلمی تصویر، اک ڈاہڈا اتے اوکھا کم اے۔ برش ہے کے تے پنسل نال لیکاں لا کے تصویر سوہنی بن جاندی اے، پر قلم نال ذرا اوکھیاں موتا پیندا اے۔ نواز نے سوہنی کوشش کیتی اے تے کامیاب وی رہے نیں۔

"تے فیر جدوں یوسف نے روندیاں ہویاں اکھاں نال اوہدے ول تکیا سی تے اوہدیاں چھیمودیاں اکھاں چوں وی اتھرو وگ پئے سن، اوہ دو اتھرو جیہڑے کسے مرد تے عورت دے دلاں وچ کھلن والے پیار دے پھُلاں تے شبنم دیاں قطریاں وانگوں چمکدے نیں۔ اوہ دو اتھرو جیہڑے مل کے تے ننجا سُچا موتی پیدا کردے نیں۔"

• موضوع دے لحاظ نال نواز دے افسانے عمومیت دا شکار ہو گئے نیں۔ تنوع تے پھیلاؤ موجود نہیں اے۔ کرداراں نوں بنان یاں سنوارن دی اُکّا کوشش نہیں کیتی گئی۔ موضوع عام ہون کارن کہانی وچ نواں پن نہیں جم سکیا تے نہ ای پلاٹ سدھر یا ہویا اے۔ مجموعی حیثیت نال نواز ہوراں دے افسانے افسانہ نگاری دے فن تے پورے نہیں اُتردے۔

قدیم تے جدید شاعر

جناب پیارا سنگھ پدم

حضرت بابا فریدؒ

بابا فرید دا کلام پنجابی روحانیت دی پرانی، پر یادگاری پوتر نشانی اے۔ ایس درویش بابے دی زبانی پنجاب دی بھاشا نویاں سُراں وچ بولدی سنائی دیندی اے۔ مہاتما بدھ دا سچا کردار، بابے گورکھ دا تپ تیاگ حضرت محمدؐ ہوراں دا صبر سنتوکھ تے بھارتی ڈھنگ دی پریم بھگتی اس دی اصل بنیاد اے۔ سبھ توں وڈی خوبی والی گل ایہہ اے کہ ایہہ بندگی، ایہہ فقیری، ایہہ گیان تے ایہہ تعلیم پنجابی رنگ ڈھنگ وچ اگھڑدی تے اپنی نویکلی جھلک دکھا دیندی اے۔

ہندوستانی ویدانت تے ایرانی تصوف دا ایہہ اک انوکھا سنگم اے۔ نہ تاں ایس وچ ویدانتی گیان والی بے رسی اے تے نہ ای صوفیاں والی روایت شکن بے پرواہی۔ سگوں دوہاں دا نگر نروآ بھاگ اک بلوان روپ وچ اُجاگر ہو گیا اے۔ باوجود اسلامی تبلیغی مشن ہون دے فریدؒ جی دی بانی اجیہی اے، جس وچ نہ ہندوانی کرماں دھرماں دی مخالفت اے، نہ ای اسلامی کرم دھرم دا چرچا بلکہ اک سانجھا جیہا سنیہا اے، جو اک نہایت مٹھا انسان دوجے انساناں نوں دے رہیا اے۔ اوہ شیخ اے، چونکہ ساری اسلامی دنیا ایس نوں مذہبی رہنما من کے پوجدی اے۔ اوہ بابا اے چونکہ سارے پنجابی بُناں کسے تعصب دے، اس لئی شردھا رکھدے نیں۔ اوہ مٹھاس دا بھنڈار۔ شکر گنج اے چونکہ ساری زبان دی مٹھاس تے ہردلعزیز شخصیت نے سبھ دے من موہ لے نیں۔

کجھ وِدواناں نے ایہہ کہن دی بھُل کیتی اے کہ فریدؒ اُچے درجے دا صوفی نہیں کیونکہ اوہ بُلھےؒ وانگ شرع شریعت دے خلاف کھُلا ہو کے نہیں بولدا۔ جیکر دیکھیا جاوے تاں اوہ بُلھےؒ شاہ توں کتے وڈیرا اڈا تے گمبھیر شخصیت دا مالک صوفی اے، جو روایت دی خلاف ورزی نہ کر کے وی بھیکھ نوں رد کر سکدا اے۔ کیہ ہویا جے اوس نے زندگی دی روایت پرستی تے زور دتا اے۔ پھیر وی دکھاوے دی شرع شریعت دی تاں اوہ کھُلی مخالفت کردا اے۔ اس دی نظر وچ موڈھے مصلا تے گل صوف پاؤن

نال فقیری نہیں آجاندی سگوں دل اندر نور دا ہونا پہلی شرط اے۔ صاف آکھیا اے :

کن مصلّا صوف گل　　　　دل کاتی گڑ وات
باہر دسے چاننا　　　　دل اندھیاری رات

سچی گل تاں ایہہ اے کہ تواریخ وچ فریدؒ جی دے کلام دا اک صوفی دے کلام نالوں وی ودھیرا اُچا درجہ اے۔ جیویں پچھلے زمانے برہمنی کرم دھرم تے یُگاں دا اڈنبر ارچا کے مال پشوواں دا بلیدان دے دے کے خونی دھار بہا دتی سی تے مہاتما بدھ نے "اہنسا پر مود دھرما" دا سنیہا دے کے ایس مذہب دے نال بلدی اگ نوں ٹھنڈا کر دتا سی، تیویں اسلام دے ناں تے حکمرانی کرن والیاں جو کلنگ دا ٹکا اپنے مذہب دے متھے لا لیا سی، اِس نوں دھونا بابا فریدؒ ورگے فقیراں دا ای کم سی، جو آکھدے نیں :

جو تیں مارن مُکیاں تنہاں نہ مارے گھُم
اپنے گھر جائیے پیر تنہاں دے چُم

ساڈے واسطے ایہہ خوشی تے مان والی گل اے کہ اَج توں ست سو ورھے پہلاں اس مہاں فقیر نے اپنے کول تے سوہنے سلکھنے جذبات نوں ظاہر کرن واسطے اپنی مادری[1] زبان پنجابی نوں چُنیاں، جدوں کہ اوہ عربی فارسی دے وی چنگے عالم سن۔ پنجابی ادب صوفیاں، فقیراں، گوروواں تے بھگتاں دا ساہت اے، سائیں لوکاں دی برکت تے آشیرباد نال ایس دا لاہن پالن ہویا اے تے بابے فریدؒ دے شلوک ایس گل دا ٹھوس ثبوت نیں۔

پراکرت وچ گاتھا، آپ بھرنش وچ دوہا تے سنسکرت وچ شلوک نوں خاصی اہمیت رہی اے۔ پر باوجود کئی آتار چڑھاواں دے تے زبان تے ادب دیاں ادلا بدلیاں دے سنسکرت دی جنم بھرم پنجاب وچ شلوک دی روح مر نہیں سکدی۔ کدی دوہڑے، کدی سُد، کدی کلی دے ناں ہیٹھ ایہہ بار بار ابھردی رہی اے۔ انج معلوم ہوندا اے کہ جیویں پاک پوتر مذہبی بانی نوں تاں "شلوک" نام نال پکارنا ای ٹھیک سمجھیا گیا اے۔ شلوک ایس گل دی وی گواہی اے کہ ساڈیاں زباناں دا ادبی کھلار اپ بھرنشاں وچوں ہویا اے، جیہناں سنسکرت دے حرف وی اپنائے ہوئے سن۔ اج توں سینکڑے ورہے پہلاں دوہے یاں دوہڑے دا ایہہ روپ چالو ہونا پنجابیاں دے گمبھیر ادبی رجحان نوں دسدا اے۔ بابے فریدؒ دی

۱۔ حضرت بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ

کوتا، اس دی ایک خوبصورت مثال اے۔

سنسکرت کوتا دے کھلار تے پسار بارے اک کتھا کہانی اے کہ اک اس دے موڈھی کوی رشی بالمیک دی کوتا دی مینہہ وچھڑی کونجاں دے اک جوڑے دی کوک پکار تے رکھی گئی۔ شکاری دے گھائل کیتے تڑفدے پنچھی نوں تک رشی دا کومل ہردا کنب اٹھیا تے نظم دے روپ وچ وہین لگا۔ بابا فریدؒ دے اندروں جو شعراں دی دھار پھٹی، اس دا سبب وی ایہو تڑپ سی کیونکہ ایس تڑپ یا سنور بناں اندر لے جذبات دا سوتا پگلایا نہیں جا سکدا۔ تڑپ دا دوسرا ناں برہوں اے تے برہوں بغیر من قبرستان اے تے قبر کدی وی کوئی گیت نہیں گا سکدی۔ فریدؒ جی دا اپنا قول اے:

برہا، برہا آکھیے ، برہا تو سلطان
جت تن برہ نہ اُپجے سو تن جان مسان

بے شک بابا فریدؒ تو پہلاں وی بھٹاں، ڈاڈھیاں تے جوگیاں ناتھاں نے اپنی طرح دی کوتا رچی سی۔ ڈاڈھی لوگ اپنے مالکاں دا تے تیاگی جوگی اپنے تیاگ فلسفے تے جوگ مت دی چرچا چھنداں وچ کردے سن۔ پر فریدؒ دانگوں اوہناں دا وچھوڑے وچ انگ انگ سڑ نہیں سی جاندا تے نہ اک کالی کوئل وانگوں اوہناں دا وجود پریم برہوں دے سنور نال سڑ یا سی۔ ایہو کارن اے، اوہ کھنڈراں دے باسی رُکھے لوک "رسیلی کوتا" نہیں لکھ سکدے۔ صرف تک بندی ای کردے رہے۔ بابے فریدؒ وچ ایہہ چنگ موجود سی۔ اوہناں اس جذبے ہیٹھ ٹھیٹھ پنجابی وچ اپنا صوفی کلام گا دیا۔ اوہناں دا ایہہ کلام لوکاں وچ ایناں مقبول ہویا، جو اوہناں توں پہلاں ہویاں جوگیاں دی کرت نوں کدی وی ایہہ گل نصیب نہ ہوئی۔

بابا فریدؒ نرے پُرے زاہد شیخ نہیں سن سگوں پریم بدھ ماتے صوفی فقیر سن۔ اوہناں دا اندر اپنے "اللہ بیلی" دی یاد وچ باؤلا ہو رہیا سی۔ تن تپ تا پد اسک سُک پنجر ہو چکیا سی۔ ایس غماں دی سیج تے پئی فقیری دی روح اپنے محبوب دے درشن واسطے دلک رہی سی۔ اس لئی سارے سر پیر دا کھو جانا کوئی خاص گل نہیں سی۔ فقر صرف اپنے دو نین بچا کے رکھنا چاہنا سی، جیہناں نال اُس نوں دیکھ سکے۔ کانواں نوں دتی نصیحت وچوں ایہو گل ثبوت ہوندی اے:

تن سکا پنجر تھیا تلیا کھونڈے کاگ
اجے سو رب نہ بہڑیو دیکھ بندے کے بھاگ

کاگا کرنگ ڈھنڈ ہولیا سگلا کھایا ماس
ایہہ دو نیناں مت چھوہیو پر ویکھن کی آس

اس پر ویکھن دی ہک نے ای اوہناں دی فقیری کو تا دا روپ دِتا۔ اوہ ستلج کنڈھے اپنے محبوب دی تلاش وچ جنگل بیلے گاہوندے، تھراں دیاں بھکھاں نال ٹاکرے لیندے تے ایندے جاگ کے راتاں لنگھاندے سن۔ رات رات بھر جاگ کے بندگی وچ جُٹے رہنا اوہناں دا نت دا جیون ہو گیا سی۔ اوہناں نوں نشہ سی کہ اس سمے ای پریتم اپنے پریت بھکاریاں نوں محبت دی کستوری ونڈ دا اے۔ تے سُتے رہ کے ایس خوشبوئی نوں حاصل نہیں کیتا جا سکدا:

رات کستوری ونڈی اے ستیاں ملے نہ بھاؤ
جیہناں نین نیندرا لے تنہاں ملن کیاؤ

بھائی گورداس جی نے دی" قربان تن گورسکھاں پچھلی رات اُٹھ بہندے" آکھ کے پنجابیاں دی رات نوں جاگن دی سوجھ نوں شردھا بھیٹ چڑھائی اے۔ فریدا اس انمول کستوری نوں پالین لئی جوانی نوں وار دنیا دی معمولی گل سمجھدے سن چونکہ اوہ جان دے سن جنگلاں وچ کھڑے کتنے پھُلاں دا جوبن بناں کسے دے گل دا ہار بنے، ایویں ای بے ارتھ گوانچ جاندا اے:

جوبن جاندے نہ ڈراں جے شوہ پریت نہ جائے
کتی جوبن پریت بن سُک گئے کملائے

فریدؔ اوہناں جنگلی پھُلاں نالوں کنگر چگن والے بن باسی پنچھیاں نوں چنگیاں سمجھدے نیں۔ فقیر دا سراپا اوہناں نوں واری صدقڑے جاندا اے کیوں اوہ اپنے رب دے نیڑے دہندے نیں:

بلہاری تنہاں پنکھیاں جنگل جنہاں واس
کنکر چگن تھل وسن رب نہ چھوڑن پاس

آخر جنگل گاہون والے کھوجی نوں اپنا رب اندروں ای مل جاندا اے تے اس دی دناں دی ڈھونڈ سدا لئی ختم ہو جاندی اے۔ شاعر دی ساری زندگی دا ایہہ نچوڑ اے کہ ایس دے محبوب جنی کوئی چیز مٹھی ایس دنیا وچ نہیں۔ شکر، کھنڈ، مصری، کھجوراں تے شہد نال اسدا کیہ ٹاکرا ہو سکدا اے۔ اس دی مٹھاس اپنی اے۔ کھجوراں دے دیس دا واسی آکھدا اے:

اب کھجوراں پکیاں ....

شکر کھنڈ نبات گڑ ماکھیو ماجھا دُدھ سبھے وستو مٹھیاں رب نہ پجن تدھ

بابا فریدؒ دے سمے بھگتی تحریک دا بیج پھٹ پیا سی شمال مغربی ہندوستان وچ مسلمان صوفی سنت پریم تے ایکتا دا پرچار کر رہے سن تے دکھنی ہند وچ رامانج عبارک تے مادھو چارج وغیرہ اتے شانتی دا پیغام سنا رہے سن۔ ہندوستانی درشن دلوں کیتی رب دی "نرگن سرگن" ونڈ نے لوکاں نوں پریشانی وچ پایا ہویا سی۔ بھگتی ساہت وچ پہلا وچار شاید فریدجی نے ای ظاہر کیتا کہ رب تاں ساری خلقت وچ سمایا اے۔ اس لئی اوس نوں رجھاون خاطر اُس دی خلقت نوں خوش کرنا نہایت ضروری اے۔ اج اوہناں بھگتی لہر وچ جنتا رب دا نظریہ پرچار کر کے نویں خیالاں نوں اگراتی دتی۔

فریدا خالق خلق میں خلق وسے رب ماہیں
مندا کس نوں آکھیے، جاں تس بن کوئی ناہیں

کئی ایہہ وی کہندے نیں کہ فریدؒ نے رُکھی سُکی کھا کے ٹھنڈا پانی پین دا سبق دے کے بندے نوں عمل توں پنگلاں کر دتا اے، پر اصلیت ایہہ نہیں۔ اوہناں عیش پرستی دی زندگی نالوں صبر شکر دی زندگی بسر کرن نوں ضرور سلاہیا اے تے بندے نوں ایہہ وی سمجھایا اے کہ اوہ پرائی چوپڑی ویکھ کے دل نہ للچاوے۔ اپنی محنت نال کمائی رُکھی سُکی بیگانی چوپڑی نالوں چنگی اے۔ پرائی غلامی نوں اوہ کنا مندا سمجھدے سن۔ انسانی آزادی لئی اوہناں دا ایہہ قول پنجابی لوکاں دی سدا اگوائی کردا رہوے گا:

فریدا یار پرائے بلنا سائیں مجھے نہ دے
جے توں ایویں رکھسی جیو سریرا لے

فریدجی دے کلام دی خاص خوبی اے کہ اوہ اپنی ساری گل بڑے گمبھیر لہجے نال تے تھوڑے لفظاں وچ پنجابی زندگی دیاں گھریلو مثالاں راہیں سمجھا دیندے نیں۔ اوہناں دیاں تشبیہاں تے مقامی رنگ دے بیاناں توں اسیں پرانے پنجاب دے سنگھنے جنگلاں بیلیاں، دُور دور تک وگ رہیاں لمیاں ندیاں، اُچے ٹبیاں، اگراں، کپاہ، کماد، تل، چھپریاں کنگ کونجاں، شکر، شہد، ماجھا دُدھ، کودھرا تے اُن، پٹ دیاں کمبلیاں، دارھیاں، پگاں والے پنجاب دا نظارہ سامنے ویکھ سکدے ہاں۔ جدوں فریدؒ فانی زندگی دا بیان کردا اے کہندا اے:

میں بھولاوا پگ دا مت میلی ہو جائے
گہلا روح نہ جانئی سر بھی مٹی کھائے

تاں اوہ پنگاں دالی پنجابی کلچر سامنے آجاندی اے۔ ہر شلوک پنجابی کریکٹر دی بڑی سوہنی مورت پیش کردا اے۔ ہر سطر زندگی نوں عاجزی مٹھاس تے محبت دا پیغام دے کے خوش ہوندی اے۔ جے اساں دی جھولی بھرنی اے تے فقیر دی گل منّنی پوے گی:

فریدا برے دا بھلا کر غصہ من نہ ہنڈائے
دوہی روگ نہ لگ سپے سبھ کچھ پلے

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی
ایم اے

حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دی شاعری

بابا فریدؒ ہوری بغیر کسے شک تے شبے توں پنجاب دے پہلے صوفی شاعر ہین۔ جناں مرضی اے رگڑا جھگڑا پے پاؤ پر ایتھوں اسی اگاں نہیں جا سکدے۔ ڈاکٹر عبدالسلام خورشید ہوراں دا اک مضمون THE CULTURAL HERITAGE OF PAKISTAN دے صفحے ۱۵۳ تے ۱۵۴ تے انج درج اے:

"IT WAS IN THE MIDDLE OF THE 15TH CENTURY, SH. IBRAHIM FARID, A DESCENDENT OF BABA FARID, THE FAMOUS SAINT OF PAKPATTAN BEGAN TO WRITE IN PANJABI INSTEAD OF PERSIAN OR URDU."

ایتھے اوہناں حضرت بابا فریدؒ دے بارھویں گدی نشین شیخ ابراہیم فرید ثانی نوں پنجابی دا پہلا صوفی شاعر آکھیا اے تے ڈاکٹر لاجونتی نے وی ایسے دی گل کیتی اے۔ ڈاکٹر عبدالسلام ہوری پندرھویں صدی وچوں "اُردو" نوں وی لبھن لگے ہوئے نیں۔ جد کہ شاہجہان دے دربار وچ جمن والی زبان ستارویں صدی دی ہو سکدی اے، پندرھویں دی نہیں۔ شاہجہان دا زمانہ ۱۶۲۷ء توں ۱۶۵۷ء تک دا اے۔

بابا فریدؒ بنیادی لحاظ نال اک صوفی سن تے اوہ وی عملی صوفی۔ تصوف دے مسئلے تے روایتاں جیہڑیاں کہ اوہناں نوں صوفیاں کولوں تے خصوصاً پیران چشت کولوں ملیاں سن۔ اوہ اوہناں دیاں ساہواں نال رلیاں ہویاں سن۔ ایس لئی اوہناں دا اک اک ساہ اک صوفی دا سی۔ اک عملی صوفی تے

روایتی صوفی وچ بڑا ای فرق ہندا اے ۔ روایتی صوفی سنیاں سنایاں گلاں کردا اے تے عملی صوفی وارداتی گلاں تے کیفیتاں دا بیان کردا اے ۔ دل نے جگر دا خون اک کرنا پیندا اے تے فیر جا کے :

"ہر زمان از غیب جانِ دیگر است"

دے مصداق اوہ پورا اتر دا اے ۔

اک صوفی کول جذبات دا ڈھیر ہندا اے ۔ اک عاشق مجازی عاشق جیویں وصال توں تڑفدا رہندا اے ، تے ہر ویلے اکو سوچ ای اوس نوں پریشان کیتی رکھدی اے کہ کیویں محبوب ملے ۔ بسّے تے کیویں چانیاں راتاں وچ رات دی رانی دیاں خوشبوواں کول پیار دیاں گلاں ہون ، ماضی دے تذکرے تے آون والیاں دناں نوں سنوارن تے بناون دیاں ترکیباں ۔ ایسے طرح اک حقیقی عاشق صوفی سوچدا اے ۔ اوہ سوچ سوچ کے تھک جاندا اے تے فیر اوہ اوس سوچ نوں دماغ وچوں کڈھ کے تے دل وچ لے اتر دا اے ، یعنی شعوروں جذبات دل لے ٹُر دا اے ۔ تے اوتھے فیر احساسات نال رِل کے تے اک وجدانی کیفیت جم پیندی اے ۔ ایتھے تک تے سانجھا جذبہ سامنے آوندا اے پر اک صوفی ایس توں اگے لنگھ جاندا اے اوہ ایہناں جذبات دی تسکین لئی کجھ نہیں کردا ، بلکہ ایہناں نوں ہور وی دھن تے بھڑکن دیندا اے ۔ علامہ اقبالؒ دا ایہہ شعر :

بگیرا ے ساربان راہِ درازے   مرا سوزِ جدائی تیز تر کن

ایسے دی غمازی کر دا اے ۔ بابا فریدؒ ہوری وی اک صوفی پہلوں سن ، تے جذبیاں دی جدوں افراط ہو گئی تے فیر اوہناں نوں باہر کڈھنا ضروری ہو گیا ۔ ایتھے اعتراض ہو سکدا اے کہ کیوں ؟ سدھا سادا تے جواب ایہہ وے کہ اک عام شاعر اوکھا ہو جاندا اے تے اوہ دل دی ہواڑ کڈھن تے مجبور ہو جاندا اے بلکہ فرانسیسی فلاسفر لائی بینٹز (LEIBNITZ) نے ایس نوں فطری لوڑ (NATURAL URGE) داناں دے کے لازمی جبلّتاں (INSTINCTS) وچوں بنا دتا اے ۔ حضرت بہاء الدین زکریا ملتانیؒ بابے ہوراں دے ہمعصر سن ۔ اک واری اوہناں نے بابے ہوراں نوں سنیہا گھلیا کہ تسی اللہ دے راز کیوں پئے ظاہر کردے او" (کجھ کراماتاں آپ دیاں ظاہر ہو گیاں سن) تے بابا صاحبؒ نے جواب دتا سی " میں کدوں کرناں واں ، اوہ آپ پیا کردا اے "

جذبات دے اظہار لئی بناوٹ یا نقل یاں تکلف دی وی لوڑ نہیں ہندی ۔ اوہ جیویں دے ہندے نیں اوسے طرح باہر آ جاندے نیں ۔ ایسے گل نوں سر سید احمد خاں نے " دل سے نکلے ، دل میں اُترے " داناں دتا اے ۔ چنانچہ بابا صاحبؒ دی شاعری وچ سادگی ساری دی ساری

موجود اے۔ جو جو کیفیتاں تصوف دیاں تے جدوں جدوں جم دیاں رہیاں حضرت بابا صاحبؒ دے لوں لوں وچ رچ دیاں گئیاں تے اخیر اُتے اظہار دی لوڑ پے گئی تے اوس لئی اوہناں نے شعراں دا سہارا لیا، فارسی تے پنجابی نوں ورتیا۔

بابا صاحب نوں صوفی شاعر ایس بناتے نہیں آکھیا گیا کہ اوہناں دی شاعری وچ صوفیاں دے مسئلیاں تے پھندیاں دیاں گلاں باتاں ہوباں نیں، بلکہ اوہناں دیاں شعراں دا لب ولہجہ صوفیانہ اے۔ اوہ ایس لئی کہ "شاعر دے اُتے کوئی اجیہی شے مسلط ہو جاندی اے جیہڑی کہ اوس دی ساری ہستی نوں جذب کر لیندی اے تے باقی ساریاں گلاں تے دلچسپیاں اوس دی شخصیت وچوں نکل جاندیاں نیں"

ایہہ گل سی۔ ایم باورا (C.M. BOWRA) ہوراں اپنے اک مقالے (INSPIRATION AND POETRY) وچ آکھی اے تے اوہ ایس نوں اگے چل کے "الہام" داناں دیندا دے۔ تے ایہو شاعرانہ الہام لب ولہجے نوں صوفیانہ بنا دیندا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ وے کہ اوہناں دا سوچن دا تے فیر اوس سوچ نوں آکھن دا رنگ تے انداز غیر صوفی شاعراں نالوں وکھرا اے۔ اندر لیاں خوبیاں تے باہر لا حسن، دوہواں اعتبار نال اوہناں دی شاعری اُتے صوفیانہ حیاتی تے صوفی دی سوچ دی مُہر لگی لبھدی اے۔ عشق تے محبت دے متعلق اوہناں دا نظریہ، مجاز تے حقیقت دے سلسلے وچ اوہناں دا انداز، غرض ایہہ کہ ہر موضوع تے بحث دے نال اوہناں دا بحث کرن دا طریقہ تے بیان کرن دی طرز، اپنا وکھرا تے خاص رنگ رکھ دے نیں، اوہناں کول تصوف محض اک نظریئے داناں نہیں سیاں اک عقیدے دی حد تک ای نہیں سی، سگوں حیاتی دے اک تجربے تے عمل دی حیثیت وی رکھدا سی۔ تصوف اوہناں کول صبر، توکل تے تقوے دیاں ناواں نوں گن چھڈن دا ناں نہیں سی بلکہ ایہناں تے عمل کرن داناں سی۔ تے ایسے عمل دی وجہوں اوہناں دی زندگی دا ہر عمل ایسے رنگ وچ رنگیا گیا سی۔ تے ایسے رنگ نے اوہناں دی شاعری دا لب ولہجہ وی صوفیانہ کر دتا اے۔

صبر، توکل تے قناعت ہتھوں ای اوہناں دی شاعری وچ دنیا تے حیاتی دیاں اوکڑاں بارے کسے قسم دا کوئی شکوہ یاں شکایت یاں گلہ یا ایس طرح دا کوئی دی رنگ ساہنوں نہیں لبھدا جے اسی ایہہ آکھیے کہ بابا فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ فریاد ہے وے، پر تلخی دی شدت تے مایوسی نہیں اے۔ ہاں اک صوفی ہون کارن اوہ ایس دنیا دی زندگی نوں اک قید یاں جدائی دا ناں ضرور دیندے نیں۔

حضرت بابا صاحبؒ دی شاعری وچ بھانویں سانوں کوئی ڈونگھیائی یا فلسفہ نہیں لبھدا، پر فیر وی صوفیاں والی اک اندرلی تے روحانی لہر یا رنگ اوہناں دی ساری شاعری تے پیا ہویا اے۔ تے ایس نوں اسی اوسے احساس ہیٹھاں پچھان سکدے آں جداناں جدائی یاں فراق رکھیا گیا اے۔ اک گل ہور وی کھولدے چلیئے کہ ایہہ احساس وی کھل کے، صاف طریقے نال یاں ابھر کے ساڈے سامنے نہیں آؤندا۔ اک شکایت، صوفی تے عاشق ہون دی حیثیت وچ، اوہناں دے سینے وچ جمدی ضرور اے، پر اوتھے وی اوہناں دے صوفیاں والے ذہن نے کم دتا اے کہ صبر تے شکر کولوں کم لے کے اوس احساس نوں اللہ دی رضا آکھ کے سینے وچ ای گھٹ چھڈدے نیں۔ اک عام آدمی وانگر اک صوفی وی زندگی دیاں مخالف خواہشاں تے سمتاں نال ٹکراندا اے۔ پر اک عام آدمی اوس تضاد دا شکار ہو کے چور چور ہو جاندا اے تے اک سالک جیہڑا کہ روحانیت تے معرفت نوں حاصل کرن کرن وچ اپنے آپ نوں اک راہے پا لیندا اے اوہ ایس نوں شکار کر لیندا اے۔ حالانکہ اک عام آدمی وانگر اک صوفی وی ایہہ محسوس کردا اے کہ کائنات دی ہر چیز اوہدے نال ٹکراؤ پیدا پئی کردی اے۔ تے دنیا دار رو رو آں اوہدے نال ٹکر بیا لیندا اے، پر پیار تے محبت دی منزل ای ایہو جیہی ہندی اے کہ اوتھے ایہناں سختیاں دے خلاف شکایات لئی ہوٹھ کھولنا ای خامی اے:

کانگا کرنگ ڈھنڈولیا سگلا کھایا ماس

ایہہ دوئے نیناں مت چھوہو، پر ویکھن دی آس

یا فیر خود سپردگی (SELF RESIGNATION) دی مثال ایہہ وی اے:

کاگا نین نکاس دوں پی کے دکھلے جائے

پہلے درس دکھائے کے نرپا چھے لے جے کھائے

صوفی تے سالک لئی دنیا اُنج دی کوئی حقیقت نہیں رکھدی۔ تے اللہ دی ذات بے نیاز اے پر انسان بندہ ہون دی حیثیت نال وی تے اک سچا عاشق ہندیاں ہویاں وی اوہ مان نہیں کر سکدا کیوں جے اللہ نوں پتہ نہیں اوس دا کوئی گن چنگا وی لگدا اے کہ نہیں۔ حضرت بابا صاحبؒ کول دی ایہہ بے چینی، اضطراب تے بے یقینی دی فضا پائی جاندی اے۔ پر گل مکدی اوتھے ای اے کہ شکایت دبی دبی تے گلہ دھخدا دھخدا ای اے۔ کھل کے مجازی عاشق وانگر واویلا نہیں کردے:

ساہورے ڈھوئی نہ لہے پیئے ناہیں تھاؤں

پر وا تڑی نہ پچھئے دھن سہاگن ناؤں

ایس بحر تے ضبط نے حضرت بابا صاحبؒ دیاں شعراں وچ اک ٹھہراؤ تے نظم پیدا کر دتا
اے ۔

بابا صاحبؒ دے ویلے دا ہندوستان عجیب وغریب قسم دے دور وچوں گزر رہیا سی ۔
غزنی خاندان اپنیاں آخیر لیاں دماں تے سی تے بابے ہوراں اوس نوں تختوں ڈگدیاں ویکھیا۔ غوریاں
دے حملے، راجپوتاں دی شکست آپ ہوراں دے سامنے عمل وچ آئی۔ شمالی ہندوستان وچ
ترکی حکمراناں نوں روندیاں ہویاں آپ نے ویکھیا۔ مغلاں نوں ہندوستان دیاں سرحداں کھڑکاندیاں
سنیا، وسط ایشیا وچوں پناہ گیراں دے قافلے آپ دی حیاتی وچ ہندوستان آوندے رہے ۔
شہاب الدین غوری دا قتل اوس ویلے ہویا جیس ویلے آپ جوانی دے عالم وچ سن، بڈھیاں
ہویاں بلبن نے تخت حاصل کیتا یعنی اوہناں دی ساری زندگی ۔ مڈھوں لے کے اخیر تک ۔
ہندوستان وچ عجیب قسم دی افراتفری تے بے چینی نوں ویکھدیاں لنگھی۔ پر جیس ویلے ایہہ
سبھ کجھ ہو رہیا سی ۔ عام بندیاں نالوں وکھ بابے ہوری آرام تے سکون نال آپنے کم وچ مشغول
سن ۔ انتہائی صبر تے قرار نال ۔ بابے صاحبؒ نوں ایہناں تاریخی حقیقتاں دا علم ضرور سی، پر اوہناں
دا مسلک توکل سی تے توکل دا تقاضا ایہہ سی کہ اوہ آپنیاں مجبوریاں دا احساس کرن تے رضا و
رغبت نال ایہناں ساریاں مصیبتاں تے سختیاں نوں برداشت کرن۔ ایسے برداشت دے مادے
ہتھوں آپ دیاں شلوکاں وچ اک اطمیناں تے سکون دی لہر وی ساہنوں دوڑ دی ہوئی لبھ
دی اے ۔ اپنے ویلے دے دل ہلا دین والے قصیاں ول بہت ای گھٹ اشارے لبھ دے
نیں ۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ اوس باہرلی تے خارجی بے اطمینانی تے بے چینی دا اظہار ذاتی غم
تے گناہ دا احساس بن کے اوہناں دیاں شعراں وچ ضرور آگیا اے :

فریدا در درواجے جائے کے کیوں ڈٹھو گھڑیال
ایہہ ندوسا ماریئے ہم دوساں دا کیا حال
گھڑیئے گھڑیئے ماریئے پہریں لہے سجائے
سو ہیڑا گھڑیال جیوں دکھیں رین وہائے

صوفی نوں سبھ توں بہتا احساس "محرومی" دا ہندا اے ۔ اوہ آکھ دا اے کہ موسےٰؑ نوں اللہ دسیا اوہ بے ہوش ہو گئے تے ایہہ ضروری اے کہ ہر ویکھن والا ای بے ہوش ہو جاوے ؛ یاں دوجیاں لفظاں وچ اوس نوں صرف سِک دیدار دی ہندی اے کہ کسے نہ کسے طرح اللہ دی ذات دا دیدار ہو جائے ۔ پر ایہہ نہ تے اوس دے آپنے وس دی گل ہندی اے تے نہ ای اللہ دی حقیقت دا اظہار اوس انداز وچ ہو سکدا اے جیس طرح کہ اوہ چاہندا اے یا جیس طرح حضرت موسےٰؑ نوں ہویا ۔ فیر وی اوہ تڑفدا تے پھڑکدا رہندا اے ۔ تے ایس دا اظہار حضرت بابا صاحبؒ دیاں شلوکاں وچ وی موجود اے :

اُج نہ سُتی کنت سیوں انگ مُڑے مُڑ جائے
جائے پچھو سہاگنی کیوں رین وہائے
فریدا تن سُکا پنجر تھیا تلیاں کھونڈہے کانگ
اجے صورت نہ بوڑھیو دیکھ بندے دے بھاگ

ایس احساس محرومی توں وکھریاں بابا صاحبؒ کول ہور وی بہت سارے صوفیانہ افکار لبھ دے نیں ، جیس طرح اُتے گل ہوئی اے کہ اوہ صوفیانہ ذہن نال سوچدے سن ۔ ایسے طرح اوہناں دیاں شعراں وچ اصطلاحاں تے تمثیلاں دے نال نال صوفیانہ احساس وی جاری تے ساری اے ۔ محبت عشق ، عمل ، عبادت ، رضا ، توکل تے صبر نوں علاوہ "گناہ" دا احساس اپنی انتہا تے وے ۔ اوہناں دی شاعری دی بنیاد جے آکھ لیئے ، ایسے احساس دے اُتے وے تے غلط نہیں ہون لگا ۔ ایسے احساس تے اوہدی شدت ہتھوں ای باقی ساریاں شاخاں پھُٹیاں نیں گناہ دا احساس ای نیکی ول لے جاندا اے تے بے عملی تے گناہواں توں بچاندا اے ۔ نیکی نال محبت تے پیار جم دے نیں تے فیر آپنے ای ایثار تے ایس ایثار ہتھوں رضا تے صبر تے توکل ؛ دوجیاں لفظاں وچ "احساسِ گناہ" ای حضرت بابا صاحبؒ دی شاعری دی روحِ رواں اے ۔

حضرت بابا صاحبؒ دی حیاتی ول نظر ماریئے تے ساہنوں ایس احساس دیاں بہت ساریاں مثالاں لبھن گیاں آک واری آپ لنگر تے کھانا کھان بیٹھے تے پتہ لگیا کہ لون اُدھار لے کے ہانڈی وچ سُٹیا گیا اے ۔ تے نہ صرف ایہہ کہ آپ نے نہ کھاہدا بلکہ ساریاں نوں منع کر دتا تے بغیر کھاہدیوں ویلا گزارن دی ہدایت کر دتی ۔

اوسے قصے دا ذکر اوہناں دے ایس شلوک وِچ لبھ دا اے :

فریدا اِکناں آٹا اگلا، اکناں ناہیں لُون
اگے گئے سنجھا پسن چوٹاں کھاسی کون

ایتھے اوہ سارا واقعہ دس دتا نیں، ایس وِچ وی بنیادی احساس اوہو ای اے۔ ایسے احساس ہتھوں حضرت بابا صاحبؒ نوں عاقبت دا خوف وی ستاندا رہندا سی۔ خوف دی فضا اوہناں دی ساری شاعری اُتے چھائی ہوئی اے۔ ایتھوں ای غورے ڈاکٹر لاجونتی ہوری آکھدیاں نیں کہ "ایس تصوف دے دو موٹے موٹے اصول گناہ دا الماں چوڑا شعور تے خدائی عذاب دا ڈاہڈا خوف سن۔ اوہ خدا نال پیار کرن دی نسبت اوس کولوں ڈردے زیادہ سن۔" صوفیاں بارے ڈاکٹر ہوراں دا ایہہ بیان بالکل درست نہیں اے کیوں جے صُوفی کول ایہہ خوف اللہ نال محبت کرن نالوں پیدا ہُندا اے، جتھے اوہ ڈردا اے اوتھے ای اوہ بے تحاشا تے کدی نہ مُکن والی محبت دی کردا اے۔ ایہہ محبت آخری حداں تک ہندی اے۔ تے اوسے محبت ہتھوں سرشار ہوکے اوہ اوس دی رضا تے مرضی دا پابند ہو جاندا اے فیر اوس وِچ خدا دا حکم پُوری طرح آجاندا اے۔ اک دن بابا فریدؒ نے فرمایا : "جو خدا کردا اے اوہو ای ہندا اے"۔ ہاتف غیبی نے جھیتی نال آکھیا کہ جو کجھ فریدؒ آکھدا اے اوہو کجھ ای ہندا اے۔" (سفینۃ الاولیا۔ صہ ۱۳۲) آپ ہوراں دے مرید عزیز دے مرید خاص حضرت امیر خسروؒ دے عشق تے محبت تے خوف دا ایہہ حال سی کہ "سینے دا حصّہ آپ دے کرتے دا ہمیشہ ای سڑیار ہندا سی" (سفینۃ الاولیا صہ ۱۳۴) ایہہ صوفیاں دا قول اصل وِچ اوس دی رضا و رغبت تے مرضی دی وجہوں ای ہندا اے۔ شہزادہ دارا شکوہ دے قول دی تصدیق اوہناں دے ایس معجزے یاں کرامات نوں وی ہو جاندی اے کہ اک اونٹھاں والا پیا جاندا سی۔ اوہدے کول شکر دیاں بوریاں سن۔ آپ پچھ بیٹھے کہ اونٹھاں تے کیہہ اے؟۔ تاجر نے جواب دتا کہ لون۔ آپ نے آکھیا کہ لون ای ہووے گا۔ تے تاجر نے جدوں منزل تے اپڑکے اونٹھ کھولے تے لون ای نکل پیا۔ اوہ روندا پٹدا بھوندی اڈی پچھاں نوں بھجیا تے آکے دسیا کہ لون نہیں سی بلکہ شکر سی۔ آپ نے فرمایا کہ شکر ای ہووے گی تے اوہ شکر ای نکل پئی۔ گل کرن دا مقصد ایہہ سی کہ خوف دی کیفیت نال "خود اعتمادی" نہیں جم سکدی۔ حضرت بابا صاحبؒ دی خود اعتمادی دا تے ایہہ عالم سی کہ وضو دے پانی نال

جناب حضرت بہاء الدین زکریا ملتانیؒ دے گھر وچ پلن والی باندی تے دوزخ دی اگ حرام کر دتی سیؒ ۔ مسیبت دیاں کندھاں نوں بے نیت ملاں نوں ویکھ کے سجدہ کرن دا حکم دتا تے کندھاں اللہ دے حضور ڈگ پیاں ۔ خوفزدہ شخص محکوم تے مجبور ہندا اے ۔ مظلوم تے معذور ہو جاندا اے ۔ حاکم تے " قادر " نہیں ہو سکدا ۔ صبر تے شکر نوں خوف داناں دین وچ ڈاکٹر لاجونتی ہوراں سیانف کولوں کم نہیں لیا ۔ نال ای اوہناں قرآن کریم داناں وی لیا اے تے اوتھے دی خوف نوں غلط سمجھیا اے ۔

حضرت بابا صاحبؒ دی شاعری وچ اک تبلیغی فضا وی لبھ دی اے ۔ اوہ فنکار گھٹ تے صوفی، مبلغ تے استاد بہتے سن ۔ اوس دی وجہ ایہہ وے کہ بنیادی لحاظ نال اوہ اک صوفی تے مبلغ ای سن ۔ ایسے لئی اوہناں نے ادب یاں زبان یاں سٹائل یاں اسلوب نوں بنان تے سنوارن دی کوشش نہیں کیتی ۔ تبلیغ وچ اوہناں نے اوہناں گلاں دا ای ذکر کیتا اے جنہاں نال کہ دُنیا تے دوجی دنیا عاقبت دونویں ای سنور جان، عمل تے عشق قیامت دا خیال تے حساب، دنیا دی زندگی دا فنا ہو جانا تے آون والی دُنیا لئی چنگے عملاں دا جمع کر لینا تاکہ اللہ دے حضور سرخرو ہو کے اپڑیا جاوے :

والوں نکی پُل صراط کنیں نہ سنی آئے
فریدا کڑی پوندی، کھڑا نہ آپ مہائے

فریدا لوڑے داکھ بجوریاں گکر بیجے جٹ
ہنڈے اُن کتائیدا پیدھا لوڑے پٹ

فریدا روٹی میری کاٹھ دی لادن میری بھکھ
جنہاں کھادی چوپڑی گھنے سہن گے دکھ

فریدا چار گوائیاں ہنڈ کے چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیا توں آئیوں کیہڑے کم

فریدا کھنتڑ میخاں اگلیاں جند نہ کائی میخ
واری آپو آپنی چلے مشائخ شیخ

تے ایسے طرح دے بہت سارے شلوک حضور بابا صاحبؒ دی شاعری وچوں ساہنوں

لبھدے نیں۔ ایہنے نے ساریاں ای شلوکاں کرکوں تبلیغ دا کم لیا گیا اے۔

تبلیغ لئی حضرت بابا صاحبؒ نے نماز نوں بنیادی حیثیت دتی اے الصلوٰۃ عمادالدین
اوہ ایس نوں دین دا ستون ای قرار دیندے نیں تے جنہیں نماز نوں قائم کیتا اوس نے دین نوں قائم کیتا۔
نماز اللہ نال محبت کرن تے حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم نال پیار عشق دی حد تک کرن نوں
قرار دیندے نیں تے ایسے طرح ای نماز قائم ہو سکدی اے۔ بابا صاحبؒ نے نماز تے بڑا ای
زور دتا اے۔ نماز اصل وچ جمالِ حقیقی نوں ویکھن دی سخت ترین آرزو دا دوجا ناں اے۔ بقول
بھگت کبیر" پریم دے ساگر وچ ڈب جاؤ کیوں جے پریم بناں دھیان نہیں ہو سکدا تے دھیان
بناں گیان نہیں ہو سکدا تے گیان بناں اطمینان نہیں ہو سکدا۔

فریدا پچھلی رات نہ جاگیوں، جیوندڑو مویو
جے تیں رب وساریا تاں ربّ نہ وساریو
جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپیجے کاٹے
کنیں ہیٹھ جلائیے بال سندے تھاٹے
اٹھ فریدا وضو ساز صبح نماز گزار
جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپ اُتار
فریدا بے نماز کیتا ایہہ نہ بھلی ریت
کدہی چل نہ آیا پنجے وقت مسیت

بابا صاحبؒ دی شاعری پہلے باقاعدہ صوفی شاعر ہون دی حیثیت نال وی اہم ہین۔
بابا صاحبؒ نوں جیہڑی زبان ورثے وچ ملی اوہ حالی ترقی دیاں منزلاں نہیں طے کر پائی، پر
فیر وی اوہدے وچ اک چاشنی ضرور موجود اے۔

○

جناب گوبند سنگھ لانبہ ایم۔اے

کجھ دمودر بارے

دمودر کون سی، کس دا پتر سی، کتھوں دا پکا وسنیک سی، ایس بارے سارے ودوان چپ نیں۔ دمودر دے اپنے قصے وچوں اوس دے اپنے جیون بارے ہیٹھ لکھے کجھ اشارے ملدے نیں:

۱۔ اوہ ذات دا گلاٹی سی اتے دلگیر سی۔ چوچک دے دلاسہ دین تے اوس نے جھنگ وچ ہٹی پا لئی تے اوتھے ای وس پیا۔ کیہ دلگیر ہی سی، کتھوں آیا؟ اوس نے کوئی ذکر نہیں کیتا۔

۲۔ جیویں اوس آکھیا اے۔ ہیر رانجھے دا سارا قصہ اوہدیاں اکھاں دے سامنے بیتیا اتے اوس نے جو کجھ ویکھیا، اوہو کجھ لکھ دتا، کلپنا توں کوئی کم نہیں لیا۔

۳۔ ہیر تے رانجھا ۱۹۲۹ء وچ اکٹھے ہوئے اتے لمی طرف چلے گئے۔

۴۔ ایہہ کہانی اوس ویلے بیتی جد اکبر دی بادشاہی، "دن دن چڑھے سوائے" مطابق اُنتی کر رہی سی۔ ایس توں وکھ دمودر نے اکبر دے راج وچ امن اتے اوس دی شان وشوکت دے گن گائے نیں، جس توں بہتے ودوان ایہہ اندازہ لگاؤندے نیں کہ ایہہ ساکا اکبر دے سمے ہویا اتے دمودر دی اوس دا سمکالی ہون پاروں اوسے سمے ہویا۔ ۱۵۲۹ء اکبر دا سماں نہیں سی۔ اکبر ۱۶۱۳ء بکرمی وچ تخت تے بیٹھا۔ ایس پاروں اوس دی گواہی جھوٹھی ثابت ہوندی اے۔ بیدی گنگا سنگھ نے ایہہ سمجھا دتا اے کہ اوہ لکھن لگا غلطی کر گیا ہووے گا۔ اصل وچ ایہہ ۱۶۲۹ء ہو سکدا اے۔

سن غلطی نال لکھیا جانا کجھ وچترا نہیں جے ایہہ ہندسیاں وچ لکھیا ہوندا تاں ایہہ گل منی جا سکدی سی، پر ایہہ لفظاں وچ لکھیا گیا اے۔ اینا وڈا قصہ لکھن والا سوجھوان کلاکار جس نے نکی توں نکی گل اپنے قصے وچ نہیں چھڈی، اجیہی غلطی نہیں کر سکدا۔ فیرسن نے مونہہ تے

چڑھیا ہوندا اے۔ اج کوئی الھڑ توں الھڑ بندہ وی ۱۹۶۲ء نوں ۱۸۶۲ء کہن دی بھُل نہیں کرسکدا۔ فیر دمودر تاں سیانا تے پڑھیا لکھیا کلاکار سی۔ ایس پاروں ایہہ سن ۱۵۲۹ بکرمی جان بجھ کے لکھیا جاپدا اے۔

اگلی گل جو دچار گوچری اے، اوہ ایہہ اے کہ کیہ ایہہ قصہ اوہنے اکھیں ڈٹھا سی؟ اوہ ہر تھاں تے اپنی موجودگی دی گواہی بھردا اے۔ چلو جے ایہہ من وی لیا جاوے کہ جھنگ وچ ہوئے حالات اوس نے اپنی اکھیاں نال ڈٹھے ہون گے۔ رنگ پور کھیڑے کدوں گیا سی؟ ایس دا اوہنے ایسے قصے وچ کدھرے ذکر نہیں کیتا، فیر اوتھوں دے حالات کیوں پتا لگ گئے؟ دوجی گل ایہہ کہ ناہڑاں تے کھیڑیاں دی لڑائی دی اوہ اپنی اکھیں ویکھی دسدا اے اتے جدوں ہیر تے رانجھا ٹردے نیں تاں وی کہندا اے کہ "اسی وی نالے آہے"۔

ایس گل توں ایہہ حیرانگی پیدا ہوندی اے کہ دمودر ہیر رانجھے مگر جاندا رہیا، پر ایس گل دا کسے نوں پتا نہ لگا۔ پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں دے لفظاں وچ پوری سچائی اے کہ چوچک دے جیوندیاں یاں اوہدے پُتراں دے جیوندیاں۔ دمودر جس تے چوچک نے احسان کیتا سی۔ اوس دی ہیر نوں نشر نہیں سی کر سکدا۔ اج وی بھاویں ایہہ واقعہ سانوں وارشک جاپدا اے، پر جے اوس جاگیرداری سماج نوں اکھاں سامنے رکھ کے سوچیا جاوے تاں ایہہ گل انہونی جاپے گی۔ فیر سمجھ نہیں آوندی کہ دمودر نوں کیہڑی لوڑ پئی سی کہ اوہ گھر گھاٹ چھڈ کے تخت ہزارہ جو اوس دے آکھن مطابق لگ بھگ ۱۲۰ کوہ سی، صرف رانجھے دی خوبصورتی ویکھن ٹُر پیندا۔ اوس نوں پہلے کیویں الہام ہو گیا سی کہ اوس دا عشق ہووے گا؟ ایہناں گلاں توں لبھدا اے کہ دمودر نے ایہہ قصہ اکھیں نہیں ڈٹھا، سگوں اپنے وَلوں ای لکھیا سی۔

جے ایہہ قصہ اوہنے اکھیں نہیں ڈٹھا تے کتاب دے آخر تے دِتا ہویا سن دی اکبر دے راج نال میل نہیں سی کھاندا تاں شک گزردا اے کہ ہوسکدا اے کہ اوہ اکبر دا سمکالی نہ ہووے۔ دِتا گوہ نال وچاریا جاوے تاں ایہہ پچھے دِتا سن کتاب دے لکھن دا سن نہیں سگوں ہیر تے رانجھے دے ملاپ دا سن لکھیا اے:

ہیر تے رانجھا ہوئے اکٹھے

جس توں دمودر دے سمے دا چنگی طرح پتا نہیں لگدا:

دمودر دی ہیر نوں پڑھدیاں اک تھاں تماکو دا ذکر آوندا اے۔ رانجھا بھراواں نال

غصے ہو کے نسکل ترُدا اے۔ بھکھا پیاسا رتے ونج اک مسیت وچ جا ٹھہردا اے۔ اوتھے کجھ ہور جٹ وی رات کٹن لئی آجاندے نیں۔ رانجھے دے رُوپ نوں ویکھ کے اک جھیورنی اوس تے عاشق ہو جاندی اے، جو شرم دا پردہ لاہ کے اپنی ماں نوں کہندی کہ اوہ اوس نال پرنائی جانا چاہوندی اے۔ جے ماں اوس دے ایس سنجوگ وچ خوشی نال مدد نہ کرے گی تاں اوہ آپے نکل جاوے گی۔ ماں رانجھے نوں دیکھدی اے اتے نہ صرف اوس نوں دھی لئی ور ای پسند آجاندا اے سگوں اک حرص اوہدے اندر جاگدی اے کہ کاش! ایہہ رنّاں کوُ وڈا ہوندا تاں جے اوہ آپے اوہدے نال ویاہ کروا لیندی۔ نیر جتھاں نال گل کتھ ہوندی اے۔ جد بھکھ مٹاون خاطر جُوٹھی مُوٹھی رانجھے نوں اپنا مُنڈا کہہ کے رشتے دی پروانگی دے دیندے نیں اتے جھیورنی اوہناں دی سیوا لئی جیتھے سیویاں اتے ہور نک ٹُک لیاؤندی اے، اوتھے تمباکو چلم دی بھیٹ کر دی اے:

ایہہ کجھ آکھ گئی گھر اپنے شکر کھیو انواے
اُبال سیویاں، گھڑا لسی دا، تمباکو چلم سدائے

ایتھوں ایہہ پتا لگدا اے کہ دمودر دے سمے تائیں تمباکو عام لوکاں دے گھر وچ ورتیا جاندا سی۔ ایتھوں تائیں کہ غریب غریب جھیور وی اپنے مہماناں دی سیوا لئی ایس دی ورتوں کر دے سن۔ تمباکو دا غریب گھراں تائیں پج جانا سدھ کردا اے کہ ایہہ ہندوستان وچ کوئی نویں چیز نہیں سی، سگوں کافی سمے توں پرچلت سی۔ ہن سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ ہندوستان وچ تمباکو کدوں آیا؟ کیہ ایہہ اکبر ویلے ہندوستان وچ موجود سی۔؟ تمباکو ساڈے دیس دی پیداوار نہیں۔ عام پرچلت اے کہ ایہہ اِک انگریز نے اِک شاہی گھرانے دی کُڑی دے علاج لئی جہانگیر بادشاہ ویلے ہندوستان وچ لیاندا۔

جے تمباکو جہانگیر دے سمے بھارت وچ آیا تاں ایس دے پرچلت ہون تے وی کافی سماں لگا ہووے گا۔ ایس پاروں دمودر شاہجہان توں پہلوں دا نہیں ہو سکدا، بعد دا بھاویں ہووے۔ ایس لئی ہیر دی کہانی اکبر دے سمے یاں ایس توں پہلوں ہوئی ہووے گی۔ دمودر شاہجہان دے سمے، جدکہ اوس سمے تک ہیر دی کہانی کافی پرچلت ہو چکی سی، ہویا ہووے گا۔ ایس گل دی تصدیق ایس نوں وی ہوندی اے کہ بھائی گورو داس جیہڑے گورو ہرگوبند صاحب دے سکھ سن، اتے اکبر تے شاہجہان دے سمکالی نے اپنیاں واراں وچ ہیر رانجھے

دا اِنج ذکر کیتا اے:

رانجھا ہیر وکھانیے ادھ پرم پراتی

شاہ حسین جو اکبر دا سمکالی سی، نے اپنی اِک کافی وچ ہیر رانجھے دا ناں اِنج ورتیا اے جیویں ایہہ ناں اوس سمے عام پرچلت ہو گیا ہووے۔ ہو سکدا اے ایہہ واقعہ اکبر توں ڈھیر پرانا ہووے۔ ایہہ وی ہو سکدا اے کہ ایہجی گھٹنا بیتی ای نہ ہووے، ساری کہانی اِنج ای بنائی گئی ہووے۔ میں روشن لال آہوجہ ہوراں نال متفق آں کہ ضروری نہیں قصیاں وچ آئے واقعات ہون۔ اُپر ہوئی وچار توں اسیں ایس سِٹّے تے اپڑے آں کہ ہیر دی محبت دا واقعہ تاں بیتیا ای نہیں، جے بیتیا اے تاں ایہہ اکبر دے راج توں گھٹو گھٹ سَنّو سال پہلاں بیتیا ہووے گا۔ دُوجی گل کہ دمودر شاہجہان دے سمے توں بعد دا شاعر ہو سکدا اے، پہلے دا نہیں۔ باقی رہیا سوال "اکھیں ڈٹھے دا"، ایہہ اوس دا تکیہ کلام کہہ لئو یاں اوس نے ایہہ لفظ اپنے قصے نوں پرچلت تے پرانا سدھ کرن لئی اتے اپنے آپ توں قصہ کاری دا موڈھی اکھوان لئی ورتے جاپدے نیں۔

جتھوں تائیں ۱۵۲۹ بکرمی اتے اکبر دا ناں ورتن دا تعلق اے، ایس بارے میرا وچار ایہہ اے کہ اوس نے ہیر دی کہانی کدھرے سُنی ہووے گی اتے ایہہ وی سُنیا ہووے گا کہ ایہہ اکبر ویلے بیتی۔ ایس پاروں اوس نے تھاں تھاں اکبر دا ذکر کر دتا اے۔ اکبر دے سمے وچ جو شانتی سی، ایس بارے وی اوس نے اپنے بزرگاں توں سنیا ہووے گا۔ اج وی جے کوئی لکھاری اکبر دے سمے دے کسے واقعے نوں ادبی روپ دِوے گا تاں اوس سمے دا ای ذکر کرے گا۔ اوس دا مطلب ایہہ کڈھ لینا کہ کیونکہ ایس وچ اکبر دا ناں آیا اے، ایس لئی دمودر اکبر دا سمکالی سی، ٹھیک نہیں۔ ہرچرن سنگھ نے کئی تاریخی ناٹک لکھے نیں، جیہناں وچ کئی پرانے پاتراں دے ناں آئے نیں جیویں ہری سنگھ، راجا پورس، مہاراجہ رنجیت سنگھ وغیرہ۔ ایس گل توں جے کوئی وِدوان اج توں سَنّو سال بعد ایہہ سِٹّا کڈھ لوے کہ ہرچرن سنگھ مہاراجا رنجیت سنگھ دے سمے ہویا تاں اوہ ٹھیک نہیں ہووے گا۔ اِنج ای صرف اکبر دا ناں آؤن نال دمودر اکبر دا سمکالی نہیں ہو جاندا۔ ایہہ اوس نے پرچلت وچاراں دے ادھار تے ای ورتیا جاپدا اے۔ باقی رہیا سَن دا سوال۔ ایس بارے اُتے وچار کر آئے آں۔ ایہہ سَن قصہ لکھن دا نہیں ہیر رانجھے دے ملاپ دا سَن اے، جو اوس نے اندازے نال لکھیا ہووے گا۔ کیوں جو اوس ویلے اج کل وانگ تاریخ دیاں کتاباں نہیں ملدیاں سن، جیہناں نوں کھول کے کوئی جھٹ سَن ویکھ لیندا۔ دو پشتاں پہلاں بیتے

واقعے دا اندازے نال لکھدے سن، ضروری نہیں ٹھیک ای ہووے، غلط وی ہو سکدا اے۔

"وڈیا وچ چوچک دے شہر، جتھے سیال ابدالی"۔ ابدالی لفظ پڑھ کے من وچ اک شک گزردا اے کہ شاید سیال ابدالی ہون۔ ابدالی مسلماناں دی اک گوت دا ناں اے، جو بھارت دے مڈھ توں وسنیک نہیں سن سگوں باہروں ہلا کر کے بھارت وچ آوندے رہے جیویں احمد شاہ ابدالی وغیرہ۔ ایہہ جھنگ دی گزٹیئر وچ لکھیا اے کہ سیال اک راجپوت رائے شنکر دی اولاد وچوں نیں۔ رائے شنکر دے پتر دا ناں سیال سی، جو علاءالدین دے سمے پنجاب وچ آیا اتے پاک پتن جا کے بابا فریدؒ توں اسلام قبول کیتا۔ مل خان نے، جو سیال توں نویں پشت سی ۱۴۶۲ء وچ جھناں دے کنڈھے جھنگ شہر دی نینہہ رکھی اتے لاہور جا کے ملیئے دغیرہ دا پروانہ لے آیا۔ ایس توں ایہہ ظاہر ہوندا اے کہ سیال بھارت دے مڈھ توں وسنیک ہندو آں توں بنے مسلمان سن۔ دمودر دے قصے وچ وی ایس گل دی تائید کئی تھاں تے ہو جاندی اے، کیوں جو سیالاں دے ویاہ شادیاں وچ جتھے مسلمانی ریتاں اتے رسماں کیتیاں جاندیاں نیں، اوتھے ہندو رسماں دی وی خاص تھاں اے۔ ہیر دے نکاح ویلے اوس نوں ہندو رسماں مطابق لاواں وی کروائیاں گئیاں۔ ایس پاروں ابدالی لفظ دمودر نے وشیشن دے طور تے ورتیا جاپدا اے۔

جے چوچک، جو چوراسی پنڈاں دا مالک اے:

پنڈ چوراسی سبھ چوچک دے ہور نہ گل کریندے

ایسے خاندان نال تعلق رکھدا سی اتے اوس دی امیری "لکھ مجھاں لکھ گائیں" اوس دی خاندانی وراثت سی تاں کیدو جو اوس دا بھرا سی، اوہدے وانگ ای امیر ہونا چاہیدا سی، پر دمودر مطابق کیدو دی ساری راس پونجی اوس دی اک جھونپڑی اتے کجھ نک ٹک سی۔ جدوں ہیر جھونپڑی ساڑ کے سواہ کر دیندی اے تاں کیدو اپنے سڑے ہوئے سامان دی فہرست انج پیش کردا اے:

میں کیہ ہیرے دھیئے، تدھ جھگی میری جالی

منی بدھا وچ لیلا سڑیا، گگڑی آنڈیاں والی

بھانڈا چھچا وچ سڑیا، سوتیدان خیالی

تسبیح، سیلی تے مرگانی، نالے سڑی آ جالی

ہٹ پساری دی ساڑ دتو ای، میں کیہ وتھ سمھالی

دو سکے بھراواں وچ اپنی اقتصادی اسمانتا کجھ ٹھیک نہیں جاپدی اتے ایس شک نوں

پکا کر دی اے کہ کہانی تاریخی نہیں، سگوں گھڑی ہوئی اے۔

قصے دی خوبی ایہہ اے کہ ایہدے وچ پرانے پنجاب دی کھلی ڈھلی تہذیب لشکاں مار رہی اے۔ جھنگ دیاں کڑیاں نہ صرف جنگلاں بیلیاں وچ کھلیاں وچردیاں، دریاواں وچ ٹُبیاں لاؤندیاں اتے مکھناں نال پلدیاں نیں، سگوں لوڑ پین تے تلوار چک کے اپنے ویری نال مقابلہ وی کر سکدیاں نیں، پر ایہناں دے ماپے اپنی خاندانی اتے جاگیرداری ودھاؤن لئی یعنی پکا کرن لئی ایہناں نوں ذریعہ بناؤندے سن۔ ہیر دے جوان ہون تے اوس دے وارث، اوس دے رشتے بارے ایوں صلاح کردے نیں:

ہکے تال دیجے توڑ پٹھاناں، سندھوں پار چڑیہاں
ہکے دو یہاں اکبر غازی، کجھاں آپ کچھیہاں

اوس نے قصے وچ نہ صرف ویلے دیاں رسماں ریتاں اتے وہماں دا ذکر ای کیتا اے، سگوں ویاہ شادیاں وچ شراب دی کھلی ورتوں اتے عام لوکاں دی ان پڑھتا دل وی اشارہ کیتا اے۔ چوچک بھاویں امیر تے ٹھاٹھ والا سی اتے جو "اکبر نال کریندا دعوے" مطابق وڈی حیثیت رکھدا سی، پڑھیا لکھیا نہیں سی۔ اوہ اینا ان پڑھ سی کہ چھٹی وی آپ نہیں سی پڑھ لکھ سکدا۔ علم صرف مٹوانیاں تائیں ای محدود سی، جو صرف دہی کھاتے توں وکھ ہور کجھ نہیں سن جاندے۔ ضلع جھنگ دا ڈپٹی کمشنر ۱۸۸۱ء دی مردم شماری وچ وی ایس گل دی تصدیق کر دا اے۔

جاگیردار لوک ویاہ شادیاں تے اپنی امیری اتے ٹھاٹھ باٹھ دی پوری طرح نمائش کر دے سن۔ بھاویں سر تے بھاری خرچ ای چکنے پین۔ ہیر دے سوہرے، ہیر دے ویاہ تے اپنی دولت اونٹھاں تے لدکے لیاؤندے نیں اتے اپنی امیری دسن لئی خوب سوٹاں سٹدے اتے دان کردے نیں، پر ایس امیری دا پاج اوودوں اُگھڑ جاندا اے، جدوں ہیر دا سوہرا علی جوگی بنے رانجھے اگے اپنی پکار انج کردا اے:

سُن صاحب اِک عرض اساڈی، گل وچ پلو پائی
چوچک بیٹی ملی اساں نوں، گولی جوگ لہائی
سر تے قرض چڑھے نہیں لتھے، جو چائے سئی اساں ایں
کر سئیے منت چلو اک واری، مت ہووے کڑمی اچائیں

پنجابی جیون دی سبھ توں وڈی صفت جو دمودر نے اپنے قصے وچ پیش کیتی اے، اوہ ایہہ

پناہ لین آئے دکھیارے دی مدد کرنی، بھاویں اوہ ویری ای ہووے۔ ہیر اپنیاں کئی سہیلیاں دی قربانی دے کے اتے اپنی جان خطرے وچ پا کے پناہ لین آئے لُڈّن دی حفاظت کر دی اے۔ انج ای جد اپنے پریمی رانجھے سُنے خود مصیبت وچ پھس جاندی اے۔ ناہڑاں دی مدد منگ دی اے۔ ناہڑ اپنے اُٹھ جوان مروا کے ایہناں دوآں دی حفاظت کر دے نیں، جد کہ اوہناں نوں ایس گل دا پتا اے کہ ہیر چوچک دی جائی اے، جس نال اوہناں دا پرانا ویر اے۔ ہیر دی ودائیگی ویلے چوچک ایس ویر بارے علی نوں ایوں کہندا اے:

تاں تاں وداع چوچک سچ کیتا، گل وچ پلو پایا
پہلا ویر میں چندھڑیں کیتا، کوئی ہتھ نہ آیا
نہ ہس نویاں کسے اگے، ہن ہیرے آن نوایا

ہندوآں وانگ مسلماناں دے مُنڈے کُڑیاں دے رشتے کرن لئی وی براہمن اتے ڈوم ای جاندے سن۔ اوہناں دی عزت مسلماناں دے گھراں وچ وی اوہنی سی جنی ہندوآں دے۔ چوچک دا ڈوماں نوں اپنے مہمان بنا کے براہمناں نوں کچی رسد دینی بھاویں ایہہ گل ظاہر کر دی اے کہ ہندو براہمن مسلماناں دے گھر دی پکّی روٹی نہیں سن کھاندے، پر مسلمان کڑی سہتی دا ہندو براہمن رامو نال عشق ایس گل دا وی ثبوت اے کہ اوس ویلے تائیں ہندوآں اتے مسلماناں وچ کوئی وڈھیرے وِتھ نہیں سی پئی۔

جناب قدر آفاقی ایم اے

شاہ حسینؒ

برِصغیر ہند و پاکستان وچ اسلام دی لو اوہناں صوفیاں نے کیتی، جیہناں نوں ایس بارے اوہناں دے مرشداں نے حکم دے کے ایس علاقے وَل توریا تے فیر اوہ تے اوہناں دے بالکے ایس حقی سچی کم نوں بڑی محنت تے لگن نال توڑ چاڑھدے چاڑھدے اللہ کول ٹر جاندے رہے تے اوہناں دی تھاں ہور بزرگ ملدے رہے۔ حضرت داتا گنج علیہ الرحمۃ بارے کتاباں وچ لکھیا ملدا اے کہ جدوں اوہ اپنے مرشد دے حکم موجب لاہور اپڑے تے اوہناں دوروں اک جنازہ ویکھیا کول آئے تے پتا لگا کہ اوہ حضرت دے پیر بھائی حضرت زنجانیؒ ہوراں دا سی۔ آپ اوس جنازے وچ شریک ہوئے تے فیر اپنے مرشد دے حکم دی حکمت سمجھ وچ آئی۔ جیہناں داتا صاحب دے اصرار دے باوجود فرمایا سی کہ توں لاہور جا کے اپنا کم سنبھال لے۔

ایہناں بزرگاں دا سرصدقہ اج برِصغیر پاک و ہند وچ کروڑاں مسلمان اللہ پاک تے اوہدے رسول صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دے ناں دا بول بالا تے کفر دا منہ کالا کر رہے نیں۔ ہندوستان دی اسلامی تاریخ وچوں جے حضرت زنجانیؒ، داتا صاحبؒ، خواجہ معین الدین اجمیریؒ حضرت بختیار کاکیؒ، بابا فرید گنج شکرؒ، نظام الدین اولیاءؒ، خواجہ باقی باللہؒ تے حضرت شیخ احمد سرہندیؒ عرف مجدد الف ثانی رحمہم اللہ اجمعین دے اُچے سُچے ناں کڈھ دتے جاون تے ساڈے ہتھ پلے کجھ وی نہیں رہ جاندا کیوں جے اسلام دی لاٹ تے ایہناں بزرگاں نے روشن کیتی سی جنہاں اپنیاں حیاتیاں اللہ تے اوہدے رسولؐ دے سچے دین دے ناویں لا چھڈیاں سن۔

جدوں ظاہری شریعت دیاں زیاں پابندیاں اصلی مقصد نوں مار چھڈن۔ تے ظاہر پرست فیر وی نہ سمجھن تے فیر اللہ پاک اپنے اجیہے بندیاں نوں گھلدا اے، جیہڑے ظاہر دے

پردے نوں پاڑ کے حق سچ دی دہائی دیندے نیں تے لوکاں دے دلاں وچ چانن کرن دا جتن کردے نیں۔ ایہہ فیصلہ اللہ پاک دے اپنے ہتھ وچ اے کہ اوہ کسے قوم نوں ہدایت دیوے یا نہ دیوے۔ عرباں جیہی ات جاہل قوم نوں سنوارن دا خیال آجائے تے نبیاں دا سردار لولاک دی شان نال آجاندا اے، جیہدے نور ظہور نال ساری دُنیا نور و نور ہو جاندی اے تے ہند دے کفرستان وچ بزرگانِ دین دا آونا وی ایسے سلسلے دیاں کڑیاں نیں۔

شریعت دیاں نِریاں ظاہری پابندیاں جدوں سچ اُتے پردہ پان لگ پین اودوں اللہ پاک شاہ حسین، بُلھے شاہ تے وارث شاہ جیہے بزرگاں نوں پیدا کردا اے، جیہڑے جھوٹھیاں ریتاں نوں بھنڈدے نیں تے شریعت دے اصلی وقار نوں اُچیاندے نیں۔ ظاہری شریعت دی نظر وچ بھاویں اوہ "سُولی جوگے" گِنے جان۔ حضرت مادھو لال حسین دا ناں وی ایس سلسلے وچ بڑا اچیچا اے۔

شاہ حسینؒ

آپ ہمایوں بادشاہ دے سمے اندر ۱۵۳۸ء (مطابق ۹۴۵ھ) وچ لاہور پیدا ہوئے آپ دے ماپے ٹکسالی دروازے رہندے سن تے جُلاہے دا کم کردے سن۔ آپدے پیو دا ناں شیخ عثمان سی۔ اوہناں دے دادا کلجس رائے ہندو سن، جیہڑے فیروز شاہ تغلق دے زمانے وچ مسلمان ہوئے سن۔ اوہناں دا تعلق راجپوتاں دی اک مریڑی تے عزیزڑی جیہی گوت "ڈھڈسی" نال سی تے ایہہ لوک اجکل وی پنجاب وچ کدھرے کدھرے واہوا آباد نیں۔

شاہ حسین نے ٹکسالی دروازے دی وڈی مسیتے مولوی ابوبکرؒ ہوراں توں قرآن پاک دے اٹھ سپارے حفظ کیتے سن کہ اوہناں دناں وچ چنیوٹ دے اک صوفی حضرت بہلول دریائی مولوی ابوبکر ہوراں نوں ملن آئے تے حسین نوں وضو لئی پانی لین لئی راوی تے گھلیا۔ اوہ پانی لیائے تے بہلول جی نے پیار وچ آکے اوہناں نوں دم کیتا تے دعا دتی فیر حسین نے باقی بائی سپارے دناں مہینیاں وچ ای حفظ کر لئے تے آوندے رمضان شریف دیاں تراویحیاں وچ پورا قرآن پاک سُنا دِتا۔ ہُن آپ بہلول دریائیؒ دے حکم موجب روز ای حضرت داتا گنج بخشؒ دے پُرنور روضے تے حاضری دین جاندے سن۔ اوہناں ریاضت تے عبادت دیاں منزلاں بڑے شوق نال طے کیتیاں۔ اوہناں دا معمول سی کہ دن نوں روزہ

رکھدے تے رات قرآن پاک دی تلاوت وچ لنگھا دیندے ۔ فیر ایہہ وتیرا پھڑیا پئی ساری ساری رات راوی دے کنڈھے قرآن پاک پڑھدیاں گزار دیندے ۔ نُور پیر دے ویلے داتا صاحبؒ دے مزار والی مسیتے آ کے فجر جماعت نال پڑھدے ۔ عصر توں مغرب تیکر وِرد وظیفہ کردے، مغرب توں عشاء تائیں نفل پڑھدے تے عشاء توں بعد فجر تیک دا ویلا قرآن دی تلاوت وچ لنگھدا ۔ چھتی ورہے دی عمر وچ لاہور دے اک مشہور عالم تے بزرگ شیخ سعداللہ ہوراں کولوں تفسیر مدارک پڑھدے پئے سن ۔ جدوں ایس آیت تے اپڑے :

وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَآ اِلَّا لَعِبٌ وَّلَهْوٌ[1]

تے اُستاد ہوراں ایہدا مطلب کھول کے سمجھایا ۔ شاہ حسین تے اک مجذوبی کیفیت چھا گئی تے چھال مار کے مدرسے توں باہر آ گئے تے مڑ کے اودھر مُنہ نہ کیتا ۔ آپ دے روحانی مُرشد بہلول دریائی نوں علم ہویا تے اوہناں نے حکم دِتا کہ نماز پڑھو تے نماز وچ قرآن پاک سناؤ ۔ آپ مرشد دے حکم موجب قرآن شریف سناندے سناندے جدوں ایس آیت تے اپڑے :

اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ[2]

کیہ اساں تیرا سینہ کھول نہیں دِتا ؟ تے کھڑکھڑ ہسن لگ پئے ۔ نماز توڑ دتی ۔ تے حسین دی حیاتی دے باقی چھتائی ورہے مجذوبیت تے سُکر دی حالت وچ لنگھے ۔ بعض مورخاں موجب اوہناں داڑھی مُنا دتی ۔ شراب دی صراحی پھڑ لئی تے گاؤن نچن والیاں دے ٹولے وچ رل کے اوہناں دیاں محفلاں دا شنگار بن گئے ۔

مادھو لال حسینؒ

آپ اک دن مجذوبی لور وچ راوی دل جا رہے سن کہ باہمناں دا اک مُنڈا نظری پیا ۔ اوہدی سوہنی تے من موہنی شکل شاہ حسین دے دل وچ کُھب گئی ۔ اوہ گھوڑی تے چڑھیا جا رہیا سی ۔ اوہدا ناں مادھو سی ۔ شاہ حسین اوہدے مگر مگر ٹُرے گئے تے راوی پار کر کے اوہدے گھر پہنچ گئے ۔ مادھو نوں وی شاہ حسین نال پیار ہو گیا تے اپنے گھر والیاں تے انگاں ساکاں دی مخالفت دے باوجود مادھو، شاہ حسین دے نال رہن لگ پیا تے فیر ایہہ

۱۔ سورۃ الانعام ۔

۲۔ " الم نشرح ۔

دونویں اینے اِک مِک ہو گئے کہ "مادھو لال حسین" دی شکل وِچ اِکو جا پن لگ پئے۔

مادھو دا اسلام قبولنا

کہیا جاندا اے پئی شاہ حسین مادھو دا وچھوڑا نہیں سُن جھل سکدے۔ اک واری مادھو دے ماپیاں نے اوہنوں ہردوار اشنان لئی نال لیجانا چاہیا۔ پر شاہ حسین نہ منّے تے مادھو نوں آکھیا کہ اپنے ماں پیو نوں جان دے۔ تینوں اسیں آپے اشنان کرا دیاں گے۔ اوہدے ماپے ہردوار اپڑ گئے۔ ایدھر مادھو اک دن افسوسیا جیہا بیٹھا سی۔ شاہ حسین نے دل دی گل بجھ لئی تے مادھو دے پیر اپنے پیراں تے دھرا کے اوہنوں اکھیاں میٹن لئی آکھیا تے اوہ ہردوار اپڑ کے اپنے ماپیاں وِچ جا رلیا۔ اوتھے اوہناں دے نال رل کے اوہنے اشنان کیتا۔ اینے وِچ شاہ حسین نے اکھیاں کھولن لئی کہیا تے اوہ اپنے مرشد دے کول سی۔ اوہدے ماپے جدوں مڑ کے آئے۔ اوہناں تصدیق کیتی کہ مادھو نے ساڈے نال رل کے اشنان کیتا سی۔ مادھو ایہ کرامت دیکھ کے مسلمان ہو گیا۔ اودوں اوہدی عمر کوئی اٹھاراں ورھے سی۔ باقی حیاتی اوہنے شاہ حسین دی سیوا وِچ ای لنگھا دتی۔

کہیا جاندا اے پئی اکبر بادشاہ دا اُسکھاں بھریا سماں سی۔ اک واری اوہ لاہور آیا تے شاہ حسین دی زیارت دی خواہش کیتی۔ بڑی مشکل نال شاہ حسین نوں لبھ کے لیاندا گیا۔ جدوں دربار وِچ گئے ہتھ وِچ شراب دی صراحی سی تے داڑھی مُنی ہوئی۔ مولوی عبدالحکیم سیالکوٹی کہندے نیں پئی میں اک دن شاہ حسین نوں آکھیا "مینوں اپنا مرید بنا لئو۔" اوہ ہس کے فرمان لگے۔

"تسیں با شرع او۔ مینوں کیوں بدنام کرنا چاہندے او" کہندے نیں پئی اِکو واری شہر دے مفتی نے دل وِچ دھاریا کہ شاہ حسین شرع دے خلاف بڑیاں بڑیاں حرکتاں کرن لگ پیا اے۔ ایس تے شرعی حکم لاگو کریئے ——— اک دن مفتی ہوری گھوڑے تے چڑھے جاندے شاہ حسین نوں ٹکر گئے۔ آپ نے اوہدے گھوڑے دی واگ پھڑ لئی تے آکھیا :

اسلام دے پنج ارکان نیں۔ پہلا توحید ——— جس وِچ تسیں تے میں اکو جیہے آں۔ دُوجا نماز تے تیجا روزہ ——— جیہناں تے ہُن عمل نہیں کردا۔ چوتھا رکن زکوٰۃ تے پنجواں حج ایہ تسیں چھڈدے۔ ایس طرح اسیں دونویں عملی لحاظ نال اکو جیہے آں۔ شرعی حکم لاگو کرنا ایں تے اپنے تے وی کرو۔" مفتی ہوری چپ کر کے ٹر گئے تے اگے نُوں اوہناں بارے مندا خیال دل وِچ نہ لیاندا۔

ایہ جاپدا اے کہ ایہ کہانی صرف کشف ظاہر کرن لئی شاہ حسین دے عقیدت منداں دی گھڑی

ہوئی اے۔ کیوں جے شاہ حسین دا دُوجے تے تیجے رُکن بارے استدلال کجھ چجدا نہیں۔ منیا کہ شاہ حسین نے نماز روزہ چھڈیا ہویا اے پر مفتی ہوراں تے نہیں سی چھڈیا ہویا۔ ایس طرح مفتی تِنّاں رُکناں تے عمل کردا سی۔ جدکہ شاہ حسین صرف توحید وِچ اوہدے برابر سی۔ نماز، روزہ، حج تے زکوٰۃ دا عامل نہیں سی۔ ایس کرکے ایہہ گل منّن وِچ نہیں آؤندی کہ شاہ حسین جیہا سارے پڑھیاں دا تارو اجیہی کچی گل کرے۔

شاہ حسین فرقہ ملامتیہ نال تعلق رکھدے سن۔ اوہناں دے روحانی مرشد بہلول دریائی سن پر جدوں اوہناں تے مجذوبیت دا رنگ چڑھیا تے اوہ قرآن پاک دی ایس آیت دی تفسیر بن گئے

وَلَا یَخَافُوْنَ لَوْمَةَ لَآئِمٍ	اوہ اللہ دی راہ وِچ دُرپھٹ لعنت
ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ یُؤْتِیْهِ مَنْ	نوں نہیں ڈردے۔ ایہہ (اوہناں تے) اللہ دا فضل
یَّشَآءُ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِیْمٌ ہ	اے جیہنے اوہ چاہے کرے۔ اللہ بڑا دودیاں جانن والا اے۔

ملامتیہ فرقہ

ملامتیہ فرقہ دے موڈھی ابو صالح ہمدون نیشاپوری سن۔ اوہ ۸۸۴ھ وِچ ہرات وِچ فوت ہوئے۔ ملامتیہ فرقے دے پیروکار جان بُجھ کے شرع دے خلاف حرکتاں کردے رہندے نیں، جنہاں نوں تصوف وِچ شطیحات کیہا جاندا اے۔ داراشکوہ نے "شطیحات" تے اک کتاب لکھی سی جِس وِچ اجیہاں گلاں دا ذکر کیتا گیا اے۔ نالے اوہدے وِچ شاہ حسین دیاں ملامتی حرکتاں دا ذکر وی ملدا اے۔

شاہ حسین نے ملامتیہ رنگ کیوں اپنایا؟ ایہدی وجہ اک تے اوہو ای مجذوبی کیفیت دا چھا جانا تے دوجی شاید ایہہ ہووے کہ اوس سمے اکبر دے "دینِ الٰہی" دی مخالفت کرن والے عالم بہت گھٹ سن۔ اوہناں دا دھیان دین دی اُچیائی تے راکھی دی تھاں اپنی جان بچان ول بہتا ہو گیا سی۔ اوس سمے دے عالم جیہڑیاں مسلیاں اُتے بحثاں دے پُل بنھ دیندے سن اوہناں وِچوں) اک "مسواک دی لمائی" دا مسئلہ سی۔ اک جتھہ کہندا سی کہ مسواک سوا گٹھ ہونی چاہیدی اے تے دوجا کجھ ہور۔ شاہ حسین نے جدوں ویکھیا کہ شرع وِچ رہ کے دین دی راکھی کرنا وسّوں باہر ہو گیا اے تے اوہ ملامتی بن کے دین دی اُچی سچی سیوا وِچ رُجھ گئے۔ اوہناں ہر پاسے پیار دی جوت جگا دتی تے اجیہی ازلی محبت دا سبق دتا جیہدے اگے علم کلام دے مسئلے تے

فلسفے دیاں گنجھلاں نکھِدسن۔

لہو ولعب

حقیقت الفقرا وچ لکھیا اے:

اک واری بسنت پنچمی دا تہوار آیا سبھ دُنیا خوش خوش سی۔ ایس دن ہندو ہولی کھیڈدے نیں۔ شراب تے کنجریاں نال ہُندیاں نیں۔ سارے اکوٹھ کی بے حیائی دی کھیڈ رچاندے نیں تے معشوقاں نال شراب پیتی جاندی اے تے اوس دن مادھو نے بڑی دلبری تے نخرے نال آکے حسین اُتے رنگ ڈوھلیا تے سدھر کیتی پئی رل کے پچھنا چاہیدا اے۔ حسین وی اوہدے شوق نوں ویکھ کے نچن لئی اُٹھ کھلوتے تے بڑے نازاں تے چاواں نال بسنت کھیلن لگ پئے۔

آپ ہوراں ہر سال واسطے اِہنوں جائز آکھیا تے اپنی سنّت قرار دتا تاں جے لوک ایس کھیل نوں ہر سال کھیلیا کرن تے بسنت واسطے اوہناں دے مزار تے جایا کرن تے کھیلن۔ اک رات تے اک دن اوتھے کٹن۔ شراب دی اڈے تے لڈی وی پائی جاوے تے سجناں دے میل وی ہون تے قیامت نوڑی سجناں لئی ایہہ رسم قائم رکھنی چاہیدی اے۔ حسین دا دوارا سجناں لئی عیش کٹن دی جگہ اے۔"

اِنج جاپدا اے کہ مارچ دے پچھیکڑلے ستوارے وچ لگن والا شالامار دا میلا ایسے حکم دی عملی شکل اے۔ جیہدے دن ذرا اگے پچھے ہوگئے نیں۔ ہوسکدا اے کہ پہلاں پہلاں ایہہ میلا بسنت والے دن وی منایا جاندا ہووے تے فیر کسے وجہ توں ایہنوں بہار دی رُت وچ منان دا رواج پے گیا ہووے۔ ایہہ میلا تہرا مقصد پورا کردا اے۔ اک تے بہار دا جشن[1] اے۔ دُوجا شاہ حسین دا عرس اے تے تیجا اُپر دتے گئے حکم دی عملی تصویر تے شاید ایہناں ساریاں مقصداں نوں سامنے رکھ کے کسے سمے وچ اہدی تاریخ بدل دتی گئی ہووے

وفات

شاہ حسین تے دس سال دی عمر وچ بہلول دریائی توں پہلا روحانی فیض حاصل کیتا تے فیر چھبّی سال توڑی شریع وچ رہ کے ریاضت دیاں منزلاں ماردے رہے۔ اوہناں حضرت داتا گنج بخشؒ دے مزار تے سالاں بدھی حاضری دتی تے چلّے کٹے تے فیر ستائی ورہے مجذوبیت

[1] ایہہ چیتا رہوے کہ مغل بادشاہ جشنِ نوروز دا تہوار بڑے دھم دھکے نال تے ٹھکے مناندے ہُندے سن۔ ایہہ ایرانیاں دا بہار دا جشن سی جیہنوں مغلاں وی اپنا لیا ہویا سی۔

فقر، سُکر، تے مستی دی حالت وچ لنگھا دتے۔ کیہیا جاندا اے کہ جہانگیر نے شاہ حسین دی وڈیائی دیاں ہُمگاں سُن کے ڈاہڈا اثر قبولیا تے سرکاری طور تے اک درباری منشی بہار خاں دی ڈیوٹی لا دِتی کہ اوہ شاہ حسین دا روزنامچہ لکھیا کرے۔ اوس روزنامچے داناں "بہاریہ" رکھیا گیا سی پر اجکل اوہ نایاب اے۔ جے اوہ مِل جائے شاہ حسین دی فقیرانہ حیاتی بارے ڈھیر مواد مل سکدا اے۔

اوڑک آپ تریٹھ وریہیاں دی عمر وچ ۱۰۰۸ھ (۱۶۰۱ء) توں اپنے رب کول ٹر گئے۔ تے راوی دے کنڈھے دفنائے گئے تے فیر جدوں راوی دا رُخ شاہدرے ول مُڑ گیا تاں اوہناں نوں باغبان پورے وچ شالامار باغ دے نیڑے دوبارہ دفن کیتا گیا۔ جتھے ہر سال پنڈاں تے شہراں دے لوک آ کے بھنگڑے تے لُڈیاں پاندے، مزار تے دیوے بالدے، تے اپنی عقیدتاں دے چڑھاوے چڑھاندے نیں۔ مزار تے دیوے بالن پاروں ایہنوں "چراغاں دا میلہ" وی کیہا جاندا اے۔

وفات توں بعد مادھو ہوری اوہناں دے پہلے خلیفہ بنے تے اٹھتالی سال خدمت کر کے ۱۰۵۶ ہجری وچ فوت ہوئے

○

جناب افضل پرویز

شاہ حسین تے سنگیت

سنگیت نوں صوفیاں نے اپنی ریاضت تے تزکیہ نفس دی اک خاص پدھر وتی اے۔ مذہب وچ کجھ غلط اصول مثلاً تنگ دلی، گھُٹن تے دوجیاں مذہباں توں نفرت وغیرہ شامل ہوگئے سن تے کسے زمانے وچ مندا تے راج سنگھاسن، کلیسا تے کراؤن یا مذہب تے حکومت مل بھگت تے لوکائی دا جھیڑا ناس مارنا شروع کردتا سی، اوس دا ردِعمل صوفی ازم تے طریقت دی صورت وچ وی ظاہر ہویا۔ جتھے زمانے توں ہار کے تے مایوس ہو کے ترکِ دنیا، دنیاوی ناپائیداری تے اوہدے توں نفرت دا خیال پیدا ہویا اے، اوتھے تنگ دلی، تنگ نظری، تعصب تے گھٹن دے مقابلے وچ کھُل دلی، وسیع النظری، انسان دوستی پیار تے خلوص دی کھُلی ڈُھلی تے صاف سُتھری فضا وچ ساہ لین دی تاہنگ وی کجھ کے اُبھردی اے۔

صوفی شاعراں تے طریقت دیاں آگوآں دی تعلیم تے پیغام وچ انسان دوستی، پیار، خلوص تے کھُل دلی دا سبق ودھیرا نمایاں اے۔ صوفیاں دے کلام تے عمل توں وی ایہناں اصولاں دی ای تصدیق ہوندی اے۔ اوہناں تے مذہب وچوں تعصب، تنگ دلی تے نفرت دے غلط اصولاں نوں باہر کڈھن دی خاموش پر بڑی تاثیر والا جہاد کیتا اے۔ سگوں مذہب توں باہر ہو کے وڈی انسانی برادری تک وی تلقین کیتی اے اتے مذہب تے شریعت دے سنہرے اصولاں نوں پلوری انسانیت لئی عام کر کے اوہناں توں مذہب دی سچائی تے وڈیائی منوائی اے اتے ہندو مسلمان تے کافر تے مومن دا کوئی نکھیڑ نہیں کیتا۔ سگوں ساریاں مونہیاں نوں اِکو بھائی چارے دی لڑی وچ پرون دی کامیاب کوشش کیتی اے تے ایہہ کوشش کرن والیاں وچ مسلمان صوفیاں توں وکھ برصغیر دے غیر مسلم سنتاں سادھوآں جیویں بھگت کبیر تے بابا گورو نانک نے وی بھائی چارے، پیار تے کھُل دلی دا پرچار کیتا اے۔

اپنے طور تے اوہناں نے دل تے روح دی صفائی لئی شریعت تے مذہب دی پابندی، مرشد دی بھال، تپ یعنی زہد و ریاضت، جپ یعنی ذکرِ جلی و خفی، پھر دھیان یعنی توجہ، پھر پران جنم، حبس دم، پھر لیلا، پھر راگ رنگ تے اوڑک مستی تے حال وقال دے پینڈے مارے۔ ذاتی تزکیہ نفس دے نال نال اوہناں نے عوام دے دلاں دی صفائی لئی شعر تے موسیقی نوں بہترین ذریعہ سمجھیا تے اوہنوں ورتیا۔ اوہناں نے جتھے اپنے ڈھول نوں مناون لئی گل کفنی پائی تے پیریں گھنگرو ل بنھ کے کنجری دا روپ دی دھارنوں نہ رُکے، اوتھے عام لوکائی نوں رجھاون لئی شعر تے موسیقی دا چولا وی پایا تے مذہب تے آفاقی اصولاں نوں عام کیتا۔

شاہ حسین ہوراں ان اکرمکم عند اللہ اتقٰکم دی تفسیر اپنے شعراں وچ رچا کے اک نغمے دی صورت وچ انج پیش کیتی:

عملاں اُپر ہوگ نبیڑا، کیا صوفی کیا بھنگی
جو رب بھاوے سوای تھیسی سو ای بات ہے چنگی
آپے ایک انیک کہاوے صاحب ہے بہو رنگی
کہے حسین سہاگن سوای جو شوہ کے رنگ رنگی

طریقت والیاں نے شریعت والیاں توں اُلٹ موسیقی، سماع تے حال وقال تے شعراں نوں پرچار تے تزکیہ نفس دا بہت وڈا وسیلہ جانیا اے۔ اوہناں نے ودتل القرآن ترتیلا تے قولوا للناس حسنۃ توں شریعت والیاں توں وکھرا اثر لیا تے شعر و موسیقی نوں خاص کر کے اپنایا۔

شعراں نوں اپنے دل دیاں ڈونگھائیاں تے گجھے جذبیاں دی تاثیر دتی تے موسیقی نوں ایسے مٹھے بول دتے جیہڑے خاص خاص راگ راگنیاں دیاں سہاگ ٹوماں بن گئے۔

حضرت نظام الدین اولیاء دی ایہہ تاہنگ کہ حشر دہاڑے جد دل مینوں واج پوے تاں اوہ پوری راگ دی دُھن وچ ہووے، اوس ڈونگھے پیار دا اظہار اے، جیہڑا صوفی بزرگاں تے ولیاں نوں سنگیت نال رہیا اے۔

حضرت امیر خسروؒ نوں نہ صرف سنگیت نال پیار ای سی سگوں اوہ اپنے وقت دے سنگیت نائک وی سن[1]۔ اوہناں سنگیت وچ بڑے وادھے کر کے بہت وڈے احسان کیتے نیں۔ اوہناں توں

[1] تفصیل لئی ویکھو: راقم الحروف دی تصنیف "خسرو شیریں زباں" صفحہ ۱۶۷ — ۱۹۱

پہلاں تے اوہناں دے مگروں صوفی شاعراں تے بزرگاں وچ موسیقی دا ایڈا وڈا ماہر کوئی نہیں ہویا، پر سنگیت نال پریت ہر صوفی شاعر دا ایمان رہیا اے تے سنگیت دی فنی واقفی کسے نہ کسے حد توڑی ساریاں نوں ای رہی اے۔ اوہناں وچ کبیر، بابا گورو نانک، سچل سرمست، شاہ عبداللطیف بھٹائی، وارث شاہ، بُلھے شاہ، میاں محمد، شاہ حسین لاہوری تے ہور کئی بزرگ شامل نیں۔

بابا گورو نانک تے بہت سارے راگاں نوں اپنے شبداں تے شلوکاں دا سرناواں بنایا اے۔ انج ای سچل سرمست تے شاہ عبداللطیف بھٹائی نے ایہناں کافیاں دیاں سُراں مقرر کیتیاں۔ بُلھے شاہ نے اپنیاں کافیاں نوں آپے گایا۔ وارث شاہ نے پنجابی پیراں نوں خوش کرن لئی رانجھے کولوں کئی راگ گوائے۔ میاں محمد ہوراں سیف الملوک دے موہنوں سنگیت دے پھُل کیرائے۔ ایوں ای شاہ حسین ہوراں خاص خاص راگ راگنیاں دے بول تیار کیتے تے اوہناں وچ اپنے خیال رچائے۔ وارث شاہ ہوری کہندے نیں:

سارنگ نال تلنگ شہنائیاں دے راگ سوہنی دا بھوگ الاوندا اے
سورٹھ گجریاں، پوربی، للت، بھیروں دیپک راگ دی زیر بتاوندا اے
توڑی میگھ ملہار تے گونڈ سری تے دھناسری نال رلاوندا اے
مالسری تے پرگ دا راگ بولے نالے مالوہ وچ چھناوندا اے
ستیں سُریں لاکے وجھلی نوں، اُنگلی پلو گرام تے لاوندا اے
کھرج، رکھب، گندھار تے مدھم، پنچم، دھیوت اتے نکھاد ملاوندا اے

انج ای میاں محمد ہوراں سیف الملوک کولوں کئی راگ گنوائے نیں۔ شاہ حسین ہوراں وی اپنے کئی شبداں دے سرناویں راگ راگنیاں دے ناواں اُتے رکھے نیں۔ اوہناں وچ شری راگ، گوری، کافی، آسا، آساوری، جھنجھوٹی، گجری، دیو گندھار، بڈہنس، سورٹھ، دھناسری، جے جے ونتی، تلنگ، سندھڑا، سوہا، بلاول، گونڈ بلاول، رام کلی، پرج، پرج جوگ، بھیروں، بھیردیں، بسنت، ہنڈول، سارنگ، کانہڑا، تلنگ کانہڑا، مارو کانہڑا، کلیان، للت تے دھناسری شامل نیں۔ اوہناں نے جیہڑے راگ ورتے نیں، اوہناں وچ زیادہ تر سرگھی تے فجر ویلے دے راگ نیں تے دوجے نمبر تے رات دے راگ۔ ایہہ صبح تے رات دے راگ شاہ حسین ہوراں دی "آہ و سحر گاہی" تے "نالہ ہائے نیم شبی" بن کے رہ گئے نیں۔ دھمی پھُٹن ویلے دا راگ آسا اوہناں ایداں پیش کیتا اے:

جاگ نہ لدھی آسُن بندے، سبھو وہانی رات
اس دم دا دو کیہہ بھروا سا، رہن سرائیں رات
وچھڑے تن من بوہڑ نہ میلا، جیویں تر ور ترٹے پات
کہے حسین فقیر سائیں دا، ہووے کیہہ پربھات

سویر دی لو کھلرن توں پچھے آساوری دیاں کرناں ایداں کیر دے نیں:

اِک دن تینوں سُپنا تھیسن، گلیاں بابل والیاں وو
اُڈ گئے بھور پھُلاں دے کولوں، سُن پتراں سُن ڈالیاں وو
جت تن لگے، سو ای جانے، ہور گلاں کرن سکھالیاں وو
رہ وے قاضی دل نہیوں راضی، گلاں ہوئیاں تاں ہوون والیاں وو
سیتی راتیں لیکھے پوسن، جو نال صاحب دے جالیاں وو

آساوری دے نال ای بھیروں راگ دا دیہوں چڑھدا اے۔ شاہ حسین نے ایس راگ دے بولاں وچ فجر ویلے دیاں بانگاں دا ہلاوا، بندگی تے نیکی لئی سدا تے نیندر دی مستی وچوں ہوش وچ لیاؤن دی ہدایت کیتی اے:

جس نگری ٹھاکر جس ناہیں سو کاگر کو کر بستی ہے
اگر چندن کی سار نہ جانیں، پاتھر سیتی گھستی ہے
چھیلاں سیتی گھونگھٹ کاڈھے، بیلاں سیتی سہتی ہے
کہے حسین فقیر سائیں دا، سوا سیر کی مستی ہے

شاہ حسین ہوراں دے شبداں نوں کافیاں آکھیا جاندا اے۔ ایہناں نوں کافیاں آکھنا ایس پاروں ٹھیک اے کہ صوفی بزرگ دا کلام اے، پر فنی تے تکنیکی لحاظ نال ایہہ کافیاں دوجے صوفی بزرگاں دیاں کافیاں نالوں کجھ وکھریاں نیں۔ ایہناں دے بول تے راگاں دے خیالاں ورگے مختصر نیں، پر معنیاں نال بھرے ہوئے نیں۔ انترے، اِستھائی، سنچاری تے ابھوگ وانگوں زیادہ تر کافیاں پنج چھ مصرعیاں دیاں نیں۔ انج جاپدا اے کہ اوہناں نے دراصل خاص خاص راگاں دے بول ای بدھے نیں تے اوہناں وچ اپنے جذبے پیش کرن ویلے راگ دی تاثیر تے ویلے دا لحاظ وی رکھیا اے۔

رات دے راگ "شری راگ" نوں صرف چوہناں بولاں وچ اوہناں پورا کر دِتا اے۔ گویا

استھائی تے انترا پیش کیتا اے تے ایہناں وچ وی ٹیپ دا مصرع باقی تناں مصرعیاں نالوں وکھرے وزن دا اے۔ جیویں راگاں دی استھائی ہوندی اے۔ شری راگ اوہناں اِنج پیش کیتا اے :

ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں، باہر توں ہیں، روم روم وچ توں
توں ہیں تانا، توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نمانا، میں ناہیں، سبھ توں

ایہناں بولاں وچ راگاں دے خیالاں وانگوں قافیے دی وی خاص پابندی نہیں کیتی گئی۔ ایہدے مقابلے وچ گوری راگنی زیادہ مصرعیاں دی تے بڑے ٹھکویں قافیاں دی نِکی جیہی نظم اے، پر اوتھے وی ٹیپ دا مصرع یعنی استھائی وکھری موجود اے۔ پھیر ایس راگنی دے بول، اوہدے ناں تے تاثیر دے مطابق بجھے گئے نیں۔

میرے صاحبا، میں تیری ہو مُکی آں
منوں نہ وساریں توں مینوں، میرے صاحبا، گلوں میں چُکی آں
وِگنہاری نوں کو گُن ناہیں، بخشش کریں تاں میں چھُٹی آں
جیویں بھاوے، تیویں راکھ پیارے ربا، دامن تیرے میں لُکی آں
جے توں مہر نظر دی بھالیں، چڑھ چوبارے سُتی آں
کہے حسین فقیر سائیں دا، در تیرے دی میں کُتی آں

شاہ حسین ہوراں مہا راگاں شری، بھیروں تے ہندول نال وڈے مارگ راگاں بلاول، بڈہنس، للت، رام کلی، جے جے ونتی توں وکھ دیسی تے ورتاوے دیاں راگنیاں، جیویں سندھڑا، کافی، تلنگ تے بھیرویں وغیرہ دے بول وی بدھے نیں تے کجھ اجیہے راگاں نوں وی سرناواں بنایا اے جیہڑے اج دے زمانے وچ وی، جدوں گراموفوں، ریڈیو تے فلم راہیں راگاں راگنیاں نال عام لوکاں نوں وی کجھ نہ کجھ واقفی ہوگئی اے تے سنگیت ہُن اپنا سینہ بہ سینہ علم نہیں رہیا، اچھوب راگ کہے جا سکدے نیں تے چنگے وڈے گویئے ای اوہناں دے ہو سکدے نیں۔ ایہناں راگاں وچ پرج، گونڈ بلاول، تلنگ کانہڑا، دیو ساکھ، تکھاری تے ماجھ شامل نیں۔

ایس گل توں اندازہ ہوندا اے پئی شاہ حسین ہوری سنگیت دیاں بھیتاں تے باریکیاں توں

اوس ویلے وی چنگی طرح واقف سن، جدوں سنگیت دا علم سینہ بہ سینہ تے ایس پیشے نوں اپنا ون والے وڈے وڈے استاداں توں اڈ ہور کوئی نہیں سی جاندا، اوس ویلے چھپے ہوئے تے سینہ بہ سینہ راگاں دی واقفی ظاہر کردی اے پئی شاہ حسین ایس علم نوں بڑے گوہ، محبت تے چاناں حاصل کیتا سی۔ سویر دا راگ "دیو گندھار" اوہناں انج پیش کیتا اے:

سجناں اسیں موریوں نکھے پیاسے
بھلا ہویا گڑ مکھیاں کھادا
اسیں بھن بھنا توں چھٹیا سے
ڈھنڈ پرائی کتیاں
کہے حسین فقیر سائیں، اسیں ٹپن ٹپ نکلیا سے

شاماں ویلے دے راگ تلنگ کانہڑا دے بولاں وچ وقت تے راگ دی تاثیر بھر کے حیاتی دے پاندی نوں ایداں نصیحت کر دے نیں:

پاندھیا وو گنڈھ سنجڑی چھڈ کے نہ سوں
پنڈ سجھوئی چوری بھریا، چھٹے چیر نہ چنڑی
دُھر بھگو ڑیندیاں لازم تھیسیں پھر کر سمجھ اتھنڑی
سبھنیں چھپریں پانی وہندا، اجکل بھجے تیری گنڑی
کہے حسین فقیر سائیں دا تیری وہندی عمر وہنڑی

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی
ایم اے

حضرت شاہ حسینؒ لاہوری دی صوفیانہ شاعری

پنجابی شاعری دی تاریخ وِچ دوجے تھاں صوفیانہ شاعری لے کے سامنے آون والے شاعر حضرت شاہ حسینؒ سن۔ آپ بابا فریدؒ ہوراں توں پونے تن سو ورھے بعد وِچ جمے۔ صوفی شاعراں وچوں حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا درجہ چنگا بھلا اُچا اے۔ بابا فریدؒ نال تے اوہناں دا مقابلہ ای کوئی نہیں کیوں جے ترے سو ورھیاں دے فرق بعد اوہناں دی زبان اوس ویلے دے فکر تے سوچ، اوس ویلے دا ماحول ایہہ گلاں ساریاں دیاں ساریاں ای ہور سن ایسے لئی شاہ حسینؒ ہوراں دی شاعری نے بابا صاحبؒ دی شاعری وِچ بڑا فرق اے۔ آپ قادریہ ملامتیہ سلسلے نال تعلق رکھدے سن۔

حضرت شاہ حسینؒ دا زمانہ ہندوستان وِچ مغلِ اعظم اکبر (۱۶۰۴ - ۱۵۵۶) دا زمانہ سی۔ اک صوفی، صوفی ہون توں وکھ اک فنکار دی ہندی اے۔ یا فنکاراں ورگا نازک تے لطیف احساس وی رکھ دا اے۔ ایس لئی اک فنکار ہون دی حیثیت نال اوہ آپنے آلے دوالے دے ماحول کولوں اثر وی لیندا اے۔ ایہہ اثر بھانویں مطابقت وِچ ہووے تے بھانویں مخالفت وِچ۔ صوفی شاعراں نے ہمیشہ "سازگاری" دی فضا ای پیدا کیتی اے یاں پیدا کرن دی کوشش کیتی اے۔ شاہ حسینؒ ہوراں نے اکبر اعظم دی "مفاہمتی" فضا وِچ اکھاں کھولیاں سن۔ ایہہ دور سی جدوں کہ فارسی تے ہندی نوں آپو وِچ ملا دِتا گیا سی۔ خاص طور نال اکبر نے ہندی شاعراں دی سرپرستی کیتی تے اوہناں نوں بڑے بڑے انعام دِتے سینسکرت دیاں مشہور تے اہم کتاباں دے ترجمے فارسی وِچ کروائے بلکہ آپ وی اکبر بادشاہ نے برج بھاشا وِچ کبت تے شعر آکھے۔ ایتھے دو تمدن، دو تہذیباں تے دو زباناں ساہنوں جپھیاں پاندیاں ہویاں نظر آوندیاں نیں۔ اکبر نے ای مسلماناں نوں ہندوستان دیاں رواجاں تے روائتاں نال آشنا کروایا تے دوجے پاسے ہندی ادب تے فکر نوں فارسی تے عربی ادب تے تہذیب نال روشناس کروا دِتا۔

جیہدی وجہ نال "ہندوستانی" زباناں وچ اکسانویں چاشنی تے اک نواں شعور پیدا ہون لگ پیا تے مسلماناں وچ ہندی شاعری (عبدالرحیم خانخاناں) تے ہندوآں وچ فارسی شاعری (ٹوڈرمل داروداج جڑاں پھڑن لگ پیا۔

ایس دور وچ اکھاں کھولن والا شاعر ظاہر اے اوسے رنگ وچ ای رنگیا جاناچاہیدا سی، جیہڑا کر زمانے دا سی۔ ایس لئی حضرت شاہ حسینؒ ہوری وی ایسے رنگ وچ ای رنگے گئے۔ ولبھ چاریہ دی شاعری حضرت شاہ حسینؒ دے دور وچ ہوری نکھر کے ساہمنے آچکی سی۔ ولبھ چاریہ (۱۴۷۵ ۱۴۲۳) نے عبادت نوں محبت تے محبت نوں عبادت دا درجہ دتا سی ایس توں بعد تے مغل دور دے نیڑے تریڑے سورداس دی شاعری ساہمنے آجاندی اے۔ نال ای میرابائی جوہ دھپوری دی ہندی شاعری سارے ہندوستان وچ اپنالوہا منواچکی سی۔ میرابائی دیاں بھجناں دیاں بنیادی خوبیاں —— شیرینی، سادگی، جذبات نگاری تے عشق دا مکمل انداز سن۔ ایہہ تنوں چیزاں حضرت شاہ حسینؒ دی شاعری وچ مغلاں دے ذوق دے ذریعے نال اپڑیاں کیوں جے اوہناں دی عزت کرن والے ہندوستان دے شہنشاہ آپ وی سن تے آپ دی رسائی اکبر دے حرم تک سی تے تبلیغ دا کم اوتھے وی کردے ہُندے سن۔ ایہو تریوے خوبیاں ساڈی فارسی شاعری وچ دی لبھدیاں نیں۔ اوتھے وی سادگی تے شیرینی تے عشق نال ای جذبیاں دی ڈونگھائی ساہنوں لبھدی اے۔ پر فارسی تے ہندی شاعری دا بنیادی فرق ساڈے ساہمنے آجاندا اے جدوں کہ ہندی شاعری زنانی دے روپ وچ فریاد کردی دسدی اے تے مرد نوں پکاردی اے۔ فارسی شاعری وچ مرد ای عاشق اے تے مرد ای محبوب۔

فارسی دے مقابلے وچ حضرت شاہ حسینؒ ہوری ہندی تصورات کولوں بہتے ای متاثر لگدے نیں میرابائی کول دی صوفیانہ فکر لبھ جاندا اے، پر فارسی دی تصوف دی روایت ڈاہڈی اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوری بابا فریدؒ ہوراں توں بعد حالی تیک سبھ توں وڈے شاعر نیں۔ اوہناں نے سبھ توں پہلی تبدیلی تے عشق دے تصور وچ کیتی اے۔ مرشد دی اہمیت نوں گھٹ محسوس کیتا۔ حضرت باباصاحبؒ نے ظاہری تے داخلی دونواں علماں وچ پیراں دی پیروی کیتی اے تے اوسے نوں ای اپنی شاعری دا موضوع بنایا اے تے آپنے آپ نوں مخاطب کر کے تبلیغی رنگ وچ شعریاں شلوک آکھے نیں۔ شاہ حسینؒ ہوراں نے ایس نظریے وچ بنیادی تبدیلی عاشق دی کہنی تے عشق دا اظہار ہندی شاعری دیاں روایتاں کولوں متاثر ہو کے زنانی

دے موہنوں کروایا کیوں جے ہندی وچ اکو ای مرد ہے وے تے اوہ ہین کرشن جی مہاراج تے باقی ساری دنیا اوہناں دی لیلا اے۔ بھانویں سورداس نے کرشن جی دے تصور نوں خالصاً مذہبی ویہڑے وچوں کڈھ دتا۔ پر فیر وی میرا بائی تے اوہناں توں پہلیاں روایتاں ٹک نہ سکیاں:

ایہہ نس وس رہی دل میرے صورت یار پیارے دی
تیرا باغ بغیچہ تیرا نہیں بلبل باغ تہاڈے دی
اپنے شوہ نوں آپ ریجھاواں حاجت نہیں پیارے دی
کہے حسین فقیر نمانا تھینواں خاک دوارے دی

مؤنث دے صیغے نوں وکھ ہو کے وی ویکھیے تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا لہجہ وی "زنانیاں" ورگا ای اے یعنی جے زنانی ووہٹی دا ذکر نہ وی کرن تے "بول چال" دے انداز وچ گل بات کرن دے نیں تے اینج لگدا اے کہ زنانی ولوں محبت نے پیار دا اظہار کیتا جا رہیا اے۔

سجن دے ہتھ بانہہ اساڈی، کیکر آکھاں چھڈ دے اڑیا
رات انھیری بدل کنیاں باجھ وکیلاں مشکل بنیاں
ڈاہڈے کیتا سد دے اڑیا، کیکر آکھاں چھڈ دے اڑیا
عشق محبت سیئی جانن پئی جیہناں دے ہڈ دے اڑیا
کہے حسین فقیر سائیں دا نین نیناں نال گڈ دے اڑیا

"وے" تے "اڑیا" خالص پنجابی زنانہ لہجہ اے تے جتھے ایہہ دونویں ای کٹھے آ جان تے فیر ہور ای زنانیت جم پیندی اے، بھانویں اگوں آون والیاں صوفیاں نے وی اپنی شاعری وچ ایس روایت نوں قائم رکھیا اے، پر ایس دا تجربہ پہلی واری شاہ حسینؒ ہوراں ای کیتا اے۔

فارسی شاعری نے زبان دا اثر ظاہری لحاظ نال حضرت شاہ حسینؒ تے وی ہویا حضرت بابا صاحبؒ کول وی ہندی اثر بہت اے، پر اوہ ظاہری اے۔ اوہناں نے زبان دے لحاظ نال ہندی نوں ورتیا اے تے ایہہ وی منیا جا سکدا اے کہ بابے نانک ہوراں دے گرنتھ وچ آون کارن اوہناں وچ تبدیلی آ گئی ہووے۔ بہر حال اوہناں دی شاعری وی اندرلی روح فارسی شاعری وی اے کہ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دی باہرلی فضا اُتے فارسی دا رنگ چڑھیا ہویا دسدا اے، پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ ایہناں کول فارسی دے اندلے مضمون شاعری وچ نہیں لبھدے۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ گھٹ لبھدے نیں۔ اوہ عربی دے عالم وی سن۔ ایس لئی ساریاں گلاں کٹھیاں ہو گئیاں۔

تے فارسی خیالات، فارسی تشبیہاں نے ہندی استعارے تے ہندوی معنویت مل جل کے ہوراں سوہنیاں ہوگیاں نیں تے ایہناں نے اک نکھار پیدا کر دتا اے:

گھول گھمائی صدقے کیتی، سانوں جے کوئی ہے گرانوں دا
جے گھٹ آئے دسیا میرا پیاڈ او تھے دوجا کوئی نہ سمانوں دا
من وارئے تو پر چا جاوندا
سبھ جگ ڈھونڈ بتیرا تینوں تدھ بن ہور نہ بھاؤندا
شاہ حسینؒ پیا و نیسرے سائیں طالب تیرے ناؤں دا

تھلڑی کافی فارسی کولوں متاثر اے:

گل وو کیتی خیال پئی گل وو نبا ہی لوڑیئے
شمع دے پروانے وانگوں جلدیاں اُنگ نہ موڑیئے
ہاتھی عشق مہاوت رانجھا انکس دے دے ہوڑیئے
کہے حسین فقیر سائیں دا لگڑی پریت نہ توڑیئے

تے یاں فیر نی سیو اسی نیناں دے آکھے لگے" والی ساری دی ساری کافی ای فارسی رنگ وچ رنگی ہوئی اے۔

ہندی ہندوستان دی تے فارسی ایران دی۔ پر حضرت شاہ حسینؒ پیدا ہوئے پنجاب وچ تے اوہ وی پنجاب دے دل لاہور اندر۔ نالے آپ اک جلاہے دے پتر سن۔ ایس لئی پنجاب دیاں روائیتاں، فیشن تے پنجاب دے ماحول نوں ورتن دے نال نال اوہناں دی شاعری جلاہیاں دیاں ٹیکنیکل گلاں دے ناں وی استعارۃً ورتے نیں۔ پنجاب دی تہذیب اوہناں دے سامنے سی تے لوک کہانیاں تے لوک گیت اوہ وی سُن دے سن یاں سُن دے ہون گے۔ ہیر رانجھے دا قصہ پنجاب دا مشہور ترین لوک قصہ اے تے ایس نوں لکھن والیاں دا کوئی حساب ای نہیں اے۔ ہیر شاہ حسین دے دیلے توں سو ورھے پہلاں مر وی اے۔ آپ دے استاد شیخ بہلولؒ سن جیہڑے کہ چنیوٹ دے رہن والے سن۔ چنیوٹ سرگودھیوں دی نیڑے دے تے جھنگوں دی۔ ایس لئی شاہ حسینؒ نوں ایس لوک قصے نال واقفیت سی۔

صوفیانہ مسلک وچ جذب تے یک رنگی (COHERENCE) اک صوفی تے سالک دی بنیادی خواہش ہندی اے۔ اوس دی عبادت دا حاصل ایہہ ہندا اے کہ اوہ اپنی ذات نوں

خدا دی ذات وچ جذب کر دیوے :

رانجھن رانجھن مینوں سبھ کوئی آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی

ماہی ماہی کوکدی مَیں آپے رانجھن ہوئی

جس بشوہ نوں میں ڈھونڈدی، ڈھونڈلدھا شوہ سوئی

کہے حسین ساد ھاں دے ملیاں، شکل بھُول گیوّ ای

جذب دی کیفیت نوں دسن لئی حضرت شاہ حسینؒ نے پنجاب دے لوک گیت دے ہیر رانجھا، ہیر وٹن ہیر دا سہارا لیا اے تے ہن "من تو شدم" والی گل آکھ دتی نیں۔ ایتھوں وی اوہناں دا فارسی اثر سانوں لبھدا اے۔ اک ہور تھاں تے رانجھے نوں اللہ دی تلاش تے اوس دی ماہیت بنا کے پیش کر دے نیں :

جنگل بیلے پھراں ڈھوڈیندی رانجھن میرے سنگے

مینڈا دِل رانجھن رادل منگے

مَہیں آئیاں میرا ڈھول نہ آیا ہیر کوکے وچ جھنگے

راتیں دنیں پھراں وچ جھل دے پڑن ببولاں دے کنڈے

کہے حسین فقیر نمانا رانجھن ملے کینتے ڈھنگے

وصل تے فراق دیاں مضموناں نوں وی تصوف نے اک حسن تے شائستگی دتی اے۔ حضرت شاہ حسینؒ نے ایہناں مضموناں نوں وی پنجاب دے ایسے قصے کولوں علامتاں لے کے ورتیا اے :

ایہو بن دی گل سجن نال میلا کریئے

خوار پڑا ہے متر رانجھن سارے بابلیئے نیں تریئے

بھوّسا گرات بکھڑا بھاری ساد ھاں دے بیڑے چڑھیئے

سائیں کارن جوگن ہوواں کریئے جو کجھ سریئے

لکھ ٹکا شیرینی دیواں جے شوہ پیارا دریئے

ملیا یار ہوئی رشنائی دم شکرانے دا بھریئے

کہے حسین حیاتی لوڑیں تاں جیوندیاں ای مریئے

ایہہ وصل دی تڑپ اے تے تھلڑی کافی وچ فراق دی کسک اے :

رانجھا جوگی میں جوگیانی کملی کر کر سڈیاں

ماس جھڑے جھڑ پنجر ہوئیاں کڑکن لگیاں ہڈیاں

پیارے بن راتیں ہوئیاں وڈیاں

میں ایانی نیونہ جانا تے برہوں تناواں گڈیاں

کہے حسین فقیر سائیں دا لڑ تیرے میں لگی آں

دوجیاں تے بہتوں اہم تشبیہاں تے استعارے اوہناں آپنے پیو ہوراں دے پیشے توں کڈھے نیں۔ آپ نے خود تے ایہہ پیشہ نہیں سی اپنایا یاں سکھیا، پر فیر وی اوس دی ٹیکنیک نال واقف ضرور سن، پر اوہناں دے مجازی تے حقیقی رنگاں وچ اک بڑا ای سوہنا ملاپ رکھ کے اک دوجے کولوں وکھریاں وکھریاں معنیاں وچ ورتیا نیں۔

چرخہ جد ہاکم لے گھمنا، بھونا تے ہر دم پھردیاں تے گھمدیاں ای رہنا۔ ہتھ والی اُنائی تے بنائی وچ چرخا اک بنیادی حیثیت رکھ داسی تے ہن وی رکھ دا اے۔ پُرانے زمانے دے لوک تے ہر کم بغیر مشیناں ای ہتھ دیاں بنایاں ہوئیاں مشیناں نال ای کردے ہُندے سن تے اوتھوں ای اپنی روزی دا سلسلہ بناندے سن:

گھم چرخڑیا ——— تیری کتن والی جیوے، نلیاں وٹن والی جیوے

چرخہ انسان اے یاں اوس دی ظاہری حالت اے۔ چرخہ چاروں پھڑدا اے تے اپنے عملاں نال اوس دیاں چٹیاں تنداں تے دھاگا بناندا اے۔ ایہہ نیک عمل ویں۔ انسانی جسم دا پنجر روح توں بغیر بالکل ایخے ای ہندا اے جیویں کہ چرخا ٹُسکا ہوویا تے اوہدیاں مچلیاں تاراں پسلیاں ورگیاں لگدیاں نیں:

چرخے چاڑے سبھے گھر گئیاں رہی اکیلی ہوں

جیہا ریجا ٹھوک وناٹیوتیں چادر تاں کے سوں

کہے حسین فقیر سائیں دا آئے لگی چھک پون

تے نہ رہے چرخے دا ای ذکر لبھدا اے سگوں چرخے دے سارے لوازمات تے اوہدیاں اُلے دوالے دیاں لوڑاں نے ورتیاں جان والیاں چیزاں داناں وی شاہ حسینؒ ہوراں علامتاں بنا کے ورتیا اے، جیویں کتناں، پنج پونیاں، ترنجن، پینجنا، ٹینا، ترکلا تے ایہو جیہے ہور ڈھیر سارے لفظ اوہناں آپنی زندگی وچوں کڈھے تے اوہناں نوں اپنی شاعری وچ ورتیا اے۔

شاہ حسینؒ جیویں تکھے گل ہوئی اے کہ پنجاب وچ جم پل سن پنجاب دے وسینک

سن۔ ایس کر کے پنجاب دا رچاؤ دی اوہناں دی شاعری وچ لبھدا اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں کول سدھے سادے تبلیغی انداز وچ خدا دی حقیقت تے قربت نوں پچھانن دیاں گلاں دُل زور دتا گیا اے۔ شاہ حسینؒ ہوراں اوہناں تے مقامی رنگ دی چڑھایا وے۔

زبان تے انداز بیان وتوں آپ دی زبان ترقی یافتہ لبھدی اے۔ اک تے صاف گل وے کہ بابا فریدؒ ہوراں توں ترے سو ورہے پچھاں جے ایس لئی وی تے دوجی گل ایہہ کہ عشق دے انداز نوں ہلکا پھلکا رنگ دتا۔ مجاز دے استعارے تے علامتاں ورتیاں جیہدے پاروں تبلیغ دی فضا گھٹ گئی تے مؤثر انداز جم پیا تے ایس روایت دے دیوے نال اگوں دیوے بلدے گئے۔

○

جناب ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ

شاہ حسین دا تصوّف

۱۔ اک شاعر دا تصوف برائے شعر گفتن ہوندا اے۔ اک حساس دا تصوّف —— اندر تے اندر داہا ساتے رون۔

۲۔ عام شاعر کئی دماغی حالتاں وچوں لنگھدا اے۔ حساس شاعر دے محسوسات بہت اہی زیادہ ہوندے نیں — تے اوس دی شاعری، اوس دے اصل دُکھ سُکھ دے تجربے دا ہزارواں حصہ ہوندی اے۔ اوہ صرف اکو گل دے گرد، اِکو تجربے دے دوالے تانا تنیا کردا اے۔ اوس نوں ہور کجھ سجھدا نہیں۔ سبھناں نشیواں وچوں اوہ اوہی راگ رس، رنگ روپ لبھدا رہندا اے۔

۳۔ ہر اک شاعر بھانویں حساس ہووے یا نہ، اِکو پدھر اُتے بہہ لکھدا اے۔

۴۔ مضمون نال زبان وی بلدی رہندی اے۔

۵۔ شاہ حسین دی زندگی تے شاعری وچ خاص قریب دا رشتہ سی۔ اوہدی زندگی نناں حصیاں وچ ونڈی جا سکدی اے۔ پہلا اوہ عالم بنن وچ لگا ہویا سی۔ مگر اوہنوں ہوش آئی کہ علم باطن تے قرآن حکیم دے باطنی معنے لبھن دی کوشش کرنی چاہیدی اے۔ ہُن اوہ شریعت توں لنگھ کے طریقت دی تلاش وچ لگا۔ مرشد نے تپ دا راہ دسیا۔ من صرف زہد ریاضت نال ہوندا اے۔ زاہد ریاضت کر کے جد شیشہ صاف ہو گیا، خودی گھٹ گئی، تاں اوس نوں اندر حقیقت دے جھلکارے تے لشکارے دسن لگ پئے۔ اوس نوں قرآن کریم دے باطنی معنے سمجھ آئے تے خدا دی آواز اوس دیاں کناں وچ گونجن لگ پئی۔ فیر اوس نوں پتا لگا کہ کائنات دی حقیقت تے اصلیت محض اک کھیڈ اے۔ انسان دا آدرش ایس جگ وچ بے غرض نشکام کرم کرنا اے۔ ایتھے ایوں رہنا اے۔ جیویں اسیں

وی اک بے غرض ڈراما کر رہے آں۔ اوہدے اشارے اُتے تے اوہدی خاطر۔ اوس نے اگے چل کے معرفت دی پوڑی اُتے پہنچ کے ڈِٹھا کہ ایس کھیڈ وچ وی حقیقت نہیں۔ مایا دا تعلق تاہیوں پوری طرح ٹٹ سکدا اے، مایا نوں اپنے آپ جوگا چھڈیا ای نہ جاوے نندیا مل لئی جاوے۔ ملامتی بنیا جاوے تاں جے ہر پاسے اوتے اوتے ہون گے تے من بالکل بے بس، بے آسرا ہو کے رب نوں اچھی طرح پا کے بہہ رہوے۔ ہور پاسیوں نتھاواں تے قابلِ ملامت ہو کے اک اوسے دا پیار اپنے تے اوسے نوں پیار کرے۔ حسین ملامتیا بن گیا۔ جدوں ملامتوں اگانہہ ودھیا تاں بے فکر ہو کے مست پھرن لگا۔

ایہہ سبھ حالتاں ضروری نہیں کہ درجہ بدرجہ ہون، سماں پا کے ہون، ہمیشہ اُتے تھلے ای قائم رہن، اکو ویلے ہو سکدیاں نیں تے اگاہاں پچھاہاں، اُتے تھلے وی۔ پر ہن ایہہ فرق والیاں ضرور تے ایہہ ہر صوفی اُتے گزردیاں نیں۔ کدے نہ کدے تے عام طور تے اسلام وچ وے تصوف تے گزریاں نیں، یعنی تصوف دی ترقی ایداں رہی اے۔ پہلاں قرآن کریم دیاں خاص خاص آیتاں اُتے وچار، شریعت دی پابندی، مرشد دی بھال، فیر زُہد ریاضت یا ذکر جلی و خفی، فیر دھیان، فیر حبس دم، فیر راگ رنگ تے فیرانت وچ مستی —— ایہہ منزلاں تاریخی وی نیں تے انفرادی وی تے بنیادی وی۔ ہر اک سنت سادھو ایہناں نوں محسوس کردا اے۔ شاہ حسین دے کلام وچ ایہہ سبھ موجود نیں۔

باقی رہیا ایہہ کہ شاعری واسطے (جیوین واسطے) وچھوڑا ضروری اے۔ جیون دی بنیاد ای وچھوڑا اے۔ درشن وصال ہو گیا تاں شاعری کیتھے تے ساڈی ہستی کیتھے۔ ایس کر کے مُہتا وچھوڑا ای شاعری دا محرک بنیا اے تے بندا اے۔ ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ حسین نے وصال محسوس ای نہیں کیتا سی۔ ایہہ مطلب اے کہ باہر دی مستی بالکل باہر دی اے تے باہرلے کارناں اُتے منحصر۔ حسین نوں مست کرن والی نہ بھنگ سی نہ شراب۔ نہ داڑھی منادن نوں اوہ معرفت تے مستی سمجھدا سی، جیویں ڈاکٹر لاجونتی راما کرشنا سمجھی بیٹھی اے۔ حسین دی مستی معرفت دی سی۔ حسین دی شاعری وچھوڑے دی سی۔ زیادہ تر ایس لئی کہ جیون عام طور تے وچھوڑا ای ہوندا اے تے شاعری وچھوڑے اُتے ای پھل سکدی اے۔ ضروری نہیں کہ اوہ وچھوڑے دی حالت حسین دی اپنی ہووے۔ اوہ ساڈے لئی گائی گئی، ساڈی حالت دا نقشہ سی تاں جے اسیں اپنے وچھوڑے، اوس دے ویروے، اوس دیاں کارناں، اوس دے علاج نوں پا سکیے۔

مینوں افسوس اے کہ ناہلے لکھاری مغربیاں دی نقل وچ تصوف نوں غیر سامی چیز تے

غیر اسلامی یا گھٹ توں گھٹ غیر قرآنی چیز سمجھ نیں۔ تصوّف دی بنیاد قرآن کریم دیاں خاص آیتاں نیں۔ کئیاں آیتاں دے باطنی معنے نیں، حدیثاں نیں تے حضرت علیؓ وغیرہ دے حالات تے اوہناں دیاں کراماتاں تے اوہناں دے قول۔ اکثر پنجابی تے دوجے صوفیاں نے ایہناں ول اشارے کیتے نیں یا اوہناں نوں اپنی شاعری وچ پرو کے ثواب کھٹیا اے۔ فیر میں تاں ایہہ کہواں گا کہ ہر انسان دی فطرت وچ تصوّف یا معرفت دا بیج پرماتما نے اپنی ہستی دے جلوے دے روپ وچ چھپا کے رکھیا ہویا اے۔ ہر قوم، ہر ملک، ہر گروہ، ہر سمیں وچ تصوف دیاں حقیقتاں انساناں وچ پرگٹ ہوندیاں آئیاں نیں تے ہوندیاں رہن گیاں۔

دوجی گل ایہہ اے کہ تصوّف دیاں سچائیاں تاں انسان دا دل ای کیہہ قدرت دی ہر اک چیز ستاریاں توں لے کے مچھی تائیں —— ایہناں دی حرکت، حالت، بناوٹ، ہستی، زندگی وچ تحریر اے۔

دیکھ لئو دونہہ آیتاں دے روحانی وچار تے بھروسے نیں حسین نوں کتھے اپڑا دتا۔ حسین نوں ایران، توران تے ہردوار بنارس جان دی لوڑ ای نہ پئی۔ تپ نے، جپ نے، مرشد دی برکت نے تے وچار نے سبھ معجزے وکھائے —— حسین دا تصوّف مستی دا سی، سہج دا سی تے اوہ ذکر خفی دے تصور تے حبس دم توں بہت اگے لنگھ چکا سی۔ ذرا ملامتیاں دے موڈھی قول تاں پڑھو۔ حسین شمس تبریز دا نگ سی۔

رہے حسین دے وچار یا خیال۔ اوہ اخلاق، فلسفہ، روحانیت دے سارے موٹے موٹے وچاراں آیا اے تے اوس نے خدا، خدا تے انسان، انسان تے انسان دے متعلق ساریاں گلاں نوں شاعری وچ بدھا اے۔ موجی لہری بندے نیں۔ اپنے آمنے سامنے دے، اپنے پیشے دے، عام لوکاں دیاں رسماں تے اوہناں دے پیشے دے موٹے رکن، نظارے ٹول مارے، ورت مارے تے بہتا ساڈوں چیتا کرایا، نالے اپنی ہوا وچ وی کڈھ لئی۔

خاص خاص وچار وی اوہدے ویکھن جوگے نیں۔ عام وچار تاں اوس دے سبھ صوفیاں نال سانجھے نیں۔ ہور ویکھن والی خاص چیز اوہدی ورتی زبان تے اوس دا طرز بیان۔ بھاویں وچار تے تصوّف دے نکتے توں نواں نہیں سی —— طرز بیان مٹھا سی، سادہ سی، رسیلا سی جیویں اوہدی زندگی۔ کسے وی چنگے صوفی سنت شاعر نوں لے لئو، تہانوں سارے سواد تھوڑا بہت چکھا دیندا اے تے تسی اکثر تعریف دی لہر وچ وہہ کے آکھدے او، ایہدے ورگا ہور کوئی

نہیں سی۔ حقیقت ایہہ ہوندی اے کہ سبھے اوہو بولی، اوہو راگ، اوہو ناچ پڑھدے ہوندے نیں۔ کوئی ذرا ننگا، کوئی کپڑے پاکے، کوئی لِٹ کے، کوئی ناز نخرے نال، کوئی پاؤڈر لاکے، کوئی گاکے کوئی اینویں سُر نال ـــــ ہوئے جو ایہہ سبھ مست اکو مولا دے، اکو مستی وچ رنگے۔ ایہناں دا مقابلہ فضول جیہا ہوندا اے۔ ہاں طرح طرح دیاں بولیاں سُن کے مزہ آوندا اے۔ حسین دے کلام دا فریدؒ کبیر، نانک (جو اوہدے توں پہلاں ہوئے) تے شرف، مراد (جیہڑے اوہدے توں پچھوں ہوئے) دے کلام نال مقابلہ کرکے ویکھو ـــــ اکو کبیر، اکو فقیر۔ اوہوای فرق اوہناں دے اردے گردے سمیں، تعلیم وغیرہ وچ سی محسوسات اکو نیں۔ روایتی ای طرز بیان اے۔ سمیں دا کِنّا فرق اے، پر لاگے چاگے دے جاپدے نیں۔ سادہ، سوکھی زبان اے، تہاڈی تے میری۔ تسی آپ ویکھ لوؤ کہ تصوف دے کیہ کیہ مسئلے اوہناں حل کیتے نیں۔ جیہناں خالص عربی تے عراقی تصوف دے کمال ویکھنے ہون تے ایران ہند دے بھرم نوں من وچوں کڈھنا ہووے، اوہ ذرا ڈاکٹر مس مارگریٹ سمتھ دیاں کتاباں پڑھن، جیس وڈے عالم فاضل تینویں دے درشن لندن وچ کیتے سن۔

خود حسین نوں رونا دھونا چنگا نہیں سی لگدا۔ ایسے کرکے اوس نے حافظ ورگے نوں طعنہ ماریا اے۔ مہنا دِتا اے کہ بڈھیاں رناں وانگوں ہر ویلے مرگئی ـــــ مرنا کاہدا؟ یار تاں ساڈی بغل وچ اے۔ حسین تاں کہندا اے، ہسّو کھیڈو، بازی کھیلو، ایہہ اللہ دا حکم اے۔ اللہ نوں ایہہ پسند اے۔

اک ہور بڑی گل جیہڑی مشرقی تے مغربی لکھاریاں نوں نہیں سجھدی، اوہ ایہہ اے کہ بھانویں اسیں خیام، حافظ، حسین، بُلھے شاہ وغیرہ نوں صوفی شاعر آکھدے آں، ایہناں دے کلام وچ تصوف دیاں ڈونگھیاں مسئلیاں مثلاً نور دا، جلوے دا، آواز دا، روپ دا مسئلہ (روحانی تعمیر دا) ایہناں اُتے بہت ای گھٹ ساتی بیان دِتا ہویا اے۔ کدھرے پنٹ اشارہ جیہا اشارہ آوندا اے کبیر ایسا شخص ہویا اے، جیس نے کھول کے گلّیاں تھاواں اُتے اپنے صوفیانہ تجربے نوں گایا اے جے کر اسیں اپنا مطالعہ صرف حسین دیاں کافیاں تائیں محدود رکھئے تاں سوائے دو چار کافیاں دے اوہ محض اک ربّی عشق دی شاعری جاپدی اے، جیس وچ عام اخلاقی گلاں نیں تے من بُدھی نوں پوتر کرن، نام چپن اُتے زور دِتا ہویا اے۔ نہ کتے شراب پین دا ذکر اے، اوس دیاں مزیاں دا بیان اے، نہ کراماتاں دی جھلک اے۔ گل ایوں جاپدی اے کہ کلام پڑھدیاں تے جاپدیاں ساڈے من اُتے شاعر دی شخصیت، اوس دے کراماتی جیون، اوس دی علمیت یا مستی دا اک

سایہ جیہا، اثر چھپا پے جاندا اے تے اسیں اوہناں ای چیزاں وچ اوہ کجھ ویکھن لگ پیندے آں، جیہناں دی ایہو جیہے وڈے صوفی توں آس ہو سکدی اے، بھانویں اوس شاعر نے اپنا اصل تجربہ کلام توں کھُلم کھُلا لکھن گاون توں کِناں ای دُور رکھیا ہووے۔ وڈے صُوفی شاعر کردے ای اینج آئے نیں۔ ڈونگھیاں تجربیاں نوں اوہ عام کوتا وچ نہیں بنھدے، اشارۃً کجھ آکھ جاندے نیں۔

باقی رہ گیا خود تصوّف۔ میرے خیال وچ اجے ساڈے بہت سارے پنجابی لکھاریاں نوں تصوف بارے اصلیت بہت ای تھوڑی معلوم ہو سکی اے۔ اوہ اک عام جیہی کوتا نوں وی صوفیانہ آکھن لگ پیندے نیں۔ ہُن ہیٹھاں کجھ موٹے موٹے وچاراں ول اشارہ کردا آں، جیہڑے حسین دی شاعری وچ نیں، پر جیہناں دا تصوف دی ڈونگھایاں نال کوئی واسطہ نہیں۔ پر اوہ ایسے ضرور نیں، جیہڑے ایس رسیلے بانکے شاعر دی سادھارن روحانی زندگی دا صاف دسدا حصّہ نیں:

۱۔ انسان نوں انسانی زندگی دے بیش قیمت ہون دا زبردست احساس ہونا چاہیدا اے۔

۲۔ انسان پرماتما دی ہوند وچ پُورا اتے ہر وقت رہن والا یقین رکھے۔

۳۔ ساڈے اندر اوہ یار اے، پر ساڈے دل دے سامنے اوہ پرگٹ نہیں ہوندا۔ ساڈے دل نوں گرم تے نرم، روشن تے راگ پورت نہیں کردا۔ ایس دا اُپرالا کرن دی لوڑ اے۔

۴۔ پرگٹ اوہ تدوں ہوندا اے، جد ایس دل وچوں غیریت نوں کڈھیے تے اوس دی ہوندا دا احساس گہرا کریئے۔

۵۔ احساس گہرا تاں ہو سکدا اے، جد اہیں اوہدی قدرت، حکمت، رحمت اُتے بھروسا کردے ہوئے چنتا، ڈر، غم دلوں بھلا دیئے تے اوس دی رضا وچ رہ کے آنند لیئے۔

۶۔ نیکاں دی صحبت بڑی ضروری اے۔ مرشد پھڑناں بہت ضروری اے۔

۷۔ تن نوں ریاضت نال، من نوں ذکر نال، عقل نوں ہدایت نال تے وچار نال تے عجز و رنوں حلیمی تے فنا نال دبانا، صاف کرنا تے چمکارنا اصل کم اے۔

۸۔ سارے انساناں نال بُردباری، حوصلے، خیرات، معافی، ہمدردی، محبت دا برتاؤ کرنا چاہیدا اے۔

۹۔ ہر حال وچ اوہدی رحمت اُتے دا شواش بنائی رکھنا چاہیدا اے تے روحانی زندگی دا شوق گہرا کری جانا چاہیدا اے۔

جناب قدر آفاقی - ایم - اے

کافی تے کافیاں شاہ حسینؒ

لفظ کافی بارے بہت سارے علمی کھوجیاں مختلف خیال ظاہر کیتے نیں۔ کافی دے لفظی معنے کجھ وی ہون۔ اصطلاح وچ کافی اوہ قطعہ اے جس وچ سُر تال نوں مکھ رکھ کے گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ انگریزی دی نظم "سانیٹ" وانگوں اک مکمل تے پوری گل بڑے ڈھکویں، پھبویں تے سگویں ڈھنگ نال بیان کیتی جاندی اے، تے اوہدے وچ شاعری دیاں ظاہری پابندیاں نوں دی اینہاں سامنے نہیں رکھیا جاندا۔ سگوں موسیقی، جیہڑی کہ شاعری دی بھین اے، نوں زیادہ اہمیت دتی جاندی اے۔ کافی وچ عشق، محبت، پیار، ہجر، وچھوڑا، وصال، تے ازلی محبوب دی سِک رکھیچ تے تڑپ بارے مضمون سموئے جاندے نیں۔

کافی دا لفظ عربی دے کفیٰ نال تعلق رکھدا اے۔ جہدے معنی ہَن کافی ہونا، بتھیرا ہونا پورا کرنا، پوری پانا یا کفایت کرنا۔ قرآن پاک وچ آوندا اے:

وکفیٰ باللہ شھیدا[1] رب دی گواہی کافی اے۔

ایس لحاظ نال کافی اوہ نظم یا جیہا قطعہ اے، جس دے ہندیاں اوس خاص موقع تے کسے ہور شئے دی سِک محسوس نہ ہووے تے کافی سُن کے بندہ اک سکون جیہا محسوس کرے، جویں اوہدی کوئی اندرلی بُھکھ لہہ گئی ہووے۔ کیوں جے کافی وچ دل دیاں پیڑاں دا دارو لبھدا اے۔ جویں میاں محمدؒ ہوری بلھے شاہ دیاں کافیاں بارے فرماندے نیں:

بُلھے شاہ دی کافی سُن کے ٹٹدا کفر اندر دا

راگ یا موسیقی

آنند راج مخلص دے کھوج موجب کافی "راگنی" نوں آہندے نیں، جیہڑی کہ راگ دی

1۔ سورۃ النساء آیۃ ۷۹

اک شاخ ہُندی اے ۔ راگ یا موسیقی نوں فنونِ لطیفہ وچ شاعری توں ودھیرے اثر والی منیا گیا اے
کیوں جے ایہدی زبان ساری انسانیت دی سانجھی زبان ہُندی اے ۔ جدکہ ہر ملک دے شاعراں دی
زبان وکھری وکھری ہُندی اے ۔ امام رازی دے کھوج مُوجب موسیقی دا موجد یونان دا حکیم فیثاغورث
سی تے ہندواں دا خیال اے کہ " راگ " برہمانے ایجاد کیتا ۔ کجھ لوکاں دا خیال اے پئی موسیقی اک
خاص پکھیرو ققنس دی چُنج دے ست چھیکاں وچوں نکلن والے ست سُراں توں وجود وچ
آئی تے اج موسیقی دے ست سُراں نوں " سرگم " دا نام دتا گیا ۔ ایہہ ست سُر اُچل (نہ چلن
والے) یا قائم اکھواندے نیں ۔ ایہناں توں اڈ پنج سُر ہور وی ہُندے نیں ، جنھاں نوں
چڑھدے تے لہندے سُر کہندے نیں تے اگوں ایہناں دیاں شاخاں نیں ، جنھاں نوں راگنیاں
کہیا جاندا اے ۔ شاہ حسین دیاں کافیاں مختلف راگاں تے راگنیاں وچ نیں تے موسیقی نال اوہناں
دا گوڑھا رشتہ اے ۔

کافی بارے اک ہور خیال

اج توڑی جتنے سجناں دی کافی بارے گل کیتی گئی اے ۔ اوہ لفظ " کافی " نوں مکھ رکھ کے کیتی
اے تے شاید ایہو وجہ اے کہ ایہہ لفظ اج وی تشریح دا نزہا یا اے ۔ ایس سلسلے وچ میں نوں اک
ہور خیال سجھیا اے ، جس موجب ایہہ لفظ کافی نہیں سگوں " کہفی " اے ۔ عربی وچ کہف یعنی غار
یا کھوہ نوں آہندے نیں ۔ قرآن پاک وچ اصحابِ کہف دا قصہ آوندا اے جس وچ اک بہت وڈا
معجزہ لبھدا اے ۔ کہف نال ایس قصے دی جہڑی اپیچ اے ۔ اوہ ایہہ ہے پئی جدوں ظلم تے کفر
دیاں ہنیریاں جھُلن پین تے حق سچ دی گل کہنیاں زباناں کھچ لئیاں جان ، اوس ویلے اللہ دے
بندے گوشہ نشینی اختیار کرن لئی مجبور ہُندے نیں ۔ ویسے وی گوشہ نشینی وچ بندہ پُورے
دھیان نال رب دی یاد وچ رجھا رہندا اے ۔ ہور تے ہور اک شاعر یا فنکار نوں وی تخلیق کارن
تنہائی دی لوڑ ہُندی اے ۔ ایتھے مطلب صرف ایہو وے پئی کہف نال رب دی یاد دا گوڑھا گانڈھا
اے ۔ ایہدا اک ہور ثبوت " غارِ حرا " اے ، جتھے حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم نبوت توں پہلاں
تشریف لے جا کے رب رب کر دے ہُندے سن ، یعنی گوشہ نشین ہو کے ، اکلاپے وچ
رب دی عبادت وچ رجھے رہندے سن ۔ مؤرخ آکھدے نیں پئی آپ کجھ پانی تے ستو نال
لے جاندے سن تے جس دن مکدے ، آپ گھر تشریف لیاندے سن ۔ ایہہ سلسلہ نبوت ملن توڑی
جاری رہیا ۔ ایتھوں تیک کہ جبریل امین ہوراں " اقرأ باسم .... الخ " دا پیغام دتا ۔

کہف یعنی غار دا اک ہور واقعہ غارِ ثور نال تعلق رکھدا اے ۔ جدوں ظلم تے کفر دے جھکڑاں توں امن وچ رہن لئی حضرت رسولِ اکرمؐ اپنے یارِ غار صدیق اکبر رضی اللہ عنہ دے نال اک غار وچ جا کے لکے سن تے اوتھے وی ربّ ربّ کرن دا سلسلہ چالو رہیا سی ۔

ایس گل بات دا مطلب ایہہ وے پئی "کہف" دا لفظ گوشہ نشین ہو کے ربّ نال یاری گنڈھی رکھن نال گوڑھا تعلق رکھدا اے کیوں جے سچی گوشہ نشینی ربّ نال پیار پالن لئی اختیار کیتی جاندی اے ۔ عیسائیت وچ رہبانیت دا تصوّر ملدا اے پر اوہ دُنیا دے جھنجھٹاں توں بالکل پرہاں رہن دی سکھیا اے ۔ ہندواں وچ وی اجیہا تصوّر ملدا اے ، پر اسلام وچ ایہہ تصوّر بڑا سگواں اے تے بندہ دُنیا دار ہو کے وی ربّ نال پیار پال سکدا اے ۔ مسلمان صوفیاں نے صرف اوہ گوشہ نشینی اختیار کیتی جیہدی اسلام اجازت دیندا اے ۔ ایہہ صوفی لوک ربّ دے پیار وچوں اپنے پیروکاراں تے منّن والیاں نوں حصّہ اِنج دیندے سن کہ ربّ دے عشق وچ گمّوں ہو کے شعر کہندے سن ، جویں محمد حسین آزاد نے آبِ حیات وچ لکھیا اے کہ سارے صوفی عام طور تے شاعر ہُندے سن تے ایس کر کے میر درد وی شاعر سن پنجاب دے صوفیاں دا کلام بیت دی شکل وچ ہُندا سی ، جویں بابا فریدؒ دے شلوک نیں تے قطعات دی شکل وچ وی ملدا اے ، جیہناں نوں کافیاں آکھیا جاندا اے ۔ سگویں تخلیق تنہائی وچ ای ہو سکدی اے تے کافی ، جس وچ ربّ نال گوڑھ پیار دیاں گلاں کیتیاں جاندیاں نیں یا دل دے روگاں دا دارو ہُندا اے ۔ اللہ والے لوک جس "اکلاپے" وچ کہندے سن ، اوہنوں "کہف ملنا" یا گوشہ نشینی ای کہواں گے تے ایس "کہف ملن" نال تعلق رکھن پاروں ، ہو سکدا اے کہ ایس خاص کلام نوں "کہفی" داناں دِتّا گیا ہووے تے فیر ایہہ لفظ وگڑدا وگڑدا "کافی" بن گیا ہووے ۔ ایہہ موضوع اجے پرکھ پڑچول تے کھوج دا تریہایا اے تے جے ایس پاسے ذرا دھیان دِتّا جائے تے شاید "کافی" دا مسئلہ حل ہو جائے ۔

صوفی شاعر

شاہ حسین پہلاں صوفی نیں تے شاعر بعد وچ ۔ اوہناں شاعری نوں صرف حق سچ دے پیغام نوں انسانیت توڑی پچان لئی اپنایا تے ایہدے وچ وی شاعری دی صنف کافی نوں اپنایا ۔ شاہ حسین دیاں کافیاں سادگی تے اثر دا بہت اُچا نمونہ نیں ۔ اوہناں دے سامنے شاعری کرن دا مقصد نہیں سی سگوں تبلیغ دا مقصد سی ۔ جیہنوں اوہناں اپنے ڈھنگ نال چالو رکھیا تے

اج دی چاٹوں اے۔ مقصد اوہناں دا اوہی سی، جیہڑا دُوجے صوفیاں دا سی، پر طریقے وکھ وکھ ہو سکدے نیں۔ چنانچہ شاہ حسین دا طریقہ ملامتیہ سی۔ ایس طریقے نوں اپنا کے اوہ بُہتے لوکاں نوں حق سچ ول پریر سکدے سن۔ اوہناں دے مریداں دی گنتی کدھرے نوّے ہزار تے کدھرے دس لکھ دسی جاندی اے۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچ ہرمن پیاری "کھچ" اے جیہڑی دلاں نوں سکون دیندی اے۔ تے نالے رّبی پیار دی چٹیک لاندی اے۔

ایہہ کافیاں کتھوں ملیاں

پنجابی ادب دی پرکھ پڑچول وچ سکھ لکھاریاں دا بڑا حصّہ اے۔ شاہ حسین دیاں کافیاں دا کھوج وی اک سکھ سیانے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں کڈھیا۔ اوہناں نوں سندھ دے علاقے وچ اک اللہ دا بندہ ملیا، جس کول مختلف صوفیاں دے کلام دی اک کتاب سی۔ اوس کتاب وچ حضرت شاہ حسین دیاں اک سو تریٹھ (۱۶۳) کافیاں وی سن۔ ڈاکٹر دیوانہ جی نے بڑی کھیچل کر کے اوس اللہ دے بندے کولوں ایہہ پنجابی کافیاں حاصل کیتیاں تے پہلاں گورمکھی اکھراں وچ تے فیر فارسی رسم الخط وچ چھاپ کے لوکاں تائیں اپڑایاں۔

اک اعتراض

سعید جعفری ہوراں اپنے اک مضمون[1] وچ ایہہ ثابت کرن دی کوشش کیتی اے۔ کہ ایہہ کافیاں اوس شاہ حسین دیاں نہیں، جیہدا مزار باغبانپورے وچ اے بلکہ اوہناں کافیاں دا خالق کوئی ہور ای شاہ حسین ہو سکدا اے۔ سعید جعفری ہوراں دلیل ایہہ دتی اے کہ حقیقت الفقراء دے مصنّف نے کدھرے وی شاہ حسین نوں شاعر ثابت نہیں کیتا نے نہ اوہدیاں کافیاں دا کدھرے کھُل کے ذکر کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں۔

"رہی اک شاعر دی حیثیت نال متعارف کران دی گل تے مَیں حیران آں کہ محمد پیر (حقیقت الفقراء دا مصنف) آپ فارسی دا شاعر اے پر ساری کتاب وچ کتے وی تسلیم نہیں کردا کہ شاہ حسین شاعر وی سن یا اوہناں نے کجھ راگاں نوں کافیاں دی شکل وچ بول وی دتے۔ صرف اک جگہ لکھیا اے، جتھے گوجر خاں نے شاہ حسین نوں ایس گل کے زہر دین دا ارادہ کیتا کہ اک لونڈی نے اوہنوں دسیا سی کہ تیری (گوجر خاں) دی بیوی نال حسین ہم بستر ہوئے سن تے تیرے گھر پیدا ہون والا بچہ تیرا نہیں۔ گوجر خان نے زہر دتا پر زہر نے اثر نہ کیتا"

۱۔ ماہنامہ "لہراں" لاہور، اگست ۱۹۷۲ء

حقیقت الفقرا دا مصنف ایس بارے لکھدا اے :

اس بات کی شہرت دُور دُور تک پھیل گئی بلکہ یہاں تک کہ قوالوں میں اس کی کیفیت خاص کی ایک راگنی بنائی گئی، جو اس وقت بھی قوال گاتے ہیں۔" (اُردو ترجمہ حقیقت الفقرا)

ایس توں بعد سید جعفری ہوراں لکھیا اے :

"پر او ہنے ایتھے وی ایہہ نہیں دسیا کہ (اوہ) راگنی کہنے بنائی تے اوس راگنی نوں بول کہنے دِتے؟ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے اپنی کتاب مکمل کافیاں شاہ حسین وچ ۱۶۳ کافیاں دتیاں نیں۔ کتاب دے دیباچے وچ اوہ لکھدے نیں :

"ایہہ شبد تے شلوک جیہڑے ایہہ دتے نیں۔ ایسی پُستک وچوں ہَن۔ جیہڑی اک سندھی نے، ہندوستان دیاں ہندو، مسلمان، سکھ سنتاں، سادھو، صوفیاں دے معتبر کلام تے مشتمل سی، (اپنے کول سنبھالی ہوئی سی)"

"ایسے طرح ڈاکٹر لاجونتی نے اپنی کتاب پنجابی صوفی پوئٹس دے صفحہ ۱۸ اُتے لکھیا اے :

"HUSSAIN HAS LEFT NO POETIC WORK. HIS ONLY WORK IS A NUMBER OF KAFIES OF A HIGH MYSTIC TYPE. AND WHEN DRUNK, HE WOULD DANCE, SING HIS OWN POEMS AND REACH THE CROWDS WHO GATHERED ROUND HIM. THE KAFIES WERE VERIFIED FROM QAWALLS."

"سمجھ نہیں آوندی کہ دو ڈھائی سو سال بعد آون والے لکھاری تے شاہ حسین نوں شاعر تسلیم کرن، پر اوسے دور دا بندہ جیہڑا پوری طرح عقیدت دے وچ ڈب کے پیر دے آکھے کتاب لکھن لگا ہووے، اوہ ایڈی وڈی گل بھل جاوے تے شاہ حسین دی اک کافی (وی) نقل نہ کرے۔ جے اوہ کِسے تھاں ذکر کر دیندا کہ شاہ حسین آپنیاں کافیاں آپ گاندے سن جویں کہ ڈاکٹر لاجونتی آکھیا اے تے گل نبڑ جاندی۔"

مَیں ایس بارے جلدی وچ کجھ نہیں کہندا کیوں جے ایہہ معاملہ پرکھ پڑچول تے کھوج دا مُتھکھا اے۔ مَیں صرف پرانے کھوج نوں صحیح من کے گل اگانہہ ٹور رہیا واں۔

شاہ حسین تے وحدۃ الوجود

شاہ حسین وحدۃ الوجود دے قائل سن، جسدا اظہار اہناں دیاں کافیاں وچوں چھلک پیندا اے مثلاً فرماندے نیں :

کہے حسین فقیر نمانا، تیں باجھوں کوئی ہور نہ جانا
توں ہی دانا توں ہی بینا، توں ہی تان نتانی دا

ایس موضوع تے بھرویں انداز نال اوہناں دی اک مشہور کافی اِنج لشکارا ماندی اے :

ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں باہر توں، روم روم وچ توں
توں ہیں تانا توہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سبھ توں

اک ہور تھاں شاہ حسین آکھدے نیں :

(ا) توں باہجھوں سبھ جھوٹی بازی
کوڑی دنیا پھرے غمازی
(ب) آپے ایک انیک کہاوے صاحب ہے بہو رنگی
کہے حسین سہاگن ساتی، جو شوہ دے رنگ رنگی

اِک جگہ انج فرماندے نیں :

تنہاں نوں غم کیہا سائیں جنہاں دے ول
سوہنی صورت دلبر والی رہی اکھاں وچ گل
اک پل سجن جدا نہ تھیوے بیٹھا اندر مل
کہے حسین فقیر سائیں دا، اج چلنا کہ کل

غیر اللہ توں نفرت

غیر اللہ توں اللہ والیاں نوں ہمیشہ توں نفرت رہی اے۔ شاہ حسین نوں وی اپنے محبوب حقیقی نال پیار اے۔ اوہ آہندے نیں :

نی مائے مینوں کھیڑیاں دی گل نہ آکھ
رانجھن میرا میں رانجھن دی

کیڑیاں نوں کوڑی جھاک

لوک جانیں ہیر کملی ہوئی

ہیرے دا ور چاک

کہے حسین فقیر سائیں دا

جان دا مولا آپ

پر جدوں کتے کھیڑے زورا وری کر بہن تے اللہ دے بندے بے واہ ہو جان، اوس حالت دا نقشہ شاہ حسین نے انج کھچیا اے :

لکھی لوح قلم دی قادر نی مائے موڑ جے سکنی ہیں موڑ

ڈولی پا کے لے چلے کھیڑے نہ ایتھوں عذر نہ زور

رانجھن میٹوں گنڈیاں پائیاں دل وچ لگیاں شور

مچھی وانگوں میں پئی تڑفاں، قادر دے ہتھ ڈور

کہے حسین فقیر سائیں دا کھیڑیاں دا گوڑا زور

صوفیاں دی سکھیا

صوفیاں نے ایس دُنیا نوں کھیڈ کھڈارا آکھیا اے تے عاقبت نوں سنوارن تے بہتا زور دتا اے ۔ ایہو ای اوہناں دی زندگی دا وڈا مقصد سی ۔ تاں جے لوک ایس دُنیا وچ سچ تے نیکی دا راستہ پھڑن تے ظلم تے ودھیکی دا راہ چھڈن ۔ انج ایہہ دُنیا امن چین دی تھاں بن سکدی اے ۔ جس طرح دُنیا وچ کیتے جان والے ہر کم دا اک مقصد ہندا اے تے مقصد توں بغیر کوئی وی کم نہیں کیتا جاندا ۔ ایسے طرح دُنیا وچ انسان دے آؤن دا کوئی مقصد اے ۔ اوہ مقصد کیہ اے ؟

ساڈی آسمانی کتاب قرآن پاک موجب ایہہ اے :

"اساں جِنّاں تے انساناں نوں اپنی بندگی لئی پیدا کیتا اے ۔"

تے شاہ حسین دی آہندے نیں :

بندہ بنایا جاپ کوں توں کیا لبھانا پاپ کوں

تیں صحیح کیا کیا آپ کوں

یعنی بندے نوں عبادت لئی پیدا کیتا اے، پر توں (انسان) گناہ وچ پھسیا ہویا ایں۔ توں اپنے آپ نوں کیہ سمجھنا ایں ؟

ساڈے صوفیاں نے وی ایسے قرآنی پیغام نوں سدھے سادے ڈھنگ نال لوکاں تیک اپڑایا اے۔ اوہناں لوک رہت بہت وچوں ای علامتاں چنیاں تے اوہناں نوں وَتو وَن معنیاں دے بانے پوا کے ایڈے من کھچویں ڈھنگ نال لوکاں دے سامنے پیش کیتا کہ ہر کوئی واہ وا کہہ اٹھیا۔ اوہناں جیہڑیاں علامتاں ورتیاں نیں، تصوف وچ اوہناں دے معنے کجھ انج نیں:

ہیر —— انسان، اوہدی روح
رانجھا —— خدا، محبوب
پُرزہ —— جسم
مُنّے —— اعضا، فرائض
تاناں —— طاقت، واہ
باناں —— عزت، پت
پچھّی —— عملاں دی ٹوکری
داج —— عمل، اعمال
سوہرے —— عاقبت، اگلا گھر
بابل —— مراد خدا
بابل دا گھر —— دُنیا
موری، کھڈی —— قبر
ڈھنڈ پرائی —— دنیا دی دولت
بھَور —— رُوح
امبڑی، ماں —— شریعت
وَچھا —— نفس
گوہڑا —— عمل
سرُور —— معرفت، گیان
کنت، کونت —— خدا

شاہ حسین دیاں کافیاں سمجھن لئی وی اُپر دتیاں علامتاں دا دھیان بڑا ضروری اے۔

عاقبت دا فکر

صوفیاں نے ایس دنیا وچ وسن والے لوکاں نوں دُنیا دے نال نال عاقبت دا فکر کرن لئی دی آکھیا اے۔ دُنیا دا فکر تے بندہ آپے ای کردا اے اوہ دُنیا دا فکر کرن تے مجبور رہندا اے، پر دُنیا دے رجھیویاں وچ پے کے اوہ عاقبت نوں بھل جاندا یا طمع تے لوبھ ایناں وَدھ جاندا اے کہ اوہنوں پتیج نہیں آوندی تے کئی واری اوہ دُوجیاں نال ظلم کرن توں وی نہیں مُڑدا تے ایجیے ظلم نوں روکن لئی صوفیاں نے عاقبت وَل دھیان دین تے زور دتا اے، جیہناں وچ شاہ حسین دا مقام وی بڑا اُچا اے۔ اوہ انسان نوں ایتھے آون دے مقصد دا چیتا انج کراندے نیں:

سبھ سکھیاں گن ونتیاں میں اوگن ہاری
مجھے صاحب دے پربت ڈردے مے میں کون وچاری

جس گل نوں شوہ بھیجیا ای وے سو ہیں بات وچاری
کہے حسین فقیر نماناں چھٹاں کرے ستاری

غرور توں بچن لئی اوہ انج آکھدے نیں :

(ا) وہ کیہہ آکڑ آکڑ چلناں
کھائے غوراکاں تے پہن پوشاکاں
کیہ جم دا بکرا پلنا
ساڈھے ترن ہتھ ملک تساڈا
کیوں بجوہ پرائی ملناں
کہے حسین فقیر سائیں دا انت خاک وچ رلناں

(ب) تجھے گور بلاوے گھر آوے
جو جاوے سو رہن نہ پاوے
کیا میر ملک اُمرائو رے
ہر دم نام سنبھال سائیں دا
ایہہ اُدسر ایہہ داڑ رے
کہے حسین فقیر نمانا
آخر خاک سماوے رے ۔

دنیا دی بے ثباتی

دنیا دی بے اثباتی دا نقشہ ، ہیٹھلیاں شعراں یا کافیاں وچوں اُگھڑ دا اے :

(ا) اس دم دا وو کیہہ بھروا سا رہن سرائیں رات

(ب) پیارے کیا بھروا سا دم دا
اُڈیا بھور تھیا پردیسی اگے راہ اگم دا
کوڑی دُنیا کوڑ پسارا جیوں موتی شبنم دا
جیہناں میرا شوہ رجھایا تنہاں نہیں بھو جم دا
کہے حسین فقیر سائیں دا چھوڑ سریر بھسم دا

(ح) کُڑیے جاندئیے نی تیرا جوبن کوڑا
پھیر نہ ہوسی آ رنگلا چُوڑا
وت نہ ہوسی آ اھل جوانی
ہس لے کھیڈ لے نال دل جانی
مُنہ تے پوسی آ خاک دا دھوڑا
کہے حسین فقیر نمانا جو تھیسی رب ڈاہڈے دا بھانان
چلنا ای تے بنھ لے مُوڑھا

عمل دا پیغام

شاہ حسین عمل دا پیغام دیندے ہوئے فرماندے نیں :

(ا) ویلا سمرن دانی اُٹھ نام دھیائے
ہتھ ملے کل پچھوتاسی جد ویسی آوقت وہائے

(ب) گاہک دیہندا ای کجھ وَٹ لے
آیا گاہک مول نہ موڑیں ٹکا پنجاہاں گھٹ لے
پیبڑے دن چار دہاڑے، ہر ول چھائی گھت لے
بابل دے گھر داج وہونی دڑ بڑ پونی کت لے
ہوراں نال ادھار کریندی ساتھوں وی کجھ ہتھ لے
کہے حسین فقیر نمانا ایہہ شاہاں دی سُن لے

(ج) سمجھ نداندڑیئے تیرا ویہندا وقت دہاندا
ایہہ دُنیا دو چار دہاڑے دیکھ دیاں لد جاندا
دولت دنیا مال خزینہ سنگ نہ کوئی لے جاندا
مات، پتا، بھائی سُت، بنتا، نال نہ کوئی جاندا
کہے حسین فقیر نمانا باقی نام سائیں دا رہندا

(د) کدی سمجھ نداناں گھر کتھے ای سمجھ ندانا
آپ کمینہ تیری عقل کمینی کون کہے توں دانا

ایہنں راہیں جاندے ڈٹھڑے میر، ملک، سلطانا

آپے مارے، آپ جیوائے عزرائیل بہانا

کہے حسین فقیر سائیں دا بن مصلحت اٹھ جانا

محنت تے صبر دی سکھیا

عشق وچ پکے رہن لئی شاہ حسین انج سبق دیندے نیں :

(ا) . رہیئے وو نال سجن دے رہیئے

لکھ لکھ بدیاں سکو نسو طعنے، سبھو سرتے سہیئے وو

تو ڑے سہر و نجے دھڑ نالوں تاں بھی حال نہ کہئے وو

سجن جنہاں دا ہووے دارو حال انہائیں کہئے وو

جندن رکھ لگا وچ ویہڑے زور دھگانے کھہیئے وو

کہے حسین فقیر سائیں دا جیوندیاں مر رہیئے وو

(ب) عاشق ہو ویں تاں عشق کماویں

راہ عشق دا سوئی دا نکا، دھاگا ہوویں جاویں

باہر پاک اندر آلودہ کیا توں شیخ کہاویں

کہے حسین جے فارغ تھیویں تاں خاص مراتبہ پاویں

ذکر حق

اللہ پاک فرماندا اے کہ خبردار ہو جاؤ کہ میرا ذکر دلاں نوں سکون دیندا اے، یعنی ذکر نال روح نوں سکون لبھدا اے۔ جس طرح ویا ہی ہوئی کڑی دے پنڈوں کوئی سکھ سنیہا یا چٹھی آوے تے اوہ خوش ہندی اے، او سے طرح بندہ جدوں رب دا ذکر کردا اے ایہہ روح دی خوشی دا سبب بن دا اے۔

شاہ حسین آکھدے نیں :

(ا) من دارنے تو پرچاندا

گھول گھمائی صدقے کیتی، سانوں جے کوئی ملے اگر ول دا

جے گھٹ آئے دسیا میرا پیارا، اوتھے دوجا نہیں سماوندا
سبھ جگ ڈھونڈ بہتیرا مینوں، تدھ بن ہور نہ بھاوں دا
شاہ حسین پیا در تیرے سائیں طالب تیرے ناؤں دا

(ب) باجھوں سجن مینوں ہور نہ سجھدا
تن تندور آہیں دے بالنے بیج چڑھیندا میندا تن من بھج دا
تن دیاں تن جانے من دیاں من جانے محرم ہوئے سوئی دل دیاں بجھ دا
کہے حسین فقیر سائیں دا لوک نکھیلا پچ پچ لجھدا

بے عملی تے افسوس

شاہ حسین انسان نوں اوہدی بدعملی دا چیتا کراندے ہوئے فرماندے نیں:

(ا) ایویں گئی وہا کوئی دم یاد نہ کیتا
رہی ونا تنا کوئی گز پاڑ نہ لیتا
کوراگئی ہنڈا کوئی رنگدار نہ لیتا
بھریا سر لہلائے کوئی سک جھول نہ پیتا
کہے حسین گدا چلدیاں وداع نہ کیتا

(ب) ایویں گزری رات کھیڈن نہ تھیا
سبھے جاتی وڈی بیانی فقیراں دی ذات
کھیڈ کھنوں کھڈائے کھنوں تھی گئی پربھات
کھڑا پکارے پاتنی بیڑا گیا کوات
شاہ حسین دی عاجزی کاف کہاڑے وات

شکر تے توبہ استغفار

(ا) دیکھ نہ میندڑے اوگن ڈاہڈوں تیرا نام ستاری دا
توں سلطان سبھ کجھ سر دا معلم تینوں حال جگر دا
تدکوں کجھ ناہیں پردا پھول نہ عیب وچاری دا
توں ہی عاقل توں ہی دانا، توں ہی میرا کر خصمانہ
جو کجھ دل میرے وچ گزرے توں محرم گل ساری دا

توں ہی داتا توں ہی بھگتا، سبھ کچھ دیندا مول نہ جھکدا
توں دریاؤ مہر دا دیہندا مانگن قرب بھکاری دا
ایہو عرض حسین سناوے نیرا کیتا ہیں من بھاوے
دُکھ درد کجھ نیڑ نہ آوے ہر دم شکر گزاری دا

وچھوڑا

(الف) ساجن تُرے رو سڑے موہے آدر کرے نہ کوئے
دُر دُر کرن سہیلیاں میں تُر تُر تاکوں توئے

(ب) ساجن رُٹھڑا جاندا وے میں بھُلیاں وے لوکا
ساجن مینڈا دے میں ساجن دی کارن وے ہیں جلیاں وے لوکا
جے کوئی ساجن آن ملائے بندی تس دی اُن ملیاں وے لوکا
کہے حسین فقیر سائیں دا سائیں ملے تاں میں پھُلیاں وے لوکا

آواگون تے شاہ حسین

ہندوآں دا عقیدہ اے کہ بندے دی رُوح جُون بدل بدل کے ایس دُنیا وچ مڑ گھڑ آؤندی رہندی اے، پر اسلام ایس فلسفے دی رکھ کے مخالفت کردا اے۔ شاہ حسین دی اک کافی دا پہلا شعر انج اے:

ٹک بُوجھ من میں کون ہے، سبھ دیکھ آواگون ہے
من ادر ہے، تن ادر ہے، من کا وسیلہ پون ہے

ایس شعر وچ آواگون دا لفظ پڑھ کے بندے دے دل وچ ایہہ خیال پیدا ہُندا اے کہ خورے شاہ حسین "آواگون" دے عقیدے دے قائل سی، جیہڑا اوہناں ایہہ لفظ دنیا دے چکراں نوں ظاہر کرن لئی ورتیا اے۔ ایس واسطے ایہہ دسنا ضروری جاپدا اے کہ شاہ حسین اسلامی عقیدے دے پرچارک سن تے "آواگون" دے عقیدے نال اوہناں دا کوئی تعلق نہیں سی پچھلیاں شعراں توں میرے ایس دعوے دی تصدیق ہُندی اے:

(ا) دُنیا توں مر جانا وت نہ آونا
جو کجھ کیتا بُرا بھلا وو کیتا اپنا پاونا

(ب) اساں بوہڑ نہ دنیا آونا
سدا نہ پھلن توریاں سدا نہ لگدے ساونا
سوچ وچار کے کریئے جی جاں تے انت نہیں پچھتاونا
کہے شاہ حسین سنائے کے اساں خاک دے نال سماونا

(ج) ہنجو روندا سبھ کوئی عاشق روندے رت نیں
کہے حسین سنائے کہ ایتھے پھیر نہ آونا وت نیں

دُعا

سیانے کہندے نیں :

دُعا فقیراں رحم اللہ

فقیراں دا کم دعا دینا اے۔ شاہ حسین ہوری سائیں دے فقیر نیں۔ اوہ وی دعا دے رہے نیں۔ اپنے مریداں نوں ای نہیں سگوں ساری دُنیا دے انساناں نوں تے جیویں انسان نوں حق سچ دی تبلیغ کرنا اللہ والیاں دی ڈیوٹی اے اوسے طرح اوہ ہر انسان دی بھلائی دے وی خواہشمند ہندے نیں۔ شاہ حسین ہوری وی انسان نوں اینج دعا دیندے نیں جس وچ نصیحت دا رنگ وی جھلکدا اے :

نی تینوں رب نہ بھلّی دُعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھلی ہور سبھ کجھ بھلّی رب نہ بھلّن جیہا
سونا رپا سبھ چھل ویسی عشق نہ لگدا لیہا
ہور نال ہسندی کھڈندی شاہاں توں گھونگھٹ کیہا
چارے نین گڈا ڈڈ ہوئے وچ وچولا کیہا
عشق چوبارے پائیو جھاتی ہن تینوں غم کیہا
آپیئے دی سوہنہ بابل دی سوہنہ گل چنگیڑی ایہا
جس جوبن دا مان کریندی جل بل تھیسی کھیہہ
کہے حسین فقیر سائیں دا مرنا تے ماناں کیہا
نی تینوں رب نہ بھلی دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھلی ہور سبھ کجھ بھلی رب نہ بھلن جیہا

مکدی گل

شاہ حسین ہوری شرع شریف دے ۳۶ سال توڑی عامل رہن توں بعد جذب تے مستی دے رنگ وچ رنگے گئے تے فیر اوہناں آپنیاں کافیاں راہیں توحید دا دیوا روشن کیتا۔ کوڑی دُنیا دے کوڑاں توں پردہ لاہ دِتّا تے سدھے پدھرے طریقے نال انسان نوں نیکی دا رستہ دسن دا جتن کیتا۔ اوہناں جیہڑی منزل ۳۶ ورہے دی عمر تک شرع تے عمل کرن توں بعد حاصل کیتی، اج دا ملنگ اوہنوں پَینڈی سِتّے حاصل کرن دا دعویدار اے حالانکہ مجذوبیت اک الگ شے وے۔ شاہ حسین مجذوب ہوگئے سن۔ پر اج دے ہٹے کٹے ملنگ چنگے بھلے ہوش وِچ ہُندے نیں تے خرمستیاں کردے نیں۔ اوہ لوگ شاہ حسین دی ریس کیویں کرسکدے نیں، جیہناں نہ نیتی ہووے نہ قضا کیتی ہووے۔ نہ راتاں نوں قرآن پاک دا دورہ کیتا ہووے، قرآن سُنیا ہووے تے نہ ای ذکر الٰہی نال دِل نوں نگار لاہیا ہووے۔ ایس واسطے شاہ حسین ہوراں دی ریس دے دعویدار پہلاں اوہ منزلاں وی طے کرن جیہڑیاں اوہناں طے کیتیاں سن تے فیر جے واقعی اوہ مجذوبیت دا شکار ہوجان تے شاہ حسین دی "پیروی" کرن۔ ورنہ سدھے سادے رستے تے چلدے جان۔ ایہو اصل وچ شاہ حسین دی تعلیم اے۔ سدھی پدھری حق سچ تے نیکی دی تعلیم۔

○

جناب پروفیسر محمد حیات سیال

باہوؒ تے اوہناں دی شاعری

جنہاں شاعراں نے پنجابی شاعری نوں اپنے اظہار دا وسیلہ قرار دِتا، انہاں دی ابتدا پاک پٹن والے بابا فرید گنج شکرؒ دے اک گدی نشین شیخ ابراہیم فرید ثانی نے کیتی تے پھر اوہناں دی دَسی ہوئی راہ تے بہت سارے چل پئے جنہاں وچوں مادھو لال حسینؒ، خواجہ غلام فریدؒ، بُلھے شاہؒ، علی حیدرؒ، ہاشم شاہؒ تے سلطان باہوؒ داناں قابلِ ذکر اے۔

سلطان العارفین حضرت سلطان باہوؒ نے پنجابی زبان وچ معرفت دے گُل بوٹے کھلائے، زندگی دی سچی تے اُچی قدراں دا پرچار کیتا، جسم پروری دے خلاف تزکیہ تے دل دی صفائی تے زور دتا تے اس مُرشد کامل دی نشاندہی کیتی جیہڑا من وچ عشق حقیقی دی بوٹی لاندا اے۔ اس طرح حضرت سلطان باہوؒ ساڈے لئی چانن دے اجیہے دیوے بال گئے جیہڑے قیامت تائیں راہ وکھلاندے رہن گے۔

حضرت سلطان باہوؒ شورکوٹ ضلع جھنگ دے اک پنڈ "اعوان" وچ ۱۰۳۹ھ وچ پیدا ہوئے۔ انہاں دا وصال ۱۱۰۲ھ (۱۶۹۱ء) جمادی الثانی دے مہینے وچ ہویا۔ اس وقت انہاں دی عمر ترسیٹھ ورھے سی۔

سلطان العارفین حضرت سلطان باہوؒ حسب نسب دے لحاظ نال حضرت امیرالمومنین علی کرم اللہ وجہہٗ دی اولاد وچوں سن۔ حضرت علی علیہ السلام دے اٹھاراں پُتر سن، جنہاں وچوں اِک داناں امیر زبیر سی۔ امیر زبیر دی والدہ میمنہ رستم پہلوان دی اولاد وچوں سن۔ حضرت سلطان باہوؒ تریہاں پُشتاں توں جا کے حضرت امیر زبیر نال ملدے نیں۔ آپ دے بزرگ حضرت امام حسین علیہ السلام دی شہادت دے بعد ایران توں ہوندے خراسان آئے۔ انہاں وچوں شاہ حسین نے ہرات تے قبضہ کر دیا۔ انہاں دے بعد انہاں دا لڑکا امان شاہ سادات بنی فاطمہ دی بڑی امداد تے اعانت کردا سی۔ اس واسطے اس دی اولاد دا لقب "اعوان" (معاون سادات) ہویا۔ سادات بنی فاطمہ تے اعوان تن چار پُشت تک

ہرات وچ رہے۔ پھر عباسی دور دے آخر وچ دریائے اٹک دے کنارے کالاباغ پہنچے۔ سادات بنی فاطمہ نے اپنا مسکن اُچ، بلوٹ، چوہا سیدن وغیرہ بنالیا۔ اعوان قوم کالاباغ دے علاقے جیہڑے خٹک تے جنجوعہ قوم دے ہندواں دے قبضے وچ سن فتح کر لئے تے سون سکیسر تک آگئے۔ پھر انہاں نے اسلام دی تبلیغ شروع کیتی۔ کوہستان دے ایہہ اعوان ہُن بھی اپنی شجاعت تے مہمان نوازی وچ مشہور نیں۔

حضرت سلطان باہوؒ دے اسلاف اِنہاں مالکان کالاباغ تے سون دے رئیساں وچوں سن تے دہلی دے بادشاہاں دے منصب دار سن۔ سلطان باہوؒ دے والد بازید بھی منصب دار سن، نہایت متقی، نیک، عالم، بزرگ تے حافظِ قرآن۔ آپ ملتان دے حاکم وَل چلے گئے تے جدوں ملتان دے حاکم تے راجہ امروٹ دی لڑائی ہوئی تاں حضرت بازیدؒ نے بھرے دریا وچ راجا امروٹ دا سر لاہ دتا۔ شاہ جہان ایہہ گل سن کے بڑا خوش ہویا تے شورکوٹ ضلع جھنگ دا اِک سالم پنڈ قہرگان، پنجاہ ہزار وگھے زمین بخش دتی۔ حضرت بازیدؒ نے ایتھے ای سکونت اختیار کر لئی تے تھوڑے چِر پچھوں ۱۰۳۹ھ وچ سُلطان باہوؒ پیدا ہوئے۔

حضرت باہوؒ دی پیشانی توں انوارِ ولایت نمایاں سن تے اجیہیاں گلاں نظر آندیاں سن جنہاں توں اندازہ ہوندا سی کہ ایہہ آئندہ چل کے ولایت دے آسماناں دے روشن سورج بنن گے۔ حضرت سلطان باہوؒ نے شورکوٹ وچ والدہ ماجدہ توں تعلیم حاصل کیتی۔ انہاں دی ولایت تے بزرگی وچ انہاں دی ماں دا بڑا حصہ اے۔ اوہ خود بھی اس گل دا اعتراف کردے نیں:

رحمتِ حق بر رواں راستی　　راستی از راستی آراستی

نکے ہوندیاں ای انہاں دے کمال ظاہر سن۔ ایہہ گل دی مشہور اے کہ جیہڑا ہندو انہاں نوں اِک واری ویکھدا سی اوہ ضرور کلمہ پڑھ کے مسلمان ہو جاندا سی۔ مشہور اے کہ رمضان دے مہینے صبح توں شام تائیں ماں دا دودھ نہیں پیندے سن۔

تذکرہ نگاراں دا بیان اے کہ اوہ راوی دے کنڈے اک پنڈ بغداد وچ حضرت حبیب اللہ قادریؒ کول بیعت واسطے آئے، پر خود کراماتاں وچ وَدھ گئے۔ پھر انہاں دے استاد پیر عبدالرحمنؒ ہوراں دے ہتھ بیعت کیتی۔ واپسی تے پیرانِ پیر محبوب سبحانی غلام محی الدین دے باطنی طور تے بیعت ہوئے۔

دراصل حضرت سلطان باہوؒ نے براہِ راست رسول پاکؐ توں فیضان باطنی حاصل کیتا سی:

اگرچہ نیست ما را علمِ ظاہر　　زعلمِ باطنی جاں گشتہ ظاہر

اوہ خود لکھدے نیں کہ بیس ساریاں کتاباں سرورِ دو عالم حبیبِ خدا دے حکم مطابق مخلوق

دی تلقین لئی لکھیاں نیں۔

حضرت سلطان باہوؒ نے گھٹو گھٹ ۱۴۰ کتاباں لکھیاں نیں، نظم تے نثر دوہاں توں کم لیا تے تبلیغ پر چار دا وسیلہ بنایا۔ ایہہ ساریاں کتاباں عربی، فارسی زبان وچ نیں اتے ایس سرمائے دا ڈھیر سارا حصہ زمانے دے جھگڑیاں نے ساڈی نظر توں چھپا لیا اے۔ پھر وی ۳۰ دے لگ بھگ کتاباں ہُن وی رُشد و ہدایت دا سرچشمہ بنیاں ہویاں نیں۔ انھاں دیاں کتاباں وچوں مجالستہ النبی۔ عین الفقر، محک الفقر، محکم الفقرا۔ شمس العارفین۔ کلمتہ التوحید۔ حجتہ الاسرار، گنج الاسرار، محبت الاسرار، توفیق ہدایت، اورنگ شاہی۔ کشف الاسرار، مفتاح العارفین، عقل بے دار، قرب دیدار، نور الھدیٰ، امیر الکونین، تیغ برہنہ، اسرار قادری، دیوان فارسی مشہور نیں۔ پر جس کتاب نے انھاں نوں ہمیشگی دی زندگی بخشی، اوہ پنجابی شاعری دا چھوٹا جیہا مجموعہ اے، جیہڑا سی حرفی دے ڈھنگ وچ لکھیا گیا اے۔ حروف تہجی دے ہر حرف ہیٹھ دو چار شعر یا ابیات نیں۔ ہر مصرعے دے اخیر وچ ہُو آؤندا اے:

الف۔ اللہ چنبے دی بُوٹی مُرشد من میرے وچ لائی ہُو
نفی اثبات دا پانی ملیا ہر رگے ہر جائی ہُو
اندر بُوٹی مشک مچایا جاں پھُلن پر آئی ہُو
جیوے مُرشد کامل باہو جیں ایہہ بُوٹی لائی ہُو

"ہُو" دا مطلب اے "اللہ"۔ "ہُو" اک پُر کیف آواز اے، جیہڑی سالک مراقبے دی حالت وچ دل دی گہرائی توں کڈھدا اے، ایہہ آواز عبادت دے سانچے وچ ڈھل جاندی اے تے سُنن والے بھی "ہُو" دی مستی وچ مست ہو جاندے نیں۔

باہو دے ناں دے بڑے اسرار لکھے گئے نیں۔ لفظ باہو دے معنی نیں۔ ساتھ اللہ جل شانہٗ دے، یعنی ہر آن اس دی رضا نوں مدِ نظر رکھن والے۔ حضرت سلطان باہوؒ خود فرماندے نیں:

تو نمی دانی کہ باہو با خدا ست

اِک ہور جگہ لکھدے نیں:

ہر چہ خواہی طالب از باہو بیاب
اسم باہو چیست یعنی کج دہاب

باہو اگر اُلٹ دِتا جاوے تاں وہاب بن دا اے جیہڑا اک ناں اے اللہ تعالیٰ دا۔ مناقب سلطانی دے مصنف مطابق حضرت سلطان باہوؒ نے اپنی کتاب عین الفقر وچ اپنی والدہ دا شکرادا

گیتا اے، جیہناں انہاں داناں باہو رکھیا کیوں جو باہو اک نقطے نال یاہو بن جاندا اے۔

ڈاکٹر لاجونتی نرائن ہوراں اپنی کتاب "پنجابی دے صوفی شاعر" وچ لکھیا اے:

"باہو دی شاعری بڑی سادہ تے سدھے سٹائل دی اے۔ ایہدا اک اپنا رنگ اے، جیہدا اڈھ شاعر دے خیالاں تے زبان دے علم اُتے اے۔ ایہدے اندر کسے قسم دی بناوٹ نہیں۔ اک ہور گل ایہہ اے کہ سلطان باہوؒ بڑے پاک صاف انسان سن، انہاں اندر انسانی پیار گھٹ گھٹ کے بھریا ہویا اے۔"

سلطان باہوؒ صوفی درویش تے ولی اللہ سن تے اک شاعر دی حیثیت نال وی بڑا اُچا رتبہ رکھدے نیں۔ صوفی شاعراں دے کلام وچ سچے عشق دی تڑپ، حُبِ رسولؐ، دنیا توں بیزاری، آخرت دا ڈر، توحید تے پکا ایمان، مرشد دا ادب۔ اسے قسم دے مضمون ملدے نیں۔ ایہہ گلاں سانوں سلطان باہوؒ دے کلام وچ وی بڑے سوہنے انداز وچ ملدیاں نیں۔ انہاں وی دوجے صوفی شاعراں وانگوں شاعری نوں دینی تبلیغ تے نیکیاں دی پرچار دا ذریعہ بنایا، ساری عمر لوکاں نوں نیکی تے اخلاق دی تعلیم دتی۔

عشق

صوفیاں دے نزدیک بندے دا سب توں بڑا فرض ایہہ اے، جو اوہ اپنے رب نوں پہچانے اوہدی معرفت حاصل کرے۔ ایہہ راہ محبت تے عشق دی راہ اے تے اس واسطے تن من دھن دی بازی لاؤنی پوندی اے۔ سلوک دے راہ دے مسافر جاندے نیں۔ محبوب دا پیار اپنے آپ نوں وساریاں بناں توڑ نہیں چڑھدا۔ انہاں اوکھیاں منزلاں نوں طے کرن لئی عشق ہی مدد کر سکدا اے۔

دراصل تصوف دی نینہہ عشق الٰہی اُتے رکھی گئی اے۔ صوفیاں نوں نہ تاں دوزخ دا ڈر اے، نہ جنت دی پروا ہوندی اے۔ انہاں دا اول آخر مقصد دین عشق ہوندا اے جیویں خواجہ فرید فرمیندے نیں:

عشق اساڈرا دین ایمان اے
عشق ہے دکھڑے دل دی شادی
عشق رہبر مرشد ہادی
عشق اساڈا پیر

ایہو عشق انسان نوں کمال ول لے جاندا اے تے حقیقت اعلیٰ نال واصل کریندا اے۔ ایہہ ای انہاں دا مقصد اعلیٰ اے:

باہجھ وصال اللہ دے باہوؒ دنیا کوڑی بازی ہُو

سلطان باہوؒ اُنہاں عالماں نوں کجھ اہمیت نہیں دیندے، جنہاں علم تے ساری بنیاد رکھی اے:

پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوئے سارے ہُو
اک حرف عشق دا نہ پڑھ جانن بھُلے پھرن وچارے ہُو
اک نگاہ جاں عاشق ویکھے لکھ ہزاراں تارے ہُو
لکھ نگاہ جے عالم ویکھے کسے نہ کدھی چا ہاڑے ہُو

فلسفی شعراء دی طرح اوہ وی کدی کدی مذہب دے ڈِنگیاں رستیاں نوں چھڈ کے ننگی تلوار بن جاندے نیں تے کہندے نیں:

لا الہ والا کہنا منیا مذہب کیہہ لگدا اسا لا ہُو

انہاں مذہب دیاں اوپریاں رسماں دا چولا کجھ کے لاہ دتا تاں جے اصل حقیقت توں ریتاں رسماں دے جالے لیہ جان۔ نمازاں پڑھن، حجاں کرن تے مکے جان نال رب نہیں ملدا۔

نہ رب عرش معلیٰ نہ رب خانے کعبے ہُو
نہ رب علم کتابیں لبھا نہ رب وچ محرابے ہُو

اِک ہور جگہ فرمیندے نیں:

جے رب ملدا نہاتیاں دھوتیاں ملدا ڈڈاں مچھیاں ہُو
بلکہ رب انہاں نوں ملدا باہوؒ نیتاں جنہاں دیاں اچھیاں ہُو

ساری گل نیت تے مُکدی اے، جس خلوص تے نیک نیتی نال اُس دی تلاش کیتی، اُسے نوں رب جلدی مل جاندا اے۔ جیہڑا دل جذبہ عشق توں بیگانہ رہندا اے اوہ بیکار اے:

جیں دل عشق خرید نہ کیتا سو دل درد نہ جانے ہُو
جنہاں عشق نہ حاصل کیتا اوہ دوہیں جہانیں اجڑے ہُو

علامہ اقبالؒ نے بھی اسے عشق دی تلقین کیتی اے، جداں عشق ہووے تاں کفر بھی مسلمانی اے:

اگر ہو عشق تو کفر بھی مسلمانی

جداں عشق نمار نیتے تاں فاضل فضیلتاں چھوڑ بیھڈے نیں اتے :

عقل فکر دیاں سبھ بھُل گئیاں جد عشق وجائی تاڑی ہُو

علامہ اقبال نے بھی عقل تے عشق نوں ترجیح دیندیاں ہویاں فرمایا سی :

عشق کی اک جست نے طے کر دیا قصہ تمام
اس زمین و آسماں کو بیکراں سمجھا تھا میں

عشق باہو دے نزدیک پابندیاں توں ماورا تے لامکانی سہی پر فقر دی منزل طے کرن واسطے شریعت یا عقل دی رہنمائی توں وی اوہ انکار نہیں کردے بلکہ انہاں فرمایا اے :

ہر مراتب از شریعت یافتم
پیشوای خود شریعت یافتم

اس طرح فلسفی صوفی ہون دے باوجود انہاں دا فلسفہ شریعت دا پابند اے۔ دراصل عقل دا سہارا عام انساناں واسطے ہُندا اے، پر فقیر واسطے عشق دا وجود ناگزیر اے۔ عقل ظاہری اکھاں دی روشنی اے، پر دلاں دے ہنیرے نوں صرف عشق دا دیوا روشن کر سکدا اے :

رات ہنیری کالی دے وچ عشق چراغ کریندا ہُو
شوق دا دیوا بال ہنیرے، متاں لبھے دوست کھڑاتی ہُو

پر اوہ ایہہ بھی جاندے سن عشق ہر بندے دے بس دا روگ نہیں :

ایمان سلامت ہر کوئی منگے، عشق سلامت کوئی ہُو

جے عشق اتنا آسان ہُندا تاں ہر کوئی عاشق بن بیندا :

عشق سوکھالا جے ہوندا باہُوؒ سبھے عاشق بن بہندے ہُو

عالم لوک دل وَل مخاطب ہون دی بجائے دماغ نوں متوجہ کردے نیں، نتیجہ ایہہ ہندا اے کہ انہاں دیاں ساریاں گلاں بے کار رہ جاندیاں نیں۔ اسدے خلاف سلطان باہوؒ عقل دیاں گلاں دا پچھا چھڈ کے عشق دیاں گلاں کردے نیں کیوں جے عاشق دی ہک نگاہ لکھاں ہزاراں نوں تار دیندی اے :

اک نگاہ جے عاشق ویکھے لکھ ھزاراں تارے ہُو

بقول اقبال :

کوئی اندازہ کر سکتا ہے اس کے زورِ بازو کا — نگاہِ مردِ مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں

جنہاں دیاں ہڈیاں وچ عشق رچ جائے انہاں دی حالت بیان کردیاں فرماندے نیں:

عشق جنہاں دی ہڈیں رچیا اوہ پھردے چپ چپاتے ہُو
لُوں لُوں دے وچ لکھ زباناں اوہ کردے گنگی باتے ہُو

پھر انہاں دا ہتھ اللہ دا ہتھ تے انہاندی زبان اللہ دی زبان ہو جاندی اے

ہاتھ ہے اللہ کا بندۂ مومن کا ہاتھ
غالب و کار آفریں، کار کشا کارساز

ایہہ عشق اوہ عشق اے جیہڑا دم جبریل تے دلِ مصطفیٰ بن جاندا اے:

عشق دم جبرئیل عشق دلِ مصطفےٰ
عشق خدا کا رسولؐ، عشق خدا کا کلام

پھر صدق خلیلؑ بھی عشق اے تے صبر حسینؓ بھی عشق اے:

سچا عشق حسینؑ علیؓ دا باہُوؒ سر دیوے راز نہ بھنّے ہُو
نہ کر منت خواجہ خضر دی تیرے اندر آب حیاتی ہُو

تیرے اندر آب حیاتی ہُو

رب لبھن توں پہلے ضروری اے، جو انسان اپنے من اندر جھاتی پاوے۔ مَنْ عَرَفَ نَفْسَہٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّہٗ، یعنی جس اپنے نفس نوں پچھان لیا، اُس اپنے رب نوں پچھان لیا۔ ایہہ اللہ دی ذات تاں ہر جا موجود اے بلکہ اوہ تاں شاہ رگ توں بھی قریب اے:

رب لبھناں اے تاں اپنے من دم لبھو، باہر جان دی لوڑ نہیں، سلطان باہُوؒ فرمیندے نیں:

اندر ہُو تے باہر ہُو، وت باہو کتھ لبھیندا ہُو
ہُو دا داغ محبت والا دم دم نال سڑیندا ہُو
جتھے ہُو کرے روشنائی اوتھوں چھوڑ اندھیرا ویندا ہُو
دوہیں جہانیں غلام اس باہُوؒ جیہڑا ہُو نوں صحیح کریندا ہُو

اِک ہور جگہ وضاحت کیتی اے:

ایہہ تن رب سچے دا حُجرہ وچ پا فقیرا جھاتی ہُو
نہ کر منت خواج خضر دی تیرے اندر آب حیاتی ہُو

پر دل دے اندر دی جھاتی پاؤن والی اکھ چاہی دی اے۔ شوق دا دیوا بال کے جھاتی پائیے تاں اوہ صاف دسدا اے۔ ہاشم شاہ فریندے نیں :

ہاشم تنہاں رب پچھاتا، جنہاں اپنا آپ پچھاتا

درویشاں دا کوہ طور ہمیشہ سینے دے اندر ہندا اے۔ اوہ جس ویلے متوجہ ہوندے نیں، تاں ذات مطلق نال ہمکلام ہون دا موقع مل جاندا اے۔ حضرت سلطان باہوؒ کہندے نیں :

طور سینا چیست دانی بے خبر؟ طورِ سینا سینۂ خود را نگر

(اے بے خبر تینوں کیہہ معلوم اے، طور سینا کس نوں کہندے نیں ؟ تیرا اپنا سینہ ای تاں کوہ طور اے، اس طرف نظر کر۔)

ہمچو موسیٰؑ مست شو بر طور خویش
ربِّ اَرِنی گو تجلیِ حق نگر

(حضرت موسیٰؑ دی طرح اپنے سینے دے طور تے مست ہوتے ربِ اَرِنی یعنی اے خدا اپنا جلوہ دکھا، کہہ کے حسن دا تجلیٰ کر۔)

حضرت سلطان باہوؒ نے کئی جگہ فرمایا اے کہ پہلوں انسان نوں اپنے اندر دل خیال کرنا چاہی دا، ہر شے سینے دے اندر ملسی :

ایہہ تن رب سچے دا حجرہ دل کھڑیا باغ بہاراں ہُو
اندر بھائیں اندر بالن اندر دے وِچ دُھواں ہُو

جناب عبدالغفور اظہرؔ

سُلطان باہُوؒ دی شاعری دے انگ

عشق تے شرع

حضرت باہو سلطان بڑے اُگھے اللہ لوک بزرگ نیں۔ اوہناں بارے ہور واقفی کران دی کوئی لوڑ نہیں کیوں جے کراچی دیاں کندھاں توں لے کے لنڈی کوتل تک اوہناں نوں کون نہیں جان دا۔ ویکھنا اے کہ اوہناں اپنے دوہڑیاں راہیں اپنے طور طریقیاں، مذہب تے مسلک بارے کِنّاں کُو چانناں پایا اے۔ جے حضرت باہو سلطان نوں وی اللہ توں وکھ صرف شاعر ای سمجھ لیا جاوے تاں وی ہر شاعر دا کلام اوہدے دل دی آواز ہوندا اے، اوہ اپنے دل دیاں وارداتاں نوں گلاّں توں ہناں اک دوجے انداز وچ کہہ جاندا اے۔ جنے وی ولی اللہ یاں دینِ محمدی دی راہ وکھان والے ایس ملک وچ آئے، اوہناں تبلیغ لئی شعر نوں ای مناسب جانیا۔ اک گل ایہہ وی اے جیہڑا رہ کسے نوں آپ چنگا لگدا اے، اوہ قدرتی طور تے چاہندا اے پئی دوجے وی اوس راہ نوں اپناون ایہہ تاں عام جیہی گل اے۔ انگور ویچن والا ماٹیاں دی واج نہیں لاندا۔ جو کجھ کسے دے کول ہوندا اے، اوہ اوسے دا ہوکا دیندا اے۔ شاعر دے جو کجھ دل تے وردیاں جو کجھ اوہ اکھیں ویکھدا اے اوہ شعراں راہوں اوہدی زبان تے آجاندا اے۔ اِنج ای حضرت باہو سلطان دے سینے وچ عشق نے جیہڑی اگ بالی اے۔ اوہدیاں لاٹاں سانوں دوروں دکھائی دیندیاں ہیں۔ اسیں اج دی بیٹھک وچ صرف اوہناں دے عشق تے شریعت بارے کجھ گل کراں گے۔

عشق

اوہناں دے دوہڑیاں تے نظر مارن توں پہلاں ایہہ گل وی سامنے رکھنی ہبندی اے۔ پئی اوہ عشق الٰہی وچ مرشد دا وجود تے بے حد ضروری سمجھدے نیں۔ کیوں جے اوہناں نوں ایہہ

راہ مرشد راہیں ہتھ آیا سی۔

ذرا دیکھو اوہناں دے پہلے دوہڑے وچ ای خدا تے مرشد دا ذکر اپنے خاص انداز وچ اے:

الف اللہ چنبے دی بوٹی مرشد من میرے وچ لائی ہو
نفی اثبات دا پانی ملیا ہر رگے ہر جائی ہو
اندر بوٹی مشک مچایا جان پھلن پر آئی ہو
جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہو

باہو ویہویں صدی دا شاعر نہیں، جیہدے کول تشبیہاں استعاریاں دے نال مبالغے دیاں نازک خیالاں دی ہون۔ ہندواں دیاں کتاباں دے مطابق اوہ ست جگ دا شاعر اے جیہڑا لوہے نوں لوہا تے چاندی نوں چاندی آکھدا اے۔ اوہدے دل وچ کسے گل تے پردہ پاون یاں کسے ہور روپ وچ ظاہر کرن دا کوئی حصہ نہیں۔ اوہ اللہ دے وجود نوں چنبے دی بوٹی دی تشبیہ دیندا اے۔ اک شاعر دی حیثیت نال اوہ "انبی" یاں "جامن" دے لفظ وی ورت سکدا سی۔ کیوں جے ایہناں دا وزن وی اوہو اے جیہڑا "چنبے" دا پر اوہنے ایہہ کیوں نہیں کیتا۔ "انبی یا جامن دے بوٹے اوس ویلے وی ہوندے سن۔ ایہناں نوں وکھ سلطان صاحب دے اپنے علاقے وچ "کھجی" دے بوٹیاں دے جنگل سن اوہ کھجی دے بوٹے نال تشبیہ دے سکدے سن۔ ایہدی اصل وجہ ایہہ دے پئی "انبی" کھٹی وی ہو سکدی اے۔ عام طور تے کوئی انب مٹھا نکلدا اے۔ جامن دے وچ انب وانگوں گھٹلی وی نکلدی اے۔ جیہڑی کرسٹی جاندی اے کھجی دے نال کنڈے ہوندے نیں۔ چنبا اک ایجہی بوٹی اے جیہڑی اپنے آل دوالے نوں مہکاں نال بھر دیندی اے جے پھل ناں وی ہون تے اوہدے پتے وی من کھچویں ہوندے نیں۔ مکدی گل اوہدے وچ کوئی چیز ایجہی نہیں، جیہدے دلوں دل بھیڑا ہوے۔ ایتھے حضرت سلطان صاحب دا اک عقیدہ ہور دی اے پئی اوہ اللہ تعالیٰ دی ذات دے رحیم تے کریم ہون تے ای یقین رکھدے نیں۔ اوہ اللہ نوں قہار تے جبار والیاں صفتاں توں پاک جاندے نیں۔ اوہ ایس چیز دے قائل نیں پئی اللہ دی ذات تاں گنہگاراں نوں بخش دیندی اے۔ جیہڑے بندے ذرا کو پیار نال اوہنوں یاد وی کریندے نیں اوہناں اتے قہار تے جبار والیاں صفتاں کم نہیں آوندیاں۔ ایتھوں تیکر تاں ایہہ گل مکی پئی اللہ اک چنبے دی بوٹی دا نگر اے۔

ایس گل توں اوہناں نے چنبے دی بوٹی والیاں ساریاں صفتاں اپنے اُتے وار کر لئیاں اوہ کہندے نیں۔ اللہ اک چنبے دی بوٹی اے پر ایہہ بوٹی میری کوشش نال نہیں بلکہ میرے مرشد یعنی حضور سرور کائنات دی ذات گرامی نے لائی اے۔ اوہ کہندے نیں کہ حضور نبی کریم نے آ کے مینوں توحید دا سبق پڑھایا۔ اوہناں توں پہلاں ایس جہان وچ کوئی اللہ دے وجود نوں نہیں سی جان دا۔ ایہہ اوہناں دا یقین اے کہ ہن اللہ دی توحید دا جانوں ہویاں تاں بوٹی لائی پر بوٹی نوں پانی وی پاونا پیندا اے۔ ایس توحید دے یقین نوں کلمہ طیبہ دا پانی ملیا۔ جویں پانی پاون نال ہر بوٹا پھلدا ہی پھلدی اے۔ اونویں ایہہ توحید دی بوٹی وی ودھی تے پھلی۔ جیس ویلے ایس نوں پھل لگے، پھُو نہیں پاسیں اوہدیاں مہکاں کھلر گئیاں میرا سارا اندر مہک پیا۔ ہن ایس ویلے جے میں اپنے آپ تے مان کراں ایہہ گل وی ٹھیک نہیں مینوں اوہ احسان یاد اے جیہڑا حضور سرور کائنات نے میرے اُتے کیتا، جو اوہ میرے دل وچ اللہ دے پیار اللہ دی توحید والا بوٹا نہ لاوندے۔ کلمے دا پانی نہ دیندے تے مینوں کون پچھدا۔ میرے لوں لوں وچوں دعا نکلدی اے۔ پئی میرا اوہ مرشد جیہنے میرے تے ایڈا احسان کیتا اے، رہندی دنیا توڑی جیوندا رہوے۔

ایس دوہڑے نے اوہناں دا عشق رسولؐ تے عشق الٰہی تاں ظاہر کردتا۔ اک ہور دوہڑا وی ملاحظہ کرو:

ایمان سلامت ہر کوئی منگے عشق سلامت کوئی ہو
منگن ایمان شرماون عشقوں دل نوں غیرت ہوئی ہو
جس منزل نوں عشق پوچاوے ایمان نوں خبر نہ کوئی ہو
میرا عشق سلامت رکھیں باہو ایمانوں دیاں دھروئی ہو

آکھن نوں تاں ایمان اک لفظ اے پر ایہہ کئے ای جُزاں دا مرکب اے۔ عام لوکی ایمان دا مطلب صرف ایہو ای سمجھدے نیں کہ اللہ دی ذات دا اقرار کرنا ای ایمان اے۔ پر باہو ایس توں اگلی منزل تے کھڑا ہو کے کہندا اے پئی ایمان دا وجود عشق توں بناں مکمل نہیں ہو سکدا۔ صرف اللہ دے وجود نوں من لینا کوئی گل نہیں۔ جدوں تیکر انسان عشق دے نور نال اپنے آپ نوں لشکا نہ لوے ایہو گل اے کہ عام لوکی صرف ایہو دعا کردے نیں پئی اوہناں دا ایمان سلامت رہوے۔ پر باہو دا خیال اے کہ ذات الٰہی نوں وی تسلیم کرو نال ای نال عشق دا جذبہ وی ہووے عشق اک اوہ جذبہ اے جیہدے نال انسان انسانیت توں اگانہہ ودھ کے اجیہے کم کر جاندا اے جیہڑا

رہندی دنیا تیکر بُھلایاں وی نہیں بُھل سکدے عام ظاہر ظاہرا گلاں نوں ویکھ لو۔ عام بندہ پہاڑ کٹن دا کم اپنے ذمے کلیاں لیندا اے؛ جدوں کہ اج والا سائنس دور نہیں سی، فرہاد نے شیریں نوں راضی کرن لئی بیستوں پہاڑ نوں کٹن لئی تیشہ چک لیا سی جے حقیقت دل نظر پایئے تاں "انا الحق" دی سزا وچ سولی چڑھنا یا کھل لہاؤن والیاں گلاں عشق نال ہوئیاں سکے ایمان نال جیہدا مطلب صرف اللہ دی ذات نوں من لینا ہووے۔ ساڈے قومی شاعر علامہ اقبالؒ عشق دے گھبیر پیٹے نوں اِنج ولیٹ کے سامنے رکھدے نیں:

جب عشق سکھاتا ہے آدابِ خود آگاہی
کھلتے ہیں غلاموں پر اسرارِ شہنشاہی

باہُو کہندے نیں پئی عشق دے لکے ہوئے جوہر میری نظر وچ نیں۔ جیہڑی منزل تے عشق پہنچا دیندا اے، وچارے ایمان نوں تاں پتہ وی نہیں لگدا۔ اقبالؒ دی زبانی سن لو:

کبھی تنہائی کوہ و دمن عشق
کبھی سوز و سرور و انجمن عشق
کبھی سرمایۂ محراب و منبر
کبھی مولا علیؑ خیبر شکن عشق

ایس لئی جو میں عشق دیاں رمزاں، جراتاں تے ہمتاں دا جانوں آں ایس لئی میں ایمان دی تھاں عشق دی سلامتی دیاں دعاواں کرناں۔ باہُو ایتھے اوہ گل کہہ گئے نیں، جیہڑی ۴۰۰ سال بعد علامہ اقبالؒ نے ایس انداز وچ آکھی:

اگر ہے عشق تو ہے کفر بھی مسلمانی
نہ ہو تو مردِ مسلماں بھی کافر و زندیق

شریعت

ہُن اسیں باہو دے دُوجے انگ نوں دیکھیے پئی اوہ باہو جیہڑا اپنے مرشد کامل دے دیدار لئی کہندا اے:

ایہہ تن میرا چشماں ہووے مَیں مرشد ویکھ نہ رجّاں ہو
لُوں لُوں دے مڈھ لکھ لکھ چشماں اک کھولاں اک کجّاں ہو
ایہناں ڈٹھیاں وی صبر نہ آوے فیر ہور کتے ول بھجّاں ہو
مرشد دا دیدار اے باہوؒ، مینوں لکھ کروڑاں حجّاں ہو

تے مرشد دے دیدار دی تریہہ کسے طرح وی بُجھدی نہیں۔ اوہ مرشد کامل دے سینے لیاندے ہوئے قرآن تے اوہناں اوہناں دی شریعت نے کھتوں توڑی پُورا اے۔ ایہدا گویڑ ایس دوہڑے توں لا کے ویکھیے:

باہجھ حضوری نہیں منظوری توڑے پڑھن پئے بانگ صلوتاں ہو

روزے نماز گزارن توڑے جاگن ساریاں راتاں ہو

باہجھوں قلب حضور نہ ہووے توڑے کڈھن لکھ زکوتاں ہو

باہجھ فنا رب حاصل ناہیں باہو ناں تاثیر جماعتاں ہو

باہو حضور سرور دو عالم دا سچا عاشق تے اوہناں دے لیاندے ہوئے سینہے یعنی شریعت تے ٹرن والے درویش نیں۔ اوہ نماز، روزہ، کلمہ، زکوٰۃ تے اسلام دیاں ساریاں رکناں دے پابند نیں۔ پر اوہ رواجی عبادت نوں عبادت نہیں جان دے۔ اوہناں دے خیال وچ مُنہ ہتھ پیر دھو کے لہندے وَل مُنہ کر کے کھڑے ہو کے نماز پڑھنا جدوں کہ دل وچ ہور ہور خیال ہون کیہڑے کم جیویں مولانا روم فرماندے نیں:

شب چو عقد نماز بر بندم چہ خورد بامداد فرزندم[1]

یعنی مَیں راتیں نماز دی نیت بدھی تے ایہہ سوچدا رہیا پئی سویرے میرا پُتر کیہہ کھائے گا حضرت باہو اجیہی نماز نوں نماز سمجھدے نیں، جیہدے وچ نماز پڑھن والا اللہ دی ذات دربار وچ جسمانی تے روحانی طور تے حاضر ہوئے۔ اوہناں دا خیال اے جدوں تیکر انسان اللہ دی ذات وچ یاں اللہ دے عشق وچ فنا نہ ہو جاوے، اودوں تیکر اوہدیاں نمازاں، نفل، روزے تے زکوتاں بے فائدہ نیں۔ ایسی لئی نماز پڑھی جاوے تاں اللہ دی ذات وچ ڈُب کے۔ بے حضور نمازاں روزے نفل تے زکوتاں اجیہیاں چیزاں نہیں جنہاں تے انسان مان کر سکے۔

حضرت اقبالؒ وی ایتھے باہو دے خیال دی تائید کردے نیں۔ فرمایا اے:

تیرا امام بے حضور، تیری نماز بے سرور ایسی نماز سے گزر، ایسے امام سے گزر

باہو اس نماز دے قائل نیں جیہدے بارے مولانا روم فرماندے نیں:

چوں نماز می گزارم بخدا خبر ندارم

کہ تمام شد رکوعے کہ کدام شد امامے

شریعت دا سبھ توں پہلا تے وڈا رکن کلمہ اے۔ باہو ایس کلمے بارے فرماندے نیں:

کلمے لکھ کروڑاں تارے وَلی کیتے سے راہیں ہو

کلمے نال بجھائے دوزخ جتھے اگ بلے ازگاہیں ہو

---

[1] ایہہ شعر شیخ سعدی شیرازی دا اے تے پہلے مصرعے وچ "بر بندم" دی تھاں "می بندم" اے، دیکھو گلستان، باب دوم (مرتب)

کلمے نال بہشتیں جانا جتھے نعمت سنج صباحیں ہو

کلمے جہی ناں نعمت کوئی باھوؔ اندر دوہیں سرائیں ہو

ایس دوہڑے وچ جتھے کلمے شریف دیاں وڈیائیاں ظاہر ہوندیاں نیں، اوتھے باھو دا کلمے نال پیار وی اجاگر ہوندا اے۔ باھو دا ایمان اے پئی ایس کلمے نال لکھاں راہواں بھلے ہوئے لوک سدھے راہ تے آ گئے اوہ اپنی منزل تے اپڑ گئے جیہڑے گناہاں دے بھنور وچ بھاتے ہوئے سن کنڈھے لگ گئے۔ ایس کلمے نے اوہناں نوں کلا گناہاں توں ای نہیں بچایا سگوں ولی بنا دتا۔ اوہناں نوں معرفت دیاں اُچیاں منزلاں تے اپڑا دتا۔ کلمہ دوزخ دی بے پناہ اگ نوں بجھا دیندا اے۔ اوس اگ نوں صرف کلمہ ای بُجھا سکدا اے، کلمہ انسان نوں جنت وچ لے جاون دا ضامن اے۔ جنت دی تعریف وی نال ای کر چھڈی اے۔ پئی اوہ اجیہی تھاں اے، جتھے ہر ویلے اللہ دیاں نعمتاں مینہ وانگوں ورھدیاں رہندیاں نیں۔ اوہ نعمتاں کدے مُکن والیاں نہیں۔ جے اوہناں نعمتاں دی لوڑ اے تاں کلمے نال پیار پاؤ تاں جے تہانوں دین دنیا دیاں نعمتاں لبھ جاون۔ باھو کہندے نیں پئی کلمہ اک خاص نعمت اے، جیہڑی اللہ نے حضور سرور دو عالمؐ دے ہتھیں ساڈے ول گھلی۔ ایہہ دین تے دنیا دوہاں لئی بابرکت اے، جیہڑی شئے نال دوہاں جہاناں وچ عزت آبرو لبھے، اوس توں وڈی کیہڑی نعمت ہو سکدی اے۔ باھوؔ نے کئی تھانواں تے کلمے دیاں وڈیائیاں تے قلم چلایا اے۔ اوہناں دے اِک اِک نقطے توں شریعت دی تائید ہوندی اے۔ نال نال اوہناں دی بے پناہ محبت دا ٹھاٹھاں ماردا سمندر دی دکھائی دیندا اے۔ اوہناں دا عقیدہ اے کہ کلمہ اوّل توں آخر تک فیض پچاؤندا اے۔ ہر بندے نوں چاہیدا اے کہ ایس چشمے توں فیض حاصل کرے تاں جے دُنیا وچ عزت تے پاوے تے اگلے جہان دوزخ دی اگ توں بچے۔

جناب تنویر بخاری

تیاگ تے سُلطان باہُوؒ

دنیا جہان نوں فانی تے بے وفا جان کے اوہدے تے اوہدیاں سوادان، سنگتاں نوں چھڈ کے اک لاپچے کسے گُٹھے لگ کے جیون گزارن دا ناں "تیاگ" اے۔

جدوں انسان ایس دنیا دی بے ثباتی نوں ویکھدا اچا کھدا اے تاں اوہنوں جاپدا اے۔ پئی ایہہ تاں کجھ وی نہیں۔ یاری کیہدے نال لایئے؟ سبھو آپو اپنی گنڈھ دے پورے نیں۔ کوئی چیز وی ایتھے نبھاؤ نہیں تاں اوہنوں خیال آؤندا اے پئی ہر شے نوں چھڈ، اک نکرے ہو بہوے۔

دوجی وجہ ایہہ وے پئی جدوں بندے اُتے اوکڑاں پیندیاں نیں، اوہ دُکھی ہندا اے تاں اوہنوں رب اوسے ای ویلے چیتے آؤندا اے تے دُنیا دے بے وفا ہون دی سمجھ وی اودوں ای لگدی اے۔ ایہو جیہے ویلے دی بندے دا جی آپے ای پیاکر دا اے پئی اوہ سنسار دے سبھو دھندے چھڈ سچے سائیں نال یاری لاوے تاں جے اوہنوں کوئی ہور سنیا ای نہ رہوے۔

ایہدی مثال علامہ شبلی نعمانی اپنی کتاب شعر العجم (جلد پنجم) وچ خواجہ فریدالدین عطار تے اوس سمے دا ذکر کردیاں ہویاں انج دسدے نیں؛

"خواجہ صاحب دے بعد صوفیانہ شاعری دی ترقی دے ڈھیر سارے کارن پنگر پے۔ تاتاریاں دے ہنگامے نے، جیہڑا ایسے زمانے وچ شروع ہویا ساری اسلامی دنیا نوں کمبا کے رکھدتا تے اِٹ نال اِٹ وجا چھڈی۔ چڑھدیوں لہندے تکین ٹھیرا ای ٹھیرا اُتے چپ چاں ورت گئی۔ تصوف دی بنیاد دنیا تے جو کجھ دنیا وچ ہے، دی بے قدری تے بے حقیقتی اے، ایہہ سبھناں نوں اکھیں دِس پئی۔ ایس حالت وچ جیہڑے دل اثر قبولن والے تے قابل سن اوہناں دا خدا نال چوکھا گوہڑ ہو گیا۔"

ہُن اسیں "تیاگ" بارے خواجہ فریدالدین عطار دی کتاب "منطق الطیر" وچوں کجھ حوالے

دیاں گے :

" حضرت عیسٰی علیہ السلام سُتے پے سَن ۔ اوہناں اپنے سر تھلّے اِک اِٹ رکھی ہوئی سی۔ جدوں اوہناں دی اکھ اُگھڑی تاں ویکھیو نیں کر شیطان کول ای کھلوتا ہویا اے ۔ آپ نے پُچھیا : تو ایتھے کیوں کھلوتا ہویا ایں ۔ تاں شیطان نے آکھیا پئی توں میری اِٹ اپنے سرہیٹھاں رکھی ہوئی اے ۔ ایہہ ساری دنیا میری ملکیت اے تے ایہہ اِٹ وی میری اے ۔ توں میری ملکیت تے قبضہ جما رہیا ایں تے انج توں میرا ڈھاسنا پیا بھالنا ایں ۔ حضرت عیسیٰؑ اوسے ویلے اوہ اِٹ بھواں کے ماری شیطان کُوہیا ؛ ہُن ایتھے میرا کوئی کم نہیں رہیا ، توں سکھ دی نیندر سوں "

دوجی مثال " منطق الطیر " وچ انج اے :

" کسے نے قبراں پُٹن والے اک بُڈھے کولوں پُچھیا پئی تیری عمر قبراں کڈھدیاں لنگھ گئی اے بھلا دس تے سہی ، تیریاں اکھاں کیہہ کیہہ عجوبے ویکھے نیں ۔ اوہنے جواب دِتا پئی سبھ توں وڈا عجوبہ تاں ایہہ وے پئی مینوں ستّر ورہے ہو گئے نیں قبراں کڈھدیاں تے میرا نفس کُتا اِک گھڑی لئی وی نہیں مویا تے ربّی عبادت ولّے نہیں بھویاں "

ہُن ایس تیاگ بارے وکھو وکھ مذہباں ، ٹولیاں ، دھرماں تے ملکاں دیساں دیاں گلاں باتاں بیان کراں گے تاں جے ایہہ خیال کھُل کے ساڈے سامنے آجان ۔

یونانی تیاگ دا خلاصہ ایہہ وے پئی " مرنوں پہلاں ای مرجان وچ زندگی اے ۔ روح اصل اے تے جسم کسے کم کار دا نہیں ۔ ایس لئی دُنیا ترک کرکے اِکلوانجے دیہاڑے پُورے کر لینے چاہی دے نیں ۔ "

ساریاں توں وڈی سک ایہو وے پئی انسان دنیا وچ آوے ای نہ تے جے آ ای گیا اے تاں چنگا ایہو وے پئی جنی چھیتی ہو سکے ، اوہ جتھوں آیا اے اوتھے ای پرت جاوے ۔

ایہہ حکیم افلاطون دی تعلیم دا خلاصہ تے نتیجہ سی ۔

تیاگ بارے ایرانی فلسفہ ایہہ وے پئی دنیا شیطان دی پیدا کیتی ہوئی اے ۔ ایہدیاں بھاہیاں وچ دل نہیں پھساؤنا چاہیدا ۔ دُنیا توں اکلوانجے تے ڈیکلے رہن داناں ای اصل حیاتی اے :

جُز فکرِ خدا مجو بہ عالم دیگر

ہم خدا خواہی و ہم دُنیائے دُوں

ایں خیال است و محال است و جنوں

عیسائی مذہب وچ تیاگ دا گوہڑ ویکھو :

" سبھ کجھ کوڑ اے ۔ انسان نوں ایس ساری کھیچل توں جیہڑی اوہ دنیا وچ کردا اے کیہہ اے ؟ ——— جو ہونا ایں اوہو ہووے گا ۔ جیہڑی چیز بن چکی اے او ہو اے جیہڑی بنائی جاوے گی ۔ کیہہ کوئی چیز اجیہی اے ، جیہدی بابت آکھیا جاندا اے ، ویکھ ایہہ تاں نویں اے ۔ اوہ تے پچھلے ہلیاں وچ ساتھوں پہلاں موجود سی ۔ "

(کتاب المقدس)

" خدا نے آدم پتراں نوں ایہہ سخت دُکھ دتا اے کہ اوہ مشقت وچ جُتے رہن ۔ میں سارے کم جیہڑے دنیا وچ کیتے جاندے نیں ، ویکھے نیں ۔ سب کوڑ نیں ۔ "

(کتاب المقدس)

دنیا وچ کجھ فائدہ نہیں ۔

کم کرن والے نوں ایہدے [illegible] جیہڑی اوہ محنت کردا اے ، کیہہ حاصل ہندا اے ۔ "

○

" اک بڑی وڈی بلا اے ، جیہنوں میں دُنیا وچ ویکھیا ، یعنی دولت ، جیہنوں ایہدا مالک اپنے نقصان لئی رکھ چھڈدا اے تے اوہ حال کسے وڈے حادثے وچ برباد ہو جاندا اے ۔ جے اوہدے گھر پُتر جمدا اے تاں اوس ویلے اوہدے ہتھ وچ کجھ نہیں ہُندا ، جویں اوہ اپنی ماں دے پیٹوں نکلیا ، اوویں ای ننگا پرت جاوے گا تے اپنی محنت دے بدلے وچ کجھ نہیں سو لبھا ۔ "

(کتاب المقدس)

" غمگینی ہاسے توں چنگی اے ، کیوں [illegible] ہرے دی اداسی توں دل سوہر جاندا اے ۔

(کتاب المقدس)

جے اسیں ہندو دھرم ول نظر ماریئے ، ویداں شاستراں تے اُپنشداں دا گیان وی سانوں تیاگ دی سکھیا ای دیندا اے ۔ ڈاکٹر یوگ دھیان آہو جہ دے مطابق وید تے اُپن شد سمے دے رشی دیانند وغیرہ کئی وڈیاں ہستیاں نے روحانی قدراں لئی دنیا دے لوبھ لالچاں ولوں مکھ موڑ رہا ۔

کرشن ہوری آکھدے نیں :

"من دا چنچل پنا ویراگ نال وس وچ آؤندا اے تے یوگ درشنکار موجب دیکھے تے سُنے ہوئے بھوگاں توں چت نوں ہٹاؤنا ویراگ اے ۔"

دلدے سارے خیالاں تے سوچاں نوں ہر لاہیوں ہٹاکے اک بنّے لاون والا ہند ودھرم وچ یوگی سداؤندا اے تے یوگی لئی تیاگ بہوں ضروری اے ۔ ایہدے وچ اپنیاں خواہشاں سدھراں تے لوڑاں تھوڑاں دی الکھ مکا دینا ای "یوگ" منیا جا سکدا اے ۔

انج ای بدھ مت دا جیون فلسفہ اے ۔ اوہدے نیڑے ایہہ دُنیا کجھ وی نہیں ۔ بندے نوں ایہدے توں اک لاہمے ہوکے جیون گزارنا چاہیدا اے ۔ ایہدے جیون فلسفے دل دی ذرا جھاتی پاؤندے چلو :

"جیون اک جھیڑا اے ۔

ایہدے سُکھ دے پُھل اِک جھٹ وچ اُڈ پڈ جاندے نیں ۔

جمن دی تکلیف ، بچپنے دے دکھ ،

جوانی دے پتا ، وڈے ہون دا درد ،

بڑھیپے دا پالا تے سنگھ گھٹن والی موت

ایہہ جے جیون دے خانے ۔

شمساناں دے بھانبڑ ،

پھوڑے پینے ، سوہیاں بکھیاں پٹ کر جاندے ہیں ۔

راجیاں مہاراجیاں دی لوتھاں نوں گرجھاں کھاندیاں نیں ۔

دھرتی دی نکر وچ ،

اک دوجے نوں وڈھن ٹکن دے منصوبے بن دے نیں ،

اوڑاں اندر نیلا اسمان اک قطرہ نہیں جھڑ دا ۔

جمن گیاں رون والا بال کیڈا سیانا ہندا اے ۔"

(مہاتما بدھ جی)

اسلام وچ تیاگ دی منائی

مسلمان صوفیاں وچ تیاگ دا آؤنا دوجے دھرماں دے لوکاں نال میل جول دا نتیجہ اے ۔

ایہہ کوئی اسلامی فلسفہ نہیں ۔ شرع والے وی ایہدے خلاف نیں کیوں جے ایس طرح قوماں دی اُساری لئی کوئی کم نہیں کیتا جا سکدا ۔ علامہ اقبال ایس خیال دی منائی کر دیاں ہویاں اپنی اک نظم "بکری تے شیر" دی حکایت بیان کر دے نیں ۔

اسلام دا ایہہ مقصد اُکا نہیں پئی دُنیا نوں ترک کر کے دن رات ربّی عبادت وچ لگ جاؤ ۔ ایسے لئی "رہبانیت" توں ورجیا گیا اے ۔ اسلام دی روحانیت صوفی نوں ایہہ گل سکھاؤندی اے پئی مومن دُنیا دی زندگی ایس لئی اختیار کرے کہ دین حاصل ہووے ۔ اسلام وچ دنیا ترک کرن دا مطلب تاں ایہہ وے :

"اے رسُولؐ ! خدا دا وصال لبھن والیاں نُوں آکھ دیو ، پئی جے تہاڈے پیو ، تہاڈے پُتر ، تہاڈے بھرا ، تہاڈیاں عورتاں ، تہاڈی برادری ، تہاڈے اوہ مال جیہڑے تسیں محنت نال کمائے نیں ، تہاڈا واپار ، جیہدے بند ہون دا تہانوں ڈر اے ، تہاڈیاں حویلیاں تہاڈے دل نوں پسند نیں ۔ خدا تے اوہدے رسُول توں تے خدا دی راہ وچ اپنیاں جاناں لڑاون توں تہانوں پیارے نیں ، تاں تسیں اوس ویلے دی اُڈیک رکھو ، جدوں خدا اپنا حکم ظاہر کرے تے خدا بدکاراں تے نافرماناں نوں کدے راہ نہیں وکھائے گا ۔"

ٹیاگ دے مخالف صوفی آکھدے نیں :

"اسلامی تصوف سانوں دسدا اے پئی اسیں دنیا وچ رہ کے دُنیا توں بے پرواہ رہیئے قلب نوں صاف رکھیئے ، نفسانی خواہشاں تے غلبہ حاصل کریئے تے اپنے جسم دیاں ظاہری تے باطنی قوتاں خدا دے سپرد کر دیئے ۔"

جے انسان دنیا دے اسیر ساکھاں نوں چھڈ کے زندگی توں اک لاہے ہو جاوے تے آکھے میں کسے اُتے ظلم نہیں کراں گا ، حرام تے گناہ دے کماں توں بچاں گا ، بدنظروں اوہلے رہواں گا تے کسے دا حق نہیں کھاواں گا ، نہ جھوٹھ بولاں گا تے نہ وکھالے توں کم لواں گا تاں ایہہ کوئی بہادری نہیں ، بہادر جناں تاں اوہ وے جیہڑا دنیا وچ رہ کے سارے دے سارے حقاں نوں پوریاں کرے تے اپنے دل وچ گناہواں نوں داخل نہ ہون دیوے ۔ اوہنوں اپنیاں سکّاں ، سدھراں تے نفس اُتے پورا پورا قابو ہووے تے اوہ :

از خود آگاہی یداللّٰہی کند
از یداللّٰہی شہنشاہی کند

اسلام مسلماناں دی دنیا نوں وی دین دا رنگ دیندا اے :

رَبَّنَا اٰتِنَا فِی الدُّنْیَا حَسَنَۃً وَّفِی الْاٰخِرَۃِ حَسَنَۃً

(ربا ! ساڈی دُنیا وی سوار تے ساڈی عاقبت وی سوار)

حضور پاک فرماوندے نیں :

اَلدُّنْیَا مَزْرَعَۃُ الْاٰخِرَۃِ

(دنیا آخرت دی کھیتی اے)

قرآن مجید وچ تیاگ دی نفی انج کیتی گئی اے :

وَرَہْبَانِیَّۃَ نِ ابْتَدَعُوْہَا مَا کَتَبْنٰہَا عَلَیْہِمْ اِلَّا ابْتِغَآءَ رِضْوَانِ اللّٰہِ

(تے دنیا دا ترک کرنا جیہڑا اوہناں خدا دی خشنودی لئی ایجاد کیتا سی اسیں اوہناں اُتے فرض نہیں سی کیتا)

سُلطان باہوُ تے تیاگ

باہوؒ دے تیاگ بارے گل کتھ کرن توں پہلاں اسیں ہلکا جیہا تاریخی خاکہ باہوؒ سمے دا وی پیش کراں گے تاں جے سانوں پتا لگے پئی اوہناں کیہو جیہے حالات وچ اپنا جیون گزاریا تے اسیں ایس سمے دا اثر اوہناں دی شاعری اُتے کیہہ ہویا۔ سُلطان باہوؒ دا سما ۱۶۲۹ء ۱۶۹۰ء (کشتہ) ، ۱۶۳۰ء توں ۱۶۹۱ء (لاجونتی) اے ، اوہ اورنگ زیب عالمگیر دے ہمعصر سن۔

لاجونتی دے بیان موجب شہنشاہ شاہجہان سُلطان باہوؒ دے خاندان دی بڑی قدر کردا سی۔ شاہجہان نے اوہناں دے والد بازید نوں جاگیر دتی سی۔

مطلب ایہہ پئی باہوؒ نے شاہجہان (متوفی ۱۶۵۸ء) دا سماں وی ویکھیا سی۔ شاہجہان دے مرن سمے تیکن باہوؒ جیون دیاں ستائی اٹھائی بہاراں ہنڈا چکیا سی۔ فیر ایدوں بعد اوہنے داراشکوہ، شجاع، اورنگ زیب تے مراد دی آپو وچ حکومت حاصل کرن دی نفسانفسی دا عالم وی ویکھیا۔ دھرمات نے سموگڑھ دیاں لڑائیاں وی ایسے سمے ہویاں، جیہناں وچ بھرا بھرا آپو وچ لڑدے گھلدے رہے۔ کیہہ ایہہ سماں کوئی ایڈا چنگا سی ؟

اجمیر دی لڑائی، جیہدے وچ دارا ہار کے ملتانوں ہُندا ہویا سندھ نس گیا سی تے گرفتار ہو کے دِلی اپڑن اُتے موت دی سزا پایو سو۔ ایہہ وی ایسے سمے دی گل اے۔

دارا جیہڑا تصوّف وچ قادری سلسلے تے ایمان رکھدا سی تے تصوّف دی کتاب "تذکرۃ الاولیاء" دا لکھاری سی ۔

کھجوہ دی جنگ جیہدا نتیجہ ایہہ ہویا پئی شجاع ایسے بھرا اورنگ زیب ہتھوں ہار کے نسیا تاں کسے ہور ہتھوں قتل ہو گیا ۔ ہور تے ہور اورنگ زیب نے اپنے پیو شاہجہان نوں قید کر دتا ایسے ای حالت وچ اوہ اللہ بیلی ہویا ۔

ایسے ای سمے (۱۶۷۲ء) وچ ست نامیاں دا رولا گولا پیا سی ۔ فیر مرہٹے وی اُٹھ کھلوتے سن ۔

ایہہ سی سُلطان باہُوؒ دا جیون سماں ، جیہڑا ہلچل ، رولے گولے تے افراتفری دا سماں سی ۔ جیہدا اثر شاعری دی شاعری اُتّے وی پیا ۔

"پیو واں کولوں پُتر کوہیندے بھٹھ دُنیا مکاراں ہُو"

ہُن اسیں حضرت سلطان العارفین باہو ہوراں دے تیاگ بارے خیالاں دیاں کجھ ونگیاں پیش کراں گے ۔ اوہ فرماندے نیں :

ادّھی لعنت دُنیا تائیں ، ساری دُنیا داراں ہُو
جنہاں راہ صاحب دے خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ہُو
پیو واں کولوں پُتر کوہیندے بھٹھ دُنیا مکاراں ہُو
جنہاں ترک دُنیا تھیں کیتی لین باغ بہاراں ہُو

حضرت صاحب دُنیا نوں عورت دے حیض (جیہڑا پلیت ہندا اے) دے نال منھدے ہوئے فرماندے نیں :

ایہہ دُنیا زن حیض پلیتی ہرگز پاک نہ تھیوے ہُو
جیں فقر گھر دُنیا ہووے لعنت تس دے جیوے ہُو

کیوں جے :

حُبّ دنیا دی رب تھیں موڑے ویلے فکر کچیوے ہُو
سہ طلاق دُنیا نوں دیئے جے باہو سچ پچھیوے ہُو

مطلب ایہہ پئی اوہ دُنیا دے اوہ کم کار جیہڑے بندے نوں ربّی واٹوں ورجدے نیں ، اُکا ای تیاگ دینے چاہی دے نیں ۔ جے سچّل یار دی راہ وچ ایہہ دنیا کندھ اُسر کے

کے کھلو جاوے تاں ایہنوں ڈھا ای دینا چنگا اے۔

فیر سلطان باہو ہوری "ترک" تے "تارک" دی گل بات بلا ڈنڈے نیں تے آکھدے نیں:

ترک دُنیا دی تاہیں ہوسی جد فقر ملیسی خاصہ ہُو
تارک دُنیا تاہیں ہوسی جد ہتھ پکڑ لیسی کاسہ ہُو
دریا وحدت نوش کیتوس اجے بھی جی پیاسہ ہُو
راہ فقر اُت ہنجو روون باہو لوکاں بھانے ہاسہ ہُو

ایہہ تارک فقیر کویں بن دا اے:

تدوں فقیر شتابی بن دا جد جان عشق وچ ہارے ہُو
عاشق شیشہ تے نفس مربّی جان جاناں توں وارے ہُو
خود نفسی چھڈ نفسی جھیڑے لاہ سروں سبھ بھارے ہُو
مویاں باہجھ نہیں حاصل تھیندا باہو توڑے لکھاں سانگ اُتارے ہُو

ایہہ فقیری ای اے جیہڑی بے پرواہی تے بے نیازی بخشدی اے:

جد دا مرشد کاسہ دتا تد دی بے پرواہی ہُو

باہُو صاحب فرماندے نیں پئی دین تے دُنیا دونویں ای سکّیاں بھیناں نیں تے دو سکیاں بھیناں اک بندے دے نکاح وچ شریعت موجب کدی وی نہیں آسکدیاں۔ ایس لئی جے توں دین نوں لبھنا ایں تاں دنیاں نوں تیاگنا پوے گا۔ ایس فلسفے وچ اوہ بڑیاں پیاریاں تشبیہاں وی دیندے جاندے فرماندے نیں:

دین تے دنیا دونویں بھیناں تینوں عقل نہیں سمجھیندا ہُو
دونویں وچ نکاح ہکی دے شرع نہیں فرنیدا ہُو   فرنیدا
جیویں اگ تے پانی تھاں اکی وچ واسا نہیں کریندا ہُو
دوہیں جہانیں سوہیو مٹھے باہو جیہناں دعویٰ کیتا نیندا ہُو

اوہ وسدے نیں پئی دنیا اک اجیہی نار اے جیہڑی کافر یا منافق دے گھر ای سوہندی اے۔ مومن دے گھر ایہہ اُکّا ای نہیں چنگی لگدی تے نہ ای اوہنوں راس آسکدی اے:

دنیا زن گھر منافق یا گھر کافر سوہندی ہُو
نقش نگار کرے بہتیرے کردی عورت سر منہ دھوندی ہُو
بجلی وانگوں کرے لشکارے سر دے اُتوں جھوندی ہُو
عیسیٰ دی سل وانگوں باہُو ویندیاں راہ کوہندی ہُو

حضرت ہوراں دا دنیا لبھن والیاں تے ایہدے اُتے مرن والیاں بارے فتویٰ وی سُنو:

دنیا ڈھونڈن والے کُتے در در پھرن حیرانی ہُو
ہڈی اُتے ہوڈ تنہاں دے لڑیاں عمر وہانی ہُو

حضرت صاحب فرماؤندے نیں پئی نفس اک کتا اے تے ایس کتے نوں مگروں اودوں ای لاہیا جا سکدا اے، جدوں ایہنوں مار مکا دتا جاوے:

من ضروری نفس کُتے نوں قیما قیم کچیوے

باہُو ہوراں دا خیال اے پئی بندہ ساری عمر محنت پٹدا، لسدا بھجدا، سٹری سیاپے کردا پھردا رہندا اے، پر اوہدی پوری فیر وی نہیں پیندی کیوں جے پوریاں پاون والا تاں اوہو ای سچا سائیں اے:

فجریں ویلے وقت سویرے نت آن کرن مزدوری ہُو
کانواں اِلّاں ککے گلاں ترتیجی رلی چینڈوری ہُو
مارن چُنجھاں کرن مشقت پُٹ کرن انگوری ہُو
ساری عمر پٹیندیاں گزری باہُو کدی نہ پیا پوری ہُو

اوہ محنت نوں بُریاں تاں نہیں جاندے، پر محنت سر فرق ہُندا اے۔ اوہ تاں ایہو جیہی محنت کرن بارے آکھدے نیں:

کر محنت کجھ حاصل ہووے تیندی عمراں چار دیہاڑے ہُو
تھی سوداگر کرے سودا جاں جاں ہٹ نہ تاڑے ہُو

تیاگ بارے اسیں ہر طرح دے خیالاں دا اظہار اگے کر آئے آں، ہُن تسیں سلطان باہُو ہوراں دے خیال وی پڑھ سن لے نیں۔ سلطان باہُو ہوراں دی زندگی تے شاعری دا مطالعہ کردیاں ہویاں، اوہناں دے تیاگ نوں سمجھی دا چارہ اک ہور مثال راہیں کراں گے تے سانوں پتا لگ جاویگا۔ پئی اوہ تیاگ دی کیہڑی منزل دی گل کردے نیں تے اوہ تیاگ ہندا کیہہ اے۔

جناب عبدالغفور اظہرؒ

علامہ اقبالؒ تے حضرت باہوؒ دی فکر دی سانجھ

تاریخ گواہ اے پئی زمانے دی ٹور دے نال نال دنیا دی تہذیب وی بدلدی رہندی اے۔ فیر تہذیب دے ایہہ اُتھل وٹے تے پرتاوے ہر چیز دا حلیہ بدل کے بلکہ وگاڑ کے رکھ دیندے نیں۔ بیلے تھل بن جاندے نیں تے بنجر گلزاراں وچ بدل جاندے نیں۔ ایتھوں تیکر وی اے جو سائنس دیاں تھیوریاں وی ہور دیاں ہور ہو جاندیاں نیں۔ میں ایہہ ویکھناں پئی کیہ اکھاں وی بدل جاندے نیں یا اوہ اوسے طرح پکے پیڈے تے اٹل رہندے نیں۔ ایہہ اکھاں جیہڑا میرے ایس مضمون دا سرناواں ایں اک عام جیہی گل اے۔ میں ایہہ گویڑ کرناں کہ اج توں چار سو ورھے پہلاں دے سیانے وی اوہو کجھ آکھ گئے نیں جو کجھ اج دے نویں تہذیبی، سائنسی تے مادی دور دا سیانا آکھدا اے۔

ایہدے لئی میں حضرت سلطان العارفین سلطان باہو دے معرفت ولایت، درویشی تے تصوف توں وکھ ہو کے حکیم الامت علامہ اقبال رحمتہ اللہ علیہ دے قلندری دے درجے نوں اک پاسے رکھ کے اوہناں دی شاعری تے اک جھات پاؤناں۔ ہر شاعر دی آکھی ہوئی گل اوہدے دل دی آواز ہُندی اے۔ اوہدے وچوں اوہدے جگر دی رَت دی مہک آؤندی اے۔ شاعر دے شعر اوہدی اولاد ہندی اے۔ اولاد ہمیشہ منہ لوہاندرے ولوں تے عادتاں بہبتاں وٹوں جے پُوری دی پُوری نہ رے کجھ نہ کجھ ضرور رَلدی مِلدی ہندی اے بلکہ یورپ دے اک سیانے تاں ایتھوں تیکر دعوے کیتا پئی میں کسے شاعر دا کلام سن کے یا کسے ادیب دی قلمکاری ویکھ کے اوہدے اگے پچھے تے اوہدے ماحول بارے سب کجھ دس دیناں۔

میں ایہناں دو بزرگاں نوں اپنی پرکھ دی کسوٹی کیوں بنایا؟ ایہدی وجہ ایہو اے پئی ایہہ دونویں اک سینہا لے کے آئے۔ ایہناں دی شاعری نری پُری دل خوش کرن لئی تے

واہ وا دی خاطر نہیں سی۔ اوہناں کسے کم نوں تے کسے گل نوں مکھ رکھیا۔ اوہناں دے سامنے اِک ٹھوس پروگرام ہیسی جیہڑا قدرت نے اوہناں دے ذمے لایا سی۔ اوہ کم ہیسی اپنے معاشرے دا سواہرا کرنا۔ اوہدیاں برائیاں نوں دُور کرنا۔ سُتے پئے لوکاں نوں جگا دینا۔ اوہناں دیاں خامیاں تے ترقی کرن دی راہ دسناں۔

ایس ویلے ایناں وقت نہیں جو میں اوہناں دی ساری شاعری نوں کھنگالاں میں اوہناں دی شاعری وچوں صرف دو چار گلاں لئیاں نیں۔ دیگ دا اِکو دانہ ٹوہیئے تے ساری، دیگ دے کچے یا پکے ہون دا پتا لگ جاندا اے۔ اوہ اکو دانہ ای اٹل اعلان کر دیندا اے۔ پرچول کنک دی اِکو مُٹھ دس دیندی اے پئی ایہہ کھلواڑا میکسی پاک دا اے یا سی ۱۹۵ دا۔ پتھر اُتے سونے دے دو چار رگڑے ای اوہدے کھرپائی یا کھوٹ نوں ظاہر کر دیندے نیں۔

باہوؒ نے محسوس کیتا جو معاشرے وچ کجھ لوک ٹھگ نیں۔ اوہناں نے مذہب نوں اپنے ٹُکر دا وسیلہ بنایا ہویا اے۔ مذہب اوہناں دا روزگار اے۔ چار حرف پڑھ کے دین دے ٹھیکیدار بنے بیٹھے نیں۔ سِدھے سادے لوک اوہناں دے مکر فریب دے جال دا شکار ہو رہے نیں۔ اوہناں نوں پُٹھے سِدھے مسئلے دسی کرنے پین تاں اوہ اپنے ٹُکر دی خاطر ایس توں وی گھٹ نہیں کردے۔ باہوؒ ایس گل توں سڑ کے آکھدے نیں۔

حافظ حفظ کر کرن تکبرّ مُلاں کرن وڈیائی ہو
ساون ماہ دے بدّلاں وانگوں پھرن کتاباں چائی ہو
جتھے ویکھن چنگا چوکھا اوتھے پڑھن کلام سوائی ہو
اوہ دونہیں جہانیں مُٹھّے باہوؒ جنہاں کھادی ویچ کمائی ہو

ویکھیا جے کِنے کُھلے ڈُھلے لفظاں وچ اپنے دَور دے ملوانیاں دی تصویر کھچ دِتّی اے۔ علامہ اقبالؒ اجیہے لوکاں دی تعریف اِنج کر دے نیں:

یہی شیخ حرم ہے جو چرا کر بیچ کھاتا ہے
گلیم بوذرؓ و دلقِ اویسؓ و چادرِ زہراؓ

ایہہ اِک اصول اے کہ قوماں امن دے زمانے وچ سوندیاں تے جنگ دے زمانے وچ جاگدیاں نیں۔ جیہڑیاں قوماں افراتفری دے دَور وچ اپنی عادت دے مطابق ستیاں رہندیاں نیں۔ اوہ ہمیشہ لئی مٹ جاندیاں نیں تے جیہڑیاں قوماں نیندر نوں تیاگ دیندیاں نیں اوہ امر ہو

جاندیاں نیں۔ لیکھاں دی مار اے یا پنج پانیاں دی دھرتی دا اثر اے جو ایتھے دے وسنیک گسوندے بہتا تے جاگدے گھٹ نیں۔ ایہناں نوں جگاوݨ لئی صرف سدّا مارنا ای کافی نہیں بلکہ جھنجوڑنا پیندا اے۔ باہُوؒ اپنے غافل عوام نوں انج جگاوندے نیں۔ آکھدے نیں۔

تُوں وی جاگ نہ جاگ فقیرا، لوڑیں انت جگایا ہُو
اکھیں میٹیاں نال دل جاگے، جاگے جاں مطلب پایا ہُو
ایہہ نکتہ جاں پختہ کیتا، تاں ظاہر آکھ سنایا ہُو
مَیں تاں بُھلی ویہندی ساں باہُو مینوں مرشد راہ وکھایا ہُو

علامہ اقبالؒ نے وی ایہو دُکھ محسوس کیتا پئی لوکی تاں سُتے گھوک پئے نیں جد تیکر ایہناں دے سرہانے ڈانگ نہ کھڑکائیے ایہناں تاں اکھ نہیں پٹنی۔ ویکھو اوہ کنویں جگاوندے نیں:

دلِ بیدار فاروقی، دلِ بیدار کرّاری
مسِ آدم کے حق میں کیمیا ہے دل کی بیداری
دلِ بیدار پیدا کر، دلِ خوابیدہ ہے جب تک
نہ تیری ضرب ہے کاری نہ میری ضرب ہے کاری

ایتھے آکے اک ہور نکتہ وی سامنے آوندا اے پئی دونویں بزرگ اپنے آپ نوں دوجیاں توں وکھ نہیں کردے بلکہ اوہناں دے وچ اِنج رَل مِل جاندے نیں جیویں دُدھ وچ مِٹھا۔ باہُوؒ وی کہندے نیں پئی مَیں راہوں بُھلیا ہویا سی تے مینوں مرشد نے سِدھے راہ پایا۔[1] اقبالؒ وی آکھدے نیں پئی مَیں وی سُتا ہویا ساں تاں تیرے میرے وچ کوئی فرق نہیں۔[2] اک ہور تھاں اوہناں فرمایا اے:

دل ہے مسلماں تیرا نہ میرا — میں بھی نمازی تو بھی نمازی

اَج توں کوئی چار سو ورہے پہلاں عالم تے عاشق دا فرق اوہو ای ہیسی جیہڑا ہُݨ اے۔ باہُوؒ ایہناں دا ویروا اِنج کردے نیں:

---

[1] "الف اللہ چنبے دی بوٹی مرشد من وچ لائی ہُو" والے بیت وچ ایہو مضمون ملدا اے۔ (مرتب)

[2] علامہ مرحوم دا کلام مرشد (یعنی حضرت مولانا رومؒ) دے ذکر نال بھریا پیا اے۔ اوہ وی حضرت باہُوؒ طرح فرماندے نیں:

پیرِ رومیؒ خاک را اکسیر کرد — از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد (مرتب)

پ: پڑھ پڑھ علم ھزار کتاباں عالم ہوئے سارے ہُو
اک نگاہ جے عاشق ویکھے لکھ ھزاراں تارے ہُو
اک حرف عشق دا نہ پڑھ جانن بُھلّے پھرن وچارے ہُو
لکھ نگاہ جے عالم دیکھے کسے نہ کدّھی چاھڑے ہُو

علامہ اقبال وی ایس دُکھ توں بچ نہ رہ سکے۔ اوہناں نوں وی عالم تے عاشق وچ زمین اسمان دا فرق نظر آیا۔ اوہناں اپنے دل دی ہواڑھ انج کڈھی اے:

'گلا تو گھونٹ دیا اہلِ مدرسہ نے ترا کہاں سے آئے صدا، لَا اِلٰہ اِلا اللہ

فارسی وچ علم تے عشق نوں اِکّے تکڑی پا کے ایس طرح تولیا اے:

ہر دو بمنزلے رواں، ہر دو امیرِ کارواں
عقل بحیلہ می بَرد، عشق بَرد کشاں کشاں
عشق زپا درآورد سینۂ شش جہات را
دست دراز می کند تا بہ طنابِ کہکشاں

باہُو رسمی تے روائتی عبادت دے قائل نہیں۔ اوہ دِی عبادت چاہندے نیں۔ اللہ تعالیٰ دے وجود دا زبانی اقرار اوہناں نوں فضول تے بے معنی جاپدا اے۔ اوہ "ثم" "استقم" نوں بہت ضروری جان دے نیں۔ صرف زبانی جمع خرچ نال اوہناں دی تسلّی نہیں ہندی۔ لوکاں نوں ایس بارے انج سمجھاوندے نیں:

ت: تسبیح داتوں کسبی ہویوں ماریں دم ولیاں ہُو
دِل دا منکا ہک نہ پھیریں گاںج گریں پنج ویہاں ہُو
دین گیاں گل گھوٹو آوے، لبھن گیاں تشبیہاں ہُو
پتھر چِت جناں دا باہُو اوتھے ضائع دسّاں میہاں ہُو

ہن ایہہ وی ویکھ لئی اے پئی ویہویں صدی دا شاعر کیہ آکھدا:

تو عرب ہو یا عجم ہو تیرا لا اِلٰہ اِلاّ
لغتِ غریب جب تک ترا دل نہ دے گواہی

پہلی گل تاں ایہہ وے پئی ایس سنسار دی نینہہ عشق تے ای رکھی گئی اے۔ ایہہ اَیرا ای عشق تے بدھا۔ حضرت آدمؑ دے زمانے وچ ای ایہہ عشق تاں انج گل پے گیا، جیویں دُکھ نوں

امریل۔ فیر تے چار چوفیرے عشق دے جھنڈے جھلّن لگ پئے قصّے عشقیہ، ناول عشقیہ، ڈرامے تاں اوہ عشق دے بھرے ہوئے، افسانے تاں اوہناں چوں عشق ڈھل ڈھل پیندا اے۔ ایہہ عشق شاعراں داتاں اک مستقل سرناواں بن گیا۔ ہُن ویکھئے ساڈے ایہناں دو بزرگاں دا عشق بارے کیہہ خیال اے۔ اک تھاں نویں حضرت باہُو فرماوندے نیں:

الف ایمان سلامت ہر کوئی منگے عشق سلامت کوئی ہُو
منگن ایمان شرماون عشقوں دل نوں غیرت ہوئی ہُو
جس منزل نوں عشق پچاوے ایمان نوں خبر نہ کوئی ہُو
میرا عشق سلامت رکھیں باہُو ایمانوں دیاں دھروئی ہُو

علامہ ہوراں ایہدی پُن چھان کیتی تے ایہہ سِٹّا کڈھیا:

اگر ہے عشق تو ہے کفر بھی مسلمانی
نہ ہو تو مردِ مسلماں بھی کافر و زندیق

ایسے توں وکھ فارسی وچ آکھدے نیں:

من بندۂ آزادم عشق است امام من
عشق است امام من عقل است غلامِ من

سچی پُچھو تاں اقبال نوں عشق دے فلسفے وچ بہت ای ڈوہنگا اُتر ناپیا تے ایہو گل سی جیہڑی اقبالؒ نوں اقبالؒ بنا گئی:

بے خطر کود پڑا آتشِ نمرود میں عشق
عقل ہے محوِ تماشائے لبِ بام ابھی

عقل تے عشق دا مقابلہ اِنج کردے نیں:

عقل و دل و نگاہ کا مرشدِ اوّلیں ہے عشق
عشق نہ ہو تو شرع و دیں بتکدہ تصورات

باہُو فرماندے نیں:

ع: عشق چلایا طرف اسماناں فرشتوں عرش دکھایا ہُو
اوہ نی دنیا ٹھگ نہ سانوں مساڈا اگے جی گھبرایا ہُو

اسیں پردیسی ساڈا وطن دوراڈا اینویں گوڑا لالچ لایا ہُو
مرن تھیں پہلاں جو مر گئے باہُو رب تنہاں ایں پایا ہُو

باہُو دا دی ایہو خیال اے پئی عشق دے باہجھوں شرع نہیں تے شرع دے باہجھوں عشق نہیں۔ آہندے نیں:

ع: عشق جنہاں دے ہڈیں رچیا اوہ پھردے چپ چپاتے ہُو
لوں لوں دے وچ سو زباناں اوہ کردے گنگی باتے ہُو
اوہ کردے وضو اسم اعظم دا جیہڑے دریا وحدت وچ نہاتے ہُو
تد تھیں قبول نمازاں باہُو جد یاراں یار پچھاتے ہُو

یار نوں یار کدوں پچھان دا اے؟ اوہ ویلا اودوں ایں آوندا اے جدوں عشق اپنی معراج تے اپڑ جاندا اے، یعنی روزے نمازاں تے شریعت دے سارے حکم منناں وی عشق توں بناں فضول تے بے فائدہ نیں۔ گل اوتھے ای آ ڈھکی پئی:

عشق نہ ہو تو شرع ودیں بتکدۂ تصورات

ایہہ کوئی گجھی گل نہیں جو ہر عاشق نوں اپنے محبوب دے ملن دی تے اوہنوں رج کے ویکھن دی ڈاہڈی سِک ہُندی اے۔ اوہ دیدار نال اپنیاں اکھیاں دی تریہہ بجھاؤن لئی چاؤ ہندا اے۔ علامہ مرحوم اپنے محبوب نوں ایس طرح ویکھنا چاہندے نیں:

نظارے کو یہ جنبشِ مژگاں بھی بار ہے
نرگس کی آنکھ سے تجھے دیکھا کرے کوئی

پر باہُو نرگس دی اکھ نال دیکھ کے وی نہیں رجدے۔ اوہ کوئی ہور ڈھنگ کڈھدے نیں۔ کیویں ایہہ تریہہ بجھ جاوے[1] اکھیاں ٹھر جاون تے دل نوں قرار بجھے۔ اوہ کیہڑا طریقہ اے جیہدے نال ویکھیاں عاشق دی تاہنگ پوری ہُندی اے۔ باہُو اوہ فرماندے نیں:

ایہہ تن سارا چشماں ہووے میں مرشد ویکھ نہ رجاں ہُو
لوں لوں دے مڈھ لکھ لکھ اکھیاں اِک کھولاں اِک کجاں ہُو

۱- علامہ اقبال ہوراں دے اُپرلے شعر وچ دی ایہو بکھ ای بھری ہوئی اے۔ ایسے کرکے تے اوہناں نوں اکھاں دا جھپکنا دی وارا نہیں کھاندا کیوں جے ایہدے وچ دی وقت ضائع ہو جاندا اے تے نرگس دی اکھ نال نظارے دا بھید دی ایہو اکا اے جیہڑی "جنبشِ مژگاں" دا احسان دی پسند نہیں کردی تے ہر ویلے بٹ بٹ نظارے وچ مشغول رہندی اے۔ (مرتب)

اپنا ڈھیاں دی صبر نہ آوے فیر ہور کتے دل بھجاں ہو
مرشد دا دیدار اے باہوؒ مینوں لکھ کروڑاں حجاں ہو

دوہناں بزرگاں دی تاہنگ اکو ای اے۔ اکو سک اے۔ ویکھوں نہ یار دے نظارے لئی کھتوں اپڑے نیں۔ میرا ایہہ مطلب نہیں پئی ایہناں بزرگاں دے کلام دا مقابلہ کراں۔ میں صرف ایہہ دسناں چاہناں پئی دوہناں دے دُکھ سانجھے سن۔ دوہناں دی سوچ اکے پاسے ٹری۔ دونویں اکو پورنے تے مڑے۔

باہوؒ اپنے کلام وچ کئی تھاوئیں اپنے آپ نوں پردیسی دسدے نیں۔ اسیں تاں ہر اوس ملک نوں جتھے کوئی جمے پلے اپنا دیس جاندے آں۔ باہو بارے ایہہ پکی گل اے۔ پئی اوہ جھنگ دے ضلعے وچ جمے، گبھرو ہوئے، وحدت تے عرفان دیاں منزلاں پوریاں کیتیاں تے ایتھے ای اللہ نوں پیارے ہو گئے۔ ایسے طرح ایہہ گل دی گجھی نہیں جو علامہ اقبالؒ سیالکوٹ وچ جمے پلے۔ وڈے ہوئے تاں لاہور آ گئے، ولائیت گئے، مڑ کے لاہور آئے تے لاہور ای اخیر دم تائیں رہے۔ سیالکوٹ توں لاہور کوئی پردیس نہیں۔ فیر ایہناں دوہناں بزرگاں اپنے آپ نوں پردیسی جاتا تے کیوں؟ ایہدے وچ کوئی سانجھا نکتہ ضرور ہوسی۔ باہوؒ فرماؤندے نیں۔

الف: اسیں پردیسی ساڈا وطن دُوراڈا ایویں کوڑا لاپچ لایا ہو

اک ہور تھاوئیں بڑے دریغ نال آکھیا اے:

شالا پردیسی کوئی نہ تھیوے گکھ جنہاں نے بھارے ہوؒ

فیر اوہ سانوں نہ تا چرہ بھیلکھے دے گھمن گھیر وچ نہیں رکھدے تے اپنے دیس بارے سبھ کجھ دس دیندے نیں۔ اپنے سفر دے بارے وی دسدے نیں پئی اوہ کیوں کیتا تے کیویں کیتا۔ عزت دا سفر کیتا کہ بے ماناں ہو کے۔ آہندے نیں:

ب: بنھ چلایا طرف زمین دے عرشوں فرش لگایا ہو
گھر تھیں ملیا دیس نکالا، اساں لکھیا جھولی پایا ہو
اوہ نی دنیا نہ کر جھیڑا، ساڈا اگے دل گھبرایا ہو
اسیں پردیسی ساڈا دیس دوراڈا باہوؒ دم دم غم سوایا ہو

اقبالؒ نے وی لاہور وچ رہندیاں ہویاں اپنا پردیس دا رونا رویا۔ آکھدے نیں:

درویش خدا مست نہ شرقی ہے نہ غربی

گھر اس کا نہ دِلّی نہ صفاہاں نہ سمرقند(۱)

اپنے فارسی کلام وچ فرماندے نیں:

بہوای خانہ و منزل ندارم

سر راہم غریب ہر دیارم

حضرت باہوؒ نے تاں کھوہل کے اپنا اصلی اتا پتا تے سرنانواں دس دِتا اے تے ایہدے وچ کوئی شک نہیں پئی علامہ اقبالؒ وی ایسے خیال نال اپنے آپ نوں پردیسی سمجھدے نیں۔ نہیں تاں "غریب ہر دیارم" دا ہور کیہ مطلب ہو سکدا اے۔ اوہ اصلی دیس اوہناں دی اکھوں اوہلے نہیں ہُندا۔ کہندے نیں:

کبھی چھوڑی ہوئی منزل بھی یاد آتی ہے راہی کو

کھٹک سی ہے جو سینے میں غم منزل نہ بن جائے

بڑے بڑے عالماں کولوں اپنی منزل بارے پُچھیا پر اوہ وچارے کیہہ دسّن۔ اوہناں نوں کیہہ پتا کیوں جو اوہ تاں علم نال لدّے ہوئے سن تے باوجود عشق دی نعمت توں وِہلے سن۔ آخر اقبالؒ اوہناں وَتوں نراس ہو کے آکھدے نیں:

نہ دیا نشانِ منزل مجھے، اے حکیم تُو نے

مجھے کیا گلا ہو تجھ سے تو نہ رہ نشیں، نہ راہی

باہوؒ وی اللہ ہون دے باوجود تارکِ دنیا نہیں سن۔ اوہناں گھر گھرستی زندگی گزاری۔ ایہہ اک مثال اے جو اوہناں دین تے دنیا دوہاں نوں اپنا اپنا مقام دِتا۔ اوہناں نوں وکھرے وکھرے نہیں کیتا۔ ایسے لئی اوہناں نوں معاشرے نال واہ پیا۔ دوجے پاسے اقبالؒ وی قلندری دے درجے تے اپڑ کے معاشرے توں وکھرے نہیں ہوئے۔ دوہاں بزرگاں نوں اپنے اپنے ویلے دے لوکاں نال واہ پیا۔ پر میں تاں ایہہ ویکھیا اے پئی دوویں ای رووندے کرلاندے ٹُر گئے۔ باہوؒ آکھدے نیں:

دل دا محرم کوئی نہ ملیا جو ملیا سو غرضی ہو

(۱) پردیسی ہون دا جیہڑا مفہوم اسیں حضرت باہوؒ ہوراں دے کول ویکھ آئے، علامہ اقبالؒ دا ایہہ شعر اوس توں اڈ مضمون رکھدا۔ (مرتب)

ایتھے ای اوس ویلے دا اندازہ کرو جدوں اقبالؒ ہوراں ایہہ آکھیا ہوسی :

مرا یاراں غزل خوانے شمردند

اوس ویلے رب جانے ڈانگ جیہڑا ہو کا بھریا ہوسی۔ ایس دُکھ نے اوہناں دی اکھیاں دی نیندر کھو لئی ہوئی اہے۔ کیہڑا دریغ آؤندا اے۔ پئی کوئی وی دل دا محرم نہ ہووے۔ ذرا اپنے تے گریڑ کرو پئی جے اجیہے دیس وچ قدرت کرے لے جاوے، جتھے کوئی تہاڈی بولی تہاڈی گل بات نہ سمجھ سکے، تاں اوس تھاں "آب آب" کر کے پانی بابجھوں تر ہایا مرن توں ہناں ہور کیہ ہو سکدا۔ پر اقبالؒ یا باہوؒ دا ایہہ مطلب نہیں پئی اوہ کوئی اجیہی بولی نہیں بولدے سن جیہڑی کسے نوں سمجھ نہیں آؤندی سی۔ اوہناں دا مطلب ایہہ وے پئی لوک ساڈی گل دی روح نوں نہیں سمجھدے۔ اقبالؒ نوں تاں ایہہ گلا اے پئی لوکاں اوہناں نوں شاعر جاتا۔ اصل گل ایہہ سی پئی اوہ اپنے شعراں راہیں دین، شرع، معرفت، تصوف، آزادی دیس پیار تے مسلمان دی شان بارے دسدے رہے، لوکاں صرف شعر ای سمجھے۔ اوہناں دے آکھن تے پورا عمل نہ کیتا۔ ایسے طرح حضرت باہوؒ معرفت، تصوف، شریعت تے حال دیاں گنجھلاں رہے تے لوکاں اوہناں دیاں گلاں نوں نہ پایا۔ ایسے لئی اقبال اپنی حالت دا نقشا اِنج کھچدے نیں۔ آکھیا اے :

تابِ گفتار اگر ہست شناسائے نیست

وای آن بندہ کہ در سینۂ او رازے ہست

کلمۂ طیبہ دیاں وڈیائیاں بارے دوہناں دا خیال انج اے۔ باہوؒ کہندے نیں :

ک : کلمے لکھ کروڑاں تارے، ولی کیتے سے راہیں ہُو

کلمے نال بجھائے دوزخ جتھے اگ بلے از گاہیں ہُو

کلمے نال بہشتیں جانا جتھے نعمت سنج صباحیں ہُو

کلمے جیہی نہ نعمت کوئی باہوؒ اندر دوہیں سرائیں ہُو

تے اقبالؒ فرماندے نیں :

گر بگیرد سوز و تب از لا اِلٰہ

جز بکامِ او نگردد مہر و مہ

عشق دیاں اوکڑاں بارے وی دوہناں بزرگاں دے تجربے دا نچوڑ اِنج اے۔ باہو

تے آکھدے نیں :

رات اندھیری کالی دے وچ عشق چراغ جگاندا ہُو
جیہندی بسک کنوں دل نیویں توڑے نہیں آواز سناندا ہُو
اوجھڑ جھل تے مارو بیلے اوتھے دم دم خوف شیہاندا ہُو
جل تھل جنگل گئے جھگیندے باہو کامل نیونہہ جنہاندا ہُو

اقبالؒ ہور کالی گل نہیں کردے۔ اوہ مکھری انج مکاؤندے نیں :

ابتدائے عشق و مستی قاہری است
انتہائے عشق و مستی دلبری است

اللہ دی ذات نال دونہاں بزرگاں دا پیار تاں اِک منی منائی گل اے۔ فنافی اللہ دے مقام بارے دونہاں نے اپنے اپنے تجربے دسے نیں :

باہوؒ تاں آکھدے نیں :

اندر ہُو تے باہر ہُو، وت باہو کتھ لبھیندا ہُو
ہُو دا داغ محبت والا دم دم نال سڑیندا ہُو
جتھے ہُو کرے روشنائی، اوتھوں چھوڑ ہنیرا ولیندا ہُو
دونہیں جہان غلام اوس باہو جیہڑا ہُو نوں صحیح کریندا ہُو

اقبالؒ وی اپنے خیال ایس بارے اِنج ظاہر کردے نیں۔ اوہ کہندے نیں :

چون فنا اندر رضای حق شود — بندۂ مومن قضای حق شود
در رضای حق فنا شو چون سلف — گوہر خود را برون آر از صدف

صاحبزادہ یوسف طاھو ایم۔اے

دو صوفی شاعر

سُلطان باہوؒ تے علی حیدرؒ پنجابی دے مُنّے پرمنّے صوفی شاعر نیں، پر افسوس ایہناں دوہاں بزرگاں دے حالات تے ابیات چھاپن ویلے بے حد غفلت ورتی گئی اے۔ میرے خیال وچ ایہدے ترِن سبب ہو سکدے نیں:

۱۔ حالات دی چھان پرچول دا دائرہ محدود رکھیا گیا اے۔ بہت سارے لکھاری تاں صرف شاعر دے کلام وچوں ای سوانح حیات لبھدے رہ گئے۔ کِسے نوں توفیق نہ ہوئی کہ دو قدم اگانہہ ودھ کے اصل حقائق توں پردہ چُک دیوے۔

۲۔ پورا کلام مرتب صورت وچ کدرے موجود نہیں سی۔ ایس لئی جیہناں لوکاں ایڈے او کھے کم نوں ہتھ پایا۔ اوہناں نوں عقیدت منداں، قوالاں تے بھکاریاں کولوں ابیات کٹھے کرن دا چارہ کرنا پیا۔ نتیجہ ایہہ ہویا پئی وزن، قافیے تے املا دیاں غلطیاں توں وکھ بیتاں دیاں وگڑیاں ہوئیاں شکلاں ساڈے تائیں اپڑیاں۔

۳۔ کلام مرتب کرن والے حضرات پنجابی دے جھنگوی تے ملتانی انگ توں چنگی طرح واقف نہیں سَن۔ ایس لئی جیہڑے لفظ دا مفہوم واضح نہ ہویا، اوتھے اوہناں اپنے کولوں مناسب جیہا لفظ جوڑ دِتا۔

پچھلے دناں وچ مینوں سلطان باہوؒ تے علی حیدرؒ بارے وی معلومات حاصل ہویاں نیں۔ اوہناں وچوں کجھ تھلے پیش کر رہیا واں۔

حضرت سلطان باہوؒ

ذات تے حسب نسب: حضرت سلطان باہوؒ دی ذات تے حسب نسب بارے بہت ساریاں

روائتاں لکھیاں ہویاں ملدیاں نیں :

۱۔ اوہ حسب نسب ولوں پیر پیران سید عبدالقادر جیلانی دی لڑی وچوں سن ۔

(پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۸۰)

۲۔ اوہ پنڈ اعوان وچ پیدا ہون کارن اعوان ای مشہور نیں ۔

(پنجابی دے صوفی شاعر، ص ۸۰)

۳۔ قوم دے اعوان زمیندار سن، پر "مناقب سلطانی" دا مصنف اوہناں دے حسب نسب دا سلسلہ حضرت علیؓ نال جا ملاندا اے ۔ (مہکدے پھُل، ص ۴۰)

ویکھو نکی جیہی گل توں کتاں اُلجھا دِتا گیا اے، حالانکہ اصل حقیقت صرف اینی اے کہ برصغیر وچ وسن والی ساری اعوان قوم علوی ہون دی مدعی اے ۔ "تیسیس، تاریخ الاعوان" مؤلفہ شیر محمد، "تاریخ حیدری" مؤلفہ مولوی حیدر علی، "پنجاب کاسٹس" مؤلفہ ڈنزل ایبٹسن تے "جالندھر ڈسٹرکٹ گزیٹر" پڑھ کے ویکھ لو۔ سارے لکھاری اعواناں نوں حضرت علیؓ دی غیر فاطمیؓ اولاد قرار دیندے نیں۔ حضرت سلطان باہوؒ دے بارے ایہہ سمجھ لینا کافی اے کہ اوہ پنڈ اعوان وچ پیدا ہون کارن اعوان مشہور نہیں ہوئے بلکہ قوم دے اعوان سن تے دوجے اعواناں دی طرح "مناقب سلطانی" دا مصنف وی اوہناں دے علوی ہون دا دعوی کر دا اے، پر ایہہ کہنا درست نہیں کہ اوہ پیر پیران حضرت عبدالقادر جیلانیؒ دی اولاد سن کیوں جے حضرت عبدالقادر جیلانیؒ فاطمیؓ سید سن تے سلطان باہوؒ غیر فاطمیؓ علوی۔

حضرت شاہ حبیب قادری

ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن دا بیان اے :

"سلطان باہوؒ اپنی والدہ نوں مرشد بنن لئی آکھیا، پر اوہناں ایہہ کہہ کے انکار کر دتا ہئی اسلام وچ عورتاں نوں پیر یا مُرشد بنن دی اجازت نہیں۔ ایس لئی اوہ کسے مرشد نوں لبھن۔ ایس توں سلطان باہوؒ اپنے خاندان نوں چھڈ راوی دے کنڈھے اِک پنڈ بغداد وچ حضرت حبیب اللہ قادری کول آ گئے ۔"

فیر حاشیے تے لکھدی اے :

اسیں ایس حبیب اللہ قادری دے بارے کجھ نہیں جاندے۔ اوس ویلے ایس ناں دے کئی بندے سن۔ بیل نے اپنی اورینٹل بایوگرافیکل ڈکشنری اندر دوہاں دا ذکر کیتا اے۔ اِک حبیب اللہ

«بھیڑے» آکھیا اے۔ فیر دل دے پیچیدہ جذبات دی مناسبت نال وی ایہہ لفظ بہت موزوں سی، پر پتا نہیں چوہدری صاحب «بھیڑے» دی تھاں «کھوٹے» لکھن تے کیوں مجبور ہوئے نیں:

وحدت دے دریا اُچھلے جل تھل جنگل رینے ہُو
عشق دی ذات «نیندی ناہیں» بھانگاں اجل تل پینے ہُو
انگ بھبھوت ملیندے ڈِٹھے «سے» جوان لکھینے ہُو
میں قربان تنہاں توں باہو جھڑے «ہندے ہمت سینے» ہُو

جناب عبدالمجید بھٹی صاحب ہوراں ایہہ ترجمہ کیتا اے:

وحدت دا دریا اُچھلے بن جل جوش میں آئیں ہُو
عشق کو ہلا نہ مانے کبھی گو سانگ اجل کی کھائیں ہُو
سینکڑوں رانجھے سے دیکھے جو انگ بھبھوت رمائیں ہُو
باہو میں قربان اُن پہ جو عشق میں جرأت سے کترائیں ہُو

میں اپنے اِک بزرگ حضرت صالح محمد دی «سسّی پُنوں» دا قلمی نسخہ دیکھ رہیا ساں، اوہناں حضرت سلطان باہوؒ دا ایہہ بند تبرک دے طور تے کتاب دے مڈھ وچ ایس طرح دتا اے:

وحدت دے دریا اُچھلے جل تھل جنگل رینے ہُو
عشق دی ذات «نیندے ناہسے» سانگاں جھلّ تپینے ہُو
انگ بھبھوت ملیندے ڈِٹھے «چھیل» جوان لکھینے ہُو
میں قربان انہاں توں باہو جھڑے ہلاندی ہمت ہینے ہُو

مطلب ایہہ وے پئی وحدت دا دریا اپنے جوش نال اُچھل رہیا اے کہ جنگل تے صحرا سبھے جل تھل نظر آ رہے نیں۔ اسیں عشق دی ذات دے پہلاں قائل نہیں ساں، پر ایہدی نوک دار برچھی دل تے کھا کے تسلیم کرن تے مجبور ہو گئے آں۔ فیر کلا ایہو ای نہیں۔ اساں ہور وی لکھاں چھیل جوان بدن تے بھبھوت ملدے ویکھے نیں۔ باہوؒ میں اوہناں توں صدقے جاواں، جیہڑے طاقت رکھن دے باوجود عاجزی اختیار کر لیندے نیں۔

حضرت صالح محمد ۱۲۷۴ھ وچ فوت ہوئے سن۔ ایس لئی اوہناں دا متن زیادہ قدیم تے قابلِ اعتبار اے

قاضی علی حیدر

آگرہ دے مشہور شاعر سن تے دوجے عربی دی کتاب بحر المنطق دے مصنف سن"۔

(پنجابی دے صوفی شاعر، ص ۶۷)

مولانا مولا بخش کشتہ دا خیال اے پئی سلطان باہوؒ دے مرشد شاہ حبیبؒ شائد اس ضلع امرتسر والے ہون گے"

(پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۸۰)

حالانکہ شاہ حبیبؒ دا مزار راوی دریا دے کنڈھے تے آباد پنڈ بغداد وچ موجود اے تے ہیڈ بسدھنئی توں ایہہ فاصلہ میل توں گھٹ بندا اے۔ سید اولاد علی گیلانی لکھدے نیں:

"حضرت شاہ حبیب گیلانی سید ہیں اور حضرت عبدالرزاق خلف الصدق حضرت غوث الاعظمؒ محبوب سبحانی شیخ عبدالقادر جیلانیؒ قدس سرہ کی اولاد سے ہیں۔ آپ کے والد ماجد سید فتح اللہ بغداد شریف میں بڑے پائے کے بزرگ تھے۔ آپ کی ولادت بھی بغداد شریف میں ہوئی۔ بارہ برس کی عمر میں علوم متداولہ سے فارغ ہو کر چلہ کشی میں مشغول ہوئے۔ اس کے بعد حضرت غوث الاعظمؒ کی جانب سے ارشاد ہوا کہ تم ملک پنجاب میں "سدھنے" کے قریب جا کر سکونت اختیار کرو۔ اور وہاں موضع بغداد آباد کرو۔ آپ نے یہاں پہنچ کر پھر بارہ برس تک عبادت اور چلہ کشی میں گزارے۔ موضع بغداد دربار مغلیہ سے بطور جاگیر عطا ہوا۔ یہیں آپ کا مزار مبارک ہے"۔

(اولیائے ملتان، ص ۲۴۹)

کلام: سلطان باہوؒ دے جنے مجموعے ہن تائیں چھپ چکے نیں۔ غلطیاں نال بھرپور نیں۔ اسیں دو مثالاں پیش کرنے آں:

۱۔ سلطان باہوؒ دا مشہور بیت اے:

دل دریا سمندروں ڈونگھے، کون دلاں دیاں جانے ہُو
وچے بیڑے، وچے جھیڑے، وچے ونجھ موہانے ہُو

"پنج دریا" دے ایڈیٹر چوہدری محمد افضل خاں نوں ایہہ کجھ ٹھیک نہیں لگا۔ اوہناں اصلاح فرمائی اے:

وچے بیڑے، وچے کھویئے، وچے ونجھ موہانے ہُو

(ابیات حضرت سلطان باہوؒ، ص ۴۵)

دریا دے سینے تے ڈول دے ہوئے بیڑے نوں طوفان خیز ٹھاٹھاں سر گراں گھمن گھیراں تے پیچدار موجاں دے تھپیڑے سہنے پیندے نیں۔ سلطان باہوؒ نے کش مکش دی ایس کیفیت نوں

ذات : پہلاں علی حیدرؒ دی ذات بارے مختلف لکھاریاں دی رائے سُن لوو :

"علی حیدرؒ گیلانی سید نیں"۔ (پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۹۱)

پر ڈاکٹر لاجونتی نوں علی حیدرؒ دے سید ہون تے شک اسے۔ کہندے اے :

"علی حیدرؒ لکھدا اے :

م میں کُتا بن آل نجیب دا پاہرو ہاں گھر بار اُتے

پر اہل علوم دی عزت رکھن واجب اے سنسار اُتے

جے کر علی حیدرؒ سید ہُندا تے اوہ اپنے آپ نوں سیداں دے دروازے دا کُتا نہ کہندا۔ اوہناں دے برابر دے درجے دی منگ منگدا۔ حیدر ہندی نسل دا ای بندہ سی۔ باہر دا سید نہیں سی"۔

(پنجابی دے صوفی شاعر، ص ۱۲۰)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (مہکدے پھُل۔ کلیات علی حیدر) ملک فضل الدین (مکمل مجموعہ ابیات علی حیدرؒ) عبدالمجید بھٹی (پنجدریا، سالنامہ ۱۹۶۵ء) دی ایس بارے چُپ ظاہر کردی اے کہ اوہناں نوں علی حیدرؒ دے سید ہون دا یقین نہیں۔

دراصل حقیقت ایہہ دے پئی علی حیدرؒ ذات دے سدّھل جٹ سن تے عالم فاضل ہون پاروں قاضی مشہور سن۔ جے علی حیدرؒ سید ہوندے یا اوہناں دی اولاد ایہو جیہا دعویٰ کردی تاں ملک فضل الدین کلام مرتب کردیاں ہویاں ضرور لکھ دیندے، کیوں اوہ علی حیدرؒ دے وطن خود گئے سن تے اوہناں دی اولاد کولوں اصل نسخے دی نقل کرواکے نال لے آئے سن :

ج جے دل تیڈا چاول منگے تاں سور مٹھے پیر" چاولی" نوں

جو تک آوے اوہ پھل کھاوے اوہ گھتے خیر اتاولی نوں

"جے اوہ چاہے تاں چاوازے سدّھل موچی، پاولی نوں

شاعر قاری نوں مشورہ دے رہیا اے پئی جے تیرا دل چاول کھاون دی آرزو کرے تاں حضرت چاولی مشائخ نوں یاد کر۔ اوہ سخی ہر بے قرار دی جھولی خیر نال بھر دیندا اے تے جے اوہ موج وچ آ جاوے تاں سدّھل، موچی، پاولی (جلاہے) دا بیڑہ دی پار کر دیندا اے۔ تسیں اگانہہ ودھن توں پہلاں حضرت چاولی مشائخ دا روحانی مقام ملاحظہ کردے جاؤ :

"روضہ مبارک موضع چاولی مشائخ (تحصیل میلسی، ضلع ملتان) میں محمود غزنوی نے تعمیر کرایا، اور چند گاؤں جاگیر میں دیئے۔ جہانگیر بادشاہ نے اپنے عہد میں روضہ کی مرمت کرائی۔ آپ کے مزار

پُر انوار پر بڑے بڑے صاحب کمال بزرگ یعنی حضرت بابا فرید گنج شکرؒ، حضرت شیر شاہ، سید جلال بخاری، حضرت بہاؤ الحق زکریا ملتانیؒ حضرت لال شہباز قلندرؒ حاضر ہو کر کسبِ فیض کرتے رہے"۔ (اولیائے ملتان، اولاد علی گیلانی، ص ۲۲۳)

ہُن جناب، علی حیدر دے مصرعیاں دی وِگڑی ہوئی شکل مطبوعہ نسخیاں وِچ ویکھو:

جے دل تینڈا چاول منگے سور مٹھے بیر،"چا دے" نُوں
جو تک آدے اوہ پھل پاوے اوہ گھتے نیر اوتادلے نُوں
"جے توں چاہیں تا چا نوازیں صندل موچی با ولے نُوں
(مکمل مجموعہ ابیات علی حیدر، ص ۵۱، کلیات علی حیدر، ص ۴۹)

میرا خیال اے تیجے مصرعے وچ "اوہ" دی تھاں "توں" لکھیا ویکھ کے شاعر دی روح ضرور تڑف گئی ہوئی اے۔ فیر صندل موچی تے باولے دا ملاپ ۔ سبحان اللہ۔

بہر حال علی حیدرؒ ہک معمولی جٹ خاندان نال تعلق رکھدے سن۔ اوہ ہِک ہور مصرعے وِچ وی ایہدا اعتراف کردے نیں:

ایہناں صاحباں دی ہردم بندیاں ہیں توڑے ذات کمینڑی جٹیاں ہیں
(کلیات علی حیدر، ص ۱۱۲، مکمل مجموعہ ابیات علی حیدر، ص ۲۸)

"سی حرفی علی حیدرؒ" مطبوعہ شیخ غلام علی اینڈ سنز وچ ایہہ مصرعہ ایس طرح ملدا اے:

ایہناں صاحباں دی ہردم بندی آں ہیں توڑے ذات کمین دی جٹیاں ہیں

وطن: علی حیدر دے وطن بارے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے "مہکدے پھُل" وِچ بڑی لمّی چوڑی بحث چھیڑی اے، تے اوہناں لئی ایہہ فیصلہ کرنا مشکل ہو گیا اے کہ علی حیدرؒ اپنے بقول "چونترا" دے رہن والے سن۔ یا میاں ہدایت اُللہ دے بیان مطابق موضع قاضیاں دے وسنیک سن۔
(مہکدے پھُل، ص ۱۳۰)

شفیع عقیل صاحب فرماندے نیں:

"پنجابی کے مشہور شاعر میاں ہدایت اُللہ نے اپنے ایک شعر میں انہیں گاؤں قاضیاں ضلع ملتان کا باسی بتایا ہے۔ جو تذکروں اور تاریخوں سے غلط ٹھہرتا ہے۔ علی حیدرؒ کے اپنے کلام سے یہ بات واضح ہوتی ہے کہ وہ چونترہ کے رہنے والے تھے"۔

(پنجاب رنگ، ص ۳۸)

ایہہ ساری اُلجھن ایس لئی پیدا ہوئی اے کہ ڈاکٹر صاحب، شفیع عقیل تے تذکرہ نویس گھر بہہ کے تحقیق دے موتی رول دے رہے نیں۔ ورنہ سِدھی پدھری گل سی کہ علی حیدر موضع چونترہ دے وسنیک سن۔ جدوں وفات پا گئے تاں اوہناں دا مقبرہ پنڈوں باہر بنایا گیا۔ مزار دے نال دی زمین اوہناں دے پُتراں نے حاصل کر لئی تے اوتھے منتقل ہو گئے۔ ایہہ چھوٹی جیہی آبادی قاضی علی حیدرؒ دے ناں تے موضع قاضیاں مشہور ہوئی۔ موضع چونترہ تے موضع قاضیاں وچکار اِک میل توں دی گھٹ فاصلہ اے۔

ایتھے دُوجی وضاحت ایہہ ضروری اے کہ موضع چونترہ تے موضع قاضیاں پہلاں واقعی ضلع ملتان دا حصہ سن، پر ۱۹۳۰ء دے نیڑے ایہہ علاقہ ضلع لائل پور وچ شامل کر دتا گیا۔ ایس لئی ہُن علی حیدر دا مزار (موضع قاضیاں) ضلع لائل پور وچ واقع اے۔

مائی صفورہؒ تے علی حیدرؒ

علی حیدرؒ دے مزار توں تِن میل دے پندھ تے رابعۂ زماں حضرت مائی صفورہؒ دا روضہ مبارک موجود اے۔ مائی صاحبہؒ بارے منشی حکم چند لکھدا اے:

"یہ ولی ۱۱۵۵ھ میں تولد ہوئے۔ اصل نام اُن کا مسماۃ سفوراں (صفورہ) تھا جب عبادت کر کے صاحب ولایت مشہور ہوئی۔ آسپوراں نام مشہور ہوا۔ آس بہ معنی مراد اور پوراں بہ معنی پورا کنندہ یعنی مراد پوری کرنے والی۔ رفتہ رفتہ سپوراں مشہور ہو گیا۔ بہ عمر بارہ سال بہ مقام چاولی مشائخ چالیس چلہ عبادت کے کھینچے ——— ۱۲۰۹ھ میں وفات پائی۔"

کرامات حسب ذیل ہیں:

قاضی حیدر صاحب (علی حیدرؒ) شہرہ کمالات سن کر واسطے امتحان کے آئے۔ مائی صاحبہؒ اُن کو ہمراہ اپنے کنارہ دریائے راوی پر لے گئے اور آپ دریا میں چادر بچھا کر قاضی صاحب کو واسطے پڑھنے نماز کے بلایا۔

قاضی صاحب نے کہا۔ "مجھ کو ایسی طاقت نہیں ہے" مائی صاحبہ نے اسی چادر پر نماز پڑھی اور پھر چادر جھاڑی تو گرد نکلی اور قاضی صاحب نے ان کے کمالات کا اقرار کیا اور کہا۔

مائی سپوراں پورن بھانڈا حیدر ڈنگراں ڈھوراں جیہا۔

(تواریخ ضلع ملتان، ص ۱۲۵)

جی ہاں۔ علی حیدرؒ نے مائی صاحبہؒ دی روحانی عظمت دا اعتراف کر دیاں بہت سارے بیت آکھے سن، جیہڑے اَج دی علاقے دے بچے بچے دی زبان تے چڑھے ہوئے نیں، پر افسوس ایس گل دا اے۔ پچھّی بعد وِچ قاضی صاحب دی اولاد نے بیت نقل کران ویلے ایہو جیہے بیت خارج کر دتے۔ (ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، کلمات علی حیدر، ص ۱۱)

ملک فضل الدین (مجموعہ ابیات علی حیدرؒ) جناب عبدالمجید بھٹی (پنج دریا۔ سالنامہ ۱۹۶۵ء) دی مطبوعہ کلام دے سالم ہون دا یقین نہیں کردے۔ اسیں علی حیدر دا اَن چھپیا کلام کٹھا کر کے کِسے ہور اشاعت وِچ پیش کراں گے۔

بُلّھے شاہؒ تے علی حیدرؒ

میاں مولا بخش کُشتہ فرماندے نیں:

"علی حیدر دا رنگ بُلّھے شاہؒ نال مِلدا اے تے انج جاپدا اے جیویں بُلّھے شاہؒ تے ایہہ دونویں اک سکول دے پاٹھک ہن تے ہانی سنگ وی"۔

(پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص: ۹۱)

اُتلے اقتباس تے تبصرہ ساڈے موضوع توں خارج اے۔ اسیں صرف ہِک روایت نقل کرن دی اجازت چاہنے آں۔ ممکن اے ایہدے وچوں علی حیدرؒ تے بُلّھے شاہؒ دے تعلق دی کوئی کڑی مل جاوے۔

حضرت عبدالحکیم رنگریز تحصیل کبیر والا ضلع ملتان دے بڑے باکمال ولی ہو گزرے نیں (تفصیل لئی اولیائے ملتان ویکھو) حضرت مائی صفورہؒ دے فرزند حضرت صالح محمد صالح نے ثقہ بزرگاں کولوں اوہناں دے چشم دید واقعات سُن کے ہِک کتاب "ملفوظات عبدالحکیم" فارسی شعراں وِچ لکھی سی۔ اوہدے وچوں پتا چلدا اے کہ علی حیدر، حضرت عبدالحکیم دی ملاقات لئی جایا کردے سن۔ ہِک واری بُلّھے شاہؒ دی اوہناں دی خدمت وِچ حاضر ہوئے حضرت صالح لکھدے نیں:

حریفانِ سرمست جامِ الست ۔۔۔ زمستی بادہ برافشاندہ دست

زافشاندنِ دست مستِ جنون ۔۔۔ بگویند ہیچ است دنیایِ دون

شنیدم ز دل زندۂ راست گو ۔۔۔ کہ بودہ یکی روز فرخ نکو

چو سلطان عبدالحکیم از نماز — شدہ فارغ وگشت شکرانہ ساز
در آں روز در مجلسِ آنجناب — در آمد یکی سوختہ دل کباب
عجب ہوشیاری بہ مستی مدام — بہ والا نسب بود شاہ بُلھا نام

چو دیدند سیمای آن پاک زاد — کشیدند در بر چون جان در نہاد
بہ وقتِ فراغ آن مہ رہ نورد — ارادت بہ آن خضرِ راہ خواست کرد
بفرمود ای بے خودی یکسری — زخویش وزخویشانِ خود دل بری
بد انسان کہ فرمان شود از خدائی — چو تو پاک رُو را شوم رہنمائی[1]

چون[2] رخصت شد آن مست ذوقِ شہود — بہ شاہ عنایت ارادت نمود
چنان مستی از وی نمودہ ظہور — کہ گشتہ کلامش دمِ نفخِ صور
کلامش ز مستی چنان کرد جوش — کہ از عرش تا فرش شد در خروش
کلامِ مبارک ز توحیدِ ذات — دلِ مُردہ را بخشد آب حیات

ایہناں شعراں وچوں دو نتیجے اخذ کیتے جا سکدے نیں:

۱- صالح دے زمانے (۱۱۷۲ھ — ۱۲۴۷ھ) بُلھے شاہؒ نوں ہر پاسے لازوال عروج حاصل ہو چکیا سی۔

۲- علی حیدرؒ دا گھر حضرت عبدالحکیمؒ دے گھر توں اُٹھ میل اُتر وَل سی۔ ہو سکدا اے بُلھے شاہؒ اوندیاں جاندیاں علی حیدرؒ نوں وی ملے ہوون تے اوہناں کول کجھ عرصہ قیام کیتا ہووے۔

۱- ایس شعر وچ "خدائی" تے "رہنمائی" دی جگہ "خدای" تے "رہنمای" صحیح اے۔ ایہہ سہو کتابت معلوم ہوندی اے۔ (مرتب)

۲- ایتھے دی "چون" دی تھاں "چو" ہونا چاہی دا اے۔ (مرتب)

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی
ایم اے

حضرت علی حیدرؒ دے فن تے اک جھات

حضرت علی حیدرؒ ہوری پہلے پنجابی شاعر صوفی میں جنہاں نے عشق حقیقی تک اپڑن والے مجازنوں اپنی شاعری وچ ظاہر کیتا اے۔ کھول کھول کے سگوں بیان کیتا اے۔ اُنج تے سارے ای صوفی مجازوں حقیقت نوں اپڑدے نیں، پر اظہار کرن لئی بہت گھٹ اگے آوندے نیں۔ بابا فریدؒ ہوراں ناں ای مہیں لیا، تے شاہ حسین ہوراں پنجاب دے خالص معاشرتی لفظاں نوں ورتیا اے تے لوک کہانیاں دے کرداراں نوں مجازی رنگ دے دتا اے۔ علی حیدرؒ ہوراں محبوب دے سراپے نوں اہمیت دتی اے۔

علی حیدرؒ ہوراں دا تصوف دا سلسلہ قادری سی۔ علی حیدرؒ ہوراں دا ہندوستان روحانیت دی تلاش تے سک وچ پرشیان پھردا پیا سی۔ دکھ تے غم اِکو سی پر اوسدا احساس وکھرے وکھرے طریقے نال لوکاں وچ پیا جم داسی۔ ایسے ای دور دے دو شاعر حضرت بلھے شاہؒ تے حضرت وارث شاہؒ ہوراں ساڈے سامنے آوندے نیں۔ وارث دے افکار تمثیل وچ آگئے تے اوہناں روح تے قلبوت دا قصہ ساہنوں دتا۔ تے ایسے انداز وچ ساہنوں دتا کہ اوس زبان دا مزاج وی گلیوں تھلے نہیں اتردا۔ بابا بلھے شاہؒ ہوراں تصوف دے مسئلیاں نوں سدھیاں رنگاں وچ ساہنوں دتا اے۔ اوہناں نے صوفیانہ اصطلاحواں دا بے دریغ ورتاوا کیتا اے۔ ایسے طرح دیاں حالاتاں وچ حضرت علی حیدرؒ ہوری سامنے آوندے ہیں۔ ملتان دا علاقہ بڑا ای زرخیز علاقہ اے، اولیا کرام دی سرزمین اے ایس لئی ایتھے جمن والا صوفی شاعر اک عظیم روایت لے کے اٹھیا تے اوہ روایت سی مجاز دی۔

روحانی تے تصوف دیاں مسئلیاں نوں دکھ پیراں فقیراں دے دو اسکول رہے نیں۔ اک نوں جلالی داناں دتا جاندا اے تے دوجا سلسلہ جمالی اکھواندا اے۔ عام لحاظ نال صوفی جمالی ای ہندے نیں۔ اوہناں دی طبیعت حسن پسند، حسن پرست تے حسن دی پھٹڑ ہندی اے۔ اُنج تے ہر

صوفی ای "حسن پرست" ہندا اے ۔ پر علی حیدرؒ نے ایس حسن پرستی دا اظہار وی کھلم کھلا کیتا اے ۔ تے ایس بیان لئی ظاہری علامتاں نوں ای ورتیا اے ۔ ظاہر اے اللہ پاک دی تصویر صوفی یاں سالک خیالاں وچ تے بنا سکدا اے پر اوس دا نگ نقشہ سدھا نہیں کر سکدا اوس لئی اوس نوں لفظاں دا سہارا لینا پیندا اے تے فیر تصویر یاں تصویراں جیہڑیاں اوہ بناندا اے اوہ دنیاوی لحاظ نال مکمل ہندیاں نہیں کیوں جے اوہدے سامنے دنیاوی حسن ای موجود ہندا اے نالے لفظاں وچ اللہ تعالےٰ محدود نہیں ہو سکدا ۔ حسن ای احساس جمال نوں جنم دیندا اے تے احساس جمال ای "وجدانیات"[1] دی روح تے بنیاد اے ۔ حضرت علی حیدرؒ ہوری ایس جمال پرستی نوں ظاہری رنگ وچ اپنی شاعری وچ پیش کرن توں نہ رہ سکے ۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں نے حیاتی دے حسن تے خوبصورتی تے ای نظر رکھی اے تے اوہنوں ای آپنے لئی تشبیہاں تے استعارے لے کے حقیقی شکل وچ رنگ بھرن دی کوشش کردے ہوئے دِسدے نیں ۔

ایس لئی حضرت علی حیدرؒ ہوراں کول سانہوں نہ تے صوفیانہ فلسفہ لبھدا اے تے نہ ای ظاہری انداز وچ صوفیانہ فکر دی تشریح دِسدی اے تے نہ ای اوہناں کول تبلیغی رنگ اختیار کیتا گیا لبھدا اے بلکہ اوہناں نے اوسے جمال دوستی دے ہتھوں مجبور ہو کے مجاز دے پردے وچ لکا چھپا کے گلاں کیتیاں نیں جے اسیں ایہہ آکھ لئیے کہ حضرت علی حیدرؒ "حسنِ مطلق" نوں لبھن لئی "انسانی حسن" دا سہارا لیندے نیں ، تے فیر ایس طرح اوہ مجازی رنگ غالب طور تے اختیار کر لیندے نیں تے غلط نہیں ہون لگا ۔ ایسے لئی اوہناں دے کلام وچ مجازی تے حقیقی رنگ بانہہ وچ بانہہ پا کے ٹُردے دِسدے نیں ۔ باہر لیاں اکھاں نال ویکھئے تے سانہوں ایہہ ای پتہ لگدا اے کہ اوہ اک مجازی شاعر نیں ۔ کیوں جے اوہناں دے انداز تے تشبیہاں سانہوں پہلے وچ پان لئی ڈھیر حسن ونگ لگدا اے جیویں اوہناں دا محبوب کوئی ایسے دنیا دا بندا ہووے ۔ اوہناں کول ایہو ظاہری مجازبت موجود اے ۔ پر جے ذرا غور کریئے تے عشق دیاں ساریاں مشکلاں ای مجازی ہندیاں نیں ۔ فرق صرف پردہ داری دا ہندا اے ۔ کِسے نے پیر نوں پھڑ لیا تے اوہدا ای ہو گیا تے کِسے نے آپنیاں خیالاں وچ اک "غیر محسوس" محبوب دی مورت گھڑ لئی تے اوس دی پوجا وچ مصروف ہو گیا ۔ پھر اوس نوں سنوارن تے بناؤن لئی اوہدے کول زبان محسوسات دی ، تے مادی یاں دنیاوی ہووے گی ۔ مجاز نوں سامنے رکھ کے حقیقت دی تلاش

---

[1] Aesthetics ایس نوں "حسیات" تے "ذوقیات" دی آکھیا جاندا اے ایس لحاظ نال وی ایس دا سلسلہ تصوف نال جا رلدا اے ۔

کرنا دی عشق حقیقی ای اے حالانکہ ظاہری صورت مجاز ای اے ۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں کول وی مجاز دا پردہ بڑا ای ڈاہڈا تے تگڑا اے ۔ اوہناں دیاں تشبیہاں دا رخ ویکھن توں پتہ لگدا اے کہ اوہ صاف تے شفاف ولوں الجھاؤ ول جاندیاں نیں تے جدوں اصلی شے ساہمنے آؤندی اے فیر اوس ویلے مجاز پھکا پے جاندا اے :

الف ایہناں نیناں والے جھروکیاں وچوں جھات پوئیندڑا کون ویکھاں
اوہ بھر بھر دینداپیالے شراب دے ساقی اکھیندڑا کون ویکھاں
اوہ ہس ہس اوہلے پپنیاں دے جنگ کریندڑا کون ویکھاں
اوہ سرے سیاہ دی اپنی اُتے تیغ لٹیندڑا کون ویکھاں
اوہ زلف کمند اساڈڑے گل وچ پائے چھکیندڑا کون ویکھاں
حیدر مار کے نیزے پپنیاں دے ہیٹھ بلیندڑا کون ویکھاں

ایہناں ساریاں مصرعیاں نوں پڑھ لین توں پچھاں ساڈے ساہمنے اک سوہنا تے الھڑ جیہا محبوب آکھلوندا اے ۔ لمیاں لمیاں پپنیاں دے تھلے ہون نال اکھاں شراب دے کٹورے بن جاندیاں نیں ۔ زلفاں تے سرے دیاں لکیراں ہور ای غضب ڈھاندیاں نیں ۔ پر ایہہ ساریاں گلاں دے ہیٹھ کیہہ اے ؟ ایہہ سوال تے تجسس شاعر دے دماغ وچ وی اے ۔ تے اوہ اوس صناع ول جھاتی مارن دی کوشش پیا کردا اے ، جیہڑا کہ ایس حسن نوں پیدا کرن والا عظیم یاں مطلق حسن اے ایسے طرح :

الف آپے ہس ہس مٹھڑا بھی بجلی وانگ متھے ول پانہیں
اوہ کھیوندی بجلی زلف کنوں کر جھڑ دا گھنڈ چھپا نہیں
اوہ تیغ عراقی دھرہ میانوں گل لا مینوں ترسا نہیں
کر کلا دے بجلی والڑے جھمر وانگ ولا نہیں

ایسے حسنِ مطلق دی تلاش وچ اوہناں نے نرا مجازی رنگ اپنایا اے بلکہ اللہ پاک دی ذات نوں پاون لئی پورا پورا زور لا چھڈیا اے تے ایسیاں ایسیاں تشبیہاں تے لفظاں دا ورتاوا کیتا نیں کہ پتا پیا لگدا اے کہ حضرت علی حیدرؒ دا سینہ پیا سڑدا اے تے ہک پیئ دھخدی اے تے اوہ اوس ساڑ تے دھخن نوں اللہ دی ذات دے دیدار توں بعد ای ٹھار سکدے نیں ۔ اوہناں دے ایس جذبے دیاں تصویراں ایڈیاں سوہنیاں تے من کھچویاں نیں کہ پنجابی دے اُچیاں شاعراں

کول ای ہون گیاں :

الف اوہ شمع گھر پر کاٹے زبان تیندڑی خوبی کنوں متعال کرے
اگے آکھ نہ سکے کہے بے رنگ دی کوئی کیہ گال کرے
پر پروانڑا دیہسن منہ تے جھل متاں قیل وقال کرے
متاں گردن ماری ساری جے مثل دی کائی مثال کرے
ہے ہے رووے کھڑی کدھی آہیں کہیاں جیون تینڈا خیال کرے
جو کجھ عشق تساڈڑے شعلڑاں شمع نمانڑی نال کرے
ویکھاں کیا کجھ لگیا بال ایانے ہتھ وچ دیوا بال کرے
حیدرؔ ہو پروانہ تاں یار بھی تیندڑی اینویں بھال کرے

ایس مجاز تے ایہناں مورتاں دے پردے وچ اوہناں نوں جیس دی لوڑ تے تلاش اے کدی کدی بغیر کسے لگی لپٹی توں وی اوس نوں ظاہر کر دیندے نیں۔ تے اوتھے وی اوہناں دا احساس، جذبہ تے وجدان گھٹ نہیں ہندا بلکہ اوسے روانی تے ڈونگھیائی نال ساڈے سامنے اُڈندا اے :

الف اہناں سوہنیاں وچ جلوہ نمانے رنگ خوبی یار دی اے
بے رنگ ہویا جے چاندنی اندر ظاہر ورنگ دیوار دی اے
دسے اتنے گل پورے نہیں لَا یدرک الابصار دی اے
ناہیں تاں بن جوہر عرض نوں کیونکر طرح قرار دی اے
نوڑ علی نور کریں تماشا مظہر سرجن ہار دی اے
اوہ آپ سورج حیدر بہت بلند ایہہ گل تاں دور چمکار دی اے

باہرلیاں نظراں وچوں اسی اگاں نہیں لنگھ سکدے بلکہ اوتھے ای کھب کے رہ جاندے آں اوس ویلے تیک کہ ساڈے کول دل دیاں اکھاں نہ ہون اسی اندرلی روح نہیں پچھان سکدے۔ فیر لفظاں دے ہیر پھیر توں ذرا کو بچ کے ویکھئے تے فیر ساہنوں توحیدیاں وحدت دا تصور اوسے طرح دا لبھ جاندا اے جیس طرح دا دجیاں صوفی شاعراں کول موجود اے بلکہ اوس توں بہتا ای نکھر جاندا اے۔ اوہ ایس طرح کہ اوہناں کول تے اک تبلیغی رنگ موجود ہندا اے تے ایس تبلیغی رنگ وجہوں موضوع دا خشک ہو جانا ضروری ہو جاندا

اے۔ پر مجازی رنگ وِچ پڑھن والا مزا وی لیندا جاندا اے تے اوس اصل حقیقت تک وی اپڑ جاندا اے یا اپڑ سکدا اے۔ ایس طرح نال علی حیدرؒ ہوراں دا انداز بہتا ای موثر ہو جاندا اے۔ کیوں جے تشبیہاں دا رُخ محسوسات توں غیر محسوساں وَل اے تے اسیں پڑھ کے اک سوہنے تے من موہنے خیال وِچ ڈُب تے کھب جانے آں تے جدوں اوس خیال وِچوں اسیں نکلنے آں تے ساڈے سامنے اکو وحدت ای وحدت رہندی اے۔

وحدت یاں توحید دی سِک یاں تلاش لئی اوہناں وی صوفیانہ عملاں نوں اپنے سامنے رکھیا اے تے اوہ ہن عشق عمل تے گناہ دا احساس۔ عشق دے معاملے وِچ حضرت شاہ حسین ہوراں نے اک مجاز قائم کر لیا سی۔ مادھو لال۔ تے اوس نوں اوہ بھل گئے تے حقیقت وِچ کھب گئے۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں ایس عشق دے پرچار لئی لفظی بازی گری کولوں کم لیا اے۔ اوہناں نے مجاز قائم کیتا تے اوس دے راہیں حقیقت نوں پالین لئی مجازی رنگ دے عشق نوں ای اپنایا:

الف اندر گھنگھٹ دے ماریا ای ویکھاں گھنگھٹ اتاریاں ہووے گا کیا
تینڈی گندی مینڈی اندھیر پایا ویکھاں وَل اُتاریاں ہووے گا کیا
تیغ وِچ میان دو ٹک کیتا ویکھاں دھوالاریاں ہووے گا کیا
علی حیدر پُچھ پیاریاں نوں سانوں لالا لادیاں ہووے گا کیا

یاں فیر:

خ خوبی گال لطیف گھنگھٹ کھوں دے چھم چھمکارے بھی توہیں توہیں
کدھی چھک چھک دریا گھنگھٹ ڈھاندا اُٹھا ٹھیں مارے بھی توہیں توہیں
جے کرے بہار بھی گھنگھٹ ہو کدھا گھنڈ اتارے بھی توہیں توہیں
جے کرے خراب حباب نوں دریا پھیر سنوارے بھی توہیں توہیں
مرزا یار نہ ماریں صاحباں کھڑی پکارے بھی توہیں توہیں
حیدر بادل دے وِچ بجلی دے لشکارے بھی توہیں توہیں

ایس عشق لئی بھانویں اوہناں نے مجازی رنگ نوں ای اپنایا اے، پر نال ای اوہناں نے "طریقت" تے وی روشنی پائی اے۔ کہ ایہہ عشق کتابی یاں اکتسابی نہیں بلکہ "الف" نوں ویکھن دے چاؤ وِچ ہور سبھے ای گلاں بھل گیاں نیں:

گو علم دا پڑھناں نیک بہوں پر عشقے دی بات انوکھڑی اے
چن تے سورج دی روشنی بہوں پر یار دی جھات انوکھڑی اے
شب قدر دی رات بھی بہوں چنگی پر وصل دی رات انوکھڑی اے
مشکل گھاتاں سمجھے اوہ حیدر پر رہوں دی گھات انوکھڑی اے

یاں طریقت تے اہلِ طریقت دے عقیدیاں نوں تھکڑیاں شعراں وچ سوہنے رنگ وچ پیش کیتا نیں :

درشن تیرے نے درس بھلائے مُلّاں مُفتیاں قاضیاں نوں
صرفی نحوی بھُل بھُل جاندے پڑھن مضارع ماضیاں نوں
خط تساڈے دے خط جوڈھیاں بھلے بیاض بیاضیاں نوں
حیدر یار دے درشن کیتیاں بھلے نفل نمازیاں نوں

پیر طریقت دی لوڑ تے تلاش لئی حقیقت نوں پان لئی کنیاں زندگیاں لنگدے نیں الیس دا اندازہ حضرت علی حیدرؒ دے ایہناں شعراں توں ہو سکدا اے :

جے سرچاہے ڈھولن میںڈا سر اُتے سر سر دیونا ایں
بھیناں زہر پیالہ رانجھن والا امبر رس کر پیونا ایں
اُس چاک کیتا سینہ چاک میںڈا بھیناں چاک نہ سیوناں سیونا ایں
بے وَل وَل جیواں یار بھوں حیدر وَل وَل گھول گھتیونا ایں

تصوف توں وکھ دی علی حیدر ہوراں دی اک خوبی اے کہ اوہناں ادبی تے علمی دونویں موسیقیاں ورتیاں نیں، یعنی بحراں تے لفظاں نال وی تے موسیقی دے علم نوں وی سامنے رکھیا نیں - اوہناں دے ایہہ شعر پوریاں پوریاں ماتریاں تے اتردے نیں - کسے تروڑ دی لوڑ ای نہیں پیندی جو جدے گھرے تے کھڑکوے حرفاں دے ورتاوے نے اوہناں دیاں شعراں نوں وی سوہنیاں بنا دتا اے - اسیں ایہہ آکھ سکنے آں کہ علی حیدرؒ ہوری درجہ اوّل دیاں شاعراں وچوں نیں -

جناب دانا محمد فضل الرحمن

بُلّھے شاہ — اک آفاقی شاعر

کیہ پچھنا ایں ذات صفات میری
اوہو آدم والی ذات میری
"نَحْنُ اَقْرَبُ" دے وِچ گھات میری

اج اپنا تعارف کراون والا ایہہ صوفی شاعر تے درویش انسان پنج دریاواں دی دھرتی وِچ اوس ویلے پیدا ہویا جدوں ملک وِچ بدامنی پھیلی ہوئی سی۔ خانہ جنگی دے ہتھیں ملک دا امن امان اک بھُلی وِسری کہانی بن گیا سی اک پاسے سکھ مسلماں آپو وِچ لڑ رہیاں سن تے دوجے پاسے عالمگیرؒ دی موت مگروں مرکزی حکومت بالکل بے ہتھ پیر ہو چکی سی۔ پنجاب دی روح نوں نفرت تے تنگ نظری ورگے روگ چمڑے ہوئے سن۔ اجیہے ویلے بُلّھے شاہؒ نے آکے ایہناں سمِدے ناسوراں اُتے اپنی انسان دوستی تے جگ پیار دا پھنبا دھریا۔

اوہناں دا مُنڈ پُنا عالمگیر دے راج دا اخیری ویلا اے تے اوہناں نے مغلاں دے چڑھالہا دا نقشہ اپنی اکھیں ویکھیا تے اوہدا اپنے کلام وِچ ذکر وی کیتا اے، مُڈھلی تعلیم حافظ غلام مصطفےٰ قصوری ہوراں کولوں حاصل کرکے بلھے شاہؒ لاہور آگئے تے ایتھے اک بزرگ شاہ عنایت قادریؒ دے ہتھ اُتے مرید ہو گئے۔ ایس بزرگ نے اوہناں دی کایا ای پلٹ دِتّی۔

بلھے شاہؒ دی شاعری دا اصلی مُڈھ تے نینہہ شاہ عنایت ہوراں دی ذات ای اے۔ اوہناں دی شان وِچ اجیہیاں زوردار تے سر کے دیاں کافیاں آکھیاں جیہڑا اوہدا ای حق اے:

ڈھونڈھ فقہ سبھ بھالیا میں قاصد گھلاں کیہڑا
چڑھیا ڈولی پریم دی دل دھڑکے میرا

آؤ عنایت قادریؒ جی چاہے میرا
میں اڈیکاں کر رہی کدی آ کر پھیرا

اوہ اپنے مرشد دی ای محبت دیاں پگڈنڈیاں جناب رسولؐ دی حُب نال جا ملاوندا اے۔ شاید ایس کر کے کہ غالب دے کہن موجب:

کاں ذاتِ پاک مرتبہ دانِ محبت است

کِتے اوہ اپنی عقیدت انج ظاہر کر دا اے:

پیر پیراں بغداد اساڈا مرشد تخت لاہور
ایہو ای تسیں وی آکھو آپ گڈی آپ ڈور
میں دساں ہاں تسیں پکڑ لیاؤ بلھے شاہ چور

یاں انج:

عرش منور بانگاں ملیاں سُنیاں تخت لاہور
شاہ عنایت کنڈیاں پائیاں لُک چھپ کھچدا ڈور
میری بُکل دے وچ چور۔ نی۔ میری بُکل دے وچ چور

تے اپنے پیر بابت مُکدی گل ایہہ کہندا اے:

بلھے شاہؒ نوں مرشد ملیا، چھٹے سبھ تگادے

بلھے شاہ دے سمے سکھ دی نت دی پکڑ دھکڑ تے مار دھاڑ، مزاج تے سوسائٹی وِچ خود غرضی تے نفسا نفسی دی جیہڑی حالت سی اوہنے اوہدے ول وی کجھ اشارے کیتے نیں:

اساں بھیت سجن دے پائے
اُلٹے ہور زمانے آئے

اپنیاں وچ الفت ناہیں — کیا چاچے کیا تائے
پیو پُتراں اتفاق نہ کائی — دھیاں نال نہ مائے
اگلے جا بنگلے بیٹھے — پچھلیاں فرش بچھائے
اساں بھیت سجن دے پائے

ایہو جیہی کیفیت نوں بلھے شاہؒ دے زمانے دے دوجے وڈے شاعر

وارث شاہ نے وی بیان کیتا اے:

پیا ملک دے وچ ہے بڑا رولا ۔۔۔ ہر کسے دے ہتھ وچ تلوار ہوئی
اشراف خراب کمین تازہ ۔۔۔ زمیندار نوں وڈی بہار ہوئی
ساڈے دیس تے جٹ سردار آہے ۔۔۔ گھرو گھری جاں آن وچار ہوئی

پر ایس بارے بلھے شاہ دی سادہ پرکاری وارث شاہ ورگے سٹائلسٹ تے کردار نگار شاعر توں وی اگانہہ نکل گئی۔ اکھے:

سانوں آمل یار پیاریا

یعنی گل تے اوہ کردا اے یار نوں ملن دی پر پچ کیہہ اے؟

جدوں اپنی اپنی پے گئی ۔۔۔ دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی
مونہہ بارہویں صدی پساریا ۔۔۔ سانوں آمل یار پیاریا
در کھلا حشر عذاب دا ۔۔۔ برا حال ہویا پنجاب دا
ڈر ہاویئے دوزخ ماریا ۔۔۔ سانوں آمل یار پیاریا

بلھے شاہ نے فرقہ بندی۔ نفرت تے مذہبی تعصب ورگے روگاں دا علاج فلسفہ ہمہ اوست وچ لبھیا۔ اوہنوں ہر اک بندے وچ رب ای وسیلے تے اوہ رب دے بندیاں دے پیار وچ مگن بندہ تے رب دے پیار دے ای گیت گاوندا رہیا۔ ایسے پاروں اج تیک عوامی پسند دا تاج اوہدے سر تے پیا پھبدا اے۔ اوہدیاں کافیاں تے دوہڑے، گنڈھاں تے سی حرفیاں، باراں ماہ تے اٹھ وارے، ہر مذہب تے قوم دے لوک بڑے چار تے پیار نال پڑھدے نیں تے سواد لیندے نیں۔ انج جاپدا اے کہ اوہنوں وی اپنی ایس آفاقی حیثیت دا احساس سی تے اپنے مشن دی کدی نہ مٹن والی قدر دا اوہنوں یقین سی۔ شاید تدے اوہ آپ علی حیدر ملتانی وانگ اعلان کردا اے:

بلھے شاہ فقیر وچارا ۔۔۔ کر کے چلیا کوچ نکارا
جگ وچ روشن نام ہمارا ۔۔۔ کوڑوں سچ نتاریا ای

تے حقی گل وی ایہو ای اے کہ اوہنے ہنیرے توں چانن نوں تے جھوٹھ توں سچ نوں نتار کے ساہمنے کیتا۔ اوہدی اکھ نے ویکھیا کہ:

مغلاں زہر پیالے پیتے ۔۔۔ بھوریاں والے رلجے کیتے
کل اشراف پھرن چپ کیتے

تے ایس "وَتُعِزُّ مَن تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَن تَشَاءُ" دے نظارے نے اوہدے دھڑکن والے دل تے ویکھن والی اکھ اتے دنیا دی بے ثباتی تے نوندی مُہر لا دتی۔ ذات پات، مال دولت تے اُچ نیچ دیاں حداں اِک اِک کر کے اوہدے ساہمنے ڈھینڈیاں گئیاں، ہن اوہنوں بندے تے رب دا تعلق ہور وی پیارا ہو گیا۔ سارے انسان صرف انسان ہون کر کے عزت دے لائق نظر آئے۔ وَلَقَدْ کَرَّمْنَا بَنِی آدَمَ۔ ایس برادری تے بھائی چارے نوں سمجھاون لئی اوہنے "ہمہ اوست" دا سہارا لیتا۔ اوس انسانیت نوں جیہڑی ہندوستان دے ذات پات تے رنگ نسل دے بکھیڑیاں تھلے مھکدی سی، اوس انسانیت نوں اسلام دا پلہ پھڑاون لئی تے ٹھنجیوں چکن لئی "ہمہ اوست" دا سہارا پھڑیا۔

بلھے شاہؒ دے نیڑے ایہہ سبھ اکو ہستی دا پرچھاواں اے۔ ایہہ زبانی جمع خرچ نہیں سی۔ اوہدا ایس تے وی عمل سی جیہدی مثال اوہدی ساری زندگی اے۔ اوہنے ساری عمر دیاہ نہ کیتا تے پیار محبت تے رب دی توحید تے ایکانتا دے جیہڑے گیت بابا نانک نے دو سو ورھے پہلوں چھیڑے سن، اوہو جیہے گیت ایہہ وی گاوندا رہیا:

دوئی دُور کرو کوئی شور نہیں ایہہ ترک ہندو کوئی ہور نہیں
سبھ سادھ لکھو کوئی چور نہیں ہر گھٹ وِچ آپ سمایا ہے

اوہ جے رب دی صفت کردا اے تے ایتھے وی اوہدا اسٹائل سبھ تھیں وکھرا تے "ہمہ اوست" وِچ ڈبیا ہویا اے:

یار رب خلقت پیدا کیتی، دنیا خواب خیال او یار
پاک محمدؐ وارد ہویا چودھاں طبقاں دا والی او یار
جو رنگ رنگیا گوہڑا رنگیا مرشد والی لالی او یار
اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ نازل ہویا قَالُوا بَلیٰ سکھالی او یار
در مغانی دی دھوم مچی اے سخن دا گھنڈ اٹھالی او یار

تے جدوں اوہ گھنڈ اٹھدا اے تے اوہدی اکھ ویکھدی اے کہ:

احد کولوں احمد بنیا جبل میم نکالی او یار

ہن اوہنوں ہر پاسے یار دا ای جلوہ نظر آوندا اے:

فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰہِ دسناہیں اج او یار لوکاں بھانے چاک مہینداں ساڈے بھانے رب او یار

کھول گھنگھٹ مُکھ ویکھ نہ میرا — عیب نمانی دے کج او یار
میں گُڈی آں ہتھ ڈور تُساندے — حاجی حج مکے نوں جاندے
ساڈا توں ایں حج او یار

اوہ یار دے درشن نوں حاجیاں دے حج توں گھٹ نہیں سمجھدا تے اوہنوں اک پاکباز عارف تے گنڈھ کپ چور وچ انسان ہون دی حیثیت نال کوئی بنیادی فرق نہیں وسدا اے:

حاجی لوک مکے نوں جاندے میرے گھر وچ توں شہ مکہ
وچے حاجی تے وچے غازی تے وچے چور اُچکا

اوہ "مقام کبریا" اُتے کھلو کے انج للکاردا اے:

کیوں اوہلے بہہ بہہ جھاکی دا — ایہہ پردہ کِس توں راکھی دا
پہلاں آپے آپے سازی دا — ہن وسدا سبق غازی دا

علامہ اقبالؒ دی ایہہ رباعی، کِتے بلھے شاہؒ دی صدائے بازگشت ای تے نہیں:

جہان از خود بیروں آوردہ کیست — جمال جلوہ بے پردہ کیست
مرا گوئی از شیطان حذر کُن — بگو با من کہ اوہ پردہ کیست

آکھے:

ہن آیا آپ نظارے نوں — وچ لیلیٰ بن بن جھاکی دا
شمس شاہؒ دا پوش لہائیو — منصورؒ نوں سُولی چا چڑھائیو
زکریاؑ سر کلوتر دھرائیو — ہن لیکھا رہندا باقی دا

اوہنوں کائنات دی پیدائش وچ تے آنحضورؐ دی بعثت وچ وی "ہمہ اوست" دا ای جذبہ نظر آوندا اے۔ اوہدے نزدیک ربّ نے اپنی رحیمی دی شان ظاہر کرن لئی:

کُن فیکونوں کُن کہائیو — نام نبیؐ دا وچوں بنائیو
خاطر کیہندی جگت کرائیو — سر تے چھتر لولاکی دا

اوہ دینداراں دے رکھ رکھاؤ توں ڈاہڈا دور نسدا اے تے پیار محبت دا چاہوان اے:

جاں میں سبق عشق دا پڑھیا — مسجد کولوں جیوڑا ڈریا
ڈیرے جا ٹھاکر دے وڑیا — گھر وچ پایا محرم یار

ہیر رانجھے دے ہو گئے میلے — بھُلی ہیر ڈھونڈیندڑی بیلے
رانجھن یار بغل وچ کھیلے — سُدھ نہ رہیا سُرت سنبھال
وید قرآن پڑھ پڑھ تھکے — سجدے کردیاں گھس گئے متھے
نا رب تیرتھ نہ رب مکے — جس پایا تس نور جمال

تے اوہدی فنی دی ڈونگھائی تے زبان اتے قدرت دا ایہہ حال اے کہ ساری کافی وچ شروع توں اخیر تک نہ تے خیالات وچ کوئی فرق تے الجھن اے تے نہ ای جذبے دے زور وچ ای کوئی گھاٹ۔

آدم دی پیدائش دے سوال نے اسپین دے مشہور مسلمان فلسفی ابن رُشدیاں ساڈے زمانے دے فلسفی ڈارون نوں ای پریشان نہیں کیتا، غالب وی حیران ہو کے چیک اُٹھدا اے:

جب کہ تجھ بن نہیں کوئی موجود — پھر یہ ہنگامہ اے خدا کیا ہے
سبزہ و گل کہاں سے آئے ہیں — ابر کیا چیز ہے، ہوا کیا ہے

پر بلھے شاہؒ نے غالب توں وی سو سال اگانہہ ایس مسئلے تے سوچیا:

ڈھولا آدمی بن آیا — اوہ آیا جگ جگایا
آپے آہو آپے چیتا — آپے مارن آیا
آپے صاحب آپے بردا — آپے مُل وکایا
ہابیل قابیل آدم جائے — آدم کس دا جایا
بلھا ایہناں توں وی اگے آہا — دادا گود کھڈایا

بلھے شاہؒ دی آفاقی حیثیت دا اصل بھیت اوہناں دے جگ پیار توں اُڈ دی اے پئی اوہ لوکاں دا شاعر اے۔ اوہدی زبان سادہ تے سٹائل ہر اک دی سمجھ وچ آدن والا اے۔ فیر اوہ اک بے نیام تے دو دھاری تلوار اے جیہڑی اپنے تے غیر وچ کوئی فرق نہیں رکھدی۔ اوہدا نہ تے کوئی فرقہ اے تے نہ کوئی ذات برادری۔ رب تے رب دے بندیاں نال اوہدا پیار اوہدا ایمان اے۔ اوہ پچھلے ویلے شاعر اج کل دا مصلح تے کل دا سنیہا دین والا اے۔ اوہ ویلے تے تھاں دیاں حداں پھلانگدا ہر اک زمانے دا ساتھ دیندا نظری آوندا اے۔ ہر اک زمانے دی علمی سطح دے ساہویں آن کھلوندا اے تے

اوہدے آفاقی ہون دی دلیل اے۔

اوہنے اپنی کوتا لئی تلمیحاں تے استعارے وی اپنے ای آلے دوالے توں لئے۔ اوہنے بے ضرورت دیس توں باہر جھات پاون دا جتن نہیں کیتا دبھاویں فردوسی وانگ اُگّا ای عصبیت وی نہیں ورتی، ایس کرکے اوہدے کول شیریں فرہاد تے لیلیٰ مجنوں دا ذکر وی ملدا اے) اوہنے گھٹ ودھ چرخہ پونی، تسکلا ہتھی، ترنجن، ویاہ شادی، جنج مکلاوے دے ذکر نال ای اپنا سنیہا عاماں تیک اپڑایا۔

پنجاب دے رومان ہیر رانجھا، سسّی پنوں، مرزا صاحباں تے پنجاب دیاں روائتاں تے لوک کہانیاں نوں اپنی کوتا وچ ایوں جڑ دِتا کہ اوہدے وچ پنجاب دا دل دھڑک دا نظر آوندا اے۔ گیانی عبدالغفور قریشی دے کہن موجب "جے وارثؒ پنجاب دے کلچر دا ترجمان اے تے بلھے شاہؒ پنجاب دے دل دی پکار اے"۔

"ہیر رانجھے" نوں بلھے شاہ دے نیڑے خاص جگہ حاصل اے۔ اوہ ایہنوں عشق حقیقی دا پرچھاواں خیال کردا اے تے اوہدے سہارے بڑی گُجھی تے کم دی گل کر جاندا اے۔ اوس دے نیڑے ہیر رانجھا محبوب دی ذات وچ فنا ہون دی اِک علامت تے نشانی اے:

رانجھا رانجھا کردی نی ہُن آپے رانجھا ہوئی
سدّو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی
رانجھا مَیں وچ مَیں رانجھے وچ ہور خیال نہ کوئی
مَیں نہیں اوہ آپے ہے اپنی کرے پیا دل جوئی
ہتھ کھُونڈی میرے اگّے منگو موڈھے بھورا لوئی
بُلھیا ہیر سلیٹی ویکھو کتھے جا کھلوئی

اوہنوں تخت ہزارہ مکّے توں ودھ پیارا اے کیوں جے ایہہ یار دا ڈیرہ اے:

حاجی لوک مکّے نوں جاندے اساں جانا تخت ہزارے
جتول یار اُتّے دل کعبہ بھاویں ویکھ کتاباں چارے

اوہ "ہیر رانجھے" نوں اپنی علمی پکیائی، فن دی وڈیائی تے سوچ دی ڈونگھیائی دے سر پیریں اک ہمیش دی زندگی دیندا اے۔ اج پنجابی لوک گیتاں وچ جوگی دا حلیہ تے محبوب

دا قد کاٹھ جیویں رچیا ہویا اے، اوہ بلھے شاہؒ دی ای دین اے:

رانجھا جوگیڑا بن آیا

ایس جوگی دے نین کٹورے　　　　بازاں وانگوں پیندے ڈورے
مکھ ڈٹھیاں دکھ جاون جھورے　　　　ایہناں اکھیاں لعل ونجایا

رانجھا جوگیڑا بن آیا

ایس جوگی دی ہے ایہہ نشانی　　　　کن وچ مندراں گل وچ گانی
صورت ایس دی ہے لاثانی　　　　ایس الفوں احد بنایا

روز ازل دے میثاق الست نوں اُینے سُچجے طریقے نال اُگھیڑیا اے کہ عام خاص شاعردی اُتھے اپڑ ای نہیں ہو سکدی۔"رب تے بندے دے اپنے تعلق نوں ہیر رانجھے دے تخت ہزارے والے تعلق دا مثالی رنگ دے سمجھاؤنا بلھے شاہؒ دا ای کم اے۔"

(ڈاکٹر فقیر)

بُلھا شوہ دی ایہہ گت پائی　　　　پیت پرانی شور مچائی
ایہہ گل کیکر چھپے چھپائی　　　　نی تخت ہزاریوں آیا

بُلھے شاہؒ نے اپنے رنگ توں پرانہہ ہٹ کے وی کجھ دوہڑے، کافیاں، چونہہ مصرعے، پنج مصرعے، چھ مصرعے، باراں ماہ، ستوارے، اٹھ وارے وغیرہ آکھے نیں۔ جے اسیں خالص ادبی لحاظ نال ویکھئے تاں اوہدی شاعری نال پنجابی زبان دا پلہ بھریا ہویا اے۔ اوہنے ہر طرح دے تجربیاں تے جذبیاں نوں شعراں دا چولا پوایا تے ہر موضوع اُتے قلم اٹھایا، پر وعظ نصیحت دے میدان وچ اوہ کجھ بجھدا نہیں۔ اکھے:

اک روز جہانوں جانا اے　　　　جا قبرے وچ سمانا اے
تیرا گوشت کیڑیاں کھانا اے　　　　رکھ چیتا مرگ وسار نہیں

اوہدا سکہ تے چلدا اے عشق محبت تے سوز گداز دے بازار وچ "من ونیراں" دی گھاٹی وچ۔ اکھے:

پڑھ سبق محبت اک اُسدی دا، بے موجب کیوں پڑھنا ایں
پڑھ پڑھ قصے جی پرچادیں، کیوں گھمن گھیر وچ وڑنا ایں
حرف عشق دا اکو نکتہ کاہے اٹھ لدا ویں گا

بلھے شاہؒ نوں قال نال نہیں حال نال غرض رہی اے۔ اوہ ٹیپ ٹاپ تے ظاہرداری دے خلاف ساری عمر جہاد کردا رہیا۔ اوہ کنک دھاکے جوں وچن والیاں نوں انج ٹھاکدا اے:

وانگ دپیتے بگّے، پہن پوشاک، پھریں گلیاں تے وچ بزاراں دے
تیرے کھرے کھوٹے دا، پتہ تاہنیوں لگے، جے جاویں کول سنیاریاں دے
بُلھیا توں کوڈی ہورہ، تینوں وٹا مول نہ لگے، وانگ دپیتے بگّے

اوہدی نظر وچ دین دی بنیاد تے جڑھ رب دی توحید تے اکتائی تے اوہدے حاضر تے موجود ہون دا یقین اے:

بلھے شاہؒ وارثؒ وانگ CLASS CONSCIOUS نہیں سوسائٹی اوس ویلے ذات برادری دے بنّھاں وچ بُری طرح جھپیڑی ہوئی سی تے میاں وارثؒ وی اوس دا اثر لئے بناں نہ رہ سکیا۔ وارث دے خیال وچ:

(۱) نہیں چوہڑے دا پُت ہووے سیّد گھوڑے ہون نا ہیں پُت لیلیاں دے
وارثشاہ فقیر نہ ہون ہُت جٹّاں تے موچیاں تیلیاں دے

پر بلھے شاہؒ دے نیڑے سیدیاں شیخ ہونا کوئی فخر تے عزت دی گل نہیں۔ اوہنوں تے آدمیت تے انسانیت نال اٹٹ پیار اے۔ بلھے شاہؒ آپوں سید سن تے اوہناں دے پیر آرائیں۔ ساک سین نے ایس تے جیہڑا کھوڑو پایا، اوہدا حال بلھے شاہؒ دی اپنی زبانی سُنو:

بُلھے نوں سمجھاون آئیاں بھیناں تے بھرجائیاں
آل نبیؐ اولاد علیؓ دی بُلھیا توں کیہ لیکاں لائیاں
مَن لے بُلھیا ساڈا کہنا چھڈ دے پلڑا ارائیاں

ایہہ جواب پوری دیانت نال اوہ مونہہ توڑ دیندا اے پئی نسلی فخر دے بُت ٹکڑے ٹکڑے ہو جاندے نیں:

جیہڑا سانوں سیّد آکھے دوزخ ملن سزائیاں
جیہڑا سانوں ارائیں آکھے بہشتیں پینگاں پائیاں
جے لوڑیں باغ بہاراں بلھیا طالب ہو جا ارائیاں

---

۱ ضمیر تے نفس دے گھول تے مذہبی پاڑیاں نوں انج نظھایا اے۔

ضمیر تے نفس دی رسہ کشی تے مذہبی پاڑیاں نوں انج نظایا اے:

کِتے رام داس کِتے فتح محمد ایہو قدیمی شور
مٹ گیا دوہاں دا جھگڑا نِکل پیا کجھ ہور
نی میری بُکل دے وچ چور

اوہنوں اپنے مشاہدے تے فطرت دے مطالعے تے اینا مان اے کہ اوہ نتیجے توں بے پرواہ ہو کے اِنج جھک کہندا اے:

اساں پڑھیا علم تحقیقی اے اوتھے اِکو حرف حقیقی اے
ہور جھگڑا سب ودھیکی اے اینویں رولا پایا بہندی اے

اوہ اپنے نشتر تے اوہدے فسد دی ڈونگھیائی نوں جاندا اے، پر لوکی اوس دی سہار نہیں رکھدے:

بُلھا شوہ اساں تھیں وکھ نہیں بن شوہ تھیں دوجا کجھ نہیں
پر ویکھن والی اکھ نہیں تائیں جان پئی دکھ سہندی اے

اوہنے پاٹی پجاری، باہمن ناگے تے جٹا دھاری دے سانگ نوں وی پرکھیا تے جگرا تے کٹن والے ملوانیاں نوں، جیہناں نوں اپنے کھوکھلے علم تے ظاہرا عبادت تے بڑا مان ہوندا اے، اوہناں نوں وی نہیں بخشیا۔ سگوں اوہ تاں اُکا ای اوس "مذہب" دا انکاری اے جیہدی بنیاد رب دی محبت تے اوہدی عاجزی اُتے نہ ہووے۔ اجیہی تعلیم جیہڑی رب نوں صبر قہر تے بدلہ لین تے ہر ویلے تباہ ہستی ای ظاہر کرے۔ جیہڑی تعلیم نیکیاں دی طرف دوزخ دا خوف تے جنت دا لالچ دے کے ای بلاتے، جس دا بدلہ رب رحیم دی ملاقات نہیں سگوں گور عذاب یاں حوراں غلماناں توں اگے نہ ودھ سکے، بلھے شاہ دی نظر وچ اوہ دوزخ وچ سٹن جوگی اے:

پھڑ نکتہ چھوڑ کتاباں نوں کر دور کفر دیاں باباں نوں
لا دوزخ گور عذاباں نوں کر صاف دلے دیاں خواباں نوں
گل ایسے گھر وچ ڈھکدی اے اِک نکتے وچ گل مکدی اے

اوہنوں کٹھ ملائیت، پاپائیت تے پیشوائیت توں سخت نفرت اے۔ اوہ ایہناں ٹھیکیداراں دی سخت دلی، بد خلقی، رکھ رکھا تے FORMALISM توں سخت باغی

اے، ایجیے عالم نوں اوہدا کہنا اے :

علموں بس کریں او یار

علم نہ آوے وچ شمار اکو الف تیرے درکار

جاندی عمر نہیں اعتبار علموں بس کریں او یار

اوہ علم جیہدے تے بندے دا عمل نہ ہووے آپ نور دا چشمہ ای اے، پر ایجیہا بندہ چٹا اُٹھا :

پڑھ پڑھ علم لگاویں ڈھیر قرآن کتاباں چار چوفیر

گردے چانن وچ ہنیر باہجوں رہبر خبر نہ سار

علموں بس کریں او یار

ایجیہا شیخ جیہڑا زندگی تے اوہدے تقاضیاں نوں نہ سمجھے، جیہنوں اپنی روٹی کماون لئی نس بھج نہ کرنی پوے، جیہڑا رج کے کھان تے ڈھڈ بھرن نوں ای زندگی دی معراج سمجھے، قوم تے ملک لئی اوہ اِک ناسُور اے۔ ایجیہا شخص " فَمَنْ هُوَ فِی هٰذِہٖ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْآخِرَةِ اَعْمٰی " دی جیندی جاگدی مثال اے :

پڑھ پڑھ شیخ مشائخ ہویا بھر بھر پیٹ نیندر سویا

جاندی واری اوہ نین بھر رویا ڈُبا وچ اُرار نہ پار

علموں بس کریں او یار

بُلھے شاہؒ دی بڑی لمی عمر ہوئی۔ جیویں جیویں اوہدا علم تے مشاہدہ ودھدا گیا، اوہدی نظر صوبیاں تے مُلکاں دیاں حداں پھلانگ کے اک رب تے اوہدی اِک کائنات تے کھلر گئی۔

ہن اوہو ای بلھے شاہؒ انسانیت دے چورستے تے کھلو کے آکھدا اے :

کیہ جاناں میں کون بُلھیا کیہ جاناں میں کون

ہن اوہ کفر تے ایمان دے بنھ توڑ کے لاہ سُٹدا اے :

نہ میں مومن وچ مسیتاں نہ میں وچ کفر دیاں ریتاں

نہ میں پاکاں وچ پلیتاں نہ میں موسیٰ نہ فرعون

ہن اوہ نشیاں نال وی کم نہیں تے نہ ای خوشی غمی تے پاکی پلیتی دا ای دھیان اے۔ ہن تے اوہ آدم زاد ہون دا وی انکاری اے تے مذہب توں وی ناواقف۔ اج تے جے اوہ پچھاندا اے تے صرف اپنے آپ نوں کیوں جو " مَنْ عَرَفَ نَفْسَهٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهٗ "

(جیہنے اپنے آپ نوں پچھان لیا، اپنے رب نوں پچھان لیا):

اوّل آخر آپ نوں جانا
نہ کوئی دُوجا ہور پچھانا
میتھوں ہور نہ کوئی سیانا
بُلھا شاہ کھڑا ہے کون

اِک زمانہ ہویا، مُلّا انور علی روہتکی نے "تذکرہ بُلھے شاہؒ" لکھیا سی جیہڑا ہن کدھرے نظری نہیں آوندا۔ بلھے شاہؒ دیاں کافیاں" حلوائے پنجاب" دے ناں نال چھپیاں سن، پر اِک تاں اوہ گھٹ سن تے دوجے اوہناں دا فارسی نظم وچ ترجمہ پڑھن والے نوں انج سطراں دے وچکار چکر دیندا اے جیویں کوئی راہ بھُلا راہی۔

جوت سنگھ، جگت سنگھ نے غورے کدوں لاہور توں اِک کتابچہ "کافیاں عارف پاک باز بُلھے شاہؒ" دے ناں نال چھاپیا سی، جیہڑا البعن والیاں نوں اجے وی اِک ادھی دکان توں مونہہ منگے مُل توں مِل جاندا اے۔ ایہدی چھپائی ڈاہڈی بھیڑی اے۔ کئی صفحے دو دو واری چھپ گئے تے دو کافیاں شاہ حسینؒ دیاں بلھے شاہؒ دے ناں تے ایس مجموعے وچ شامل نیں۔

ڈاکٹر فقیر ہوراں اپنی کتاب "مہکدے پھُل" وچ اک بڑا سوہنا تے نگر مضمون بُلھے شاہؒ تے لکھیا اے، پر اوہ بُلھے شاہؒ دے سارے کلام بارے اوہدے وچ گل نہیں کر سکے۔

پچھلے سال اوہناں دا ورھیاں پُرانا وعدہ پورا ہویا تے اوہناں چھان پھٹک تے پرکھ پرچول دا اِسطہ "کلیات بلھے شاہؒ" پنجابی ادبی اکیڈمی نے چھاپیا۔ انج ایس آفاقی شاعر دا اِک مستند مجموعہ کلام ہُن ہلن لگ پیا اے۔ اُنج اجے وی ایس صوفی شاعر دے پیغام نوں سمجھاون تے عام کرن دی بڑی لوڑ اے۔ خاص کر کے بُلھے شاہؒ نے جیہڑا اپنیاں ہمعصراں تے نگروں آون والیاں تے اپنا اثر چھڈیا اے، اوہنوں گھُنگالن دی لوڑ اے۔ اسیں دعا ای کر سکدے آں کہ رب رحیم "پنجابی ادبی اکیڈمی"، "رائٹرز گلڈ" (پنجابی رکین) نوں تے پنجاب یونیورسٹی نوں توفیق دیوے کہ اوہ اودے معیار تے بُلھے شاہؒ اتے ریسرچ دا بندوبست کرے،

جس معیار تے شاہ عبداللطیف بھٹائی ورگے بزرگاں تے کم ہو رہیا اے، نہیں تاں کدے ایہوں نہ ہووے کہ ایس وڈے شاعر دی پیشین گوئی خود اوہدے اپنے متعلق ای ٹھیک ثابت ہووے:

میں بے قید میں بے قید
نہ رُول نہ وید
بُلھے شاہؒ دی ذات کیہ پُچھنا ایں
نا پیدا نا پید

جناب ڈاکٹر ترلوچن سنگھ

بُلّھے شاہ دا تصوّف

بُلھے شاہؒ نہ ویدانتی سی، نہ متعصب مسلمان۔ اوہ تنوں منوں صوفی سی۔ اوس دا پوٹا پوٹا سچے اسلام دا عاشق قادری صوفی سی۔ اسلام دے معنے نیں "اپنا آپ رب نوں ارپن کرنا"۔ اوہ اخیر دم تائیں مسلمان صوفی رہیا اتے قادری صوفی بزرگاں دے اصولاں تے عملاں تے چلدا رہیا۔ جیہڑے وچار شرعی مسلماناں دے خیالات دے اُلٹ اوس دی رچنا وچ پائے جاندے نیں، اوہ قادری چشتی تے سہروردی صوفیاں دے وچ بارہویں تیرہویں صدی وچ آگئے سن۔

کئی سکھ عالماں نے بُلھے شاہؒ اتے گورو تیغ بہادر تے گورو گوبند سنگھ ہوراں دے جیون تے گوربانی دا اثر ویکھ کے سہج دھاری سکھ بناؤن دا جتن کیتا اے۔ ڈاکٹر لاجونتی راما کرشنا تے کجھ ہور عالماں نے اوس وچ انا الحق تے شام پد (بھگتی تحریک دا اثر) تک کے اوس نوں لنگوٹی چوٹی والا شنکر اچاریہ دا ویدانتی چیلا بناؤن دا جتن کیتا اے۔ ایہہ دونویں جتن بے معنی نیں اتے صوفی عقیدیاں تے خاص کر قادری صوفیاں دی تاریخ توں ناواقفی پاروں اُپجے نیں۔

ایس زاویے نال بابا فریدؒ دے کلام وچ اللہ تعالیٰ دی تھاں "پربھو" لفظ ورتیا ویکھ دے آں تے پیر دی تھاں گورو۔ ایہناں لفظاں دی ورتوں بابا فرید نوں ہندو نہیں بنا دیندی۔ گورو صاحب دی بانی وچ اُپنشداں دے لفظ اینے ملدے نیں کہ پڑھن والے ہندو نوں اوہ ہندوا ای پرتیت ہوندے نیں۔ قرآن شریف دے لفظ تے اثر اینے مل جاندے نیں کہ مسلمان پھاٹک نوں اوہ پکے مسلمان نظر آؤندے نیں۔ انسائیکلوپیڈیا آف ایتھکس دے لکھاری نے گورو نانک جی نوں عیسائی مذہب توں متاثر ہوندے سدھ کیتا اے۔ صوفی نیر مُڈھ توں ای اسلام نوں اک آفاقی مذہب بناؤن دے جتن وچ سن۔ ایس جتن وچ اوہناں اپنے بنیادی عقیدے قرآن شریف توں لئے اتے ایہناں عقیدیاں نوں ہر من پیارے بناؤن لئی اپنے علم مندر دے بوہے چوہاں پاسیاں توں کھلے

رکھے۔ بلھے شاہؒ دیاں کافیاں توں ایہناں عقیدیاں دی روشنی وِچ ویکھیئے تاں صاف ہو جاندا اے کہ بلھے شاہؒ نے اپنے پیر توں تصوف دا پورا علم پراپت کیتا اتے اوہدے اُتے بڑے صدق تے درِڑھتا نال عمل کیتا۔ میں ایہہ واضح کراں گا کہ بلھے شاہؒ وِچ پرانے تے نویں صوفیاں دے سبھ روحانی گُن پائے جاندے نیں اتے اوہدے کلام اُتے پرانے تے نویں اثرات حقیقی روپ وِچ ملدے نیں۔

قرآن شریف دا اثر

عنایت شاہؒ بھانویں اک ارائیں سی پر اک بڑا عالم صوفی سی۔ ہندوستان دے چونویں صوفیاں وِچوں اجیہا عالم سی جیہنے سارے قرآن شریف دی تفسیر لکھی۔ ایہدے توں وکھ اوہنے صوفی عقیدیاں اتے انیکاں کتاباں لکھیاں۔ قرآن شریف تے محمد صاحب (صلی اللہ علیہ وسلم) دی زندگی توں پوری واقفیت ہونی بلھے شاہؒ لئی ضروری سی۔ قادری فقیر جلدی کسے نوں مرید بناوندے سن، اوہنوں خاص کتاباں تے قرآن شریف دی تعلیم دے کے ای اوس نوں پروان مرید سمجھدے سن۔

قرآن شریف اک اجیہا تاریخ، تصوف تے روحانیت دا سوما اے جیہدے وِچوں قاضیاں نے منوسمرتی دے بنائے قانوناں نالوں وی ودھ کرڑے قانون کڈھے اتے اسلام نوں اک زبردست سیاسی مذہب بنایا۔ ملاں ملانیاں نے انیکاں رسماں تے اصولاں دے ہندھن تیار کر کے شرع دیاں کندھاں کھڑیاں کر لئیاں، پر اللہ دے سچے پریمیاں تے کھوجیاں نے ایہناں وِچ تاں ہانی کرن والیاں لِہراں توں انکار کیتا۔ قرآن شریف وِچوں صدق، بھائی چارہ تے پیار دے مقاصد لے کے اوہناں اپنا جیون رب دے نور وِچ ڈھالیا۔ جے چنگی طرح پرکھیئے تاں پتا لگدا اے کہ صوفیاں نے قرآن دے بنیادی عقیدیاں دے نیڑے رہن دا ودھ جتن کیتا اے۔ قرآن شریف وِچ ایہہ کتے نہیں آیا کہ پنجے نمازاں پڑھنیاں چاہیدیاں نیں، پر حکم انیک وار آؤندا اے کہ رب نوں دم بدم یاد کرو۔ رب دی یاد (ذکر) صوفیاں دا سبھ توں وڈا ذریعہ رہی اے۔ نماز تے عادت اوہ انیکاں وار کر دے نیں، پر روحانی لگن دے خلاف رسماں دے اوہ ویری سن۔

قرآن شریف وِچ یہودیاں دے پیغمبر حضرت موسیٰؑ تے عیسائیاں دے پیغمبر حضرت عیسیٰؑ دا جیون بڑے ستکار تے شردھا نال لکھیا ہویا اے۔ اوہناں نوں رب دے پیارے پیغمبر منیا اے تے اوہناں دے وچاراں دا وی بڑا ستکار کیتا گیا اے۔ حضرت محمد صاحب (صلی اللہ علیہ وسلم)،

دی وسیع القلبی دا اثر وی صوفیاں نے اپنایا۔ شرعی مسلماناں دیاں کرتوتاں توں ایہہ محسوس ہندا اے کہ اوہناں نے قرآن شریف توں ای دوجے مذہباں دی نفرت سکھی، پر دیکھیا جاوے تاں قرآن شریف توں سچی تعلیم پراپت کرن والے صوفی درویش ای سن۔ شرعی مسلماناں وچ نہ رب دے ذکر دا مُشک ہوندا اے تے نہ ہی یہودیاں تے عیسائیاں لئی کوئی ستکار۔

قرآن شریف وچ ۱۲۴ آیتاں نیں جیہناں وچ پیار، رواداری تے کرم دا اُپدیش دتا گیا اے۔ صرف اک آیت اے جیہدے وچ لکھیا اے کہ کافر بُت پرستاں نوں ضرورت پوے تاں جنگ لڑ کے ختم کردیو۔ حضرت محمد صاحب (صلی اللہ علیہ وسلم) دی مکہ عرب دے خونخوار بُت پرستاں نال سی ہنساراہیں اوتھے جیوناوی ممکن نہیں سی۔ کافر بارے قرآن شریف وچ انج لکھیا اے "کافر اوہ جس نوں لکھ سمجھالئو، رب اُتے ایمان نہیں لیا سکدا۔ رب نے اوہناں دے دلاں تے کھوڑتا دے جندرے لادتے نیں تے اوہناں دیاں اکھاں تے کناں اتے بجر کپاٹ پے گئے نیں"۔ گورونانک تے کبیر جی نے ایہو جیہے گھٹے عقل والے بندے لئی ساکت (رب توں بُھلیا ہویا) لفظ ورتیا اے۔ شرعی مسلماناں نیں ایس کافر لفظ نوں سارے ای غیر مسلماناں تے ورت کے سارے مذہباں دے مَنن والیاں نال دیر کھڑا کر لیا۔ یہودی، عیسائی، ہندو، بدھ، سکھ ہراک دے نال خون دی کھیڈ کھیڈی۔ دوجے پاسے صوفی فقیراں نے قرآن شریف دیاں ۱۲۴ آیتاں دے اُپدیشاں نوں اپنایا اتے اوس بھیانک سمے جد قاضی رت دے سوہلے گاؤندے سن، مندراں نوں ڈھاؤندے سن تے صوفی نہ صرف محبت پیار تے رواداری دے گیت گاؤندے سن سگوں دوجے مذہباں نال روحانی سانجھ وی لبھدے سن۔

صوفی مت دے مڈھلے سمے ہیٹھ لکھے عقیدے صوفیاں نے قرآن شریف وچوں لئے اتے ایہو عقیدے سانوں بلھے شاہؒ دے کلام وچ بڑے واضح ملدے نیں۔

رب نوں اندر لبھنا چاہیدا اے باہر نہیں، اتے اوہ ہر تھاں اے۔

رب نے آکھیا میں آدمی پیدا کیتا۔ مینوں اوہدے دل دیاں سبھ خواہشاں دا علم رہندا اے۔ میں اوس دی شہ رگ نالوں وی اوہدے نیڑے آں دا آیت $\frac{2}{182}$) اللہ پورب ول وی اے تے پچھم ول وی آپنے حکم تے اپنی مرضی مطابق اوہ سچے تے سدھے راہ اُتے جس نوں چاہے پاؤندا اے (آیت $\frac{2}{42}$) رب اوہناں نوں لبھدا ہوندا اے، جیہڑے صبر تے صدق وچ جیوندے نیں ($\frac{3}{153}$) بُلھے شاہؒ وی رب نوں اندر بھالدا اے۔ اوہنوں اپنے ات نیڑے پرتیت کردا اے۔ جد اوہدا جمال اوہنوں دس پیندا اے تاں اوہنوں ہر تھاں تے گھٹ گھٹ وچ تکدا اے:

جت ول ویکھاں وسدا اوہی ۔۔۔ قسم اوسے دی ہور نہ کوئی
گھر وچ پایا محرم یار ۔۔۔ عشق دی نویں نویں بہار

ایس آخری پوڑی نوں چھوہن لئی اوہ حضرت محمد صاحب (صلی اللہ علیہ وسلم) تے اپنے پیر عنایت شاہؒ دا رنی اے:

فضل تیرا درکار اساں نوں ہر ویلے ہر حیلے
پاک رسول محمد صاحبؐ، میرے خاص وسیلے

"اول اللہ نور اپایا"۔ قرآن شریف دی ۲۴ ویں سورت دا عنوان اے "نور"۔ ایہدی آیت ۳۵ وچ لکھیا اے۔ اللہ عرش تے فرش دا نور اے۔ اوس دا نور اک آلھنے (مشکوٰۃ) نیائی اے، جس وچ اک دیوا اے، تے دیوا شیشے نال گھریا ہویا اے۔ اوس نور توں اگا نہہ نور اے۔ اللہ دا نور اوہنوں ظاہر ہوندا اے جس اُتے بخشش ہووے۔ اوہناں گھراں وچ نور جگمگا اٹھدا اے جیہناں وچ اوہدا حکم ہووے۔ اوہناں گھراں (دلاں) وچ اوہدا ناں نت گایا جاندا اے۔ اوتھے اوہدی تعریف ہوندی اے، دن رات تے بار بار"۔

جد الغزالی صوفی مت دے راہے پیا تاں اوہنے پورے روحانی تجربیاں مگروں قرآن شریف دی ایس آیت اُتے اک کتاب لکھی جیہدا ناں رکھیا "مشکوٰۃ الانوار"۔ اوہ اپنی ایس کتاب وچ لکھدا اے۔ "دنیا دی روشنی ایس اکھ نال ویکھی جاسکدی اے، پر ایہہ روشنی ہنیرے وچ الوپ ہوندی اے تے دیر تائیں رہن والی نہیں، پر من اندر دا نور ای اصلی چانن آکھیا جاسکدا اے۔ ساڈی جسمانی اکھ سورج دا چانن تکدی اے ساڈی دِب درشٹی توں اللہ دا نور ظاہر ہوندا اے۔ رب جوت سروپ اے تے سبھ جوتاں دا سوما اے۔ پورن پار برہم حقیقی سچ اے۔ اوہو ای اکو اِک نور اے"۔

منصور نے وی لکھیا اے: "سارے ای پیغمبراں دے معرفت دے چراغ اوس اللہ دے اِک نور توں ای اُپجدے نیں۔ اوس نور توں ای سبھ اکھیاں نے جوت حاصل کیتی"۔

بُلھے شاہؒ ایسے نور دا ای پجاری اے، جس وچ اوس نوں ایہہ نور دکھائی دیندا سی۔ اوس وچ بُلھے شاہؒ نوں اپنی روحانی تے مذہبی سانجھ دس پیندی سی۔ اوہ لکھدا اے:

جدوں ظاہر ہوئے نور ہوریں ۔۔۔ جل گئے پہاڑ کوہ طور ہوریں
تدوں دار چڑھے منصور ہوریں ۔۔۔ اوتھے شیخی نہ منیڈی تینڈی اے
مونہہ آئی بات نہ رہندی اے

الغزالی دی "مشکوٰۃ الانوار" داسست ایہناں سطراں وچ ٹبھا دیندا اے:

ویدِ، قران پڑھ پڑھ تھکے ـــ سجدے کر دیاں گھس گئے متھے
نہ رب تیرتھ، نہ رب مکے ـــ جن پایا تن نور اوتار
عشق دی نویں نویں بہار

ایس دل اندر جگدی اچھلی جوت دے عشق وچ اوس نے باہرے جھوٹے دکھاوے تے مذہب دے ناں تے پتھر دل موماں دیاں لڑائیاں تیاگ دتیاں:

نام محبوب سرے دی بازی ـــ جس نے کل طبقے لو ساجی
من میرے وچ جوت براجی ـــ آپے ظاہر حال وکھایا

رب دا مکھڑا

رب دے جمال نال عشق حقیقی صوفیاں دے تصوّف دی کنجی اے۔ ایہو ای بھید بھری کنجی بلھے شاہؒ نے عنایت شاہؒ توں لئی۔ رب دے جمال نوں صوفی عشق مجازی دی منزل اُتے کئی اشاریاں تے کنایاں نال درساون لگے۔ پیارے مکھڑے دا کنایہ اوہناں نے قرآن شریف دی ایس آیت توں لیا "جس پاسے دل دی تکو، اودھرای رب دا مکھڑا نظر آئے گا"۔ (آیت ۲ : ۱۰۹) قرآن شریف وچ سبھ توں پیاریاں سطراں ایہہ منیاں گئیاں نیں۔ مکھڑے دا صوفیانی نظریہ پروفیسر آربری (کتاب: صوفی) ایوں دیندے نیں "ربی جمال دا پربھو دی کرپا راہیں اظہار"۔ ایس توں ای ہور خوش جمال دے کنایے ورتے جاون لگ پئے۔ جیویں زلف، اکھیاں، شراب وغیرہ اتے ہر اک دا اڈ اڈ صوفیانی مطلب اے۔ شراب توں مطلب اے درشن کھیڑا۔ بلھے شاہؒ نے وی ایہو تشبیہاں اشارے ورتے نیں:

لگ گئے ان ہد بان پیارے ـــ چھُٹ گئے دنیا دے کُوڑ پسارے
اَسی مُکھ ویکھن دے ونجارے

پہلی پوڑی پریم دی پلصراطے ڈیرا ـــ حاجی مکے حج کرن میں مُکھ ویکھاں تیرا
آئیں عنایت قادری ہتھ پکڑیں میرا

بلھے شاہؒ ربی نور دا پاندھی سی۔ اوہ ازلی نور دا ونجارا سی۔ اوہدے دل وچ صرف سچائی دی روشنی جگدی سی۔ اوہدے صوفیانی خیال مطابق سچا عشق ربی جمال دا احساس اے۔ تاںہیوں بلھے شاہؒ

دا عشق اینا نرمل تے پاک اے کہ اوس وچ واشنا دا مُشک نہیں۔ اوس وچ ات ای نکھے تے اُچے سچے جیون دی خوشبو اے ستے رومانس تے تصوف دا تعلق صوفی مت دی تاریخ وچ بلھے شاہؒ توں صدیاں پہلاں جُڑ چکا سی۔ اوہدے وچ رومانس تے تصوف دا بڑا نکھریا ہویا نرول روحانی میل اے۔ بلھے شاہؒ دا روحانی رومانس ہیر رانجھے دے درد دا نجانے ہجر تک جاندا اے اتے اوہدا تصوف مستی تے ہوش دے وچکار رہندا اے۔

عشق دیوانگی

صوفی مت اسلام وچ پریماں بھگتی دی اک لہر رہی اے۔" جو اللہ تے رسولؐ دے پریم مارگ تے چلدے نیں، اوہناں نوں اوس دے پیار اُتے جنت نصیب ہوندی اے۔" (آیت ۵: ۵۹) ایس عشق دے راہ نوں چار مہان صوفیاں نے الیکیا۔ رابعہ بصریؒ (وفات: ۸۰۱ء) بایزیدؒ (وفات: ۸۷۵ء) جنید بغدادیؒ (وفات: ۹۲۲ء) تے منصور حلاجؒ (وفات: ۹۲۲ء) رابعہ نے صوفی مت نوں میرا بائی دالی پریم دیوانگی دتی۔ اوس دی محبت دا اندازہ اوس دی پرسدھ دعا توں لگایا جاسکدا اے۔" اے اللہ! جے میں تینوں دوزخ دے ڈر توں پیار کراں، مینوں دوزخ وچ ساڑ دیویں، جے میں تینوں بہشت دی خواہش نال پیار کراں، مینوں بہشت توں وانجھے رکھیں، پر جے میں تینوں تیری پراپتی دی خواہش لئی پیار کراں، اپنے پیار توں نہ وچھوڑیں۔" اک ہور دعا وچ کہندی اے۔" اے اللہ! اک میرا خود غرض پیار اے۔ میرا خود غرض پیار اوس ویلے ہوندا اے، جد تسی گھنگھٹ چا کے اپنا مکھڑا وکھاندے او۔"

بایزیدؒ ہوریں روحانی پینڈے دا ذکر دیاں لکھدے نیں،" اے اللہ! میں اپنی خودی دے ہوندیاں تہانوں نہیں حاصل کر سکدا تے نہ ای میرا ایس خودی توں چھٹکارا ہوندا اے، میں کیہ کراں"؟ رب نے جواب دتا۔" او بایزیدؒ توں اپنی خودی توں چھٹکارا پاؤنا اے تاں میرے پیارے رسول (حضرت محمدؐ صاحب) دے راہ اُتے چل۔ اپنیاں اکھیاں نوں اوس دے پیراں دی دھوڑ نال روشن کر کے اوہدے پچھے ٹریا جا" (کشف المجوب)۔ جنید بغدادیؒ نے تصوّف دی تشریح انج کیتی اے۔" رب ساڈی خودی مار دیوے تے اپنے آپ وچ نویں زندگی بخشے" (امام قشیری: رسالہ صہ ۱۲۶) منصور حلاج دا عشق حقیقی بارے ذکر اوہدی اپنی کتاب وچ ملدا اے، جس وچ اوہ لکھدا اے:" جے تسی اللہ نوں نہیں محسوس کر سکدے تاں اوہدے روپ دے کمبل نوں ای پہچان لوو۔ میری روح اوس دے روپ دا کمبل اے۔ میں اوہ ازلی سچ آں (انالحق)، اوس ازلی سچ راہیں میں ہمیشہ قائم رہن والا سچ آں"۔ منصور نوں بُلھا اپنی مستی وچ ہمیشہ یاد رکھدا

اے ۔ الغزالی نے صوفی عشق حقیقی دے راہ نوں اپنے آپار علم نال روحانی تے فلسفیانہ مقبولیت دتی ۔
ایہناں چوہناں صوفیاں توں متاثر ہویا اک ولی اللہ عبدالقادر جیلانیؒ (۱۰۷۷ء توں ۱۱۶۶ء) بغداد وچ ہویا اے، جس نے قادری صوفی فرقے دی نینہہ رکھی۔ عبدالقادرؒ لسانیات دا ماہر، مجتہد تے اُچے درجے دا صوفی ہویا اے۔ اج وی اوہدے مزار اُتے اوہدے مرید بغداد، مصر تے مراکو وچ بہوں گنتی وچ پائے جاندے نیں۔ اوہ صوفی اپنی وسیع القلبی، پاکیزگی تے دیال سبھائی مشہور اے۔ سارے قادری صوفی گھٹ وُدھ دن وچ سَو واری ایہہ پڑھدے نیں: "میں اللہ توں بخشش دی خیر منگدا آں، رب دے بوہے۔ اللہ، حضرت محمدؐ، اوہناں دی آل اولاد تے اصحاباں اتے مہر کرے۔ اک اللہ توں سوا ہور کوئی نہیں (ایچ۔ اے۔ گبنز، محمڈن ازم) قادری فرقہ مڈھ توں ای بڑا وسیع القلب منیا گیا اے۔ ایہدیاں ترقی پسند راچیاں تے ایہناں دی سادگی، سرلتا ہر قسم دے تعصب توں نفرت کردی اے۔ عبدالقادر دا اثر کئی بھیڑے بندیاں تے اینا پیا کہ کئی چور، ڈاکو تے خونی اوہدے راہ وچ آکے سچے سچے فقیر بن گئے۔ عبدالقادر پیر دستگیر دے ناں نال مشہور ہویا۔

ہندوستان وچ سبھ توں پہلاں محمد غوث نے قادری فرقے نوں ۱۴۸۲ء وچ لیاندا جو بہاولپور آکے ٹکیا، پر ایس فرقے نے مشہوری اودوں حاصل کیتی جد میاں میرؒ (۱۵۵۰ء توں ۱۶۳۵ء) لاہور آکے ٹکیا، اتے سٹھ ورہے ایہدی تبلیغ کردا رہیا۔ میاں میرؒ تے اوہدے مرید ملاں شاہؒ دا اثر جہانگیر، شاہجہان، دارشکوہ تے اوہدی بھین اتے اینا پیا کہ جو لفظ ایہناں نے میاں میرؒ دی تعریف وچ ورتے نیں، اوہ اوہناں نے کسے ہور بزرگ آدمی دی تعریف وچ نہیں ورتے۔ میاں میرؒ دی دُوجی پیڑھی دچوں عنایت شاہؒ ہویا اے۔ بُلھے شاہؒ جیہے شاعر کھوجی دا اوس نوں پیر چھننا ظاہر کردا اے کہ قادری فقیراں وچوں عنایت شاہؒ اپنے ویلے دی بڑی بزرگ ہستی سی اتے ایہہ اندازہ لگاؤنا اوکھا نہیں کہ عنایت شاہؒ نے بلھے شاہؒ نوں اوس عملی تصوف وچ ڈھالیا، جس راہیں اوہنوں چانن مل گیا۔ اک کٹھن سادھنا دی خبر اوہ کتے کتے دیندا اے:

جس نوں چاٹ امر دی ہووے، سو ای امر پچھانے
ایس عشق دی اوکھی گھاٹی جو چڑھیا سو جانے

ڈاکٹر لاجونتی، بلھے شاہؒ دے بیراں وچ ویدانت فلسفے دیاں بیڑیاں پاؤندی ہوندی دی مندی اے۔" بلھے شاہؒ دے پریتم دے درشن چتراں وچ اسلام دی گُوڑھی رنگن اے۔ اوہ ایس درشن جھلک دے روایتی اتے قرآن شریف دیاں آیتاں مطابق گیت تے حضرت محمدؐ ہوراں دی تعریف گاؤندا اے"۔
رابندر ناتھ ٹیگور دے اک متر مینوں دسدے سن کہ ٹیگور نوں پہلوں اک راگ دی دُھن آ ویش

آوندی سی۔ ایہہ راگ دی لے اوس دے اندر گونجدی گونجدی اک نظم بن جاندی سی۔ بلھے شاہؒ دیاں کافیاں

توں وی ایہو ای پرتیت ہوندا اے:

نی سیو میں گئی گواچی — کھول گھنگھٹ میں ناچی

جس مبری جند گھٹی — بلھا شوہ نے ناچ نچائے

ادتھے تھم ہی کر گٹی

میں تاں اک سے پھائی — میں وچ میں نہیں رہیا کاتی

ہر کافی وچ گیت رس تے نتری ہوئی چال اے۔ ادبی اسلوب اونا ای کمزور ہو جاندا اے۔ اوہ اپنے صوفی رومانس نوں سدھ پدھرا ای رکھدا اے۔ اوس دا عشق حقیقی فلسفے یاں گوڑھی معرفت دے در نہیں کھڑکاوندا۔ اوس دا عشق حقیقی شرع، مذہب تے پھوکے دکھاوے، شردھا توں بغیر پاٹھاں پوجا نوں پٹکا پٹکا کے ماردا اے:

شرع کہے چل پاس ملاں دے، سکھ لے ادب آداباں نوں

عشق کہے اک حرف بتھیرا، ٹھپ رکھ ہور کتاباں نوں

شرع کہے چل مسجد اندر، ہر نماز ادا کر لے

عشق کہے چل میخانے وچ، پی کے شراب نفل پڑھ لے

شرع کہے چل بہشتیں چلیے، بہشتاں دے میوے کھاواں گے

عشق کہے اوتھے پہرہ ساڈا، آپ بہشتیں ورتاواں گے

بلھے شاہؒ دا تصوف بامقصد تصوف سی۔ ایہہ تصوف گنبھیر روحانی جاگرتی اتے احساس اُتے نربھر سی۔ ایہہ احساس اوس نوں قادری صوفی سلوک تے عملاں توں عنایت شاہؒ راہیں ملیا۔ عنایت شاہؒ اُچ کوٹی دا عالم تے ولی اللہ سی۔ اوس توں جیون سکھیا لے کے بلھے شاہؒ دی سنت صوفی بنیا۔

میاں میرؒ نے شادی نہیں سی کرائی۔ اوس دے بہت سارے مریداں نے وی جتی ستی رہنا پسند کیتا۔ میاں میرؒ توں چلی ایس روایت مطابق بلھے شاہؒ نے وی شادی نہیں کرائی جیویں داراشکوہ دی بھین نے قادری اصولاں تے چل کے ویاہ نہیں کرایا۔ ایوں ای بلھے شاہؒ دی بھین نے وی ویاہ نہیں کرایا۔

شیخ فریدؒ دا بابا راج درباراں توں اینا اکتا گیا سی کہ اوہنے راج درباراں توں دور رہن دا قول اخیر تائیں نبھایا۔ ایہو وچار دھارا سانوں شیخ فریدؒ وچ اک درڑھ وشواش دے روپ وچ ملدی اے۔ "وشوا بھارتی شانتی نکیتن" دے سابق وائس چانسلر کشتی موہن سین اک مضمون وچ لکھدے نیں کہ بلھے شاہؒ دا پردادا

قسطنطنیہ توں آکے پنجاب وچ وسیا۔ قسطنطنیہ، پلاٹینس توں متاثر صوفیاں دا گڑھ سی۔ پلاٹینس دے نعیاں لال دا چھپیا اثر سانوں بُلھے شاہؒ وچ دی ملدا اے، پر ایہہ نظریہ ہور ودھیری کھوج دا محتاج اے۔

بُلھے شاہؒ دا مقام پنجابی ادب وچ بہت اچا اے۔ اوہ ایس لئی نہیں کہ اوہدے کلام دے فنکارانہ پکھ وچ کوئی خاص گل اے۔ سگوں ایس پاروں کہ اوہدا تصوف تے اوہدا جیون فلسفہ سبھ نوں پیارا اے۔ اوہدے تصوف وچ اجیہے آفاقی خیالات نیں جو ہر انسانی دل نوں ٹنبدے نیں تے ہر اک نوں نگھی کچھ پاؤندے نیں۔ بُلھے شاہؒ دی معرفت، اُسدا سدا گا رہیا تے سدا ئج رہیا دیوانہ پر پاک دل ادب دی اک اجیہی برہم پری اے جس وچ قدم رکھدیاں ای نگھ آؤندا اے۔ شانتی آؤندی اے تے پیار وچ من جھومن لگ پیندا اے۔

جناب ڈاکٹر ہرنام سنگھ

ہیر وارث شاہ

(۱)

اَج آکھاں وارث شاہ نوں ، کِتوں قبراں وِچوں بول
تے اَج کتاب عشق دا ، کوئی اگلا ورقہ پھول

"ہیر وارث" پنجابیاں دی سبھ توں لاڈلی تے ہر من پیاری کتاب اے۔ دو صدیاں گزر جان تے وی اُسدی ہر دلعزیزی وِچ کوئی فرق نہیں پیا۔ سگوں آزادی حاصل ہو جان توں بعد آ رہی تمدنی جاگرتی نے اس دی مشہوری تے اہمیت وِچ وادھا ہی کیتا اے۔ دوہاں پنجاباں دے ریڈیو پروگراماں، پرہیاں، چوپالاں تے جلسیاں اکٹھاں وِچ اجے تک ایہو پردھان اے۔

(۲)

وارث شاہ دے اپنے قول دے مطابق ایہہ امر تے ہر من پیاری تحریر کھرل ہانس (ضلع منٹگمری[۱]) وِچ ۱۱۸۰ھ مطابق ۱۸۲۲ بکرمی مطابق ۱۷۶۶ عیسوی وِچ تیار ہوئی :

سن یاراں سے اُسیا نبیؐ ہجرت ۔ لمے دیس دے وِچ تیار ہوئی
اٹھاراں سے باٰئی آسمتاں ندا راجے بکرماجیت انسار ہوئی
کھرل ہانس دا ملک مشہور ملکاں جتھے شعر کیتا یاراں واسطے میں
پرکھ شعر دی آپ کریسن شاعر، گھوڑا پھیریا وِچ نخاس دے میں

(۳)

وارث شاہؒ نے ایس لاثانی قصّے وِچ پنجابیاں دے دو محبوب کرداراں ــــــ ہیر تے رانجھے

۱۔ گورنر منٹگمری ہوراں دے زمانے توں منٹگمری شہر تے ضلعے دا ناں ساہیوال رکھ دتا گیا اے۔ (مرتب)

دی پریت کہانی نوں قلمبند کیتا اے۔ ایہہ کہانی وارث شاہ توں چوکھا چر پہلاں ہندی تے فارسی تاں گئے رہی، وارث دی اپنی بولی وچ دی نظمائی جا چکی سی۔ دمودر تے مقبل ایس نوں سکھانت روپ (COMEDY) وچ تے احمد ادھ پچدھے دکھانت روپ (TRAGEDY) وچ پیش کر چکیا سی، پر اوہناں دے قصے ہر دلعزیز نہ ہون کر کے ایہہ کہانی بھلدی جا رہی سی۔ خوش قسمتی نال اٹھارویں صدی دے دوجے ادھ وچ ایس نوں وارث جیہا "سخن دا وارث" مل گیا، جس دے دل وچ ایس نوں سدا دی زندگی دین دا ارادہ مچل اٹھیا۔ ایس دی وجہ تصنیف دسدیاں اوس آپ آکھیا:

یاراں اساں نوں آن سوال کیتا قصہ ہیر دا نواں بنائیے جی
رانجھے ہیر دی گل سُنی، نویں سرے توں پھیر جگائیے جی
ایس پریم دی جھوک دا سبھ قصہ، ڈھب سوہنے نال جگائیے جی
یاراں نال مجالساں وچ بہہ کے، مزا ہیر دے عشق دا پائیے جی

تے ایہہ حقیقت اے کہ وارث نے نرا ایس نوں جگایا تے مزے نال جگایا ہی نہیں، سگوں اپنی فطری قابلیت، اختراعی ہنر، غیر معمولی علمیت تے بلند پایہ شخصیت صدقے ایس وچ اجیہی جان پا دتی کہ ایہہ ہمیشہ لئی امر ہو گئی۔ رائے بہادر کنھیا لال ہندی نے اک تھاں خوب آکھیا اے:

اگرچہ پیش ازیں وارث سخنداں	نظم کردہ است نظمِ حالِ ایشاں
مگر نظمش بہ پنجابی زبان است	کہ مطبوعِ دلِ پنجابیاں است[1]

وارث شاہؒ توں بعد وی درجناں شاعراں نے ایس پریت جوڑی دے پیار نوں گایا تے ہن تک برابر گا رہے ہن، پر وارث نے نہ صرف اپنے پہلیاں (PREDECESSORS) نوں ہی مات پا دتا سگوں اوس اُتے اجیہی مُہر لا دتی جو اجے تک ٹُٹ نہیں سکی۔ ایس گل دی خبر دی اوس دی خود اعتمادی نے ایہناں شعراں آپے دے دتی سی۔

سخن یادگاری رہی شاعراں دی، جیہناں طبع دا زور آزمایا ای
اے پر "ہیر" نہ کسے نے کہی ایسی، شعر بہت مرغوب بنایا ای

ایسے لئی اوس نے بڑا با خبر تے بیباک ہو کے بڑے فخر نال آکھیا:

ہور شاعراں چکیاں جھوتیاں نیں، غلہ پیٹھیا وچ خراس دے میں
پڑھن گبھرو دیس وچ خوش ہو کے، پھُل بیجیا واسطے باس دے میں

۱۔ "نگارین نامہ" مصنفہ رائے بہادر کنھیا لال ہندی۔

(۴)

دنیا جان دی اے کہ وارث دے بیجے ہوئے ایس پھُل دی خوشبو، بلاشک، اوس دے دیس واسیاں نوں اَجے تک معطّر کر رہی اے تے اوس دا ایہہ چیلنج ہن تک اوسے طرح قائم اے۔

وارث دے مگریاں (SNCCESSORS) نے ایس چیلنج نوں توڑن لئی ٹِل لایا۔ پر اوہناں دی کوئی پیش نہ گئی۔ ہور تاں ہور شیر پنجاب مہاراجہ رنجیت سنگھ دا شاہنامہ لکھن والے مہاں قصہ نویس مولوی احمد یار نے تاں اوہناں نوں مات پا دن دا اعلان وی کر دتا سی، پر اپنی "ہیر" مکا کے اوہناں وی گوڈے ٹیک دتے۔ اپنی ایس ہار دا اقبال کر دیاں اوہناں صاف آکھیا:

وارث شاہ جنڈیالے والے واہ وا ہیر بنائی
میں وی ریس اوسے دی کر کے، لکھی توڑ نبھائی
پر خو اٹکل مضمون بنھن دی، اوس سو میں نہیں کائی
وڈا تعجب آوے یارو! ویکھ اوس دی دانائی
میں قصے لکھدیاں ورھے، پنجاہ سٹھ، اپنی عمر لنگھائی
تے اوس قصیاں وچوں ایہو، اکو 'ہیر' بنائی
کی آکھاں بولی نھاں لگدی، کیہہ گل ڈھکدی آئی
احمد یار کہے ایس جیہی، اٹکل میں نہیں آئی"[1]

انیویں صدی دے اخیر وچ سید فضل شاہ ہوراں وی ہیر وارث شاہؒ نال اڈہ لایا تے لکھیا:

وارث شاہ ہمسایا جگ عاماں، خاصاں تُساں رواؤ ناں زار پیارے
ہسن والیاں توں ہسن لوک دانے، اتے روندیاں کرن پیار پیارے[2]

تاریخ ایس گل دی گواہ اے کہ فضل شاہ ہوراں دی وی دال نہ گلی۔ وارث شاہ دی "ہیر" ہاشم شاہ دی "سسی" وانگ اوہناں دے جیوندیاں دی بے مثال سی تے ہن وی لاثانی اے تے جو مشہوری تے مقبولیت ایس نوں اودوں حاصل ہوئی، اوہ وقت گزرن نال گھٹی نہیں بلکہ ودھدی ہی گئی اے۔ ایتھوں تک کہ 'سیف الملوک' دے مجوب مصنف میاں محمد بخش صاحب نے تاں ایہہ وی کہہ دتا سی:

۱۔ ہیر رانجھا، مولوی احمد یار، گجرات صفحہ ۱۴۹ ۲۔ قصہ ہیر رانجھا، سید فضل شاہ، لاہور صفحہ ۸۰

وارث شاہ سخن دا وارث، نندے کون اُنہاں نوں
حرف اُنہاں دے تے اُنگل دھرنی، قدر نہیں اساں نوں[1]

ہاں ایہنا فرق ضرور پیا کہ جدوں شاعر ہار بیٹھے تاں ناشر نتر آئے، اوہناں ایس نوں اپنی کھٹی دا وسیلہ بنا لیا تے ایس نوں وُدھ توں وُدھ وڈے حجم وچ چھاپن لئی ضد بعندی ٹُر لائے۔ کئی تاں ایس نوں "پنجابی وچ قرآن" من کے ایس دیاں تفسیراں وی چھاپن لگ پئے[2]۔ میاں پیرانڈتہ ہوراں فرمایا اے:

شیراں وانگ میدان توحید اندر، وارث رُج کے چُنگیاں لائیاں نیں
گلاں ربّ رسولؐ دے بھیت دیاں، رانجھے ہیر دے وچ چھپائیاں نیں[3]

یورپی عالماں نے جے "سسیاں" وچوں ہاشم شاہ دی سسّی نوں انگریزی جامہ پوایا[4] تاں ہیراں وچوں ایہہ مان "ہیر وارث نوں ہی حاصل ہویا[5]"

پنجابیاں نے جے کدی کوئی اتنے وڈے حجم دی کوئی غیر مذہبی کتاب مونہہ زبانی یاد رکھن دا جتن کیتا اے تاں اوہ کتاب وی ہیر وارث ہی اے۔ اصل وچ ایہہ پنجابی شاہکار نرا پُرا اک قصہ ہی نہیں سگوں اک ساکھیات قومی ادارہ (NATIONAL INSTITUTION) بن گیا جاپدا اے۔ ایس دا مصنف صرف اک عام قصہ گو ہون دی تھاں پنجاب دا قومی شاعر (NATIONAL POET) تسلیم کیتا جان لگ پیا اے۔ ایس لئی جدوں ۱۹۴۷ء دی خونی ہنیری جھلن نال سارا پنجاب کُرلا اُٹھیا سی تاں

۱۔ سیف الملوک و بدیع الجمال صفحہ ۳۶۹، ۲۔ یادگار وارث، مصنفہ پروفیسر ضیا محمد، لاہور صفحہ ۱۴ —
۳۔ اصلی تے وڈی ہیر وارث شاہ، لاہور۔ ۴۔ ہاشم دی سسّی دا انگریزی ترجمہ سر رچرڈ ٹمپل صاحب نے کیتا سی۔
۵۔ پہلاں ایس نوں ۱۸۸۱ء وچ رومن حرفاں وچ چھپوایا (دیکھو: ROMAN URDU TOURNAL VOL, IV, LAHORE 1881, NO, 38, 39, 40) پھر ۱۸۸۶ء وچ انگریزی ترجمہ شامل کر کے شائع کیتا۔ (دیکھو: THE LEGENDE OF PUNJAB, VOL, III, 1886, BOMBAY) پوری تفصیل لئی دیکھو "سسی ہاشم" مصنفہ پروفیسر ہرنام سنگھ شان، پنجابی ساہت اکاڈمی لدھیانہ، ۶۔ ہیر وارث دا انگریزی ترجمہ سی۔ ایف اوسبورن نے کیتا سی۔ ایس دی موت پچھوں سر جارج گریرسن دی مہربانی نال "انڈین اینٹی کویری" دے ضمیماں وچ چھپیا۔ دیکھو (INDIAN ANTI VOL U: 50, 51, 52 (1921, 1922, 1923) پوری تفصیل لئی دیکھو میری "کھوجاں تے لبھتاں" وچ چھپیا پنجواں مقالہ: ہیر وارث دا انگریزی انواد (ترجمہ)، پنجابی دنیا۔ پٹیالہ

اوس دے دکھاں دی ترجمانی کرن لئی ایسے وارث شاہ نوں ہی واسطے پائے گئے سن۔ دُکھی پنجاب دی آواز امرتا پریتم نے ایسے دردمند نوں مخاطب کرکے لکھیا سی:

اَج آکھاں وارث شاہ نوں، کتوں قبراں وچوں بول
تے اَج کتاب عشق دا، کوئی اگلا ورقہ پھول
اک روئی سی دھی پنجاب دی، توں لکھ لکھ مارے وین
اَج لکھاں دھیاں روندیاں، تینوں وارث شاہ نوں کہن
وے بیں دردمنداں دے دردیا، اٹھ تک اپنا پنجاب
اَج بیلے لاشاں وِچھیاں، تے لہو دی بھری چناب
جتھے وجدی سی پھوک پیار دی، وے اوہ ونجلی گئی گواچ
رانجھے دے سبھ ویر اَج، بھُل گئے اوہدی جاچ[1]

آخر ایس سبھ کجھ دی کوئی وجہ وی تاں ہونی اے۔

(۵)

ہیر وارث دی اتنی مشہوری، مقبولیت تے ہر دلعزیزی دی سبھ توں وڈی وجہ ایس دی عوامی اپیل ہی سمجھدا ہاں۔ وارث لوک دلاں دا محرم سی۔ جن سادھارن دے ہاواں بھاواں تے آساں اندیشیاں دی ترجمانی جس ہنرمندی نال وارث شاہ نے کیتی اے۔ اوہ ہور ہیر لکھاری تاں کتے رہے کسے ہور قصہ گو نوں وی نصیب نہیں ہوئی۔ ساہورے بیٹھی برہوں کُٹھی ہیر دے دل اُتے رانجھے جوگی دی آمد دی خبر سن کے جو کجھ واپر دا ہے اوس دی مثال تاں سارے ہیر ادب وچ لوڑیاں وی نہیں لبھدی، جیویں:

(الف)

گھر آ ننان نے گل کیتی، ہیرے! اک جوگی نواں آیا نی
کنیں اوسدے درشنی مُندراں نے، گل ہینکلا عجب سوہایا نی
نالے گاوندا تے نالے روندا اے، وڈا اوس نے رنگ مچایا نی
پھرے ڈھونڈدا وچ حویلیاں دے، کوئی اوس نے لعل گنوایا نی

۱۔ لمیاں واٹاں، امرتا پریتم یا نویں رُت دا اردو، امرتا پریتم۔

(ب)

مٹھی مٹھی ایہہ گل نہ کرو اڑیو! میں تاں سُندیاں ہی مرگئی جے نی
تُساں ایہہ جدو کنی گل کیتی، کھلی تلی ہی میں بہہ گئی جے نی
گئے ٹٹ تران تے عقل ڈُبی، میرے دھو کلیجڑے پئی جے نی
کوئیں کن پڑائے کے جیوندا اے؟ گلاں سُندیاں ہی جند گئی جے نی
بھانویں بھکھڑا راہ وچ رہے ڈگا! خبر اوسدی کسے نہ لئی جے نی
جسدا چن پُتر سواہ لائے بیٹھا، دتا رب دا ماں سہہ گئی جے نی
وارثشاہ پھرے دُکھاں نال بھریا، خلقت اوسدے مگر گیوں پئی جے نی

(ج)

رب جھوٹھ نہ کرے جے ہوئے رانجھا، تاں میں چوڑ ہوئی مینوں پٹیا سُو
اگے اگ فراق دی ساڑ سُٹیا، سڑی بلی نوں پھیر کیوں پھٹیا سُو
نالے رن گئی نالے کن پاٹے، آکھ عشق بھتیں نفع کی کھٹیا سُو؟
میرے واسطے دُکھڑے پھرے سیہندا، لوہا تا، جیبھے نال چٹیا سُو
وارثشاہ اس عشق دے ونج وچوں، ہفا جال کی کھٹیا وٹیا سُو

(۶)

انسانی جذبیاں دی ایہی باکمال ترجمانی دے علاوہ وارث شاہ نے ایس رچنا وچ پنجاب دے پنجابیاں دی جو تصویر پیش کیتی اے، اوہ وی ہن تک بے مثال اے۔ پنجابی مزاج، ہوگر دے تے رہنی بہنی نے ہیر وارث وچ پہلی وار اپنا رجواں تے بھرواں بیان لیا اے۔ گھون مون کرا کے وی اپنی ٹیں نہ چھڈن تے کھریاں کھریاں سناؤن دا اجہا حوصلہ کسے انکھیلے تے خوش رہنے پنجابی جوان دا ای ہوسکدا اے۔ رانجھا بالناتھ نوں مخاطب کر دیاں آکھدا اے:

ناتھا! جیوندیاں مرن ہے کھرا اوکھا، ساتھوں ایڈ نہ واعدے ہونے نی
اسیں جٹ ہاں ناڑیاں کرن والے، اساں کچکڑے نہیں پرونے نی
ساتھوں کھپری نا دنہ جائے سانبھی، اساں ڈھگے ہی انت نوں جونے نی
رناں پاسوں جو ورجدے چیلیاں نوں، اوہ گورو نہ بنھ کے چونے نی

رناں دین گا ہلیں اسیں چپ کریئے، ایڈے صبر دے پیر کس دھوونے نی
تساں ہسنوں کھیڈنوں منع کیتا، اساں دھوئیں دے گوہے نہ ڈھوونے نی

ایسی طرح پنجابی سماج دی انکھ نے ساؤ ڈپنے توں وی وارث نے ہیر دے بھرا دے موں ہوں ایوں زبان دتی اے:

سلطان بھائی آیا ہیر سندا، آکھے ماؤں نوں دھی نوں ماڑ اماں
تیرے آکھیاں سترجے بہے نائیں، پھیراں ایس دی دھون تلوار اماں
چاک وڑے نائیں ساڈے وچ ویہڑے، نہیں ڈکرے کراں گے چار اماں
جے کر دھی نہ حکم وچ رکھیوائی، سبھو ساڑ سٹاں گھر بار اماں
وارث شاہ جیہڑی دھی بری ہووے، ادیئے روڑھ سمندروں پار اماں

اصل وچ وارث نے ایس سارے قصے نوں پنجابی چلن تے سپرٹ وچ گنھ کے اتے فرفو بھن بھید نوں اتا نہہ اٹھ کے پیش کیتا اے۔ سمکالی پنجاب دے معاشرتی، تمدنی تے سیاسی رجحاناں اتے طاقتاں دا جائزہ لے کے ایس کہانی نوں ایہناں دے ڈھانچے وچ جڑ کے پیش کیتا اے۔ وارث نے ہور ہیر لکھاریاں وانگ کہانی بیان کرن تے اپنا زور نہیں لایا جاپدا جتناں ایس راہیں اپنے ویلے دی معاشرتی تے تمدنی حالت نوں الیکن تے لایا ہویا محسوس ہوندا اے تے ایس وچ اوس دی "ہیر" دی ولکھنتا امتیازی حیثیت، اے۔ "ہیر وارث" اوس زمانے دی تصنیف اے جدوں وارث دا پنجاب اوس دے اپنے قول مطابق سرچک رہیا سی تے ہر طرح دی غلامی دیاں زنجیراں نوں ونگاراں پا رہیا سی:

پیا ملک دے وچ بڑا رولا، ہر کسے دے ہتھ وچ تلوار ہوئی
تدوں دیس دے جٹ سرکار ہوئے، گھرو گھری جاں نویں سرکار ہوئی

ہیر تے اوس دی سہیلیاں سماجک بندھناں نوں ٹکیرا کرن والے کید وجیہے دوکھیاں دیاں جھلیاں ایویں ساڑیاں سن:

جیویں ساڑ قصور تے کھڈیاں نوں، اگاں خالصے پھوک وکھائیاں نے
فوجاں شاہ دیا، وارثا، مار متھرا مڑ پھیر لاہور نوں آئیاں نے

ایسے پنجاب دی باغی روح ہیر دے مونہوں ایویں بیان دے رہی سی:

اکھیں لگیاں مڑن نہ دیر میرے، بیبا گھول گھتی بلہاریاں وے
وہن پئے دریا نہیں کدے مڑدے، وڈے لا رہے زور زاریاں وے

لہو نکلنوں رہے نہ مُول ویرا، جِتھے لگیاں تیز کٹاریاں وے

سر دِتیاں باجھ نہ عشق پکے، نہیں ایہہ سکھالیاں یاریاں وے

(۷)

جے ایہو جیہیاں صفتاں دے نال، ایس قصے دے تانے پیٹے وچ کم کر رہے شعری فن نوں وی دیکھیئے تاں "ہیر وارث" دیاں امتیازی وصفاں دا لوہا آپ مہارے منناپے جاندا اے۔ کہانی تاں آخرا دِہوسی ناں تخت ہزارے دے موجو رانجھے دے نِکّے پتر دھیدو تے جھنگ لواسی چوچک سیال دی لاڈلی دھی ہیر دے اُمک پیار دی جس نوں نبھاؤن لئی رانجھے مجھاں چاریاں تے کن پڑوائے۔ ہیر جھفر جالے تے صدق نبھایا اتے اخیر دونویں پیار دی درو ڑمی تے نچھاور ہو گئے۔

ایس کہانی توں تاں شاید ہی کوئی پڑھیا جاں اَن پڑھیا پنجابی اَن واقف ہووے وارث دی تاں گل ای چھڈّو، جس نوں ایس دا خاکہ گھڑیا گھڑایا مِل گیا سی۔ پر کمال تاں وارث دی ہُنری کاریگری وچ اے، جس صدقے ایہہ سادی تے عام کہانی اِک مہاں کاو (رزمیہ نظم) دا مضمون بن گئی۔ وارث نِرا پُرا اِک قصہ گو ہی نہیں سگوں اِک ماہر تے باخبر فنکار وی سی۔ اوس نے ایس جٹکی جیہی کہانی دیاں وُکیاں سنبھاو ناداں نوں اُگھاڑیا۔ ایس دے ڈھانچے نوں گھٹایا ودھایا اتے ایس نوں وَدھ توں وَدھ ناٹکی (ڈرامائی) تے دلچسپ بنا دتا۔ ایس نوں ہور ہیر لکھاریاں وانگ بیانیا (حکایتی) ڈھنگ وچ بیان دی تھاں کرداراں دی گل بات راہیں پیش کیتا تے اوہناں دے عملاں راہیں مورتی مان کر دتا۔ رانجھے تے بھابیاں، ہیر تے رانجھے، قاضی تے ہیر، رانجھے تے بالناتھ، جوگی تے عیالی، سہتی تے جوگی، ہیر تے سہتی وچکار ہوئی گل بات، سوال جواب، نوک نوں جس عمدگی، اصلیت نگاری، قادرالکلامی زور تے جوش نال وارث شاہ نے پیش کیتا اے، اوہ اوسے اُتے ختم اے۔ جوگی دے بھیس وچ جھوٹھی مُوٹھی غصہ جھاڑ رہے رانجھے تے رنگپور دے لاگے اجڑ چرا رہے عیالی دے کُجھ مشکری گڈھے شعر پڑھن نال ای تسلی ہو جاندی اے، جیویں:

جوگی: ست جنم کے ہمیں فقیر جوگی، نہیں نال جہان دے سیر میاں

اساں سہلیاں کھپراں نال ورتن، بھیکھ کھا کے ہو دنا دھیر میاں

پر ہاں جا جٹّا، سانوں چاک آکھیں، اسیں فقر ہاں ظاہرا پیر میاں

ناؤں لہریاں دے سانوں ڈرن آوے، رانجھا کون تے کون ہے ہیر میاں

جٹا چاک بناؤ نہیں جوگیاں نوں، ایہا جی آوے سٹوں چیر میاں

عیالی: اساں رانجھیا ہس کے گل کیتی، جا لائے واہ جے لگدا ای
لاٹ رہے نہ جیو دے وچ لُکی، ایہہ عشق النبڑا اگ دا ای
سماں یار دا تے گھسا باز والا، جھٹ چور دا تے داؤ ٹھگ دا ای
ئے کے نڈھڑی نوں کھسک جا چاکا، سیدا ساک نہ ساڈڑا لگ دا ای

ایس مکالمانہ رنگ ڈھنگ دی ورتوں توں علاوہ وارث شاہ نے اپنے پہلیاں توں اُلٹ، ایس کہانی نوں اک ہُنر پورت جیہی مروڑی دے کے ترس تے ڈر اُپجاؤندا اک سہل تے سبھاوک مہا دکھانت بنا دتا اے۔ کئی شعر پڑھن جاں سنن ویلے کلیجے نوں ہتھ پَیندا اے۔ جیویں جھنگوں وداع ہندی ہیر دی بے لبسی ظاہر کردے ایہہ شعر:

لے دے رانجھیا، واہ میں لا تھکی، میرے وس تھیں گل بے وس ہوئی
قاضی، ماپیاں ظالماں بنھ توری، ساڈی نینڈڑی دوستی بس ہوئی

اتے ہیر دی ودائگی پچھوں بھابیاں دے بلادے تے رانجھے دا ایہہ دل چیرواں جواب:

بھابی! خزاں دی رُت جاں آن پہنچی، بھور آسرے تے پئے جال دے نی
سیون بُلبلاں بوٹیاں سُکیاں نوں، ربا پھُل لگن نال ڈال دے نی
اساں جدوں کدوں اوہناں پاس جانا، بھیڑے محرم اساڈڑے حال دے نی
وارث شاہ جو گئے سو نہیں مُڑدے، لوک اساں تھیں آوناں بھال دے نی

ایہو جیہیاں درد بھریاں جھاکیاں چیترن توں علاوہ، وارث نے پڑھن سُنن والیاں دا شوق جگاون تے اوہناں دی بے صبری قائم رکھن لئی لوڑ مطابق موقعے میل دی ورتے اتے کرداراں تے گھٹناواں دی ٹکر نال کئی ناٹکی موقعے وی پیدا کیتے۔ ہیر تے سہتی نوں اکو بند وچ اکو ساہے ٹکرا کے کتنا سوا پیدا کر لیا اے:

انی وکھونی! واسطہ رب دا ای! واہ پے گیا نال کپتیاں دے
وارث شاہ میاں کھہڑے نہ پیئے، کن پاٹیاں رب دے پٹیاں دے

وارث شاہ نے کہانی دیاں گھٹناواں نوں کرم تے پھل دی لڑی وچ پرو کے اتے اوہناں وچ کئی طرح دے سبھاؤ تے واقفی اُن کے ایہناں نوں اینویں بیڑیا اے کہ اوس نوں اپنی کرتکا دی اتے مان تے بھروسہ دی پرتیت ہویا اے، جیویں:

ایسا شعر کہیا پُر مغز موزوں، جیہی موتیاں لڑی شہوار دی سی
تمثیل دے نال بیان کیتا، جیہی زینت لعل دے ہار دی سی

ایس شاہ پارے دے خاتمے تے اوہنے ہِک تھاپڑ کے ایہہ اعلان کر دتا سی:

پرکھ شعر دی آپ کریندے شاعر، گھوڑا پھیریا وچ نخاس دے ہیں
ہور شاعراں چکیاں جھوتیاں نی، غلہ پیٹھا، وچ خراس دے ہیں

نالے ہور شاعراں وانگ ایس کہانی نوں ہونی دا چھنکار دسن دی تھاں وارث شاہ نے ایس دے کرداراں نوں ایس نال ٹکر لیندیاں دس کے اُتے ایس وے تانے پیٹے وچ انسانی جذبیاں نوں پردھانتا دے کے، ایس نوں ہندے بتیدے جیون دے نیڑے لیا کھلہاریا۔ فیر کرداراں نوں اک دوجے توں ایجیہے سُچج نال نکھیڑیا کہ اوہناں دے ناں لئے بناں ہی اوہناں دیاں گلّاں تے کارگزاریاں توں ہی اوہناں نوں پچھانیاں جا سکدا اے۔ جیویں:

اماں بس کر گالیاں دے ناہیں، گالیں دتیاں وڈڑا پاپ آوے
وارث شاہ نہ مُڑاں رنجھیٹڑے توں، بھاویں باپ دے باپ دا باپ آوے

ہیر توں سوا ایہہ کجھ ہور کون آکھ سکدا اے؟ تے ہیٹھ لکھیا حُلیہ جے کیدو نہیں تے ہور کس دا ہو سکدا اے:

ملے سِراں نوں اے وچھوڑ دیندا۔ بھنگ گھتدا وچ کڑمائیاں دے
بابل انبڑی تے جا ٹھٹھ کرسی۔ اتے آکھسی وچ بھرجائیاں دے

وارث نے اپنی کہانی ایس دے کرداراں دے ایجیہے مکالمیاں راہیں ہی بیان کیتی اے تے ایہہ مکالمے ایہنے جاندار، جوشیلے، قدرتی تے معنی خیز ہن کہ پڑھن سنن والا آپ مہارے کیلیا جاندا اے، جیویں:

رانجھا آکھدا ہیر نوں ماں تیری، ساتوں پھیر مُڑ رات دی چنبڑی اے
میاں سُن لے اوس دا آکھیا توں، تیری ہیر پیاری دی انبڑی اے

ایویں صرف دو شعراں وچ ای اک اہم مسئلے دا ذکر تے فیصلہ نایک تے نایکہ دے ایس سوال وچ ہی بند کر دتا اے۔

(۸)

ہیر دی کہانی نوں ایہو جیہی ادبی کاریگری نال، لکھن سوارن توں علاوہ، وارث شاہ نے ایس وچ درد سوز دی رجواں بھریا اے، پر وچھنی ہیر دا جوگی دے بھیس وچ آئے ہوئے رانجھے نوں ایہہ جواب میں جنی وار پڑھیا اے، اونی وار ردیا ہاں:

ہیر آکھیا "جوگیا! جھوٹھ بولیں، کون رُٹھڑے یار ملاوندا اے؟
ساڈے چم دا جُتیاں کرے کوئی، جیہڑا جیو دا روگ گواوندا اے
اِک جٹ دے کھیت نوں اگ لگی، ویکھاں آن کے کدوں بجھاوندا اے
اِک باز توں کاگ نے کونج کھوہی، ویکھاں چپ ہے کہ کرلاوندا اے
بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے؟ ایویں جیوڑا لوک ولاوندا اے
دیواں چوریاں گھیو دے بال دیوے، وارث شاہ جے سُناں میں آوندا اے

(۹)

پھیر خوبی ایہہ کہ وارث نے ایس کہانی دے اجیہے جذبیاں نال اپنے ذاتی جذبیاں تے ہڈبیتیاں نوں کرداراں نال رلا ملا کے پیش کیتا اے کہ اوہ شاعر دے اپنے دل دیاں ہوکاں جاپن لگ پیاں نیں، جیویں:

تسیں دیس رکھو، اسیں چھڈ چلے، لاہ جھگڑا بھابیئے! گل ایہا
ہتھ پکڑ کے جُتیاں مار مُکل، رانجھا ہو ٹُریا وارث شاہ جیہا

شاید ایسے لئی ایس دی لکھن پریرنا دا ذکر کر دیاں وارث نے آپے دس دتا اے کہ:

تدوں شوق ہویا قصہ جوڑنے دا۔ گل عشق دی جدوں اظہار ہوئی

(۱۰)

رہندی کسر وارث دی اپنی مادری بولی اُتے باکمال دسترس نے پوری کر دتی۔ ہیر ادب تاں کتے رہیا سارے قصے ادب نوں زبان دے میدان دا شاہسوار اجے تک نہیں ملیا۔ وارث دی بولی مٹھاس تے ٹھیٹھتا، سندرتا تے وشالتا نوں ویکھ ویکھ پنجابی دی امیری تے سمرتھا دا سبھے ہی گیان ہو جاندا اے۔ بولی بارے سر جارج گریرسن نے آکھیا سی کہ

"ہیر وارث اجے تک خالص پنجابی دا سبھ توں ودھیا نمونہ مَنّی جاندی اے"[۱]

ایہہ بولی دی پناہ لین لگیاں جہاں کوی ڈاکٹر رابندر ناتھ ٹیگور نے مشہور فلمکار شری بلراج ساہنی نوں آکھیا سی کہ "جس بولی وچ گورو نانک تے وارث شاہ نے ترانے چھیڑے ہن، اوہ کویں کنگال ہو سکدی اے"[۲]

۱۔ بلٹن سکول آف اورینٹل سٹڈیز، جلد اول، حصہ سوم، صفحہ ۸۸۔

۲۔ "ناٹ بولی دی شرن" بلراج ساہنی۔

پھر خوبی ایہہ کہ وارث نے اپنی بولی دیاں مجبوریاں سامنے جھکن دی تھاں ایس دیاں اُلکیاں سنبھاؤناواں اگھاڑیاں اتے ایس نوں ایجیہے سُچج نال ورتیا کہ اج وی پنجابی دی کوئی لُغت دلفظاں، محاوریاں، کہاوتاں تے اٹل سچائیاں وغیرہ دی، ہیر وارث دی، مدد لئے بناں مکمل نہیں ہوسکدی۔

ایسے بولی دے پُشت عام فہم اتے سبھاواں تے موقعیاں مطابق ڈھکویں پھبویں لفظاں وچ وارث نے جو جو محاورے، تشبیہاں، استعارے تے اٹل سچائیاں بنھیاں، اوہ ساری پنجابی نظم دا شنگار ہن۔ کجھ مثال وجھوں:

(ا)

تیرے بیٹھیاں ویاہ لئے گئے کھیڑے، داڑھی پرھے دے وچ منابیٹھوں
ہن وارثا کی چھنیں مُور کھاوئے، جدوں رڑے تے موُن منابیٹھوں

(ب)

سیاں نال لٹکندڑی مان متی، جویں ہرنیاں ترٹھیاں بار وچوں
پھرے چھنکدی چاؤ دے نال جٹی، چڑھیا غضب دا کٹک قندھار وچوں

(ج)

وارث شاہ میاں گنا چکھ سارا، مزے وکھ نے پوریاں پوریاں دے

(د)

گنگا گئیاں نہ ہڈیاں مُڑدیاں نے، گئے وقت نوں کسے نال موڑیا ای

بولی شیلی اے حلقے وچ پائے ایجیہے پورنیاں توں علاوہ، ہیر وارث نے پنجابی عروض نوں دی اک یادگار سوغات دِتی۔ وارث دی ہُنرمندی صدقے ہیر وارث وچ پنجابیاں دا من بھاؤندا چھند بینت، چوٹی اُتے پہنچ گیا اتے ہن تک ایسے دا ہی بول بالا اے۔ ایسے دی مدد نال تھاؤں تھائیں "کلام شاعر" لکھن دی پرت پاکے وارث نے پنجابیاں نوں ہیر دے قصے دے پنج دن دناں دی واقفی دا اک وڈمُلا خزانہ وی دے دِتا اے۔

(۱۱)

ہندوستانی تہذیب تے تمدن دے اک اُگھے عالم پروفیسر جے چند ودیا النکار نے پچھے جیہے جالندھر ریڈیو سٹیشن توں بولدیاں آکھیا سی کہ ہیر وارث دے ویلے دے ہندوستانی

ادب دا جائزہ لین توں بعد میں تاں ایس نتیجے تے پہنچیا ہاں کہ اوہدوں دے ہندوستان وچ ہیر وارث دے ٹاکرے دی ہور کوئی ادبی رچنا نظر نہیں آوندی۔

ایہی فوقیت تے اُپر دسیاں لاثانی دنیاں صدقے ہی پنجابیاں نے اودوں توں ہی وارث دی ہیر نوں اپنیاں دل دیاں ڈونگھائیاں وچ تھاں دتی ہوئی اے۔ پھیر جناں مان وارث نے ہیر نوں دِتا ہیا اے اوس توں کتے ودھ پنجابیاں نے خود وارث نوں دتا اے۔ شاید ایسے نوں مدِ نظر رکھدیاں پنجاب دے اک موجودہ عوامی شاعر سردار ودھاوا سنگھ نیرؔ نے آکھیا اے کہ:

مِٹھّی بولی دے وارثا! سچ مَنّیں، منّاں میں پنجابی دا پیر تینوں
دتّی جند توں ہیر سلیٹڑی نوں، دے گئی سدا دی زندگی ہیر تینوں[1]

۱۔ ہیر دے کرتا نوں "نویں نشانے"، مصنفہ سردار ودھاوا سنگھ نیرؔ۔

جناب شیخ محمد شریف صابر
ایم اے، ایم ای ڈی

ہیر وارث دی فرہنگ

ماں بولی وچ اپنے مینوں وارث شاہ دی ہیر پڑھائی
پنجی وار میں پڑھیا تے ایہنوں لذت آئی دون سوائی

کلاسیکی ادب دے ہر شاہکار وچ ایہہ صفت ہوندی اے کہ اوہ ویلے دے ہتھوں مات نہیں کھاندا۔ ہر دور وچ تازہ رہندا اے۔ میں ہیر وارث نوں اپنی عمر تے علم دیاں وکھریاں وکھریاں منزلاں وچ پڑھیا اے، ہر دفعہ نواں سواد آیا اے پر ہُن میں ہیر وارث نوں پنجابی زبان دے طالب علم دی حیثیت نال پڑھ رہیا ہاں۔

پنجابی زبان دی کوئی منّی پرونی ڈکشنری نہ ہون پاروں میں ہیر وارث دا مطالعہ پنج سیانے اُستاداں دیاں کتاباں راہیں کیتا اے۔ ایہہ پنج سیانے اُستاد میں ایہہ متھے ہن، جیہناں ہیر وارث سودھی اے تے فرہنگ دی لکھیا اے۔

۱۔ اُستاد میاں پیراندتہ صاحب ترگڑ وزیر آبادی مؤلف وڈی ہیر وارث شاہ مع فرہنگ، مطبوعہ شیخ غلام علی کشمیری بازار، لاہور، ۱۹۱۷ء

۲۔ عزیز الدین قانون گو مؤلف ہیر وارث مع فرہنگ، مطبوعہ شیخ الٰہی بخش محمد جلال الدین، کشمیری بازار، لاہور، ۱۹۲۹ء۔

۳۔ ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل مؤلف ہیر وارث، مطبوعہ نویگ پبلشرز، چاندنی چوک، دہلی، بھارت، ۱۹۶۳ء۔

۴۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر صاحب مؤلف ہیر وارث شاہ، مطبوعہ تاج بک ڈپو اردو بازار، لاہور، ۱۹۶۳ء

۵۔ چودھری محمد افضل پرنسپل اینگلو پنجابی کالج 'دا ایڈیٹر پنج دریا، ۴۴۔ ٹمپل روڈ، لاہور، ۱۹۶۹ء

میں ایہناں پنجاں سیانیاں دے کم نوں دلوں جانوں مَنداہاں پئی اَج تائیں ہیر وارث دی سمجھ سانوں ایہناں بزرگاں دے سرصدقے ای آوندی اے[۱] ایہہ انتھک سُورمے ہنیریاں جھکھڑاں وچ وی ماں بولی دے راہ وچ دیوے بالدے رہے نیں، جے کر ایہہ لوگ اپنا چارہ وی نہ کردے تے خبرے پنجابی اَدب دی جھولی آج سکھنی ای ہوندی جیہناں زمانیاں وچ ایہہ فرہنگ لکھے گئے نیں، ہیر وارث اودوں قصے کہانی دی وجہوں پڑھی جاندی سی یا عشق دے پھٹے ہوئے تے فقیر لوگ اپنا اپنا مطلب سار لیندے سن۔

پَر ہن جد پنجاب یونیورسٹی نے پنجابی وچ ایم' اے کران دا پربندھ کر دتا اے تے، یہ وارث ایم اے پنجابی دے پہلے پرچے دی سبھ توں پہلی کتاب اے۔ ایس سمیں ہیر وارث دا فرہنگ لکھن والیاں دیاں ذمہ داریاں ودھ گئیاں نیں۔ ہن اسیں وارث شاہ دا ڈونگھا مطالعہ کرنا اے، تاں جو اسیں اوہنوں جگ دے سارے شاعراں وچ اوہدا تھاں دوا سکیے۔ اوہنوں پنجاب دا شیکسپیئر آکھن لگیاں ساڈے کول پورا مسالہ ہووے۔ اَج توں دو سو ورھے پہلاں دے معاشرے نوں وی اساں وارث دی اکھ نال ویکھنا ہیں۔ ایہہ سارا کجھ کرن لئی سانوں ہیر وارث دے اِک اِک حرف تے گل پانی پیے گی۔ سانوں ویکھنا پوے گا کہ وارث دے زمانے وچ اوہناں لفظاں دا کیہہ مطلب لیا جاندا سی۔ پنجابی زبان دا اِک طالب علم ہون پاروں مینوں ایہناں سیانیاں دیاں فرہنگاں تو لابھ اُٹھاون دا موقع ملیا اے۔ جدوں اِک فرہنگ وچ دَسے ہوئے مطلب نال دل دی ترشنا نہ ہوئی تے دوجے سیانے دی فرہنگ ویکھن دی لوڑ پئی کدے کدے فرہنگ وچ دَسے ہوئے معنے وارث دی پدھر توں شعر نوں پرانیواں کر دیندے سن۔ ایس لئی سارے فرہنگ پھول مارے۔ ایتھے میں پوری ایمانداری نال اعلان کرناں پئی میں ہر اک سیانے دی کتاب تو فیض حاصل کیتا اے۔ میرے مطلب دے سارے پُھل مینوں کسے اک اُستاد دے باغ وچوں نہیں لبھے۔ ایس لئی میں ہر باغ وچوں اپنے مطلب دا پُھل بھالیا تے سینے نال لا لیا اے، گل دا ہار بنایا اے

۱۔ جناب شریف صابر ہوراں نے "ہیر وارث شاہ مع شرح و فرہنگ" از سید ہاشم علی ظفر دالوی" مطبوعہ ملک غلام محمد تاجر کتب کشمیری بازار، لاہور دا ذکر نہیں کیتا۔ ایس دا مطالعہ اپنے مفید حاشیاں پاروں بڑی اہمیت رکھدا اے، خاص کر تصوف دے طالب علماں لئی۔ (مرتب)

تے جیہڑا ایہنوں پسند نہیں آیا اوہنوں بڑے ادب نال دوروں ای سلام کر چھڈیا اے۔
فرہنگ وکیھن لگیاں سبھ توں اچرج گل ایہہ ڈٹھی پئی اک ای لفظ دا مطلب پنجاں سیانیاں نے اڈو اڈو دسیا اے، کدھرے کدھرے دو سیانے آپوں وچ نیڑے نیڑے ہن تے کدھرے اوہناں وچ لکھاں کوہاں دی وتھ اے۔ اک طالب علم بھلا پنجاں سیانیاں وچوں کہنوں سچیاں کرے تے کیویں کرے۔ پنجاں سیانیاں دے فرہنگی فیصلیاں دی نقل پنجابی پیاریاں سامنے رکھن دی جرات کر رہیاں۔ میرے سامنے پنجابی ادبی اکیڈیمی لاہور والی ہیر وارث مؤلفہ شیخ عبدالعزیز بیرسٹرایٹ لاء کھلی اے۔ ایس اندر جو بند نمبر دتے گئے ہن تسیں دی ایس نمبر راہیں مصرعے ڈھونڈھ لیناں۔

(۱)

بند : ۶۵ : وارث شاہ چھیک جے نویں چوپیں سبھے بھل جانے جیہڑیاں گانوناں ایں

لفظ چھیک : اُستا پیراندتا (فرہنگ) ایک گھاس کا نام

" " (فٹ نوٹ) ایک کھیل کا نام، جس میں چار گنے میٹھا بنا کر دونوں ہاتھوں سے پکڑ کر اور مروڑ کر ایک دوسرے کے منہ میں رس نچوڑ کر ڈالی جاتی ہے۔ بار کے گاؤں میں جوان لڑکے اور لڑکیاں یہ کھیل عام طور پر کھیلتی ہیں۔

عزیزالدین صاحب قانونگو : اک قسم دا گنا : جیہنوں پنا رک کیہندے نیں۔ بہت نرم ہوندا اے۔

" " " (فٹ نوٹ) اک گھاہ شیر بس اے جیہنوں قصب الحبیب وی کیہندے نیں۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : اک گلابی رنگ دی گاہی دریاواں دے کنڈھیاں تے ہوندی اے۔ مال ڈنگر اس نوں بڑے شوق نال کھاندا اے۔ ایہہ میٹھی تے کولی ہوندی اے۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : گھاہ دی میٹھی جڑ۔

چودھری محمد افضل : سجر سوئی پہلن بھینس۔

(۲)

بند : ۹۴ ، تینوں وڈا اُدماد آجا گیا اے تیرے واسطے منس سہیڑیئے نی

بند : ۵۳۰ ، مست پھرن اُدماد دے نال بھریاں ٹیڈھی چال چلن مستانیاں نیں

۵۵۰ ، ننیاں وچ گزاری اے رات ساری تارے گندیاں ہی اُدمادیاں نیں

لفظ اُدماد ، اُستاد پیر اندتہ صاحب (فٹ نوٹ صفحہ ۴۳) بڑی اہم گل تیرے دل وچ اٹھی اے ۔

" " " (فرہنگ ، مستی ۔

عزیزالدین قانونگو : چاء ، اُمنگ ، چستی ۔

ڈاکٹر جیت سنگھ ستیل : اُنماد ، پاگل پن ، چاؤ ، جاگن دا بھاؤ ۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : جوش ، جذبہ ۔

چودھری محمد افضل خاں : اماڈرا نفسیاتی خواہش" امادیاں مستی والیاں

(۳)

بند : ۱۶۹ ، ہور رانجھے دی گل جو لکھیا جے ایہہ بات میری انانیت ہے نی

لفظ انانیت ، اُستاد پیر اندتہ : ناقص بہت ناقص

عزیزالدین قانونگو : میں پن کبر ومنی ، ممتا ، محبت ، غرور ، تکبر ۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : گدھپی ، غلام رہتاں توں اُلٹ ۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : غصہ دلان والی ، انا پیدا کرن والی ۔

چودھری محمد افضل خاں : غرور ، تکبر ۔

(۴)

بند : ۱۶۳ ، تراس دی راس لے عشق کولوں سقلات دے بیان نوں چلیا ای ۔

اُستاد پیر اندتہ صاحب : سلاد دا ساگ جلیس دا بی نہیں ہوندا ۔

عزیزالدین قانونگو : ثقلات دی جمع ثقلہ کی بوجھ گٹھڑی بوجھ کے بیچ ۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : سقلات یا سقرلات بانات مخمل ۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : گھاس ساگ (سلات)

چودھری محمد افضل : سقلاط ، برہمی بوٹی ، جسکے بیج دماغی طاقت کیلئے کھاتے ہیں ۔

(۵)

بند : ۲۰۳ ، ۶۱۲ ، لفظ چکا بھوہ ،

چُکا بھُوہ تے ہندوستان اندر ایسے حکمت پیر دی جڑی دانی
اوہا کروپ جیہڑا پانڈواں تھوں چُکا بھوہ دے وچ کروایا ای

اُستاد پیراندتہ : ہندوستان توں باہر۔

عزیزالدین قانونگو : اس کا نام چکر بیوہ ہے۔ کوروکشتر یعنی تھانیسر میں ایک قلعہ تھا، جو دریودھن نے پنڈت درونا اچارج کی راہنمائی میں اپنے بچاؤ کے لیے بنوایا تھا۔ اس کے اندر داخل ہونا بھی بڑا مشکل تھا اور باہر نکلنا بھی۔ فرہنگ میں تصویر بھی موجود ہے۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : فوجی گھیرا : مہابھارت دے کٹھن انسار ارجن دے پُتر ابھیمنو نے ایس نوں توڑن دا جتن کیتا پر اسپھل رہیا تے ماریا گیا۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : اک پربیٹھ۔ جنگی سپاہیوں کا گول چکر باندھنا۔

چودھری محمد افضل خاں : (شعر چھڈ گئے نیں اوہناں ایس جھمیلے وچ پینا مناسب نہیں سمجھیا)

(۶)

بند : ۳۱۴ ، لفظ کندمُول :

کندمُول اُجاڑ وچ کھائیکے تے بن باس لے کے موجاں مانتے ہاں

اُستاد پیراندتہ : گھاس پتی۔

عزیزالدین قانونگو : گھاس پات۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : پتّے، جڑاں، تیلے۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : شکر قندی۔

چودھری محمد افضل خاں : زمین کے اندر ہونے والی ترکاریاں

(۷)

بند : ۴۸۸ ، اساں اِک رسال ہے ڈھونڈ آندھی بُھلا دس کھاں کیہ اے راولاوے۔

لفظ رسال ، اُستاد پیرانذتہ صاحب : بجھارت ۔

عزیزالدین قانونگو : بھیجنا ، بھیجی ہوئی چیز ۔ مجازاً ، نذرانہ ، تحفہ

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : سوغات

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر : گنے کے رس کی چیز چھٹی رسائن ۔

چودھری محمد افضل : رسائن ۔ اکسیر ۔

(۸)

بند : ۵۸۰ ، ویرا رادھ ویکھوا یتھے کوئی ہوندے جگ دھوڑ بھلا وڑا پایا ای

۳۲۵ ، بازی گرنیاں نٹنیاں کنگریانیاں ویرا رادھنیاں رام جنیاں نی

۱۹۷ ، اک وانگ بساطیاں کڈھ لاٹو ویرا رادھ دی ناف وکھاندیاں نیں

لفظ ویرا رادھ ، اُستاد پیرانذتہ : عجیب دل فریفتہ ہونے کا موقع ، عجوبہ واقعہ ۔

ویرا رادھن ، عزیزالدین قانونگو : اپنے بھائی کو اپنے ساتھ جماع کرنے پر آمادہ کرنے والی عجیب و غریب نہایت دلفریب بدمعاش عورت ۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : ویرا رادھناں راس دھاری کی بیویاں ۔

ویرا رادھ بارے ڈاکٹر صاحب چُپ نیں ۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر : ویرا بادشاہ کی طرف سے رعیت کے ہاتھ زبردستی بیچی گئی چیز ۔

ویرا رادھ : خوبصورتی ، دلفریبی ۔

ویرا رادھن : راس دھاری جوگنیں ۔

چودھری محمد افضل خاں : راس دھاری کی بیویاں ۔

ویرا رادھ (چودھری صاحب نے معنی واسطے تھاں خالی چھڈی ہوئی اے)

★★★

. ایمان نال دسیا جے رنگو رنگ دے وکھرے وکھرے معنے پڑھ کے تہانوں کدھرے کدھرے ہاسا تے نہیں سی آگیا ۔ سچی پچھو تے مینوں ایس مقام تے رونا آگیا سی ۔ واہ میرے مولا تیرے رنگ ۔ اسیں اپنے سبھ توں وڈے شاعر دے کلام نال کیہ سلوک کر رہے

آں ۔ حالے تک اساں کوئی ڈھکویں تے پھبویں فرہنگ نہیں لکھی ۔ بھلا سوچو کھاں ایہناں فرہنگاں وِچ ایناں فرق کیوں اے ۔ میرے خیال وِچ ایہدے کارن ایہہ نیں ۔

۱۔ سارے فرہنگ لکھن والیاں کِسے اک مِتی پرونی پنجابی لُغت دا احسان لینا مناسب نہیں سمجھیا تے آپ ای "اہل زبان" ہون دی لور وِچ ای جو مونہہ در آیا لکھی گئے نیں ایہہ ٹھیک اے پئی پُرچے بٹن دے جُٹ وِچوں اک گواچ جائے تے بجھوئے دھاگے یا کنڈے نال وی کم چلا ای لئی دا اے ، پر ویکھن والے دا مونہہ بند نہیں کیتا جا سکدا ۔ ذرا محنت کریئے تے پُرچے بٹن دا جُٹ جیہڑا اک دُوجے وِچ فِٹ آوے لبھ ای لئی دا اے ۔

۲۔ ساڈے پڑھے لکھے لوگ اُچے طبقے توں آدر مان کران لئی باٹکر کمان لئی اردو تے انگریزی دے دھیان لگے رہے ۔ اوہناں فارسی اکھراں وِچ پنجابی لُغات دے مِتے منصوبے اُتے زور نہیں دِتا ۔ ایہناں فرہنگاں نوں وی علم والے لوکاں نے پرکھ پرچول دی اکھ نال نہیں ویکھیا ۔ وارث دے سمیں ہندو مسلم سِکھاں وِچ اِک گوڑھی سانجھ سی ، ایس لئی وارث نے اوس معاشرے دے ہر انگ رنگ نوں بیان کرن لئی ہیر وِچ ہندی ، سنسکرت ، عربی ، فارسی دے لفظ ورتے نیں ، جیہڑے اوس ویلے دی بولی وِچ رچے مچے سن ۔ فرہنگ لکھن والیاں دا فرض سی پئی اوہ ہر زبان دی معیاری لغت ویکھ کے اپنی تسلّی کر لیندے کیوں جے زباناں اپنے بُوہے پردیسی لفظاں لئی سدا کھُلے رکھدیاں نیں ۔ عربی وِچ عبرانی تے سریانی لفظ رَلے ہوئے نیں ۔ انگریزی وِچ لاطینی تے فرانسیسی زبان دے لفظ ملدے نیں اردو وِچ تے ترکی ، فارسی ، عربی ، ہندی ، سنسکرت تے انگریزی لفظاں دی کھچڑی پکی پئی اے ۔ ایس لئی ماں بولی دی لُغت یا فرہنگ لکھن والیاں بزرگاں دا فرض سی پئی ایہدے وِچ رلیاں ملیاں زباناں دیاں لُغاتاں تے نظر مار لیندے ۔

گورشبد مہاکوش وِچ عربی لفظ عام ملدے نیں ۔ اوہدے مصنّف نے پُوری پرچول نال عربی لفظاں نوں عربی لپی وِچ لکھ کے لفظ دی املا دی پچھان کرا کے ، اگے اوہدے ارتھ پنجابی وِچ دسیا اے ۔ حکومت پاکستان دی پردھانگی ہیٹھ راولپنڈی وِچ نیشنل انسٹیٹیوٹ آف لینگویجز کھُل گیا اے ۔ اوتھے ہندی ، گورمکھی دی پڑھائی جاوے گی ۔

ساڈوں آس لے پئی کوئی ریسرچ سکالر ایس پاسے وی دھیان دیوے گا کہ پنجابی وچ ورتے جان والے لفظاں دا اصلی مونہہ مہاندرا دسیا جاوے۔

۳۔ نرا پُرا لغاتاں نال وی کم نہیں چلدا۔ فرہنگ دے لکھاریاں دا اپنا جیون وی ایجیہا ہووے پئی اوہناں پنجابی وسوں تے رہت بہت دے ہر انگ نوں نیڑے جا کے اپنی اکھیں ڈِٹھا ہووے۔ پنجابی سَندھے کُٹ بجٹ، مسجد دے مُلاں۔ اوس ویلے دیاں کھیڈاں شادی ویاہ دیاں رسماں۔ ہندو یوگ مت تے بالناتھ واٹِلا، سیاں ماندریاں تے دیسی طب دے مسئلے، اوس ویلے دے قاضی دی عدالت۔ مُکی گل پئی ہر ماحول وچ ورتے گئے لفظاں دی جڑ تینک اپڑن، لئی اوس ماحول نوں چنگی طرح جانوں ہونا چاہیدا اے۔ ڈاکٹر براؤن نے اپنی عمر دا بہت حصّہ ایران وچ کٹیا تے فارسی ادب وچ ٹُبی ماری عربی دی لغات قاموس لکھن والے نے اپنا دیس چھڈ کے عرب قبیلیاں دی رہت بہت تے ورتوں وِہار اختیار کیتا۔ حیرانی دی گل اے پئی ساڈے فرہنگ نویساں نے پنجاب دے پینڈو معاشرے دا مطالعہ وی چنگی طرح نہیں کیتا۔

۴۔ اپنے دین دھرم تے وَسّوں بارے لفظاں نوں ہر انسان چنگی طرح سمجھدا اے تے دوجے دے مذہب بارے کوئی گل کرن توں پہلاں چوکھی پرچول دی لوڑ ہوندی اے۔ میرے بزرگ مسلمان فرہنگ نویساں نے ہندی سنسکرت تے ہندو وسیبے نال پورا انصاف نہیں کیتا۔ ایسے طرح سکھ وِدوان نے وی مسلماناں بارے ورتے گئے شبداں نوں بڑی لاپرواہی نال مگروں لاہ دِتا اے۔

ایس ویلے پنجابی زبان دی اردو پنجابی والی ڈکشنری دی ڈاہڈی لوڑ اے۔ کجھ دوست ڈکشنری بناون دا مَتا پکائی بیٹھے نیں۔ جے اوہناں وی ساڈے فرہنگ نویساں مگر ای نمازنیت دِتی تے فیر پنجابی زبان دے کلاسیکی ادب دا ربّ ای راکھا ہووے گا، فیر اسیں اپنے بُلھے شاہ، سلطان باہو، شاہ حسین تے وارث پیر دے کلام نوں پڑھ تے سکاں گے پر پیغام تے کلام دی اصلی روح توں وانجے رہاں گے۔ فرہنگ لکھن والے تے لغات بنان والے سجناں اگے عرض اے پئی اوہ گورمکھی

۱۔ چیتے رہوے کہ گورمکھی اک رسم الخط داناں اے، زبان دا نہیں۔ مشرقی پنجاب وچ پنجابی ایسے خط وچ لکھی جاندی اے، ایس نوں گورمکھی ایس کر کے آکھدے نیں کیونکہ ایہہ خط گورواں نے رائج کیتا سی۔ (مرتب)

پنجابی دیاں لغاتاں نال اپنا سمبندھ قائم رکھن - ایس ویلے تک میری نظر وچوں ایہہ لغاتاں لنگھ چکیاں ہن -

۱- **پنجابی شبد بھنڈار :** مصنفہ بھائی بشن داس پوری ایم اے، رپورٹر آن بکس محکمہ تعلیم پنجاب لاہور - ایس لغت دا چھپن دا سال ۱۹۲۲ء اے تے ایہدا مکھ بند اوس ویلے دے سیکرٹری ٹیکسٹ بک کمیٹی مسٹر ای سمتھ نے لکھیا سی - ایہہ ڈکشنری سارے پرانے کالجاں وچ موجود اے -

۲- **گورشبد رتناکر مہاکوش :** (انسائیکلوپیڈیا آف سکھ لٹریچر) مصنفہ بھائی کاہن سنگھ، چارے مکمل جلداں دیال سنگھ لائبریری وچ موجود نیں - جے کر پنجابی زبان دے طالب علماں پسند کیتا تے میں اک اک فرہنگ نویس دے کم اُتے جھاتی پاواں گا - تے اوہناں دے دَسے ہوئے ارتھاں دا ٹاکرہ معیاری لغت نال کرا دیاں گا -

میں اپنے وَلوں کجھ آکھن دی حیثیت نہیں رکھدا - ہُن تُسیں ساڈے فرہنگ نویساں دے کم دی وَنگی وی چکھی جاوٗ -

★★★

۱- اُستاد پیر اند تہ صاحب ترگڑ

بند : ۳۴۷ ، پھرے پنجدی شوخ بُرہان گھوڑی نہ ایہہ کُتدی اے نہ ایہہ تُنبدی اے

برہان دے معنی دلیل : دلیل دی گھوڑی دَس گئے نیں - ایہہ ٹھیک اے پئی عربی وچ برہان دا مطلب دلیل اے، پر ایتھے عزیز الدین قانونگو دے بیان مُطابق ہندی لفظ برہان بمعنی شوخ مَنیا جا سکدا اے -

پنجابی وچ بہان ۶ مہینے توں لے کے دو سال تیکر دی وچھیری نوں آکھدے نیں، جیہڑی حلے سوئی نہ ہووے -

بند : ۳۵ ، لکھن نال مسودے سیاق خسرے سیاہے اوا دے لکھدے ورقیاں دے

سیاق خسرے دے معنی سرکنڈے دی سیاہی دسے گئے نیں -

سیاق حساب کھاتہ، بہی نوں آکھدے نیں تے خسرہ زمین دی پیمائش زمین دی قسم نہ بیجی ہوئی، جنس تے کاشتکار داں دسن والی کتاب اے - خسرہ آبادی پنڈ دے مکاناں تے

مالکان بارے وسدا اے۔

بند : ۲۵۹، پنج بھوت بکارتے اُدر پانی نال صبر سنتوکھ دے پورئیے جی

اُدر پانی نوں اُدر بانی سمجھ کے معنی دسے گئے نیں، نام اذکار

اُدر پیٹ نوں آکھی دا اے تے ہندو جوگی نفس مارن واسطے تے من پوترا کرن لئی طاقت دین والیاں سب خوراکاں چھڈ کے صرف پانی تے گزارا کردے سن۔ طاقت گھٹن نال گناہ (بکار) دی رغبت گھٹ جاندی سی تے اوہ کام کرودھ لوبھ موہ ہنکار نوں تیاگ کے مہاتما بن جاندے سن۔

۲۔ جناب عزیز الدین قانونگو صاحب

بند : ۳۵۶، تیری ٹوٹنی پھرے ہے سپ وانگو آرناں دے ڈریں اُپانگ کولوں

اُپانگ دے معنی مکر و فریب دسے گئے نیں۔

ایہہ لفظ اصل وچ اُپ انگ اے۔ انگ جسم دا حصہ۔ اُپ انگ کسے انگ دا اگوں چھوٹا انگ اے۔ مثلاً ہتھ انگ اے تے انگلی اُپ انگ اے۔ ایتھے مراد اے ہتی توں عورتاں دے سر دے نکے توں نکے انگ توں وی ڈریا انگلی دے اشارے توں وی ڈر۔

بند : ۳۰۱، ہاتھی پور گولیر تھیں چھُٹ جاندے ایہا کون جو عشق تھیں چھُٹ جائے۔

گولیر دا مطلب گلے دی رسی دسیا گیا اے۔

گولیر مغلیہ دور دے بُرج یا منارے نیں، جیہڑے سنسان جنگل بر بر اُجاڑ وچ بنائے جاندے سن۔ موت دی سزا پان والے مجرم نوں بُرج تے چاہڑ کے ہیٹھوں پوڑی کِھچ لئی جاندی سی۔ مجرم چھال مارے تے مرے نہیں تے اُتے ای بھکھا پیاسا مر جاندا سی۔

بند : ۲۶۶، گھوڑا صبر دا ذکر دی واگ لے کے نفس مارناں کم بھوجنگیاں دا

بھوجنگا اک سکھ فرقہ دسیا گیا اے، پر سکھاں وچ ایس ناں دا کوئی فرقہ نہیں۔ بھجنگا کالے نوں یا کالے سپ نوں آکھیا جاندا اے۔ ایتھے فقیراں دا اوہ فرقہ مراد اے، جیہڑا سر اُتے کالک مل کے اپنے رنگ روپ دا ناس کر کے اپنے نفس نوں مارے۔

۳۔ ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل

بند : ۴، روز حشر دے پیر دے طالباں نوں ہتھ سجڑے ملن گیاں چیریاں نی

ہتھ سجڑے دا مطلب "سوکھے ہی" دسیا گیا اے۔

ایتھے قرآن مجید پارہ ۳۰، سورۂ انشقاق وَل اشارہ کیتا گیا اے۔ سجے ہتھ اعمالنامے ملن والیاں دا احساب سوکھا ای لیا جاوے گا تے اوہ خوش خوش اپنے گھر والیاں کول مُڑ کے آجان گے۔ ایتھے ایہناں لوکاں نوں جنت دی بشارت دتی گئی اے۔

ایتھے ایہہ مطلب ہرگز نہیں پئی مریداں نوں اعمالنامے "سوکھے ہی" ہل جان گے تے دوجیاں نوں ذرا اوکھیاں کر کے ملن گے۔

بند: ۳۵۸، غیبت ترک صلوٰۃ تے جھوٹھ مستی دور کرن فرشتیاں طیریاں نیں

صلوٰۃ دا مطلب توبہ معاذ اللہ گاہل دسیا گیا اے۔

ڈاکٹر صاحب نے صلوٰۃ دا مطلب کسے مسلمان کولوں نہیں پچھیا تے لغات وی نہیں ویکھی۔ زا اُردو محاورے صلوٰتیں سنانا نوں ذہن وچ رکھ کے گڈی ریڑھ دتی اے۔

بند: ۱۵۵، وڈی ہوئی ابھیڑتے جا چھپیا یوہ ماگھ کُنّا وچ کُنّواں دے

کُنّواں دا مطلب دسدے نیں واڈھیاں دیاں دھڑاں وچ کتیاں دا بنایا ہویا گھورنا۔

کُنّواں دا مطلب اے ڈھیر تودہ (دیکھو پنجابی شبد بھنڈار) معلوم ہوندا اے پئی ڈاکٹر صاحب نے چاول دی فصل دے عُلاقے وچ جا کے پرالی کُنّویں نہیں ویکھے۔

۴۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر

بند: ۲۲۲، ایس عشق پچھے لڑن مرن سُورے صفاں ڈوب دے کھوہنیاں گال دے نیں

کھوہنیاں دا مطلب بیسیوں (۲۰) دسیا گیا اے۔

جناب ڈاکٹر صاحب دی خدمت وچ عرض اے پئی اوہ گورشید زنا کر مہاکوش دی دُوجی پوتھی ویکھ لین، کھوہنی خاص گنتی دی فوج اے۔ مہابھارت دی جنگ ویلے دا لفظ اے۔

ہاتھی = ۲۱۸۷۰، رتھ = ۲۱۸۷۰، گھوڑے = ۶۵۶۱۰، پیادے = ۱۰۹۳۵۰

اک کھوہنی دا کل جوڑ = ۲۱۸۷۰۰

بند: ۲۶۸، جیویں رکت سریر وچ ساس اندر تویں جوت ہیں جوت سما رہیا

رکت دا مطلب جھکاؤ دسیا گیا اے۔

رکت لہو نوں آکھدے نیں۔ ہندی دی کوئی لغات ویکھو یا پنجابی شبد بھنڈار۔

بند: ۴۹۵، بھُل ذکر دیے لئی پناہ ہیزم آری نال اوہ چیر دو پھاہ ہویا۔

ہیزم دا مطلب شکست خوردہ دسیا گیا اے۔

ہیزم جلان دی لکڑی بالن یا سکے درخت نوں آکھدے، فارسی دی کوئی لغت ویکھو۔ڈاکٹر صاحب نے ایس لفظ نوں ہزیمت دا انگ ساک سمجھ کے ہک دا دھکا کیتا اے۔

دیکھو مولوی غلام رسول صاحب نے احسن القصص وچ ہیزم دا لفظ بالن دے معنیاں وچ ورتیا اے۔

نال بھراواں جنگل اندر ہیزم چگن سدھایا
ہیزم بھار جمع کر سبھناں قصد گھراں سر چایا

۵۔چودھری محمدؒ افضل خاں

بند: ۱۲۵ ، کاکی مامے دیاں خربوزیاں نوں کوڑے بکبکے جا بناؤندی اے

خربوزیاں توں مراد چھاتیاں، سینے دا اُبھار دسیا اے۔ اصل گل اِنج اے، پنجاب دے کڑیاں یا منڈے کسے نہر ندی وچ جا کے ایک کھیڈ کھیڈدے نیں۔ مامے دے خربوزے۔پہلاں اک منڈا ماماں بندا اے تے ڈُبے او ہنوں خربوزیاں دے بی (پانی وچوں ریت گار) لیا کے دیندے نیں پھیر اوہ پانی اندر ٹُبھی مار کے اپنیاں ساتھیوں نوں دسدا اے پئی ئیں خربوزے بیج آیاں۔ فیر دیاں ٹبھیاں مار کے اوہ اپنے ساتھیاں نوں دسدا اے پئی ہن خربوزے اُگ پئے نیں۔ ہُن پھُل لگ پئے نیں، ہن گھرے بن گئے نیں تے آخری ٹُبھی توں مگروں اوہ خربوزے پکن دی خوشخبری دیندا اے۔ فیر اوہ ٹُبھی مار کے تھلیوں خربوزے (ریت گار) لیا کے ڈنڈ دیندا اے تے اپنیاں ساتھیاں کولوں پچھدا اے، مامے دے خربوزے مِٹھے کر پھکے۔ جیہڑے ساتھی کوڑے بکبکے آکھن ملمے ہوریں او ہناں دے مگر بھج کے او ہنوں مارن دا چارہ کردے نیں۔ اوہ اگوں ٹُبھی مار کے ٹُک جاندا اے جے کوئی مِٹھے آکھدے تے مامے ہوریں او ہنوں معاف کر دیندے نیں۔ شوخ تے شرارتی منڈے کڑیاں مامے ہوراں نوں ستاؤن لئی ضرور خربوزیاں نوں کوڑے تے بکبکے آکھ کے نس جاندے نیں تاں جو او ہناں مگر نسیا تے ماریا جاوے۔

بند: ۱۶۵ ، لال گھگھرے کاہڈویں نال مشرو مُشکی پگاں دے نال تسیلڑے نیں

۲۵۹ ، ایسے سیت دُکھ سُکھ سمان جاپے جے شال مشرو تہے بھورئیے جی

اُتلے مصرعے وچ مشرو دا مطلب ریشمی دھاگہ تے تھلے والے وچ شال مشرو کڈھائی وال چادر دسیا گیا اے۔ اصل گل اِنج اے پئی اسلامی شرع وچ مسلمان بادشاہاں لئی پٹ

ریشم پاناں منع سی تے بادشاہاں داجی وچوں پٹ پہنن نوں للچاندا سی، پر شرع دا حکم وی انگھیا نہیں سی جا سکدا۔ فیر ایس تھاں تے شرع دے عالماں نیں بادشاہاں نال سمجھوتہ کر لیا تے آپ ای راہ دسیا پئی پٹ ریشم وچ کجھ تنداں سوتی ہون یا پورا تانا سوتی پا لیا جاوے تے اوہ خالص پٹ نہیں رہندا، ایس واسطے ایس کپڑے نوں مشروع (شرع دے مطابق جائز) آکھیا گیا، جیہڑا اُرڑ کے مشرو تے مسرو ہو گیا دِلّی دے لال قلعے دے عجائب گھر وچ حالے وی مشرو ویکھیا جا سکدا اے۔

بند : ۴۲۴ ، زہر جیوندے نوں اَتے سُنّ والے پانی ہلکیاں نوں دھرن ساہمناں نی

ایس مصرعے وچ سُنّ والے دا مطلب سردی توں ٹھٹھرے ہوئے تے دھرن دا مطلب ناف دسیا گیا اے۔

پنجابی شبد بھنڈار تے فیروز اللغات نے سُنّ دا مطلب فالج، رعشہ، جھولا دسیا اے۔ ایس سارے بند وچ وارث نے اوہ چیزاں دسیاں نیں جیہڑیاں کجھ لوکاں لئی جان دیاں مارو نیں یا کجھ لوکاں دے عقیدے دے خلاف نیں۔ اُتلے مصرعے وچ جیوندے نوں زہر مارو اے۔ جیوندے نوں زہر کدے نہ دیو تے فالج، رعشہ، جھولے دے روگی نوں اَن نشاستہ والی غذا دا پرہیز اے ہلکے کتے والے ہائیڈرو فوبیا دے مریض دے ساہمنے پانی نہ دھرو۔ ایس لئی پئی ایہنوں پانی وچوں ڈر آوندا اے۔ حکمت دا ایہہ اصول اے پئی فالج، رعشے، جھولے دے مارو حملے وچ مریض دا اَن بند کر دتا جاندا اے تے مریض نوں ۷۲ گھنٹے تک سولے ماء العسل (شہد دے پانی) دے کجھ نہیں دتا جاندا۔ جے اوہ ایس حالت وچ اَن کھاوے تاں اوہدی حالت سگوں وگڑ جاندی اے۔ پانی ہلکیاں نوں دھرن ساہمناں وچ دھرن دا مطلب ناف دسنا فرہنگ نویسی دا کمال اے۔

اک معیاری ڈکشنری موجود نہ ہون پاروں اَج توں دو سو ورہے پہلاں عام ورتے جان والے لفظ اَج ساڈوں عجیب تے اوپرے لگدے نیں تے اسیں اوہناں نوں سیہانن پچھانن توں انکار کر دیندے آں تے ایہے لفظ نفرت نال شعروچوں ایوں کڈھ دیندے آں جیویں کباب وچوں ہڈی۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلیا پئی ہیر وارث نوں سودھن لگیاں کجھ بزرگاں نے اصل لفظ کڈھ کے اوہناں دی تھاں اپنی مرضی دے سوکھے لفظ واڑ دتے۔ ساڈی سوچ دا ایہہ اُکیر بڑا خطرناک اے۔ ایہہ بیتد وارث شاہ نال تے پنجابی اُدب نال ظلم تے بے انصافی اے

مثال دے طور تے شیخ غلام علی اینڈ سنز کشمیری بازار لاہور دی ۱۹۲۴ء دی چھپی ہوئی سبھ تھیں وڈی ہیر وارث شاہ ویکھو، ایس نوں تاج الدین تاج لاہوری نے سودھیا اے۔ اوہ دیباچے وچ آپ مَن دے نیں۔

" مَیں نے اس ہیر میں نہایت محنت کے ساتھ ترمیم کی ہے اور نئے مصرعے ملائے ہیں۔ شرح لکھی ہے، فرہنگ لکھا ہے، دیباچہ لکھا ہے۔" (دیباچے دا صفحہ ۱۵ ضرور پڑھو)

تاج الدین تاج صاحب نے گھٹ پڑھے لکھے لوکاں تے خاص کرم کر کے اوہناں لئی ہیر دا سوکھا ایڈیشن تیار کر دتا اے۔ اوہناں سبھ اوکھے لفظاں نوں دیس نکالا دے چھڈیا اے۔ فرہنگ وچ بالکل ای سوکھے لفظ موجود نیں۔ پھر یو۔ پی وچوں آئے ہوئے بچے ایس توں ضرور فائدہ اُٹھا سکدے نیں۔ جناب تاج الدین تاج صاحب نے مصرعیاں دے حُلیے انج وگاڑے نیں۔

۱۔ اصل مصرعہ : بھلی بھائیاں وچ پرتیت اسدی منیاں چوترے تے سرکار آہا

ترمیم شدہ مصرعہ : " " " " چودھری وچ سرکار آہا

(چوترہ پنچائت دا ڈیرہ یا چبوترہ اے جتھے بہہ کے فیصلے کیتے جان)

۲۔ اصل مصرعہ : عشق بول دا نڈھی دے تھاؤں تھائیں راگ نکلے زیل دی تار وچوں

ترمیم شدہ مصرعہ : " " " " " زیری تار وچوں

(زیل رود دے تند دی بنی ہوئی تار نوں آکھدے نیں، جیہڑیاں باریک تے دردیلا سُر کڈھدی اے)

۳۔ اصل مصرعہ : لگڑ کتیاں بھنگ اَفیم لٹی میری بانوی چا اُجاڑیا نیں

ترمیم شدہ مصرعہ : " " " " باؤلی چا اُجاڑیا نیں

(بانوی ۵۲ پنڈاں دی جاگیر اے۔ فقیر لئی اوہدی بھنگ افیم والی کُلّی ای اوہدی بانوی جاگیر سی)

(۴) اصل مصرعہ : گھوڑا صبر دا ذکر دی واگ لے کے نفس ماریاں کم بھوچنگیاں دا

ترمیم شدہ مصرعہ : " " " " " بھوچنگیاں دا

(بھوچنگیاں بارے عرض کیتا جا چکا اے)

(۵) اصل مصرعہ : میرے ڈٹھیاں کنبسی جان تیری جویں چور دی جان جھلانگ کولوں

ترمیم شدہ مصرعہ : میرے ڈٹھیاں کنبسی جان تیری جویں چوہڑ دی جان چھلانگ کولوں

(چھلانگ پنجابی وچ باز نوں آکھدے نیں۔ دیکھو شبد بھنڈار تے ڈاکٹر سیتل دا نسخہ ہیر وارث)

٦۔ اصل مصرعہ : لیئے اگھ چڑھا ٹیکے وَدھ پیسا پر تول تھیں گھٹ نہ تولیے نی

ترمیم شدہ مصرعہ : لیئے اگھ چھڑا ٹیکے " " " " " "

(اگھ نرخ تے بھاء نوں آکھدے نیں۔ اگھ ماریا جانا یعنی بے قدری ہو جانا، اعتبار نہ رہنا)

۷۔ اصل مصرعہ : دھاڑلیوں رُندلے کھیڑیاں دا چلیا مینہ جو آوندا اُٹھ اُتے

" " رُندلی " " " " " "

رُند : رستہ، سڑک یعنی کھیڑیاں دے رستے تے چھیتی چھیتی ٹُر پیا۔ رندلی تے کوئی لفظ نہیں۔ کجھ نے لفظ بنایا تے کجھ فرہنگاں لکھن والیاں ایہدے معنے وی بنا دِتے۔

۸۔ اصل مصرعہ : جدوں عمر دی اودھ معتاد مُکی عزرائیل ہورین آ بہن گے وے

ترمیم شدہ مصرعہ : " " آن معیاد مکی " " " "

(اودھ : ویلا حد اقرار شرط تے معتاد : مقدار خوراک)

۹۔ اصل مصرعہ : تیری وری سوئی بسھ پھول سٹاں جٹی رہے گی اُنج دی اُنج رَتے

ترمیم شدہ مصرعہ : " وار سوئی ہنتے میں پھول سٹاں بیٹھی رہیں گی " " "

(وری سوئی تریمتاں دا سامان گہنا کپڑا اے، جیہڑا سوہریاں وَلوں ملدا اے)

(وری سوئی بازار تھیں جا کے لیا وخرید، ہیر مقبل) چودھری افضل نے ایس لفظ دا جو ارتھ دسیا اے اوہنوں پڑھ کے بہتیاں دا بھلا ہون دی آس اے

۱۰۔ اصل مصرعہ : مست پھرن اُدماد دے نال بھریاں ٹیڈھی چال چلن مستانیاں نیں

ترمیم شدہ مصرعہ : " " دماغ " " " " " "

(اُدماد دا مطلب خماری۔ شباب دی مستی اے)

جناب رشید انور

ایڈیٹر "پنجابی زبان" لاہور

وارث شاہ دی شاعری

سید وارث شاہ ہوراں داناں بُلھاں تے آوندیاں سارا ای ہیر وارث شاہ داناں ذہن وچ آجاندا اے۔ ہیر دی کہانی تے وارث شاہ داناں انج اِک مِک ہوئے نیں کہ ایہناں وچوں کوئی اک ناں وی لیئے تے دوجا ناں بدوبدی ذہن وچ بھنگڑے پاؤن لگ پیندا اے۔ وارث شاہ توں پہلاں تے بعد وچ وی سینکڑے شاعراں نے ہیر تے رانجھے دے قصے نوں شعراں دے قالب وچ ڈھالیا اے، پر عوام نے ہیر وارث شاہ نوں اپنے سینے نال لاکے وارث شاہ دی عظمتاں والی شاعری دے عظیم تے اُچی سچی ہون دا ثبوت دے دِتا۔ اَج ہیر وارث شاہ نوں دنیا دی اِک عظیم کتاب منیا جاندا اے۔ میں سید وارث شاہ ہوراں دی شاعری بارے کوئی گل کہن توں پہلاں اک غلط فہمی نوں دور کرنا اپنا فرض سمجھناں کہ پنجابی زبان دے دوکھی اِک پاسے تے وارث شاہ دی شاعری نوں موتیاں توں وی سچی شاعری قرار دیندے نیں۔ تے دوجے پاسے پنجابی زبان نوں مُنج دی رسّی کہہ کے ایس عظیم زبان دی نِندیا کردے نیں۔ ایہدے واسطے وارث شاہ ہوراں دے پیر اُستاد ہوراں دا اوہ فقرہ دوہراندے نیں، جیہڑا اوہناں وارث شاہ کولوں ایہہ قصہ سُنن توں بعد آکھیا سی کہ "وارث شاہ توں مُنج دی رسی وچ موتی پرولباندے نیں۔"

پنجابی زبان دے دوکھیاں نوں ایہہ جان لینا چاہی دا اے کہ شاعری اپنے طور تے اپنی کوئی شکل اوس ویلے تک اُجاگر نہیں کرسکدی، جد تک کسے زبان دے موتیاں ورگے لفظ اوہدا ساتھ نہ دین۔ شعراں دیاں برابر لڑیاں وچ موتی پرون والی شے اوہ زبان ہندی اے، جیہدا سہارا لے کے شاعر اپنے دل دی گل کہن دا چارہ کردا اے۔ اصل وچ

مُنج دی رسّی توں مراد اوہ کہانی سی، جیہڑی کہ شاہ ہوراں تے موتی پر و پرو کے اک عظیم کہانی بنا دتّی ۔

وارث شاہ دی شاعری نے جیہڑے سمے وِچ اکھ کھوہلی اوہ سماں ڈاہڈا بے امنی تے افراتفری دا سماں سی ۔ نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دے حملیاں نے زندگی دے ہر شعبے نوں ہلا کے رکھ دتا سی ۔ سماج تے معاشرے دے جُثّے نوں بڑیاں اوکڑاں نے آگھیریا سی ۔ اخلاقی قدراں ڈانواں ڈول ہوگیاں سن تے اک طاقت اُبھر کے سامنے آرہی سی، تے اوہ طاقت سِکھّاں دی طاقت سی ۔ مُغلاں تے مرہٹیاں دی کھیہہ بکھیہہ دے نتیجے وِچ ۱۷۶۴ء وِچ خالصہ جتّا سنگھ دی جماعت لاہور تے قابض ہوگئی تے سکھّاں نے اپنے حکمران ہون دا اعلان کر دتّا ۔ وارث شاہ نے اوس افراتفری دے دور دی گل کجھ انج کیتی اے :

پیا ملک دے وِچ سی بڑا رَولا ہر کسے دے ہتھ تلوار ہوئی
جدوں دیس تے جٹ سردار ہوئے گھرو گھر جاں نویں بہار ہوئی

اوس دَور وِچ ملک دا سماجی ڈھانچا وِگڑ گیا سی ۔ شریکے برادری، رشتے ناتے تے آپس دی سانجھ نے دم توڑ دتّا سی ۔ اخلاقی قدراں تباہ ہوگیاں سن ۔ خود غرضی، حرص، ہوس نے ہر پاسے ڈیرے لائے ہوئے سن ۔ خود غرضی تے آپو دھاپی دا رِشتہ ہر رِشتے اُتے بھارا ہوگیا سی ۔ بھراواں بھراواں ولوں اکھاں پھیر لیاں سن ۔ کوئی کسے دے دکھ درد دا سانجھی نہیں رہیا سی تے وارث شاہ نے اپنے دل دے ساڑنوں کڈھن واسطے ہیر تے رانجھے دے قِصّے دا سہارا لے کے زندگی دے ہر شعبے دی گل اجیہے توہڑ نال کیتی اے کہ کوئی دوجا نہ کہہ سکیا ۔ رانجھے دے بھراوی اوس معاشرے، اوس سماج، تے اوس ویلے دیاں خود غرضیاں دا پلا پھڑی کھلوتے سن ۔ اوہناں دی حالت وارث شاہ ہوراں دے ایہناں شعراں وچوں نظر آرہی اے :

کوئی وس نہ چلّے کڈھ چھڈن دیندے مہنے رنگ برنگ دے نیں
وارث شاہ ایہہ غرض اے بہت پیاری ہور ساک نہ سیّن نہ انگ دے نیں

جدوں خود غرضی کِسے معاشرے نوں گھیر لیندی اے، اودوں ایہہ وی ہُندا اے کہ کدی کدی اِک اِٹ خراب نہیں ہُندی سگوں پُورا آوا ای اُوت جاندا اے

تے فیر عرضاں پٹے حاکماں تے قاضیاں نوں وی خراب کر دیندی اے، تے وڈھی چیرے راہیں بے انصافیاں راج کرن لگ پیندیاں نیں۔ وارث شاہ نے اپنے دور دی ایس برائی دے مُنہ توں گھنڈ چُک کے اصلی روپ وکھاتا اے :

حضرت قاضی تے پنڈ دے پنج سارے بھائیاں زمیں نوں کچھ پوایا اے
وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمین رنجھیٹڑے نوں آیا اے
کچھیاں مار شریک مذاق کردے بھائیاں رانجھے دے باب بنایا اے
گل بھائیاں نے ایہہ بنا چھڈی مگر جٹ دے پھکڑی لایا اے

پنجاب دے معاشرے وچ نناں بھرجائیاں تے دیور بھابیاں دے جھیڑے اَج دی موجود نیں۔ رانجھے نوں وی اِک دو نہیں کٹھیاں اٹھاں بھابیاں نال واہ پیا سی۔ اوس عرضاں پٹے دَور نے رانجھے نوں کوئی اک بھرایا بھابی ایہی نہ دتی جیہڑی رانجھے نوں نکا بھرا سمجھ کے پیار دیندی، دُکھ سُکھ ونڈدی۔ انج لگدا اے ایہہ اوس دے گھر دی تصویر سی تے ایس تصویر دا نقشہ وارث شاہ ہوری رانجھے دی زبانی انج کھچدے نیں :

رانجھا آکھدا بھابیو وِیر نوں نی تُساں بھائیاں نالوں وچھوڑیا جے
خوشی روح نوں بہت دلگیر کیتا تُساں پھل گلاب دا توڑیا جے

بدامنی تے خود غرضی دا چارے پاسے ہڑھ آیا ہویا ہووے تے اودوں اوس معاشرے دا ہر بندہ ای متاثر ہندا اے۔ ہر شخص اپنی ذات دے بچا دی کوشش کردا کردا کُجھ برائیاں وی کر جاندا اے۔ پر سبھ توں وڈی ٹریجڈی اوہ ہندی اے جدوں اوس معاشرے دے مبلغ تے منصف دی حق سچ دی راہ چھڈ کے جھوٹھ، مکر تے فریب دا شکار ہو جاون۔ ذرا ویکھو کہ اوس دَور وچ جدوں حق تے سچ دے پھیلاون تے اوہدی حفاظت کرن دی لوڑ سی، اوس حق تے سچ دے وارث طبقے نے جو کیتا اوہدی پکی گواہی وارث شاہ دے ایہہ شعر دیندے جاپدے نیں :

واڑھی شیخ دی عمل شیطان والے کیہا رانیا جاندیاں راہیاں نوں
اگے گڈھ قرآن تے بہیں منبر کیہا گدیو مکر دیاں پھاہیاں نوں

باس حلویاں دی خبر مُردیاں دی نال دعائیں دے جیوندے مار دے او
وارث شاہ مسافراں آیاں نوں چلو چل ای پیسے پکار دے او

وارث شاہ دے دور دا پنجاب جیہناں برائیاں ول قدم ودھا رہیا سی، اوتھے کیہ گھراں دا ماحول، برادری تے بھائی چارے وِگڑ گئے سن بلکہ درس گاہواں، مسجداں تے خانقاہواں تک اوہ برائیاں تے بداخلاقیاں پہنچ گیاں سن۔ ایس توں وکھ لالچ تے حرص نے پنجاب دے سارے ای سماجی ڈھانچے دیاں چولاں ڈھلیاں کر چھڈیاں۔ وارث شاہ دی ہیر دے سارے کردار اوس معاشرے دے وکھو وکھ انگاں دے نمائندے نیں۔ لُڈن ملاح جیہدا کم مسافراں نوں دریا توں پار اتارن دا اے، اوہ وی پیسے دا پُتر اے تے اوہدا دین ایمان وی پیسا ای بنیا نظر آوندا اے۔ وارث شاہ اوہدی حالت ایہناں شعراں راہیں بیان کردے نیں:

پیسا کھول کے ہتھ جے دھریں میرے گودی چاہڑ کے پار اتارناہاں
اتے ڈھیکیا مُفت جے کن کھاویں چا بیڑیوں زمیں تے مارناہاں

جیہڑا کپڑا دئے تے نقد مینوں سبھو اوس دے کم سنوارناہاں
وارث شاہ جیہاں پیرزادیاں نوں مُڈھوں بیڑی دے وچ نہ واڑناہاں

وارث شاہ نے اپنے دور دے قاضی دی پرکھ پرچول توں بعد جو نتیجہ کڈھیا اوہ ایہو سی کہ اوہ جنہاں نے انصاف کرنا سی تے حق دا جھنڈا گڈنا سی، اوہ آپ بے انصافیاں کر کے حق تے سچ دے ناں اُتے کالک دا ٹکا بن گئے سن تے اوہناں دا منہ مہاندرا وارث شاہ دے ایہناں دو مصرعیاں وچوں وی صاف صاف نظر آ رہیا اے:

نت شہر دے فکر غلطان رہندے ایہو شامتاں رب دے ماریاں نوں
کھاون وڈھیاں نت ایمان ویچن ایہو ریت اے قاضیاں ساریاں نوں

ایہناں کجھ شعراں دیاں مثالاں راہیں وارث شاہ نوں پڑھن والے بڑی آسانی نال ایہہ گل سمجھ سکدے نیں کہ وارث شاہ نے ہیر دی کہانی دے کردار اپنے ویلے دے معاشرے تے سماج وچوں ایس انداز نال چن کے اوہناں دے موں ہوں ایس ڈھنگ نال گلاں کرائیاں نیں کہ اوس ویلے دا رہن سہن، پہنن کھان، اٹھن بیٹھن،

میل ورت، لین دین، عدل انصاف، موہ پیار، رشتے برادری، مذہب اخلاق، ویاہ شادی میلے ٹھیلے، رسم رواج تے نیکیاں بدیاں دکھو وکھ تصویراں اکھیاں اگے ٹپن لگ پیندیاں نیں۔

ہیر دے قصے دے کردار وارث شاہ توں پہلاں دمودر داس، احمد گوجر، چراغ تے مقبل دے وی سامنے سن پر اوہ ایہناں کرداراں کولوں اوہ کم نہ لے سکے جیہڑا کم وارث شاہ نے لے کے وکھایا۔ پنجاب دیاں لوکاں وارث توں پہلاں تے کیہ وارث شاہ توں بعد وچ لکھیاں ہویاں ساریاں ہیراں نوں اتفاق رائے نال رد کر کے صرف تے صرف وارث شاہ نوں اپنے سینے نال لا لیا اے۔ ایس توں ایہہ گل نکھر کے سامنے آجاندی اے کہ سوائے وارث شاہ دی شاعری دے پنجاب دے عوام نوں کسے ہور دی شاعری "ہیر رانجھے" دے قصے راہیں جذبات دی تسکین نہیں دے سکی، تے فیر سوال پیدا ہندا اے کہ آخر اس دی وجہ کیہ اے۔ دمودر داس توں لے کے اج تیکر کوئی وی وارث شاہ دی حد نوں ہتھ نہ لا سکیا۔

تے فیر وارث شاہ دی شاعری دیاں کیہڑیاں خوبیاں نیں، جیہڑیاں وارث شاہ نوں شاعری دا ہیرو تے عوام دا محبوب بناوندیاں نیں۔ میرے خیال وچ اوہ خوبی وارث شاہ دا اپنا اک انوکھا تے من موہنا اندازِ بیان اے۔

سرفراز حسین قاضی ایم اے اپنی کتاب "وارث نرا وارث" وچ اندازِ بیان بارے گل کر دیاں ہویاں لکھدے نیں۔ کہ "اندازِ بیان کسے چیز، کسے گل، کسے جذبے، کسے مضمون یا کسے تجربے نوں بیان کرن دے ڈھنگ نوں کہندے نیں۔"

گو نال ویکھئے تے وارث شاہ دا اندازِ بیان سبھ نالوں وکھرا تے اچھوتا ہون دے نال نال ویلے دیاں حقیقتاں دے اظہار اُتے قادر اے۔ بھانویں دمودر داس نے ہیر دے واقعہ نوں "اکھیں ڈٹھا"، کہہ کے قصے دی حقیقت مناون دا چارہ کیتا اے، پر اوہ گل نہیں بنی۔ احمد گوجر تے مقبل خالص عشق مجازی توں اگے نہیں ودھ سکے، وارث شاہ دی نظر کولوں اوس دور دا کوئی موضوع بچ نہیں سکیا۔ وارث شاہ نے ایس قصے نوں رومانی، روحانی، صوفیانہ، فلسفیانہ، مذہبی، معاشرتی، سماجی تے تصوف دے موتیاں نال سجا کے اجیہی جان پا دتی اے کہ ایہہ قصہ بھانویں سِر توں

پیراں تیکر جھوٹھا تے گھڑیا ہویا ای کیوں نہ ہووے، پر وارث شاہ دی جادو بیانی نے اوہنوں حقیقت دا روپ دے کے ہمیشہ ہمیشہ لئی زندہ کر دتا اے۔ ایس مضمون وچ وارث شاہ دی شاعری بارے سارے پہلوآں توں گل کرن دی گنجائش نہیں۔ وارث شاہ دی شاعری دا تذکرہ تے سینکڑیاں کتاباں تک پھیل سکدا اے۔ فیر وی ذرا مقبل دا تے وارث شاہ دا اپنا اپنا مہاندرا اوہناں دے ایہناں شعراں وچوں ویکھئے تے فرق آپے نظر آ جاویگا۔ ہیر رانجھے نوں اپنے پلنگ تے آرام کر رہیا ویکھ دی اے تے مقبل دے قلم راہیں کہندی اے:

ہیر آکھدی بخش گناہ میرا سُتّا آن جگایا ایں
گھول گھتی اوس راہ اُتوں جس راہ توں چل کے آیا ایں
باپ دادیوں ذات دا کون ایں توں کس ہاں سپتری جایا ایں
باوَندی آ دُنیاں کا تنگ اڈاوندی نوں مقبل ربّے آن ملایا ایں

تے وارث شاہ نوں ایہو گل کہندیاں سُنو:

گھول گھتی میں تینڈڑی واٹ اُتوں بیلی دس خاں کدھروں آونا ایں
کسے ماں متی گھروں کڈھیا اے، جیس واسطے پھیریاں پاونا ایں
کیہ نام تے ذات دا کون ہیں توں اتنے کس دا پُت کہاونا ایں
کون چھڈ آئیوں پچھے مہروالی جس واسطے توں پچھوتاونا ایں

وارث شاہ دے بیان دا رس، محبت دا نکھار تے خیال دی بلندی مقبل کولوں کتنے ودھ جاپدی اے۔ وارث شاہ دا اک ایہہ کمال وی اے کہ اوہ سوہنیاں تشبیہاں تے من کھچویں استعارے، تے محاورے استعمال کردا اے تے اوہدی شاعری دی سبھ توں اُچی صفت اوہدا اڑول خیال اے۔ گل بھانویں بھرجائیاں نال جھیڑے دی ہووے، بھانویں مُلاں، قاضی، لُڈن تے سہتی نال متھا لاون دی ہووے تے بھانویں چوری کھوان دی، وارث شاہ اپنے خیال دے زور نال تشبیہاں دی تُل نال شعر ای نہیں کہندا سگوں شاعری دے دھاگے وچ زبان دے موتی پروندا اے۔ ذرا ایہناں دو مصرعیاں دا حُسن ملاحظہ کرو تے تشبیہاں دا سواد چکھو:

وارث شاہ جیویں مورچے بیٹھ بلّی ساہ گھٹ جاندی نہیں کُسکدی اے

یا فیر ایہہ مصرعہ :

بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آون، دُدھاں باہجھ نہ رجھدی کھیر میاں

بھابیاں نال جھیڑے دے بیان نُوں رانجھے دی زبانی جیویں وارث شاہ نے بیان کرکے جان پائی اے، اوہدا اِک نظارہ تسی وی کرو :

بُھل گئے ہاں وڑے ہاں آن ویہڑے سانوں بخش دے ڈاریئے واسطہ ای
دنے رات نوں ظلم تے لک بدھا، مریں روپ شنگاریئے واسطہ ای
نال حسن دے پھریں گمان لدھی، سمجھ، مست ہنگاریئے واسطہ ای
وارث شاہ نوں مار نہ بھاگ بھریئے انی حسن دیئے پیاریئے واسطہ ای

ہیر دا سراپا، ہیر لکھن والے ہر شاعر نے بیان کیتا اے، پر جیہڑا زورِ بیان وارث شاہ کول اے، ہور کوئی اوہدی دھوڑ نوں وی نہیں اپڑ سکیا۔ وارث شاہ ہیر دا سراپا بیان کرکے ٹھنڈ پا دیندا اے۔ دو تن شعر ای اوہدے اندازِ بیان دا توہر وکھا سکدے نیں :

ہونٹھ سُرخ یاقوت جیوں لعل چمکن، ٹھوڈی سیب ولائیتی سار وچوں
نک الف حسینی دا پپلاسی، زلف ناگ خزانے دی بار وچوں
دند چنبے دی لڑی کہ ہنس موتی دانے نکلے حسن انار وچوں
گردن کونج دی انگلیاں روانہہ پھلیاں ہتھ کُولڑے برگ چنار وچوں
پھرے چھنک دی چادرے نال جٹی چڑھیا غضب دا کٹک قندھار وچوں
وارث شاہ جد نیناں دا داء لگے کوئی بچے نہ جوئے دی ہار وچوں

کھنجے ویلے دے پچھتاوے بارے وارث شاہ دا تصوف بھریا انداز ویکھو :

گئی عمر تے وقت نہیں فیر مُڑدے گئے کرم تے بھاگ نہ آوندے نی
گئی گل، زبان تھیں تیر چُھٹا گئے رُوح قلبوت نہ آوندے نی[1]

تے فیر جدوں تقدیر تے لیکھاں دی مار تے نصیباں دی ہار کسے جٹ نوں جوگی بنا سُٹدی اے تے اوہ دُنیا داراں ولوں بے نیاز کیویں ہو جاندا اے، اوہدا اِک رُوپ وارث شاہ دے ایہناں شعراں وچ وی لبھدا اے :

1۔ مضمون نگار ایس بند وچوں کجھ مصرعے چُنے نیں تے ایہناں دی ترتیب دی پرانے نسخیاں دے مطابق نہیں بلکہ نویاں دے مطابق اے۔ (مرتب)

منگ کھاونا کم نہ کاج کرنا، کجھ چارنا نہ کجھ چونا جے
نہیں دینی ودھائی فیر جمنے دی، کسے موئے نوں مول نہ رونا جے

رب نہ کرے کوئی وچھوڑے وچ پوے، پر جے کدی اوس وچھوڑے دے دوزخ وچ کوئی اجیہی خبر لبھے، جس توں ایہہ پتا لگے کہ شاید اوہ محبوب کدھرے نیڑے ای آیا ہویا اے تے فیر شک، خوشی تے دُکھ دا اِک سانجھا روپ سوائے وارث شاہ دے کون وکھا سکدا اسی۔ وچھوڑے دی اک اجیہی منزل تے ہیر دے موں نہوں نکل دی کوک تسی دی سن لئو، اوہ کہندی اے:

رب جھوٹھ نہ کرے تے ہووے رانجھائیں میں چوڑ ہوئی میئوں پٹیاسو
اگے اگ فراق دی ساڑ سُٹی سڑی بلی نوں مڑ کیوں پھٹیا سو
میرے واسطے دُکھڑے بھرے جر دا، لوہیا تک کے جیبھاں نال چٹیا سو
وارث شاہ ایس عشق دے ونج وچوں جفا جال کے آکھ کیہ کھٹیا سو

وارث شاہ دے بیان دی جادوگری دا کیہڑا کیہڑا ورقہ تھلاں۔ وارث شاہ دا ہر ہر اکھر بول دا اے، متحرک تے زندہ اے۔ ایہہ دو مصرعے بغیر کسے تشریح دے حال بیان کر دیندے نیں:

جیہڑے باز توں کانواں نے کونج کھوہی، صبر شکر کر باز فنا ہویا
دُنیا چھڈ اُداسیاں پہن لیاں سید وارثوں ہُن وارث شاہ ہویا

وارث شاہ نے ہیر دے قصے دے نال نال تبلیغ تے تصوف دیاں اچھائیاں نوں عوام تک اِنج پہنچایا اے کہ اَج وی پنجاب دے واسیاں دی بہت بھاری گنتی ہیر وارث شاہ نوں اک عظیم تے مقدس کتاب دا درجہ دیندی اے۔ عشق دی اِک خاص لگن جیہڑی صوفیاں وچ لبھ دی اے، وارث شاہ وی اوس دولت نال مالا مال اے۔ تقدیر دا قائل نے وحدت دا پرستار اے۔ ایس سلسلے وچ دو تن شعر سنا کے میں گل نوں سرے چاہڑن دی کوشش کر رہیاں:

گیا بھج تقدیر دے نال ٹھوٹھا تے قیمت لے جا ساتھوں مٹ دی اے
تقدیر اللہ دی نوں کون موڑے تقدیر پہاڑاں نوں پٹ دی اے

موسیٰ لنگھیا پار، فرعون اُتے تقدیر دریا پلٹ دی اے

یوسفؑ جیہاں پیغمبر زادیاں نُوں تقدیر کھوہے وِچ سٹ دی اے۔ (۱)

مَیں وارث شاہ نوُں پڑھ کے اینج محسوس کرناں کہ وارث شاہ دی شاعری وارث شاہ دے ویلے دی ای نہیں سگوں اَج دی وی شاعری اے۔ اَج دا معاشرہ، سماج، قاضی، عدل انصاف تے اخلاقی قدراں اُنج ای وگڑیاں ہویاں نیں، جیویں وارث شاہ دے اپنے دَور وِچ سَن، وارث شاہ دی شاعری اَج دی شاعری وی اے۔ انسانی فطرت معاشرت، سماج، محبت، نفرت، جھوٹھ تے سچ دی شاعری اے۔

حقی گل ایہو ای اے کہ وارث شاہ اک عظیم شاعر اے، تے اوہدی شاعری زندگی دی شاعری اے۔ جدتائیں ایس دھرتی اُتے زندگی دا پرچھانواں لبھدا رہوے گا، وارث شاہ دی شاعری ہور وی اُجاگر ہو ہو کے اپنا آپ منواؤندی رہے گی۔

۱۔ جیس بند وچوں ایہہ مصرعے لیئے گئے نیں، اوہ سارے دا سارا الحاقی اے تے متفقہ طور ایہہ من لیا گیا اے پئی ایس بند دے مصنف میاں ہدایت اللہ ہوری نیں تے میاں ہدایت اللہ ہوراں دی مرتب کیتی ہوئی ہیر توں پہلاں ایس بند دا کھوج وی نہیں ملدا۔ (مرتب)

جناب محمد عالم کپورتھلوی

وارث شاہ
تے
مولوی غلام رسول عالمپوری

وارث تے مولوی غلام رسول دونویں پنجاب دے سبھ توں زیادہ مشہور تے مقبول شاعر نے ۔ میںنوں ایہہ آکھن وچ کوئی جھجک نہیں کہ ایہناں دے بعد ایہناں دی ٹکر دا شاعر پنجاب دی دھرتی نے پیدا نہیں کیتا ۔ اج تک وارث دے مقابلے تے کوئی ہیر نہیں لکھ سکیا تے انج ای مولوی غلام رسول دے مقابلے تے کوئی یوسف زلیخا نہیں بنا سکیا ۔ میںنوں ایہناں دوہاں بزرگاں دا بڑا احترام اے ، پر اج شاعری دی پکھ نال دوہاں بارے تے کجھ عرض کرنا چاہندا واں ۔ جیہدی وجہ ایہہ وے کہ بعض لکھن والیاں نے بغیر کسے گل دی لوڑ دے ڈنگیاں سدیاں گلاں کیتیاں نیں ۔ حقیقت توں اکھاں میٹن نوں میں بہت وڈا گناہ سمجھدا واں جد میں پہلی واری " یادگارِ وارث " پروفیسر ضیا محمد دی لکھی ہوئی ویکھی ، میں ویکھیا کہ ایہدے وچ پیر وارث نال عقیدت دے جوش وچ مولوی صاحب نوں تھلے سٹن دی بے معنی کوشش کیتی گئی اے ، تے پھر میں ایہہ سطراں لکھن دی ضرورت سمجھی ۔

ایہناں دوہواں بزرگاں بارے کجھ لکھن توں پہلاں میں پروفیسر صاحب دی تحریر نمونے دے طور تے پیش کرنی چاہندا واں ۔ پروفیسر صاحب اپنی کتاب " یادگارِ وارث " دے صفحہ نمبر ۵۴ تے ہیر دی مقبولیت دی وجہ دسدے ہوئے لکھدے نیں " یوسف زلیخا یا کسی اور قصہ کو بدقسمتی سے ایسے جادو نگار اور قادر الکلام شاعر بھی نصیب نہ ہو سکے جیسے قصہ ہیر رانجھا کو یوسف زلیخا اور ہیر رانجھا کے شاعر مصنفوں کو دو دور وار تقسیم کیا

جائے تو صورت یہ ہو گی :

قصہ یوسف زلیخا	قصہ ہیر رانجھا
۱- پہلا شاعر حافظ برخوردار ۱۰۹۰ھ	۱- مقبل محمد شاہی عہد
۲- عبدالحکیم بہاولپوری ۱۲۱۸ھ	۲- وارث شاہ ۱۱۸۰ھ
۳- مولوی غلام رسول جالندھری موجودہ دور	۳- فضل شاہ موجودہ دور

اس دور وار ونڈ مگروں پروفیسر صاحب لکھدے نیں کہ حافظ برخوردار، مقبل، عبدالحکیم، وارث، غلام رسول تے فضل شاہ دا شاعری دی پکھ نال بہت ای گھٹ مقابلہ اے۔ ہیر رانجھے دے شاعر کلے کلے تے مجموعی طور تے دونویں طرح یوسف زلیخا دے شاعراں نالوں اچے نیں اج کل مولوی عبدالستار مصنف قصص المحسنین دا بڑا چرچا اے۔ پر انصاف تے ایہہ وے پئی یوسف زلیخا دے سارے شاعراں نوں تکڑی دے اک پلڑے وچ رکھ دتا جاوے تے کلے وارث شاہ نوں دوجے پلڑے وچ تے بلاشبہ وارث شاہ دا چھابہ نیواں ہوئے گا۔

ایہہ دا انصاف پروفیسر صاحب دے سوا ہور کون کراندا اے۔ پروفیسر صاحب نے جج تے وکیل دوہاں دا کم سنبھال کے فیصلہ کر چھڈیا اے۔ ہن ویکھنا ایہہ وے، پئی جناب پروفیسر صاحب دیاں گلاں دا حقیقت نال وی کوئی تعلق اے یا نہیں۔ میں سمجھداں پئی کسے مصنف دی ایس توں اُتے ہور کی بے ایمانی ہو سکدی اے کہ اوہ کسے مصنف تے تبصرہ کرن ویلے انصاف نوں ہتھوں چھڈ دیوے تے اپنی رائے نوں بغیر کسے دلیل توں دوسرے تے ٹھپن دی کوشش کرے۔ میں ایہہ گل بڑے دعوے نال آکھنا واں کہ پروفیسر صاحب نے مولوی غلام رسول دی کتاب احسن القصص دا مطالعہ اکا ای نہیں کیتا۔ ایتھوں تک کہ اوہناں کتاب وی نہیں ویکھی - ورنہ اوہ کدی وی انج دیاں گلاں نہ کردے۔ ایہناں دے کہن موجب وارث شاہ تے رہیا اک پاسے، مولوی غلام رسول تے فضل شاہ تے پائے دے شاعر وی نہیں۔ انج دیاں گلاں پروفیسر صاحب ای کہہ سکدے نیں۔ پھیر پرکھ دی گل تے ایہہ وے پئی جس شاعر دے بارے اوہ ایہہ گلاں دس رہے نیں۔ اوس دے بارے اوہناں نوں اینا وی پتا نہیں کہ اوہ کس زمانے تے کتھے پیدا ہویا۔ میں پروفیسر صاحب دی غلط فہمی دور کرن واسطے ایہہ

دس دینا ضروری سمجھداواں کہ جالندھر وچ مولوی غلام رسول ناں دا کوئی شاعر پیدا نہیں ہویا۔
یوسف زلیخا دا مصنف مولوی غلام رسول ضلع ہوشیارپور دے اک پنڈ عالم پور وچ پیدا ہویا۔
یوسف زلیخا کتاب دے ہر نسخے تے ہر ایڈیشن اُتے ایہہ لکھیا ہوندا اے، مصنف مولوی غلام رسول عالمپوری۔

جے کدی پروفیسر صاحب کسے کتاب یوسف زلیخا دا باہر دا ورقہ ای اک نظر ویکھ لیندے تے مولوی صاحب نوں جالندھری آکھن دی غلطی نہ کردے۔ پروفیسر صاحب نے یادگار وارث ۱۹۳۹ء وچ لکھی اے تے مولوی صاحب نوں اوس دور دا شاعر گن دے میں تے اینتھے وی غلطی کر گئے۔ مولوی غلام رسول پچھلی صدی دے آخری دہاکے ۱۸۹۲ء نوں فوت ہوئے۔
ایہہ بھلیکھے کڈھن مگروں ہن اپنے اصل موضوع دے ول وی آ ناں۔ سچی گل تے ایہہ وے پئی سید وارث تے مولوی غلام رسول دا آپس وچ کوئی مقابلہ ای نہیں کیوں جے دوہواں دے خیالاں دی اڈاری اک دوجے نوں وکھری اے۔ دوہواں دی سوچ تے سوچاں دے موضوع وی وکھرے نیں۔ ہاں جے ایہہ دونویں بزرگ اک ای موضوع تے لکھ دے تے فیر مقابلہ ہو سکدا سی۔ جیویں میں پہلے وی عرض کیتا اے کہ پنجاب دے ایہہ دونویں نامور فرزند میرے لئی اکو جیہی عزت رکھدے نیں۔ ایہہ دونویں شاعر اپنے اپنے رنگ وچ لاجواب نیں۔ دوہاں نے پنجابی زبان نوں نرمکن والی دولت دتی اے جیویں جرمنی نوں گوئٹے۔ انگریزی نوں شیکسپیئر۔ یونانی نوں ہومر نیں۔ فارسی نوں فردوسی تے سعدی تے فخر اے، اینویں ای پنجابیاں لئی مولوی غلام رسول تے وارث شاہ دی شاعری ہمیشہ لئی سر کھڈھویں تے مان تران دا باعث رہے گی۔
میں پروفیسر دانگوں کوئی تول نہیں لاباجے ایہہ دعویٰ کراں کہ فلاں ہلکا تے فلاں بھاری اے۔ میں صرف اینا آکھاں گا کہ دوہاں دی شہرت دے حلقے الگ الگ نیں تے اپنے اپنے رنگ وچ دونویں بے مثل نیں۔ پنجاب دے اضلاع ہوشیارپور، جالندھر، گورداسپور تے امرتسر وچ مولوی صاحب دی شاعری دا سکہ چلدا اے۔ اینویں ای شیخوپورہ، ساہی وال، گوجرانوالہ، لائل پور تے جھنگ وغیرہ اضلاع دے وچ وارث شاہ دی شہرت زیادہ اے۔ سچی گل تے ایہہ وے پئی وارث دی عوامی شہرت مولوی غلام رسول ناں زیادہ اے۔ جیہدی وجہ ایہہ وے پئی پنجاب دا کلچر جیویں وارث شاہ نے بیان کیتا

اے۔ مولوی صاحب نے اوہدے ہر توجہ نہیں دتی تے نہ ای اوہ توجہ کر سکدے سن کیوں جے غیر ملکی قدیم عربی قصے دچ پنجاب دا کلچر کھپ ای نہیں سکدا سی۔ وارث شاہ نے جیہڑا قصہ بیان کیتا اے اوہ پنجاب دا اپنا قصہ اے ایہدے سارے کردار پنجابی نیں۔ ایسے لئی وی ایہدے وچ پنجاب دے رنگ دا وافر ہونا ضروری سی۔

عربی قصہ ہون بارے مولوی صاحب دے کلام وچ ایہہ واو۔ حالے کہ وارث عوامی شہرت تے مقبولیت ہون دے باوجود مولوی صاحب دے مقابلہ تے منبر تے نہیں آ سکیا۔ صرف دائرے تک ای رہیا اے۔ مولوی صاحب دا کلام بہتے دائرہ دو ہاں تھاواں تے بڑے شوق نال پڑھا جاندا اے۔

جدوں میں ایہہ لکھ رہیا ساں تے میرے کول ملن واسطے پیر فضل حسین فضل گجراتی تشریف لیائے۔ میں قلم چھڈ اوہناں ول متوجہ ہویا۔ آکھن لگے۔ کیہہ لکھ رہے او۔ عرض کیتا۔ وارث تے مولوی غلام رسول بارے اپنے ناقص خیالاں دا اظہار کر رہیا واں۔ اوس وقت اوہناں میتوں ایہہ واقعہ سنایا۔ کہن لگے۔ اک وار میں جلال پور جٹاں اپنے اک دوست نوں ملن گیا۔ شام دا کھانا کھان توں بعد اوہناں اپنی جوان کڑی نوں سدیا تے آکھن لگے۔ پُت پیر صاحب آئے نیں۔ ایہناں نوں یوسف زلیخا تے سُنا۔ اوس کڑی نیں کتاب لیا کے زلیخا دی دُوسری خواب دا بیان پڑھنا شروع کر دتا:

مہر ساقی دیہہ دوجی وار تیز نشے دا کاسا
خودی تکبر مان گمان رہے جنم دا داسا
سودائیاں دی حیرت مندی اگے تھیں ودھ جاوے
کرے علاج تے پوے تضیہ دکھ دچے غم کھاوے

پیر صاحب دا بیان اے کہ اوس لڑکی دا لفظاں نوں صحیح ادا کرن دا ڈھنگ تے پُر تاثیر مٹھی آواز تے مولوی صاحب دے سوز و گداز نے اوہ سماں بنھیا کہ سانوں بار بار ہنجواں تے ہاواں دا ہدیہ پیش کرنا پیا۔

ایہہ واقعہ لکھن دا میرا مقصد ایہہ وے کہ کوئی آدمی اپنی جوان کڑی نوں ہیر پڑھن واسطے کدی نہیں آکھے گا۔ مولوی صاحب دا کلام بہت پاکیزہ اے۔ اوہناں دے کلام وچ ڈونگھیائی تے سنجیدگی دا چوکھا گوہڑا اثر اے۔ شعر عالمانہ، عارفانہ تے خواصاں واسطے

لکھے گئے نیں، پر فیر وی عوام وچ اوہناں دی شہرت تے مقبولیت کجھ گھٹ نہیں۔ ایہدے مقابلے تے وارث دا کلام عامیانہ اے۔ ایہدے وچ تصوف تے معرفت دا ایناں گوہڑا رنگ اے جناں مولوی صاحب دے کلام وچ اے۔ مولوی صاحب دی علمی قابلیت دی زیادہ اے۔ ایہدے مقابلے تے وارث شاہ دا تجربہ تے مشاہدہ مولوی صاحب نالوں ودھ اے۔ اج تک وارث شاہ دے کلام وچ بہت ساریاں غلطیاں تے فنی غلطیاں کڈھیاں جا چکیاں نیں۔ پر مولوی صاحب دے کلام وچ نقاداں نوں اج تک اک دے سوا کوئی دوسرا اعتراض نہیں ملیا کہ شاعر دے کلام وچ عربی تے فارسی کلام دا غلبہ اے۔ ایہہ اعتراض مولوی صاحب تے سکھ حضرات نے کیتا اے۔ اہل علم توں ایہہ گل لکی چھپی نہیں کہ جیہڑا شاعر عربی تے فارسی دیاں کتاباں وچوں مواد لیندا اے، اوہدے کلام وچ آئیناں تے زباناں دا اثر ہونا کوئی انوکھی گل نہیں۔ اسیں ویکھ دے ہاں کہ ہندو شاعراں دے کلام وچ سنسکرت تے ہندی دی کافی ملاوٹ ہندی اے۔

سچی گل تے ایہہ وے پئی مولوی صاحب نے پنجابی زبان دی جھولی عربی تے فارسی دے سوہنے تے خوبصورت لفظاں نال بھر دتی اے تے ایس نوں عرب تے عجم دے استاداں دے برابر کر چھڈیا اے۔ اک مسلمان صوفی شاعر دا ایس توں ودھ کیہہ کمال ہو سکدا اے۔
وارث شاہ دی ہیر دا اک مشہور بند اے۔ جہدا ردیف قافیہ اکاسیاں دا، مراسیاں دا اے۔ فنِ شاعری دی کیہہ نال ایہہ بہوں اوکھی زمین ایں۔ وارث شاہ تے اوہدے کلام وچ سارے وادھا کرن والیاں، پیراندتہ، ہدایت اللہ وغیرہ ہل کے جیہڑے شعر آکھے نیں، اوہدی تعداد عام نسخیاں وچ باراں اے۔ پنجابی ادبی اکیڈمی والے نسخے وچ پندرہ مصرعے نیں میرے کول ہیر دا اک پرانا ایڈیشن اے اوہدے وچ چونتی مصرعے نیں جنہاں وچوں چھ قافیے دوبارہ آئے۔ ساراں قافیے دھکے نال گھڑے گئے نیں۔ جیویں ہتھیا ندا۔ زکھاں ستاں دا۔ صرف گیارہ قافیے صحیح نیں۔ مولوی غلام رسول نے ایس زمین دے وچ ڈیہڑ ۲ مصرعے آکھے نیں۔ جناں وچ نہ کوئی قافیہ دوبارہ آیا اے، نہ دھکے نال گھڑیا گیا اے۔ اوہناں بعض ایجھے قافیے ورتے نیں، جیہڑے وارث تے اوہدے کلام وچ وادھا کرن والیاں دے ذہن وچ وی نہیں آئے۔ ایس توں مولوی صاحب دی فن شاعری وچ قادر الکلامی ظاہر ہوندی اے۔ اینج ای وارث دی ہیر وچ بہت ساریاں ایسیاں

زمیناں دی نیں مثلاً 'یارناہیں' وفادار ناہیں - ایس ای زمین تے بحر وچ مولوی صاحب نے اپنے اک دوست نوں خط لکھدیاں ہوئیاں ۲۰ ۱ مصرعے آکھے نیں - جنہوں پڑھ کے حیرانی ہندی اے کہ ایہہ خدا دا بندہ شاعر اے یا کوئی وگدا دریا اے - جیہدی روانی ختم ای نہیں ہندی -

وارث شاہ دی عوامی شہرت کرن وچ سکھ لکھاریاں دا دی کافی ہتھ اے - اج وی ریڈیو انڈیا توں ہیر وارث دے بول سُنے جاندے نیں - پر اج تک کسے سکھ یا ہندو لکھاری نوں مولوی صاحب تے کجھ لکھن دی توفیق نہیں ہوئی تے نہ ای ہو سکدی سی جیہدی وجہ ایہہ وے کہ مولوی صاحب دیاں دُو ای کتاباں مشہور نیں یوسف زلیخا تے داستان امیر حمزہ - دونویں ای بلاواں دے وی عقیدے دے خلاف نیں یوسف زلیخا تے خالص مسلماناں دا مقدس قصہ اے کہ جیہدے وچ مولوی صاحب نے ایس قصے دے رنگ وچ توحید بیان کیتی اے - داستان امیر حمزہ وی اک مذہبی ناول اے - جیہدے وچ مسلماناں نوں بہادر، نڈر، بے باک، غیور تے بااصول ظاہر کیتا گیا اے - تے غیر مسلم نوں ڈرپوک، مکار، عیار تے حیلہ ساز قوم دسیا گیا اے - ایس واسطے ہندو شاعر تے نقاد مولوی صاحب دی نندیا کرن توں سوا ہور کیہہ لکھ سکدے سن باوا بدھ سنگھ مصنف پریم کہانی نے اپنی کتاب وچ غیر معروف شاعراں دا ذکر کیتا اے، پر مجال اے تندیا دی اک سطر توں وکھ - مولوی غلام رسول نندیا تے سلاہنا دے مقام توں بہت اُچا اے اوہ عشق دے جیس منارے تے کھڑا اے، نندیا تے سلاہنا دے تول اوتھوں بہت تھلے رہ جاندے نیں -

سید وارث شاہ تے مولوی غلام رسول دونویں بزرگ شاعر نیں - دونویں اپنے رنگ وچ بے مثال نیں - ایہناں دی شاعری ہمیشہ زندہ رہے گی - دونویں اچھے شاعر نیں جیہڑے صدیاں بعد پیدا ہندے نیں دوہاں نے شعر نوں اعجاز دی حد تک پہنچا دِتا اے - اجیہاں شاعراں دے بارے ای آکھیا گیا اے :

یقین دانم کہ در اشعارِ این قوم   ورد دے شاعری چیزے دگر است

ایس ویلے وارث شاہ تے مولوی غلام رسول دے بعض ایسے شعر پیش کیتے جاندے نیں جیہناں دا موضوع اکو ای اے - صرف بحر دا فرق اے - باراں ماہ لکھن وچ کئی پنجابی شاعراں نے طبع آزمائی کیتی اے - عام شاعراں نے ہر مہینے تے چار مصرعے آکھے نیں مگر شاعری دے ایہہ امام کسے دے پیروکار نہیں - وارث نے ہر ماہ دے دس مصرعے مولوی

صاحب نے ماہ چیت وچ اٹھ مصرعے ۔ دوسریاں مہینیاں وچ چھ تے پھگن وچ ویہہ (۲۰) مصرعے آکھے نیں ۔ ہن تسیں دوہاں بزرگاں دا باراں ماہ دا نمونہ کلام ویکھو ۔ فرق صرف ایناں اے کہ وارث شاہ ہیر دی زبان وچوں بول رہیا اے ۔ تے مولوی صاحب زلیخا دی ترجمانی کر رہے نیں ۔ نمونہ کلام وارث ماہ پوہ :

پوہ ماہ وچ کنبدی جان میری میں اکلڑی سیج تے سوونی ہاں
مینوں روندیاں رات وہاندی اے فجر ہووے تے اٹھ کھلوونی ہاں
آس پاس خالی کول یار نا ہیں پیچ کھا کے جان سکوونی ہاں
کدی آن کے ملنا سی سجناں وے تیرے دکھاں دے دھونے دھوونی ہاں
جیس وقت کوئی گھر نہیں ہوندا تاں بیٹھ نویکلی روونی ہاں
رانجھا مول نہ آوندا نظر مینوں وارث ہنجوواں ہار پروونی ہاں

مولوی غلام رسول دا نمونہ پوہ :

پوہ مہینا ٹھنڈا چڑیا جگ ودھیرے سڑیا
لمی رات فراقاں والی یار نہ مڑ گھر وڑیا
گھر میرے توں پھیر نہ پاویں ویکھ دکھاں دیاں آہاں
ایہہ آخر دکھ لائے توہیں ہن کیوں ہٹیں پچھاہاں
دید توہیں دکھ تیرا مینوں میں تیری توں میرا
توہیں دولت، توہیں مالک، توہیں آپ لٹیرا

باراں ماہ دی سبھ توں وڈی خوبی ایہہ ہوندی اے کہ اوس مہینے دی مناسبت نال خیالاں دا اظہار کیتا جاوے کیوں جے ایہہ گل نہ ہووے، تے فیر باراں ماہ تے سی حرفی وچ کوئی فرق نہیں رہندا اے ۔ سی حرفی بغیر کسے موسمی پابندی توں ہجر و فراق دا ذکر ہوندا اے ۔

وارث شاہ دے سادیاں مصرعیاں وچوں اک وی ایہا نہیں جہدے وچ پوہ دی کسے موسمی خرابی ول تھوڑا ایہا وی اشارہ ہووے ۔

ایہدے الٹ مولوی صاحب نے پہلے ای مصرعے وچ "پوہ مہینہ ٹھنڈا چڑھیا" کہہ کے ایہدے نال جگر ودھیرے سڑیا" لگایا ۔ ایہدے نال مصرعے وچ دو خوبیاں پیدا ہو گیاں نیں :

۱۔ پوہ نال ٹھنڈ دی مناسبت

۲۔ ٹھنڈا تے سڑیا وچ صفت تضاد۔

وارث سوز و گداز تے درد فراق دا اظہار کرن وچ خاصا کامیاب اے۔

"کدی آکے ملنا سی سجناں وے"، "بیٹھ نویکلی روونی ہاں"، "ہنجواں دے ہار پڑونی ہاں"۔ دل تے اثر کرن والے بند نیں۔

• مولوی صاحب دے مصرعیاں نوں ویکھیے تے آکھنا پے گا کہ درد و سوز دا موضوع اوہناں دی جاگیر اے۔ ایہدے وچ کوئی وی شاعر اوہناں توں بازی نہیں جت سکیا۔

"جگر و دھیرے سڑیا، لمی رات فراقاں والی، ویکھ دُکھاں دیاں آہاں، ایہہ آخر دکھ لائے تو ہیں، دید تو ہیں، دُکھ تیرا مینوں، تو ہیں آپ لُٹیرا۔ سوز فراق دے لانبو نے بہتیرے شاعر دے سینے وچ اٹھدے ہوئے محسوس ہوندے نیں۔ اک ہور بند سنو:

وارث شاہ:

چڑھدے بھادوں روندی ہیر جٹی مینوں رانجھا نظر نہ آوندا اے
راتیں نیندنہ آوندی سیج اُتے، دنے چرکھڑا مول نہ بھاوندا اے
سرتے بدل آ کڑک دا عشق والا، نت قہر دی بوند برساوندا اے
میرا دیس آیا وچ وَیریاں دے، کوئی سیج نہ سخن الاوندا اے
کُڑیاں پنڈ دیاں نت اکاندیاں نیں، مینوں برہوں فراق ستاوندا اے
وارث شاہ اللہ بن تا ہنگ نا ہیں، ویکھاں رانجھا کدوں ملاوندا اے

مولوی غلام رسُول:

بھادوں بھا میرے دکھ بھاوے پتے دماغ بخاروں
روئے زمین دا نخستہ گلیا میری گریہ زاروں
روون دا ورتارا میرا نین وساون جھڑیاں
مل یارا مَیں تیرے باجھوں سختیاں پایاں بڑیاں
حال میرے دی مشکل بھاری ویکھ کدی اک واری
خوش اقبال اُوہا جس تیرے جان قدم پر واری

وارث شاہ پہلے مصرعے وچ ہیر دے روون دی وجہ دسدے نیں کہ اوہدیاں اکھاں

رانجھن نوں ویکھن واسطے ترس گیاں نیں۔ دوسرے مصرعے وچ ایس اثر نوں ہور تیز کر دیندے کہ رات دن کم کار تے آرام ختم ہو کے رہ گئے نیں۔ تیسرے مصرعے وچ ہور زیادہ زور دکھاندے کہ ظالم عشق گرج چمک بن کے طوفان دے تھپڑاں وچ بہا کے لئی جاندا اے۔ چوتھے مصرعے وچ دسدے نیں کہ اجیہے اوکھے ویلے جدوں کہ قدرتی طور تے نظراں غم خواراں تے ہمدرداں دے سہارے لبھدیاں نیں، ایتھے صورت ایہدے الٹ اے۔ دکھ دین والیاں تے دشمناں نال واہ پے رہیا اے۔ پنجواں مصرعہ وی ایہو فریاد کر رہیا اے۔ مقطع وچ شاعر اوس مقام اُتّے پہنچ جاندا اے، جیہدے اگے کوئی مقام نہیں۔ تے جیہدے سوا کوئی حقیقی سہارا نیں۔ جنھوں قرآن پاک دی زبان وچ عُروَۃِ الوُثقیٰ لَا انفِصَامَ لَھَا[1] آکھیا گیا اے یعنی اٹوٹ تے ابدی سہارا صرف اللہ دی ذات ای اے۔
وارث شاہ بن تا ہنگ ناہیں۔

ہُن آؤ مولوی غلام رسول وَل اوہ پہلوں دکھاں دا وزن دسدے نیں۔ فیر نال ای اوہناں دا دماغ تے جیہڑا اثر پیندا اے اوہ دسدے نیں ظاہر اے کہ دماغ دے اثر نال متاثر ہووے گا۔ ایہدے نال ای جسم دا کوئی حصہ اثر لین توں بغیر نہیں رہ سکدا۔ ایس دماغی بخار یا تاپ دا قریبی اثر اکھاں تے پیندا اے ایہناں وچوں ہنجواں دا ہڑ جاری ہو جاندا اے۔ شاعرانہ مبالغے دے تحت ایہدے نال ساری دنیا پانی نظر آ رہی اے۔ ہن عاشق دا مستقل شغل ایہو ای اے۔ ایہہ بارش رکدی نہیں۔

چوتھا مصرعہ سراسر التجا اے۔ ایہو ای اوس روگ دا دارو وی اے۔ شاعر دے لفظاں وچ عاجزی مسکینی، مجبوری تے معذوری اے۔

پنجواں مصرعہ ایس کیفیت وچ ہور شدت پیدا کر رہیا اے۔ "ویکھ کدی اک واری" وچ جادو بھریا ہویا ماہیے دا اک بول یاد آ رہیا اے۔

"اک جوڑا اکھیاں دا، اک واری تک ماہیا کیہ جاندا اے اکھیاں دا"

محبوب دے اک وار ویکھ لین نال عاشق دے دکھاں دے طوفان اک دم رُک جان گے۔ مشکلاں آسان ہو جان گیاں۔ ایہہ اک نظر دی چھوٹی جیہی نوازش دا، اوہدے نزدیک اینا وڈا کرم اے کہ ایہدے اُتّے جاناں قربان کیتیاں جا سکدیاں نیں تے ایس جاں نثاری نوں اپنی خوش اقبالی تصور کیتا جا سکدا۔

۱۔ البقرہ، آیت ۲۵٦ (مرتب)

ہن تسیں ماہ جیٹھ دی کیفیت سُنو:

وارث شاہ:

چڑھدے جیٹھ مہینے دے بھٹھ لوندے میرا جیوڑا گھلایا ای
ساتھوں ہویا کی ایڈ خطا پیارے تساں دل تھیں چا بھلایا ای
چڑھ کے کوٹھیاں تے راہ ویکھنی ہاں چت نت اڈیک تے لایا ای
کڑکے دھپ نے پھولیاں پوندیاں نیں میرا تلخیوں جی گھبرایا ای
میں تاں بندی ہاں دماں دے باہجھ تیری تیرے باہجھ میں حال ونجایا ای
وارث شاہ زاری روندی ہیر جٹی تیرے درد فراق ستایا ای

مُولوی غلام رسُول:

جیٹھ ہوائیں سینہ ساڑن وانگ جھوریویں یاراں
کون دوہا جس میں غم گھتی کس تھیں پچھاں ساراں
اے محبُوب محبت تیری کیڈک آفت بھاری
صبر لیے تے ہوش لٹا دے جان کھڑے کڈھ ساری
دل میرے وچ تویں آیا۔ بہہ بہہ گھتیں جانیں
ساعت بھر ہو ظاہر ویکھیں نین ہوئے بہہ گھاتیں

وارث شاہ جیٹھ دے اثرات بیان کرن وچ پُوری طرح کامیاب اے۔ بھٹھ لوندے کراکے دھپ نے سارے بند نوں گرم کر دتا اے۔ ہیر دا رانجھے نوں مخاطب کرنا بہت پیارا اے۔ "ساتھوں ہویا کی ایڈ خطا پیارے، چڑھ کے کوٹھے تے راہ ویکھنی ہاں" ایہدے وچ اضطراب تے بے قراری تے انتظار دی دنیا بھر دتی گئی اے۔ مولوی صاحب نے جیٹھ ہوائیں سینہ ساڑن نوں مہینے دا مڈھ بنھ کے پہلے ای مصرعے وچ پڑھن والے نوں نارو تھل وچ کھڑا کر دتا اے۔ اگلے دوہاں مصرعیاں وچ استفہام، حیرت تے اندوہ دیاں مشعلاں بال وکھایاں نیں "کون اوہا جس میں غم گھتی، محبت کیڈک آفت بھاری"۔ چوتھا مصرعہ صبر، ہوش تے جان ساریاں نوں عشق تے فراق دی راہ وچ قربان کر رہیا اے۔ آخری دو مصرعے مرزا بیدل دے نادر مضمون اپنے رنگ وچ پیش کر رہے نیں:

ہمہ عمر باتو قدح زدیم و فرفت رنج خمارِ ما
چہ قیامتی کہ نرسی زکنارِ ما بہ کنارِ ما

علامہ شاعر فرماوندے نیں۔ کہ اے محبوب توں میرے دل وچ وس رہیا ایں۔ میرے ساڑنوں وی ویکھ رہیا ایں۔ تھوڑے چر لئی اپنے جمالِ جہاں آرا نوں ننگا کر دے۔ تاکہ میریاں اکھاں دی تینوں اِک نظر ویکھ سکن۔ یعنی محبوب حقیقی شاہ رگ توں وی زیادہ نیڑے ہون دے باوجود اپنے طالبِ صادق دیاں نظراں توں پوشیدا رہندا اے۔ ایس اندازے نال شاعر نے تھاں تھاں مجاز وچ حقیقت دا رنگ چاہڑ دتا اے، جیہدے توں اوہناں دا ذہنی رجحان پاکیزگی تے بلندی معلوم ہندی اے۔

آخری عرض ایہہ وے کہ وارث شاہ تے مولوی غلام رسول دوویں شاعری دے آسمان دے چند سورج نیں۔ دوویں ساڈیاں اکھاں دے نور تے دل دے سرور نیں۔ دوویں تلمیذ الرحمٰن تے اچے مقام تے اپڑے ہوئے نیں۔ سانوں ایہناں دا ذکر کرن ویلے ادب، احترام تے انصاف نوں سامنے رکھنا چاہی دا اے۔ ناانصافی نال اک نوں گرانا دوجے نوں ودھانا نہ کوئی ادب دی خدمت اے تے نہ ای ایہدے نال اپنی چنگی شہرت وچ وادھا ہندا اے۔

جناب محمد اسلم سجاد

وارث شاہ تے مغرب دے تنقیدی اصول

بغیر تمہید مغربی تنقید دے چونویں استاداں دے خیالات پیش کیتے جاندے نیں تے ایہہ دسیا جاندا اے کہ ایہناں معیاراں اُتے ہیر وارث کس حد تک پوری اُتر دی اے۔

١۔ سر فلپ سڈنی

سر فلپ سڈنی دا خیال اے "شاعری مثالی زندگی دا تصوّر دیندی اے تے المیہ ایہدا بہترین ذریعہ اے"۔ وارث نے کجھ ہور فنکاراں دے خلاف ہیر رانجھے نوں شادی توں پہلاں موت دی جھولی سنوا کے ایس قصّے نوں المیہ بنا دِتّا اے۔ رانجھا ہیر نوں رنگپور وں کڈھ کے لیا رہیا سی تے سیالیں ایہدی خبر ہو گئی۔ فیر کیہ ہویا:

سیالاں آکھیا پرہاں نہ ہان کتے جا کے نڈھڑی نوں گھر لیایا جے
آکھو رانجھے نوں جنج بنا لیاوے بنھ سہرے ڈولڑی پایا جے

رانجھا تخت ہزارے سدھایا تے ہیر جھنگ اپنے پیکیاں کول۔ ہیر دے بارے سیالاں سوچیا:

زہر دے کے ماریے نڈھڑی نوں گنہگار ہو جل جلال دے نی
مارسٹیا ہیر نوں ماپیاں نے ایہہ پیکھنے ادس دے خیال دے نی

ایدوں بعد:

ہیر جان بحق تسلیم ہوئی سیالاں دفن کے خط لکھایا ئی
تیرے نال دھاڑوی اوہ پیا جس توں کسے نہ مال چھڈایا ئی
ہیر موئی نوں اُٹھواں پہر ہویا ایتھوں سیالاں نے اج بھجایا ئی

ایہہ جانکاہ خبر سُن کے دھید د رانجھے نال کیہ ورتی :

رانجھے وانگ فرہاد دے آہ کڈھی جان گئی سو ہو ہوا میاں

جتھوں تیک " مثالی زندگی دے تصور" دا تعلق اے۔ ساکوں وارث دے اوہناں مقاماں نوں ویکھنا ہووے گا، جتھے ایس بظاہر معمولی جیہی کہانی نوں بیان کر دیاں ہوئیاں وارث ہوراں نے دوسرے شاعراں توں اختلاف کیتا اے۔ وارث دے نزدیک معاشرے دا وگاڑ معاشرتی تضاد توں عبارت اے۔ منافقت، قول فعل دا تناقص، ظاہر و باطن دا فرق ختم ہو جان تے معاشرہ مثالی بن سکدا اے۔ ایس نکتے نوں وارث پورے زور قلم نال شروع توں آخر تک تقریباً ہر اہم موڑ اُتے بیان کردا اے۔ گل تخت ہزارے توں شروع ہُندی اے۔ اُس دا ظاہر دیکھو :

کیہہ صفت ہزارے دی کرے شاعر گویا بہشت زمین تے آیا اے

ہن باطن ملاحظہ ہووے :

حضرت قاضی تے پینچ سدا سارے بھائیاں زمیں نوں کچھ پوایا اے
وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمیں رنجھیٹے نوں آیا اے

گویا :

بے ضیا پیغمبری تھی کافری تاریک وتار

آخر رانجھے نوں بھائیاں تے بھرجائیاں انج پٹایا جے اوس دچارے نوں پنڈ چھڈ دیاں ای بنی۔ اس توں بعد کہانی دا دوسرا اہم موڑ آدہ اے، جدوں رانجھا پردیسی بن کے مسجد وچ رات گزارنی چاہندا اے۔ ظاہر ملاحظہ کرو :

مسجد بیت العتیق مثال آہی خانے کعبیوں ڈول اتاریا نیں
گویا اقصیٰ دے نال دی بھین دُوجی شاید صندلی نور اساریا نیں

اخلاقیات دی جملہ کتب دی تدریس دا پورا انتظام، پر باطن ایہہ جے مولوی ہوری مسافر رانجھے نوں مسیتی رات گزارن دی اجازت نہیں دیندے تے بقول مسافر :

داڑھی شیخ دی عمل شیطان والے کیہا رنیوں جاندیاں راہیاں نوں
اگے کڈھ قرآن تے بہیں منبر کیہا اڈیو مکر دیاں پھاہیاں نوں

تیجے اہم مرحلے اُتے " شہد دے کپے " سرمایہ دار لڈن نال ملو۔ کتنی منت نال :

رانجھے آکھیا پارنگھا ابا مینوں جاہڑے رب دے واسطے تے
تسیں چاہڑیو مینوں وچ بیڑی چھٹو دھکساں رب دلواسطے تے

لڈن ملاح اپنی شان و شوکت، پتن دی ٹھیکیداری، جائیداد تے غیر معمولی آمدنی دے باوجود کیہہ جواب دیندا اے:

اسیں رب کیہ جاندے ڈھیکیا اوئے، بیڑا اٹھلدے لبھ دلواسطے تے
اساں رزق کماونا نال حیلے، بیڑا کھچدے ڈب دے واسطے تے
پیسا کھول ہتھ دھریں میرے گودی چاہڑکے پار اتارناں ہاں
اتے ڈھیکیا مفت جے کن کھائیں چابیڑیوں زمیں تے مارنا ہاں
ڈوماں اتے فقیراں تے مفت خوراں دوروں کتیاں وانگ دُرکارنا ہاں

چوتھا موقعہ، ہیر رانجھے دی بیلے وچ ملاقات دا سلسلہ ٹر پیا۔ کیدو او ہنوں مفسدانہ رنگ وچ اُچھالیا تے ہیر دے ماں پیو دی "غیرت" جوش وچ آئی۔ رانجھے نوں نوکریوں جواب دے دتا، پر ہویا کیہ:

مجھیں چون نہ باجھ رنجھیٹڑے دے ماہی ہور سبھے جھکھ مار رہے
کائی گھس جائے، کائی ڈب جائے، کائی شینہہ پاڑے، کائی پار رہے

ایس تے اپنی بیوی (ہیر دی ماں) نوں:

ہو چک آکھیا جا منا اوس نوں دیاہ تیک تاں مہیں چرا لئیے
جدوں ہیر ڈولی پا تور دیئے رُس پوے جواب تاں چا دیئے
ساڈی دھی دا کجھ نہ لاہ لیندا اسیں بھلا ٹہل ٹکور کرا لئے
وارث شاہ اسیں جٹ سدا کھوٹے جٹکا فند ایتھے ہک لا لئے

ہیر دی ماں (ملکی) آخر رانجھے کول گئی:

ملکی آکھدی لڑیوں جے نال چوچک کوئی سخن نہ جیو تے لیاونائی
کیہا ماپیاں پتراں لڑن ہندا تساں کھٹناں تے اساں کھاونائی
چھڑ مال دے نال میں گھول گھتی شام شام راتیں گھر آونائی
تیرے ناؤں توں ہیر قربان کیتی منگوں سانجھ کے چار لیاونائی

ایسے طرح وارث ہوری قدم قدم اتے ساڈی زندگی دا ظاہر تے باطن دا تضاد

کھوہل کھوہل کے دسدے نیں، جس توں مقصود ایہہ ہے جے کر اسیں ایس نقص نوں دُور کر لیئے تے ساڈا معاشرہ مثالی بن سکدا اے تے واقعی ایہہ گل لکھ گلاں توں بھاری اے تے معاشرے دی تطہیر دا ضروری ذریعہ اے۔

۲- دانتے

دانتے دا خیال اے "موضوع اہم ترین اے۔ غیر معروف زبان نوں وی وسعتِ نظری نال استعمال کر کے آفاقی ادب دا حامل بنایا جا سکدا اے۔ شاعری واسطے روزمرہ دی عامیانہ زبان توں گریز لازمی این۔ بہترین اسلوب۔ مرصع کاری تے اعلیٰ انشا پردازی نوں حاصل ہندا اے"۔

وارث نے اِک نظر انداز کیتی ہوئی زبان توں اوہ کم لیئے کے وکھایا اے، جدھا اعتراف اِک دن ساری دنیا نوں کرنا ای پوے گا۔ موضوع دی اہمیت دا اندازہ ہیر وارث دے صرف اِک پہلو معاشرتی تضاد (جدھا کجھ ذکر فلپ سڈنی دے تحت ہو چکیا اے) توں لگایا جا سکدا اے۔ اصل موضوع دی مکمل وضاحت واسطے پوری کتاب درکار اے۔ قرآن پاک دیاں ۶۶۶۶ آیتاں نیں۔ وارث ۶۶۶۶ مصرعیاں دی کتاب لکھ کے دعویٰ کر دا اے:

ایہہ معنے قرآن مجید دے نیں جیہڑے شعر میکیں وارث شاہ دے نیں
اصل وچ تمثیلی زبان وچ از حد اعلیٰ تے ارفع مضامین دا بیان اے:

ہیر روح تے چاک قلبوت جانو بالناتھ ایہہ پیر بنایا ای
پنج پیر نیں پنج حواس تیرے جنہاں تھاپنا تدھ نوں لایا ای
قاضی حق چھبیل نیں عمل تیرے عیال منکر نکیر ٹھہرایا ای
کوٹھا کور عزرائیل ہے اہہ کھیڑا، جیہڑا لیندا ای روح نوں ڈھایا ای
کیدو لنگا شیطان ملعون جانو، جس نے وِچ دیوان پھڑایا ای
سیاں ہیر دیاں رنّ گھر بار تیرا جنہاں نال پیوند بنایا ای
وانگ ہیر دے بنھ لے جان تینوں کسے نال نہ ساتھ لدایا ای
جیہڑا بول دا ناطقہ دخبلی ہے، جس ہوش دا راگ سُنایا ای

سھتی موت تے جسم ہے یار رانجھا اُنہاں دوہاں نے پھیڑ مچایا ای
شہوت بھابی تے بھکھ رابیل باندی جنہاں جنتوں مار کڈھایا ای
جوگ عورت ہے کن پاڑ جس نے سبھ انگ بھبھوت رمایا ای
دنیا جان ایویں جیویں جھنگ پیکے گور کالڑا باغ بنایا ای
ترنجن ایہہ بدعملیاں تیریاں نیں کدھ قبر تقیس دوزخیں پایا ای
اوہ مسیت ہے ماں دا شکم بندے جس وچ شب روز لنگھایا ای
عدلی راجا تے نیک نیں عمل تیرے جس ہیر ایمان دوایا ای
وارث شاہ میاں بیڑے پار تیرے کلمہ پاک زبان تے آیا ای

دوجی جگہ تے وارث شاہؒ کہندے نیں:

ایہہ رُوح قلبوت دا ذکر سارا نال عقل دے میل ملائیا ای
اگے ہیر نہ کسے نے کہی ایسی شعر بہت مرغوب بنائیا ای

مزید ارشاد اے:

تمثیل دے نال بیان کیتا جیہی زینت لعل دے ہار دی سی

ایہو وجہ اے جے وارث دے اُستاد ہوری وارث دے ایس "عشقیہ کارنامے" اُتے سخت ناراض ہوئے تے وارث ہوراں نوں منع کر دِتا۔ پر جدوں وارث نے حقیقت دسی تے کھِل اُٹھے تے فرمایا "توں تے مُنج دی رسّی وچ موتی پرو دتے نیں"۔

جتھوں تیک وارث دے روزمرہ دی عوامی زبان توں نفرت دا تعلق اے، وارث ہوراں دا شاہکار ایس دی تغلیط کرن واسطے کافی اے۔ بقول احمد ندیم قاسمی ایہہ تے وارث دا کمال اے۔ کہ اوہنے تمام وڈے فنکاراں دے برخلاف خواص دی بجائے عوام دی زبان وچ شاعری کیتی تے اوہ کمال کر دکھایا، جیہڑا صرف اوہدا ای حصہ سی۔ ہاں مرصّع کاری تے اعلیٰ انشاپردازی دے نمونے وارث دے کلام وِچ جا بجا مل جاندے نیں۔ دو تِن مثالاں پیش نیں:

رناں ڈگدیاں ویکھ کے چھیل مُنڈا جیویں شہد وچ مکھیاں پھسدیاں نیں
وارث شاہ جیوں مور تے بیٹھ بلّی ساہ گھُٹ جاندی نہیں کُسکدی اے
بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آون دُودھ باجھ نہ رجھدی کھیر سائیں

۳- ہوریس

"زمانہ تے قبولِ عام معیاری ادب دیاں کسوٹیاں نہیں۔ شاعری دا کم مسرت تے درس دینا ایں"۔

ایہہ اک بالکل کھُلی ہوئی حقیقت اے۔ جے صرف دیہاتی ای نہیں بلکہ شہری زندگی وچ بی سمجھن والیاں واسطے ہیر وارث توں وُدھ کے دلچسپی دا سبب ہور کوئی کلام نہیں:

جو کوئی پڑھے سو بہت خورسند ہووے واہ وا سبھ خلق پکار دی سی

لذّت تے مسرت کیہہ نیں:

دیکھنا تقریر کی لذت کہ جو اس نے کہا
میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے

اَج وی ہیر دے جذبات پُرحسرت دِلاں دی آواز نیں تے سانوں لذت تے مسرت بخشدے نیں۔ کون ایں جیہڑا ایہہ کلام سُن کے جھوم نہ اُٹھے:

ہیر آکھدی جوگیا جھوٹھ آکھیں کون رُٹھڑے یار منا وندا ای
ایہا کوئی نہ ملیا میں ڈھونڈ تھکی جیہڑا گیاں نوں موڑ لیا وندا ای
ساڈے چم دیاں جُتیاں کرے کوئی جیہڑا جیو دا روگ گنوا وندا ای
بھلا دس کھاں چریں وچھنیاں نوں کدوں رب سچا گھریں لیا وندا ای
بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے اینویں جیوڑا لوک ولا وندا ای

سچی گل تے ایہہ وے جے ہیر وارث۔ بقول وارث:

یاراں نال مجالساں وچ بہہ کے مزا ہیر دے عشق دا پایئے جی

۴- گوئٹن ٹیلین

ادس استدلال، جوش تے مزاج دا علمبردار اے، جیہڑا دوسریاں نوں متاثر کر سکے۔ ایہہ تریوے خوبیاں وارث دے کلام وچ رَج کے پائیاں جاندیاں نیں۔ اِسے واسطے میاں محمدؒ آکھ اُٹھے:

وارث شاہ سخن دا وارث نندے کون انہاں نوں
سخن انہاں تے اُنگل دھرنی نہیں مجال اساں نوں

قاضی نکاح بارے غلط استدلال کردا اے۔ ہیر ادہدے نجّے ادھیڑ کے رکھ دیندی اے تے اوہنوں لاجواب کر دیندی اے۔ جدھے جواب۔ وچ قاضی کول سوائے ڈران دھمکان دے ہور کجھ نہیں رہ جاندا۔ کجھ شعر سُنو:

کھان وڈھیاں نت ایمان ویچن ایہہ مار ہے قاضیاں ساریاں نوں
قالُو بَلیٰ دے دن نکاح بدھا روح نبی دی آن پڑھایا ای
اگلا توڑ کے ہور نکاح پڑھنا آکھ رب نے کدوں فرمایا ای
قاضی ماں تے باپ اقرار کیتا ہیر رانجھے دے نال ویاہنی ایں
اساں اوس دے نال چا قول کیتا گل گور دے تیک نباہنی ایں
جیہڑے وڈھیاں کھا کے حق روہڑن اوہ چور اچکڑے راہ دے نیں

سنجیدہ مزاح ملاحظہ ہووے:

لا یو دیس مداریاں جوگیاں دا سروں کونیاں تے وچوں کھوٹیاوے
دھرکونیا کون مکونیا دے بھوندے چک توں لتھیا لوٹیاوے
لٹھ وانگ ایہہ جیٹھ ہے گول گیا گھڑیا کنہاں انجان ترکھاناں نے
تُرل مُرل وانگوں نک مونہہ وٹوں چکلے ویلیا صاف کھتراناں نے

دھرکونا، کون مکونا، تُرل مُرل وغیرہ دے علاوہ "بھوندے چک توں لتھیا لوٹیاوے" دا صیحح لُطف اوہ ای اٹھا سکدے نیں، جیہڑے بھوندے چک توں لتھے لوٹے دی شکل ویکھ چکے ہون۔ ایہہ لوٹا اجے صیحح طرح بنیا نہیں ہندا۔ کسے نقص دی وجہ توں مکمل ہون توں پہلاں ای اُتار لیا جاندا اے تے ایہدی شکل عجیب چبی چب کھڑبی جیہی ہوندی اے۔

۵۔ ڈاکٹر جانسن

"فن نوں مثالی نہیں، آلے دوالے دی واقعی تے حقیقی دنیا دا تصوّر دینا چاہیدا اے"۔

ایہہ وارث دی بہت بڑی خوبی اے جے اوہ اپنے کرداراں نوں فوق البشریت دا مقام نہیں دیندا۔ اوہناں نوں بشری کمزوریاں توں ماورئی نہیں کردا۔ رانجھا وارث دا ممدوح اے، پر موقع تے ضرورت دے مطابق جھوٹھ بولنوں دی گریز نہیں کردا۔ چاہندا اے جے رنگپور وچ اوہ بہت جلدی اک کامل درویش دی حیثیت نال مشہور ہو جاوے۔ پر انسانی

نفسیات دے پیشِ نظر رکھدے ہو جان والے جنگوڑ نوں تلقین کر کے اپنا مقصد حاصل کر لیندا اے:

ماہی مُنڈیو گھریں نہ جا کہنا اک مست کملا جوگی آ وڑیا
کنّیں اوس دے درشنی مُندراں نیں داہڑی پٹے سر بھواں منا ڈریا
متاں نال میرا کوئی جا لیندا مہا دلوے دو لتاں آ ڈریا
کِسے نال قدرت بھُل جنگلاں تھیں کِتے بھُل بھلا ڈرے آ وڑیا

ایہہ ممدوح اے، جیہڑا دیلا آن اُتے ہیر نوں اُدھال لے جان توں وی نہیں ٹلدا۔ بالناتھ رانجھے نوں جوگ دین ویلے تلقین کردا اے جے غیر عورتاں نال خلا ملا نہ کرے۔ رانجھا بڑی بے نیازی نال جواب دیندا اے:

ناتھ جیوندیاں مرن ہے کھرا اوکھا ساتھوں ایڈ نہ وعدے ہوونے نیں
رناں پاسوں جو درجدے چیلیاں نوں، اوہ گورو نہ بنھ کے چوونے نیں
تُساں ہسنوں کھیڈ نوں منع کیتا، اساں دھوتیں دے گوہے نہ ڈھوونے نیں
وارث شاہ کیہ جانیئے آخرت نوں کھٹے چوونے کہ مٹھے چوونے نیں

اس توں وِدھ کے رانجھا صاف آکھدا اے:

سانوں جوگ دی ریجھ تد وکنی سی، جدوں ہیر سیال محبوب کیتے
چھیڑ دیس قبیلڑا بھین بھائی، اساں شرم دے طور محجوب کیتے

ہور وضاحت ملاحظہ ہووے:

ثابت ہوئے لنگوٹڑی سنی ناتھا، کا ہے جھگڑا چا اُجاڑ دا ایں
جیہڑا عشق توں رہندی جے چپ میری، ایڈے پاڑنے کاسنوں پاڑ دا ایں
جیو مار کے رہن جے ہوئے بیٹھوں، ایڈے معاملے کاسنوں ہار دا ایں
جے میں ہو ئیکے مست اُجاڑ بہندا، ہیں سیالاں دیاں کاسنوں چاردا ایں
جے میں جاندا عشق تھیں منع کرنا، تیرے ٹِلے تے دھار نہ مار دا ایں

۶- ڈرائیڈن

"فن مسرت دی فراہمی واسطے ہے، ایسں کر کے ایہہ ہر دور وچ مختلف ہووے گا۔"

منیا جے باہر دی دنیا بدلن نال مسرت دے وسیلیاں دا بدلنا بھی ضروری اے، پر معلوم

ہوندا اے۔ جی ڈرائیڈن ہوری ایس حقیقت نوں بُھل گئے نیں کہ مختلف زمانیاں دے انساناں دیاں بعض قدراں سانجھیاں وی ہندیاں نیں۔ پس خوشی دے بعض ذریعے ایسے دی ہونے ضروری نیں، جیہڑے ہر زمانے دے انساناں نوں مسرت بخش سکن تے انسانیت دے سانجھے جذبیاں دی تسکین دا سبب بنن۔ یقیناً ہیر وارث بھی اک ایہو جیہا ای شاہکار اے۔ ہیر وارث دیچ کئی تھانواں تے ایسیاں نیں جنہاں توں ہر دور دا انسان سانواں سواد لیندا ہوے گا۔ مثال دے طور تے جدوں سہتی رانجھے دی رازدار بن جاندی اے تے رانجھا اپنا دل اوہدے اگے رکھ دیندا اے جے میری جلدی جلدی ہیر نال ملاقات کرا۔ ہر سچے بیتاب عاشقاں دے جذبات ایہو ای رہین گے:

لیا ہیر سیال جو دید کریئے مل جا او دلبرا واسطا ای
جا کے آکھ رانجھا تینوں عرض کردا گھنڈ لاہ او دلبرا واسطا ای
زلف ناگ وانگوں چک گشت بیٹھی گلوں لاہ او دلبرا واسطا ای
دنیں رات نہ جوگی نوں ملکن دیندی تیری چاہ او دلبرا واسطا ای
لوہڑے لٹیاں نیناں دی جھاک دے کے بوہڑ جا او دلبرا واسطا ای
گل پلڑا عشق دیاں کُٹھیاں نوں مونہہ گھاہ او دلبرا واسطا ای
صدقہ سیدے دے نویں پیار والا مل جا او دلبرا واسطا ای
وارث شاہ نماز دا قرض وڈا سروں لاہ او دلبرا واسطا ای

۷۔ ورڈزورتھ

دیہاتی زندگی مثالی زندگی اے۔

ایس مثالی زندگی دی زندہ تصویر وارث توں وَدھ کے پیش کرنا کسے دے وس دی گل نہیں۔ سبح سویرے مسافر لے سفر تے روانہ ہون تے کیہہ منظر ہندا اے۔ سُنو:

چڑی چوکدی نال جاں ٹُرے پاندھی پیّاں دُدھ دے وچ مدھانیاں نیں
ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن تدوں لالیاں آن مچلانیاں نیں

ہور منظر جس توں صرف دیہاتی زندگی دے سونہے ای لطف اندوز ہو سکدے نیں، تے جیہڑا صرف پنڈاں نال خاص ای نہیں بلکہ اوتھوں دی زندگی دا لازمہ اے:

اٹھ غسل دے واسطے جان دوڑے سیجاں رات نوں جنہاں نے مانیاں نیں

پنڈاں وچ اَکثر خاں لوکاں دی عادت اے جے تھکّاں موہڈیاں دے اُتوں دی چھپاں نوں ٹُسدے نہیں۔ کمیں لوک ایس طرح نہیں کر دے۔ صرف "چودھری" تے "پردھان" لوکاں نوں ایہہ رعائت حاصل اے۔ وارث کیہہ نقشہ کھچدا اے؟ رانجھے دیاں بھرجائیاں اوہنوں مہنا ماردیاں نیں:

اٹھکھیلیا اہل دیوانیا دے تھکّاں موہڈیاں اتوں کیہ سٹناں ایں

پینڈواں خط پتّر لکھوانا ہووے تے پنڈ دے مولوی کول جاندے نیں کیوں جے اوہدے توں علاوہ گھٹ ای کوئی پڑھیا لکھیا ہُندا اے:

میتیں رانجھے نیں ملّاں نوں جا کہیا چھٹی لکھو جی سجناں پیاریاں نوں

تساں ساہورے جا آرام کیتا اسیں ڈھوتے ہاں سوّل انگیاریاں نوں

دیہاتی عورتاں دریا تے کس طرح اُچھل کود کر دیاں نیں؟ اک ہر دلعزیز حسینہ تے اوہدیاں سہیلیاں محفوظ تے نویکلی تھائیں کیویں حسینہ دے محبوب نال چھلاں تے اٹھکھیلیاں کر دیاں نیں۔ ایہہ منظر وارث توں ودھ کسے نے کیہ پیش کرنا ایں:

ڈِیں ہوئے دوپہرتاں آئے رانجھا اتے اودھروں ہیر چا آوندی اے

ایہہ مجھیاں لیا بہاوندا اے، اوہ نال سہیلیاں آوندی اے

ایہہ ونجھلی نال سرود کردا، اوہ سنے سہیلیاں گاوندی اے

رانجھے نال دریا جھناں اُتے رل ہو اکٹھیاں نہاوندی اے

کائی زلف نچوڑ دی رانجھنے دی کائی آن گلے نال لاوندی اے

کائی چمبڑے تنگ نوں مشک بوری کائی مکھ نوں مکھ چھہاوندی اے

کائی میریاں آکھ کے ٹبھ جاندی مگر پوے تاں ٹبھیاں لاوندی اے

کائی آکھدی اُڑے ہو رانجھیا دے مار باہلیاں پار نوں دھاوندی اے

مردے تاریاں ترن چوفال پکے کوئی نول نسل رڑھی آوندی اے

اک شرماں بدھی ٹبھی مار جائے تے پتال دی مٹی لیاوندی اے

اک مین تے قاز چیترانگ ہوئے سرخاب تے کونج بن آوندی اے

ہیر تدے چوفیرے رنجبیٹڑے دے موری مچھلی بن بن آوندی اے

آپ بنے مچھلی نال چاوڑاں دے میں رانجھے نوں گرل بناوندی اے
ایس تخت ہزارے دے ڈنبرے نوں رنگ رنگدیاں جالیاں لاوندی اے
وارث شاہ جیہی ناز نیاز کرکے نت یار جیو پر چاوندی اے

۸۔ کولرج

• ڈرامے وچ پلاٹ نہیں، زبان تے کردار اہم ہندے نیں۔

ہیر وارث دے "ڈراما" ہون وچ کوئی شک شبہ نہیں۔ راوی دا کردار مقولہ شاعر دی ایجاد نال ادا کرکے تے باقی سبھ کجھ اپنے کرداراں دے مونہوں اکھواکے وارث نے اپنی ہیر نوں اک مکمل ڈرامے دے روپ وچ پیش کیتا اے۔ ہیر وارث وچ موقع محل دے مطابق مختلف حیثیتاں وچ مختلف کردار جس طرح موزوں، مناسب تے متنوع زبان بولدے نیں، سچ مچ بے مثال اے۔ موسیقار بولدا اے تے بالکل موسیقاراں والی زبان۔ طبیب بولدا اے تے طبیباں دی زبان۔ قاضی آوندا اے تے انداز نال۔ جوگی گل کرے تے ست پڑھیا جوگی معلوم ہوندا اے۔ بطور مثال جدوں عیالی رانجھے نوں رنگپور وڑن لگیاں پچھان لیندا اے تے اوہنوں دسدا اے جے توں جٹ رانجھا ایں۔ رانجھا جوگی دے بھیس وچ اے۔ اوہدی تردید کردیاں آکھدا اے:

ہیں گنگ باشی چیلے اگست منی دے ہیں پنچھی سمندروں پار دے جی
ست جرم کے ہیں ہاں ناتھ پورے کدی واہیا ناہیں جوترا جی

(اپنے ہیر رانجھے دی زبانوں غلط گل اکھواکے وارث نے اپنے ممدوح نوں انسان دی حد تک ای محدود رکھ کے حقیقت پسندی دا ثبوت دتا اے۔ ایہنوں فوق البشر نہیں سو بنن دتا) وارث دا زبان بارے اک کمال ایہہ وی ہے جے اوہ عوام دی زبان ورتدا اے۔ بقول احمد ندیم قاسمی وارث نے دوجے فنکاراں دے برعکس عوام دی زبان وچ اوہ کجھ آکھ دتا اے، جیہڑا دوجے خواص دی زبان وچ نہ کہہ سکے۔ وارث دے کردار تقریباً زندگی دے ہر شعبے تے حاوی نیں۔ تے ساڈی سماجی تے معاشرتی دیہاتی زندگی دا پورا پورا نقشہ کھچ دیندے نیں۔ ہیر بے رحم معاشرے دے جامد رسوم و رواج دے خلاف سراپا جہاد تے احتجاج اے۔ حقوق نسواں دی محافظ

اے۔ ایہہ عورتاں نال بڑا دھرو اے جے اوہناں نوں اوہناں دی مرضی دے خلاف ازدواجی سنگلاں وچ جوڑ دتا جاندا اے تے اوہناں واسطے اپیل فریاد کرن دی گنجائش نہیں ہندی۔ رانجھا سانوں انسانی کردار اُتے مختلف عوامل دے اثرات جاچن دی معیاری کسوٹی نظر آندا اے۔ اک موقع تے اغوا دے خلاف سراپا احتجاج اے تے دوسرے موقعے تے حالات ہتھوں مجبور ہو کے آپ ای اغوا دا ارتکاب کردا اے۔ نوکری نے اوہدے وچ احساس کمتری پیدا کر دتا۔ اوہدی جرأت ہمت کھوہ لئی۔ آزاد ہویا تے اوہدے اُتے نویں سریوں اپنی ذات دا احساس ہویا تے اوس نے اپنی محبوبہ نوں فیر توں حاصل کرن دا عزم کر لیا۔ کیدو بے رحم معاشرے دے جامد رسوم دی تصویر اے۔ سہتی وسدی اے وئی پیار شوخی اُتے غالب آ کے اَگڑاں نخرے بھن دیندے۔

۹۔ رسکن

فنکار نوں صاحب اخلاق تے فن نوں راغب اخلاق ہونا چاہیدا اے۔

گالزوردی دی کہندا اے جے اخلاقی خوبیاں دے بغیر اسیں کسے نوں عظیم انسان نہیں آکھ سکدے۔ سڈنی دے نزدیک شاعری اخلاقیات سنواردی اے۔ اسیں ویکھدے ہاں جے ایس معیار اُتے دی ہیر وارث ایس شان نال پوری اتردی اے کہ باید و شاید۔ وارث اک بلند اخلاق، متشرع دیندار تے ہمدرد قسم دا انسان سی۔ نہ ڈھگے چوری کیتے نہ مردانہ حسن توں ناجائز فائدہ اٹھایا۔ قدرت نے دنیا نوں فنکارانہ شاہکار مہیا کرن واسطے وارث نوں بھاگ بھری دی زلف گرہ گیر دا اسیر ضرور کیتا، پر

رسیدہ بود بلائے، ولے بخیر گزشت

صرف اتنا اثر ہویا کہ وارث دی طبیعت وچ جیہڑی تھوڑی جنی شوخی تے وڈیائی دا احساس سی، بھاگ بھری دیاں غزالی اکھاں اوہ سبھ کجھ سواہر کر دتا:

معشوق دیاں بانکیاں شوخ نیناں وارث شاہ جیہے مجذوب کیتے

ایہہ وارث شاہ دی خوش اخلاقی تے دینداری پاروں ای سی جے آپ دے اُستاد نوں آپ دے عشقیہ قصہ کہن تے بڑا طیش آیا۔ جے وارث شاہ بدقماش ہندے تے اوہناں دے اُستاد نوں کدے غصہ نہ آوندا۔ جد وارث دسیا جے میں بظاہر عشقیہ قصہ کہیا اے، پر درپردہ تمثیل دے پیرائے وچ اعلیٰ حقیقتاں بیان کیتیاں نیں تے ایس شاہکار دے چونویں

حصے سُن کے فاضل اُستاد ہوری مطمئن ہو گئے۔ ایہہ وارث دے صاحب اخلاق ہون پاروں ای سی۔ جے زمانے دے جامد تے بے رحم رسوم و رواج وِچ جکڑی ہوئی بے چاری دوشیزہ دی قابل رحم حالت اُتے آپ دا دِل بھر آیا تے آپ دے جذبے تے خلوص نے عظیم شاہکار نوں جنم دتا۔ ہیر وارث وعظ و پند دی کتاب نہ سہی۔ پر اس نوں پڑھ کے مجموعی تاثر اپنے اخلاق تے کردار وِچ تبدیلی پیدا کرن دے عزم دی صورت وِچ ظاہر ہوندا اے۔ ہیر وارث ترکِ تعصب دا بہترین ذریعہ اے۔ رانجھا جیہڑا پہلے سختی نال اغوا دا مخالف سی، ہیر دے والدین نے اوہنوں رنگپور ویاہن دا فیصلہ کر لیا تے:

ہیر آکھدی رانجھیا قہر ہویا ایتھوں اُٹھ کے چل جے چلنا ای
دونویں اُٹھ کے ٹرے راہ پئیے کوئی اساں نے دیس نہ ملنا ای

ایہدے تے رانجھے نے فیصلہ کُن انداز وِچ آکھیا:

ہیرے عشق نہ مُول سواد دیندا نال چوریاں اتے ادھالیاں دے

ایہوای رانجھا اے جیہڑا بعد وِچ ہیر نوں اغوا کر کے لے جاندا اے۔ حالانکہ ہیر دا ویاہ دی ہو چکیا سی۔ ایہدے وِچ نکتہ ایہہ دے جے انسان دے خیالات تے اعمال اوہدے حالات تے ماحول دی پیداوار ہُندے نیں۔ رانجھا چاکری کر دیاں کر دیاں اپنی جرأت گنوا بیٹھا۔ دوبارہ آزاد ہویا تے اوہدے اُتے اپنی ذات دا انکشاف ہویا۔ نالے اوہنوں پک ہو گیا جے ہن جائز مقصد حاصل کرن دے سارے جائز ذریعے مسدود ہو گئے نیں۔ ہور ایہہ دی جے لوکاں اوہنوں نامردی تے بزدلی دے طعنے مارنے وی شروع کر دِتے جیہناں دی نمائندگی عیالی کر دیاں ہویاں ایہنوں کہندا اے:

مار عاشقاں دی لج لاہیو ای یاری لا کے گھن لے جاونی سی
ایڈی مور کھادھم کیوں پاونی سی جیکر کھیڑیاں ویاہ لے جاونی سی
منگ لے کے دیاہ کے جیوندا توں مرجانوروں لیک نہ لاونی سی
اکے ہیر ای مار مکاونی سی اکے آپنی جند گواونی سی
وارث شاہ جے منگ لے گئے کھیڑے داہڑی پر یہہ دے وِچ مناونی سی

ہور سبب ایہہ دی بنیا جے رانجھے نوں تسلی ہو گئی جے ہیر صرف اوسے دی اے۔ شادی دے باوجود سیدے نوں نیڑے دی نہیں سُو لگن دِتا۔ ایہہ ساریاں گلاں وقوع پذیر ہویاں تے

اودھرے خیالات نے پلٹا کھاہدا۔ اوہ ہیر نوں نال لے کے راتو رات غائب ہو گیا۔ ایسے طرح دے کئی واقعات نیں جیہڑے سانوں دسدے نیں کہ گرد و پیش تے ماحول انسانی کردار اُتے فیصلہ کن تے مجبر قسم دے اثرات چھڈدے نیں۔ اگر ساڈے حالات بدل جان تے اسیں اوہ کجھ کرن لگ پواں گے، جیہناں نال ہن سانوں شدید نفرت اے تے جے کسے بدکردار دے حالات بدل جان تے اوہ سدھے راہ اُتے آ سکدا اے۔ پس تعصب تے نفرت بے معنی چیزاں نیں۔ ہور ایہہ وی اے کہ ہیر وارث وچ تھانویں تھانویں کئی اخلاقی نصیحتاں کھنڈریاں لبھدیاں نیں:

بنا عمل دے نہیں نجات تیری پیا ماریں قطب دیا بیٹیا اوئے
وارث شاہ میاں بیڑے پار تیرے کلمہ پاک زبان تے آ یا ای

موت تے آخرت دی یاد وی صاحب اخلاق بناندی اے۔ وارث آکھدا اے:

وارث شاہ میاں انت خاک ہونا لکھ آب حیاب جے پیوناایں

صداقت تے وعدہ وفائی خوش اخلاقی دی جان نیں۔ ہیر آکھدی اے:

قاضی ماں تے باپ اقرار کیتا ہیر رانجھے دے نال ویاہنی ایں
اساں اوس دے نال چا قول کیتا گل گور دے تیک نبھاہنی ایں

فحاشی اخلاقیات دے منافی اے۔ ہیر وارث دے بعض حصیاں اُتے فحاشی دا الزام لایا جاندا اے۔ اول تے ایہہ گل اے جے ایہو جیہے حصے الحاقی نیں۔ اوہناں دا الزام وارث اُتے نہیں آوندا۔ دُوجا ایہہ جے وارث نے اپنے زمانے، ماحول تے معاشرے دی صحیح عکاسی کیتی اے۔ جے کوئی قصور ہے تے معاشرے دا نہ کہ وارث دا۔ اپنی شکل بھیڑی اے تے شیشہ توڑنا کوئی دانشمندی نہیں۔ شیشے دا کیہہ قصور؟ وارث نے شیشے وانگوں سچے فن کار دی طرح صحیح صورتِ حال ساڈے سامنے رکھی اے۔ مثلاً جدوں وارث کہندا اے:

اٹھ غسل دے واسطے جان دوڑے سیجاں رات نوں جنہاں نے مانیاں نیں

تے ایہہ حقیقت اے جے پنڈاں وچ لوکی غسل جنابت واسطے مسیتاں وَل جاندے نیں۔ بالناتھ رانجھے نوں جوگ دتا، پر پُرانے چیلیاں نوں نظر انداز کر دتا۔ اِس تے چیلے گرو بارے موہنہ آئی بھر جھر کرن لگ پیے:

ویکھ سوہنا روپ جٹیٹرے دا جوگ دین دیاں کر دتیاریاں نیں
جوگ دیہونہ اساں نمانیاں نوں جنہاں کیتیاں محنتاں بھاریاں نیں

ٹھرک منڈیاں دا لگا جوگیاں نوں متاں جنہاں دیاں رب نے ماریاں نیں
وارث شاہ خوشامداں سوہنیاں دیاں گلاں حق دیاں نہیں نتاریاں نیں

ہُن ظاہر اے کہ جدوں "رانجھے ہس کے آکھیا' واہ سجن' ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی"۔ موقعہ تے رانجھے دی عمر سولاں اٹھاراں ورہیاں توں گھٹ کیہہ ہووے گی؟ ایدوں پچھے باراں ورہے رانجھا مجھاں چُگاندا رہیا تے ہن سوچن دی گل ایہہ وے جے تریہہ (۳۰) ورہیاں دے جٹ نال ناتھ کیہہ ٹھرک جھاڑ نا سی تے کیہہ امرد پرستی کرنی سی۔ ایہہ تے دل دا غبار کڈھن دا انداز اے، جیہڑا اَجکل دے دیہاتی عوام وچ پایا جاندا اے۔ پس وارث اُتے فحاشی دا الزام کسے صورت نہیں لگدا۔ فیر وڈی گل ایہہ جے فحاشی اوہ اے، جیہڑی فحاشی والے پاسے لے جاوے۔ ہیر وارث دا مجموعی تاثر نیکی وَل لے جاندا اے۔ ایدوں وَدھ گل ایہہ وے جے عشق تے مزاح نال منسلک بظاہر فحش گل انسان نوں فحش وَل نہیں بلکہ اُچیاں انسانی قدراں تے ہاسے وَل لے جاکے فحاشی توں دور ہٹا دیندی اے۔ مولانا رومؒ نے کنیزک تے خر دی کہانی وچ کدو دے ذکر نال، جیہڑا لطیف مزاح پیدا کیتا اے، اوہ جذبات نوں مسکراہٹ والے پاسے لے جاکے فحاشی توں بہت دُور تے اُچا لے جاندا اے۔ ایہی حال ہیر وارث دے ایہناں مقاماں دا اے جیہناں نوں عرفِ عام وچ فحش سمجھیا جاندا اے۔

۱۰۔ وہسلر

فن اگر اخلاق سکھائے تے اپنی ماہیت توں منکر ہووے گا۔ ہیر وارث فن دا بہترین نمونہ ایں، پر ایہدا ضمنی اثر اخلاق سکھانا ہے۔ پس ہیر وارث وہسلر دے ایہناں خیالاں نوں دھکے دے کے رد کر دیندی اے کیونکہ لغات، صرف، نحو دی طرح تنقید وی فن دے تابع ہوندی اے۔ وہسلر صاحب دا نظریہ اِس واسطے وی قابلِ رد اے کہ بے اخلاق ہونا وی ستے اِک منزل اے۔ اِس منزل تک رسائی اگر فن دی ماہیت اُتے اثر انداز نہیں ہوندی تے خوش اخلاقی دی منزل وَل لے جان وچ کیہہ عیب اے؟ جس طرح بے دینی بھی اِک دین ہے، بے اصولی بھی اِک اصول ہے۔ اسّے طرح اخلاق نہ سکھانا وی اک منزل اے، جنہوں وہسلر بُھل گیا۔ خصوصاً اَج دے مصروف مادی دَور وچ اسیں کوئی شغل محض برائے شغل کرن دی عیاشی دے متحمل نہیں ہوسکدے۔ ساڈی منزل اتنی اُچی، اعلیٰ، بلند تے

بالا ہو چکی اے جے سانوں ہر قدم صیحح تے متعین سمت ول ای اٹھانا پوے گا۔

١١- ایڈگرایلن پو

شاعری نوں صرف جمالیاتی نظر نال ای ویکھنا چاہی دا اے۔ صداقت تے اخلاقیات واسطے نہیں۔ جمالیاتی مقصداں دا حصول وارث پیر پیر اُتے بڑی اچھی طرح کردا اے۔ مثلاً ہیر دا حُسن ملاحظہ فرماؤ:

نین نرگسی مرگ ممولڑے دے گلھاں ٹھکیاں پھُل گلاب دا جی
بھواں وانگ کمان لاہور دِسّن کوئی حسن نہ انت حساب دا جی
سرمہ نیناں دی دھار تے پھب رہیا چڑھیا ہند تے کٹک پنجاب دا جی
کھلی ترنجناں دے وچ لٹکدی اے ہاتھی مست جیوں پھرے نواب دا جی
ہوٹھ سُرخ یاقوت جیوں لعل چمکن ٹھوڈی سیب ولائتی سار وچوں
نک الف حسینی دا پپلاسی زلف ناگ خزانے دی بار وچوں
دند چنبے دی کڑی کہ ہنس موتی دانے نکلے حُسن انار وچوں
لکھی چین کشمیر تصویر جٹی قد سرو بہشت گلزار وچوں
گردن کونج دی انگلیاں روانہہ پھلیاں ہتھ کولڑے برگ چنار وچوں
باہاں ویلنے ویلیاں گتھ مکھن چھاتی سنگ مرمر گنگ دھار وچوں

موٹی گل اے کہ اک کلام محض جمالیاتی مفاد دیوے تے دوسرا کلام سانواں جمالیاتی مفاد دیندیاں ہوئیاں نال نال صداقت تے اخلاقیات نال وی بھرپور ہووے تے اوہ پہلاں ذکر کیتے کلام نالوں چنگا تے اچھا ای سمجھیا جائے گا۔ ایہہ ای حال ہیر وارث دا اے۔ پس اسیں کہہ سکدے آں جے ایڈگر دی نظر وچ مثالی فنکاراں نالوں وارث ہوری اپنے قد کاٹھ وچ کتے بلند تے اُچے نیں۔

١٢- ایلیٹ

شاعری دی عظمت انفرادیت وچ نہیں کلاسیکیت وچ اے۔ کلاسیکیت توں مراد دوسرے فنکاراں نال مضمون تے بیان دی مشابہت اے۔ عشق دا ٹریجک انجام تے استاد شاعراں دا موضوع رہیا ای ہے۔ خود ہیر رانجھے دا قصہ جتنے فنکاراں نے بیان کیتا اے۔ وثوق نال آکھیا

جا سکدا اے جے ایہہ سعادت کسے بھی ہور قصّے نوں نصیب نہیں ہوئی ۔ انگریزی زبان وچ سر رچرڈ ٹمپل، جی سی، آسبورن، سونرٹن، آفندی توں اڈ پروفیسر سنت نے ایہہ قصہ لکھیا، جنہوں یونیسکو نے شائع کیتا ۔ اُردو وچ رونق، دلگیر، مقبول احمد، افضل حق، ایم اسلم نے طبع آزمائی کیتی ۔ فارسی وچ درویش چنابی، علی بیگ، سعید سعیدی، باقی کولابی، آرام، فقیر اللہ آفرین، احمد یار گورگانی، لائق، مستارام، سندر داس، مست دہلوی، احمد یار یکتا، غلام سرور تے عبرتی عظیم آدی نے قلم نوں جنبش دتی ۔ ہندی وچ گنگ بھٹ، گورو گوبند سنگھ تے گور داس حل قابلِ ذکر نیں جد کہ پنجابی وچ دمودر، میاں چراغ، احمد کوی، مقبل، حامد شاہ، باگا قادری، ہاشم شاہ، احمد یار مرالوی، احمد یار اسلام گڑھی، محمد شاہ، شاہ شرف، فضل شاہ، علی حیدر، مولا بخش کُشتہ، سائیں مولا شاہ، سوختہ امرتسری، رَن سنگھ، جوگ سنگھ، بھگوان سنگھ، لاہورا سنگھ، گوپال سنگھ، میراں شاہ، ایس ایس اموول، ہزارا سنگھ، گوکل چند شرما، نرائن سنگھ، لالہ امرناتھ، فیروز الدین شرف توں اڈ کئی ہور فنکاراں نے وی جولانیِ طبع وکھائی ۔ ہیر وارث وچ سینکڑیاں مصرعیاں دا اضافہ کرن والے پہلوان ایہناں توں الگ نیں ۔ ہدایت اللہ تے ستاراں سو مصرعے، پیرانڈتا نے باراں سو مصرعے، مولوی محبوب عالم نے ست سو پنجاہ، اشرف گلیانوی نے پنج سو تے منشی تاج دین نے بھی تقریباً پنج سو مصرعے ودھائے"[1] ہراک" دراصل، وڈّی تے مکمل ہیر" پیش کرن وچ دوسریاں نوں ہراون دی کوشش کردا رہیا ۔ ایہناں حقائق دی روشنی وچ ایلیٹ دے معیار مطابق ہیر وارث نوں دنیا دے عظیم ترین فن پاریاں دے مقابلے واسطے پڑ وچ کڈھیا جا سکدا اے ۔

۱۳۔ میتھیو آرنلڈ

عظیم شاعری سنجیدہ موضوع دی سادہ پیشکش توں عبارت اے ۔ جزوی تفاصیل تے محاسن کلام دے مقابلے وچ مجموعی تاثر زیادہ اہم ہے ۔ ادب زندگی تے تنقید داناں ایں ۔ انسانی فطرت دی تکمیل دے راہ وچ تعصب یعنی مروجہ خیالات دا اسیر ہونا مہلک اے ۔

۱۔ محمد الدین سوختہ امرتسری نے دی ۴۹۷ مصرعیاں دا وادھا کیتا سی تفصیل واسطے ویکھو :

ب تقوں وڈی اصلی کامل ہیر وارث شاہ مع شرح و فرہنگ : دین محمدی سٹیم پریس لاہور، طبع چہارم ۔ (مرتب)

موضوع دی سنجیدگی تعصب دے خلاف معرکہ آرائی تے مجموعی تاثر دا مفصل تذکرہ ہو چکیا اے۔ جتھوں تک سادہ تے سنجیدہ پیشکش دا تعلق اے۔ منیا جے وارث دی وسعت معلومات دا لشکر جرار، اسمار، اصطلاحات تے تلمیحات دے نال بعض مقامات نوں مشکل ضرور بنا دیندا اے، پر بحیثیت مجموعی ہیر وارث دی سادگی، سلاست، روانی، متانت تے سنجیدگی بے مثال اے۔ متفرق مقامات توں چند مصرعے (جیہڑے ہیر وارث وچوں ترتیب نال لئے گئے نیں)، ملاحظہ فرماؤ:

وارث شاہ پرائیاں جھگیاں نوں اگ لا لنگھے ہو رہی سیکدے نی
جیہڑے ہون بے عقل چالاؤندے نیں، اٹاں ماڑیاں دیاں وچ موریاں دے
ہیرے عشق نہ مول سواد دیندا، نال چوریاں اتے ادھالیاں دے
وارث شاہ نہ معتبر جانیئے جی، قول جٹ سنیار قصیائیاں دا
لے وے رانجھیا واہ میں لا تھکی، ساڈے وس تھیں گل بے وس ہوئی
جیہڑے پھل دا نت توں رہیں رکھا، اوس پھل نوں توڑ کے گئے کھیڑے
پریہاں جا جٹا مار سٹنی گے، نہیں چھیڑدے یار کواریاں دے
پھرے ڈھونڈدا وچ حویلیاں دے، کوئی اوس نے لعل گنوایا ای
جوگ ہیر دے ساہورے جا وڑیا، بھکھا باز جیوں پھرے للوردا جی
بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے، ایویں جیوڑا لوک ولاؤندا ای
سوٹا وڈا اعلاج کو پتیاں دا، تیریاں بھیڑیاں دسدیاں طوریاں دے

اگر ہیر محض اک عشقیہ افسانہ یا قصہ ہوندی تے اوہنوں ہرگز سنجیدہ موضوع قرار نہیں سی دتا جا سکدا۔ اگر عشق تو مراد عشق مجازی ای ہو وے تے کہانی دا دائرہ اثر عوام تک محدود ہو کے رہ جاندا اے، پر وارث کول تے عشق دا تصور ای ہور اے۔ اوہ تصور جیہڑا ساری تمثیل نوں سنجیدہ موضوع منوا لیندا اے۔ وارث ابتدا وچ ای کہندا اے:

عشق پیر فقیر دا مرتبہ ای مرد عشق دا بھلا رنجول میاں
کھلے تنہاں دے باغ قلوب اندر جنہاں کیتا ہے عشق قبول میاں

اک قدم ہور اگے جاندے نیں:

اول حمد خدا دا وِرد کیجے عشق کیتا سُو جگ دا مُول میاں
پہلاں آپ ہے ربّ نے عشق کیتا تے معشوق ہے ربّ رسولؐ میاں

۱۴- بن جانسن

زیادتی دا انتشار کمی دی بے بضاعتی نالوں بہتر ہُندا اے۔ اِنج معلوم ہندا اے، جیویں بن جانسن نے ہیر وارث دے اوہ مقامات ویکھ کے ایہہ رائے قائم کیتی اے "جتھے مختلف قسم دیاں بھانڈیاں، کپڑیاں وغیرہ دا ذکر ہندا اے یا وارث مختلف قوماں تے طبقیاں دیاں پیراں دا ذکر کردا اے یا مختلف سُراں تے دوائیاں دا تذکرہ کردا اے۔ اختصار نوں مکھ رکھدیاں ہویاں چند بیماریاں دے نسخے ای سن لئو۔ سہتی جوگی دے کمال دی قائل ہو چکی اے۔ اوہنوں ہیر دا علاج کرن دی دعوت دیندی اے۔ جواباً جوگی صاحب "جوگیانہ انداز" اپنا کے اپنے علم و فضل توں اوہنوں آگاہی بخشدے نیں۔ کجھ بیماریاں تے نسخے تسیں وی سُنو:

کھنگ کھرک تے ساہ تے اکھ آئے سول دند دی پیٹرھ گواناہاں
قولنج تپ دق تے محرقہ تپ اوہنوں کاہڑیاں نال مٹاوناہاں
سرسام سودا زکام نزلہ ایہہ شربتاں نال ہٹاوناہاں
سل نفخ تے استسقار ہووے لحم طبل تے داؤد ونجاوناہاں
ہووے پیٹ دی پیڑ کہ اُدھ سردی اوہدا گناں دِن اٹھویں پاوناہاں
لوط پھوڑیاں اتے گھنبیر چنبل تیل لائیکے جڑھاں پٹاوناہاں
ادھرنگ مُکھ بھوں گیا ہووے جس دا شیشہ حلب دا کڈھ وکھاوناہاں
مرگی ہوس تاں لاہ کے پیر چھتر رکھ نک تے چاٹ سنگھاوناہاں
جھولا مار جائے جیہڑے روگیاں نوں سوئی تیل شہا نجناں لاوناہاں
بانہہ سُک جائے ٹنگ سُن ہووے تد دِن پین دا تیل ملاوناہاں

زیادتی دے انتشار دی اک ادنیٰ مثال چند تاریخی ناواں تے تلمیحات دا تذکرہ وی ہے، جیہڑے وارث نے اپنے کلام وچ مختلف موقعیاں تے لیاندے نیں ونگی دے طور تے ملاحظہ فرماؤ:

آدمؑ، قابیلؑ، نوحؑ، یعقوبؑ، ابراہیمؑ، اسمٰعیلؑ، نمرود، موسیٰؑ، یاجوج ماجوج، بلعم باعور، یوسفؑ، ہاروت ماروت، یونسؑ، سری کرشن، بھیل بھنگم، بشن مہیش، لبسوہ متر، راون، دھنسر، ہنومان، راجا سگریو، بالی، بھبھکن، سروپ نکھا، رام چندر، کورو پانڈو، پرہلاد بھگت، پورن بھگت، دھنا بھگت، بھرتری، بھگت کبیر، مینہ گھاسر، رکت بیج، سندراں رانی، رانی کوکلاں، نام دیو، نل، دمنتی، قارون، لال شہباز، لقمان، مخدوم جہانیاں، نوناتھ، بونجہ (۵۲)، چونسٹھ (۶۴)، جوگنے، چھ جتی، دس اوتار، درونا چارج، راجا بھوج، ابوجہل، ابولہب، امیر حمزہ، نوشیرواں، ابوشحمہ، بائی (۲۲) قطب، شاہ شمس، شداد، شیخ ٹیہر، حاجی گلگو، حاجی نوشوہ، حاتم، داؤدؑ، زکریا پیر، سلیمانؑ، ڈھول، ماروں، روڈا جلالی، زلیخا، سسی، پنوں، شیریں، فرہاد، لیلیٰ، مجنوں، مرزا، صاحباں، سوہنی، مہینوال، بخت نصر، نواب حسین خاں، منصور، لال بیگ، خواجہ خضر، شیخ سعدی، آدینہ بیگ، نادر شاہ دُرّانی، زکریا خاں، احمد شاہ ابدالی، حضرت علیؓ، حسنؓ، عمر عیار، مہادیو، پاربتی، افلاطون، سکندر، فرعون، گوپی چند، صالحؑ، زکریاؑ، ابراہیم ادھم، کنس، بالی، مارنیح، دروپدی، سستھرے، اندر رانی، رتن تھمن، باشک ناگ۔

چند راگاں تے سُراں دے ناں سن لئو۔ ماجھہ، پہاڑی، دُھرپت، کبت، سارنگ، تلنگ، پوربی، بھیروں، دیپک، ٹوڈی، میگھ ملہار، دھنا سری، مالسری، برج، کدارہ، بھاگڑہ، مال کونس، کانڑہ، کلیان، بڑھسن، نٹ منگلا، بروا، پلاسیا، جھنجوٹی، گوری، اساوری، سری، بسنت، ہنڈول، جیجاونتی، بلاسیا، کبت، سوہے، بشن پدے وغیرہ۔

اسے طرح آپ پانی دے جانور تے مختلف عورتاں دے ناں لین لگیاں "زیادتی دے انتشار" دا اٹر چاہڑ دیندے نیں۔ پس بن جانسن ہوراں دے معیار بموجب آپ نوں بہت اُچے مقام اُتے فائز منّنا پووے گا۔

۱۵- روسو

انسان گواچی ہوئی نیکی تاں ای حاصل کر سکدا اے جے معاشرتی پابندیاں توں آزاد ہووے۔ گویا روسو دے نزدیک معیاری ادب نوں معاشرتی آزادی دا علمبردار ہونا چاہی دا اے۔ ہیر وارث ایس معیار تے وی بڑی شان نال پوری اتر دی اے۔ قصے

دی مشہور ہیروئن ہیر معاشرتی پابندیاں وچ جکڑے ہوئے مجبور تے مقہور انساناں دی شروع توں آخر تک نمائندگی کردی اے۔ معاشرتی جکڑ ناں توں نسن بھجن دا آخر وقت تک پرچار کردی اے۔ ایہو حال رانجھے دا اے۔ معاشرہ اوہناں اُپر جو ستم روا رکھدا اے، ہیر رانجھا اوہناں نوں طوعاً کرہاً قبول کر لیندے بلکہ پوری قوت، عقل وخرد، جوش تے ہوش دے نال اپنیاں ساریاں طاقتاں نال ایس نوں موافق بناں دی کوشش کردے نیں۔

۱۶۰- والٹر پیٹر

فن سچائی تے اسلوب توں عبارت اے۔ مواد تے موضوع توں نہیں۔ ایس مضمون دی روشنی وچ ہیر وارث دے مواد تے موضوع دا اعلیٰ ارفع ہونا سورج نالوں ودھ کے ظاہر ہو جاندا اے، پر سچائی تے سچائی دی اُچیائی دا ایدوں ودھ کیہ ثبوت ہو سکدا اے جے ہیر وارث دے مواد تے موضوع دے اِک اِک جز ونال اختلاف کرن والے ناقد بھی وارث دے حضور سراپا عجز ونیاز ہو کے اوہنوں عزت واحترام دے بلند ترین مقامات دین تے مجبور نیں۔ مثال دے طور تے موجودہ سمے دے مشہور مفکرّ تے شاعر ڈاکٹر رشید انور ہوراں نوں پیش کرنا مناسب معلوم ہندا اے۔ آپ نوں ہیر وارث دے اک اِک کردار، اِک اِک واقعہ تے اِک اِک جز ونال شاید اختلاف ای نہیں بلکہ اوہ ایہناں دے بالکل برعکس تے الٹ نظریات رکھدے نیں، پر ایہدے باوجود وارث نوں سخن دی سلطنت دا شہنشاہ منن تے مجبور نیں۔ ذرا اوہناں دے اپنے الفاظ ملاحظہ فرماؤ۔ پہلاں ویکھو آپ وارث نوں مخاطب کر کے کہندے نیں تے ہیر وارث دے مواد تے موضوع نال کس طرح شدید اختلاف دا اظہار کردے نیں۔ فرماندے نیں:

جے وارث ہیں وارث ہندا جے میں لکھدا ہیر کہانی
ہیں قصے دی ہیر نوں لکھدا اُتھری تے انموڑ جوانی
جنھے ماں دا مان گنوایا، جنھے پیو دی پت لہائی
جنھے گھر وچ چور لیاندا ماپیاں دے گھر سنھ لوائی
چوری نالوں مِٹھی عزت بیلے دے وچ ڈوہل گنوائی
ماپیاں کولوں جنہیں کھوہی لاڈ پیار دی سبھ وڈیائی

میں تے وارث کدی نہ لکھدا ہیر نوں پیار وفادی رانی
جے وارث میں وارث ہندا، جے میں لکھدا ہیر کہانی

پر ایہناں ساریاں الف نوں ئے کے ی تیکر دیاں اختلافاں دے باوجود ایہہ وارث دے اسلوب تے سچائی دا جادو ای تے ہے کہ ایہو رشید انور ہوری وارث نوں فلکِ فن و ادب دا نیرِ تاباں سمجھدے نیں۔ وارث دے حضور ایسے رشید انور دا نذرانہ عقیدت ملاحظہ فرماؤ:

سوچ سمجھ خیال تے علم عاجز تیری وار ثاکنویں میں شان لکھاں
اللہ دے توفیق جے کدے مینوں تیری صفت دا اِک دیوان لکھاں
لکھاں روشنی ادب دا عرش لکھاں تینوں حسن کہ حسن دا دھن لکھاں
لکھاں نن تینوں یا کہ من وارث لکھاں چن دا روپ کہ چن لکھاں
جتھے پنج دریا پئے وگدے نین اوس دیس پنجاب دا فن لکھاں
قلمکار لکھاں علم دار لکھاں، فنکار دے فن دا مان لکھاں[1]

مکدی گل

مغربی دنیا دے معروف ناقدین نوں انفرادی طور تے فنکاری دیاں جیہڑیاں جیہڑیاں خوبیاں پسند نیں، تقریباً اوہناں ساریاں دا اک کامیاب یکجائی منظر ساڈا فنکار وارث شاہ اے۔ اس شان دا منظر کہ جدھا ثانی دنیائے ادب و فن وچ تلاش کرنا ناممکن نہیں تے محال ضرور اے۔

۱۔ اسلم سجاد ہوراں ڈاکٹر رشید انور ہوراں دیاں وارث بارے دو لمیاں لمیاں نظماں ایتھے لکھیاں سن۔ میں ایہناں دوہاں دا اِک اِک بند رہن دتا تے باقی بنداں نوں مجبوراً شامل نہیں کر سکیا۔ ایہہ نظماں تسیں ڈاکٹر صاحب دی کتاب "منزلاں" وچوں پڑھ لیا جے۔ میں اسلم ہوراں کولوں معذرت چاہناں۔ (مرتب)

جناب سید محمد منظور الحق قادری

حضرت سیّد محمد ہاشم شاہؒ

(۱۱۴۸ھ تا ۱۲۵۹ھ مطابق ۱۷۳۵ء ۱۸۴۳ء)(۱)

حضرت سیّد محمد ہاشم شاہؒ اُردو، فارسی پنجابی تے ہندی دے قادر الکلام ادیب تے شاعر، باکمال صوفی، خدا آشنا ولی تے ماہر طبیب سن۔ اجکل اوہ زیادہ تر اپنے پنجابی کلام وجہوں جانے تے پہچانے جاندے نیں۔ اوہناں دے پنجابی کلام وچوں وی اکثر لوگ اوہناں نوں "سسی پنوں" دے لیکھک دی حیثیت نال ای جاندے نیں۔ ایس لئی کہ اوہناں دا بہتا کلام اجے چھپ نہیں سکیا۔ ہاشم شاہؒ ہوراں دے جیون بارے اجے کوئی ٹھک دی کتاب نہیں لکھی جاسکی۔ بھارت وچ تاں ایس دی کمی پروفیسر ھرنام سنگھ شانؔ(۲) ہوراں پوری کردتی اے پر پاکستان وچ اجے لوگ ایس توں وی واقف نہیں ہوسکے کہ پروفیسر ہوراں کنا کوکم کیتا اے۔

ایتھے ای بس نہیں، ہاشم شاہؒ دے طبی جواہر پاریاں تے اوہناں دے معمولات تے معلومات بارے وی بہت کجھ لکھن دی لوڑ اے۔ ایہہ المیہ صرف ہاشم شاہؒ ہوراں نال ای پیش نہیں آیا بلکہ ساڈے تقریباً ہر بڑے لکھاری نال ایہو کجھ ہوریہا اے۔ شاہ جی جیں کہ اوہناں دی پیدائش تے وفات دی تاریخ توں ظاہر

۱۔ حضرت ہاشم شاہؒ تے اوہناں دے والد مکرم حضرت حاجی سید محمد شریفؒ دی پیدائش تے وفات دیاں تاریخاں آپ دی تصنیفاں دے اک قلمی مجموعہ وچ آپ دے صاحبزادہ پیر محمد شاہؒ دے ہتھ نال لکھیاں موجود نیں۔ تذکرہ ہاشمیہ وچ، جنھوں جی این سنز پبلشرز (ہُن ہاشم اکیڈمی)، راجپوت روڈ۔ لاہور نے چھاپیا ہے۔ اوس قلمی مجموعہ وچوں اوہناں تحریراں دے فوٹو دتے ہوئے نیں۔ پیر محمد شاہؒ ہوراں صرف ہجری تاریخاں لکھیاں سن۔ اوہناں دی مطابقت کردیاں عیسوی تاریخاں ہیں "تقویم تاریخی" از عبدالقدوس ہاشمی وچوں لیاں نیں۔

۲۔ پروفیسر ہرنام سنگھ شان مشرقی پنجاب یونیورسٹی وچ پنجابی زبان تے ادب دے پروفیسر نیں۔ ایم اے انگریزی تے پنجابی کیتا ہویا نیں۔ اوہناں نے حضرت ہاشم شاہؒ دے جیون تے رچنا "سسی پنوں" بارے کافی بھج دوڑ تے تحقیق دے بعد ۸۵ صفحیاں دی کتاب "سسی ہاشم" ۱۹۵۸ء وچ لکھی، جس تے مشرقی پنجاب دے وڈے سکالراں نے اوہناں نوں خراج تحسین دتا۔

ہندا اے مہاراجہ رنجیت سنگھ دے عہد وچ ہوئے۔

خاندان تے پتا

حضرت ہاشم شاہؒ دے والد دا ناں حاجی سید محمد شریفؒ[۱] سی، قاسم شاہ نہیں سی جیویں کہ بہت سارے پنجابی اتہاس کاراں نے لکھیا اے۔ قاسم شاہ، ہاشم شاہؒ دے سب توں چھوٹے بھرا سن تے چھوٹی عمرے ای چلاکر گئے سن۔ اوہناں دے دوجے بھرا رحمت اللہ شاہؒ سن۔ ایہہ ٹپلا پہلاں پہل میاں مولا بخش کشتہ ہوراں نوں لگا سی۔ جدوں اوہناں "چشمۂ حیات" (۱۹۱۳ء) وچ اوہناں دی ولدیت لکھی سی۔ باوا بدھ سنگھ ہوراں ایس دی نقل جرنل آف پنجاب ہسٹاریکل سوسائٹی (۱۹۲۳ء) اتے مگروں بنبیہا بول (۱۹۲۵ء) وچ ایس بھلیکھے اُتے مہر لا دتی۔ کشتہ صاحب نے تاں پنجاب دے ہیرے (۱۹۳۲ء) وچ ایہہ بھُل سودھ لئی پر مگر تے اتہاس کاراں تے لیکھکاں نے باوا جی دی ای نقل کر دیاں ایس غلطی نوں پکا کر دتا اے[۲]۔

حاجی صاحب دا شجرہ نسب چودھویں پشت وچ جا کے حضرت غوث الاعظمؓ دے نال جا ملدا اے۔ حاجی صاحب دے پنجویں پشت دے جدّ امجد حلب توں علم حاصل کرن دی خاطر مختلف ملکاں وچوں ہندے ہوئے مدینہ منورہ تشریف لیائے تے مسجد نبویؐ وچ درس تدریس دا آغاز کیتا۔ حاجی صاحب تک ایہہ سلسلہ جاری رہیا۔ حاجی صاحب اپنے بزرگاں دی طرح شریعت تے طریقت دی راہ تے چلدے رہے۔ اوہناں نے چالی سال درس تدریس دی خدمت انجام دتی تے چالی حج پیدل ای کیتے۔ حضرت ہاشم شاہؒ ہوراں اپنے والد دی بزرگی تے شان دا حال اِک قصیدے وچ لکھیا اے، جیہڑا آپ دی فارسی تصنیف چہار بہار[۳] وچ موجود اے تے جس توں معلوم ہندا اے کہ آپ دے والد بزرگی دیاں کنیاں بلندیاں اُتے فائز سن۔ قصیدے دے دو بند ملاحظہ کرو:

بیا، اے ہنرور بدکانِ عشق — زمن بشنوی حرفِ فرمانِ عشق
نگیر اے بتعجیل دامانِ عشق — ببین این سخن را بدیوانِ عشق

۱۔ پیدائش: ۱۲ جمادی الاوّل ۱۰۵۳ھ مطابق ۲۹ جولائی ۱۶۴۳ء؛ حاجی صاحب دے پوتے پیر محمد شاہ دی لکھی تاریخ انوسار۔

۲۔ سسّی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، ص ۲۲۲

۳۔ چہار بہار ہاشم شاہؒ ہوراں نے ۱۲۰۹ھ مطابق ۱۷۹۵ء وچ لکھی جس دا ذکر اوہ اک شعر وچ کر دے نیں:

ھزار و دوصد و نُہ سال می بود — چو ہاشم این روشن اظہار نبود

قلم زن نوشتہ بادل ردیف — بخواں نام حاجی محمد شریف

بداں کفر و منشیں بہ بے اعتقاد — گر او را ہمہ علم ہا ہست یاد

لعین است و مردود و شیطان نہاد — بیامیز با صادق و بامراد

کہ گوید ترا بازبان لطیف — بخوان نام حاجی محمد شریف

حاجی صاحبؒ ہاشم شاہؒ جی دے والد ای نہیں مرشد بھی سن۔ اُتے لکھے گئے شعراں توں اوہناں دے مریدانہ جذب تے عقیدت دا اظہار پوری طرح ہندا اے۔ بہار بہار وچ اک دوجی نظم وچ جیہڑی آپ نے اپنے والد دی شان تے مدح وچ لکھی، ایوں فرمایا اے:

مراد و حرمتِ کونین او یافت — کہ سایہ حاجی الحرمین او یافت

پھر فرماندے نیں:

بحمد اللہ کہ این سان رہبرم ہست — خیالِ آن شہنشہ در سرم ہست

حاجی صاحبؒ حضرت بخت جمالؒ دے مرید سن تے اوہ حضرت نوشہ گنج بخشؒ دے خاص مرید حضرت پیر محمد سچیارؒ دے مرید سن۔ ایسے نسبت نال آپ "فقیر نوشاہی" کہلاندے سن۔ ایہہ کوئی وکھن گل نہیں۔ حضرت بُلھے شاہؒ ہوراں وی ایسے طرح کیتا سی۔ اوہ آپ سید سن پر اوہناں دے پیر ارائیں سن:

بُلھے نوں سمجھاون آئیاں بھیناں تے بھرجائیاں
اسیں اولاد سید دی بھلّیاتوں کیوں لیکاں لائیاں
جیہڑا بُلھے نوں سید آکھے دوزخ ملن سزائیاں
جیہڑا بُلھے نوں آرائیں آکھے جنت پینگاں پائیاں

حضرت دا شجرہ نسب ذیل وچ درج کیتا جاندا اے:

حضرت سید محمد ہاشم شاہؒ بن سید محمد شریفؒ حاجی الحرمین بن سید عبداللہ بن سید عبدالرحمٰنؒ بن سید موسیٰؒ بن سید محمدؒ بن سید موسیٰؒ بن سید صالحؒ بن سید عبدالعزیزؒ بن سید عبداللہ بن سید مسعودؒ بن سید احمدؒ بن سید عبدالسلامؒ بن شیخ سید سیف الدین عبدالوہابؒ بن سید غوث الاعظم عبدالقادر جیلانیؓ بن سید ابوصالح جنگیؒ بن سید عبداللہ بن سید یحییٰ زاہدؒ بن سید محمدؒ بن سید داؤدؒ بن سید موسیٰؒ بن سید عبداللہ بن سید موسیٰ جون بن سید عبداللہ محضؓ بن امام حسن مثنیٰؓ بن امام حسنؓ بن حضرت علیؓ (۱)

۱۔ فقرنامہ فارسی و شجرہ ہائے طریقت مصنفہ حضرت ہاشم شاہؒ وچوں۔ حضرت ہاشم شاہؒ دے پوتے میاں نتھے شاہؒ دے دستخط نال موجود اے۔

جنم: حضرت ہاشم شاہؒ عرب دیس دے مشہور شہر مدینہ شریف وچ ۲۲ رجب ۱۱۴۸ھ مطابق ۸ دسمبر ۱۷۳۵ء نوں پیدا ہوئے۔ آپ سیداں دی حسنی شاخ دے چن چراغ سن۔ پنجابی زبان دے مشہور محقق ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان ہوراں نے سید ہاشم شاہؒ دی ذات بارے انج لکھیا اے:

" اوہناں دے اک وارث حفیظ صاحب(۲) دے مطابق ایک "تعویزات" کی کتاب کے چند اوراق قلمی مصنفہ حضرت بابا رحمت اللہ شاہؒ (برادر حضرت ہاشم شاہؒ) بزبان فارسی سے ذات قریشی ظاہر ہے"۔ سو ہاشم جی جیویں کہ بابا بُدھ سنگھ تے ڈاکٹر موہن سنگھ جی نے لکھیا ہے، ذات دے(۳) لے ترکھان نہیں سن۔ اوہ تاں قریشی سن۔ اوہناں دے وارث سید اکھواندے ہن تے اپنے آپ قریشیاں نال سنبدھت دسدے ہن۔ نالے اپنے پنڈ جگدیو وچ اوہ ہن تک سید کر کے مشہور ہن۔ اوہناں دے ٹل ناں دا چھیتر بھاڈ شاہؒ دی اوہناں دے سید ہون دا لکھائک ہے۔ ایس توں چھٹ سردار جگیر سنگھ نے دسیا ہے کہ دیس دی ونڈ توں پہلاں جگدیو دے مسلمان وسنیک عام سیداں وچوں سن، جو حکمت تے دکانداری کر دے سن۔ اتے ہاشم ہوراں نوں ذات دے سید مندے سن(۴)۔

۱۔ قلمی پستک وچوں پیر محمد شاہؒ بن حضرت سید ہاشم شاہؒ دی ہتھ دی تحریر دے مطابق۔

۲۔ حفیظ صاحب، حضرت ہاشم شاہؒ دے بھائی رحمت اللہ شاہؒ دی اولاد وچوں نیں۔ اس لحاظ نال اوہ راقم الحروف دے پنجویں پشت وچ چاچے زاد بھرا ہوتے۔ ۳۔ ببیہا بول، ص ۷، نے صوفیاں دا کلام، ص ۱۴۸۔

۴۔ سستی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، ص ۲۱۶۔ محترم شفیع عقیل نے پنجابی کے پانچ قدیم شاعر وچ، سید ہاشم شاہؒ ہوراں بارے اک بھرواں مضمون ڈاہڈی چھان پھٹک، تے پرکھ پڑچول دے بعد لکھیا اے۔ سید ہاشم شاہؒ نوں سید ثابت کرن تے لکھن دے بعد اوہ شاید غیر شعوری طور تے اک غلطی کر گئے نیں، جیہڑی حفیظ صاحب دے حوالے نال ہوئی اے۔ ہرنام سنگھ شان صاحب نے "سستی ہاشم" دے صفحہ ۲۱۶ تے اوہناں دے اک خط توں اقتباس دتا اے، جیہدے وچ حفیظ صاحب نے لکھیا اے "کہ "حضرت ہاشم شاہؒ کا خاندان قریشی اور گوت صدیقی تھی"۔ خط دے ایس اقتباس نوں شفیع عقیل صاحب نے "ہرنام سنگھ شان دی تحقیق دا نتیجہ سمجھ لیا تے اوہنوں اپنی مذکورہ کتاب دے صفحہ ۴۴ وچ ایہہ لکھ کے کہ "اُن کا خاندان قریشی، ور گوت صدیقی تھا" سند دی حیثیت دے دتی۔ حالانکہ "سستی ہاشم" دے اوسے ای صفحہ وچ شان صاحب نے اوہناں نوں سید ثابت کیتا اے۔ گویا ایہہ غلطی حفیظ صاحب "گوت صدیقی" لکھن نال ہوئی۔ کیونکہ سید ہاشم شاہ نوں "صدیقی" منیا جائے لئے تے اوہ سید کدوں رہندے نیں، تے جے سید سن تے صدیقی نہیں سن۔

چار سال بعد اوہناں دے پتا تبلیغ دین دے واسطے ہندوستان تشریف لیائے تے اپنے مُرشد دے حکم نال جگدیو کلاں ضلع امرتسر وچ ٹھہرے، ایتھے پندرہ سال لوکاں نوں جسمانی تے روحانی مرضاں توں نجات دیندے رہے[5]۔ ۱۱۶۷ھ مطابق ۵۳-۱۷۶۱ وچ اوہناں دا انتقال ہویا اتے تکیہ ہاشم شاہؒ دی چوکھنڈی وچ دفنائے گئے[6]۔

اوس وقت حضرت ہاشم شاہؒ دی عمر ۱۹ سال سی۔ اوہناں ایہہ عرصہ پتا دی خدمت وچ گزاریا۔ ابتدائی تعلیم وی اوہناں کولوں حاصل کیتی۔ پتا دی وفات دے بعد اوہناں دے مزار (جگدیو کلاں ضلع امرتسر) اتے اکثر حاضر رہندے تے ایس طرح روحانی واسطے نال علم دی پیاس بجھاندے رہے۔ تھوڑے اِی عرصے وچ عالم فاضل بن گئے تے تمام مروجہ علوم مثلاً فارسی، عربی، حکمت، نجوم، سنسکرت تے پنجابی وچ ماہر ہو گئے۔ آپ دے علم و فضل دا ایہہ حال سی کہ وڈے توں وڈا عالم تے فاضل آپ دے سامنے دم نہیں سی مار سکدا۔ فی البدیہہ شعر کہن وچ بڑا کمال حاصل سی۔ دبدبے دا ایہہ حال سی کہ جابر توں جابر حاکم وی سر نہیں سی چُکدا۔

تعلیم (ظاہری تے باطنی)

ظاہرا طور تے آپ نے اپنے والد بزرگوار تے باطنی طور تے حضرت سیدنا غوث الاعظمؓ کولوں فیض حاصل کیتا۔ اس دا اعتراف اوہناں نے اپنے انگت شعراں وچ کیتا اے، جیہڑے اوہناں نے حضرت غوث الاعظمؓ دی شان وچ قلمبند کیتے۔ حضرت غوث الاعظمؓ نوں اپنا پیر تے مرشد کہندے تے لکھدے، تے اوہناں دی شان وچ ہندی، فارسی، اُردو، پنجابی تے سنسکرت وچ بےشمار مدحاں لکھیاں۔ نمونہ ملاحظہ کرو:

اُردو

اس گناہیں کے لئے یا پیر غفاری کرو — اب تو کچھ پردہ نہیں ہر حال ستاری کرو
خفتہ قسمت ہوں میرے بختوں کی بیداری کرو — فی سبیل اللہ مرے عاجز کی دلداری کرو

۵۔ ایہہ جوبا وابدھ سنگھ تے اوہناں دی ریس پریسی ڈاکٹر لاجونتی، پروفیسر سریندر سنگھ کوہلی، پروفیسر امول، پروفیسر نرولی اتے پروفیسر دیودت گرپال نے لکھیا ہے کہ ہاشم جی دے پتا ترکھان سن جاں ترکھاناں کم کردے سن بالکل غلط ہے (دستی ہاشم، ص ۲۱۷)

۶۔ ایس چوکھنڈی دے اُتے اک بوہے (پچھم ول) دی ڈاٹ اُتے ایہہ اردو لکھت ہُن تک درج ہے "حضرت بابا حاجی محمد شریف رحمۃ اللہ علیہ (ہرنام سنگھ شان)، حاجی صاحب دی تاریخ وفات اوہناں دے پوتے پیر محمد شاہ دی تحریر مطابق، ہتھ لکھی لسنک وچوں۔

دستگیری کیجیو، ڈرتا ہے ہاشم پر گناہ دستگیر بےکساں یا غوث الاعظمؓ بادشاہ

فارسی

براہِ راست برفتن چہ بود مقدورم اگر نہ لطف تو در پیش رہنما بودی
شرف تمام تو بخشیدہ غوث الاعظم پیرؓ دگرنہ ہاشم بیہوشتہ در بلا بودی

پنجابی

تم بخشو فقر فقیراں نوں تم دیہو کرامت پیراں نوں
تم شاد کرو دلگیراں نوں تم کرو خلاص اسیراں نوں
یا حضرت غوث الاعظمؓ جی

جو طرف تساڈے راہ ہویا اوہ شاہاں دے سر شاہ ہویا
اوہ سبھ توں بے پرواہ ہویا جو تیرا خدمت گار ہویا
سُبھ بھاگ بھلا ایس ہاشم دا لڑ پھڑیا غوث الاعظمؓ دا
جو ایس عالم اُس عالم دا سی مطلب بیڑا پار ہویا

ہندی

پیرانِ پیرؓ سرتاج بھون چودس کے حاکم
کئے پاپ بے انت، مہادکھ پاوت ہاشم
ترد واس جم تراس، ایہہ تم کو نہیں لازم
کرو پار نستار، دیا کر، غوث الاعظمؓ

شغل

آپ دا شغل یادِ الٰہی تبلیغ، تلقین تے طبابت سی۔ عبادت تے ریاضت دے بعد روز اپنے شاگرداں تے مریداں نوں ظاہری تے باطنی تعلیم دیندے۔ خلق خدا عام آوندی تے منہ منگیاں مراداں پاوندی۔ ہُن دی جگدیو وچ حضرت ہاشم شاہؒ دی جس طرح منتا ہوندی اے اوہدا حال پروفیسر شان دی زبانی سنو:

"ایہہ پنڈ جگدیو کلاں، تحصیل اجنالہ ضلع امرتسر وچ "گرو کے باغ" توں میل کو دی وتھ تے نہر اُپر

باری دوآب دے بجے ہتھ واقع ہے۔ جگدیو کلاں اپنی وسّوں تے رقبے دے لحاظ نال تحصیل اجنالہ دا سبھ توں وڈا پنڈ ہے۔ ہاشم شاہؒ دے نواس کارن ایہہ پنڈ" جگدیو ہاشم شاہؒ" کر کے وجدا ہے۔ ایتھوں تک کہ سارا پنڈ ہی مانو اوہناں دے ناں تے جیوندا ہے۔ اتے اوہناں دا" بالکا" ہے۔ اس پنڈ وچ ہن ناں لین جوگا کوئی مسلمان کوئی نہیں، پر جتی نتا ہیں کسے مسلمان فقیر وی ایتھے آ کے ویکھی تے سنی ہے تے جتا ستی کار میرا ایتھوں دے سکھاں نے بہتا اس کر کے کیتا کہ میں بابا ہاشم شاہؒ دے حال پچھن تے اوہناں دی شردھا نال سانجھ پاؤن آیا ہاں، اوہ میں ہی جاندا ہاں۔ اوہ چاہیں چاہیں مینوں اوس مہاں پرکھ دیاں گلاں سناؤندے، کرامتاں دسدے رہے تے اوہناں دیاں یادگاراں وکھاندے رہے، جے بیچ پچھوتاں کوئی جی دی مہانتا دا اصل تھاں مینوں جگدیو جا کے ہی پتا لگا۔(۱)

پیشہ ترکھاناں نہیں سی

" ہاشم شاہؒ جی دے کم کتے بارے بڑی بھاری غلط فہمی پئی ہوئی ہے۔ میاں مولا بخش کشتہ جی نے ۱۹۱۳ء وچ اوہناں دا پیشہ نجار (ترکھان) دسیا اتے۔ ۱۹۳۳ء وچ لکھیا کہ ہاشم شاہ جیؒ جوان ہوئے تاں اوہناں نے ترکھاناں پیشہ دھارن کر لیا۔ اتے ایتھوں ہی روٹی کما کے کھاندے رہے۔ پر جد مہاراجہ رنجیت سنگھ جی دے دربار تک پہنچ ہو گئی تے اس کم نوں چھڈ کے پکی طرح اوتھے ہی رہن لگ پئے(۲)۔ باوا بدھ سنگھ، ڈاکٹر مدن سنگھ تے گیانی بچن سنگھ آدنے تاں اوہناں نوں" ذات"(۳) دے" ترکھان" ہی لکھ دتا ہے(۴)۔ ڈاکٹری گوپال سنگھ دردی، پروفیسر سریندر سنگھ کوہلی۔ پروفیسر پریتم سنگھ، ہیرا درد، پروفیسر دیوان سنگھ آدنے اوہناں نوں" کم ترکھاناں دا کردا دسیا ہے(۵)

۱۔ " سسّی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، ص ۲۳۰

۲۔ پنجاب دے ہیرے، ص ۱۰۴

۳۔ جگدیو دے اک دو بردھاں نے ہاشم جی نوں" ذات دا لوہار" دسیا سی۔ پر نال ای آکھیا سی کہ اوہناں نے آپ جیاں اوہناں دے وارثاں وچوں کدے وی کسے نے ایہہ کم نہیں کیتا (ہرنام سنگھ شان)

۴۔ بنبیہا بول، ص ۱۷۱، صوفیاں دا کلام، ص ۴۸، پنج دریا لاہور، اپریل ۱۹۴۴ء

۵۔ پنجابی ساہت دا اتہاس کرت ڈاکٹر دردی، پنا ۵۷۲، کرت پروفیسر کوہلی، پنا ۲۰۴، ہاشم بارے پنا ۱۸۱، یونیورسٹی پنجاب ساہت دا اتہاس، پنا ۱۴۳، ساہت ادرش۔ پنا ۲۴۵

اموں جی لکھدے ہن کہ "ہاشم دے جیون وچ مڈھ توں ہی ترکھانے کم نال نفرت سی"[۱]۔ نرولا جی نے لکھیا ہے کہ "اس نے اپنی ادھکڑ عمر وچ ہی ترکھانی دے جدی پیشے نوں تیاگ کے حکیمی شروع کر دتی سی"[۲]۔

اصل گل ایہہ ہے کہ بابا ہاشم شاہؒ ناں تاں کسے ترکھان تا ہم شاہ دے پتر سن، ناں اوہناں دی ذات ترکھان سی۔ نہ ہی اوہناں کدے ترکھاناں دا کم کیتا سی۔ اوہناں دے اک وارث حفیظ الرحمٰن دے کتھن انوسار "اوہناں دے پتا حاجی محمد شریفؒ کا پیشہ حکمت پیری اور درس و تبلیغ تھا" ہاشم جی نوں ایہو کجھ ورثے وچ ملیا۔ میری ایس پچھ (کہ کوئی جی دا شغل تے پیشہ کیہ سی؟) دے اُتر وچ اوہناں لکھیا:

"ہاشم شاہؒ کی بسر اوقات عبادت خدا، شاعری، حکمت اور پیری مریدی ہی ہوتی تھی"۔

ہاشم جی دے اک ہور وارث سید ضیاء الحق[۳] نے لکھیا "آپ کا شغل یاد الٰہی اور پیشہ دین حق کی اشاعت و تبلیغ تھا۔ مسخرات اور تصرفات ودیعت خداوندی سے آبا و اجداد میں تھے۔ چنانچہ خلق خدا عام آتی اور منہ مانگی مرادیں پاتی"۔ نے جیہناں دی پیری فقیری دی گدیاں ایویں چل رہیا ہوون اوہناں نوں تیسے آریاں چکن دی کیہہ لوڑ؟ ہاشم جی اک کھٹنی کرن والے صوفی فقیر سن۔ ڈاکٹر لاجونتی جی دا ایہہ کہنا کہ اوہ کیوں اک صوفی کوی ہی سن تے سنت گیری جاں فقیری دا کوئی دعویٰ نہیں سن کردے[۴] اوہناں دیاں خاندانی روایتاں اتے ہن تک ہور ہی ماننا توں نابر ہونا ہے۔

مسٹر منظور انور قریشی[۵] لکھدے ہن[۶] کہ ہاشم دے پتا "جی محمد شریف صوفی منش بزرگ تھے۔ انہوں نے ہاشم کی تربیت اس رنگ پر کی کہ ہر شخص محسوس کرتا تھا کہ یہ بچہ ایک بہت بڑا صوفی بن جائے گا۔ ۱۴[۷] سال کی عمر میں اچانک باپ فوت ہو گیا، لیکن گاؤں والوں نے ہاشم کی صوفیانہ صلاحیتوں کے پیش نظر اسے فکر معاش سے

۱۔ ساڈے پرانے کوی، پنا ۲۵۵

۲۔ پنجابی ساہت دا اتہاس کرت پروفیسر نرولی، پنا ۲۳۲

۳۔ راقم الحروف کے بڑے بھائی

۴۔ پنجابی صوفی پوئیٹس، ص ۸۹

۵۔ راقم الحروف کے مرحوم چچا زاد بھائی اور معروف پنجابی ادیب حضرت ہاشم شاہؒ سے پانچویں پشت میں متعلق تھے۔

۶۔ پنجابی ادب، پنا ۸۸-۸۹، پنجاب کے رومان، پنا ۲۰۹-۲۱۰

۷۔ ہاشم شاہ دے صاحبزادے پیر محمد شاہؒ دیاں لکھیاں تاریخاں مطابق پتا دی وفات دے وقت ہاشم ہوراں دی عمر ۱۹ سال بندی اے منظور انور قریشی ہوراں نوں بھلیکھا لگا اے۔

آزاد کر دیا۔ اس کے بعد ہاشم نے ہندی اور گرمکھی میں دسترس حاصل کی اور پھر صوفیانہ جذبات جامۂ اشعار میں کچھ اس خوبصورتی سے ڈھلنے لگے کہ اس کی شہرت دور دور تک پھیل گئی۔ صوفیوں نے اسے ایک مکمل صوفی اور شاعروں نے اسے ایک مکمل شاعر سمجھ کر پروانے کی طرح اس کے گرد جمع ہونا شروع کر دیا۔ اور تھوڑے ہی عرصہ میں جگدیو صوفیوں اور شاعروں، علم کے پیاسوں اور عقیدت مندوں کا ایک بڑا مرکز بن گیا۔" آپ اس دے نال لکھدے ہن کہ ہندو مسلمان سکھ سب ہاشم کے ارادت مند تھے۔

ہاشم دی اکت شوبھا تے مانتا دا اندازہ اجکل وی جگدیو جا کے لایا جا سکدا اے۔ جد کہ ہُن اوتھے ناں مسلمان ہن تے ناں ہی ہاشم دے وارث، دیوے ہن وی بلدے ہن۔ منتاں وی چڑھدیاں ہن تے میلے وی لگدے ہن۔ ایہو جیہے متے پر متے لوک پیری ولی نوں منیاں پیڑھیاں ٹھوکن دی آگیا وی کس دتی ہوئی اے؟ ایہی ہستی دا بھرپور ذکر جے شاہاں دیاں تاریخاں جاں فقیراں دیاں تذکریاں وچ نہیں آیا تاں اس دی قصور وار ہاشم شاہؒ دی اپنی ذات تاں نہیں۔ جے اس نوں بنا کسے ثبوت دے ترکھان پرگھٹ کر دِتا جاوے، پھر ایتھے ہی بس نہیں ہاشم ہوراں دی پیری مریدی دا سلسلہ وی چلیا جاندا اے۔ جگدیو دے لوکاں سائیں بھوؔ شاہؒ ناں دے آخری مرید دا ذکر کیتا سی جو ۱۹۴۷ء دے فساداں وچ ماریا گیا سی۔ اوہ بڑا بھلا لوک تے آئے گئے دی سیوا کرن والا فقیر سائیں سی۔ ذات دا آرائیں کمبوسی۔ سال دے سال میلہ لاؤندا سی۔ اوس نے سردار انوپ سنگھ پٹواری دی دسّ انوسار کافیاں تے دوہڑے وی لکھے سن۔ ہاشم ہوراں دے وارث حفیظ صاحب توں پچھ کرن تے پتا لگّا ہے کہ سائیں بھوؔ شاہ میاں نتھے شاہؒ[2] صاحب کے مرید تھے، جو کہ بابا ہاشم شاہ صاحب سے چوتھی پشت پر تھے۔ سائیں بھوؔ شاہ کی لکھی ہوئی دوہڑوں کی کتاب کا نام گنج عرفان ہے"۔ جگدیو وچ کئی کرامتاں دی ہاشم ہوراں دی پیری فقیری سنبدھی پرچلت ہن۔ سردار مچھر سنگھ انوسار سرہند بستی تک اوہناں دی چلدی ہے[3]۔

۱۔ سائیں بھوؔ شاہ، ہاشم شاہؒ دے پوتے میاں نتھے شاہ (اصل ناں سید محمد) دے مرید سن۔ ۷۶-۱۸۷۵ء وچ پیدا ہوئے تے ۱۹۴۷ء دے فساداں وچ شہید ہوئے۔ بڑے بزرگ تے اثر والے شاعر ہن۔ مرشد دی شان وچ فرماندے نیں:

راہ توحید سکھایا مینوں بنا مرشد بندہ کھوتا۔ گنج عرفان دے علاوہ "ہیر رانجھا" تے کافیاں وی اوہناں لکھیاں۔

۲۔ حضرت ہاشم دے پوتے تے پیر محمد شاہ دے دُوجے صاحبزادے سن۔ بڑے کرنی والے، اسیف زبان تے جلال والے سن مستجاب الدعوات سن۔ جو کہندے فوراً ہو جاندا سی۔ ۱۴ رمضان ۱۲۷۵ھ مطابق ۱۷ اپریل ۱۸۵۹ء نوں پیدا تے ۱۲ جمادی الاول ۱۳۲۷ھ مطابق ۱۳ مئی ۱۹۰۹ء نوں فوت ہوئے۔ حفیظ صاحب نے غلطی نال چوتھی پشت وچ لکھ دِتا ہے۔ نتھے شاہؒ راقم الحروف دے پردادا سن تے حضرت ہاشم شاہؒ اوہناں دے دادا، آپے حساب کر لو، کنویں پُشت بن دی ہے۔

۳۔ راقم الحروف دے دادا تے مرشد تے حضرت ہاشم شاہؒ دے پڑپوتے سید غلام قادر شاہ (عمر ۸۴ سال) جنہاں نوں اپنے بزرگاں کولوں کافی فیض حاصل اے فرماندے نیں کہ ہاشم ہوریں اپنے وقت دے قطب سن۔

طبّ دا علم

جویں کہ پہلاں دسیا جا چکیا ہے، ہاشم جی نوں پیری فقیری نال حکیمی وی ورثے وچ ملی سی۔ ہاشم شاہ جی نے اپنے ویلے ایس نوں اجیہا چمکایا کہ ایہہ ہن تک اوہناں دی سنتان دا اک خاندانی کتّا بنی ہوئی ہے۔ جگدیو رہندے حفیظ الرحمٰن ہوریں وی حکمت کردے سن تے تھرپال رہندے غلام قادر شاہ[1] وی حکیمی کردے ہن۔

ہاشم ہوراں دی حکمت بارے اوہناں دے نواس استھان وچ کئی رواَیتاں پرچلت ہن۔ بابا کاہن سنگھ ہوراں مینوں دسیا سی کہ شیر پنجاب مہاراجہ رنجیت سنگھ جی دے مَوراں وچ اک پھوڑا سی۔ اس دا کوئی علاج نہیں سی ہو سکیا۔ بابا ہاشم شاہؒ نے دوائی بنا کے دتّی تے آرام آ گیا۔ مہاراجہ نے خوش ہو کے دو کھوہ جاگیر دتّے۔"

سردار کشن سنگھ ہوراں مینوں اک بڑی سوادلی گھٹنا سنائی سی "ہاشم ہوراں دے اک بیلی نے اپنی زنانی دے اک جھوٹی موٹھی روگ لئی دوائی منگی۔ ہاشم ہوراں اُس دے پردے نوں مکھ رکھدیاں آپ نبض ویکھن دی تھاں اُس دی دینی دا اک وال لیا دن لئی آکھیا۔ اوہ سجن جان بجھ کے مینہہ دی لت دا وال لے آیا۔ ہاشم ہوریں تاڑ گئے تے وال موڑدیاں آکھن لگے، روگ دی پچھان کر لئی ہے۔ ایس دا علاج بس اکو ہے کہ ایس نوں دبا کے بہوے چھکاؤ۔ آپے ٹھیک ہو جاوے گی۔ اوہ بہت کچّا پیا۔

ہاشم جی دے داک تے پھوک وچ بڑی شفا سی۔ سوکڑے والے بچے اوہناں دی کھوہی دے اشنان نال ہُن وی وَل ہو جاندے نیں۔ دفعدار ہربنس سنگھ انوسار ہاشم جی دا کھڑپے سپ دے علاج دا نسخہ بہت کامل منیا جاندا سی۔ پروفیسر سریندر سنگھ نرولا انوسار "جگدیو کلاں دے لوک تپدق دا اک اکسیرن نسخہ دسدے ہن تے اس بارے روایت ہے کہ ایہہ نسخہ پہلاں پہل ہاشم نے تجویز کیتا سی[2]"۔ نالے ہاشم ہوراں دے ناں نال سمبندھت حکمت دی اک کتاب "طب ہاشمی" جاں پوتھی حکمت دی تاں اوہناں دے چنگے حکیم ہون دی ساکھ بھردی ہے ایجیہے سیانے تے منے پرمنے حکیم نوں بھلا ترکھانے اڈّے تے بہن دی کی لوڑ سی؟ سو اوہناں دی ذات تے کم کتّا ترکھاناں نہیں سی۔

شاعری

پر شاعری اوہناں کتّے دجھوں نہیں سی اپنائی۔ ایہہ تاں دل دے سیج گاون لئی دھاری ہوئی سی۔ ہاشم

1۔ راقم الحروف دے دادا تے مرشد، تے حضرت ہاشم شاہؒ دے پڑپوتے (عمر ۸۴ سال) 2۔ پنجابی ساہت دا اتہاس، پنّا ۲۳۲۔

ہوراں اپنے سمکالی کویاں احمد یار تے قادر یار وانگ نال تاں کوئی جاگیر جاں انعام پراپت کرن لئی شاعری کیتی ہے تے نال ہی اس نوں کسے راج مہاراج جاں سرپرست دی انکبت شلاگھا لئی ورتیا ہے اوہناں تاں عام طور تے معرفت دیاں رمزاں سمجھاؤن اپنا سوز گاؤن جاں لوک گیان وچ وادھا کرن لئی ہی کاورچنا کیتی جاپدی ہے"۔[1]

کلام

آپ دا کلام معرفت دے موتی نیں۔ اک اک لفظ توں "ربانی اسرار ظاہر ہندے نیں۔ نظم تے نثر دوچ یکساں مہارت سی۔ آپ دی نثر دی اک کتاب چہار بہار اے، اس دے وچ مرید تے مرشد وچ سوال جواب دی صورت وچ سلوک دی راہ دکھائی ہے۔ وضاحت واسطے نال حکایتاں لکھیاں نیں۔ جسب موقع تے حال شعر بھی لکھے نیں۔ انداز مرصع تے روان اے۔ کتاب پڑھدیاں معلوم ہندا اے جیویں آدمی عالم قدس دی سیر کر رہیا اے۔ نثر دی اک ہور کتاب فقر نامہ اے۔ ایہہ بھی فارسی وچ اے۔ تے "الفقر فخری" دی تفسیر اپنے رنگ وچ کیتی اے۔

آپ دا کلام ایہا اے کہ میاں محمد بخش" بے ساختہ پکار اُٹھے:

ہاشم شاہؒ دی حشمت برکت گنتر وچ نہ آوے
دُر یتیم جواہر لڑیاں ظاہر کڈھ لیاوے
اوہ بھی ملک سخن دے اندر راجہ سی سرکردہ
جس کسے دی چڑھے مہتے سویو سی سرکردہ

آپ دیاں ہٹھلے لکھیاں تصنیفاں اج کل موجود نیں:

سسّی پنوں

حضرت ہاشم شاہؒ نوں زیادہ تر اس مشہور رومانی قصے دے لیکھک دی حیثیت نال جانیا تے پچھانیا جاندا اے۔ اس گل تے سبھ دا اتفاق اے کہ ہاشم شاہ دنگراں کوئی شاعر ایس قصے نوں بیان نہیں کر سکیا۔ مشہور شاعر احمد یار (۱۷۶۸ - ۱۸۴۵ء) اس بارے ایتوں لکھدے نیں:

ہاشم سسّی سوہنی جوڑی صد رحمت استاد دل

آپ دے بیان کیتے ہوئے قصے "سسی پنوں" دی اک وڈی خوبی ایہہ بھی ہے کہ

۱۔ سسّی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، ص ۲۴۵ تا ۲۵۰۔

"خَیرُ الکلامِ مَا قَلَّ وَدَلّ" دے مصداق اِس نوں مختصر تے جامع رکھیا اے۔ تے اس نوں عشق حقیقی دے واسطے اِک زینہ بنا دِتا اے:

سُن سُن ہوت سسّی دیاں باتاں کامل عشق کمایا
ہاشم جوش طبیعت کیتا وہم اتے دل آیا

بڑیاں دعاواں تے خیراتاں دے بعد جد آدم جام دے گھر سسّی دی آمد آمد دی خبر پھیلی تے دکھیا دلاں نوں سُکھ نصیب ہویا اس دا نقشہ انج کھچ دے نیں:

دُرِّ یتیم صدف وِچ آیا سُنی پکار دلاں دی
پھری بہار شگوفہ والی ہوئی امید گلاں دی
چھیج معقول ہوئی ابریشم آہی سخت سولاں دی
ہاشم دیکھ ہوئی گل لالہ ہوگ بہار پھلاں دی

کامیاب تے وڈّے شاعر وِچ اک خوبی ایہہ بھی ہونی چاہی دی اے کہ اوہ جو کجھ بیان کرے پڑھن والیاں دے سامنے اُس دی تصویر کھچی جائے تے اُس تصویر وِچ رنگاں دا امتزاج ایسا ہووے کہ نظراں نہ چکیاں جان۔ ایس لئی بڑی مہارت دی لوڑ ہُندی اے۔ صحیح لفظاں دا انتخاب ای شاعر نوں اُچا ثابت کردا اے۔ حضرت ہاشم شاہؒ دا کمال ایہہ اے کہ اوہ صحیح لفظ دے واسطے صرف اک زبان دے پابند نہیں رہندے بلکہ اوس لئی عربی، فارسی، ہندی، سنسکرت وغیرہ دے لفظاں نوں بے دھڑک استعمال کرجاندے نیں۔ اوہناں دا ذوق تے تصوّر اس قدر اُچا تے دھوتا ہویا اے کہ اوہ پاکیزہ تے لطیف خیالاں دے علاوہ کسے گل نوں خاطر وِچ نہیں لیاندا۔

اوپرلے شعر وِچ سسّی دی ماں دے حاملہ ہون نوں "دُرِّ یتیم صدف وِچ آیا" کہنا ہاشم شاہ ورگے لطیف خیال تے بیان والے شاعر دا ای کم اے۔ دوجے پاسے "سیج" نوں پنجابیاں کے "چھیج" دِچ جیہڑا رنگ تے حُسن بھر دِتا اے اوہ وی ہاشم شاہ دے موۓ قلم دی چابک دستی نوں خوب ظاہر کردا اے۔

ہاشم شاہؒ ورگے زبان تے بیان دے ماہر شاعر دا کلام پڑھ کے کون کہہ سکدا اے کہ پنجابی زبان دنیا دی کسے وی زبان کولوں گھٹ اظہار دا سرمایہ رکھدی بلکہ ایس وِچ تھانوں اکثر ایسے الفاظ مل جاون گے جیہناں دی فصاحت تے بلاغت تے معنیاں دی باریکی نوں کسے دوسری زبان وِچ منتقل کیتا ای نہیں جا سکدا۔

اوپرلے شعراں وِچ ایہہ جیہے دو لفظ استعمال ہوئے نیں جیہناں دے کارن ایہناں شعراں دا مرف

پنجابی زبان وچ ای صحیح لطف اٹھایا جا سکدا اے تے جے اینہاں دا کسے ہور زبان وچ ترجمہ کر کے سُنیا جائے تے شعر فصاحت تے بلاغت دے معیار توں ڈِگ پے گا۔ ایہہ لفظ "آہی تے" ہوگ" نیں۔ ایہہ مثالاں تے دیگ وچوں اک چاول دی نہیں، اوہناں دا ہر شعر پڑھ کے فکر تے خیال دی نویں گرہ کھُلدی جاندی اے۔

سسّی دے حسُن نوں بیان کرن لگیاں پہلاں "دریتیم" کہہ کے کوزے وچ دریا بند کر دِتا اے تے پھیر اوہنوں چمکدا اچن کہہ کے موتیاں تے بدخشانی لعلاں نوں بے آب کیتو نیں۔ اوہدے نین نقشاں نوں بیان کرن توں عقل خیال تے قیاسے نوں لاچار تے عاجز من کے کتوں دلیل ایہہ دِتّی اے کہ جویں سورج دیاں کرناں دا احاطہ نہیں کیتا جا سکدا۔

حضرت ہاشم شاہؒ ہوراں دا کلام پڑھ کے آدمی اس وچ کھو نہ جاوے ایہہ ممکن ای نہیں۔ اوہ جتھے اکو ای گل نوں ہزار طریقیاں نال کہنا جاندے نیں تے یکسانیت دا احساس نہیں ہندا، اوتھے اوہناں نوں سو گلاں دی اکو گل وی کہنی آوندی اے۔ اوہ غیر ضروری گلاں توں سخت پرہیز کردے نیں۔ ایس دے باوجود اوہناں دے قلم دے اک معمولی جیہے ٹچ توں وی اک کہانی بن سکدی اے۔

ذیل وچ حضرت ہاشم شاہؒ ہوراں دے کلام وچوں ونگیاں دِتّیاں جاندے نیں:

سسّی پنوں

سسّی آن ڈُھٹا وچ نیندر ہوئی بے ہوش جو خوابوں
سورج وانگ شعاع حسُن دی باہر ہوس نقابوں
جے لکھ پا صندوق چھپاییے آ وگ مُشک گلابوں
ہاشم حسن پریت نہ چھپدی تارک ہون حجابوں

روشن شمع جمال سسّی دا چمک پوے ہر ڈالی
ہاشم داغ پیا گل لالہ ویکھ سسّی لب لالی

سکدیاں یار ملے جس تائیں قیمت قدر پچھانے
ہاشم نیہوں اصیل کماون، ہور گوار کیہہ جانے

چمکی آن دوپہراں ویلے گرمی گرم بہارے
تپدی وا وگے اسمانیں، پنچھی مار اُتارے
آتش دا دریا کھڑوتا، تھل مارو ول چارے
ہاشم پھیر پچھانہہ نہ مُڑدی لوں لوں ہوت پکارے

اک گل جان لئی جگ فانی ہور کلام نہ جانے
ہاشم خاص فقیری ایہو پر ایہہ کون پچھانے

گیان پرکاش

ہم کاھیکے بھول رہے کمری سرکاں کی نوبت باج رہی
ہم ہی نہیں آ بسے جگ موں ایہاں کئی کم راج گئے
اک راہ میں واٹ اوڈیکت ہیں، کوئی کال گئے کوئی آج گئے
تم کاہ اوسارت ہو ہاشم، کئی محل بنا کے بھاج گئے

نہیں سوچ کدھر سو آئے ہیں، کیوں بیٹھ رہے کہاں جاویں گے
تب کون تھے کون کہاتے ہیں، پھر جائیکے کون کہاویں گے
کرتے کیا تھے اب کیا کریں، پھر کون سا کام بنا دیں گے
ہاشم ہم آپ ہی بھول رہے، کمری سرکاں کی نوبت باج رہی

میت پریت بھرات پتا، ہم جانچ دیکھو سب مایا
اون پڑی دھن ہین بنے تب مات کہے ہم ہوں نہیں جایا
میت چھپا چلے مکھ کو، مت مانگ ہے کچھ مکھ لایا
اوپمان کو کیا ہاشم جگ میں دھن ہین سبھ موہ مایا

سی حرفی معرفت

دال دکھ نوں دور ہٹاوناای تاں توں سُکھ جہان دا ٹول نا ہیں
سُکھ پاوناای تاں توں میٹ اکھیں، سُکھ کسے دا ویکھ کے ڈول نا ہیں
اساں ویکھیا سُکھ جہان والا میاں دُکھ ہے ایس نوں بھول نا ہیں
ہاشم شاہ میاں ایہو فائدہ ہے کوئی لکھ آکھے مونھوں بول نا ہیں

ذال ذکر زبان دا چھڈ میاں تیرا مکر ہے جگت رجھاونے نوں
بھاہی دغے دی لوک پھہاونے نوں جی چاہندا شیخ کہاونے نوں
ذکر حق دا جان دے نال کریئے، نہیں آکھیا لوک سناونے نوں
ہاشم شاہ ایہہ بھید رسائی دا کون سکھدا کھول دکھاونے نوں

سی حرفی در مدح غوث الاعظمؓ

لام لوبھ تے لالچی چال میری بہت یاد ہے راہ شیطانگی دا
پھراں ظاہر روپ مشائخاندے دلوں خاص روا بے ایمانگی دا
دستگیر ہے ظاہر نام تیرا، چار کوٹ اُتے مردانگی دا
رب جاندا زور رکھاوندا ہے ہاشم شاہ تیری مہربانگی دا

شلوک

ہاشم نہیں افیم جیوں ایک بار نت چاکھ
کپڑا ایکو جنس کا چھیٹ پئی بہو بھات
اونچ نیچ کوئی نہیں سبھ صاحب کی ذات
ہاشم ہم باسن سبھے کئے ایک کرتار

جس باہن کو نندیئے نندیا ہو کرتار

پیران پیر سرتاج بھون چودس کے حاکم
کئے پاپ بے انت مہا دکھ پاوت ہاشم
ترو داس جم تراس ایہہ تم کو نہیں لازم
کرو پار نستار دیا کر غوث الاعظم رضی

دوھڑے

سُن عشقا! جیہی تدھ نے کیتی توں روز ستاویں بینوں
اک واری ہتھ آویں میرے مَیں خوب رواواں تینوں
تیرے جیہا بے وفا نہ کوئی میں کوک سناواں کیہنوں
ہاشم خوار کریں جگ سارے توں یار بناویں جیہنوں

جس نوں طلب ہووے جس دل دی نہیں ہٹدا لکھ ہٹایئے
تسدے باہجھ نہ ہوس تسلی، بھاویں سو کر گیان سُنایئے
مجنوں باہجھ لیلیٰ خوش ناہیں، بھاویں رب نوں چا ملایئے
ہاشم جان مراد عاشق، اونہوں اکھیں یار دکھایئے

کون قبول خرابی کردا، پر لیکھ خراب کراوے
کس دا جیو نہ راج کرن نوں پر قسمت بھیک منگاوے
اپنے ہتھ نہ سول سہی دی، پر سولی لیکھ چڑھاوے
خوش ہو دیکھ صبر کر ہاشم، تینوں جو کجھ لیکھ وکھاوے

ڈیوڑھے

کامل شوق ماہی دا مینوں، نت رہے جگر وچ وسدا لوں لوں رسدا
رانجھن بے پرواہی کر دا تے کوئی گناہ نہ دسدا اٹھ اٹھ نسدا
جوں جوں حال سناواں رووواں تے دیکھ تتی دل ہسدا ذرا نہ کھسدا
ہاشم کام نہیں ہر کس دا، عاشق ہون درس دا برہوں رسدا

مجنوں درد دیوانہ لیلیٰ میں گرد دکھاندا گھیرا ہا تے قید چوپھیرا
لکھیا لیکھ ایہو کجھ میرا، ایہہ وس نہیں کجھ میرا تے نہ وس تیرا
ڈھونڈاں چال ملن دی کوئی اتے لاواں زور بتیرا پر ملن اوکھیرا
ہاشم رات پئی سر مجنوں، پر اوڑک ہوگ سویرا چاک اندھیرا

سوہنی مہینوال

عاجز آن ہویا دکھیارا، صبر آرام نہ آوے
دل نوں روگ لگا اُٹھ ڈاہڈا حکمت پیش نہ جاوے
چاکر نال رہیا گھمیاراں، مہیاں چار لیاوے
ہاشم عشق غرور نہ چھڈدا، خاک ہویاں راہ آوے

ایس توں علاوہ ایہناں دیاں درج ذیل تصانیف قلمی صورت وچ موجود نیں:
ہیر رانجھا، لیلیٰ مجنوں، شیریں فرہاد، بارہ ماہ، کافیاں، غزلیات، مناجات، مناقب، بیاض حکمت، راج نیتی، گیان مالا، زبدۃ الرمل۔

وفات

۲۶ رمضان المبارک ۱۲۵۹ھ مطابق ۲۰ اکتوبر ۱۸۴۳ء نوں جگدیو کلاں وچ آپ دا انتقال ہویا تے آپ دی وصیت مطابق آپ نوں تھرپال ذنزدیک خاص براہ نارووال، ضلع سیالکوٹ وچ سپرد خاک کیتا گیا، جتھے ہر سال عرس منایا جاندا اے۔

جناب سید محمد منظور الحق قادری

ہاشم شاہ دی سسّی دا تنقیدی جائزہ

ہاشم شاہؒ ہوراں نے اردو، فارسی، پنجابی تے ہندی نظم وچ طبع آزمائی کیتی۔ فارسی وچ اوہناں نثر وی لکھی۔ اوہناں جس زبان وچ جس موضوع تے وی لکھیا اینج لکھیا کہ حقیقت تے سوز نے درد دے دریا بہا دتے۔ اوہناں دے کلام دی بنیاد عشق تے معرفت دے رموز نیں۔ اوہ ایسے بنیاد تے ہر عمارت کھڑی کردے رہے۔ جانن والے جان دے نیں کہ ایہہ اوہ بنیاد اے، جس دے وچ وال برابر وی ڈِنگ نے کجی نہیں۔ ایہو ای وجہ اے کہ ہاشم شاہؒ دیاں بنایاں ہویاں عمارتاں اپنی سِدھ نے شکوہ وچ اپنی مثال آپ نیں۔ اوہناں دا جیون "بہو گُھٹی جیہا" سی۔ اوہ سنت وی سن نے کوی وی۔ حکمت نے جوتش جاندے سن۔ عربی فارسی تے ہندی پنجابی دے ودوان سن۔ دل وچ سوز تے قلم وچ زور سی۔ ایس لئی اوہناں جو کجھ لکھیا ہے۔ تے گوہر شناساں نے اوہناں دے کلام دے موتیاں دی قدر دی پچھانی اے۔[1] جویں میاں محمد بخشؒ "سیف الملوک والے فرماندے نیں:

ہاشم شاہؒ دی حشمت برکت گنتر وچ نہ آوے	درِّ یتیم جواہر لڑیاں ظاہر کڈھ لیاوے
اوہ وی ملک سخن دے اندر راجا سی سرکردہ	جس کسے دی چڑھے مہمے سو ایہی سرکردہ
بیت تر ازو تول بناوس سارے لذت والے	کلیاں چُن چُن ہار پروتوس، نرگس تے گل لالے

پر جو کجھ لکھن دے باوجود اوہناں دی شہرت دی وڈی وجہ اوہناں دا قصہ سسی پنّوں تے دوہڑے نیں۔ "سسی" دوہڑیاں کولوں دی زیادہ مشہور ہوئی اے تے، اوہناں دا شاہکار[2] منّی جاندی اے:

۱۔ سسّی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، جالندھر، ۱۹۵۶ء

۲۔ باوا بدھ سنگھ، مضمون ہاشم شاہ (انگریزی) مشمولہ جرنل آف دی پنجاب ہسٹاریکل سوسائٹی۔

ہاشم ہوراں دے سمکالی کری احمد یار نے جنہاں خود وی "سسی" دا قصہ لکھیا تے جد ویکھیا کہ اوہناں دی "سسی" ہاشم شاہ دی سسی سامنے پھکی رہی اے، اوہنوں ایئوں سراہیا:

ہاشم سسی سوہنی جوڑی صد رحمت اُستادوں

اتہاس ایس گل دا گواہ ہے کہ جو لوک پریتا "ہیر وارث"، تے "سسی ہاشم" نوں ملی اس دا شاید سوواں حصہ وی احمد یار دیاں اجیہیاں کرتاں نوں نصیب نہیں ہویا[1]

• پنجابی وچ "سسی پنوں" دی پریت کہانی کوتاؤن دی پہل ہاشم ہوراں نہیں کیتی۔ اس دے قصے ہاشم جی توں چوکھا چر پہلاں لکھے جا چکے سن۔ اوہناں دے اپنے ویلے وی لکھے گئے اتے اوہناں توں بعد اُہن تک لکھے جا رہے ہن۔ پر جویں وارث نے سبھ توں ودھیا "ہیر" لکھ کے نہ کیول اپنے پہلکیاں (دمودر۔ حامد۔ مقبل) نوں ای مات پا دتی سگوں اس وچ اجیہی جان پائی کہ ہن تک وی اس دی "ہیر" پردہان ہے، تویں ہاشم ہوراں سبھ توں "ودھیا سسی" لکھ کے نہ صرف اپنے پہلکیاں (حافظ برخوردار تے سندر داس آرام) نوں ہی پچھکیاں پا دتا سگوں اس وچ اجیہا درد تے سوز بھریا کہ اوہناں دی "سسی" نال اجے تک کسے ہور دی سسی پلا نہیں میچ سکی۔ ہاشم جی دی سسی پنجابی دے "سسی ساہت" وچ اک میل پتھر ہے۔ اس دی ساہتک مہتتا تے لوک پریتا نے جتھے "سسی ساہت نوں دُھر سکھر تے پہنچایا ہے اتے سسی دی کہانی نوں سدا لئی امر کر دتا ہے، اوتھے پنجابی بولی نے ساہت دی آبھا تے مان وی ودھایا ہے۔[2]

میاں کشتہ جی نے ۱۹۱۳ء وچ چشمہ حیات وچ اوہناں دی سسی بارے لکھیا:

"عوام الناس ہولیوں میں سوانگ بھر کر نہایت خوش الحانی کے ساتھ انتوں پر اس کے دوہڑے گاتے ہیں۔"

ڈاکٹر لائٹنر نے ایئوں لکھیا:

"پنجابی وچ ہاشم دی شیریں فرہاد، قصہ سسی پنوں تے سوہنی مہینوال اجے دی ہزاراں دلاں دی خوشی دا سامان ہن۔"[3]

۱۔ سسی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، جالندھر، ۱۹۵٦ء۔

۲۔ سسی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، جالندھر، ۱۹۵٦ء۔

۳۔ ڈاکٹر لائٹنر۔

سر رچرڈ ٹیمپل نے ۱۸۸۱ء وچ اس نوں رومن اکھراں دا جامہ پوا کے "رومن اُردو جرنل" وچ چھپوایا اتے پنج ورھے پچھوں ۱۸۸۶ء وچ اس دا انگریزی انوواد "دی لیجنڈز آف دی پنجاب" وچ پرکاشت کیتا - ایوں ہاشم دی "سسّی" نوں "ہیر وارث" توں وی ۳۵ ورھے پہلاں انگریزی پڑھیاں کول پہنچن داماں تے اوسر پراپت ہویا -

چھتی کو ورھے بعد باوا بُدھ سنگھ جی نے اس دے کجھ بنداں نوں انوواد یا اتے ۳۱ اکتوبر ۱۹۲۲ء نوں "ہاشم شاہ" بارے پڑھے اک پیپر وچ شامل کردتا - ایہہ پیپر مگروں جرنل آف پنجاب ہسٹاریکل سوسائٹی وچ پرکاشت ہویا -

باوا جی دے اس جتن توں کوئی سولاں ورھے پچھوں ڈاکٹر لاجونتی جی نے وی کجھ بند انوواد کے اپنی پستک "صوفی پنجابی پوئٹس" (۱۹۳۸ء) وچ پرکاشت کیتے -

ایہہ انوواد دی ہاشم دی "سسّی" دی مانتا تے مہتتا دے سوچک ہن۔(۱)

ہاشم شاہ دی "سسّی" نوں ایڈی مقبولیت کیوں حاصل ہوئی - اوہناں دے کلام دا جائزہ لین تے سبھ توں پہلی وجہ ایہہ نظر آؤندی اے کہ اوہناں نے لوک دلاں دیاں آساں، امنگاں تے پیڑاں اندیشیاں نوں زبان دتّی - تے بالکل اینج لکھیا جویں اسیں آپ محسوس کر دے آں۔ کلام دی ہر دلعزیزی تے خوبی بقول غالب ایہہ وی اے کہ:

دیکھنا تقریر کی لذّت کہ جو اس نے کہا
مَیں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے

دا مصداق ہووے - سسّی پڑھن والیاں نوں محسوس ہندا اے کہ ایہہ سارا المیہ سسّی تے پنّوں تے نہیں واپریا بلکہ خود ساڈے تے واپریا اے تے سسّی تے پنّوں دے جذبات ساڈے اپنے جذبات نیں - کوی جی نے جو کجھ بیانیا اے اوہ اسیں خود بیان کرنا چاہ رہے ساں - ایہہ چیز اوناں چر حاصل نہیں ہو سکدی، جناں چر زبان تے بیان اُتے پوری طرح گرفت تے قابو نہ ہووے، دل وچ سوز تے قلم وچ زور نہ ہووے - سسّی دا ہر مصرع تے ہر شعر اوہناں دی "گرفت" دا مُنہ بولدا ثبوت اے تے اوہناں دے دل دے سوز تے قلم دے زور نوں ظاہر کردا اے۔

اختصار دا اعجاز

سسّی پڑھن لگیاں سبھ توں پہلاں اوہناں دا "اختصار" پڑھن والے تے اپنا جادو

۱- سسّی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، جالندھر، ۱۹۵۶ء

چلاندا اے۔ ہاشم شاہؒ ہوراں نے قصے نوں غیر ضروری تفصیلاں وچ اُلجھایا نہیں، تے صرف اوناں کو بیان کیتا اے جناں ضروری تے کافی سی تے جنے کو دی متانت دی زبان اجازت دیندی سی۔ عربی زبان دے وچ کیہا جاندا اے۔ "خَیْرُ الْکَلَامِ مَا قَلَّ وَدَلَّ" یعنی سبھ توں چنگا کلام اوہ وے جیہڑا مختصر تے مدلل تے جامع ہووے۔ بوعلی سینا دے عربی شعراں وچ اک مصرع ایہوں اے۔ وَحُسْنُ الْقَوْلِ فِیْ کَسْرِ الْکَلَامِ، یعنی گل دا حسن تے اوہدی خوبی مختصر ہون وچ اے کیونکہ اکثر دیکھا گیا اے کہ گل نوں لماں کرن لئی اوس دے وچ خواہ مخواہ بھرتی کرنی پیندی اے تے غیر ضروری تفصیلاں بھرنیاں پیندیاں نیں، جیہڑیاں کتاں نوں بھاریاں لگدیاں تے دل دماغ تے بوجھ بن جاندیاں نیں۔ ہاشم شاہؒ ہوریں سسی لکھن لگیاں ایہناں منقولیاں تے پوری طرح کاربند نظر آوندے نیں۔ ہیر وچ اوہ ایس خیال دا اظہار کر چکے نیں:

ب بہت حکایتاں چھوڑ کے میں، رنگ اس دی تھوڑی ہے بات جوڑی
قصہ بہت بیدرد دا کچھ ناہیں، درد وند دی مار دی بات تھوڑی

جویں کہ دستور چلا آوندا اے، قصہ خدا تعالیٰ دی تعریف تے اوہدی حمد توں شروع ہُندا اے۔ ہاشم شاہؒ ہوریں کائنات دے مالک تے خالق دی تعریف ایسے چھوٹیں لفظاں وچ کر دے نیں کہ پڑھ کے حیرت ہُندی اے۔ سبھ توں پہلاں "حکمت" دا ذکر کر دے نیں جکیم اللہ تعالیٰ دے ۹۹ صفاتی ناواں وچوں اک اے تے جویں اللہ تعالیٰ دی ذات دا احاطہ کرنا بندے دے وس دی گل نہیں، ایویں ای اوہدیاں صفتاں دا اوراک وی پورا سورا بندے دے وسوں باہر اے۔ ہاں مگر جیہنوں اللہ تعالیٰ اپنی کسے صفت دے وچوں بھورا دے دیوے اوہدے واسطے مشکل آسان ہو جاندی اے۔ حکمت دا ذکر اللہ تعالیٰ نے قرآن مجید وچ ایہوں کیتا اے:

یُؤْتِی الْحِکْمَةَ مَنْ یَّشَاءُ وَمَنْ یُّؤْتَ الْحِکْمَةَ فَقَدْ اُوْتِیَ خَیْرًا کَثِیْرًا[۲]۔

جیہنوں چاہوے حکمت دیندا اے تے جیہنوں حکمت مل جاندی اے اوہنوں خیر کثیر مل جاندا اے، پر ایہہ گل یاد رکھنی چاہیدی اے کہ ایہہ حکمت اوہ اے جیہڑی بندے نوں عطا ہندی اے تے

۱۔ ایس شعر دا پہلا مصرع انج اے:

جَمِیْعُ الطِّبِّ فِی الْبَیْتَیْنِ جُمِعْ:

چیتے رہوے پئی بعض لوکاں نے ایس شعر نوں حضرت علیؓ ہوراں دے نال وی منسوب کیتا اے۔ (مرتب)

۲۔ سورۂ بقرہ، آیۃ ۲۶۹

بندے نوں بھانویں کنّا کجھ وی عطا ہو جاوے، اوہ اللہ تعالیٰ دے بے انت خزانیاں وچوں تے بھورا ای ہووے گا۔ ایس طرح بندے دی حکمت تے مالک دی حکمت دا فرق واضح ہو جاندا اے۔ حکمت دا مالک جے کوئی بندہ ہووے تے اوہدے ای کمّاں تے اوہدیاں ای گلاں دی عام لوکاں نوں سمجھ نہیں آؤندی یعنی اوہ عام لوکاں کولوں عقلی لحاظ نال ایناں بلند ہُندا اے کہ دوجے اوہدے پروانے ہو کے اوہدے کولوں مشورے حاصل کردے نیں۔ اوہ ہون والیاں واقعاں نوں پہلے ہی جان کے اوہناں دا تدارک کر لیندا اے، جس نوں دور اندیشی کہندے نیں۔ ایہہ اوس بندے دا ذکر ہویا جیہڑا اللہ تعالیٰ حکیم مطلق دی عطا نال حکیم ہویا۔ اللہ تعالیٰ دے صفاتی ناں حکیم دے معنے عام طور تے "استوار کار تے دانا" کیتے جاندے نیں، یعنی وگڑیاں کمّاں نوں بناؤن تے سنوارن والا تے عقل کل ہستی دا پہلا شعر اے:

حکمت اوس خداوند والی مالک ملک ملک دا
لکھ کروڑ کرن چترائیاں کوئی پچھان نہ سکدا

کوی جی کائنات تے فرشتیاں دے مالک دی تعریف بیان کرن لگے تے اوہناں نوں یکایک خیال آیا کہ کتھے بندہ تے کتھے آقا۔ بندے کولوں مالک دی تعریف کویں ہو سکدی اے۔ ایس عاجزی تے بے بسی دا تعلق چونکہ علم تے حکمت دے نال اے، لہٰذا اوہناں اپنی بے بضاعتی تے کم علمی دا اعتراف کر دیاں ہویاں آکھ دتّا کہ بھاویں سارے ہی عقلمند تے علم والے اکٹھے ہو جاون، خدا تعالیٰ دی حکمت تے اوہدی معرفت دی پچھان نہیں ہو سکدی۔ جناب سرور کائنات کولوں زیادہ اللہ تعالیٰ دا مقرب کون ہونا اے۔ اللہ تعالیٰ دی اطاعت اوہناں کولوں زیادہ کون کر سکدا اے۔ پر خود آنجناب نے فرمایا کہ اے اللہ! میں تیری اوس طرح اطاعت نہیں کر سکیا، جس طرح تیری اطاعت کرن دا حق اے تے میں تینوں اوس طرح نہیں پچھان سکیا، جس طرح پچھانن دا حق اے۔ جد بعد از خدا بزرگ تر ہستی ایوں فرماندی ہووے، پھیر مالک کائنات نوں پچھانن دا کیہدے وچ یارا ہو سکدا اے۔ بندے دی وڈیائی ایسے گل وچ اے کہ اوہ مالک دے سامنے نیواں نے ہور نیواں ہو جاوے۔ اللہ تعالیٰ دی تعریف دا ایہہ وی اک انداز اے کہ اوہدے سامنے عاجز بن کے کھلو جائیے۔ ایہو ای اوہدے کول قرب حاصل کرن دا طریقہ اے۔ ایس توں زیادہ حکمت تے علم ہور کی ہونا اے کہ آدمی بندگی تے مالکی دا فرق پچھان لوے۔ اگے فرماندے نیں:

قدرت نال رہے سرگرداں دائم چرخ فلک دا
ہاشم خوب ہوئی گلکاری فرش فنا خلق دا

پہلے شعر وچ اللہ تعالیٰ دی حکمت دا بیان سی ۔ دوجے شعر وچ اوہدی قدرت تے اوہدے اختیار دا ۔

ایہہ شعر "کن فیکون" تے اِنَّ اللہَ عَلیٰ کُلِّ شَیْئٍ قَدِیْر" دی تفسیر اے ۔ قصہ کوتاہ ایہہ کہ اوہدے اختیار تے اوہدی قدرت توں کوئی چیز باہر نہیں ۔ سبھ اوہدے قبضۂ قدرت دے وچ نیں اوہدی قدرت دا قبضہ کی اے ۔ عشق اے :

حکمت نال حکیم اجلدے نقش نگار بنایا
ہر ارواح اسیر عشق دی قید وچ جسم پایا
جو مخلوق، نہ باہر اس تھیں، ارض و سما وچ آیا
ہاشم جوش بخار عشق دے، ہر اک شان وڈایا

عشق وچ ہر چیز اسیر اے ۔ ہر روح جیہڑی جسم وچ قید اے، اوہ وی عشق وچ اسیر اے ۔ تمام مخلوق اوہدی اسیر اے حتیٰ کہ زمین تے آسمان وی عشق دے اسیر نیں اوہدی اسیری دی زنجیر توں کوئی شے نہیں بچی ۔ عشق دے بخار دا جوش اجیہا اے کہ جتناں جتناں کوئی اسدا اسیر اے، اوناں اوناں ای اوہدا درجہ تے اوہدی شان اے ۔ گویا "عشق" دیاں وی قسماں تے اوہدے وی وڈے نکے درجے نیں ۔ ہر درجہ تے قسم دے لحاظ نال اوہدے اسیر دی شان تے مرتبہ وکھ وکھ ہُندا جاندا اے تے اوہدے وچ تبدیلی آندی جاندی اے ۔

حدیثِ قدسی اے : کُنْتُ کَنْزاً مَخْفِیاً فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ ۔

اللہ تعالیٰ فرماندے نیں میں اک مخفی خزانہ ساں پھیر میں چاہیا کہ میری پچھان ہووے پس میں مخلوق نوں پیدا کر دتا ۔ قرآن مجید وچ آندا اے : وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْن ۔

میں جِناں تے انساناں نوں پیدا نہیں کیتا مگر ایس واسطے کہ اوہ میری بندگی کرن ۔ حدیث نوں تے قرآن دی آیت نوں سامنے رکھیاں مخلوق دی پیدائش دا مقصد بالکل واضح ہو جاندا اے ۔ حدیث وچ فرمایا گیا کہ مخلوق دا مقصد ایہہ اے کہ اوہ مینوں پچھانے ۔ آیت وچ ایہہ اے کہ اوہ میری بندگی کرے ۔ تے رب نوں پچھانیاں کس طرح جا سکدا اے ؟ اوہدے بندے بن کے معلوم ہویا کہ "عشق" دا سبھ توں وڈا تے اچا درجہ اپنے رب دی معرفت (پچھان) دا عشق اے ۔ بندہ بنناں اے ۔ جنوں عشق حقیقی کہندے

نیں۔ اس دے بعد جوں جوں معرفت دا عشق گھٹ ہندا جاوے گا، بندے دا درجہ وی گھٹ ہندا جاوے گا۔ عشق دیاں باقی قسماں تے درجے وی سانوں اپنے آسے پاسے نظراں دوڑان نال نظر آجان گے۔ کوئی عشقِ مجازی وچ اسیر اے، کوئی دنیا دے عشق وچ اسیر اے، کوئی روٹی دے عشق وچ اسیر اے، کوئی لالچ دے عشق وچ اے تے، کوئی ہوس تے بدکاری وچ۔ غرض گندے جاؤ۔ عشق تے اوہدے درجے مکن وچ ای نہیں آون گے۔ گویا ہر شے تے اِنَّ اللّٰہَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْر دے پاک فرمان مطابق اللہ تعالیٰ قادر ہویا تے اوہدا قبضہ "قدرت" ہاشم ہوراں دے شعر مطابق "عشق" ہویا۔

ہاشم شاہ ہوراں جس طرح "اختصار" نال کم لے کے صرف ۸ شعراں وچ اللہ تعالیٰ دی تعریف کیتی اے، اوہ اپنے وچ کنّی ڈونگی اے تے اوہدے وچ اوہناں کنے رازاں تے نکتیاں نوں فاش کیتا اے۔ اوہدا مختصر بیان کیتا گیا۔ سسّی دے پہلے چھ شعراں توں ہاشم شاہ بارے تن گلاں دی تصدیق وی ہندی اے۔ ایہہ جیہڑا کیہا جاندا اے کہ کلام شخصیت دا آئینہ ہندا اے، ایہناں شعراں توں ایس حقیقت دی پچھان ہو جاندی اے۔ پہلے شعر توں علم حکمت تے معرفت وچ اوہناں دے کمال دا اظہار ہندا اے، دوسرے شعر توں اوہناں دی "قادر الکلامی" معلوم ہندی اے۔ تے تیسرے، چوتھے تے چھیویں شعر توں پتا لگدا اے کہ اوہ عشقِ حقیقی دے بڑے ای بلند مقام تے کھلوتے نیں۔ گویا ایہہ اشارہ اے کہ "سسّی" وچ اوہ ایہناں تناں بارے بیان کرن دا ارادہ رکھدے نیں تے ایہدے وچ علم حکمت تے معرفت دیاں گلاں کر کے عشقِ حقیقی یعنی صحیح بندہ بنن ول لوکاں دا دھیان کرانا چاہندے نیں تے ایس لئی کہ بندگی دی حدوں قدم باہر نہ پے سکے پہلاں ایہناں صفتاں دے منبع دی ارادھنا کیتی اے۔ تسی آپ ہی دسو جیہڑا بندہ اپنے مالک دا خدمت گزار تے فرمانبردار ہووے تے اوہدے ای گُن گاوے مالک اوس بندے دی عزت تے اوہدا پاس کیوں نہیں کرے گا۔ مالکِ کُل، مالکِ کائنات نے وی اپنی قدرت دے نال اوہناں دی "قادر الکلامی" دے جھنڈے ایہہ گڈے نیں کہ ہاشم ہوریں کوزے وچ دریا بند کر دے جاندے نیں۔ ایس دے باوجود عاجزی تے بندگی دا ایہہ حال اے کہ کہندے نیں:

سخن کلام جو شاعر کردے سخن نہ ساتھیں آیا
جیہا کو عقل شعور اساڈا اساں بھی آکھ سنایا

ایس شعر وچ معنیاں دیاں دو پرتاں رکھیاں نیں۔ اک پرت تے شعر نوں سرسری طور تے

پڑھن نال ای کھل جاندی اے، جس تھوں عاجزی تے بندگی ظاہر ہندی اے - معنیاں دی دوجی پرت ذرا غور کیتیاں کھل دی اے - اوہدے مطابق شعر دا مطلب ایہہ ہووے گا کہ ایہہ قصہ اساں اوس طرح بیان نہیں کیتا، جس طرح کہ دوجے شاعراں بیان کیتا اے - اساں ایس قصے وِچ نواں رنگ پایا اے - ساڈی عقل تے ساڈا شعور جیہو جیہا ہے، اساں تے اوس طرح ای ایہہ قصہ سنایا اے - گویا شاعراں نے تے ایس قصے نوں محض رومانی ہی جانیا تے انہیں ای اس نوں بیانیا اے کیونکہ

فکر ہر کس بقدر ہمت اوست

دے مصداق اوہناں جس طرح سمجھیا عشق مجازی دے رنگ وِچ بیانیا پر ساڈی عقل تے ساڈا شعور، حکمت تے معرفت تے عشق حقیقی دے رنگ وِچ رنگیا ہویا اے - اساں تے ایسے رنگ وِچ ایس قصے نوں سمجھیا اے تے ایسے طرح سنا رہے آں -

اظہار دا حسن تے متانت

اُتے ہاشم شاہؒ ہوراں دے اختصار دے اعجاز بارے عرض کیتا گیا تے دسیا گیا کہ اوہ لفظاں دے انتخاب دے ماہر نیں - بیان اوہناں دے سامنے ہتھ بنھ کے کھلو جاندا اے تے زبان تے اوہدے لفظاں نوں اوہ جویں چاہندے نیں استعمال کردے نیں - اوہناں دے نزدیک اظہار دا حسن بڑی اہمیت رکھدا اے، جس دے لئی اوہ صرف اک زبان وِچ قید نہیں رہندے بلکہ جس زبان وچوں وی اوہناں نوں مناسب تے موزوں لفظ ملدا اے اوہنوں استعمال کر جاندے نیں - کلام وِچ بعض موقع ایسے وی آجاندے نیں، جیہڑے شاعر دے لئی امتحان ہندے نیں - ایہو جیہے امتحاناں توں جیہڑا شاعر سرخرو نکل آئے، اوہدی قادر الکلامی وِچ کوئی شک ای نہیں رہندا -

ہن اختصار دے نال نال متانت تے حسن اظہار دا وی لطف لوو - بڑیاں دعاواں تے آساں امیداں دے بعد ملکہ دے سستی نال حاملہ ہون تے اوہدی خوشی دا ذکر ایہناں لفظاں وِچ کیتا نیں -

دُرِّ یتیم صدف وِچ آیا، سُنی پکار دلاندی

تنگے لفظاں وِچ محض حاملہ دسن دی تھاں "درِّ یتیم صدف وِچ آیا" کہہ کے اوہناں شعر نوں بہت اُچا کر دِتا اے تے اظہار دے حُسن نوں چار چن لا دِتے نیں - غماں تے دکھاں دے بعد سُکھ تے اطمینان تے خوشی دا ایہہ نقشہ کھچدے نیں :

پھری بہار شگوفہ والی ہوئی اُمید گُلاں دی
پھیچ معقول ہوئی ابریشم آہی سخت سولاندی
ہاشم دیکھ ہوئی گل لالہ، ہوگ بہار پھلاں دی

سستی دا حسن بیان کرن لگیاں وی اوہ متانت دا راہ نہیں چھڈ دے۔ نسوانی حسن تے بدن دی تفصیل بیان کرن لگیاں بڑیاں بڑیاں دے ضبط دے چھکتے چھٹ جاندے نیں تے اوہ بے لگام ہو کے حسن تے نازکبدنی دے کھوبے وچ کھب جاندے نیں، پر ہاشم ہوریں سستی دے حسن نوں کس طرح بیان کردے نیں۔ دیکھو:

سستی جنم لیا شب قدرے مثل ہلال درخشاں
دیکھ بے آب ہودن نگ موتی مانک لعل بدخشاں
عقل خیال قیافوں باہر نظر کرے دل نقشاں
ہاشم آکھ تعریف حسن دی شمس مثال زرافشاں

پنوں دا حسن

سستی آن ڈٹھا وچ نیندر ہوت بے ہوش جو خوابوں
سورج وانگ شعاع حسن دی باہر پوس نقابوں
جے لکھ بار صندوق چھپایئے آوگ مشک گلابوں
ہاشم حسن پریت نہ چھپدی، تارک ہون حجابوں

سستی دا حسن

سُن فریاد بلوچاں والی تا سدھ ہوت سنبھالی
دیکھ حیران ہویا شہزادہ فوج محبوباں والی
روشن شمع جمال سستی دا چمک پوے ہر ڈالی
ہاشم داغ پیا گل لالہ دیکھ سستی لب لالی

اُتے دتے گئے شعراں وچ متانت بیان دے نال نال حسن اظہار دی اپنے جوبن تے نظر آوندا اے۔ تشبیہاں تے استعاریاں نال کلام نوں سجا کے اوہدے وچ مشاہدہ دا اجیہا رنگ بھر دے نیں کہ پڑھن والے پھڑک اٹھدے نیں۔

سستی نوں ہلال درخشاں نال ملا کے، نگاہ موتیاں نوں اوہدے سامنے پھکا پا کے، لعل بدخشانی

دی چمک گواکے، وی بس نہیں کردے تے اوہدے نیناں نقشاں نوں عقلوں قیافوں باہر دس دے نیں تے اوہدے حسن نوں کرناں بکھیردا ہویا سورج بنا دیندے نیں سسّی ستے پئے پنّوں کول جدوں آ ؤندی اے، اودوں اوہدے جمال دی شمع اپنی روشن ہندی اے کہ ڈالی ڈالی چمک پیندی اے تے اوہدے لباں دی لالی دیکھ کے گل لالہ دی لالی دی پھکی پے جاندی اے۔

ہاشم ہوریں قصے نوں اجیہا رنگ دیندے نیں کہ پڑھن والیاں دی توجہ سسّی دے حسن —— مثالی نسوانی حسن —— توں اگے بدن دیاں تفصیلاں ول جاندی نہیں تے اوہناں لئی بے تاب وی نہیں ہندے تے ہل من مزید دی نہیں پکار دے۔ سسّی دیاں سہیلیاں دی شوخی تے اوہناں دے حسن نوں دو تناں لفظاں وچ ہی بیان کر کے (فوج محبوباں والی کہہ کے) حسن اظہار تے اختصار تے متانت دی نویں راہ کھولدے نیں۔

درد، سوز تے عشق

باوا بدھ سنگھ نے ہاشم شاہ دی سسّی بارے لکھیا سی " ہاشم نے سسّی کا ہدی لکھی، گھر گھر برباد ہو آتا لا دتا۔ پریم دے بھانبڑ بال دتے۔ مارو تھل جگ مگ کرا دتا۔"

جویں عرض کر آیا ہاں ہاشم ہوراں دے کلام دی بنیاد عشق تے معرفت دے رموز نیں تے عشق دا بیان درد تے سوز دے بغیر بے اثر رہندا اے، جیہڑا اس کوچے وچ وارد ای نہیں، اوہ ایتھوں دیاں گلاں کی کرے گا تے اوہناں وچ تاثر کتھوں لیائے گا۔ اوہناں نے تاں قصے دے شروع وچ اپنے مضمون بارے اشارہ کر دتا اے، عشق بارے پچھلے صفحیاں وچ ذکر کر آیا ہاں، ایتھے درد سوز تے عشق دے تاثر بارے عرض کراں گا۔

آدم جام دے گھر اولاد نہیں ہندی۔ بڑے ہوکے لیندا تے بڑیاں آہاں بھردا تے بڑیاں دعاواں کردا اے۔ پیراں فقیراں دی خدمت وچ حاضری دیندا اے بھکیاں نوں کھانا کھواندا اے، ننگیاں نوں کپڑے دیندا اے۔ مسافراں دے آرام لئی جگہ جگہ تالاب بناندا تے سراواں پواندا اے، تاکہ ساری رعایا خوش ہو کے دعا کرے کہ اوہدی آس مراد اللہ تعالیٰ پوری کرے۔ اولاد واسطے بادشاہ تے ملکہ دی تڑپ ایہہ بیان کیتی نیں کہ اوہناں نال ہمدردی ہو جاندی اے تے قصہ پڑھن والے وی اوہناں واسطے دعا کرن تے مجبور ہو جاندے نیں۔ ایس بیان وچ اک نکتہ ایہہ وی اے کہ انسان نوں چاہیدا اے کہ اپنے مولا نوں راضی کرن واسطے لوکاں نوں خوش رکھے تے غریباں مسکیناں تے مسافراں دی خبر گیری کرے۔

آساں اُمیداں تے ہوکیاں دے بعد پیدا ہون والی سسّی دی خوشی وی کی خوشی ہونی اے ہر پاسے مسرت دے سوتے پھُٹ پیندے نیں۔ ہر نجومیاں دی ایس اطلاع تے "عاشق ہوگ کمال سسّی جد ہوگ کمال سہائی" "مست بے ہوش تھلاں وچ مرسی، درد فراق رنجانی" پھیر اک واری غماں دے بدل چھا جاندے نیں۔ ہر دل وچ اک اگ لگ جاندی اے۔ رنگ زرد پے جاندے نیں۔ پیو ایہہ سُندیاں ساری ڈھے پیندا اے۔ اس موقع دی کیفیت کوی جی کولوں سنو:

آتش چمک اُٹھی ہر دل نوں جیونکر تیل فلیلہ
سُن تقریر ہویا دل بریاں ماں پیو خویش قبیلہ
خوشی خراب ہوئی ہر دل نوں، زرد ہویا رنگ پیلا
ہاشم بہت دانا سیانے ہور وچار ن حیلہ
بے اعتبار ہویا ہتھ دھو تے باپ اُمید مراداں
ظالم روپ ہویا دل اوسدا سخت سیاہ جلاداں

تے جس ویلے سسّی نوں صندوق وچ پا کے دریا وچ روڑ دتا جاندا اے اس ویلے کوئی پتھر دل ای ہوندا اے جیہڑا درد دے تاثر تے غم دے سوز توں خالی رہ جاندا ہوندا اے۔ اس نے واد ھا اے کہ دریا دی تیزی تے تندی، اس وچ آدم خور جانوراں نوں منہ پھاڑی پھردیاں پڑھ کے تے تصوّر دی اکھ نال دیکھ کے، تے سورج دی قیامت والی گرمی دا حال پڑھ کے مُنّی جیہی سسّی دی مصیبت تے دل خون دے آنسو رون لگ پیندا اے۔

سسّی تے پنّوں دے پہلے میل دے بعد جدوں کروانی واپس جاندے نیں پیو دا پُتّر نوں آیا ناں ویکھ کے کیہہ حال ہندا اے:

کیچم آئے کیہا کرواناں بات جیویں کجھ آہی
ہوت اسیر سسّی دل کیتا زلف کنڈل گھت پھاہی
آون جان نہ یاد پنّوں نوں عشق دتی بدراہی
ہاشم حال سنا بلوچاں تیغ پیو تن واہی
ہوت علی دن رو دن دھاوے ہوش آرام نہ تسنوں
موت بھلی مرجان چنگیرا آن بنے دکھ جس نوں

کیچم نار جہنم کولوں تیز ہویا تپ تسنوں
ہاشم وانگ یعقوب پنوں بن حال سناوے کس نوں
کیچم لوک فراق پنوں دے رو رو ہون دیوانے
یوسف ویچ آئے کروانی ھر اک دو دزمانے
پٹ پٹ وال سسّی وچ گلیاں محلیں شور زنانے
ہاشم پھیر پنوں رب لیائے صحیح سلامت خانے

پنوں دے بھرا پنوں نوں لین بھنبھور آئے نیں۔ سسی اوہناں دی خدمت خاطر وچ جُٹ جاندی اے۔

رات بہی بہہ پاس پنوں دے جیبھ مٹھی دل کالے
ہوت پنوں نوں موت سسی دے بھر بھر دین پیالے
اوہ کی درد دلاں دا جانن اوٹھ چگاون والے
ہاشم دوس نہیں کرواناں، عشق کئی گھر کالے

بھرا جد پنوں نوں دھوکے نال سسی کولوں جدا کر کے لے جاندے نیں۔ اوس ویلے سسی دے حال تے فضا دی اُداس تے رون حاکی ہو جاندی اے:

کمٹھن کمٹھور بے ترس کو کرے یار چھوڑ لیائے
ہاشم رون کلاون والے پھیر سسی دن آئے

نٹھی رات ہویا دن روشن، آن چڑھی چچلانی
سورج جان نہیں اوہ جلدی ویکھ چنھا اسمانی
خاطر کرن کباب سسی دے مار جدائی کانی
ہاشم آن بنے جس جانے، کی گل کراں زبانی

قصے دے دونویں کردار ایک دوجے دے عشق وچ اپنے کو گم نیں کہ اوہ اپنا آپ وی بھل جاندے نیں۔ جویں عشق اوہناں نوں نچاندا اے تویں نچدے نیں۔ اوہناں دی خود فراموشی عشق دے تاثر دا کمال اے:

نین اُگھاڑ سسی جد ویکھے جاگ پئی سدھ آئی
واحد جان وسنے اوہ ناہیں، نال پئی جس آہی

ناں اوہ اوٹھ نہ اوٹھاں والے، ناں اوہ جام صراحی

ہاشم توڑ سنگار سستی نے خاک لے سر پائی

دلدا خون اکھیں پھٹ آیاں، ظالم عشق اویہا

ہاشم ماں رُلاوے گلیاں، بان عشق دے ایہا

توڑ سنگار سستی اُٹھ دوڑی کھول لٹاں گھر باروں

گھریا آن گروہ شتابی، چھند چھوٹا پرواروں

ڈردی سانہہ پنوں دے تکدی تیغ ہجر دیوں ماروں

ہاشم سہن محال جُدائی، سخت بُری تلواروں

سستی پنوں دے عشق وچ اینی کو بے حال ہوگئی اے کہ ماں دیاں نصیحتاں وی نہیں سُن دی:

دھوبن ماں نفیحت کردی آ بچپا پورا ہیں

دھوبن ذات کمینی کرکے چھڈ گئے تد تاہیں

بھج بھج پھیر پچھے اوٹھ دوڑیں، لاج اجے تد ناہیں

ہاشم دیکھ کھے دن پائے کھنڈ بلوچ بلائیں

پر سستی ایہ منن نوں تیار نہیں ہندی کہ پنوں اوہنوں چھڈ کے جا سکدا اے - اوہ سمجھدی اے کہ قصور بھراواں دا اے۔ عشق اوہدیاں اکھاں، عشق اوہدا دل، تے عشق اوہدی زبان بن گیا اے۔ "جے کجھ ہوش ہندا شہزادے باہجھ سستی کد جائے۔

ماں سمجھاندی اے:

آ مڑ جا نہیں، جے تد ھ دل، پریت پنوں دی الیسی

مست بیہوش نہ رہسی مولے، انت سمیں سدھ لیسی

سستی جواب دیندی اے:

لائے سخت زنجیر بلوچاں ہوت پنوں نوں پائے

کداوہ مڑن پچھاہاں دیندے ایڈ کو کرمے آہے

ماں بتیرا سمجھاندی اے، پر سستی دا جواب اوہو اے جو عشق دی زبانوں آ سکدا اے:

دلبر بے پرواہ ہمیشہ کجھ پروا نہ کردے
دیکھ چکور پتنگ بے چارے مفت بری وچ مردے

ماں ہار کے رستے دیاں دشواریاں دس دی اے کہ شاید باز آجائے، پر:

ہاشم عشق جنہاں دل دسیا کرن تناں دل پھیرے

سستی دا جواب اے:

ترساں موں نہ ڈرساں راہوں جان تلی پر دھرساں
جب لگ ساس نراس نہ ہوواں، مرنوں مول نہ ڈرساں
جے رب گوک سستی دی سنسی جاں ملاں پگ پرساں
ہاشم نہیں شہید ہوویساں تھل مارو وچ مرساں

تے پھیر عشق دا جادو ایسا چلیا کہ اوہ سستی جو پلنگ توں زمین تے پیر نہیں سی رکھدی، پنّوں پچھے ٹُر پئی، تے اک واری وی اوہدے دل وچ رستے دیاں دشواریاں، خطریاں تے ریتلے تھل دی گرمی دا خیال نہیں آیا:

پھڑیا پند ہوئی ترپیدن ٹٹ گئی ڈور پتنگوں
سستی اوہ نہ دھردی آہی بھوں پر پیر پلنگوں
دل تھوں خوف اُتار سدھائی دانوں شیر پلنگوں
ہاشم جیدم جاہس خلاصی ہودس، قید فرنگوں

ایسا ہُندا وی کیوں جدوں اوہ ایس عشق دے سفر واسطے پوری طرح تیار سی۔ اوہدے کول سارا زادِ راہ موجود سی۔ ضروری سامان وی سی۔ ہور تے ہور اوہنوں رہبر وی میسّر سی۔ ایس سامان تے زادِ راہ دی تفصیل کوی جی کولوں سنو:

کر اسباب لیا شہزادی، کیوں جو راہ خطر دا
پانی خون، خوراک کلیجا، رہبر درد ہجر دا
گل وچ وال اکھیں وچ سُرخی، سوز جنون قہر دا
ہاشم دیکھ احوال، کلیجا گھائل شمس قمر دا

ایہو جیہی جگہ تے وی بندہ مستقل مزاج رہے تے قدم پچھانہہ نہ دھرے تے اوہدے عشق دے صادق ہون تے یقین دے کامل ہون وچ کیہڑی کسر رہ جاندی اے:

چمکی آن دوپہراں ویلے گرمی گرم بہارے
تپدی داوگے اسمانی پنچھی مار اتارے
آتش دا دریا کھڑوتا، تھل مارو دل چارے
ہاشم پھیر پچھانہہ نہ مڑدی لوں لوں ہوئے پکارے

تھل دی گرمی دا ہور حال پڑھو تے سسی دے عشق تے اوہدے تاثر دی داد دیو، جیہڑا ہاشم ہوراں درد تے سوز نال پیدا کردتا اے :

نازک پیر ملوک سسی دے، مہندی نال سنگارے
بالو ریت وچ تھل دے جیوں جوں بھنن بھٹیارے
عاشق دیکھ ہی اکوارے جیو تناں پروارے
ہاشم دیکھ یقین سسی دا پھیر نہیں دل ہارے

دل وچ تپش تھلاں دی گرمی، آن فراق رنجانی
پھر پھر ڈاڈھ کرے ہمت دلدا پر حد بہت رنجانی
کجھر کہ نین کرن دلبریاں چون لباں پر پانی
ہاشم یاد بھنبھور پیوس ٹٹ گیا مان نمانی

جے جاناں چھڈ جاہن سسی نوں اک پل پلک نہ جھمکاں
گرد ہوئی وچ گرد تھلاں دے وانگ جواہر دمکاں
جل وانگوں رل دین وکھائی تھل مارو دیاں چمکاں
ہاشم کون سسی بن ویکھے ایس عشقدیاں رمکاں

تھل مارو تپ دوزخ ہویا آتش سوز ہجر دی
مرن محال، وکھالن اوکھی صورت کیچ شہر دی
جبلک تا ہنگ نراس ہٹی جیوں یولف تاہنگ مصر دی
ہاشم سخت بلوچ کمینے بے انصاف بے دردی

کجھ ڈگدی کجھ ڈھیندی وہندی اٹھدی تے دم لیندی
جیونکر ٹوٹ شرابوں آوے، پھیر اُٹے ول دیندی

ڈھونڈے کھوج شتر دا کتوں ہرگز بھال نہ پیندی
ہاشم جگت نہ کیونکر گاوے پریت سپورن جیندی
قدرت نال سسّی ہتھ آیا پھردی کھوج شتر دا
جان نہیں اوہ کھوج، سسّی نوں ملیا جام خضر دا
یا اوہ نور نظر دا کہیے درد و مدد جگر دا
ہاشم بلک سسّی نوں ملیا قاصد پیج شہر دا
دارو درد جگر دا کر کے کھوج لئے گل لاوے
پیر ہلا نہ سکدی ڈردی مت ایہہ بھی مٹ جاوے
پھر گھر دیکھ رہی ہور دوجا کھوج نہ نظری آوے
ہاشم پھیر وساہ نہ کردی، وانگ پنوں چھل جاوے

ڈاہڈی نازک بدن، نازاں دی پلی سسّی کدوں تک مصیبتاں سہندی تے گرمی دے تھپیڑے کھاندی تے ضبط کردی، آخر انسان سی مجبور ہو گئی:

ٹھنڈی جان گیاں چھٹ آہاں، یاد بلوچاں کرکے

تے بلوچاں نوں کوسن لگ پئی:

شالا رون قیامت تڑکی نال سولاں دے بھر کے
ہاشم مرن بلوچ کو موتیں پون طرح کھر کھر کے
اوڑک وقت قہریاں کو کاں سُن پتھر ڈھل جائے
جس اوس اوٹھ پنوں نوں کھڑیا مردوزخ وِل جائے
یا اوس نیوں لگے وچ برہوں وانگ سسّی جل جائے
ہاشم موت پوے کرہاں نوں تخم زمینوں جائے

پر فوراً ہور خیال آندا سو تے توبہ کردی اے:

پھر مڑ سمجھ کرے لکھ توبہ بہت بے ادبی ہوئی
جس پر یار کرے اسواری تس دے جیڈ نہ کوئی

آخر کار اوہ عشق دے امتحان وچ سرخرو ہندی اے - مرن ویلے وی اوہدی زبان تے پنوں دا ای ناں ہندا اے:

سر دھر کھوج اوتے غش آہی موت سسّی دی آئی
خوش رہو یار اساں تدھ کارن تھل وچ جان گوائی
گرمی ساڑ گئی دم اکسے تن بھوں جان سدھائی
ہاشم کر لکھ لکھ شکرانے عشق ولوں رہ آئی

دوجے پاسے پنوں نوں ہوش آئی تے اپنے آپ نوں سسّی کول نہ پا کے اوہدی کاوی جان تے بن آئی۔ اُٹھ اٹھ بھنبھور ول لسندا، پر بھرا پھڑ لیندے نیں تے کہندے نیں:

تیں بن باپ ہویا نابینا کوکے سڑ یا سڑیا
ہاشم ویکھ محل کیچم دے پھر مڑ آویں چڑھیا

پنوں جواب دیندا اے:

کہندی ماؤں پیتا، پت کیہڑا، نال ہویاں مر جاوے
جیہی نال اساڈے کیتی پیش تساڈے آوے
ہاشم باجھ سسّی نہیں دوجا جے رب پھیر ملائے

بالآخر اوہ بھائیاں کولوں بدو بدی چھڈا کے واپس بھنبھور ول آرہا ہندا اے کہ رستے وچ اک تازہ قبر ویکھدا اے تے اوتھے بیٹھے فقیر بنے ہوئے کاکے ایالی کولوں اس بارے پچھدا اے تے اوہ پنوں نوں دسدا اے کہ اک زنانی دی قبر اے۔ میں بس اینا ں کو جاننا کر:

آہی نار پری دی صورت گرمی مار اُتاری
جیہدی نام پنوں دا آہی درد عشق دے ماری
ہاشم تھاؤں مکان نجانا آہی کون بیچاری

پھر انجام ایہہ ہندا اے کہ:

سُن کر ہت زمین پر ڈگیا کھ کلیجے کانی
کھلی گور پیا وچ قبرے یار ملے دل جانی

تے عشق دے دفتر وچ دونواں داناں جلی حرفاں نال لکھیا جاندا اے کیونکہ:

خاطر عشق گئے رل ماٹی اکھتے خاک سمانی
ہاشم عشق بلوچ سسّی دا جگ جگ رہوگ کہانی

منظر نگاری تے تصویر کشی

ہاشم ہوراں دا کلام پڑھدیاں اینج معلوم ہندا اے کہ جویں پڑھن والا اوس ماحول وچ بیٹھا ہویا اے تے اوس دے سامنے ای اوہ واقعہ پیش آ رہیا اے ، جس نوں کوی جی بیان کر رہے نیں ۔ ہاشم ہوریں ماحول دیاں تصویراں کھچن وچ کمال رکھدے نیں تے منظراں نوں بیان کر دیاں ہویاں کوئی ضروری تفصیل اوہناں دی فکر دی نظر توں اوہلے نہیں رہندی ۔

سسی دے پیدا ہون تے اوہدا حسن جس طرح بیان کیتا نیں اوہ ساڈے سامنے چن جیہی چمکدی شکل تے نگاں موتیاں دی دمک نوں شرماؤن والی مورت دی نِکی مِنی جیہی شبیہہ لے آؤندا اے تے اسیں ویکھنے آں کہ اوہدے متھے وچوں حسن دیاں کرناں سورج وانگراں لاٹاں پیاں ماردیاں نیں ۔ سسی نوں جس صندوق وچ روڑھیا جاندا اے اوہدی تیاری ویلے جس تفصیل نوں سامنے لیاؤندا اے اوہ ساڈے سامنے صندوق ای مجسّم کر دیندی اے ۔

پھیر اک بھریا ہویا دریا سامنے آؤندا اے ۔ موجاں صندوق نوں آسے پاسے اُتے تھلّے کر رہیاں نیں تے ایہہ ویکھ کے پڑھن والے دا سیاہ اُتے دا اُتے رہ جاندا اے کہ آدم خور جانور پانی وچ منہ کھولی تے ناگ پھن پھلائی پھیر دے نیں ۔ اوہدے جسم وچ سنسنی دوڑ جاندی اے ۔

ہاشم شاہ ہوریں ایسیاں چیزاں نوں وی مجسّم کر دیندے نیں ، جیہناں دا بظاہر کوئی وجود نہیں تے اوہ صرف محسوس ہندیاں نیں ۔ پنوں دی تصویر ویکھ کے سسی دا جو حال ہویا ، اس دی تصویر ویکھو :

دل وچ سوز فراق پنوں دا زور اَلنبا بالے
آتش آپ آپے بھٹیارا آپ جلیاں نت جالے
برہوں بیدرد آرام نہ دیندا وانگ چِتا نت جالے
ہاشم پھیر کھیا سُکھ سو دن جنہاں پیتے پریم پیالے

پنوں دے وطنی بھائیاں دی آمد دی خبر سُن کے سسی دی جان وچ کویں جان آئی اوہدی تصویر ،

سسی سخت غمی وچ آہی درد فراق رنجانی
نہ کجھ سُرت آواز بدندی نہ کجھ ہوش ٹکانی
روح روحاں وچ پھرے سسی دا ملک الموت نشانی
ہاشم مثل بلوچ مسیحا پھیر دتی زندگانی

سُنی آواز سسّی اُٹھ بیٹھی سرت سر پر سنبھالی
مثل انار ہوئے رخسارے پھیر پھری لب لالی
ہار سنگار لگے من بھاون خُوب ہوئی خوشحالی
ہاشم آکھ تعریف بلوچاں آب حیات پیالی

سسّی دے باغ دی منظر کشی:

قہقہ وانگ طلسمی آیاں باغ چوپھیر دیواراں
فرش زمین زمرد آہا ثابت نقش نگاراں
نہراں حوض پیارے برسن ہر ہر چونک بہاراں
ہاشم شور جناور کردے مور چکور ہزاراں
گھائل عشق کھڑے گل لالہ نال لہو مکھ دھوتے
سیب انار، انگور بھرے رس چنجھ نہ لاون توتے
قمری کوک کرے فریاداں سرو آزاد کھلوتے
ہاشم دیکھ بہار چمن دی، روح رہے وچ غوطے

"روح" دی تصویر لفظاں وچ ایس توں ودھ سوہنی شاید ای بن سکے، جو ہاشم ہوراں "روح رہے وچ غوطے" کہہ کے بنائی اے۔

ستے پئے پنوں دا حسن اِنج مجسم کیتو نیں، تے نال سسّی دی حیرانی دی تصویر بن جاندی اے:

سسّی آن ڈٹھا وچ نیندر ہوت بے ہوش جو خوابوں
سُورج وانگ شعاع حسن دی باہر پوس نقابوں
جے لکھ پا صندوق چھپایئے آوگ مشک گلابوں
ہاشم حسن پریت نہ چھپدی تارک ہون حجابوں

"فوج محبوباں والی" پڑھ کے نہ صرف ساڈے سامنے سسّی دیاں من موہنیاں شکلاں والیاں کلیلاں کردیاں سہیلیاں آجاندیاں نیں، بلکہ پنوں دی حیرانی دی صحیح تصویر وی آجاندی اے۔ ایس موقع تے سسّی دا حیران تے مسرور حسن وی ویکھن دے لائق اے:

روشن شمع جمال سسّی دا چمک پوے ہر ڈالی
ہاشم داغ پیا گل لالہ دیکھ سسّی لب لالی

جدوں دل اداس ہووے، فضا وچ وی اداسی دے رنگ بھر جاندے نیں سسّی نوں
پنوّں باجھ سورج وی جلدی چھپا نظر آؤندی اے:

سورج جان نہیں اوہ جلدی، ویکھ چھپا اسمانی

سسّی دی بے بسی، بے چینی تے بے تابی اس توں ودھ کیہڑے لفظاں وچ مجسّم ہو سکدی
سی:

توڑ سنگار سسّی اُٹھ دوڑی کھول لٹاں گھر باروں

سسّی سفر تے ٹر پئی اے۔ اوہدے نال جیہڑا کارواں بن کے ٹریا اے، اوس دا نقشہ اکھیاں
وچ اتھرو لے آؤندا اے:

کر اسباب لیا شہزادی کیوں جو راہ خطر دا
پانی خون خوراک کلیجا، رہبر درد ہجر دا
گل وچ وال، اکھیں وچ سُرخی سوز جنون قہر دا
ہاشم ویکھ احوال کلیجا گھائل شمس قمر دا

تھل دی گرمی بیان کر دے نیں تے ہولناک منظر دِس پیندا اے تے دل بُجھن لگ پیندا
اے:

تپدی واوگے اسمانی پنچھی مار اتارے
آتش دا دریا کھڑوتا تھل مارو دل چارے
بالو ریت تپے وچ تھل دے جیوں جوں بھٹھن بھٹیارے

سسّی تھکن نال تے بھکھ پیاس نال ٹٹ کے چور ہو جاندی اے۔ پر روح اوہنوں پنوّں
ول کھچدی اے تے اوہ پھیر جوش تے ولولے نال اُٹھ تُردی اے، پر جسم وچ سکت ای نہیں ہُندی
تے پھیر ڈگ پیندی اے۔ اوس منظر دی تصویر:

کجھ ڈگدی، کجھ ڈھیندی ویندی اُٹھ دی تے دم لیندی
جیونکر ٹوٹ شرابوں آوے پھر اُٹھے ول ویندی

ایالی دے سسّی نوں دوروں دیکھ کے تے ڈر کے نسن تے سانوں غصہ تے بہت آؤندا
اے پر کوی جی نے ماحول دا نقشہ ای ایسا کھچیا اے، نالے سسّی دی حالت اجیہی ہو گئی اے کہ
سسّی نوں بھوت پریت سمجھن تے سانوں ایالی نال ہمدردی ہو جاندی اے۔ گویا ہاشم شاہ

ہوراں دا قلم طلسمی ڈنڈا اے، مشاہدہ طلسم اے دونواں نال اوہ لفظاں دیاں من بھانیاں تصویراں بناؤندے چلے جاندے نیں۔

بولی تے لفظی ورتوں

بھویں کہ اظہار دا حسن تے متانت'' دے ضمن وچ عرض کیتا گیا ہاشم شاہؒ ہوریں حسنِ اظہار نوں مکھ رکھدیاں ہر زبان دے لفظ استعمال کر جاندے نیں۔ ایہو ای وجہ اے کہ سسّی وچ عربی فارسی، ہندی تے سنسکرت دے لفظ کافی ملدے نیں، لیکن جتھوں تک مجموعی طور تے قصے دا تعلق اے، بیان ٹھیٹھ پنجابی وچ اے تے بڑا ای روان تے سلیس اے۔ بولی وچ ایسا رس تے شیرینی اے کہ شروع کرکے مکاؤن توں پہلاں چھڈن نوں دل نہیں چاہندا۔ ہندی تے سنسکرت دے لفظ تے فیر پنجابی وچ رچ مس جاندے نیں تے اوپرے معلوم نہیں ہندے پر عربی فارسی لفظاں نوں پنجابی وچ کھپاؤن تے رچاؤن لئی کوئی بڑی ای مہارت تے قدرت والا دماغ تے فکر چاہیدا اے[1]۔ پہلے شعر دے پہلے مصرع وچ کل اٹھ لفظ استعمال کیتے نیں جنہاں وچوں چار عربی نیں اک فارسی اے تے تن پنجابی نیں۔ مگر مصرع پڑھ کے اوپرے پن دا احساس تک نہیں ہندا نال عربی فارسی لفظ ای مکر تے بوجھ بن دے نیں۔ سلاست تے روانی دے لحاظ نال دی مصرعے وچ کتے رکاوٹ نہیں پیندی۔ دوسرے پاسے، دوسرے مصرعے وچ کوئی لفظ عربی فارسی دا استعمال نہیں کیتا گیا تے اس دے باوجود کوئی وی ایہہ دعویٰ نہیں کر سکدا کہ دوسرا مصرع سلاست روانی، حسن اظہار، دروبست تے تاثیر وچ پہلے کولوں ودھ گیا اے۔ معلوم ہویا کہ لوڑ مہارت تے ورتوں دے ڈھنگ دی اے تے زبان وچ وسعتاں دی ایہہ ای آؤندیاں نیں۔

ہاشم شاہؒ ہوراں عربی فارسی، ہندی تے سنسکرت دے لفظ استعمال کر کے نہ صرف پنجابی زبان

---

[1] ساڈوں سید منظور الحق قادری ہوراں دی ایس گل نال اتفاق نہیں کیونکہ اوہناں ایہہ گل خلاف واقعہ کیتی اے۔ پنجابی زبان اپنے مزاج دے حساب نال بڑے کھلے دل والی زبان اے۔ ایہدے وچ صرف ہندی یا سنسکرت ای نہیں سگوں عربی فارسی تے ہور زباناں دے لفظ وی بڑی آسانی نال تے بڑے سوہنے طریقے نال استعمال کیتے جا سکدے نیں تے کیتے جاندے نیں۔ اوہنے ساڈے قدیم شاعراں دے کول ہندی سنسکرت کولوں عربی فارسی دا ذخیرہ کدھرے زیادہ اے بلکہ پنجابی ادب دے شاہکار احسن القصص تے سیف الملوک نوں ای لے لو۔ پرانے ہندو سکھ پنجابی شاعراں کول وی ہندی سنسکرت کولوں عربی فارسی دے لفظ بہتے ملدے نیں۔ فیر ہزاراں دی تعداد وچ لکھیاں گیاں فقہی مسئلیاں دیاں کتاباں تے سینکڑیاں قصیاں دی پنجابی وچ ساڈوں ہندی سنسکرت دی بجائے عربی تے فارسی دے ہزاراں لفظ موتیاں دی لڑی وانگ پروتے ہوئے کدھرے نگاں وانگ جڑے ہوئے پے لبھدے نیں۔ (مرتب)

وچ وادھا کیتا سگوں اس دے بعد بیان پُرشکوہ، پُر وقار تے پُرمعنی بنا دتا۔ اک پاسے ہاشم شاہؒ
ہوراں دی ایہہ خدمت لے تے دوجے پاسے اوہناں خود پنجابی زبان وچ بیان دے نویں تے نویکلے
انداز تے راہ کڈھے تے لفظی ورتوں نوں عجیب رنگ دتا۔

عربی فارسی لفظ تے پنجابی ترکیباں

ہاشم شاہ ہوراں دے کلام وچ عربی فارسی لفظ آکے ایس لئی بوجھل محسوس نہیں ہندے کہ اوہ اوہناں نوں پنجابی ترکیباں
دی جرأت دے دیندے نیں۔ اوہناں عربی تے فارسی لفظ استعمال کریاں فارسی ترکیباں شاید ای استعمال کیتیاں جیھڑیاں تک بہرا خیال
لے کیتیاں ای نہیں حکمت ادس خداوندوالی "خالص پنجابی ترکیب لے جے اوہ ایس نوں "حکمت خداوند یا حکمت خدائے
تعالیٰ" طرح دی ترکیب بنا کے استعمال کردے تے نہ تاں اظہار دا حسن قائم رہندا تے نہ ای ایہہ فصاحت
دے ترازو تے پوری اُتر دی۔ ایس طرح دیاں بہت ساریاں مثالاں "سسّی" وچ موجود نیں۔ عربی
فارسی لفظاں نوں پنجابی ترکیباں مطابق ورت کے اوہناں پنجابی داماں ودھایا اے۔ مثلاً
مالک ملک دا، چرخ فلک دا، حکیم اجل دے، ہر ارواح، اسیر عشق دی، جوش بخار عشق دے
سخن کلام، کامل عشق، صاحب تخت۔ جاہ جلال سکندر والا، تمامی، ورلیاوے، دُرّ یتیم صدف وچ
آیا، بہار شگوفے والی، شب قدرے، جُمل، اہل نجوم، صاحب بمن کرامت والے، کلام ربّانی،
درد فراق رنجانی، ننگ ناموس۔

پنجابی ترکیب بناون لئی اوہ کئی طریقے ورتدے نیں۔ کدی فارسی دی اضافت اُڈا دیندے
نیں۔ مثلاً دریتیم، صاحب تخت، اہل نجوم۔

کدی اضافت اڈا کے "دا" وغیرہ لگا دیندے نیں۔ مثلاً چرخ فلک دا"، اسیر عشق دی"، اک
طریقہ ہور وی ورتدے نیں جیھڑا "ہر ارواح" وچ محسوس ہندا اے تے شاید بیان نہیں ہوسکدا۔
ہاشم شاہؒ فارسی جاندے سن۔ سگوں عالم فاضل سن۔ فارسی جانن والے فارسی وچ کدی وی ایہہ
نہیں لکھدے۔ فارسی ترکیب "ہر روح" اے۔ اوہناں محض ایسنوں پنجابیون لئی "ہر ارواح"
بنا دتا اے۔

کدی عطف دی واؤ اڈا دیندے نیں۔ مثلاً ننگ ناموس، سخن کلام، جاہ جلال، کدی اضافت
اڈکے صفت پہلاں لے آوندے نیں مثلاً کامل عشق، کدی پنجابی ترکیب بناون لئی "دالا، والی، والے" دا استعمال کردے نیں مثلاً
حکمت ادس خداوند والی جاہ جلال سکندر والا۔ اک ترکیب "شب قدرے" بنائی نیں۔ یعنی شب قدر وچ۔"

اک ترکیب "مجمل" اے جویں مجمل جہان ایہہ فارسی "جملہ" بمعنی "تمام" دا مخفف کرکے بنائی اے تے خالص پنجابی لفظ بنا دتو نئیں[1] - اک ترکیب تمام" توں" تمامی" اے -

کدی فارسی دی جمع نوں پنجابی دی جمع الجمع بنا دیندے ہیں - مثلاً فقراواں ورد فراق رنجانی وی اک ترکیب بنائی نیں -

" خوشحال" فارسی لفظ اے تے "خوش" تے "سکھی" دے معنیاں وچ استعمال ہندا اے - ہاشم شاہؒ ہوراں ایس نوں خوشحالی" کرکے ایہناں معنیاں وچ ورتیا اے تے ایوں ایس لفظ نوں پنجابی رنگ دے دتا اے -

فارسی وچ " زمانہ" سی تے پنجابی وچ " زماناں" کر دتا اے - ایہدے پہلاں نیک لگا کے اک نویں ترکیب گھڑ لئی اے - ایسے طرح " زناں - جوا ہر خاناں تے خزاناں" دے لفظ نیں -

حال پچھیا یا احوال پچھیا حال یا احوال پرسیدن فارسی وچ آکھیا جاندا اے - ہاشم ہوراں ایس نوں احوالت بنا دتا اے -

کدی لفظ نوں وگاڑ کے پنجابی رنگ دیندے نیں مثلاً "بیچ" توں "پھیچ" تے " ازل" توں " اجل" - بنا دتا اے -

پنجابی لفظاں دا استعمال

ہاشم شاہؒ جی نے پنجابی بولی دے ورتوں وچ نویں تجربے وی کیتے تے ایسے لفظ دی استعمال کیتے جیہناں شاعری دی زبان نوں بول چال دی بے تکلفی دے دتی تے ایئوں پنجابی زبان وچ وادھا کیتا -

پنجابی زبان ایس لئی اوہناں دی رنی رہے گی :

ہوگ	بمعنی	ہوئے گی	، ہوئے گا -
رہوگ	"	رہوے گا	، رہوے گی -
ڈوبوگ	"	ڈوبے گا	، ڈوبے گی -

[1] ملنا چلے دی تھاں تے مجمل دی ورتوں پنجابی بناون دی خاطر معلوم نہیں ہندی سگوں ایہہ تے شعری ضرورت ورگی تھڑ نوں ظاہر کردی اے - (مرتب)

آوُگ	بمعنی	آوے گا ، آوے گی
تدھر	"	اوسے پاسے ، اوس طرف
جبلگ	"	جدتک ۔
جن	"	جس نے ، جنّے
جن کن	"	جس کس نے ، جنّے کنّے

ہاشم شاہؒ دی شخصیت

کسے سیانے دا قول اے کہ کلام شخصیت دا آئینہ ہندا اے ۔ ہاشم شاہؒ دی سسّی پڑھ کے اوہناں دی شخصیت، خیال تے رجحان ساڈے سامنے آجاندے نیں ۔ اوہناں دے علم بارے واقفیت ہو جاندی اے ۔ شاعری وِچ اوہناں دی مہارت ، مقام تے درجے دا پتا لگدا اے ۔ شاعری وِچ اوہناں دے مقام تے اوہناں دی مہارت بارے عرض کر چکا ہاں ۔ ایتھے اوہناں دی شخصیت خیالاں تے رجحاناں بارے عرض کراں گا ۔

قصے دی تمہید دے طور تے جیہڑے تن بند لکھے گئے نیں اوہناں توں ہاشم شاہؒ جی دی شخصیت' اُتے کافی روشنی پیندی اے ۔ اوہ اک صوفی شاعر سن ۔ تے "سسّی" وِچ اوہناں دے صوفیانہ وچار تے خیال ارادے نال یا بے ارادہ آگئے نیں ۔ مثلاً اوہ ایس قصے وِچ "ہونی"۔ نصیب" تے "قسمت" دا بہت ذکر کردے نیں ۔ تے ایہہ صوفی بنن واسطے بنیادی گل منّی جاندی اے ، جیہڑا صوفی جناں دی راضی برضا ہووے اوناں ای اُچا منّیا جاندا اے ۔ ناطے بخت" دے سامنے سر جھکان نال آدمی نوں اپنی طاقت تے اپنے اختیار وِدّوں خوش فہمی نہیں رہندی :

ہاشم بخت بخیل سسّی دے کون جتے کون ہارے
ہاشم کرن لکا تیرا ، قسمت کون مٹاوے
واہ کلام نصیب سسّی دے ، نام لیاں دِل ڈردا
تختوں چاٹے سلطاناں ، خیر پوے در در دا
ہاشم جے اوہ کرے عدالت کون کرے نستارا
ہاشم جانہ بولن والی ، جو چاہے سو کردا
ہاشم دیکھ نصیب سسّی دے کی کجھ ہور کریندا

ہاشم موت ہووس وچ تھلدے، مارس کون اٹھائیں
ہاشم بخت بیدار ہوئے تد دتی آن نصیب گواہی
ہاشم باغ سکے رب چاہے، پل وچ چاہڑھائے
دل وچ سوز، ہوئی پُر آنسو، ویکھ لکھی کرماندی
ہاشم ہون جیہناں دِن اُلٹے سبھ اُلٹی بن جاوے
ہاشم چل ویکھاں کیہہ ڈرناں، ہوونہار نہ ٹلدی

سستی وچ انکت صوفی وچاراں بارے ڈاکٹر لاجونتی نے لکھیا اے :

"ہاشم ہوراں اپنے قصے سستی پنوں وچ صوفی وچار دھارا نوں انج بیانیا ہے جویں جامی نے اپنے ایجیے وچاراں نوں یوسف زلیخا وچ کائی بند کیتا سی"(۱)

عشق حقیقی تے معرفت دے نکتے

سسّی توں عشق حقیقی تے معرفت دے نکتے وی حاصل ہندے نیں جتھاں تھیں ہاشم شاہ ہوراں دے رجحان تے اوہناں دی دِلی کیفیت دا پتا لگدا اے :

سخن کلام جو شاعر کردے سخن نہ ساتھیں آیا — جیہا کو عقل شعور اساڈا، اساں بھی آکھ سنایا
سُن سُن ہوت سسی دیاں باتاں کامل عشق کمایا — ہاشم جوش طبیعت کیتا وہم اتے دل آیا

تے ایس مصرعے نوں کہ کے " ہاشم دیکھ مراد سسی دی صدق پچھوں ور آئی " گویا اپنے دل نوں سمجھاؤندے نیں کہ جس طرح سسی دی مراد اوہدے صدق نال پوری ہوئی، ایسے طرح تیری مراد وی پوری ہو سکدی اے ۔ صدق شرط اے ۔ تے ایہناں شعراں توں وی اوہناں دی دلی کیفیت ظاہر ہندی اے :

ہاشم پھیر پچھانہہ نہ مڑدی لوں لوں ہوت پکارے
ہاشم دیکھ یقین سسی دا پھیر نہیں دل ہارے
ہاشم کون سسی بن دیکھے ایس عشق دیاں رمکاں
ہاشم جگت نہ کیونکر گاوے پریت سپورن جیندی
ہاشم عاشق باجھ عشق دے، کر کتوں دل ڈھوندے

کاکے ایالی دے روپ وچ گویا اپنے آپ نوں تے دوجیاں نوں جگدے فانی ہون دا

۱۔ پنجابی صوفی پوئیٹس، صفحہ ۱۰۰

یقین کراندے تے فقیر بنن دا خاص نکتہ دسدے نیں :۔

ہاشم جان دلوں جگ فانی ، دیکھ فقیری پھڑدا

اک گل جان لئی جگ فانی ہور کلام نہ جانے ہاشم خاص فقیری ایہو پر ایہہ کون پچھانے

اٹل سچائیاں تے عالمگیر حقیقتاں

ہاشم شاہ دے کلام وچ اٹل سچائیاں تے عالمگیر حقیقتاں دی نشان دہی دی ہندی اے :

ہاشم آن بنے جس جانے ، کیہہ گل کراں زبانی

ہاشم مان رلادے گلیاں ، مان عشق دے ایہا

سکدیاں یار ملے جس تائیں قیمت قدر پچھانے ہاشم نیہوں اصیل کمادن ہور گواہ کی جانے

ہاشم عشق جنہاں دل دسیا کون تنہاں دل پھیرے

ہاشم دوس نہیں کرواناں ، عشق کئی گھر گالے

ہاشم جن کن راہ عشق دے کاج گوایا خوابوں

ڈٹھیاں باجھ نہ ورچن مولے ، نین اداس ایانے

برہوں بیدرد آرام نہ دیندا وانگ چخانت چالے ہاشم پھیر کہیا سکھ سون جنہاں پیتے پریم پیالے

ہاشم باجھ وکیلوں کامل پھسیا کون چھڈائے

جناب بشیر اصغر رساہی

میاں محمد بخش دی اخلاقی شاعری

دنیا دا کوئی مذہب لو، اوہدے وچ اخلاق نوں بڑی اہمیت دتی گئی اے۔ جے مذہب نوں جسم فرض کیتا جاوے تے اخلاق اُوس دی روح اے۔ دنیا دا کوئی معاشرہ اصل معنیاں وچ معاشرہ کہلان دا اودوں حقدار بندا اے جدوں اوہدے وچ اخلاق دا ٹِل ہووے۔ پرانے زمانے توں لے کے اَج تیکر ایہدی تعلیم پیغمبری کم خیال کیتا جاندا رہیا اے۔ ساریاں مذہباں نے اخلاق نوں ودھاں تے زور دتا اے، پر جیہڑی مثال مذہب اسلام نے پیش کیتی اے اوہدا جواب دنیا دے کسے مذہب وچ نہیں مِل سکدا۔ قرآن پاک تے حدیث وچ تھاں تھاں تے اخلاق دی تعلیم دتی گئی اے۔ حضور نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دی ساری حیاتی ایہدا عملی نمونہ پیش کردیاں گزری۔ دنیا دی تاریخ وچ اوہناں جیہے اُچے اخلاق والا مرد نہیں مِل سکدا۔

مذہب دے نال نال دنیا دی ہر زبان تے ادب وچ آپو اپنے طور طریقیاں دے مطابق اخلاق دی تعلیم تے زور دتا جاندا رہیا اے، پر ایس پینڈے وچ جیہڑا مقام فارسی زبان تے ادب دا اے اوہ شاید ای کسے ہور زبان نوں ملیا ہووے۔ اِنج جاپدا اے جیویں فارسی ادب نے اخلاق دی تعلیم اک طرح اپنے تے فرض کر لئی سی، جیہدا نتیجہ اے پئی اوہ اخلاق جلالی، اخلاق ناصری، اخلاق محسنی، گلستان تے بوستان ورگیاں بلند مرتبہ کتاباں پیش کرن وچ کامیاب ہویا اے۔ ایس زبان وچ شاعراں تے لکھاریاں نے ودھ ودھ کے حصہ لیا اے تے سارے ادب وچ سانوں اخلاق دا اک سمندر ٹھاٹھاں ماردا نظر آؤندا اے۔ شیخ سعدیؒ تے ابن یمین دا تے ایہہ خاص میدان اے۔

ایہہ کہنا کسے طرح وی مندا نہیں لگدا جے اخلاق دی تعلیم سانوں فارسی زبان ولوں ورثے وچ ملی اے۔ پنجابی زبان وچ وی شاعراں نے ایس نوں پیش کرناں اک سُچا کم خیال کیتا سی۔ صوفی تے

درویش شاعراں نے خاص طور تے اخلاقی تعلیم نوں زیادہ کرن تے زور لایا سی ۔ بھانویں اوہناں نے گلستان، بوستان تے اخلاق جلالی ورگیاں بلند پایہ کتاباں تے نہیں لکھیاں، پر جو کجھ لکھیا اے اوس نوں پیش کرن دا حق ادا کر دتا اے ۔

پنجابی زبان وچ اخلاق نوں نثر وچ گھٹ تے نظم وچ زیادہ پیش کیتا گیا اے ۔ عام شاعراں نے ایس نوں پیش کرن لئی سی حرفیاں دا سہارا لیا اے ۔ اوہناں وچوں سلطان باہوؒ تے میاں ہدایت اللہ داناں خاص طور تے مشہور اے ۔ ایہدے علاوہ مثنوی جیہڑی پنجابی دی سب توں زیادہ مقبول صنف اے ۔ ایہدے وچ وی بعض شاعراں نے اخلاق نوں پیش کرن دا حق ادا کیتا اے ۔ ایہناں شاعراں وچوں میاں محمد صاحبؒ دا ناں نمایاں طور تے پیا وسدا اے ۔

میاں صاحبؒ نہ صرف اپنے زمانے دے بہت وڈے شاعر سن بلکہ اج وی اوہناں دا درجہ منیاں پرونیاں اے ۔ اوہناں دی کتاب سیف الملوک فن دا بہترین نمونہ اے تے ایہدے ورگا شاہکار شاید ای کدھرے ملے ۔ ایس کتاب دا موضوع ظاہرا حسن وعشق تے رومان اے، پر ایہدے وچ میاں صاحب ہوراں نے بعض تھائیں اخلاق دے نکتے ایس رنگ وچ بیان کیتے نے جیہناں نوں پڑھ کے ایہہ آکھناں پیندا اے جے ایہہ بزرگ اپنے زمانے دے بڑے شاعر ہون دے نال نال اخلاق دا درس دین وِلوں کسے نالوں پچھے نہیں ۔

میاں صاحبؒ دی شاعری وچ ہر طرح دے گُن نظری آوندے نیں ۔ ایہناں جیہڑے پاسے قلم دی واگ موڑی اے، اودھرای اوہ دُھماں پا گئی اے ۔ سیف الملوک وچ مجاز دے نال نال تصوف تے عرفان نوں ایس طرح بیان کیتا اے پئی اُس دا قاری مجازی تے حقیقی دونویں مطلب حاصل کر سکدا اے ۔ ایہدے وچ تشبیہاں، استعارے تے ہور صنعتاں دے علاوہ موہاندرے، منظر کشی، مکالمے دے نال نال معاشرے دیاں جھلکیاں کمال درجے دیاں نظر آوندیاں نیں ۔ ایہناں ساریاں گُناں توں ودھ کے اخلاق دی تعلیم اک بہت اُچا سُچا گُن اے ۔

میاں صاحبؒ توں پہلاں اخلاق دی تعلیم دی اٹکل ایہہ سی پئی کسے اخلاقی نکتے نوں خیال وچ رکھدیاں ہویاں کوئی دل موہ لین والی کہانی یا تمثیل پیش کر کے آخیر وچ نتیجے دے طور اوہ نکتہ بیان کر دتا جاندا سی ۔ ایہہ انداز فارسی ادب دا سی، پر میاں صاحبؒ ہوراں اخلاقی تعلیم واسطے ایس طرح دے سہارے نہیں

لوڑے دا۔ اوہ اک واعظ دی طرح اخلاق دا باقاعدہ درس دینا چنگا نہیں سمجھدے۔ اوہ ایہہ کر دے نے پئی جتھے اوہ کوئی اخلاقی مسئلہ پیش کرنا چاہندے نیں، اوتھے اوس نوں ایس طریقے نال بیان کر جاندے نیں جے قاری نوں اوہ اوپرا تے اوکڑا نہیں لگدا۔ عام طور تے اوہ اخلاقی نکتہ پیش کرن لئی تشبیہاں، تمثیلاں دے علاوہ بڑا اثر کرن والا انداز اختیار کر دے نیں۔ اوہ جتھے کوئی اخلاقی نکتہ کہنا ضروری خیال کر دے نیں اوس نوں ایس طرح کہہ جاندے نیں جدھے نال اوہ نہ تے اوپرا لگدا اے تے نہ ای قصے دے رنگ روپ نوں گھٹاندا اے بلکہ اوہدے روپ وچ اک قسم دا حسن تے نکھار پیدا کر دا اے۔ ایس طرح اوہناں دا ایہہ انداز وکھرا ای جاپدا اے۔

میاں صاحبؒ نے جتھے فن دیاں دوجیاں نکھڑاں نوں چنگی طرح پورا کیتا اے، اوتھے اوہناں اخلاق دا درس دین توں وی کسے نالوں گھٹ نہیں کیتی۔ اوہناں نوں پکا یقین اے کہ معاشرے دی اصلاح واسطے اخلاق بڑی ضروری شے وے۔ ایس واسطے اوہناں جتھے ضروری خیال کیتا اے، اخلاق نوں بڑے سوہنے تے سچے انداز نال پیش کیتا اے۔ اوہناں دے ایس قسم دے اخلاقی شعر مثنوی دی روانی تے فن دے دوجیاں تقاضیاں واسطے اوپرے تے بھیڑے نہیں لگدے۔ میاں صاحبؒ دے ایس قسم دے شعر اوہناں دے ذوق دا صحیح پتا دسدے نیں۔

میاں صاحب دے ایہو جیہے اخلاقی شعراں دی مقبولیت دا ایہہ حال اے کہ ایہناں دے بہت سارے شعر ضرب المثل دی طرح مشہور ہو گئے نے۔ ہن اوہناں دے ایس قسم دے اخلاقی شعراں دے بارے کجھ بیان کیتا جاندا اے۔

کسے دانے دا اکھان اے پئی مٹھا بول دل نوں موہ لیندا اے۔ ایس گل وچ کوئی شک نہیں کیوں جے ایس تیر دا پھٹیا کٹھیا اُڈ نہیں سکدا۔ اوس طرح تے میاں صاحب دا سارا کلام ای رس بھریا تے مٹھا اے، پر اوہناں ایس گل تے ڈاڈھا یقین اے کہ مٹھیاں گلاں نال ای دل جتے جاندے نیں تے جدوں اوہناں نوں جت لیئے تے فیر بھاویں کِنّے تے بھاویں کس طرح دے مخول پے کریئے، اگلا آدمی اوہناں نوں سر متھے تے جھلدا اے۔ اپنی کتاب سیف الملوک وچ اک تھاں تے اِنج آکھیا نے:

ا۔ فارسی ادب وچ اجیہیاں بے بہا مثالاں مل جاندیاں نیں تے فارسی دے قریباً ہر وڈے شاعر دے کلام وچ ایسے نمونے وافر لبھ جاندے نیں۔ (مرتّب)

نال ملیئے تاں ملیئے ناہیں، جے ملیئے تاں ہس کے
مٹھا بول اندر وڑ ملیئے عاشق دا دل کھس کے
پچھوں جے کجھ کرناں ہووے کریئے اپنا کر کے
اوّل نال محبت رہیئے اگے اوس دے مر کے
نال تواضع کر آشنائی جیو جدوں وس کریئے
لاڈ، مخول، تکبّر بھلّے، جو اس دے سر دھریئے

نہ صرف صوفیاں تے درویشاں دے نزدیک خدمت کرناں اُچّا کم اے بلکہ معاشرے وچ ہر تھاں اس دی لوڑ پہندی اے۔ فارسی زبان دا ایہہ مقولہ اے " ہر کہ خدمت کرد او مخدوم شد"[1] یعنی جیہڑا کسے دی خدمت کردا اے، اوسے دی دنیا خدمت کردی اے تے اوس نوں سر متھے تے رکھدی اے۔ میاں صاحب دا نظریہ ایہہ وے کہ ہر کسے نوں اپنے آپ ای خدمت کرنی چاہی دی اے۔ مطلب ایہہ وے کہ اپنے کسے عزیز یا بزرگ دی خدمت کسے کولوں نہ کراؤ۔ چنگا تے ایہہ وے کہ تسیُ آپی خدمت کرو۔ سیف الملوک وچ شاہ پری جدوں شہزادے دی مہمانی کردی اے، میاں صاحب دی زبانی انج آکھدی اے:

خدمت اس دی لازم مینوں ہتھیں دیاں پیالے
ٹر آئے دی کرن تواضع ایہہ بھلیاں دے چالے
جے سو چاکر نوکر ہووے خدمت والا اُگے
ہتھیں خدمت کریئے آپوں جاں ساجن ہتھ لگے
اپنی خدمت بے شک کیئے خدمت گاراں تائیں
خدمت گار رہیئے بن آپوں پاس پیارے سائیں
جائز ہوئے دوئے دی ہتھیں جے خدمت دلبر دی
بادشاہاں دے بدلے سبھو خلق نمازاں پڑھدی

۱۔ ایہہ مقولہ اصل وچ حضرت مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ ہوراں دی مثنوی معنوی دا اک مصرعہ اے۔ پورا شعر انج اے:

ہر کہ خدمت کرد، او مخدوم شد
ہر کہ خود را دید، او محروم شد
(مرتب)

توڑے سینکڑیاں دے سر تے حاکم صاحب ہوئیے
آپ سجن دی خدمت اندر بدھے لک کھلوئیے

کئی لوک کسے نوں دُکھ، تکلیف تے غم وچ ویکھ کے اوہدے غم وچ پھجاں تے نہیں بندے بلکہ اوہ خوش ہوندے نیں۔ اخلاقی لحاظ نال ایہہ گل بڑی ماڑی اے۔ چنگیاں لوکاں دا اکھان اے کہ جے تُسی کسے نوں روندیاں ویکھ کے رو نہیں سکدے تے کم از کم اپنا ضرور کرو کہ تُسی رون والا منہ ای بنا لو۔ میاں صاحب وی ایس گل دے منن والے نیں۔ اک تھاں تے اوہناں کڈے اُچے انداز نال آکھیا اے:

دشمن مرے تے خوشی نہ کریئے سجناں وی مر جانا
ڈیگر تے دن گیا محمد اوڑک نوں ڈُب جانا

میاں صاحب قدرت وَلوں ای اک دردمند تے دوجیاں دے غم نوں اپنا غم جانن والا دل لے کے آئے نیں۔ اوہناں نوں دوجیاں لوکاں دے دُکھ ونڈاون وچ بڑا سرور آوندا اے۔ اوہ کسے نوں مصیبت وچ ویکھ کے بے قرار ہو جاندے نیں۔ اوہناں دا دوستی یاری دا نظریہ ایہہ وے کہ جیہڑا سجن ساتھی بھاہنج دے ویلے کم نہیں آسکدا اوہ کاہدا دوست اے۔ اوہ ایس لحاظ نال شیخ سعدیؒ ہوراں دے ایس مقولے نوں بڑا پسند کردے نیں:

دوست آن باشد کہ گیرد دستِ دوست
در پریشان حالی و درماندگی

اپنے شاہکار سیف الملوک وچ اک تھاں تے ایس طرح فرماندے نیں:

اوکھے ویلے کاری آوی بھلیاں دی اشنائی
اڑیا آکھن دی لج پالن جو انسان وفائی
دنیا تے جو کم نہ آوے اوکھے سوکھے ویلے
اس بے فیضی سنگی نالوں بہتر یار اکیلے
سکھاں، عیشاں، موجاں اندر ہر کوئی یار کہاندا
سنگی سو جو تنگی تک کے بنے پچھال دُکھاں دا
کول ہووے تاں خیراں اندر یار اشنا کہاوے
دو مہم پیاں دکھیا رے چیتا منوں وسارے

اوڑک نفع ہووے گا کتھوں ایسے سنگ دو رنگوں
سڑ دا یار تکے سڑ جاوے سنگ نسنگ پتنگوں
اک بیڑی پر موجاں مانے ویکھدیاں اک رُہڑ دا
اُس رہڑدے نوں پھڑ ویس نائیں وا جس دا سی پُڑدا
کاہدا سنگ محبت کیسی کی ایسی اشنائی
مویاں گیاں تدھ یاد نہ کیتا خوشئیں عمر لنگھائی

میاں صاحب نے ایہناں شعراں وچ جیہڑا اثر پیدا کیتا اے، میرے خیال وچ اوہ کسے لمے چوڑے وعظ نال دی نہیں پیدا کیتا جا سکدا۔ اوہناں ایس اخلاقی نکتے نوں کس طرح ستے رکنی چابکدستی نال بیان کیتا اے۔

احمق سجن دی یاری دے بارے بہت سارے حکیماں دے اکھان ملدے نیں۔ اوہناں دا ایس گل تے کُلی اتفاق اے پئی احمق سجن کولوں سجنائی دی امید نہیں کرنی چاہی دی۔ میاں صاحب ظاہر وچ ایہہ گل آکھن دے نال نال اک کڈھی پتے دی گل کہہ جاندے :

احمق سجن دی بھلیائی وَیر ہوندا ستراناں
تن دے سجن، دل دشمن، جنہاں زہد نہ بھاناں

ایہہ گل آکھ کے اوہ ایہہ نکتہ سمجھا گئے نیں کہ جیہڑے لوک جُثے دی خوب سانبھ کر دے تے روح ول اوہناں دا خیال ای نہیں، ایہہ جُثے دے سجن احمق نیں، ایس واسطے کہ تن فانی اے تے روح نوں بقا اے۔ ایہہ اوس دے سجن نے جہتوں فنا اے، ایہہ یقیناً احمق نیں۔ اک ہور تھاں اوہ آکھدے نیں :

جس جثے نوں چھنڈ چھنڈ رکھیں، خاک اندر وچ دھرناں

میاں صاحب بڑے دانے آدمی سَن۔ اوہ گل کرن توں پہلاں چنگی طرح سوچن دے قائل نیں۔ اوہناں دا نظریہ ایہہ دے کہ جتھے پانی وچ کوئی ہووے اوہدے نال اوس دے مطابق ای گل کرنی چاہی دی اے۔ اوہ انج فرماندے :

عاماں بے اخلاصاں اندر گل خاصاں دی کرنی
مِٹھی کھیر پکا محمد کُتیاں اگے دھرنی

ایس شعر دے دُوجے مصرعے وچ اوہ اپنے مطلب دی چنگی طرح پچھان کرا گئے نیں

اسلام وچ جھوٹھ نوں بڑا بھیڑا گنیاں گیا اے۔ ایس نوں "اُم الخبائث" دا لقب دتا گیا اے۔ حضور نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم فرماندے نیں:

اِنَّ الصِّدْقَ یُنْجِیْ وَالْکِذْبَ یُھْلِكُ

ایس حدیث دے مطابق جھوٹھ وچ ساری تباہی تے ہلاکت ای اے۔ میاں صاحب دا خیال اے پئی جھوٹھ دی سدا نہیں گڈی رہڑ دی۔ جھوٹھ اِک یا دو واری تے چنگی طرح پکڑ دا اے فیر اس دا بھرم کھُل جاندا اے۔ میاں صاحبؒ فرماندے نیں کہ جھوٹھے دی زبان وچ ایمان نہیں رہندا۔ اوہ آکھدے نیں:

کوڑے بندے رَبّ نہ بھاون یمن زبان نہ رہندا
گل اوہدی کوئی مَندا ناہیں، سبھ جگ جھوٹھا کہندا
بے اعتبار خوار جگت تے کوڑا لاون والا
کیہہ لاچار کراں میں تیری جھوٹھ خوشامد والا

پر میاں صاحب اوس سچ دے وی قائل نہیں جہدے نال کوئی خرابی پین دا خطرہ ہووے۔ سیف الملوک وچ جتھے پری سیف الملوک دے نال ملاقات کردی اے تے اوہ ساری رات راز نیاز دیاں گلاں کردے نیں۔ صبح صادق ظاہر ہو جاندی اے۔ اوتھے آکھدے نیں کیہہ سی جے صبح صادق دی تھاں صبح کاذب ہوندی تے اسی ہور دو گھڑیاں اکٹھے بہہ لیندے۔ میاں صاحب دی زبانی سُنو:

اس صادق تھیں کاذب ہوندی ہور ہوندا رل بہنا
جس سچوں دل جانی وچھڑن بھٹھ پیا او کہنا[1]

وقت اک بڑی وڈی دولت اے۔ ایس وی قدر کرنی چاہی دی اے۔ میاں صاحب نے سیف الملوک وچ اس نکتے نوں بڑیاں تھاواں تے بڑیاں رنگاں وچ پیش کیتا اے۔ اوہناں دے اس نوں کئی رنگاں وچ بیان کرن دا مطلب ایہہ دے پئی قاری تے وقت دی قدر تے قیمت ظاہر ہو جاوے۔ وقت دے نال نال اوہناں دی نظر وچ جوانی دا زمانہ بڑا قیمتی اے۔ اوہ قاری نوں

۱۔ ایہہ مصرع شیخ سعدیؒ دی "گلستان" دے حسب ذیل مقولے توں ماخوذ اے:
"دروغِ مصلحت آمیز بہ از راستیِ فتنہ انگیز۔" (مرتب)

نوں اک عمل دی دعوت دیندے نیں۔ اک تھاں انج فرمایا اے :

مان نہ کیجئے روپ گھنے دا ، وارث کون حسن دا
سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں، سدا نہ پھول چمن دا
سدا نہ بھور ہزاراں پھرسن، سدا نہ وقت امن دا
مالی حکم نہ دے محمد کیوں اج سیر کرن دا
سدا نہ رسد بازاریں وکسی، سدا نہ رونق شہراں
سدا نہ موج جوانی والی، سدا نہ ندئیں لہراں
سدا نہ تابش سورج والی، جیونکر وقت دوپہراں
بے وفائی رسم محمد، سدا ایہو وچ دہراں
سدا نہ لاٹ چراغاں والی، سدا نہ سوز پتنگاں
سدا اڈاراں نال قطاراں رہسن کد کلنگاں
سدا نہیں ہتھ مہندی رتے، سدا نہ چھنکن ونگاں
سدا نہ چھوپے پا محمد رل مل بہناں سنگاں

حسن مہمان نہیں گھر باری اس دا کی فرمانا
راتیں لتھا آ ستھوئی فجری کوچ بولانا
سنگ دے ساتھی لدھی جاندے اساں بھی ساتھ لدانا
ہتھ نہ آدے فیر محمد جاں ایہہ وقت دہانا
نگر شکاری کرے تیاری بار چرینیدیا ھرنا
جو چرھیا اس ڈھینا اوڑک جو جمیا اُس مرنا
کجھ وساہ نہ ساہ آئے دا مان کیہا تدھ کرنا
جس بُتے نوں چھنڈ چھنڈ رکھیں، خاک اندر ونج دھرنا
لوئی لوئی بھرلے کڑیے جے تدھ بھانڈا بھرنا
شام پئی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا

ذات پات دی تفریق کسے معاشرے وچ اعتدال پیدا نہیں کر سکدی سگوں اوہدے وچ

چھوٹے طبقے دیاں لوکاں لئی نفرت پیدا ہوندی اے۔ ایہہ چیز ہندو مت وچ بہت زیادہ ملدی اے۔ اوہناں دے نزدیک بھمن تے اُچی ذات اے، پر شوودر وچارا بھیڑی ذات اے۔ میاں صاحبؒ اک مسلمان ہون دے نال نال درویش وی سن۔ اوہناں دا خیال اے جے ساری مخلوق نوں اللہ دا ای بنایا تے فیر ایہدے وچ سبھ برابر نیں۔ کسے نوں نیچ آکھ کے اوہدی دلآزاری چنگی گل نہیں۔ سیف الملوک وچ کئیاں تھاواں تے اوہناں ایس گل نوں بیان کیتا اے۔ اک تھاں انج آکھدے نیں:

کون کہے ناجنس اوہناں نوں اکسے ما پیو جائے
اِکو ذات انہاں دی توڑوں، اگوں رنگ وٹائے
اک کالے اک سبز کبوتر اک چٹے بن آئے
چٹے کالے ملن محمد نہ رُل بہن پرائے

ایہناں شعراں وچ میاں صاحبؒ نے کڈے چنگے تے پیارے انداز نال ذات پات دی تمیز نوں مٹان دا سبق دتا اے۔ اوہناں دا خیال اے کہ شروع وچ اک آدم نوں پیدا کر کے مخلوق دے ودھن دا سبب بنایا سی۔ ایہہ ایس طرح ساری خلقت دا آپو وچ اک رشتہ اے۔ رنگاں نال وکھو وکھ ہون دا ایہہ مطلب وی نہیں جے اک دوجے کولوں نفرت پیدا ہووے۔ میاں صاحبؒ اک تھاں انج آکھدے نیں:

جہاں طبعاں دی توں گھناں وکھ کیتے پھر پیڑے
ڈھوں اِکو جنس محمد اگوں فرق نکھیڑے

ایس نکتے نوں اک ہور تھاں تے کڈے چنگے انداز نال بیان کیتا اے:

ناں ایہہ پریاں خاکوں خالی، آدم پاک نہ ناروں
مُڈھوں اِکو جنس محمد فرق پئے وچکاروں

میاں صاحبؒ ہوری ساری مخلوق دا آپس وچ اک جوڑ جوڑ کے ہمدردی دے جذبے دا درس دیندے نیں:
میاں صاحبؒ دے نزدیک اللہ دی یاد سبھ توں وڈا کم اے۔ کئی تھائیں اوہناں ایس گل وَل زور دِتا اے۔ اوہ چنگے عمل کرن دی تلقین کردے نیں۔ اوہ ایس گل دے سختی نال قائل نے کہ جو کجھ کوئی کرے گا، اوس نوں اوہدا بدلہ ملے گا۔ سیف الملوک وچ اک تھاں بڑے پیارے انداز نال دسیا اے:

خوشیاں کان نہ دیا بندہ کرن عبادت آیا
وقت پچھاتا چاہیے بندیا لبھسی نہیں کھڑایا

ویلا اج بھلیرا تیرا نالے عمر جوانی
کرو عدالت ہور عبادت اوڑک ہونا فانی
بھلکے موت آئی جس ویلے سئے افسوس کریں گا
عملاں باجھ نہ تلہ تُساسی کویں سمندر تریں گا
ناں کوئی زور ملاحظہ اوتھے ناں کوئی عذر بہانہ
جو کجھ کرسیں سو ہو ملسی، ڈاہڈا عدل شہانہ
غورت کشتی تاہیں لاسی گُوتا ستھن سلاری
مرد کپے گا سو ہو کھیتی، جس دا بیج کھلاری

میاں صاحبؒ دے کلام وچ ہمت دے بارے کئی تھاواں تے بڑے چنگے انداز نال دسیا گیا اے۔ اوہناں دا ایس گل تے یقین اے کہ جیہڑا کسے چیز دی بھال کردا اے، اوڑک نوں اوہ حاصل کر لیندا اے۔ میاں صاحب ہتھ بنھ کے بہہ رہن توں بڑا بھیڑا خیال کردے نیں۔ اوہ آدمی دی ہمت ودھاندے نیں تے ایس گل تے تیار کردے نیں کہ ہمت کیتیاں مطلب لبھ پیندا اے۔ سیف الملوک وچ اک تھاں انج بیان کیتا نیں:

مردا، ہمت ہار نہ موُلے، مت کوئی کہے نمردا
ہمت نال لگے جس لوڑے پائے باجھ نہ مردا
جاں جاں ساس نراس نہ ہوویں ساس ٹٹے مر آسا
ڈھونڈھ کرن تھیں ہٹیں ناہیں ہٹ گیوں تاں ہاسا
جھل جھل ہار نہ ہاریں ہمت ہک دن پھرسی پاسا
بھکھا منگن چڑھے محمد اوڑک بھردا کاسا
جاں مقصود میسر ہوندا، رنجوں راحت تھیندی
یاد نہ رہے قضیہ کوئی، جدوں فراغت تھیندی

ایہناں ساریاں گلاں دے علاوہ میاں صاحبؒ نے جتھے وی اخلاقی درس دی ضرورت محسوس کیتی، اوتھے ای بڑے اُچے تے سُچے انداز نال اوس نوں پیش کر دتا۔ اوہناں دے ایہہ اخلاقی شعر ہر آون والے زمانے وچ دُوں سوائی قدر دی نظر نال ویکھے جان گے۔ میاں صاحبؒ نے ایہناں نوں پیش کرن دا صحیح بندیاں حق ادا کر دتا اے۔

جناب شہباز ملک

صوفیاں دی شاعری وچ خواجہ فریدؒ دا حصہ

تصوف دا مطلب اے نفسانی خواہشاں توں دل نوں پاک کرنا یاں دنیا دیاں ظاہری دلچسپیاں نوں ہیچ سمجھنا۔ ایہناں نوں چھڈ کے رب نال لَو لا لینی۔ صوفی ظاہر نوں چھڈ باطن ول بہتا دھیان دیندا اے۔ ایس کر کے بعض ویلے اوہ خاص عبادتاں یاں مذہب دیاں کرڑیاں پابندیاں توں فرار حاصل کر دا اے۔ صوفی دے خیال وچ مذہب دا رشتہ انسان دی روح نال ہوندا اے تے ایہہ رشتہ روح نال ای رہنا چاہی دا اے۔ ظاہر دا رنگ ایہدے تے نہیں چڑھنا چاہی دا۔ اپنے ایسے خیال تے فلسفے موجب صوفی ظاہری ڈیل ڈول تے مذہبی عباداتاں نوں بعض ویلے ترک کر دیندے نیں۔ رب تیکر اپڑن دے ایس طریقے نوں طریقت آہندے نیں۔ خواجہ فریدؒ مٹھن کوٹی پنجابی زبان دے صوفی شاعراں وچوں سرکڈھویں بزرگ نیں۔ ایہہ وی ایسے فلسفے دے قائل نظر آوندے نیں :

عاری پھردے حج زکوٰتوں   صوم صلوٰتوں ذات صفاتوں

رند الستوں ہن مخمور

فرماندے نیں معرفت دی شراب دے متوالے تے ازل دے دن توں ای مست نیں۔ اودوں توں جدوں رب نے پچھیا سی اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ (کیہہ میں تہاڈا رب آں ؟) تے روحاں جواب دتا سی "قَالُوْا بَلٰی" دا ہو، اوہ آہندے نیں، اساں تے "آہو" دا اقرار کر لیا ہویا اے تے حالی تیکر اوسے "آہو" دا نشہ ساڈے توں تے نہیں اُتریا۔ اوسے نشے وچ مست تے الست آں۔ اسیں تے حالی وی اوسے نشے وچ مخمور آں۔

خواجہ غلام فریدؒ دا مقام پنجابی دی صوفی شاعری وچ بڑا اُچا اے۔ ساڈی شاعری وچ صوفی رنگ دے چلدے سِکّے بابا فریدؒ، شاہ حسین، سلطان باہو، بلھے شاہؒ،

ہاشمؒ تے خواجہ فریدؒ نیں۔ دوجے لفظاں وچ بابا فریدؒ نے صوفی شاعری دا مڈھ بدھا تے خواجہ فریدؒ نے ایس شاعری نوں ایڈی ٹیسی تے اپڑایا کہ اج تیکر اوہناں توں اُتے کوئی نہیں جاسکیا۔

آپ اُنہیویں صدی دے ادھ یعنی ۱۸۴۵ء وچ قصبہ چاچڑاں شریف ریاست بہاولپور دے اِک مَنّے پرمنّے سید گھرانے وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد مولانا خدا بخش نوں نواب محمد صادق اوّل مٹھن کوٹ توں چاچڑاں شریف لے آیا سی۔ ایتھے ای خواجہ فرید جمے۔ آپ دی پرورش نواب دے گھر ای ہوئی۔ والد دی وفات مگروں آپ اپنے وڈے بھرا خواجہ فخر جہاں دی نگرانی وچ آ گئے۔ تحصیل علم مگروں آپ ایہناں دے ای بیعت ہوئے۔

خواجہ فرید بڑے نیک پاک تے صوفی بزرگ سن تے بڑے ای رحم دل سن، بڑے ای سوہل مزاج سن۔ آپ دا سبھا آپ دی شاعری توں صاف جھاتیاں پیا ماردا اے۔ عالم فاضل تے قدرتی نظاریاں دے شیدائی سن۔ آپ دے چتربے نظارے بڑے ای اثر والے نیں زبان وچ مٹھاس خیال وچ پاکیزگی تے بیان وچ بڑی نونیتا اے۔ ایسے کر کے ایہناں دیاں کافیاں سارے پنجاب وچ اج وی بڑے شوق نال گایاں جاندیاں نیں۔ آپ وی اوہناں صوفیاں چوں نیں جیہناں اپنے تصوف دی نیہہ "عشق" تے رکھی اے۔ آپ دے خیال موجب انسان رب دی باندی اے تے ہر ویلے انسان نوں اوہدی سیوا کر دیاں رہنا چاہی دا اے، پر نال ای اوہ اپنے آپ نوں اپنے عاشق دی ووہٹی سمجھدے نیں تے سہاگن بنن واسطے نزدیکی دی بڑی لوڑ ہوندی اے، پر ایہہ نزدیکی نہ ہووے تے ہجر پیدا ہوندا اے۔ خواجہ صاحبؒ دے کلام وچ ہجر تے بڑیاں بڑیاں سوہنیاں کافیاں نیں۔ اوہناں وچ خیالاں دی اڈاری تے بیان دی ندرت نے اپنا وکھ رنگ بنا لیا اے۔ فرماندے نیں:

سنجی رات سونجی تڑپھاندی ہے
پلو سول کپتڑے پائے ئیں
تتی ڈسک کرلاندی ہے
برے برہوں دے ساہ سونجاتے ئیں

جس دن توں ساڈے سجن چلے گئے نیں۔ اسی دکھ پئے کٹنے آں سانوں اوہناں بن کوئی

سکھ، سکھ نہیں۔

ہجر پیالہ ازلوں پر — میں مٹھڑی چا پیتا

جس ڈینھ سجن سدھائے — دکھ آیا سکھ بیتا

ہجروی تے عشق نال ہوندا اے۔ عشق دی پیڑ بڑی انوکھی ہوندی اے، جیہدی دوا صرف ماہی دا ملاپ اے۔ نہ ملے تے اکھیاں روندیاں نیں، دل روندا اے، لوں لوں روندا اے تے پتہ لگدا اے کہ عشق والا ناں بڑا اوکھا اے۔ رب نال روحانی رشتہ جوڑنا بڑی اوکھی گھاٹی اے۔

مٹھڑیں مٹھڑیں درد اندیشے — ڈوکھڑے پوکھڑے آیم

دلڑی سختی پلڑی سنجڑی — اوکھیاں یاریاں لایاں

عشق انوکھڑی پیڑ — سو سو سول اندر اے

نین وہایم نیر — اکھڑے زخم جگر دے

پر جدوں عشق دیاں برکتاں دا خیال آوندا اے تے ایہدے دکھڑے وی خوشی وچ بدل جاندے نیں۔ پھیر برہوں نوں ہس کے سہیا جاندا اے تے عشق دے زخماں نوں چُمیا جاندا اے:

عشق ہے دُکھڑے دل دی شادی

عشق ہے رہبر، مرشد، ہادی

عشق اساڈا پیر — جس کُل راز سمجھایا

عشق دی گھاٹی عجیب اے۔ ایہدے طریقے عجیب نیں۔ ایہدے رنگ ڈھنگ نیارے نیں۔ خواجہ صاحب زاہد نوں عشق دی اہمیت دسدے ہوئے آکھدے نیں:

سُن سمجھ ڑے زاہد جاہد توں

ہن عشق دے ایہہ کلمات عجیب

ہے ذکر عجب ہے فکر عجب

ہے نفی عجب اثبات عجب

کل تاہنگ طلب مفقود کرن — سبھ صورت حق مہجور کرن

ٹھپ فقہ اصول عقائد نوں — رکھ ملت ابن العربی دی

ہے دلڑی غیروں پاک تیندی — مصباح عجب مشکوٰۃ عجب

ہر آن احد ڈول دھیان دھرو

ہے بے شک دین ایمان ایہو!

دل نال فرید دا وعظ سُنو

سو بات دی ہے اِک بات عجب

جدوں عشق آجائے تے اودوں ہر چیز بھُل جاندی اے۔ صرف عاشق ای عاشق وسدا اے سگوں عشق کرن والا وی اپنے آپ نوں بھُل جاندا اے خواجہ صاحب فرماندے نیں:

عشق لگا گھر وِسریا زر وِسری در وِسریا

ہر ویلے ہر یاد اسانوں ہور اساں ہر وِسریا

اللہ ای اللہ رہ گیا ہر چیز بھُل گئی۔ نیر ای نیر رہ گئی۔ شر بھُل گیا۔ رب ای رب رہ گیا شیطان بھل گیا:

سید بُلھے شاہؒ آہندے نیں:

اِکو الف تیرے درکار علموں بس کریں او یار

انج ای خواجہ صاحبؒ دا ارشاد اے کہ

اِکو الف مینوں بر مایوم ڑی تتی ب تے مول نہ بھایوم ڑی

جتھے ایہہ حال ہو جائے تے اوتھے ہر پاسے رب ای رب وسدا اے۔ ایسے جذبے نے ہمہ اوست یاں ویدانت نوں جنم دتّا۔ جیہدے وچ ہر پاسے رب ای رب دی دُکھ ہوندی اے۔ ہر شے وچ ہر شکل وچ ہمہ اوست یاں ویدانت، ایہہ فلسفہ ابن العربی دا اے تے خواجہ صاحب جیویں کہ پچھے اِک مصرعے وچ آیا اے۔ ابن العربی توں وڈھیرے متاثر نیں ہمہ اوست تے سلطان باہوؒ، بُلھے شاہؒ توں پچھوں خواجہ فریدؒ نے سبھ توں بوہتا زور دتا اے۔ ایہناں دیاں ڈھیر کافیاں ایسے رنگ تے نیں:

واہ واہ سوہنے دا ورتارا ہر صورت وچ کرے اوتارا

ہک جا چارے عشق اجارا بئی جا ڈیوے حُسن ادھارا

اوہ مالک ہیں اوئی اسگدا ہر صورت وچ مٹھڑا لگدا

ہیں کیا موہ لیتس من جگدا مالیتس ہر جا ناز نقارا

واہ واہ سوہنے دا ورتارا

انج دے ای خیال دی ایہہ کافی وی اپنے زور وچ کجھ گھٹ نہیں :

هر صورت وچ آوے یار   کر کے ناز ادا لکھ وار
ہک جا رنگ سنگار وکھاوے   ہک جا عاشق بن کے آوے
ہر مظہر وچ آپ سماوے   اپنا آپ کرے دیدار

تصوف دے بیان وچ خواجہ فریدؒ تے بُلھے شاہؒ موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھلوتے نیں، پر خواجہ فریدؒ اپنے مٹھے بیان دے ڈھنگ، سوہنیاں سوہنیاں تشبیہاں تے اپنے آلے دوالے دی چیتر کاری وجھوں بُلھے شاہ نالوں وی اگے لنگھ جاندے نیں۔ خواجہ صاحب دے کلام وچ موسیقیت ڈھیر اے تے دوجے ملتانی رنگ دا میٹھا رس وی اوہدے وچ ہور وادھا کردا اے۔ انج اُسی آکھ سکنے آں کہ پنجابی دی صوفی شاعری وچ خواجہ فریدؒ دا بڑا حصہ اے تے اوہ ساڈی صوفی شاعری نوں اُچی ٹیسی تے چڑھان والے بزرگ نیں۔

جناب پروفیسر مرزا مقبول بیگ بدخشانی
ــــــــــ ایم۔اے

خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ مقامی رنگ

خواجہ فریدؒ ہوری روہی دے عظیم شاعر نیں اوہناں دی شاعری وچ روہی دا بہت ذکر آوندا اے۔ سندھ دریا دے کنڈھے کنڈھے جلیتے تے ریگستانی جوہ شروع ہوندی اے، جیہڑی جیسلمیر تے بیکانیر تک لگی جاندی اے۔ ایس جوہ نوں روہی آکھدے نیں، جیدھا ذکر کر دیاں خواجہ فریدؒ ہوراں دا جی نہیں بھردا۔

جیس جوہ دا کوئی جم پل ہووے، اوس نال اوہنوں جگری پیار ہوندا۔ خواجہ فریدؒ ایس علاقے دے وسنیک سن، ایس لئی روہی دی ریت، صحرا، وَن، کریاں، قدرتی جڑی بوٹیاں، گاواں مجھاں، خانہ بدوش لوک اوہناں نوں گلزار نالوں وی بُہتے بھاؤندے نیں۔

خواجہ فریدؒ نوں قدرت ولوں شعر دا ذوق نصیب ہویا سی تے تعلیم تصوّف دی ملی سی۔ ایس تعلیم نوں اوہناں حیاتی دا مقصد بنایا۔ تصوّف تے شریعت وچ کوئی وڈا فرق نہیں۔ شریعت وچ توحید دا مطلب ایہہ وے کہ خدا دی ذات واحد اے۔ اوس نے کل جہاں نوں پیدا کیتا اے۔ مرن جیون سبھ اوہدے ہتھ اے۔

پر صوفی لوکاں نے شریعت دے اندر رہ کے ذرا کُجھ وکھری گل کیتی اے۔ اوہناں دا خیال اے کہ ایس جہان وچ اصل حقیقت صرف خدا دی ذات اے۔ آدم زاد، جنور، پنچھی رُکھ، سبزہ، دریا، پہاڑ، زمین، آسمان سبھ اللہ دے روپ نیں۔ اصل حقیقت صرف اک ای اے۔

صوفیاں دا ایہہ مسئلہ بڑا ڈونگھا تے گھمبیر اے۔ صوفی لوک ایہنوں ایس طرح بیان کر دے نیں پئی حقیقت اک سمندر اے۔ ایہدے وچ لہراں اٹھدیاں نیں بلبلے بندے تے بھنور پیندے نیں۔ ایہہ لہراں، ایہہ بلبلے تے ایہہ بھنور ویکھن وچ وکھ وکھ ای نظر

آؤندے نیں، پر اصل وچ دکھ نہیں ایہناں دا اپنا وجود مکدا اے تے ایہہ پانی ای ہو جاندے نیں ۔ ایہدی حقیقت وچ کوئی فرق نہیں آؤندا ۔

ایس مسئلے نوں "ہمہ اوست" کہندے نیں ۔ خواجہ فریدؒ ہمہ اوست دے رنگ وچ رنگے ہوئے نیں تے اوہدے مسئلے مقامی رنگ وچ بیان کردے نیں :

جگ وہم خیال تے خواب ہے
سبھ صورت نقش بر آب ہے
جے پچھدی حال حقیقت
سن سمجھ اتے رکھ عبرت
جیوں بحر محیط ہے وحدت
گل کثرت شکل حباب ہے
نہیں اصلوں اصل دوئیدا
خود جان ہے نسل دوئیدا

تصوف دیاں رمزاں بہت ڈونگھیاں نیں ۔ تصوف دی راہ وچ آؤئیے تے ڈونگھ ہور دی ودھدے جاندے نیں ۔ عالماں نے تصوف دے مسئلے مسائل علم دے زور نال حل کرن دے جتن کیتے نیں، پر اوہناں دیاں گلاں عالماں دے فہم توں اچیاں نیں ۔ ایہناں وچوں اک مسئلہ وچھوڑے دا اے، جیہڑا روح نوں حقیقتی نالوں وچھڑ کے پیا اے ۔

رب دی تاہنگھ والے حیاتی نوں وچھوڑا سمجھدے نیں ۔ وچھوڑا تے ملن دی تاہنگھ خواجہ فریدؒ دی شاعری دی جان اے ۔ ایس وچھوڑے دے بیان وچ مقامی رنگ ڈلھکدا اے

بسھ صورت وچ وسدا ڈھولا ماہی
دل اساڈی کھسدا ڈھولا ماہی
رنگ برنگی اس دے ڈیرے
آپے رانجھے ہیر، تے کھیڑے
لک چھپ بھید نہ ڈسدا ڈھولا ماہی
آپ ہے مطرب مجلس کافی
آپ مراحد صوفی صافی

منکر ہو کر ہسدا ڈھولا ماہی

دل نوں تاہنگھاں لکھ لکھ چاہیں

نکلن آہیں سوجھن نہ راہیں

ہنجھڑوں مینہ برسدا ڈھولا ماہی

یار فرید نہ وِسرم شالا

اوڑک لہسی آپ سنبھالا

بے وس بے کس دا ڈھولا ماہی

ہوراں زباناں دی صوفیانہ شاعری وچ وچھوڑے تے تاہنگ دا بڑا ذکر آیا اے، پر ایس وچ عاشق مرد ہوندا اے۔ خواجہ فریدؒ نے روہی دی ریت موجب اپنی صوفیانہ شاعری وچ عاشق نوں عورت دے روپ وچ ظاہر کیتا اے تے محبوب نوں مرد دے پڑدے وچ رکھیا اے۔

سسی نوں وچھوڑے دا سلھّا اے۔ اوہ روہی، تھل تے ملیر وچ حیران پریشان اے پُنل دی صفت ثنا کردی اے۔ اوہدی تاہنگ وچ نیر بہاندی تے کُرلاندی اے:

توں بن سانوں یار ھر دم بھیراں حیرانی

ماہی باجھوں سُول گھنیرے جیون ہے بے کار

جا تم دل دا جانی

دلبر جیہا ہور نہ کوئی خوبی دا سردار

صورت وچ لاثانی

پنل چھڈ کے کیچ سدھایا کیتس زار نزار

رو رو تھیم دیوانی

عشق اولڑا پیش پیوسے دل نوں دار مدار

تن من سو سو کانی!

درد فریدؒ ہے چیز مہانگی تھیندے ونج پار

جندڑی کر قربانی

خواجہ فریدؒ دی کافیاں وچ اینی مٹھاس تے درد اے پئی پڑھن سنن والیاں دے جذبات اُٹھن لگ پیندے نیں۔ ایہناں وچ مقامی رنگ بہت گوڑھا نظر آؤندا اے۔ جے کہیا جائے کہ فریدؒ نے اپنی شاعری دی نینہہ اپنے ماحول تے آلے دوالے تے رکھی اے۔ تے گل پھب جاندی اے:

سندھڑے رہن نہ ڈینڈیاں لگڑیاں مانگھاں پل پل
روہی منگھ ملہارڑاں کھمدیاں کھمنیاں اج کل
دلڑی سکدی دیس ڈوں اکھڑیں ہنجواں بل بل
ڈیکھاں باغ بغو چڑے جیہڑا جانوم جل بل
لانے پھوگ فریدؔ دے درد ولیندے ڈرجل

ئیں جدوں دیس توں باہر ہُنّا واں تے دیس دیاں یاداں آؤندیاں تے تڑفاندیاں نیں۔ اکھیاں وچوں اتھرو کرن لگ پیندے نیں۔ سندھ دے باغ گلزار ویکھ کے مینوں روہی دی ریت دیاں لانے پھوگ جیہے بوٹے یاد آؤندے نیں۔ یاد کیوں نہ آون ایہو میرے دل دے دکھ درد دا علاج نیں۔

سندھ دریا دے چڑھدے کنڈھے تے آپ دے وڈ وڈیرے رہندے سَن، پر آپ نے روہی وچ پکّے پیریں ڈیرا لایا تے حیاتی دا بہتا حصّہ ایتھے ہی گزاریا۔ روہی دے قدرتی نظاریاں نے دل موہیا۔ روہی دی حیاتی نال پیار کیتا تے اوہدے گیت گائے۔ روہی وچوں نکلنا اوہناں نوں نہیں بھاؤندا۔ چاہندے نیں سارا ایتھے ای رہن دا سر بندھ بن جائے:

ٹوبھا بنوا دے پکّا تڑ تاڑ تے
سندھڑوں دُور اتاڑ تے
صبح سویریں گھو بکن ٹیاں
جھونپڑ دے اکواڑ تے
روہی راہیں، دہیں دھماں
ہوگ بوے دیخ مار سنے

یارا! مینوں بیاپان وچ کسے پکی تھاں تے اک ٹوبھا بنوا دے، جیہڑا سندھ توں دُور تے اجیہی تھاں تے ہووے، جتھے صبح سویرے کلیاں وچوں لسی رڑکن دیاں آوازاں آون۔ ٹوبھا ایہا ہووے پئی اوہدیاں دھماں روہی، راوے پہاڑ تے مارواڑ تیک ہون۔ اوہدا پانی کدا ناں نکھٹے نہ تھڑے تے ایتھوں جان دا کدی خیال نہ آوے۔

خواجہ فریدؔ نوں روہی دے کھنڈر تلاواں دے ٹٹے بھجّے کنڈھے، ریت دے ٹبّے لگدے سن پئی روہی دی روح ایہناں وچ سمائی ہوئی اے۔ ایہناں لئی خواجہ فریدؔ لمّے لمّے پندھ کردے نیں:

سوہنیاں ٹھڑیاں ٹبڑے بھٹھڑے ناز دوالے لکڑے وٹڑے

باہیں ٹوبھے پاڑے کھٹڑے ڈٹھڑیں ڈوکھڑادوں ہے نار

ایتھے پہنچ دے ہین تے سوہنیاں ٹھڑیاں، ٹبے، بھٹ تے پھبے ہوئے پیلے پیلے رنگ دے ڈھیلے، اُچی نیویں زمین تے ٹٹیاں کنڈیاں والے تلاو یکھدیاں ای پندھ دے سارے تھکیویں دُور ہو جاندے ہین۔

روہی وچ ڈِن تے کریاں تھاں تھاں اُگیاں ہویاں ہین۔ چیتر دا موسم آیا اے تے ونّاں تے ساوے اودھے تے گلنار رنگ دیاں بیلیوں۔ تے کریاں نے لال لال تے ہرے ہرے ڈیلھے بابان وچ اِنج پھیدے ہیں، جیویں آپ بہار رنگ رُوپ بن کے اوہناں وچ سما گئی اے تے روہی اوہناں دے دم نال رشک اِرم بن گئی اے۔

کڑیاں تے ٹیاراں تیلیاں دیاں چھپیاں گلاں وچ پا کے ٹُرپیاں ہین۔ ہُن رُکھاں نال آ گیاں ہین۔ بیلوں تے ڈیلھے تروڑ تروڑ ڈھیریاں لاندیاں تے پچھیاں وچ پاندیاں ہین۔ فیر ہسدیاں کھیڈیاں کلولاں کردیاں پنڈ ول مُڑ پئیدیاں ہین :

آپچنوں رل یار پیلوں پکیاں نی وے
کئی بگڑیاں، کئی ساویاں پیلیاں کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں
کئی اُودیاں گلنار کٹوٹیاں رتیاں نی وے
پارتھئی ہے رشک اِرم دی ٹنگ سڑ گئی جڑھ ڈوکھ تے غم دی
ہر جا باغ بہار ساکھاں چکھیاں نی وے
جال جلوئیں تھئی آبادی پل پل خوشیاں دم دم شادی
لوک سہنس ہزار کل نے پھکیاں نی وے
حوراں پریاں ٹولے ٹولے حسن دیاں ہیلاں ڈیہوں دے جھولے
راتیں ٹھڈیاں ٹھار، گوٹلیں تتیاں نی وے

خواجہ فریدؒ قدرتی نظاریاں دے کھیوے سن۔ روہی وچ جمے پلے تے پروان چڑھے۔ ایس لئی قدرتی نظاریاں دا بیان کردے نہیں رجدے۔ ساون دا مہینہ ہر تھاں تے آوندا اے تے اپنا رنگ وکھاندا اے۔ ساون آوندا اے تے فریدؒ ہوراں سدھراں تے تاہنگھاں یاد آجاندیاں تے اڈیکاں لگ پئیدیاں ہین :

دل درد دل ہن ہاری و دیار

دل کریں ہا کاری و د یار

زلف سیاہ تھئی ناگ وراڈھے

ڈنگ مریندے کاری و د یار

ٹوں ٹوں سیڑھاں جاری ودیار

ساکوں آویں نا ترسادیں

موسم چیت بہاری و دیار

گھر گھر تھئی گلزاری و دیار

ڈر کر دَلبے کُوڑ دلاسے!

لُٹ نیتوں دل ساری و دیار

مَیں واری لکھ واری و دیار

تھل بر روہی رو ہیں راویں

رُلدی ڈوکھڑی ماری و دیار

بار بر ہوں سر باری و دیار

بدل آئے نیں تے مینہ دے چھٹے پین لگ پئے نیں۔ ریگستاں دے رکھاں اُتے پھُل آگئے نیں۔ اِنج لگدا اے کہ قدرت نے ٹہنیاں دے گلاں وچ سونے دے ہار پا دتے نیں بوٹیاں سہاگ دے گھُنڈ کڈھ کے پیار دے گیت گاؤندیاں نہیں ٹیاں دیاں چنیاں ہِناں وچ کیسر دی خوشبو رچی ہوئی اے۔ ٹھنڈی ٹھنڈی پھہار وچ بھج بھج جاندیاں نیں۔

روہی اک گمنام جیہا علاقہ اے، پر خواجہ فریدؒ نے روہی دی حیاتی نوں انج بیان کیتا ہے کہ سچ مچ تصویر کھچی جاندی اے:

ہر دست سنجڑی روہی	اے دل دیوانی ہوئی
واہ پنل یار من بھاندا	واہ داروں درد دلاں دا
ونج آکھیں قاصد بھلڑا	ہے ساون سخت اولڑا
تھئی راہی ہر ڈو جلساں	دل راہوں مول نہ وسساں
ونج ساتھ پرہندے رلساں	وچ روہی کرسوں بوبی

روہی دے ویرانیاں نوں ویکھ کے خوف آوندا اے، پر خواجہ فریدؒ دی کافی نوں سنن پڑھن والا بے وس ہو جاندا اے کہ اوس بوہ نوں ویکھے، جتھوں دا او سینگ پنوں سی، جیہڑا دل دے دکھ دا دارو سسی نوں جدھیاں اڈیکاں نیں۔ ساون دا مہینہ ایتھے وی آوندا اے تے سُتیاں ہویاں پیڑاں جاگ اُٹھیاں نیں۔ سسی ٹرپیندی اے، پئی دل دے جانی نوں لبھ کے روہی دے وچ لیاوے۔

آلے دوالے دی تصویر کھچن لئی خواجہ روہی دے ایہجے لفظ چُن دے نیں۔ اوہناں وچوں من بھاندے رنگ بھر دیندے نیں تے اوہناں دی گونج گرجھک گانگ دیاں سُراں بھی سُنائی دیندیاں نیں:

بدلے پورب مارڈکھن دے — کجلے بھورے سو سو دان دے
چارے طرفوں زور پون دے — سارے جوڑ وساون دے
ڈلیاں پینگھاں ساویاں پیلیاں — راتیں گھمناں گھمن رنگیلیاں
گج گج ماحاں گجن رسیلیاں — وقت سنگار سہاون دے
روہی راوے تھیاں گلزاراں — تھل چترانگ دی باغ بہاراں

روہی تے راوے گل وگلزار تے تھل چترنگ دی باغ بہاراں تھی گئے نیں۔

پورب ولوں تے مارواڑ ولوں کالے بھورے تے سو سو رنگ دے بدل ترے آوندے نیں۔ ہر پاسیوں ہواواں دا زور شور پیا سیندا اے۔ دن ویلے ست رنگی پینگ آسماناں تے نظر آوندی اے۔ رات نوں بدلاں دی گونج تے لشک دلاں نوں بھاوندی اے۔ ہار سنگار دے دن ہن آئے نیں۔

خواجہ فریدؒ بہت اُچے شاعر سن۔ پر روہی دے لوکاں وچ رہے تے اوہناں دے دلاں دیاں گلاں کیتیاں۔ اوہناں نے گل و بلبل، سُنبل تے ریحان دا ذکر نہیں کیتا۔ اوہناں نے ریت دیاں ٹبیاں، ڈھیلیاں، ٹوبھیاں، پیلوں، ڈیٹھیاں، لانے، پھوگ، کریر، کنڈے دا ذکر کیتا اے، جیہناں نال عاماں دا واسطہ ہندا اے:

روہی رنگ رنگیلی چک کھپ ہار حمیلاں پاوے
بُوٹے بُوٹے گھنڈ سہاگوں، گیت پرم دے گاوے
کیسر بھنڑی ہولی چُنری، دل دل مینہ پوساوے
پورب مارڈکھن دے بادل کوئی آوے کوئی جاوے

سانوں میگھ ملہاراں سبھوں متھلڑیں مال نہ ماوے

پپیوں پانی دھار و دھاری ڈیلوں جھوک نزاوے

روہی دی حیاتی دے ہر پاسے تے خواجہ فریدؒ دی نظر اے۔ کوئی نظارہ اوہناں توں لُکیا چُھپیا نہیں۔ روہی دا ذکر کردیاں اوہناں دا چاپورا نہیں ہُوندا۔ نازک تے ملوک جٹیاں ویکھدے نیں تے کدھر خیال جا پیندا اے :

وچ روہی دے رہندیاں	نازک نازو جٹیاں
راتیں کرن شکار دلیندے	ڈلیاں ولوڑن بٹیاں
گجرے تیر چلاون کاری	سئے سئے دلڑیاں پھٹیاں
کر کر درد منداں کوں زخمی	ہے ہے بدھن نہ پٹیاں
کئی مسکین مسافر پھاتے	چوڑ کتونے نوٹیاں

مکدی گل ایہہ اے پئی خواجہ فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ تصوف دے مسئلے ہون۔ یاں عشق مجازی دا ذکر اذکار ہووے، اوہناں تے روہی دے مقامی رنگ دی چھاپ ضرور لگی ہوئی اے۔

خواجہ فریدؒ ہوراں دا ایس علاقے تے بڑا احسان اے۔ اوہناں دے پاروں باہر دیاں لوکاں نوں وی پتا اے کہ روہی وی اک علاقہ اے، جیس نے خواجہ فریدؒ جیہا وڈا تے سرکڈھواں شاعر پیدا کیتا اے۔ جد تیک روہی قائم رہے گی خواجہ فریدؒ ہوراں داناں وی زندہ رہے گا۔

○

جناب ڈاکٹر وحید قریشی

مولوی غلام رسول تے اوہناں دی یوسف زلیخا

شاعر عام طور تے دو طرح دے ہوندے نیں، کجھ اوہ جیہڑے پچھلے شاعراں دی ٹوری لیک توں ایدھر اودھر نہیں ہوندے، کجھ اوہ جیہڑے پچھلیاں شاعراں توں وکھ اپنے من دی سندرتا وِچ جھات پا کے دوجیاں نوں حیاتی دیاں انوپ تے اچرج گلاں دسدے نیں۔ ٹھکدی گل ایہہ وے پئی دونویں طرح دی شاعری وِچ دل لگی نال ای کم بندا اے تے جے شاعر اپنے آپ نال ٹھکی ٹھوری توں کم لینا شروع کر دوے، فیر نہ پہلی قسم دی شاعری وِچ جان پیندی اے تے نہ دُوجی قسم دی شاعری ای کسے کم آوندی اے۔ تُک نال تُک رلان والا شاعر قافیے واقافیے نال میل کر کے شعر گھڑن والا بھانویں کِنّے ٹھوکویں تے سوادلے شعر لکھ لوے، اوہدی گل وِچ اوناچر رس نہیں ہووے گا جناچر اوہ اپنے من دی بتی نال آلے دوالے دی دنیا وِچ کھلرے ہوئے ہنیریاں وِچ جھات پا کے اپنے کلچر دیاں ڈونگھیاں رمزاں نوں نہیں پچھاندا۔ بھانویں شاعر بنی ہوئی لیک دا ہووے تے بھانویں اوہ دوجیاں توں وکھ ہو کے ٹُردا ہووے، اوہنوں اپنے کلچر نالوں دُور جا کے اوہدی پرکھ تے کھنگال توں بناں نہ اپنا آپ لبھدا اے تے نہ اوہ دوجیاں لئی کوئی راہ بنا سکدا اے۔ اپنی ذات دیاں تجربیاں اُتے چڑھ کے انالحق دا نعرہ وی تاں ای لگدا اے پئی اوہ اپنی سمجھ تے پرکھ نوں اپنے ورثے دی دھار تے لا کے ویکھے۔ ایہہ کم دونویں طرح دے شاعر کر دے نیں، پر دوواں دا ایس منزل تیک اپڑن دا اپنا اپنا طریقہ اے۔ کوئی تاں اپنے تجربیاں نوں اپنے توں پہلاں دے شاعراں دے تجربیاں نال رلا کے تے اوہناں دیاں بنائیاں ہوئیاں راہواں تے ٹُر کے اوہناں دیاں رمزاں نوں اپنے آپ وِچ گھول کے اوہناں دے سمبل (SYMBOL) نوں اپنے جی دی جندڑی نال لا کے حیاتی دے اُڈ وا ڈ تجربیاں نوں ٹھوک وجا کے ویکھدا اے تاں کدھرے جا کے اوہنوں اوہ چانن ملدا اے، جیہڑا اوس نوں حیاتی بارے اِک نواں سواد تے اِک نواں وطیرہ

دیندا اے۔ شاعر دی اپنی ذات اکو تند تانی وچ رُتح کے اپنا آپ وکھاندی اے۔ دوجے پاسے اوہ شاعر اے، جیہڑا پچھلے شاعراں وَل نظر بھر کے نہیں ویکھدا، نیڑے ڈھک کے نہیں بہندا، اپنی وکھری مجلس لاندا اے تے ثقافت دے رچے ہوئے رنگ روپ نوں پچھلیاں شاعراں دے چانن نالوں اُڈ کر کے حیاتی دے بھید وکھرے ای رنگ وِچ لبھن دا چارہ کر دا اے۔ ایہہ شاعر وی زندگی دیاں رمزاں تے اوہدے سبھے وطیریاں نوں جاندا اے، پر اوہدا لہجہ دُوجیاں نالوں ڈھیر وکھرا تے ڈھیر نواں ہوندا اے۔ زندگی دیاں اوہ حقیقتاں اوہ وی ویکھدا اے، پر اوہناں دی شکل کجھ ہور دی ہور کر لیندا اے۔

مولوی غلام رسول ہوری پہلی طرح شاعر نیں۔ مغلاں دے اخیر ویلے عربی تے فارسی جیویں ساڈیاں ہڈیاں وچ رچ گئی سی، مولوی ہوری اوس توں پلو نہیں سن بچا سکدے۔ رنجیت سنگھ دے مرن پچھوں سکھاں نے پنجابی دھرتی وچ سکھا شاہی دا جھنڈا گڈیا تے ملک دی مٹی بالی اتے اوس توں ڈھیر پہلاں نادر تے ابدالی دے حملیاں نے لاہوروں اگانہ تائیں ایتھوں دیاں لوکاں نوں زندگی بارے جو تصور دتا سی، اوہ مولوی غلام رسول ہوراں دے جنم سال تیکر لوکاں نوں نہیں سی بھُلیا۔ دنیا نوں چھڈ چھڈا کے گُٹھے لگ بہنا، باہر دی لونوں چھڈ کے اندر دا دیوا بالنا، دوجیاں لئی ایثار تے قربانی دینا تے دوجے ملی تے مذہبی اصولاں ولوں غافل ہو کے ہار من لینا، زندگی دے کم آون والے اوہ گُر جیہناں دی مار اپنی ذاتوں باہر نہ ہووے، ذات دا اوہ حصہ جیہدے وچ نیڑے وے کماں نوں سوارن دا خیال ہوندا اے، کہانی دیاں بعضیاں ٹوراں نوں ہور ہور پاسے لاکے تے کہانی دی مہار نوں سچے کھبے پھیر کے لوکاں نوں حیاتی بارے کجھ مقولے دین دی رَوں ایس زمانے دے دوجے شاعراں وچ وی سی تے مولوی غلام رسول ہوراں وی ایسے ای جرنیلی سڑک اُتے پینڈے مارے نیں۔ جدوں بھرا یوسف نوں لے ٹرے تے کہانی چلدیاں چلدیاں ٹھہر گئی، مولوی ہوراں اکوتھاں قدم ٹکا کے اپنی گل اوڑلی فرماندے نیں:

ویر پیارے یوسفؑ تائیں لے ہو گئے رواناں
کھوٹ دلیں پُر حسدوں جاناں، شیریں کار زباناں
سوہنا رنگ ہویں تربوزے باپ نظر کر ڈٹھے
تُخمّ تلخ چکھنے سو جاپے مزے بُرے رنگ مٹھے
ویکھ دلا ایہہ دنیا ایویں موہ رنگوں نہ کھتے
مزہ چکھے سو نہ مُڑ سکّے چھوڑ تعلق نستے

رنگا رنگی چھوڑ رنگیلیا رنگ رنگت وچ وسّے
جے غافل دل ماہر ہووے بہت رووے کم ہسّے
ہو ساقی ایہہ راہزن دنیا شکل جیہدی ظلمانی
ولاں چھلاں دے پردیاں اندر چمکے ہو نورانی
مے رنگین رنگت دے خم تھیں ہر رنگ نال پلاوے
لٹ سدھاوے، مار گواوے تے اجے سمجھ نہ آوے
پردہ چا اگھاڑ نہ ویکھیں ڈول رنگیں دم ہاریں
ویکھ تڑف دل کس دے اٹیں عشقوں لافاں ماریں
بے رنگی وچ رنگ سہاندے تینوں نظر نہ آئے
چھوڑ رنگاں دی یاری یارا، یار جمال وکھائے
وانگ پتنگ شمع دے شعلے کیوں جھڑ جان جلاویں
ڈوروں سیک لگن دے ویلے کیوں نہ پر ہٹاویں
رحم نہیں وچ جس دی یاری کیوں اس نوں گل لاویں
جھوڑ مریں مت اوگت جاویں جے نہ رمزاں پانویں
موڑ قلم دل کدھر وگیوں کھول نہ زخم نہانی
برہوں وہین جھلیدیاں ٹھاٹھیں موج وگے طوفانی

ایسے طرح ہور وی کئی تھاواں تے کہانی دیاں لگاماں کھچ کے مولوی غلام رسول اپنے وچ دسی ہوئی دنیا دا قصہ چھوہ بہندے نیں تے حیاتی بارے بزرگاں دے اکھان تے نصیحتاں دی لام ڈوری لیکے پڑھن والے نوں جیون کتھا سناندے نیں۔

یوسف زلیخا دا اسلامی قصہ قصیاں وچوں اخلاقی درس تے روحانی اشاریاں دا بہت سدھا تے سانواں طریقہ اے۔

یوسف نیکیاں دا پتلا تے اوہدے بھرا برائیاں دی پنڈ نیں۔ یعقوب باپ دے پیار تے پیغمبراں اتے پیغمبری وقت آؤن دا نمونہ اے۔ اکو باپ دے کئی پتر ہوندے نیں، پر اونہوں اوہناں وچوں کوئی بہتا ای چنگا لگدا اے تے دوجے بھرا اوس بھرا دے ویری ہو جاندے نیں۔ نیک پتر اپنی نیکی دے باوجود بداں دی بدی دا شکار ہو جاندا اے۔ قدرت اوہدی آزمائش کردی رہندی اے تے اوہ

دکھاں دا مقابلہ کردا چلا جاندا اے۔ حسن اوس نوں بدی ول لانا چاہوندا اے۔ زلیخا نفس امارہ دا رُوپ اے۔ اوہ بدی ول لاندی اے، پر نیک بندہ ہر اوکڑ وچوں نکل جاندا اے۔ اخیر وچ زلیخا دا عشق دنیا دی راہوں توں نکل کے سچے عشق تائیں جا اپڑدا اے اتے حضرت یوسف دی اوہدے صادق جذبے دی قدر کر کے اوہدے نال پیار کرن لگ پیندے نیں، اوڑک نیکی دی فتح ہوندی اے۔ ایس سارے قصے وچ نیکاں لئی کئی ہور وی سبق نیں۔ خدا دے نیک بندے مشکلاں توں نہیں گھبراندے۔ بداں دی بدی تے نیکی ہمیشہ غالب آوندی اے۔ دنیا وچ کئی بھائی یوسف دے بھائیاں وانگ اللہ واسطے دا ویر پا کے بگھیاڑ دا روپ دھار لیندے نیں۔ اوکھے دیہاڑے عام لوکاں تے ای نہیں پیغمبراں تے وی آوندے نیں۔ انسانی کماں وچ اللہ دی رضا بناں کوئی وی کامیاب نہیں ہو سکدا۔ انسان بھاویں کِنّاں ای زور لاوے، جو کجھ اوہدی قسمت وچ اے، ہو کے رہندا اے۔ ایتھے کسے نیک توں نیک بندے دی وی واہ نہیں لگدی۔ ایہو جیہیاں کئی نیک بنان والیاں گلاں ایس کہانی وچ پائیاں جاندیاں نیں جس پاروں سانوں ایہہ قصہ اپنی زندگی دیاں دوجیاں حقیقتاں نال کھیہہ کے لنگھدا ہویا لگدا اے۔

مولوی غلام رسول ایس قصے دے ایہو رنگ نکھار کے ساڈے سامنے لے آوندے نیں۔ اوہناں دے زمانے وچ انسانی زندگی دیاں ایہہ بنیادی گلاں لوک بھلاندے جا رہے سن۔ عقل تے جبلت وچ ٹکر ہو چکی سی۔ لوک دنیا داری تے مذہب دا جوڑ بھُل کے اللہ دی رضا توں اپنیاں تدبیراں نوں اُچیاں سمجھن لگ پئے سن۔ مذہب دیاں قدراں نوں بھُل جان والی مخلوق نوں یوسف زلیخا دا قصہ اپنے پاتراں دی مدد نال نیکی دی چنگیائی، بدی دی اوڑک بھیڑے نتیجے، جبلت دی عقل دے سامنے ہار، ایہو جیہے درس وی ایس زمانے نوں لوڑ سی۔

اوس زمانے وچ جامیؒ دی یوسف زلیخا ایس دھرتی اندر بہت پڑھی جاندی سی۔ مولوی ہوراں ایسے نے نال بنا بنایا اے۔ کہانی دی عام تند جامیؒ ہوراں کولوں لئی اے۔ ایہناں توں پہلاں وی کئی دوجے شاعر ایس قصے نوں پنجابی نظم وچ ڈھال چکے سن۔ مثلاً حافظ برخوردار، عبدالحکیم ملتانی (۱۲۱۸ھ) صدیق لالی (۱۱۳۳ھ) احمد یار تے ہاشم شاہ، پر جو مشہوری مولوی غلام رسول نے پائی اے، اوہ ہور کسے نوں نہیں بھجی۔

قرآن شریف نوں پڑھن والے ایس قصے نوں جاندوں سن تے مولانا جامیؒ دی یوسف زلیخا پڑھ کے لوک ایس قصے دی وِنڈ توں وی جان گئے سن۔ مولوی ہوراں دے پڑھن والے ایہدی

ہر تفصیل نوں جاندے تے پچھاندے سن۔ ایس کر کے کہانی کہن والے لئی ایس دا کوئی حصہ چھپانا
تے فیر ہولی ہولی کھولنا ضروری نہیں سی۔ مولوی ہوراں کہانی وچ پیچ پان دی لوڑ نہیں سمجھی۔
کہانی نوں چھُپان دی تھاں تے اوہ تھاں تھاں تے اوہدے تار کھولدے جاندے نیں۔ اوہ کہانی
نوں سوادلا تے نگر (PITHY) بنان لئی اوہدے وچ رنگ رنگ دے جذبات بھر دے نیں
تے ہر تھاں اگلی گل پڑھن والے نوں آپے ای اپنے اعتماد وچ لیا کے دسدے جاندے نیں۔

اصل وچ مولوی ہوری صوفی بزرگ سن۔ اوہناں یوسف زلیخا دے قصے نوں اپنے صوفی
خیالات دا وسیلہ بنایا اے۔ جتھے قصے نوں سوکھی طرح چھڈ کے دینی پرچار کر سکدے سن، اوہناں
فرق نہیں کیتا۔ زندگی بارے بنے بنائے مقولے، پچھلیاں دیاں گلاں دا تت کڈھ کے دسنا، نیکی
دی تلقین تے اپنا آپ مار کے اصولاں نوں بچا لین دا درس، ایس قصے وچ مولوی ہوراں چنگی
طرح دسیا اے۔ قصے دی ساری ونڈ پرانی اے۔ اوہناں ایہنوں بہتا بنان سوارن وَل دھیان
نہیں کیتا۔ زبان تے رمزاں دی پکھ وی فارسی دیاں کہانیاں نالوں وکھری نہیں۔ استعارے،
تشبیہاں تے خیال دیاں ڈھلکاں وی فارسی دی چھاپ رکھدیاں نیں۔ وجہ خبرے ایہہ دے
پئی اودوں فارسی ساڈے دینی سرمائے دا حصہ منّی جاندی سی تے مسیتاں وچ عربی فارسی پڑھے
ہوئے لوک اپنی علاقائی زبان لئی فارسی بوہے کھُلے رکھدے سن۔ اوہناں دے خیال اندر ایہناں
وچ مسلمانی مذہب دا چوکھا ذخیرہ سی۔ اوہ تے علم دے بھکھے سن۔ ایس کر کے اوہناں نوں اپنے
رنگ دی شے جتھے وی لبھی، اوہنوں اپنی ہک نال لا لیا۔ اپنے مسلمانی کلچر نال ڈھک کے بہن
نال اوہناں اوہدے اوہ اُتلے رنگ دی اپنے رنگ وچ رلائے، جیہڑے کئی صدیاں دی فارسی
شاعری وچ رَچ مچ کے ساڈی جندڑی دا حصہ ہو گئے سن۔ فارسی شاعری وچ محبوب دے سراپے
دا پنچیترا کجھ مثالی سی۔ اتے بعضیاں تشبیہاں تے استعاریاں نال چوکھا پکا بجھ گیا سی۔ مولوی ہوراں
دیاں زنانیاں تے مردانیاں مورتاں وی ایسے رنگ وچ ڈبیاں ہویاں سن۔ حضرت یوسفؑ تے
بازغہ دوہاں دیاں شکلاں فارسی تشبیہاں تے استعاریاں نال بیان کیتیاں نیں تے پتا نہیں لگدا
کہ اسیں فارسی پڑھدے آں کہ پنجابی۔ ذرا ویکھو حضرت یوسفؑ دا حلیہ شریف انج درج
فرماندے نیں:

پیشانی تھیں نور ندی دی لہر چھڈے لشکارے
عین بعین دو زین ستارے چمکن دوہاں جگ تارے

ابرو ابر بہار کرم دے چاہڑی گھٹ پرکارے
مژگاں دی ہر نوک ترکھی دیندی روک نظارے
اکھیں دے وچ سرمہ بھریا پھوئنے نال پیارے
دیکھدیاں دیاں ڈھیریاں اُتے دھار دھری تلوارے
واہ چمکارے وچ رخسارے جان جگر بلہارے
لعل لباں دیاں لالیاں اتے لعل بدخشاں وارے
وریاں درلیاں دنداں اُتے وارے چند ستارے
دل قربان ذقن دی طرزوں غبغب دے وچکارے
محبوبی تے خوبی والے سبھ سنگھار سنگارے
لا خوشبو بدن پہنائے زیبا جامے سارے
کمر بدھا اک سوہنا پٹکا ہتھ عصا پکڑایا
اوہو عاصا جنت والا، جو جبریل لیایا

بازغہ دا لکھا انج دسدے نیں:

بازغہ نام وسے اک عورت سرود مصر نواحی
عادیاں دی وچ قوم اس دی سرداری تے شاہی
پہلی عمر کنواری رعنا سرو چمن دا بلورا
زہد لٹے تے صبر لٹادے اوس دا ناز نہورا
جدوں نگاہوں اکھیں کھولے تیر چھڈن دو غمزے
بھواں کماناں چشم دو ناوک آب نشہ وچ رمزے
اوہ دونین اداسیاں والے مستی تھیں متوالے
جیہنہ دل وگدے کاری لگدے وانگ غضب دے بھالے
ساقی نین خماریاں والے بھر بھر دیہن پیالے

انج مولوی ہوراں پندراں ویہاں شعراں وچ بازغہ دا نک نقشہ اگھیڑ دتا اے۔ ایہہ زلیخا نہ پنجاب دھرتی دی تیلنوین اے نہ مصر دی ملکہ اے۔ ایہدا مہاندرا تاں شیریں نال رلدا اے۔ اوہ تے ایران دی سوانی جاپدی اے۔ تشبیہاں اوہی ساریاں فارسی ادب دیاں نیں، پر بے سوادیاں

نہیں۔ مولوی ہوراں بارے ہیں اگے ایہہ آکھیا سی کہ اوہ اوہناں شاعراں وچوں نیں جیہڑے دوجیاں شاعراں نال رل کے چلدے ہین۔ فارسی شاعری دے سارے ڈھنگ اوہناں تے چانن نیں۔ اوہ ایسے روپ نوں اپنے ذاتی تجربے دی سان تے لاکے اوہنوں تلوار بنا لیندے نیں۔ بعضے ویلے اوہ اپنے ولوں ودھیکیاں وی کردے نیں۔ کٹنی دا نک نقشہ اوہناں دے ایس کمال دی بڑی چنگی مثال اے۔ بدصورتی وچ حسن لبھ لینا نکتے جیہے شاعر دا کم نہیں۔ ایہدے لئی بڑی ڈونگھی نظر تے سرت دی لوڑ اے۔ مولوی ہوراں کٹنی دی تصویر کھچ کے پنجابی ادب وچ دل کھچ تے بانکی مثال قائم کیتی اے۔ فرماندے نیں:

نویں چڑیل، پرانی آفت، تن ہلکا، رگ بھاری
دوہرا قد، اکاہرا چمڑا، مُنھ کُو دبھی ساری
تن پیلا تے نیلیاں ناڑیں زلفاں تے چٹیائی
بھری فریبوں، خالی زوروں، طاقت بدن نہ لائی
عمر بڑی تے آس چھیری، قدم نکے دم ملے
وال سدھے تے ونگیاں ہڈیں بے وس جوڑ نکمے
اُچے ہڈ تے نیویاں گلھاں، تن منقوش جریدہ
پڑول وانگ ترکلے قامت پر دنج چگن کشیدہ
ثرب صفاق مراق تیہاں نے پیٹ اگاڑی دھریا
ٹکروں دنیا نوں لٹ کھادا تے اجے بھرت نہ بھریا
جھمنیاں دا وال نہ کوئی، بھواں بھوائیاں ہوئیاں
داغ سیاہوں دونویں اکھیں کھُنب چڑھائیاں ہوئیاں
چھلپے دار دونویں لب سُکے گھسڑ وڑے وچ بٹاں
پیری ضعف چڑھایاں فوجاں وند گئے وچ لٹاں
گردن ٹوئے اُگے پچھے کرو وگائی ہوئی
جھل بڈھیپے نے وچ چہرے گرد اڈائی ہوئی
ماس پرانے کاغذ والی صورت پائی ہوئی
پسلیاں دے دوہیں پاسیں مسطر لائی ہوئی

پنجر چھاتی منجر کاتی ہس گلے دا کھورا
ٹھوڈی بوڑی روڈی جھوڈی تے وچ غدر نہ بھورا
دو پستاں وڈیریاں مشکاں آب نچوڑے ہوئے
اِک رگ شکم ہٹھاہاں دہسیا تونبے توڑے ہوئے
کن تنبو دیاں چھلاں ورگے نک سکا سک کالا
تنگ متھا مونہہ مگروں کھلا جس وچ جیبھ نوالا
سن رخسار لباں مونہہ جاپے چھبڑ سکا ہویا
یا ماصی تے وقت نزع دا گویا ڈھکا ہویا
انگلیاں کف دستاں اندر کیلیاں ٹھوکیاں ہوئیاں
بھٹھ بغلاں وچ ہنجھ موا تے باہاں جھوکیاں ہوئیاں
گوڈے گنڈھاں گٹے منکے کھچاں ڈونگھ کھوانے
لک کبا تے ناف نگھیرا وجے ہوئے نشانے
کمر موٹیری ساق چھوٹیری موٹی دھون بھتیری
سری پسیری نری لوٹیری مگروں جمع اندھیری
سر تھلے تے پیروں ڈودلے قدم نہ پوے ٹکانے
جاں بولے سو ولاں جھلاندا ہٹرھ وگ پوے دھگانے

بازغہ دے حسن دی دُکھ، یوسفؑ دے جمال دا اثر، زلیخا دے خواباں دی تعبیر، سبھ وچ ایہو رچیا وسیا مزا اے۔ زلیخا دا ہجر وچ غش کھانا تے بار بار ڈگنا، میر حسن دی سحر البیان وچ بدرِ منیر دے عشاں وانگر ای لگدا اے۔ ساڈیاں مسلمانی کہانیاں دے پاتراں دا رونا ہسنا تے گل بات کرنا، سبھ اکو رنگ وچ ڈبیا ہویا اے۔ کہانی دے سارے پاتر فارسی اُردو مثنویاں دے کرداراں وانگ مثالی نیں۔ جیہڑے نیک نیں اُت نیک، جیہڑے بد نیں پچ کے بد۔ یوسفؑ نیک، بازغہ بد تے اوہ جیہڑی یوسفؑ نوں سمجھان جاندی اے بدی دی بڑی وڈی مثال اے۔ اُتے دتے ہوئے شعراں وچ اوہدا حلیہ ویکھو تے مولوی غلام رسول دا کمال دی ویکھو بدی نوں حلیے دی مدد نال مولوی ہوراں نیں اک علامت بنا دتا اے۔ مجرد خیال نوں اوس ڈائن دی تصویر وچوں جس محنت تے شاندار طریقے نال مولوی صاحب نے گڑھ کے بنایا اے، اوہ اوہناں

دے فنی کمال نوں دسدا اے۔

پاتراں توں اُڈ مولوی ہوراں پنجابی وچ فارسی شاعری دے دوجے سبھا کھپائے نیں۔ شعراں دے وچو وچ قافیے جڑن تے کرن دا رنگ وی کوئی ایہناں کولوں سکھے:

راتیں یار پرانا رلیا نویاں گلاں والا
روہڑ وگایا، توڑ اڈایا، ایہہ دل سلاں والا
سلی نوں سل گیا کر گل گیا کجھ کائی
چنگا بولیا، پورا تولیا، فرق نہ رکھیا رائی

قافیے دا ایہہ میل تے دوجیاں صنعتاں دا جوڑ مولوی صاحب دی پنجابی شاعری تے فارسی دا چوکھا رنگ چڑھا گیا اے۔ تھاں تھاں، ڈاڈھیاں اوکھیاں صنعتاں نوں وی اوہ شعراں وچ ٹِکا گئے نیں۔ اپنے ذاتی نسخے وچ اوہناں ایہناں دی آپ ای دس پا دتی اے اتے فٹ نوٹاں وچ پڑھن والے لئی گل کھول وی چھڈی اے۔ مولوی ہوری عالم فاضل بندے سن، ایس واسطے اوہناں پنجابی زبان وچ علمی گلاں دا وادھا کیتا اے۔ فارسی دے عام قصیاں وانگ یوسف زلیخا وچ تھوڑی گل نوں بہتی تھاں وچ لا کے تے ای ایم فاسٹر ہوراں قول مطابق وقت (TIME) نگار نال دھکا کر کے اوہناں تھاں (SPACE) نال وٹا چھڈیا اے۔ تھاں تے وقت دا ایہہ آہڈا کہانی دے جوڑاں نوں ڈِھلا کر گیا اے۔ اوہدے وچ اختصار باقی نہیں رہ سکیا۔ جیہڑی گل سوکھی طرح دو چار شعراں وچ کہہ کے ٹور نوں برابر کر سکدی سی، اوتھے شعراں تے شعر آکھ کے قصے دے قدم ہولی ہولی پٹے نیں، پر ایہہ تے ساڈیاں ساریاں پرانیاں کہانیاں دا وطیرہ اے۔ ایہہ کہانیاں انج ای ہولی ہولی ٹردیاں نیں۔ ایہناں وچ ساری کہانی نوں رلا کے کوئی شکل نہیں بنائی جاندی، باریکیاں اتے وال دی کھل نوں ویکھن دا چارہ ہوندا اے۔ بس ایس تے سنیاریاں وانگوں نگ جڑدے آں۔ زیور دی شکل نوں نہیں ویہندے تے اوہدے اُتے مینا کاری کردے آں۔ مولوی ہوراں وی کہانی نوں وڈی نہیں لایا، پوتیے ٹوریا اے۔ ایس کر کے ایس کہانی نوں اپنے ملک دیاں دوجیاں کہانیاں توں اڈ کر کے نہیں ویکھنا چاہی دا۔

یوسف زلیخا وچ کئی تھاں شاعر بڑا اُچا چلا گیا اے۔ زلیخا دا عشق وچ بے قرار ہونا، یوسفؑ نال وصل دا تقاضا کرنا، یوسفؑ دا انکار، زلیخا دا اصرار، مصر دیاں تیویاں دا ویکھ کے عاشق ہونا، ایس قصے دے اوہ حصے نیں جیہناں دا جواب یوسف زلیخا دیاں دُوجیاں قصیاں

وِچ ٹاواں ٹاواں ای ملے گا۔

مولوی ہوراں دی شاعری دا ایس توں وی وڈا کمال ایہہ وے پئی ہر تھاں جذبے اپنے پورے زور نال، اک ہڑآئی ہوئی ندی وانگ چلدے جاندے نیں۔ کدھرے زور نہیں ٹُٹیا۔ جذبات گھمن گھیریاں پاندے، درختاں نال زور ماردے، پہاڑاں نال ٹکراں لیندے، شور مچاندے، اگانہہ ای ودھدے جاندے نیں۔ بھانویں زلیخا ہووے بھانویں یوسفؑ، بھانویں یعقوبؑ ہووے بھانویں یوسفؑ دے بھرا، سبھو ایس طوفان وِچ اپنا اصلی روپ وکھاندے گوشت دے پُتلے نیں۔ کوئی وی اینا اُچا نہیں پئی اوہدے دل دے ہلاریاں دا پتا نہ لگ سکے۔ طوفان اٹھدا اے تے سبھو ڈول جاندے نیں تے اپنے انسان ہوون نوں نہیں چھپا سکدے۔ ہر اک دا اصلی رنگ شیشے وانگ دُوروں ای دس پیندا اے، پر اِک گل وِچ تے سارے ای پاتر اک دُوجے نال ملدے نیں۔ ایہناں دے رون تے ہسن دا رنگ اِکو اے۔ ساڈے شاعر جذبے نوں نہیں سن جان سکدے، جد تیک اکھاں نال نہیں سن ویکھدے۔ ایتھے وی ہر رون والا ہتھاں نال پٹدا اے، وال پُٹدا اے، ہتھ پیر ہلاندا اے تے بوہے بوہے ٹکراں ماردا اے۔ اندر ای اندر بھسم ہو کے رہ جانا تے اپنے غم نوں گھُٹ وٹ کے پی جان دا ول کسے پاتر نوں نہیں آؤندا۔ حضرت یعقوبؑ دے وین تے اوہناں دی دھی دے وین اِکو جیہے نیں۔ حضرت یوسفؑ جد بھراواں دے سامنے بے وس ہوندے نیں، تاں اوہ وی اپنی بھیکن وانگر ای نس بھج کر دے نیں۔ باقی رون پٹن والے وی ایسے طرح رونددے پٹدے نیں۔ ہسن والے وی کھلے ڈھلے چیکاں مار کے ڈنڈ پاندے نیں۔ ساڈیاں وڈیاں توں وڈیاں مثنویاں وِچ وی جذبات دا بیان ایسے طرح اپنے جسم دی ہل جُل نال ای دسیا جاندا اے۔ مولوی ہوراں وی ایسے طریقے نوں ورتیا اے۔ اوہ دوجیاں نالوں وکھ ہو کے نہیں ٹُرے۔ ایسے وِچ اوہناں دی وڈیائی اے تے ایہہ وڈیائی خاص کر تصوف وِچ آ کے ہور وی چنگی لگدی اے۔

اوہناں دا ایہہ صوفیانہ لہجہ وی بُلھے شاہؒ، باوا فریدؒ تے خواجہ فریدؒ نال اینا نہیں رلدا جتناں جامیؒ تے دوجے فارسی شاعراں نال رلدا اے۔ ایہدے وِچ بھگتی رس دا سبھا نہیں۔ اوہدی تھاں تے فارسی دی صوفیانہ شاعری دا زیادہ اثر جاپدا اے۔ تشبیہہ، استعارہ تے مجازویاں اصطلاحواں ساریاں فارسی دیاں عام اصطلاحواں، استعارے تے تلمیحاں نیں۔ مگر دی گل ایہہ وے پئی مولوی غلام رسول ہوراں دا ناں پنجابی ادب وِچ یادگار رہے گا۔ اوہناں دا شمار پنجابی شاعری دے چونویاں شاعراں وِچ ہونا چاہیدا اے۔

جناب محمد اسلم سجاد

پیر فضل دی شاعری

پنجابی زبان اپنے ادبی تے فکری سرمائے دے لحاظ ناں دنیا دی کسے وی زبان دے سامنے سینہ تان کے کھلو سکدی اے، پر ایہدی بدقسمتی اے ایہدی صحیح قدر و قیمت توں پرائے تے کیہہ اپنے وی واقف نہیں۔ پنجابی زبان دی ایس مستوری دی اِک وجہ اہلِ پنجاب دی اوہ ازلی فراخ دلی اے، جیہڑی قسامِ ازل نے اوہناں نوں ودیعت فرمائی اے، پر پنجابی ہر قابلِ ذکر صنف وچ خود رو جڑی بوٹیاں دی طرح اپنی نشو و نما دا فریضہ آپے ای سرانجام دیندی رہی۔ سی حرفی توں علاوہ کئی اصنافِ سخن خالص اس دی اپنی ایجاد تے ایہدے نال ای خاص نیں۔

ہر زبان وچ غزل اپنا مقام پیدا کر چکی اے۔ اس شعبۂ ادب وچ وی پنجابی ترقی یافتہ تے سرکاری سرپرستی توں مشرف زباناں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے دو لانگاں پُٹ رہی اے۔ ایہناں سطراں وچ ایس سمے دے اک پنجابی غزل گو شاعر پیر فضل شاہ دے کلام دا اجمالی تذکرہ مطلوب اے۔ پیر فضل شاہ گجرات دے مشہور بزرگ حضرت شاہدولہؒ دے خاندان وچوں آپ دے گدی نشین سن (آپ دا انتقال اگست ۱۹۷۲ء وچ ہویا اے) مذہب تصوف تے فقر دی دولت خاندانی وراثت دے طور تے حاصل کیتی۔ موزونیٔ طبع، صفائیٔ فکر، خلوص و روانی، دردمندی تے بصیرت نوازشِ ایزدی توں بطورِ خاص پائی۔ مرزا نثار حسین مبقر دی توجہ نے ایہناں ربی فیاضیاں وچ حسین امتزاج پیدا کر کے پیر فضل حسین نوں فضل گجراتی بنا دتا۔ اوہ فضل جنہیں بجا طور تے ایہہ نعرۂ مستانہ بلند کیتا:

> فضل ہوراں نے بدل دتا اے پنجابی دا رنگ
> یا الٰہی دورِ حاضر دے غزل خواناں دی خیر

ہونہار بروا تے حاسداں دا جم پیناں کوئی اوپری گل نہیں، پر اوہ جادو ای کیہہ جیہڑا سر تے چڑھ کے نہ بولے:

آخر حاسداں نے فضل من لیّاں، واہ واہ خوبیاں تیرے کلام دیاں
لفظ لفظ اُتے جھولن مست ہو کے، شعر شعر اُتے ویندے داد ویکھے

نوبت بایں جا رسید جے تخیل دیاں بلندیاں تاریخی کہانیاں نوں میلاں پچھے چھڈ گیاں:

ہیراں، سسیاں تے سوہنیاں دے سُن بیٹھے آں قصّے
فضل ہوراں دی سانوں کوئی غزل سناؤ لوکو

شروع وچ ای ایہہ بیان کر دینا مناسب معلوم ہندا اے جے پیر فضلؔ نے لوکاں دی توجہ زیادہ توں زیادہ پنجابی وَل کرن دی خاطر پنجابی تے اُردو (ماں دھی)[1] نوں بہت نیڑے نیڑے کر چھڈیا اے۔ مثلاً

تری زلف دا تذکرہ، اللہ اللہ	گئی پھیلدی پھیلدی پھیل خوشبو
مرا دِل جگر حوصلہ، اللہ اللہ	ترے جور تیرے ستم، توبہ توبہ
ترا ناز، تری ادا، اللہ اللہ	نرالا، نرالا، انوکھی، انوکھی

پیر فضل دا کلام آفاقی اے۔ فضلؔ اک عالمگیر فن کار اے، پر وطن نال محبت دی اوہدا ایمان اے۔ ایس واسطے کدے کدے گجرات شہر دا تذکرہ اِک طبعی تے فطری گل سی، پر فضل اپنے شہر دی بے جا طرفداری توں بہت بلند نیں:

دل تے آکھدا اے فضلؔ پٹ چیر لئے، ماہیوال دی کریئے مثال قائم
پکّے گھڑے دے باہجھ پر ٹھلدے نہیں ہن محبوب جو شہر گجرات دے نے

شروع ہوئی ناراضگی فضل اتوں سارے شہر دے نال ناراض ہو گئے
جس تے ثبت گجرات دی مہر ہووے ردّی وچ سُٹ دین اُٹھا کے خط

راقم السطور دا تعلق بھیرہ ضلع سرگودہا نال اے۔ اس واسطے مناسب معلوم ہندا اے جے لگدے ہتھ فضل دے کلام وچوں اپنے شہر دا ذکر وی پیش کر دتا جاوے

فیر اکھاں وچ سُرخی آئی، سر دے وال لہائے
فضلا واں وَل فیر ضروری پھرے کھڑکیاں تاراں

۱۔ اسلم سجاد ہوراں دی ایس گل توں انج معلوم ہوندا اے پئی اوہناں دے بھائیں اردو نوں پنجابی دی ماں ہون دا شرف حاصل اے، حالانکہ گل ایس توں بالکل الٹ اے۔ (مرتب)

چیتر دے میلئے میراں شاہ دے دربار تے ''رت کڈھان'' دے مناظر جنہیں بھیرے وچ ویکھے ہوئے نیں، ایس شعر دا صحیح لطف اوہ ای لے سکدا اے۔

واعظ تے زاہد

واعظ تے زاہد حضرت اپنیاں بعض خامیاں پاروں شعرائے کرام دی باریک بین تے دُوررس نگاہواں دا شکار بنے رہندے نیں۔ ایہناں لوکاں دی زندگی دی دو عملی، غیر مجاہدانہ رویہ، منافقت، کردار دی خامی وغیرہ ایسے امور نے جیہڑے حسّاس طبع تے گراں گزردے نیں۔ خاص طور تے جدوں ایہہ حضرات منبراں اُتے جھوم جھوم کے بلندیٔ کردار تے سراپا عمل بن جان دا وعظ فرماندے نیں۔ ایہہ ناممکن سی جے پیر فضل ہوری ایہناں دا ذکر نہ کردے۔ آپ نے واعظ صاحباں دی زندگی دے مختلف پہلو چنگی طرح کھول کے ساڈے سامنے پیش کیتے نیں :

واعظ ذوق تہاڈے نوں کیہہ نور نمازی آکھن گے
ہر جمعے کہانی حُوراں دی پا بہنی حضرت ٹھیک نہیں

رہندا اے واعظ نوں اُٹھے پہر حُوراں دا خیال
ایس دوزخ جوگے نوں، اِک پارسا جاتا سی مَیں

فضل دی ایہہ بر ہمی صاف دَس رہی اے جے اوہ خدا دی یاد کسے انعام، لالچ یا ہوس دے طور تے نہیں کرنا چاہندے۔ گویا اوہ اقبالؔ دا ایہہ پیغام دینا چاہندے نیں :

سوداگری نہیں یہ عبادت خدا کی ہے
اے بے خبر، جزا کی تمنا بھی چھوڑ دے

تے غالبؔ دے نال رل کے ایس خواہش دا اظہار کردے نیں :

طاعت میں تا رہے نہ مے وانگبیں کی لاگ
دوزخ میں ڈال دے کوئی لے کر بہشت کو

پیر فضل حضرت زاہد دے کرتوت ویکھ کے بہت کبیدہ خاطر ہندے نیں :

اساں زاہد دے ویکھے فضل کرتوت
شرابی مفت وچ بھنڈے ہوتے نیں

میں ویکھے نیں اجیہے وی خدا نوں پوجن والے
ہٹایاں بُکلاں تے بُکلاں وچوں صنم نکلے

پر ایہہ نہیں جے فضل دے دِل وِچ ایہناں لوکاں دے احترام داگھاٹا اے۔ فضل نوں ایہناں نال نفرت ہرگز نہیں۔ فضل نوں بیمار نال ہمدردی اے۔ صرف بیماری نال نفرت اے۔ فضل نوں واعظ دی عزت دا بے حد خیال اے:

بہانے وعظ دے حوراں دا قصہ چھیڑ بیٹھا اے
ہے مینوں خوف ایہہ واعظ، کتے رُسوا نہ ہو جائے

مزید ملاحظہ فرماؤ کہ فضل کس طرح گفتار دے غازی نوں کردار داغازی دیکھنا چاہندے نیں:

رنداں دیاں رلیاں کرناں ایں، کیہہ واعظ تیریاں رلیاں نیں؟
توں بیٹھا جھولیں منبر تے، اوہ جھوٹے لیندے داراں تے

زاہد ہر شے ہندیاں پیندا رہیا اے کے اُدھار
تسبیاں سن، جُبّہ سی، سجادہ سی، دستار سی

کئیاں منبرنشیناں نوں میں جانا، تیریاں پوڑیاں توں جیہڑے ڈگدے رہے
میرا تیرے میخانے دے اِردگرد دے سارا گزریا عہدِ شباب ساقی

نویں مضمون

اپنیاں غزلاں وچ نازک خیالی تے نویں نویں مضموناں دے لحاظ نال پیر فضل ہوری حافظؔ تے غالبؔ دے سانویں ٹُر دے نظر آوندے نیں۔ ہر عاشق اپنے محبوب دے بے نقاب داچاہیوان ہندا اے:

قیس دم بھر کے لئے بھی ساتھ ناقے کا نہ چھوڑ
کیا خبر لیلیٰ اُلٹ دے پردۂ محمل کہاں؟

پر پیر فضل ہوراں نوں اپنے محبوب دے بے نقاب ہون نال کوئی دلچسپی نہیں:

ہے کنہوں تیرے نظارے دی طاقت
ترے منہ تے نقاب آوے نہ آوے

ہزاراں پردیاں وچ رہ کے جس اگاں لگائیاں نیں
اوہ شعلہ حسن دا بے باک ہوجاندا تے کیہہ ہندا

اج تک سانوں رقیب کنڈیاں ہار ای کھٹکدے رہے، پر فضل صاحب دا کمال اے جے رقیباں نوں وی دلربا بنا دتا ئیں:

کدی خاراں نوں تکیاں پھلاں دے آجاندے نیں چیتے
رقیب اپنے وی بہتوں دِلربا معلوم ہوندے نیں

محبوب نال خط وکتابت انتہائی راز دا معاملہ ہندا اے۔ اگر کسے وجہ نال غیر خط کھول لئے تے عاشق اُتے قیامت آجاندی اے، پر فضل دی شانِ بے نیازی ملاحظہ فرماؤ:

لیا کھول خط غیراں نے کیہہ ہویا، جو میں روندیاں روندیاں لکھیا سی
کھلِر جاندی اے نمی دیناں جیہڑی پڑھی کسے توں تحریر جاندی

امریکہ، روس، چین، برطانیا دی سائنس سانوں ایہو دسدی اے جے کوئی کیمرہ انھیرے وچ روشنیوں بغیر تصویر نہیں کھچ سکدا، پر ایس ناممکن نوں ممکن بنانا پیر فضل دے کھبے ہتھ دی کھیڈ اے:

میں آپ تصور دے وچ راتیں سگویں یار دے نقش اتار لیناں
ایویں لوک ہنیرے وچ آکھن کھچی کسے دی نہیں تصویر جاندی

دنیا آکھدی اے، اک ہتھ نال تاڑی نہیں وجدی، کیا ایہہ فعل پیر فضل واسطے وی ناممکن ایں؟ ہرگز نہیں:

اِک ہتھ دے نال وجا تاڑی، تیریاں عاشقاں لوکاں نوں کس دِتا
توں جنہاں نوں کدی نہیں یاد کیتا، تینوں کدی بھلا نہ سکدے نیں

محبوب نوں سُرمہ لاون دے شوق توں روکن دا وی کیہہ ڈھنگ کڈھیا نیں:

کیوں تکھیاں شوخ نگاہواں نوں سرمے دیاں چِساں دیناں ایں
نیناں نیں بوجھل ہوجانا، تیراں تے چاہڑ نہ شاناں نوں

مبالغہ آرائی

مبالغہ شاعری تے خصوصاً تغزل دی جان اے۔ کسے مضمون نوں بیان کرن وچ غزل گو اِک دُوجے توں اگے نکل جان دی کوشش وچ لگے رہندے نیں۔ اِک محبوب دی کمر نوں پتلیاں کردا اے تے دوسرا غائب ای کر دیندا اے۔ ایس پڑ وچ وی فضل نے جیہڑے گھوڑے دوڑائے نیں، قابلِ داد نیں۔ غالب نے آکھیا سی :

آپ جیتے رہیں ہزار برس

ہر برس کے ہوں دن پچاس ہزار

گویا ورہے نوں عام ورہے نالوں ڈیڑھ سو گنا ودھاکے تے عمر نوں تقریباً دس گُنا زیادہ کر کے محبوب دی عمر عام عمر نالوں ڈیڑھ ہزار گنا ودھائی، پر فضل صاحب فرماندے نیں :

رب دشمن نوں وی دسّے نہ لگدے نہیں سال وراگاں دے

پَل اِک ہزار دیہاڑی دا، اِک گھڑی ہزار مہینے دی

اِک سیکنڈ نوں کروڑاں گنا ودھاکے تے فیر ایک منٹ نوں لکھاں گنا ودھاکے طبعی عمر نوں سنکھ سال تک اپڑا دِتا۔ گویا غالب دے مبالغے نالوں کھرب گنا زیادہ وقت دا حصر کر لیا۔ شاعری وچ جدید ریاضی تے سائنس توں ایہہ استفادہ پیر فضل دی نکھیڑویں شان اے۔

فرہاد دی نہر دا ذکر تے سارے ای کر دے رہے، پر شیریں دا کسے نوں وی خیال نہ آیا :

اِک نہر دہندی دے دندے تے جد تیشے والا یاد پیا

شیریں نے رو رو کر چھڈیاں دو نہراں اِک نہر دیاں

اتھرواں نوں مینہ نال تشبیہہ دینا تے پرانے وقتاں توں شاعراں دا شغل رہیا اے، پر ذرا پیر فضل دا وی خیال سُن لو :

گھڑیاں، پہر، دن، ہفتے تے رہے کدھرے، بھاویں لے مہینیاں تیک وسدا

کتھوں ابر سیاہ دا حوصلہ اے، ریساں کرے مری چشم زار دیاں

محبوب دی چہرہ نمائی دیدار دیاں طالباں نوں مبہوت کر دیندی اے، پر شاید واقعۂ طور دا ثبوت فضل دے ہتھوں ای بندا اے :

طور دے قصے دا منگدی اے پئی دنیا ثبوت

دستا، منہ توں ذرا پلّا ہٹا تھوڑا جیہا

محبوب دے چہرے توں تھوڑا جیہا پلّا ہٹے تے طور دی تجلی دا ثبوت بہم پہنچ جاندا اے۔ جے

پوری طرح نقاب کشائی ہووے تے کیہہ ہو جائے گا؟ قلم نوں بیان دا یارا نہیں :
ہر عاشق دی فغاں غیر معمولی ہُندی اے، پر فضل ہوراں نوں ہِک قدم اگتے جانا ضرور اے :

فغاں محشر دے وچ روکی ہیں خاطر اہلِ محشر دی
جے محشر ہور اک محشر دے وچ پیدا نہ ہو جاتے

لوکاں دے محبوب دا مکھڑا وی چن ورگا ہُندا اے تے پر فضل دے محبوب دا وی، پر تشبیہہ
سچ مُچ اصل دا رُوپ دھار دی اے تے فضل دے ہتھوں ای :

ہے اج عید دے چن دی آس لگی، ذرا شام تک زیرِ نقاب رہنا
کِتے ڈیگریں روزے نہ کھول دیئے، تیرا ویکھ کے مُکھ مہتاب ساقی

فضل اپنے محبوب دی زیارت توں قاصر اے :

اوہ پردیوں باہر آ جاندا اے، پر اوہنوں ویکھ نہ سکاں میں
تک تابش اوہدے جلوے دی، ہتھ اکھیاں اُتے دھر لیناں

حُسنِ تعلیل

صبا کیوں دِن بدن اینی معطر ہُندی جاندی اے
پتا لگا اے فجریں سیر نوں سرکار جاندے نیں

واہ داعاشق دی موت معشوق تائیں جنہیں ہمہ تن سوز بنا دِتا
پیاں پین پروانے دی لاش اُتے چھم چھم اتھراں شمع غمگین دیاں

محبوب دی یاد وچ ہر عاشق روندا اے۔ فضل ہوری وی روندے نیں، پر کیوں؟

میں بے صبر تے نہیں کسے ہور گلے، بیٹھا اکھیاں تھیں جاری نیر کرناں
لکی روئی اے پُتلیاں دے وچ جیہڑی صاف کسے دی پیا تصویر کرناں

نفسیات

غالب آکھیا سی :

نہ ہم سمجھے نہ تم آئے کہیں سے پسینہ پونچھئے اپنی جبیں سے

واقعی چوری چوری غیرنوں ملن تے جدوں چوری پکڑ ہیندی معلوم ہووے تے متھے تے تریلی آجاندی اے۔ ایسے طرح انسان دی نفسیات دے ڈونگھے مسئلے پیر فضل نے پیش کیتے نیں۔ کجھ اجیہے انداز وچ جے تشریح کیتیاں سوداگھٹدا اے۔ آپ سمجھئے تے لطف آؤندا اے۔

رنگ کھُلا میری وحشت دا ہو کیٹھے کجھ ہمدرد گئے

اوہ رو رو پچھن حال میرا، میں کھڑ کھڑ ہساں کی دساں

واقعی وحشت عروج تے پہنچے تے اک مقام ایسا وی آؤندا اے جے مریض عشق بجائے رون دے جھلیاں ہار ہسن لگ پیندا اے۔ تے سچے کھتے دے لوک اودھے وسے رحم پاروں اکھاں وچ گلیڈو بھرآؤندے نیں، بے وستے، مجبور، مایوس، مقہور تے مظلوم عاشق دا کیہا نقشہ کھچیا نیں۔ جدوں فرمایا:

کدی روندیاں روندیاں ہس پیناں کدی ہسدیاں ہسدیاں رو پیناں

توں جدوں تصور دے وچ آویں نہ مختار رہنا نہ مجبور رہناں

محبوب ناراض ہووے تے انج لگدا اے کہ ساری دنیا اکھاں بھنوا گئی اے۔ محبوب راضی ہووے تے ہر کوئی خوش جاپدا اے، ایس کیفیت دا اظہار انج ہندا اے:

اوہ غصے سن تے میرے توں بیزار زمانہ سارا سی

ہُن ساری دنیا راضی اے، راضی سرکاراں ہوگیاں

دل اُتے سچی چوٹ لگی ہووے تے دل دا حال غیراں کولوں چھپایا نہیں جاسکدا:

دِل اکھاں اگے پھٹ پوے، اکھاں بھیں ہنجو چھٹ آون

گل میں جو دل دے نال کراں، لوکاں نوں خبر ہو جاندی اے

متفرقات

سالک مرحوم نے فرمایا سی جے لوکی غلط کہندے نیں کہ ساہیوال وچ گرمیاں دے سمیں بہت انہیریاں آؤندیاں نیں۔ میں آپوں جا کے دیکھیا اے۔ صرف اکو جھکھڑ اے جیہڑا اوتھے اپریل وچ شروع ہندا اے تے اکتوبر وچ ختم ہوجاندا اے۔ پیر فضل ہوراں وی ایہوجیہی اک گل ہلدے جُلدے انداز وچ بیان کردے نیں:

سانوں اِکو غم دی رات پئی، جیہڑی مُکن دے وچ آوے نہ

خبرے اوہ کیہڑیاں راتاں نیں، جنہاں دی سحر ہو جاندی اے

لوکی عام طور تے محبوب نوں "بُت" دے لقب نال ملقب کردے نیں۔ مذہبی دنیا وچ ایہہ لفظ ڈاہڈا ثقیل اے۔ اس واسطے فضل دی غیرت ایہہ کنج گوارا کردی جے محبوب نوں بُت آکھیا جائے معاملہ چونکہ اہم سی۔ ایس واسطے پُرزور اکھیں ڈٹھی تے ہڈورتی دلیل دی لوڑ سی۔ چنانچہ ارشاد ہویا:

لوک آہندے نیں بُت اوہنوں، خدا جانے اوہ کیہہ اے
میں ویکھ لواں اوہنوں تے آ جائے خدا یاد

بعضے فنکار انج وی کردے نیں جے واقعہ یا نظام دلائل دیاں بعض کڑیاں جان بجھ کے چھڈ جاندے نیں، جنہاں نوں قاری اپنے ذہن اُتے بھار پا کے پورا کر دا اے۔ مثلاً معروف شعر:

نگس کو باغ میں جانے نہ دیجیو
کہ ناحق خون پروانے کا ہوگا

فضل اپنے محبوب دی تجلّی نوں، جیہڑا مقام دینا چاہندا اے۔ اوہنوں صاف بیان کرنا مصلحت دے خلاف اے۔ پس ایس وچکارلی کڑی نوں حذف کر کے اپنا مطلب کڈھدا اے:

اج تسیں پتنگو کِس پاسے پئے شتابیں دوڑے جاندے او
میں دیاں دہائی موسےٰ دی ایہہ بھولیو جرأت ٹھیک نہیں

بازدی زبانی اقبال آکھیا سی:

جو کبوتر پر جھپٹنے میں مزا ہے، اے پسر
وہ مزا شاید کبوتر کے لہو میں بھی نہیں

یعنی منزل توں زیادہ منزل تک اپڑن دی کوشش زیادہ لطف دیندی اے۔ پیر فضل ہوری ایسے مضمون نوں کیا ہی پیارے رنگ وچ پیش فرماندے نیں:

ایہہ نہ ویکھو منزل اُتے پہنچ گئے یا ناہیں
منزل دے وَل ویکھو کھُریاں وٹیاں کنویں چکوراں

قرآن دی ترجمانی

مناسب معلوم ہندا اے جے آخر تے فضل دے کلام وچوں قرآن شریف دیاں بعض گلاں دا تھوڑا لایا جاوے۔ قرآن آکھدا اے۔ روزِ آفرینش اللہ تعالیٰ نے تمام انسانی روحاں کٹھا کر کے پچھیا: "اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ"؟ جواب وچ روحاں بولیاں: "بَلٰی"۔ یعنی ارواحِ انسانیہ نے خدا دی ربوبیت

دا بحیثیت جماعت اقرار کر لیا۔ ہن توحید انسان دی فطرت وچ اے۔ انسان شرک یا غیر اسلام والے پاسے جھکدا اے تے اپنی فطرت نوں کنڈی نگرسٹ کے ای جھکدا اے۔ ایس واسطے قابلِ گرفت اے۔ تے ایہدے واسطے کوئی نسن چھپن دی جاہنیں۔ فضل دی آزاد تے رند طبیعت ایس مجبوری دا انج اظہار کر دی اے:

بلیٰ کہہ کے لیا پا گل گلانواں   میں قابو آگیا اقرار کر کے

قرآن وچ خدا دا واضح ارشاد اے نَحۡنُ اَقۡرَبُ اِلَیۡہِ مِنۡ حَبۡلِ الۡوَرِیۡدِ۔ یعنی اسیں انسان دی شاہ رگ توں وی اودھے زیادہ نیڑے آں، پر عام رواج ایہہ ہے کہ خدا دی تلاش جنگلاں بیلیاں وچ کیتی جاندی اے۔ فضل ہوری کہندے نیں:

ایں ٹریا جنگل بیلے نوں، اوہ حبل وریدوں نیڑے سی
اِک پانے والے پائیاں سن، کجھ پٹھیاں دساں کیہہ دساں

قرآن مجید وچ واقعہ شق القمر دا تفصیلی تذکرہ موجود اے۔ فضل نہ صرف ایس واسطے واقعے دا ذکر کردا اے، بلکہ ایس دی منطقی توجیہہ وی کردا اے تے نال نال مقام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی طرف وی واضح رہنمائی کردا اے:

جُر وِرلا ورلا سکدا اے کوئی ضرباں کامل حُسن دیاں
چن ٹکڑے ٹکڑے ہو جاندا اے جس وقت اشارے ہندے نیں

تصوف

پیر فضل بنیادی طور تے اک صوفی منش، درویش تے اللہ والے بندے سن، قادری سلسلے نال وابستہ۔ ایس کر کے آپ دیاں گلاں عشق مجازی دے روپ وچ عشق حقیقی دا ای بیان سن۔ موڈھ ہنگے پینڈے "دا معنی "مشکل سفر" نیں۔ ایہہ مشکل سفر زندگی دا سفر اے۔ جیہڑا زندگی دے مقصد وَل لے جاندا اے۔ ایس سفر تے ساڈا حساب کتاب موقوف اے۔ ایہدا اخیر جنت یا دوزخ ہووے گا۔ ایہہ ای سفر اے، جنہوں مذہبی ادب وچ پُلصراط توں لگھناں دسیا گیا اے۔ پُل صراط جیہڑی وال ناں باریک تے تلوار دی دھار ناں تیز ہووے گی تے جیہدے تھلّے اگ دے بھانبڑ مچے ہون گے۔ ایہہ بے حد و حساب لمّی پل جیہڑا پار کرے گا۔ اوہ ای رضائے الٰہی دی جنت حاصل کر سکے گا۔ ظاہر اے ایہہ سفر صرف آسمانی رہنمائی دے مطابق زندگی گزاریاں ای طے ہو سکدا اے، پر بُجھے

ہوئے دل نال مذہبی حکماں دیاں خانہ پُری کیتیاں ایہہ کم نہیں سوردناں۔ ایہدے واسطے خونِ جگر، سوزِ دردوں تے عشق دے جذبے دی لوڑ اے:

عشق کی اک جست نے طے کر دیا قصّہ تمام

اِس جہانِ آب و گِل کو بے کراں سمجھا تھا مَیں

ایہہ ای مضمون اے، جیہڑا پیر فضل ہوراں غزل دے پردے وِچ بیان کیتا اے۔ سِتے جیہدے واسطے آپ نے ساری زندگی وقف کیتی رکھی۔ سِدھی ساہنوں گل مولویاں ہار کیوں نہ واہ دِتی۔ ایس واسطے جے:

خوشتر آں باشد کہ سِترِ دلبراں

گفتہ آید در حدیثِ دیگراں

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دے بارے روایت اے کہ اِک دفعہ آپؐ نے حضرت عائشہ صدیقہؓ کولوں پچھیا جے، "کیا توں کدیں مینوں ویکھیا اے"؟ جواب ملیا "حضورؐ ویکھدی تے روز آں، پر پتا حضورؐ دا کی منشا مبارک اے"؟ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا تے ہن مینوں ویکھ۔ حضرت عائشہ صدیقہؓ نے ویکھیا تے بے ہوش ہو کے ڈِھیہہ پیاں۔ آپؐ نے اوہناں دے ہوش آون تے فرمایا میرے چہرے اُتے خدا نے بشریت دے ستّر غلاف چڑھائے نیں۔ اجے جبرئیل نے صرف اِکو پردہ لاہیا سی۔ میں خدا دا مظہرِ اتم تے عبدِ کامل ہاں۔ مینوں ویکھن دی کِسے وِچ تاب نہیں۔ ہُن پیر فضل ہوراں دے دو شعر سنو تے گوہ کرو۔ پیر ہوری دبے لفظاں وِچ ایہو واقعہ ای تے نہیں بیان کر رہے:

اوہ پردیوں باہر آجاندا اے، پر اوہنوں ویکھ نہ سکّاں میں

تک تابش اوہدے جلوے دی ہتھ اکھیاں اُتے دھر لیناں

طُور دے قصّے دا منگدی اے پئی دنیا ثبوت

دوستا، منہ توں ذرا پلّا ہٹا تھوڑا جیہا

اسلام کہندا اے لَا رَھْبَانِیَّۃَ فِی الْاِسْلَامِ۔ ترکِ دنیا روحِ اسلام دے خلاف اے۔ اَلْکَاسِبُ حَبِیْبُ اللّٰہِ۔ ہتھیں کما کے کھان والیاں نال خدا نوں پیار اے۔ دنیا چھڈ کے بزرگی دا لبادہ اوڑھ کے دوجیاں دی کمائی کھاؤناں ویدانتی مت تے ہے اسلام نہیں، پر فضل دا استدلال سنو:

میں ٹریا جنگل بیلے نوں اوہ حبل وریدوی نیڑے سی
اِک پانے والے پائیاں سَن کجھ پُٹھیاں دساں کیہہ دساں

پیر فضل ہوراں کول وحدۃ الوجود الشہود دا حسین امتزاج ملدا اے۔ وحدۃ الوجودیاں نوں ہر شے وچ خدا دا جلوہ نظر آؤندا اے۔ پیر فضل ہوری فرماندے نیں :

لوک جاگن تے پتا نہیں کیوں جاگن، میں تاں پچھلی راتیں جاگنا واں
ڈبدے تاریاں وچ محسوس کرناں شرماں والیا تیریاں جھاتیاں نوں

کِتھے ڈھونڈیئے تے کِتھے ڈھونڈیئے نہ، گل کوئی نہ سمجھ دے وچ آوے
ہن ہر تھاؤں ڈیرے لا بیٹھے، نالے آکھدے نیں کوئی نہیں تھاں میری

وحدۃ الشہودی بارے کہندے نیں عشق دی منزل وصل نہیں فصل اے۔ جیہدے وچ عشق اپنی منزل وَل رَواں دواں رہوے۔ پیر ہوری کہندے نیں :

ایہہ نہ ویکھو منزل اُتے پہنچ گئے یا ناہیں
منزل دے وَل ویکھو کھُریاں دِتیاں کوّیں چکوراں

لوکی خدا نوں اپنی عقل دے احاطے وچ لیاون دی کوشش کردے نیں، پر عقل محدود تے خدا غیر محدود۔ عقل وچ جو آگیا اوہ خدا ای نہیں۔

حدّ اوہدی جیھنوں ٹُردی اے مُکدی اے حدّ تصوّر دی
میں اینویں خام خیالاں دے کھوڑے کساں کیہہ دساں

حقیقت اسلام تے حقیقتِ شریعت تے حقیقتِ تصوف اکو ای ہے کہ اپنیاں پوریاں قوتاں خدا دی خاطر وقف کر دتیاں جان۔ خدا دے رستے وچ قربان کر دتیاں جان۔ ایس فریضے وچ جنّی کوتاہی ہووے گی، اوناں ای مقصدِ زندگی ادھورا رہ جائے گا۔ خدا دی خاطر سبھ کجھ لُٹان والے ای ابدی حیاتی پان گے :

اوہ مٹ گئے جنہاں نے جاناں بچائیاں
سلامت نہیں تیرے توں مٹ جان والے

جناب ڈاکٹر رشید انور

سفر دی رات تے اوہدا مسافر

سلطان محمود آشفتہ ہوراں اپنی اک نظم وچ اِنج دی گل کیتی سی کہ رات دے ویلے اِک سڑک اُتے آمنیوں سامنیوں دو ڈنگر پرچھاویں وانگوں سہمے سہمے اِک دوجے دے نیڑے آئے۔ اِک دوجے نوں ویکھیا تے فیر اکٹھے رَل کے گھاہ کھان لگ پئے۔ اوسے سڑک اُتے دو انساناں ورگے پرچھاویں آمنے سامنے آؤندے نظر پئے۔ نیڑے آؤندے آؤندے اک دوجے کولوں خوف کھان لگ پئے تے تھوڑے چر مگروں اوہناں ڈریاں ہویاں پرچھاویاں دے ہتھاں وچ چاقو تے خنجر پھڑے ہوئے سن۔ نیڑے ہندے تے شاید اک دوجے اُتے حملہ کر دیندے، پر اوہ اِک دوجے نوں سہمے سہمے اِک دوجے نوں جن، بھوت، بڈاوا، ڈاکو، چور اچکا سمجھ دے ہوئے کنبدے کنبدے اِک دوجے دیاں اکھاں توں اوہلے ہو گئے۔ منیر نیازی اوہناں پرچھاویاں وچوں اِک سہمیا تے خوف زدہ پرچھاواں اے، پر گل صرف اک ای حیرانی والی اے کہ اوہدے ہتھ وچ چاقو دی تھاں قلم پھڑیا ہویا اے تے اوہدا قلم ساڈی دنیا تے ساڈے اپنے معاشرے وچ چار چوفیرے نظر آؤن والیاں بلاواں، جناں، بھوتاں، بڈاویاں تے پرچھاویاں کولوں سہمیا ہویا اے۔ ڈاڈھا خوف زدہ اے، پر میرے ایس خیال نوں وکھ با نوقد سیہہ نے میرے جیہے لوکاں نوں جیہڑے منیر نیازی دی شاعری نوں جناں، بھوتاں دی شاعری کہندے نیں، کسے ہور گل وانگ نشکار آکھیا اے۔ اوہ سفر دی رات دے "پہلے پڑا" وچ لکھدیاں نیں: کہ "جیہڑے لوکیں ایہہ کہندے نیں پئی منیر نیازی دی شاعری جناں بھوتاں تے چڑیلاں دی شاعری اے، اوہ یاں تے کسے کمپلیکس دا شکار نیں یا اوہ نانی ہوراں دے ویلے دے نیں۔ منیر دی شاعری وچ اُتے ہوراں دے اخبار توں لے کے ساڈے کاکے تے اوہدی ہون والی منگ دے، راکٹ، میک اپ تے ویلے تیکر دیاں گلاں نیں۔ ایہہ ضرور اے پئی اوہدے

گل کرن دا انداز وکھرا اے تے اوہ غمِ جاناں، یا غمِ دوراں نوں سدھاناں لئے کے نہیں بلاندا۔ چڑبلاں، جادوگرنیاں، سپنیاں تے بھوتنیاں کہہ کے سدّدا اے۔ میرے خیال وچ شاعر تے شاعری دا وڈا کمال ایہو رمزا اے۔ تے نہیں تے کچہری دے چوہدار جیہڑے سدھاناں لئے کے واج ماردے نیں، سب نوں وڈے شاعر ہُندے۔ " تے سچی گل اے کہ بانو قدسیہ دی گل مینوں سولہ سیری لگی اے، پر ہیں کسے کمپلیکس دا شکار وی نہیں تے فیر ایہدا فیصلہ منیر نیازی دے نال نال "سفر دی رات" گذار کے ای ہوسکناں اے۔ "سفر دی رات" دی پہلی نظم "اک پکی رات" وچ منیر کہندا اے:

گھر دیاں کندھاں اُتے دِسن چھٹاں لال پھوار دیاں
اَدھی راتی بوہے کھڑکن، ڈیناں چیکاں مار دیاں
روحاں وانگوں کولوں لنگھن، مہکاں باسی ہار دیاں
قبرستان دے رستے دِسن کوکاں پہرے دار دیاں

نکیاں ہُندیاں ماں ڈرا دیندی سی کہ دوپہر ویلے یا رات نوں خلافی تھاں تے نہ جایا کرو کیوں جے اوہ "پکی" تھاں اے۔ اوتھے کسے جن بھوت دا ٹکانہ اے۔ منیر نیازی دے ایہہ شعر پڑھ کے "پکی تھاں" نوں اوہدے "سفری رات" دا مہاندرا صاف نظر آیا اے کہ ایس سفر دی رات وچ منیر نیازی معاشرے ولوں بخشے گئے ہنیرے دا ای راج نہیں بلکہ اوہ رات اک پکی رات ہون کر کے جن بھوت تے بلاواں دے گھیرے وِچ اے۔ اُنج تے اوس رات وچ کسے پہریدار دا ہونا دِل واسطے بڑی تسلی دی گل سی، پر مصیبت ایہہ پئی اے کہ پہریدار حفاظت دا کم کرن یا راہیاں نوں ہوشیار کرن دی تھاں قبرستان دا رستہ وکھا رہیا سی۔ بوہے کھڑک رہے سن۔ ڈیناں دیاں چیکاں اک تباہی تے طوفان وَل اشارہ کر رہیاں سن تے گھر دیاں کندھاں لہو نال لالو لال ہوئیاں پئیاں نیں۔ ایہہ منظر مینوں اپنے دیس دی اوہ تصویر وکھاوندا نظر آیا اے کہ جتھے ایس اپنے گھر دیاں کندھاں اُتے اپنا خون چھڑک کے قبرستان تک پہنچ دے رہے آں معاشرے تے استحصالی نظام دے جن بھوت وڈیریاں کولوں اپنا پچھا نہیں چھڈا سکدے ساں تے ایس سفر وچ اپنے تحفظ دے بغیر ای اک کالی رات وچ چل رہے آں۔ منیر نیازی استحصال تے انسان نوں ذبح کرن والے نظام کولوں آپ وی ڈریا ڈریا محسوس ہندا اے تے اوہنوں چارے پاسے "موت دی آواز" سنائی دے رہی اے۔ ایہہ اوہ موت دی آواز اے، جیہنوں اساں ساریاں

ای کئی واری سُنیا اے، پر اپنے ول آؤندی موت دی ایس آواز دا احساس منیر نیازی نوں وکھ لوکاں نوں چھیتی نہیں ہو یا جے ہو جاندا تے فیر شاید ایہہ واجاں مارن والی موت اپنی موت آپ مر جاندی۔ منیر نیازی نے انسان دی موت تے تباہی دی ایہہ آواز نکیاں ہندیاں ای اک وار غلامی دے دور وچ سُنی ہوئی اے، جیہدا ذکر اوہنے "موت دی آواز" نظم وچ کیتا اے۔ پر اصل گل اِنج اے کہ آزادی دے بعد وی اوہ جنھے موت کولوں پناہ لین لئی ڈردا الکدا تے سہمیاں ہویا پہنچیا۔ اوہ تھاں وی اِک جنگل سی تے اِک کالی شام اوہدے سر تے کھلوتی سی تے اوہ جیہڑا انسانی معاشرے دا اک جیوندا جاگدا فن کار سی، موت اوہنوں واجاں مار رہی سی۔ واشوکدی سی، درخت کنب دے سن تے فیر اک شاعر دی حساس اکھ ایس نوں زیادہ کیہہ محسوس کر سکدی سی۔

واچلے تے گھر وچ بیٹھیاں کڑیاں داجی ڈردا اے

اُچیاں اچیاں رُکھاں ہیٹھاں پتراں دا مینہہ ورھدا اے

لمیاں سُنجیاں گلیاں دے وچ سورج ہوکے بھردا اے

سرمایہ دارانہ تے جاگیردارانہ نظام دی شُوکدی وا دے شور نے گھر بیٹھیاں کڑیاں نوں ای نہیں ترا ہیا بلکہ اوہ کڑیاں کئی واری چیکاں ماردیاں اُٹھے واہ بوہیوں باہر نکل کے گواچ وی گیاں نیں۔ آساں، امیداں تے سدھراں دے لکھاں پتے جھڑ جھڑ کے وڈے وڈے جی دار درختاں نالوں وکھ ہو ہو ڈِگے نیں تے فیر بھانویں چٹا دن چڑھیا ہویا ہووے، اوہدی دُکھ ہنیرے نوں کِنی گوہڑی ہندی اے تے اوس چانن، اوس سورج نوں وی ہوکے بھرنے پئے جاندے نیں۔ جدوں آزادی دا سورج اپنی روشنی ضائع ہندی ویکھے، تے ہو کا نکل ای جاندا اے، پر اوس سمے اوہو اصول کم کردا اے کہ ہر رات بعد سویرے دی آس سر چُپ دی اے۔ انج ای سورج دے ہوکے بھردے سمے شاعر دی سوچ دا وی اک نواں سوما پھُٹ پیندا اے۔ ہنیرا جنّاں گوہڑا ہووے گا، چانن دی خواہش وی اونی شدت نال سر پٹے گی۔ منیر نیازی جدوں اوس مقام اُتے آؤندا اے، جتھے حالات دی گردش اُتے ہیفراں دا وی رون نوں جی کرن لگ پیندا اے تے منیر نیازی دے اتھرو رات دے پہلے بدّل وانگوں ورھن لگ پیندے نیں تے اوہ اپنی نظم "پہلے بدّل دی رات" وچ کہندا اے:

تڑفیا زہری سپ دے وانگوں بجلی دا لشکارا

کالا بدّل گرجن لگا جیویں کوئی نگارا

بجلی دی لشک وچ زہری سپ دا روپ بدل دے گجن وچ لکارا منیر نیازی دی نئی مہارت تے عظمت دا ثبوت ہون توں وکھ اوہدے اپنے انداز تے اپنے انفرادی رنگ دا اظہار وی اے۔ منیر معاشرے وچ کدھرے وی روشنی دی کوئی کرن نہیں ویکھدا۔ جے "پہلے بدل دی رات" اوہنوں بجلی دے لشکن وچ کوئی روشن چیز نظر دی پیندی اے تے اوہ کسے زہری سپ دے زہر دی جھلک ای ہندی اے، جیہدی شوکر سن کے رنگ برنگیاں باریاں ادہلے جاگن والیاں کڑیاں، ڈونگھی شوکر سن کے پچھلے پیریں مڑ گئیاں نیں، سہم گئیاں نیں تے ایس نظم دا آخری شعر گل صاف کر دیندا اے ــــــــ کہ:

لمیاں منزلاں دے اوہ راہی ہن لبھن گے اوہ تھانواں
اج تک جنہاں وچ کدے نہ پھریا آدمی دا پرچھانواں

منیر نیازی اج دے آدمی کولوں ڈاہڈا مایوس اے کیوں جے ایہہ اج دا آدمی جتھے پیر پاؤندا اے، اوتھے جنگ، مکر، فریب، دھوکہ تے لٹ مار دا بازار گرم ہو جاندا اے۔ محبت کرن والیاں روحاں، رنگ برنگیاں باریاں اوہلے جاگن والیاں پیاراں بھنیاں پیار دی منزل ول قدم ودھاؤندیاں ودعاؤندیاں پچھے مڑ جاندیاں نیں تے جدوں ایہہ سہمیاں تے ڈریاں ہویاں کڑیاں پیار دی منزل ولوں مایوس ہو جاندیاں نیں، جدوں اوس منزل تے اپ نہیں پہنچ سکدیاں تے اک نواں خیال ہرپٹ دا اے کہ اوہ پیار دی منزل آپ چل کے نیڑے نہیں آ سکدی تے فیر ایہہ سوچ اک منڈی دے آڑھتی وانگوں، اک بپاری دے وچن وانگوں اک کاروباری بندے والی سوچ بن جاندی اے۔ ایس سوچ نوں پیدا کر کے معاشرہ بھانویں آپ ای اوہدے اتے اعتراض وی کر دا اے۔ پر اج انبول بنیاں گل ٹک نہیں سکدی۔ کبوتر دے اکھاں میٹن نال خطرہ ٹک نہیں سکدا یا ایہہ چیگدڑ دی فطرت رکھن والا معاشرہ یا سماج جے سورج دی حقیقت نوں ویکھ نہیں سکدا تے ایہدے وچ سورج دا کیہ قصور اے۔ منیر نیازی دی "سنتر دی کڑی" اک چنگا بھلا سورج اے۔ جیہنوں ویکھ کے ہر اکھ مڑا تے لیندی اے، پر اوہدے ہون اتے اوہنوں اعتراض وی اے۔ جنویں صادقین نے اپنے برش تے پنسل نال ایہہ حقیقت کھولی اے کہ زاہد نما معاشرہ لکل وچ لکا کے سڑتاں دا ڈاکو بن دا اے تے ظاہرا منبر اتے اک بہت وڈا شریف انسان اے۔ اوہ اوس شریف انسان نوں سر بازار ننگیاں کرن دا چارا کر دا اے۔ منیر نیازی شعر دی مدد نال اوس ای گل نوں اجاگر کر دا اے، پر ایتھے

دی اوہدا رنگ اپنانے وکھرا اے۔ اوہنے اک شہر دی کُڑی دا سراپا ئے عل بیان کر کے اک دوجے زاویے توں اوہ حقیقت بیان کیتی اے کہ "شہر دی کُڑی"

نویں ویاہی ووہٹی وانگوں لوکاں کولوں جھکدی
وِچوں وِچوں چور اکھاں نال پوٹھریاں ول وی تکدی
کلیاں بہہ کے گندیاں گندیاں گلاں سوچ دی رہندی

نئے جے ایہہ سماج تے معاشرے دیاں مجبوریاں نہ ہون اِنسان دیاں دوٹھکھاں دے اصول نوں تسلیم کر دیاں ہون، ٹھکھ دا احترام کرن لئی حق خود ارادیت دے اصول نوں جبر، زیادتی، ہٹ دھرمی دیاں ڈریناں تے بلاواں دی بھینٹ نہ چڑھا دتا جاوے تے فیر شاید مہندی والے ہتھ، لہو والے ہتھ کدی نہ بنن۔ پاکستان بنن توں پہلاں اک گھر وچ اک کُڑی دی شادی ویکھن دا مینوں اچیھا ور ویلا اتفاق ہویا کہ میں اُج وی نہیں بھُل سکیا۔ اسلام دا بخشیا ہویا اوہ حق جیہدے وِچ لڑکی اپنے شوہر نوں قبول یا نہ قبول کرن دا حق رکھدی اے۔ لاٹھیاں دیاں ضرباں نال صرف قبول کرن دی مجبوری بن گیا سی۔ بیں زندگی وِچ لکھ وار سوچیا اے کہ کیہ اوہ نکاح ہو گیا سی؟ یا کدھرے اوہ بے نکاحی بیوی دی حیثیت نال ای بچے تے پیدا نہیں کر دی رہی، پر جاگیرداری نظام شاید نکاح نوں جاگیراں دا انبادلہ یا ونڈ تصور کر دا اے۔ ایس لئی عورت کول مذہبی یا قانونی ہر حق ہون دے باوجود کوئی حق نہیں رہندا تے فیر ایہہ منیر نیازی دا حصہ اے کہ اوہ ایس دُنیا دیاں لکھاں بلاواں نوں خوفزدہ ہون دے باوجود اِک سچی چیک مارن تے مجبور اے نئے فن دی تاریخ اوہدی ایس سہمی تے معصوم فطرت نوں اپنے ورقیاں وِچ محفوظ کرن تے وی مجبور نظر آؤندی اے۔ "لہو والے ہتھ" اوہ کہندا اے:

جدوں دا اوس دا ویاہ ہویا اے
اُج اوہ مُڑ کے آئی اے
لکھ سمجھاؤ "فیر کیہ ہویا"
فیر وی روندی جاندی اے
روندیاں روندیاں ہجر دے پھوں
رنگلے ہتھ وکھاندی اے

ایہہ مہندی دے روپ وِچ لہو نال رنگے ہتھ کجھ سوچن تے کجھ کرن دا مشورہ دے

دیندے نیں تے منیر نیازی "کجھ کرو" وچ خوف دے پردے وچوں باہر آکے پہلی وار جرأت دا مظاہرا کردا اے تے بے خوف ہو کے کہندا اے:

آندے جاندے رہن گے ایہہ موسم ایہہ لوک
وگدی وادی لہر نوں کوئی نہ سکدا روک
نس نہیں سکدا ایس نوں ایہو ای اے تقدیر
فیر ایہہ گلاں سوچ کے کیوں ہوواں دلگیر
وہم نہ رکھیا جان دا نہ دنیا دا غم
فکر نہ فاقہ ہور دا تے کلم کلا دم

اپنی پچھان مگروں منیر نیازی معاشرے، سماج تے اج دے دور دیاں بلاواں نوں بھتا اپنے اندر دے وہماں وچ ڈب کے اک فراری منزل ول ٹردا ہویا محسوس ہندا اے تاں جو آپ کسے راہ نوں لبھ کے امن محبت تے پیار دی منزل نوں لبھ سکے۔ اوہدی نظم "رستے" کسے رستے کسے راہ دی نشان دہی کردی اے، پر گھم گھا کے جتھوں ٹرو، اوتھے ای موڑ لیاندی اے۔ انج وی آکھیا جا سکدا اے کہ منیر نیازی ایس مقام تے ایس استحصالی معاشرے دی گھمن گھیری وچ اجیہا پھسیا اے، جتھے کہ ڈبن دی گنجائش اے نہ ترن دی تے فیر اوہ حیلے بہانے کر کے ہونی دا پلا پھڑ کے ایتھوں نٹھ دا نظر آوندا اے۔ "ہونی دے حیلے" وچ اپنا تے معاشرے دوناں دا قصور من دا نظر آوندا اے:

کجھ انج وی راہواں اوکھیاں سن
کجھ گل وچ غم دا طوق وی سی
کجھ شہر دے لوک وی ظالم سن
کجھ مینوں مرن دا شوق وی سی

اوہدا اپنا قصور مینوں جیہڑا نظر آیا اے اوہ ایہو ای اے کہ اوہ روشنیاں تے بہاراں لبھدا لبھدا اوس شہر اپڑیا اے جتھے:

کندھاں سُنج مُسنجیاں، کوٹھے وانگ بلا
گوکاں وین حویلیاں ساڈے ول نہ آ

انج منیر نیازی اپنے سفر دی ایس رات وچ قدم قدم تے ذہناں نوں اجیہی سوچ دیندا

جا پیندا اے، جیہڑی کسے سجری سویر دی اڈیکن ہار دیوی بن جاندی اے۔ ایس منیر دی شاعری نوں پنجابی اردو یا انگریزی شاعری دے دوجے مشہور شاعراں دے حوالے تے مقابلے نال ویکھن دی ضرورت محسوس نہیں کردا۔ کیوں جے منیر دا اپنا اِک وکھرا چہرہ مہرہ اے تے اوہدی پچھان واسطے باخط دا اپنا کسے دی معرفت لکھن دی ضرورت ای نہیں رہی۔ منیر اک انفرادی حیثیت نال بھانویں فراق دی رات ٹھنڈی سیت سل ہیٹھاں گزار رہیا ہووے تے بھانویں اکلاپے دے ویہڑے اپنے آپ نال گلاں کردا ہووے، ٹرُدا ای رہندا اے۔ ات ہنیریاں راتاں نوں جدوں ہُنے لوکی گھر دی راہ بھُل جاندے نیں، ایہہ اودوں وی نک دی سیدھے ٹرُدا اے تے تھک داوی نہیں تے ایہہ گل اوہدی ہمیش دی زندگی دی دلیل اے۔ منیر نوں پورا پورا علم اے کہ اَج انسان اِنسان دا جانو نہیں رہیا۔ جنگلاں تے تباہیاں انسان دے شغل میلے بن گئے نیں۔ انسانیت ناں دی کوئی معصوم شہزادی عجائب گھراں وِچ وی نظر نہیں آؤندی تے اجیہے حالات وِچ زندگی گزارن دے گِنے مِنے اصولاں توں وی شاعر ناواقف نہیں، جیہن لئی جتن کردیاں ہویاں کہندا اے:

اپنے لہو دیاں نہراں اندر
آپ ای ترنا پیندا اے
روز شام نوں نویں قبر تے
ہوکا بھرنا پیندا اے

منیر نیازی دی ایہہ مَر مَر کے جیوندے جان دی ادا منیر دی شاعری دا حسن وی اے، تے مزاج وی۔ اِک دُھڑکو تے خوف بھری فضا نیازی دا سارا ماحول اے۔ ایس ماحول نوں جیہناں حوالیاں نال منیر نے ویکھیا اے، ویکھیا تے اساں ساریاں وی اے، پر اوہدی اکھ ایس فضا دی کسے گل تے اعتبار کرن نوں تیار نہیں۔ ہر پاسے بے یقینی، ہر تبدہ ڈانواڈول، ہر گل کچی، تے فیر:

فیر وی دل وِچ دھڑکا رہندا
پتہ نہیں کِس ویلے
کوئی لٹیرا ایتھے آ کے
خون دی ہولی کھیلے

ایس ڈر تے بے انت خوف وچ گھریا ہویا منیر جیون اُتے ای ایمان رکھدا اے۔ ایجہی خوفناک حالت وچ جیون دا جگرا کِسے بے انت بہادر دا ای ہو سکدا اے تے اوہ اُج وی مظلوم تے پیراں ہیٹھ مدھولی ہوئی انسانیت نوں جیون دا اِک نواں ڈھنگ وی دس دا اے تے ایہہ ڈھنگ کسے آؤن والے انقلاب دا اوہ نفسیاتی پہلو اے، جیہڑا کدی ناکام نہیں ہوندا۔ ایہو وجہ اے کہ اوہ خوف تے مایوسی وچ پھسیا ہویا وی کِسے انقلاب دی اڈیک وچ سسکدے لوکاں نوں جیون دا پیغام اِنج دیندا اے کہ:

میں جے نہ ہوواں
میری طرح فیر کون ایس جگ وے
سارے زہر نوں پیوے گا
دل وچ بلدے بھانبڑ لے کے
ہسدیاں ہسدیاں جیوے گا

منیر دی شاعری نوں جِنّاں بھُوتاں دی عجیب جیہی گل آکھن والے اوہدی "سدھی جیہی گل" سمجھن وچ بھانویں دیراں لاؤن پر جیویں رات دا مقدر سویرا ای بن دا اے۔ اِنج ای منیر دا خوف تے ڈر اِک عزم، جرأت تے بہادری دی منزل دا رستہ وکھاؤن دا وی چارا کردا اے۔ حد ایہہ وے کہ ایہہ جن بلاواں تے وہم بڑا اوے منیر نوں ڈراؤندے، دھمکاؤندے، اوڑک اوس انقلابی منزل دا راہ وکھاؤندے صاف دِس پیندے نیں۔ جدوں اوہ موت دا خوف وی لاہ کے پرے سُٹ دا محسوس ہُندا اے:

مرنا ای جے تقدیر اے اپنی
فیر کیوں ایس توں نسیئے
کیوں نہ گھر وچ کلیاں بہہ کے
پاگلاں وانگوں ہسیئے

گھر وچ کلیاں بہہ کے ہس ہس کے جھلّ کھلارن ویلے "پُٹھیاں سدھیاں سوچاں" وچ وی اِک سنہری سوچ ضرور ہُندی اے۔ پر شاید ایہہ گل کسے پاگل نوں ای سمجھ آسکدی اے یا فیر ایہہ پُٹھیاں سدھیاں سوچاں دی حقیقت جانن واسطے پاگل ای ہو جانا پیندا اے۔ جے ایہہ گل نہیں تے فیر میرا خیال اے بندے نوں پُٹھیاں سدھیاں سوچاں ای پاگل کرسٹن لئی کافی

ہُندیاں نیں تے فیر منیر نیازی دی ایہہ چھٹی سوچ پاگل کر دین لئی کافی اے :

ہن جے ملے تے روک کے پچھاں
ویکھیا ای اپنا حال
کتھے گیا اوہ ٹھاٹھاں ماردے
لہو دا اَنّھا زور
ساہواں ورگی گرم جوانی
لے گئے کیہڑے چور

انج لگدا اے نیازی دے مقصداں دے محبوب نوں معاشرے دی چڑیلاں نے لُٹ کھڑیا اے تے محبوب خبرے کسے کال کوٹھڑی وچ بند ہو کے سِسک رہیا ہووے۔ اوہ تے سوچاں دی مار کھاندا کھاندا کئی "ڈکیاں ہویاں چیزاں" لبھدا ہویا "سارے" "شہر دے مکان" چھان دا پھر دا اے تے اوہدے اندر لکیا ہویا اک بے انت خوف مکاناں دیاں جڑیاں ہویاں کندھاں وچ وی پیار دی سانجھ نہیں ویکھدا بلکہ کسے بہت وڈے زلزلے دے خوف نوں آپس وچ چھپیاں پا کے کھلوں داخیال نظر پیندا اے تے ایہہ سبھ اوہ زاویے نیں، جیہڑے منیر نیازی اپنے فن دی پرکال نال پیش کرن دا اپنے انداز دا اِک انوکھا ماہر اے۔

"شہر دے مکان" صرف تناں مصرعیاں دی نظم اے۔ پر ایہہ تن مصرعے اک پوری کتاب دا بھار اپنے اندر رکھدے نیں تے ایہو گل منیر نیازی نوں اپنے ہمعصراں وچ اک الگ چہرہ مہرہ تے مقام بخش دی اے۔ اوہ "شہر دے مکان" نظم وچ کہندا اے :

اپنے ای ڈر توں
جُڑے ہوئے نیں
اِک دوجے دے نال

ایس بہت وڈے خوف دے موڑ اُتے منیر بہار دی آس نہیں چھڈدا۔ خوفناک راہواں تے سزاواں وچوں لنگھدا ہویا وی کسے سجری سویر، کسے چیتر دی پھُلاں بھری بہار دا اُڈیکن ہار وی رہندا اے۔ کسے "نویں رُت" نوں آوندیاں ویکھ رہیا اے، جتھے معاشرے دے ایہہ جن، بھوت، بلاواں تے بڈاوے انسان نوں ڈرا ڈرا کے نہیں مار سکن گے سگوں چیت بہار دے پھلاں وانگوں زندگی دی خوشبوئی ونڈن والیاں حوراں، پریاں تے الھڑ معصومیناں

اِنسان دے اگے پچھے پھرن گیاں، "نویں رُت" بارے اوہدا احساس، جتھے کھلوتا اے اوتھے
اوہ بے ساختہ کہہ رہیا اے کہ :

ہلکی ہلکی ٹھنڈ پچ کنبن
سدھراں گجھے پیار دیاں
راتاں چیت بہار دیاں
لے کے آیاں نال بہاراں
ست سمندر پار دیاں

ایس نویں رُت دی آس وچ منیر نیازی "جنگل دے جادو" داوی مُنکر نہیں "ہوا نال
ٹکراں" مارن نوُں وی نیار اے۔ اپنے "اصل وجود" دی بھال وی اوہدا مقصد اے۔
"پر ایہناں گلاں" وچوں نویاں راہواں داوی چاہوان اے۔ کسے وی "بہادر دی موت"
اُتے وَین پاؤن دی تھاں، مرے ہوئے ساتھیاں دے وچکار پتھر وانگ کھلوتا وی "اللہ
دی مخلوق بارے" بھانویں اوہ چنگی ہووے تے بھانویں مندی، منیر نیازی سوچن تے مجبور اے:

جو وی نیں ایس دنیا اندر سارے لوکی چنگے نیں
اوہ وی جیہڑے رات نوں لک کے گھراں چ سنّاں لاندے نیں
اوہ وی جیہڑے اوہناں توں پھڑ کے جیلاں وچ لے جاندے نیں

جناب شہباز ملک

سفر دی رات دا پاندھی ــــ منیر نیازی

انسانی ذہن اپنی سوچ دے پھیلا پاروں انتاں دی ہٹ والا اے۔ انسان دے دل وچوں اٹھیا جذبہ جدوں تخیل دے پر لاکے اڈن لگ دا اے تے اوہدی اڈاری حسابوں باہر اپڑ جاندی اے۔ ایہو کارن اے کہ جدوں انسان اجیہے جذبے نوں دوجیاں تیکر اپڑانا چاہندا اے تے چاہت تے اصلیت توں کئی درجے گھٹ اپڑان وچ کامیاب ہوندا اے۔ ایسے لئی انسان دی شروع توں اج توڑی ایہو کوشش رہی اے کہ اوہ اپنے جذبے تے احساس نوں سگویں روپ وچ دوجے تیکر اپڑان وچ کامیابی حاصل کرے۔ ایہدے لئی اوس ابلاغ دے کئی ذریعے ایجاد کیتے۔ ایہناں ذریعیاں وچوں اک ذریعہ شاعری اے، جس وچ جذبے تے احساس نوں اکھراں دا روپ دِتا جاندا اے ــــ جذبے نوں اکھراں دا روپ دین وچ شروع توں اَج توڑی کئی قسم دے تجربے کیتے جاندے رہے نیں، جیہناں دا مقصد جذبے نوں سگواں روپ دینا اے۔ ایہناں تجربیاں وچوں اک تجربہ ایہہ وی اے کہ اپنے جذبے یاں خیال نوں کسے اجیہی شے نال رلا کے بیان کیتا جائے، جیس دے مطلب تے مفہوم نوں دوجے پہلاں ای جاندے ہون۔ تمثیل تشبیہ تے استعارہ ایسے ذیل وچ آوندے نیں۔ وارث شاہ دا ہیر دے حسن دی تعریف وچ ایہہ کہنا کہ:

خونی چوٹیاں رات جیویں چن دوالے سرخ رنگ جیویں رنگ شہاب دا جی

تشبیہ ــــــ تے:

پتلی پیکنے دی نقش روم والے لدھا پری نے چند اجاڑ وچوں

استعارے دیاں سوہنیاں مثالاں نیں۔ تشبیہ دتی جان والی شے نوں جدوں اوہو ای منیا جان لگ پیا تے جذبے دے اظہار وچ اک قسم دا جوش ڈنگھر پیا۔ اج اک قسم دی ایمائیت جمی تے فیر علامت ہوند وچ آئی۔ ایہہ علامت اک قسم دا استعارہ ای ہوندا اے، پر ایہدے وچ استعارے

ناؤں کچھ کھلے ڈلے معنے سماجاندے نیں۔ طالب لئی مجنوں ہیر نے سسّی یاں مطلوب لئی رانجھن دا ناں جیویں شاہ حسینؒ (۱۵۳۹ء - ۱۵۹۹ء) آہندا اے :

ندیوں پار رانجھن دا ٹھانا
کیتا قول ضروری جانا
منتاں کراں ملاح دے نال
دل لالیا بے پرواہ دے نال
اوس دین دُنی دے شاہ دے نال

ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ اک تے شاعر ایمائیت کوں اودوں کم لیندا اے، جدوں اوہدے خیال نوں عام سدھے سادے اکھرا ؟ آتر ہون۔ ایس صورت وچ شاعر اپنی تصویر نوں بھتی نوں بھتی مکمل کرن لئی معنیاں دی بنی بتری تصویر استعارے یا علامت دی صورت وچ جڑ دیندا اے۔ وارث شاہ تخت ہزارے دی تعریف انج شروع کردا اے :

اک تخت ہزاریوں گل کیجے جتھے رانجھیاں رنگ مچایا اے
چھیل گبھرو مست اربیلڑے نیں سندر اک توں اک سوایا اے
والے کوکلے مُندرے مجھ لنگی نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھایا اے

تے طبیعت نہیں سوبھردی اوہدی جاپے اوہدا جذبہ پورے روپ وچ سامنے نہیں آیا۔ اوہدی چیتری تصویر حالی نامکمل اے، ایس لئی معنیاں نال بھرپور اک بنی بتری تصویر دا اشارہ دیندا اے کہ بس انج سمجھ لوؤ :

گویا بہشت زمین تے آیا اے

بہشت دے ناں تے اوس نال جُڑیاں ساریاں ای صفتاں تے سہپن آپ مہارے سامنے آجاندے نیں۔ ایمائیت دے ضمن وچ نظیری دا اِک شعر اے :

پایم بہ پیش از سر کویش نمی رَوَد
یاران خبر دہید کہ ایں جلوہ گاہ کیست

مطلب ایہہ کہ میرا پیر اوس گلی توں اگے نہیں جاندا۔ یار دا ایہہ کس دی جلوہ گاہ اے۔ ایتھے شاعر نے ایمائیت وچ ای وضاحت دا سر بندھ کر دِتّا اے۔ ایہہ ایمائیت شاعر اوس ویلے ورتدا اے، جدوں اوہ سمجھدا اے کہ اوہدے کھُلے ڈُلّے خیال نوں سادہ اظہار الیک نہیں سکے گا۔ دوجے

لفظاں وچ ایہہ آکھو کہ شاعر اپنے خیال دی ہور وضاحت لئی ابہامیت نوں لیاوندا اے۔ ایتھے اک گل یاد کرنی ضروری اے کہ ایہہ ابہامیت جیہڑی مطلب تے مفہوم نوں اگھیڑدی اے، آپ اپنی ذات وچ گنجلدار ہوندی اے تے ایس دی گنجلی کھولن لئی پڑھن سنن والے نوں تھوڑا جیہا اوکھا ہونا پیندا اے۔ کجھ زور لانا پیندا اے۔ کجھ آپ دی فکر دا گھوڑا دوڑانا پیندا اے۔ شاعر نال رل کے مطلب تے مفہوم نوں مکمل کرنا پیندا اے۔ آکھن تے سنن والے وچ دا ایہہ سمجھوتا ساڈی پنجابی شاعری وچ کوئی نواں نہیں سگوں شروع توں ای ایس دی ہوند لبھدی اے کیوں جے اجیہی ابہامیت سانوں اپنے لوک گیتاں وچ عام لبھدی اے:

بیریاں نوں بیر لگ گئے نیناں نوں کجھ نہ لگا مٹیارے

پھل تے اپھل دے ایس نکھیڑے وچ جذبے دا جوش تے تازگی سکھراں تے اپڑی جاپدی اے۔ آکھن تے سنن والے دی ایس نیڑتا کولوں ساڈے صوفی شاعراں نے بڑا کم لیا اے۔ حسین بن منصور حلاج اک صوفی سی پر اک روحانی تجربے وچ اوہ سدھا اظہار کر بیٹھا تے سولی چڑھ گیا۔ ایہہ نہیں کہ اوس توں پچھوں آون والے صوفی حسین بن منصور حلاج والے روحانی تجربے توں وانجے رہے۔ اوہناں تے وی اوہ وقت آیا تے اوہناں نے اوس تجربے تے اوس واردات دا اظہار کیتا پر حسین وانگوں نہیں اک وکھرے ڈھنگ نال جیس وچ پکڑ دا کوئی ڈر نہیں سی۔ ایہہ ڈھنگ ابہامیت دا ڈھنگ سی بابا فرید نوں لے کے خواجہ فرید مٹھن کوٹی تیکر دی صوفی شاعری نوں ویکھ جاوو۔ ہر تھاں سانوں ایہہ ڈھنگ اپنی مکمل شکل وچ نظر آئے گا۔ شاہ حسین (۱۵۳۹ء، ۱۵۹۹ء) دی اک کافی اے:

ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں باہر توں روم روم وچ توں
توہیں تانا توہیں بانا میرا سبھ کجھ توں
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سبھ توں

یاں فیر ایسے نوں ہور اگھیڑویں صورت وچ بلھے شاہ وچ ویکھو:

رانجھا رانجھا کردی نی ہیں آپے رانجھا ہوئی
آکھونی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

تے ایہو گل خواجہ فریدؒ وچ آجاندی اے :

ہن میں رانجھن ہوئی رہیا فرق نہ کوئی

صوفیاں نے صرف ایسے تجربے نوں ای ایمایت دے راہیں بیان نہیں کیتا۔ سگوں اوہناں نے اپنی ساری شاعری اظہار دے ایسے ڈھنگ وچ کیتی اے تے انج اوہ اپنے اندر لے جذبیاں' نوں علامت تے استعارے نال دوجے نیکر اپڑان وچ وڈھیرے کامیاب ہیں۔ صوفی شاعری داخلیت دا اظہار اے۔ ایس دا تعلق سدھا انسان دی روح نال ہوندا اے۔ صوفیاں نے ایمایت نوں وضاحت تے گرفت (سماجی وغیرہ) نوں بچن لئی ورتیا اے۔ ایہو ایمایت اپنی مخصوص شکل وچ غزل وچ ورتی گئی تے انھیویں صدی عیسوی وچ فرانس وچ ایسے ایمایت نے اک ہور شکل اختیار کیتی۔ فرانس دے زوالی دور دے شاعراں سیاسی گرفت نوں بچن لئی ایمایت نوں علامتی رنگ دے کے شاعری کیتی۔ ایہناں نوں سمبلسٹ شاعر آکھیا جاندا اے۔ ایہناں شاعراں وی داخلیت اختیار کیتی تے اک خاص امیج بنا کے اندر دی دنیا دے ہیجان، روح دا سفر، ذہن دیاں تصویراں تے سمے توں ڈر وغیرہ نوں اُلیکنا شروع کیتا ——— ساڈے ایتھے ایہہ چیز کتے ویہویں صدی دے ادھ وچ اپڑی اردو وچ میراجی تے ایس نوں اختیار کیتا۔ پاکستان بنن مگروں احمد راہی نے بھانویں ایمایت تے تجریدیت کولوں کم لیا، پر فرانس والی ایمایت نوں اپنان والے اصل شاعر سلیم الرحمٰن، صفدر میر، انیس ناگی، امرتا پریتم تے منیر نیازی سن ایہناں شاعراں اپنے اظہار لئی ذاتی قسم دے ایما بنا لئے جیہڑے اوہناں دی شاعری نوں تجرید تے بعض ویلے ابہام ول وی لے جاندے نیں۔ سلیم الرحمٰن دی اک نظم اے "سفر" :

مینوں شام آوازاں دے اوس جنگل وچ بلاندی اے
روشنیاں نوں اوہلے ہو کے جیہنوں راہ اک جاندی اے
تیز ہوا وچ سُکیاں پتراں اندر بھانبڑ مچدے نیں
چار چوفیرے درختاں دے ملے پرچھانویں نچدے نیں
سڑدیاں ہڈیاں دی بو سُنگھ کے کیوں میرا دل ہسدا اے
اُچیاں اُچیاں چیکاں اُتے سارا جنگل ہسدا اے

اج ایس اگ نوں کیویں کوئی اپنا آپ بچاوے گا
ڈر دے نال ڈراون والا جنگل وی بل جاوے گا

ایس نظم نے ذرا کُو گوہ کریئے تے ایس دا مجموعی تاثر ڈر (FEAR) اے تے امیجسٹ شاعراں دا پہلا سانجھا نقطہ میری جاچے ایہو ای اے ۔ ایس مرکزی نقطے دے حساب نال اگوں ایما چنے گئے نیں جیویں جنگل، شام، ہنیرا تے تیز ہوا ۔ سُکے پتر، بھانبڑ، لمے پرچھانویں، سڑ دیاں ہڈیاں دی بو، چیکاں ——— اصل وچ ایہہ ڈرامے ۔ معاشرے دی زیادتی وجھوں اک انسان دے وجود دے مٹ جان دا ——— جنگل اوہ سماں اے جیہس وچ شاعر موجود اے ۔ اوہ سماں روشنی توں دور اے ۔ مطلب اے کہ ترقی توں خیر توں دور اے ۔ تنزل ول اے ۔ یاں ستر ول اے ——— ایہناں ساریاں گلاں نوں مکھ رکھ کے گل نوں اگیرے بیئے تے انج بنے گی ۔ زمانہ زوال ول جا رہیا اے ۔ دکھاں تے محرومیاں دیاں ہوا واں چل رہیاں نیں ۔ ظلم دیاں اگاں دے بھانبڑ پئے مچدے نیں، جیہناں وچ اوتھے رہن والیاں دیاں ہڈیاں بل رہیاں نیں ——— دکھاں ظلماں تے محرومیاں دی اگ اینی کھنڈ رہی اے کہ ایس اگ وچ اوہ وی سڑ جان گے، جیہڑے ایس نوں لاون والے نیں ۔ ظلم اینا ودھدا جا رہیا اے کہ ظالم وی ہن نہیں بچن گے ۔ سلیم الرحمٰن دی ایس نظم نوں پڑھن لگیاں اساں دو عمل کیتے نیں اک تے ایہہ کہ ایس دیاں علامتاں نوں اوس زمانے دیاں حالیاں نال رلا کے سمجھن دی کوشش کیتی اے ۔ ایہو عمل اسی اوس تصویر نوں ویکھن لگیاں کردے آں، جیہڑی تجریدی مصوری دے نظریئے نال واہی ہووے ۔ تصویر وچ اسی پہلاں تے دِتے گئے خطاں تے رنگاں نوں چیتے وچ محفوظ کردے آں تے فیر اوہناں رنگاں تے خطاں دی بجھال تے ادراک کردے آں جیہڑے رنگ تے خط اوس تصویر وچ ورتے گئے ہون ۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ ایمائی شاعری وچ تے خاص طور تے امیجسٹ ایمائی شاعری وچ ساڈوں اپنے پلیوں وی بڑا کجھ پانا پیندا اے ۔ ایس قسم دے شاعر دیاں علامتاں جنیاں اوپریاں ہون گیاں اوہ اُرناں ای ابہام ول چلا جائے گا تے علامتاں وچ جناں اوہ مقامی ہووے گا، اوناں ای اوہ پڑھن والے دے نیڑے آئے گا ۔ ایہناں گلاں نوں مکھ رکھ کے ہن ذرا اسی منیر نیازی دی اک نظم ول چلیئے:

"اِک پکی رات"

گھر دیاں کندھاں اُتے وسن چھٹاں لال پھوار دیاں

ادھی راتی بوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں مار دیاں

سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں گجھے پیار دیاں

ایدھر اُودھر تک تک ہسن شکلاں شہروں پار دیاں

روحاں وانگوں کوہوں لنگن مہکاں باسی ہار دیاں

قبرستان دے رستے دسن کوکاں پہریدار دیاں

نظم نوں سمجھن لئی جے اسی اپنے متھے کیلئے نوں سامنے رکھیئے تے گل انج بنے گی۔ ایس وچ ڈر (FEAR) دا احساس اگھڑواں اے تے ایہہ اک ایجیہے بندے دے جذبے دا اظہار اے، جیہس دی حیاتی دوالے ہر شے اوہدے لئی موت دا سنیہاں اے۔ ایہدے آلے دوالے دی ہر شے آسیب زدہ اے۔ اوہنوں ہر پاسے موت پہرہ دیندی دسدی اے۔ کتے ایہہ گھر دیاں کندھاں تے خون دیاں چھٹاں وچ کتے ڈیناں دیاں چیکاں وچ۔ کتے سپ دی شوکر وچ تے بڈاویاں دے ہاسے دی شکل وچ کتے ایہہ مُردے تے پئے باسی ہار دی مہک وچ اے۔ کتے پہریدار دیاں کوکاں دی آواز تے اوہدی حیاتی دوالے موت ای موت اے ——— خوف ای خوف اے تے ایس خوف وچالے اوہ کلّم کلاّ انھہنیری رات وچ اپنی حیاتی دی نند نوں ٹھنڈی محسوس کردا اے۔ نظم دے مفہوم نوں ہور پھیلان نوں پہلا ذرا منیر نیازی دی اک ہور نظم ویکھ لیئے:

میرا اصل وجود

میرا تے بس اینا کجھ اے

حصہ اپنے آپ دے وچ

جنّاں رات دے سنن ولے

بھارے پیر دی چاپ دے وچ

پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ ایبجسٹ شاعر "داخلیت" دا شاعر ہوندا اے۔ ایس کر کے ایس حوالے نال منیر دے جسم نوں معاشرہ تے پیراں دی آواز نوں اوس دا دسنیک منھ لیئے تے منیر دی ذات معاشرے دی ترجمان بن جاندی اے۔ ہاں انج آکھ لوو کہ اوس دا جسم جیہس نوں اوہ کالی رات یاں زوال آکھدا اے، ایس وچ اوہدا دل یعنی ایس زوال وچ پھاتھا؟ انسان جیہس جیہس حالے وچوں لنگھدا اے، منیر دی ذات اوس دی کیٹر لیندی اے تے اوسے نوں بیان کردی

اے ۔ ایس حساب نال نظم " اک پکی رات " معاشرے دی اجیہی تصویر پیش کردی اے ، جیس وچ ظلم و دھیکیاں نے بہراینا ودھ گیا اے کہ انسان مر رہیا اے ، انسانیت مر رہی اے ۔ شاعر نوں اپنے آلے دوالے انسان نہیں سگوں انساناں دے روپ وچ ڈیناں نے بڑا وے وسدے نیں ، جیہڑے انسان تے انسانیت دے ازلوں ویری نیں ۔ حالت ایتھوں تیکر اپڑ گئی اے کہ پہریدار عام طور تے حفاظت تے عاقبت دا نشان سمجھیا جاندا اے ۔ اوہدی آواز وی موت دا پیغام دے رہی اے جے اسی پہریدار نوں سیاسی قیادت آکھ لیئے تے گل ایہہ بنے گی کہ کھیت دی واڑ کھیت نوں کھا رہی اے ۔ اجیہے ماحول وچ شاعر موت ورگی گھٹن محسوس کردا اے ، جیس دا اظہار اوس اپنے مخصوص ڈھنگ وچ ایس نظم وچ ای نہیں سگوں اپنیاں کئیاں ای نظماں وچ کیتیا اے ۔ " سوچن دی سزا " " موت دی آواز " اصل وچ منیر نیازی انسان دوست اے ، انسانیت دوست اے ۔ ایس لئی اوہ آپ کہندا اے :

ایڈیاں وردی اکھاں دے وچ ہنجو بھرن نہ دیواں
وس چلے تے ایس جہان وچ کسے نوں مرن نہ دیواں

(اک موقع تے ________

ایہوای انسان دوستی اے ، جیہڑی اوہدے قلموں ایہہ ہاڑے پئی کڈھاندی اے ۔ اوہ اپنے ایہناں ہاڑیاں دا جواز وی رکھدا اے کیوں جے اوہ سمجھدا اے کہ جدوں انسان وچوں انسانیت نکل جاندی اے تے اوہ انسان نہیں سگوں بلا بن جاندا اے ۔ اوہدی اک نظم اے :

اُوپر قہر خدا دا ہیٹھاں لکھ بلاواں
سب راہواں تے موت کھلوتی کیہڑے پاسے جاواں

اوہ اک ساؤ بندے وانگوں رب کولوں ڈردا اے تے ایس حالت وچ اسی دوجیاں نوں ویکھنا چاہندا اے کیوں جے ایس دی دوجی شکل " بلا " اے تے جے سبھ ای بلاواں بن جاون تے فیر ڈر کاہدا ۔ ڈر تے صرف ایہناں بلاواں دا اے ۔ انسان وچ وی ایس حیوانیت دا اے ، جیہڑی بندے دا بندے تے ظلم کراندی اے ۔ اوہ ہرتھاں ایسے کولوں ڈرن دی پکی کردا اے ۔ اوہ انسان وچ وی ایس حیوانیت نوں اڈو اڈ روپاں وچ سامنے لیاؤندا اے ۔ کدی " وحشی عورت " دے روپ وچ " کدی جنگل دا جادو " دے وچ ۔ نظم جنگل دا جادو وچ اوہ EXPLIOTATION بیاں دُھر بناں دے عمل نوں سامنے لیاؤندا اے کہ انساناں دے ایس جنگل وچ بھولیاں بھالیاں

شکلاں جھٹ اِی روپ وٹا کے گُٹا پھج کے نسدیاں نیں۔

جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ موت توں منیر نیازی دی مراد سچ مچ دی موت نہیں سگوں معاشرے وچ وسدے بندیاں دیاں سدھراں اُساں تے امیداں دی موت اے جیہڑیاں ایس ہوس بھرے ماحول وچ پوریاں نہیں ہوندیاں۔ معاشرے وچ رہے ہر بندے دا حق اے کہ اوہ ترقی کرے تے جدوں معاشرہ اوس نوں موقع نہ دیوے تے حیاتی بے معنی ہو کے رہ جاندی اے، اجیہی حیاتی بارے منیر نیازی آہندا اے:

ایہہ رستے ایہہ لے رستے
کیہڑے پاسے جاندے نیں
بہت پرانے محلاں اندر
وچھڑے یار ملاندے نیں
اُچیاں ڈونگھیاں جنگلاں اندر
شیراں وانگ ڈراؤندے نیں
یاں پھیر گھم گھما کے
واپس موڑ لیاؤندے نیں

(رستے)

ایس نوں معاشرے وچ وی بے یقینی دا اندازہ لایا جا سکدا اے ـــــ اوہ ایس قسم دیاں کئی ناکامیاں دا نقشہ بڑے حقیقت پسندانہ ڈھنگ وچ کھچدا اے۔ معاشرے دیاں کوڑیاں کسیلیاں حقیقتاں نوں بڑی بے جگری نال بیان کردا اے۔ "شہر دی کُڑی" "لہو والے ہتھ" دوہنہ نظراں وچ جنس دے وکھانت نوں دو صورتاں وچ سامنے لیاؤندا اے۔ پہلی صورت شہر دی اجیہی کُڑی دی اے، جیہڑی بُلھاں تے سرخی مل کے رنگ برنگے کپڑے پاندی اے۔ ووہٹی بن بن بہندی اے تے اپنے اُتے اینویں کیویں دی حیا لیوندی اے۔ اوہدی ایہہ سوچ تے عمل مڈھلے پکھوں جنسی جذبے دے شہوانی پہلو دے تحت اے پر دوجے پاسے "لہو والے ہتھ" دی کُڑی سچ مچ دی ووہٹی بن کے وی اپنے آپ نوں برباد تصور کردی اے کیوں جے اوہدی شادی اوہدی مرضی موجب نہیں ہوئی۔

منیر ماحول دی کوملتا نوں بڑا عزیز جاندا اے تے ایس نوں اوہ کتے کُڑی دی علامت بنا کے

ننے رکتے پتیاں دی علامت بنا کے اپنیاں کنیاں ای نظماں وچ اوس نوں پھٹڑ ہوندا وکھاندا تے
ہاڑے گھت دا اے۔ "پہلے بدل دی رات" وچ دی جو کرُڑی اتنے "پت جھڑ دی شام" وچ دتے
گئے ایہو ماحول دی کو ملتا اے۔ اوہ کہندا اے کہ بھانویں ماحول دی کو ملتا مجروح ہو کے پیلی پے گئی
اے، پر ایس نوں مرنا نہیں چاہیدا۔ ایس نوں ماحول نالوں ٹٹنا نہیں چاہی دا۔ اوہدی چاہت اے
کہ ہوا وگے تے پیلے پتے وی نہ ڈگن خبرے ایہناں تنے بہار وی آ ای جاوے :

پیوستہ رہ شجر سے امید بہار رکھ

منیر نیازی کول جیاتی دا اک چنگا بھلا تصوّر موجود اے۔ اوہ جیاتی نوں اک قیمتی شے سمجھدا اے۔
ایس لئی موت نوں بھیڑ یاں کہندا اے تنے موت کولوں آپ وی ڈر دا اے تے دوجیاں نوں وی
ڈراندا اے۔ اوہ جینا ضرور چاہندا اے، پر جیاتی دیاں اوکڑاں نال متھا لا کے نہیں سگوں اک بنے
بنے سکھ دا تک ماحول وچ، جیہڑا اوہدی مرضی موجب تے ہووے پر ایہہ ضروری نہیں کہ اوہدے
بنان وچ اوہدا وی حصہ ہووے۔ اوہ جیاتی دی تمنا کر دا اے بھانویں ایہہ جیاتی ہوکیاں بھری ای
کیوں نہ ہووے :

دنیا دے وچ رہن لئی وی کیہہ کجھ کرنا پیندا اے
روز شام نوں نویں قبر تے ہوکا بھرنا پیندا اے

——— (جیون لئی غبن)

دُکھ نوں لکاؤن دا اوہ قائل نہیں ایس بارے اوہ بڑا حقیقت پسند اے۔ ایس سوچ نوں کر
دُکھ نوں بھلن لئی بندہ خود فریبی اختیار کرے، اوہ نند دا اے تنے ایس خیال دا گُڈا بجھدا
اے تے ہسدا اے :

جھوٹے یار بنا کے
دل دیاں گلاں دسیئے
کیوں نہ گھر وچ کلیاں بہہ کے
پاگلاں وانگوں ہسیئے

——— (سدھی جیہی گل)

حالات نوں بہتر بنان لئی اوہدے کول تا ہنگ تے انتاں دی اے پر عمل کوئی نہیں۔ اوہ آپ
کجھ نہیں کرنا چاہندا تے دوجیاں نوں کہندا اے کہ :

ہسر تے گھپ ہنیر تے دھرتی اُتے کال
پیریں کنڈے زہر دے لہو وچ بجھے وال
جنن کرو کجھ دوستو توڑو موت دا جال
پھڑ مرلی اوئے رانجھیا کڈھ کوئی تکھی تان
مار کوئی تیر او مرزیا، پھٹ کے ول اسمان

(کجھ کرو)

منیر دی عشقیہ شاعری بڑی تے ابڈی ایمائی اے تے نہ ابڈی روائتی۔ اوہ کجھ کو تھاں چونکا دین والیاں گلاں کرہ داسانوں وسدا اے۔ پر ایہہ گلاں اجیہیاں نہیں کہ ایہناں توں کوئی انفرادی انگ بندا ہووے۔ اوہدیاں کئی ایمائی نظماں وچ ابہام دا جھولا پیندا اے۔ خیر ایس کرکے کہ اوہدیاں علامتاں بیاں استعارے حالی ابڈے عام نہیں ہوئے ایہناں وچ "سورج سامنے بند اکھاں وچوں" "ستن" "پیرا بیاں گلاں" "دونہہ" نے "اک بہادر دی موت" شامل نیں۔ ایہناں وچوں آخری نظم نوں اوس مثنوی آکھیا اے حالانکہ ایہہ مثنوی دی ظاہری ہیئت وچ نہیں۔ ایس نوں اسی لمی نظم آکھ سکنے آں۔ ایہہ ٹھیک اے کہ ہر ایمائی شاعر اپنے پڑھن والے نوں پریشان کردا اے، پر جدوں بجھارت دی بجھ ہتھ آجاندی اے پڑھن والا ساریاں پریشانیاں بھل جاندا اے سگوں اک ذہنی لذت محسوس کردا اے، پر جتھے بجھارت بجھی ای نہ جائے، گنجل کھلن ای نہ، اوتھے پریشانی کیویں مُک سکدی اے؟ بجھارت دے نہ بجھے جان دا کارن اکو ہو سکدا اے کہ ایس قسم دے شاعراں دے اپنائے ایما حالی ابڈے عام نہیں۔

مُکدی دی گل ایہہ اے کہ منیر نیازی اجیہے ظلمی سمے دا شاعر اے، جیہدے وچ ڈاہڈا مار دا وی اے تے رون وی نہیں دیندا۔ ایس ماحول وچ بندہ اُکھا سروی نہیں سکدا۔ ایسے کرکے منیر نیازی نے ایمائی ڈھنگ پھڑیا تے انسان دے انسان تے ظلم دی رس پا کے ہاڑے گھتے۔ منیر نیازی دی وڈی تاہنگ ایہو اے کہ ظلم تے ودھیکیاں نال معاشرے دی جیہڑی کوملتا پھٹڑ ہورہی اے، ایس نوں ختم ہوجانا چاہیدا اے۔ اوہ نواں شاعر اے۔ اوس سوچ تے خیال وچ ابڈی دولاہنگ ٹپ لئی اے کہ عام بندہ اوہدے تیکر اپڑن لئی اوکھیائی محسوس کردا اے۔ اوہ حیاتی دے COMPLEX نوں ایمائی انگ وچ بیان کردا اے۔ اوہدے بیان وچ تجریدیت اے۔ اوہدے استعارے ودھیرے نامانوس نیں۔ اوہ انسان دے انسان تے ظلم دے خلاف سدھی نفرت پُنگران

دی تھاں پہلاں خوف کھنڈان دی کوشش کردا اے۔ ایس ظلم نوں مٹان لئی اوہدے کول عزم دی چاہت موجود اے، پر عمل اصلوں ای گھٹ اے۔ ظالماں تے ظلماں دیاں اکھاں وچ اکھاں پان دی تھاں اوہناں کولوں ڈرن دی پکی کردا اے تے ایہو ماحول وچ اک ردّعمل دا چاہوان اے۔ اوہدے خیال وچ انسان تے انسان دے ظلم دے خلاف ایہو جہے ہوئے جسم اُٹھ کھلون گے۔ اوہ حیاتی دی تند نوں ٹٹدیاں نہیں ویکھ سکدا تے بھرپور چنگا جیون تے زور دیندا اے۔ منیر نیازی دے خلوص وچ نگھ اے۔ اوہدے جذبے وچ مٹھا مٹھا جوش اے۔ اوہدیاں چتریاں تصویراں تجریدی ضرور نیں، پر کجھ کھیچل کرن نال مکمل ہو جاندیاں نیں۔ اوس دے کجھ استعارے تے علامتاں غیر نامانوس نیں تے کتے کتے ابہام دا جھولا پیندا اے —— اوہدیاں چتریاں تصویراں متحرک دی نیں۔ اوہ اپنے مرکزی نقطے "خوف" FEAR نوں پنگران وچ کامیاب اے۔ اوہ زوال دی گل کردا اے تے عروج دی چاہت۔ اوہ ایہائی قسم دا جدید شاعر اے تے ایس قسم دی جدید شاعری ایس لحاظ نال بڑی پدید اے۔ ایہدے وچ پڑھن سنن والے وچ اک خاص قسم دی SENSIBILITY یاں سوجھ منگدی اے تے تعلیم عام نہ ہون کر کے حالی ایس دا دائرہ بڑا سوڑا اے۔

موتیاں دی لڑی

پنجاب، پنجابی زبان، ادب، لسانیات تے عروض

۱- ادب، تنقید تے زبان، یوسف کامران، امروز، لاہور، ۶ جولائی ۱۹۶۹ء

۲- ادب کیہ اے، محمد اسلم ایم-اے، پنجابی ادب، لاہور، مارچ ۱۹۶۰ء

۳- اُردو دی ماں پنجابی، مولانا اختر علی خاں، پنجابی، لاہور، اگست ۱۹۵۲ء

۴- پاکستان تے بھارت وچ پنجابی، محمد افضل خان، پنج دریا، لاہور، ستمبر ۱۹۶۰ء

۵- پنجاب، سردار وریام سنگھ، پنجابی دربار، لاہور، فروری ۱۹۳۱ء

۶- پنجاب — اودوں تے ہُن، ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان، جنوری ۱۹۶۱ء

۷- پنجاب دا ادب تے تاریخ، آئیگور سیری بریاکوف (مترجم محمد علی چراغ)، پنج دریا، لاہور، اپریل ۱۹۷۱ء

۸- پنجاب داانواں رنگ رُوپ، میجر اسحاق محمد، پنجابی ادب لاہور، نومبر ۱۹۷۰ء

۹- پنجاب دی تاریخ تے ادب، (ڈاکٹر) عبدالسلام خورشید، پنجابی، لاہور، اکتوبر ۱۹۵۱ء

۱۰- پنجابی ادب تے تاریخ، آئیگور سیری بریاکوف (مترجم محمد علی چراغ)، پنج دریا، لاہور، اگست ۱۹۷۱ء

۱۱- پنجابی ادب تے تاریخ، آئیگور سیری بریاکوف (مترجم محمد علی چراغ)، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۱ء

۱۲- پنجابی تے اوہدیاں بولیاں، محمد آصف خاں، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۹ء

۱۳- پنجابی تے سندھی ادب، ارشاد احمد فیروز پوری، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۵ء

۱۴- پنجابی تے یونانی زبان دا اثر، عین الحق فریدکوٹی، پنجابی ادب، لاہور، اپریل ۱۹۶۲ء

۱۵- پنجابی دا ڈھلاسماں، سید منور حسین، پنجابی زبان، لاہور، دسمبر ۱۹۷۲ء

۱۶- پنجابی دا وادھا، جوشوا فضل الدین، پنجابی دربار، لاہور، فروری ۱۹۳۱ء

۱۷- پنجابی دے پچھلے اٹھ سو سال، منشی مولا بخش کُشتہ امرتسری، نومبر ۱۹۵۱ء

۱۸- پنجابی زبان یا ہندوی دی داسی، جوگندر سنگھ بٹر نگ ایم-اے، پنج دریا، لاہور، جولائی ۱۹۶۸ء

۱۹- پنجابی زبان، راجا محمد احمد، پنجابی زبان، لاہور، مارچ اپریل ۱۹۷۲ء

۲۰- پنجابی زبان، رشید حبیبی، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۶ء

۲۱- پنجابی زبان، شفقت تنویر مرزا، امروز، لاہور، ۲۷ جولائی ۱۹۶۹ء

۲۲ - پنجابی زبان، عبدالحق علوی، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۹ء

۲۳ - پنجابی زبان، محمد ظفر اللہ خاں، پنج دریا (سالنامہ)، لاہور، جنوری ۱۹۶۵ء

۲۴ - پنجابی زبان —— اوہدیاں بولیاں تے دوجے ناں، محمد آصف خاں، امروز، لاہور، ۱۷ اگست ۱۹۶۹ء

۲۵ - پنجابی زبان تے ادب، مرزا خاں، امروز، لاہور، ۱۳ اگست ۱۹۶۷ء

۲۶ - پنجابی زبان تے ثقافت، خواجہ عبدالحمید عرفانی، پنج دریا (سالنامہ)، لاہور، جنوری ۱۹۶۵ء

۲۷ - پنجابی زبان دا پچھوکڑ، حمید اللہ ہاشمی، لہراں، لاہور، جون ۱۹۷۲ء

۲۸ - پنجابی زبان دا مڈھ، ڈاکٹر آغا یمین، لہراں، لاہور، ستمبر اکتوبر ۱۹۶۹ء

۲۹ - پنجابی زبان دی آزاد حیثیت تے اوہدا ادبی کھلار، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لہراں، لاہور، مارچ ۱۹۶۵ء

۳۰ - پنجابی زبان دی تاریخ، ڈاکٹر کے ایس بیدی، پنج دریا، لاہور، مئی ۱۹۷۱ء

۳۱ - پنجابی زبان دی گرامر اُتے یُونانی زبان دا اثر، عین الحق فرید کوٹی، پنجابی ادب، لاہور، مئی ۱۹۶۳ء

۳۲ - پنجابی زبان دیاں جڑاں، عین الحق فرید کوٹی، پنجابی ادب، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۰ء

۳۳ - پنجابی عروض، عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان، لاہور، جون جولائی ۱۹۷۲ء

۳۴ - پنجابی زبان کی ابتداء اور نشوونما، سید فیاض محمود، پنجاب دی آواز، لاہور، ۱۶ جولائی ۱۹۷۰ء، یکم اگست ۱۹۷۰ء، ۱۶ اگست ۱۹۷۰ء

۳۵ - پنجابی لٹریچر، محمد آصف خاں، پنجابی ادب، لاہور، جنوری ۱۹۶۹ء

۳۶ - زبان دا مسئلہ، ایم مسعود، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۹ء

۳۷ - ساڈا ادبی ورثہ، سبط الحسن ضیغم البھاکری، پنجابی ادب، لاہور، نومبر ۱۹۶۹ء

۳۸ - ساڈا ادبی ورثہ، محمد آصف خاں، پنجابی ادب، لاہور، جنوری ۱۹۶۲ء

۳۹ - سنسکرت تے پنجابی، سنت اندر سنگھ چکرورتی، پنجابی ادب، لاہور، جون ۱۹۶۱ء

۴۰ - شیکسپیئر دی انگریزی تے ساڈی پنجابی، نواب زادہ مہدی علی خاں، پنجابی، لاہور، دسمبر ۱۹۵۱ء

۴۱۔ علاقائی زباناں دی اہمیت ، شفقت تنویر مرزا ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۶ء

۴۲۔ علاقائی زباناں دی اہمیت ، غلام یعقوب انور ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۶ء

۴۳۔ پوٹھوواری یا پنجابی ، انور بیگ اعوان ، لہراں ، لاہور ، فروری ۱۹۶۷ء

۴۴۔ پوربی تے پچھمی پنجاب دی سانجھ ، سردار جوگندر سنگھ بیڑنگ ، پنج دریا ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۶۸ء

پنجابی املا

۱۔ الف بے ، الیس خانم ، پنجابی ، لاہور ، مارچ ۱۹۵۶ء

۲۔ پنجابی املا ، عین الحق فرید کوٹی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۵ء

۳۔ پنجابی املا ، عین الحق فرید کوٹی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اگست ۱۹۶۴ء

۴۔ پنجابی املا ، عین الحق فرید کوٹی ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۴ء

۵۔ پنجابی املا ، عین الحق فرید کوٹی ، پنجابی ادب ، لاہور ، دسمبر ۱۹۶۴ء

۶۔ پنجابی املا ، محمد آصف خاں ، پنجابی ادب ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۶۳ء

۷۔ پنجابی املا ، محمد افضل خاں ، پنج دریا ، لاہور ، مارچ ۱۹۷۰ء

۸۔ پنجابی زبان دی املا ، چودھری ارشاد فیروزپوری ، لہراں ، مارچ ۱۹۶۷ء

۹۔ پنجابی دی املا ، سردار درشن سنگھ آوارہ ، پنج دریا ، لاہور ، جون ۱۹۶۸ء

۱۰۔ پنجابی دی املا تے تلفظ ، احمد الدین اظہر ، پنج دریا ، لاہور ، مئی جون ۱۹۶۷ء

۱۱۔ پنجابی املا تے تلفظ دی بحث ، عبدالحمید نظامی ، پنج دریا ، لاہور ، مئی جون ۱۹۶۷ء

۱۲۔ پنجابی املا تے معیاری لکھت ، ڈاکٹر وحید قریشی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۲ء

نظم تے نثر دیاں صنفاں

۱۔ اک لوک گیت ۔ چھلا ، منصور قیصر ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۱ء

۲۔ الف خاں دی وار ، گیانی عبدالغفور قریشی ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، ۱۶ ستمبر ۱۹۷۰ء

۳۔ باراں ماہ ، حسین شاہد ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۵ء

۴۔ بجھارتاں ، ارشد میر ، پنجابی ادب ، لاہور ، نومبر ۱۹۷۰ء

۵۔ بولیاں ، قیوم نظر ، لہراں ، لاہور ، جولائی ۱۹۷۲ء

۶۔ بہادری دے روپ ، محمد آصف خاں ، پنجابی ادب ، لاہور ، جون ۱۹۷۰ء

۷- پنجاب دے عوامی گیت، فخر زمان، پنجابی زبان (آزادی نمبر)، لاہور، اگست ستمبر ۷۲ ۱۹ء

۸- پنجاب دے لوک گیت، رفیق اللہ بیگ، پنج دریا، لاہور، مئی ۱۹۶۰ء

۹- پنجاب دے لوک گیت، عبدالحئی، پنج دریا (سالنامہ)، لاہور، جنوری ۱۹۶۵ء

۱۰- پنجاب دے لوک گیتاں دیاں صنفاں، نشاط انجم، پنجابی زبان، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۲ء

۱۱- پنجابی ادب تے اکھان، عبدالجبار ناصر ایم۔ اے، پنج دریا، لاہور، مئی ۱۹۶۸ء

۱۲- پنجابی ادب وچ کہانی دا پنگیار، گورکھ سنگھ جیت، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۱ء

۱۳- پنجابی اکھان، زینت بیگم، پنج دریا، لاہور، فروری ۱۹۵۸ء

۱۴- پنجابی اکھاناں وچ ہاسا ٹھٹھا، شہباز ملک، پنج دریا، لاہور، مئی جون ۱۹۶۷ء

۱۵- پنجابی بیت، ڈاکٹر محمد باقر، لہراں، لاہور، جولائی ۱۹۷۲ء

۱۶- پنجابی ڈراما نگاری، حمید اللہ شاہ ہاشمی، پنجابی زبان، لاہور، مئی جون ۱۹۷۲ء

۱۷- پنجابی زبان دیاں بجھارتاں، ارشد میر، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۷۲ء

۱۸- پنجابی شاعری دی اک مقبول صنف ڈھولا، محمد انوار قمر، حق اللہ، لاہور، مئی جون ۱۹۶۴ء

۱۹- پنجابی غزل، پروفیسر ثناء اللہ جمیل، لہراں، لاہور، مئی ۱۹۷۲ء

۲۰- پنجابی غزل، غلام عباس، راوی (پنجابی)، لاہور، ندارد

۲۱- پنجابی غزل بارے کجھ گلاں، بذل حق محمود، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۱ء

۲۲- پنجابی گوناوچ ہاس رس، جوگندر سنگھ ایم۔ اے، پنج دریا، لاہور، ستمبر ۱۹۶۰ء

۲۳- پنجابی وچ غزل دا اُسار، محمد افضل خاں، پنج دریا، لاہور، نومبر ۱۹۷۱ء

۲۴- ۳۸۰ ورھے پُرانی پنجابی نثر، اللہ لوک، امروز، لاہور، ۳۱ اگست ۱۹۶۹ء

۲۵- جدید پنجابی شاعری، رشید انور، پنجابی زبان (آزادی نمبر)، لاہور، اگست ستمبر ۱۹۷۲ء

۲۶- جنگ نامے، سید سبط الحسن ضیغم، امروز، لاہور، ۵ اپریل ۱۹۷۰ء

۲۷- جنگی ادب تے پنجابی زبان، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء

۲۸- جھانگی دے لوک گیت، جوگندر سنگھ بٹیرنگ، پنج دریا، لاہور، اگست ستمبر ۱۹۶۸ء

۲۹- جمیل پھتّا دی وار، افضل احسن، پنجابی ادب لاہور، جون ۱۹۶۹ء

۳۰- چٹھیاں دی وار، سیّد اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، اگست ۱۹۶۹ء

۳۱- چوماسہ دے اکھان، شمیم چودھری، پنج دریا، لاہور، اگست ستمبر ۱۹۶۸ء

۳۲۔ ووھڑا ، غلام یعقوب انور ، پنجابی زبان ، لاہور ، نومبر دسمبر ۱۹۷۱ء

۳۳۔ ڈھولا بر کلے ، اقبال حسین جعفری ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، ۱۹ جون ۱۹۷۰ء

۳۴۔ رباعی تے پنجابی رباعی ، پروین شاہ دین ، لہراں ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۷۲ء

۳۵۔ سکھاں دی وار (اردو) ، میرزا خادم حسین ، امروز ، ۲ فروری ۱۹۶۹ء

۳۶۔ سی حرفی دا فکر تے فن ، پروفیسر مقبول بیگ بدخشانی ، لہراں ، لاہور ، جولائی ۱۹۷۲ء

۳۷۔ عوامی گیت ، تنویر ظہور ، پنجابی زبان ، لاہور ، مئی ۱۹۷۱ء

۳۸۔ غزل تے پنجابی غزل ، پروین شاہ دین ، لہراں ، لاہور ، اگست ۱۹۷۲ء

۳۹۔ کجھ لوک فن بارے ، احمد ندیم قاسمی ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۶ء

۴۰۔ لوک گیت ، محمد آصف خاں ، پنجابی ادب ، لاہور ، جنوری ۱۹۶۹ء

۴۱۔ لوک گیتاں دی مٹیار ، رفعت ، پنجابی زبان ، لاہور ، جون جولائی ۱۹۷۱ء

۴۲۔ لوک گیتاں وچ بابل پیار ، تیرا سنگھ چن ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۵ء

۴۳۔ ملتان شہر دی وار ، انجم حسین سید ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۸ء

داستاناں بارے

۱۔ ڈھول بادشاہ ، حسین شاہد ، امروز ، لاہور ، ۲۹ جون ۱۹۶۹ء

۲۔ ساڈیاں منظوم داستاناں دے کردار ——— سوہنی مہینوال ، اختر حسین اختر ایم۔ اے ، لہراں ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۲ء

۳۔ سسی پنوں ، ڈاکٹر وحید قریشی ، پنجابی ادب ، لاہور ، نومبر ۱۹۶۱ء

۴۔ سوہنی مہینوال ، سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۷ء

۵۔ سہنی مراد ، مہر کاچیلوی ، پنجابی زبان ، لاہور ، جون جولائی ۱۹۷۲ء

۶۔ صاحباں دا سراپا ، سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، مارچ اپریل ۱۹۷۰ء

۷۔ مرزا صاحباں ، محمد افضل خاں ، پنج دریا ، لاہور ، فروری ۱۹۶۰ء

۸۔ مہینوال دی سوہنی ، محمد آصف خاں ، لہراں ، لاہور ، ستمبر اکتوبر ۱۹۶۹ء

۹۔ نوراں دا سراپا ، ڈاکٹر رشید انور ، لہراں ، لاہور ، ستمبر اکتوبر ۱۹۶۹ء

ادب وچ اسلام، تصوّف تے فلسفہ

۱۔ ادب دے باگے اسلامیت دی خوشبو، منصور احمد خالد، پنجابی زبان، لاہور، نومبر دسمبر ۱۹۷۱ء

۲۔ اسلام وچ میراث دے مسائل، پروفیسر غلام جیلانی مخدوم، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۷۲ء

۳۔ اقبال تے تصوف، م۔ج۔ رانا، پنجابی ادب، لاہور، نومبر ۱۹۶۱ء

۴۔ پنجابی ادب تے تصوف، انور بیگ اعوان، لہراں، لاہور، نومبر ۱۹۶۶ء

۵۔ پنجابی زبان وچ فلسفہ تے گہرائی، محمد افضل خاں، پنج دریا کراچی مشاعرہ نمبر، جنوری فروری ۱۹۶۷ء

۶۔ پنجابی شاعری وچ تصوّف، صوفی تبسم، پنجابی ادب، لاہور، جولائی ۱۹۶۱ء

۷۔ پنجابی شاعری وچ تصوف، منیر احمد شیخ ایم۔اے، پنج دریا د شاہ حسین نمبر، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء

۸۔ تقدیر دا فلسفہ، مولوی محی الدین، حق اللہ، لاہور، دسمبر ۱۹۶۲ء

۹۔ صوفیانہ شاعری دی زبان، پروفیسر محمد اسمٰعیل بھٹی، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۷۲ء

متفرق

۱۔ اج دا پنجابی ادب، خالد لاہوری، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۸ء

۲۔ اج دا پنجابی ادیب، انور ادیب، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۵ء

۳۔ اج دا پنجابی ادیب، پروفیسر جیلانی کامران، پنجابی ادب، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۵ء

۴۔ اج دا پنجابی ادیب، راحت نسیم ملک، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۵ء

۵۔ اج دی پنجابی نظم، راحت نسیم ملک، حق اللہ، لاہور، ستمبر ۱۹۶۵ء

۶۔ اج دے پنجابی لکھاری، ادارہ، راوی (پنجابی)، لاہور، ندارد

۷۔ اج دے لکھن والے، حسین شاہد، پنجابی ادب، لاہور، دسمبر ۱۹۶۵ء

۸۔ استعارے دی لوڑ، پروفیسر محمد اسمٰعیل بھٹی، لہراں، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۲ء

۹۔ پاکستان اندر پنجابی زبان دا مستقبل، مبین الحق فریدکوٹی، امروز، لاہور، ۴ جنوری ۱۹۷۰ء

۱۰۔ پنجاب دے سورمے، محبوب پنجابی، پنجاب دی آواز، لاہور، یکم اپریل ۱۹۷۱ء

۱۱- پنجابی ادب تے ادیب دا مستقبل ، غلام یعقوب انور ، لہراں ، لاہور ، مارچ ۱۹۶۵ء
۱۲- پنجابی ادب دی نویں تنقید ، ڈاکٹر لئیق بابری ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، ۱۶ جنوری ۱۹۷۱ء
۱۳- پنجابی ادب دے نویں موڑ ، شفقت تنویر مرزا ، پنجابی ادب ، لاہور ، اگست ۱۹۶۸ء
۱۴- پنجابی زبان دے نویں تقاضے ، ڈاکٹر وحید قریشی ، لہراں ، لاہور ، جنوری ۱۹۶۷ء
۱۵- پنجابی ادب وچ عشق ، حسین شاہد ، لہراں ، لاہور ، اگست ۱۹۷۲ء
۱۶- پنجابی اخبار نویسی تے اوہدا مستقبل ، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید ، پنجابی ادب ، لاہور ، نومبر ۱۹۶۱ء
۱۷- پنجابی اخبار نویسی دی کہانی ، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید ، پنجابی ، لاہور ، جولائی ۱۹۵۰ء
۱۸- پنجابی تے فرانسیسی شاعری - اک موازنہ ، ڈاکٹر لئیق بابری ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۷۰ء
۱۹- پنجابی راہیں تعلیم ، محمد آصف خاں ، امروز ، لاہور ، مئی ۱۹۷۰ء
۲۰- پنجابی شاعری دے نویں روپ ، سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، جنوری ۱۹۶۸ء
۲۱- پنجابی شاعری وچ جذبہ حب الوطنی ، راجا رسالو ، پنجابی زبان ، لاہور ، ستمبر اکتوبر ۱۹۷۱ء
۲۲- پنجابی فلم دے پردے تے ، حسین شاہد ، لہراں ، لاہور ، مئی ۱۹۶۶ء
۲۳- پنجابی لوک ساز ، آفتاب احمد وڑائچ ، پنجابی ادب ، لاہور ، جون ۱۹۶۹ء
۲۴- پنجابی وچ جیون دے سچ ، ڈاکٹر محمد باقر ، لہراں ، لاہور ، اگست ۱۹۷۲ء
۲۵- پنجابی وچ دیس پیار دے گیت ، محمد آصف خاں ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، یکم جولائی ۱۹۷۰ء
۲۶- پنجابی شاعری کا مزاج (اردو) ، منیر احمد شیخ ، امروز ، لاہور ، ۱۹ اکتوبر ۱۹۶۷ء
۲۷- ۱۹۶۳ دی شاعری ، محمود شام ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۴ء
۲۸- ساڈی دیس پیار دی روایت ، محمد آصف خاں ، امروز ، لاہور ، ۱۵ جون ۱۹۶۹ء
۲۹- قوالی اُتے تحقیقی نظر ، پروفیسر انور بیگ اعوان ، پنجابی زبان ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۷۲ء
۳۰- مواتے ، قدر آفاقی ، لہراں ، لاہور ، مئی ۱۹۷۲ء
۳۱- نویاں راہواں ، فارغ بخاری ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۵ء
۳۲- ہلویں پنجابی ادب دیاں لہراں ، رؤف ملک ، پنجابی ادب ، لاہور ، دسمبر ۱۹۶۱ء

حضرت بابا فرید شکر گنجؒ

۱۔ بابا فریدؒ، صلاح الدین ندیم، امروز، لاہور، ۱۸ مئی ۱۹۶۹ء
۲۔ بابا فریدؒ توں مہر علی تائیں، راجا رسالو، امروز، لاہور، ۱۷ دسمبر ۱۹۶۷ء
۳۔ بابا فرید شکر گنجؒ، افتخار علی، پنجابی زبان، لاہور، اگست ستمبر ۱۹۷۱ء
۴۔ بابا فرید شکر گنجؒ، ثقلین جعفری، حق اللہ، لاہور، جنوری ۱۹۶۴ء
۵۔ حضرت بابا فریدؒ، پیارا سنگھ پدم، پنجابی ادب، لاہور، مارچ ۱۹۶۰ء
۶۔ شلوک فریدؒ، نجم حسین سید، پنجابی ادب، لاہور، دسمبر ۱۹۶۴ء

حضرت شاہ حسینؒ

۱۔ حقیقۃ الفقرأ دا شاہ حسینؒ، لہراں، لاہور، اگست ۱۹۷۲ء
۲۔ شاہ حسینؒ، اکبر لاہوری، لہراں، لاہور، مئی ۱۹۶۵ء
۳۔ شاہ حسینؒ، انور بیگ اعوان، لہراں، لاہور، مئی ۱۹۶۵ء
۴۔ شاہ حسینؒ، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۶ء
۵۔ شاہ حسینؒ، صوفی تبسم ایم۔ اے، پنج دریا، لاہور، اپریل ۱۹۶۵ء
۶۔ شاہ حسینؒ محمد افضل خاں، پنج دریا، لاہور، اپریل ۱۹۷۱ء
۷۔ شاہ حسینؒ اپنی نظر وچ، محمد افضل خاں، پنج دریا (شاہ حسین نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۸۔ شاہ حسینؒ تے سنگیت، افضل پرویز، پنجابی ادب، لاہور، جون ۱۹۶۵ء
۹۔ شاہ حسینؒ دا تصوف، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، پنجابی ادب، لاہور، اپریل ۱۹۶۵ء
۱۰۔ شاہ حسینؒ دا تصوف سماجی پس منظر وچ، غلام یعقوب انور، لہراں، لاہور، جون ۱۹۷۲ء
۱۱۔ شاہ حسینؒ دا مذہب، چودھری محمد اکبر خاں لاہوری، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۱۲۔ شاہ حسینؒ دا ڈھلا پنڈ، غلام یعقوب انور، لہراں، جولائی ۱۹۶۵ء
۱۳۔ شاہ حسینؒ دی تعلیم، مقبول انور داؤدی، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء

۱۴۔ شاہ حسینؒ دی حیاتی تے تعلیم، عبدالمجید بھٹی، پنج دریا، لاہور، اپریل ۱۹۶۵ء
۱۵۔ شاہ حسینؒ دی شاعری وچ رضا تے رنگ، مسرت پراچا، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۱۶۔ شاہ حسینؒ دی شاعری وچ علامتاں، سعید جعفری، لہراں، جون ۱۹۷۲ء
۱۷۔ شاہ حسینؒ دے دیس اتے زبان تے تحقیقی نظر، پروفیسر انور بیگ اعوان، پنج دریا، لاہور، اپریل ۱۹۶۵ء
۱۸۔ شاہ حسین لاہوری کی ایک کافی (اردو)، ڈاکٹر عبدالغنی، پنجاب دی آواز، لاہور، ۶ ستمبر ۱۹۷۰ء
۱۹۔ شیخ حسینؒ لاہوری، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لہراں، لاہور، مارچ ۱۹۶۶ء
۲۰۔ مادھولال حسینؒ، لاجونتی راما کرشنا، پنجابی ادب، لاہور، مئی ۱۹۶۰ء
۲۱۔ مست الست شاہ حسینؒ، یوسف العزیز، حق اللہ، لاہور، جنوری ۱۹۶۴ء
۲۲۔ موتی شبنم دا، منظور احمد، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۲۳۔ ناں حسینا، خواجہ انور کاشمیری، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۲۴۔ ہدایت دے چراغ، نسیمہ اشرف علی، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء

حضرت سلطان باہوؒ

۱۔ الف اللہ چنبے دی بوٹی یعنی حضرت سلطان باہوؒ اور تعلق باللہ (اردو)، نذارد، پنجاب دی آواز، ۱۶ اکتوبر ۱۹۷۰ء
۲۔ باہو —— اک تشریع سالک، شارب انصاری، لہراں، لاہور، نومبر ۱۹۶۸ء
۳۔ حضرت سلطان باہوؒ، سید شاہ احمد سعید ہمدانی، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۶۷ء
۴۔ حضرت سلطان باہوؒ، عبدالرحمٰن خاں، حق اللہ، لاہور، ستمبر اکتوبر ۱۹۶۴ء
۵۔ سلطان باہوؒ، حکیم میاں عبدالغفور عرشی، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۶ء
۶۔ سلطان باہوؒ، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۷۔ سلطان باہوؒ، عبدالغفور اظہر، لہراں، لاہور، جولائی ۱۹۷۲ء
۸۔ ولی شاعر —— حضرت سلطان باہوؒ، سید شاہ احمد سعید ہمدانی، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۶۷ء

حضرت علی حیدرؒ

۱۔ دو صوفی شاعر ، صاحبزادہ یوسف طاہر ، پنجابی زبان ، لاہور ، اپریل مئی ۱۹۷۲ء

۲۔ علی حیدرؒ ، حمید اللہ ہاشمی ، پنجابی زبان ، لاہور ، جولائی اگست ۱۹۷۲ء

۳۔ علی حیدرؒ ، سحر رومانی ، پنجابی زبان ، لاہور ، مارچ اپریل ۱۹۷۲ء

۴۔ علی حیدرؒ بارے ، محمد آصف خاں ، پنجابی ادب ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۳ء

۵۔ سید علی حیدرؒ ملتانی ، عبدالغفور قریشی ، لہراں ، لاہور ، جون ۱۹۷۲ء

حضرت بلھے شاہؒ

۱۔ بلھے شاہؒ ، خلیل آتش ، امروز ، لاہور ، ۲۵ اگست ۱۹۶۸ء

۲۔ بلھے شاہؒ ، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ، لہراں ، لاہور ، جون ۱۹۶۶ء

۳۔ بلھے شاہؒ —— اک آفاقی شاعر ، م۔ح۔ رانا ، پنجابی ادب ، لاہور ، فروری ۱۹۶۲ء

۴۔ بلھے شاہ دا تصوف ، ڈاکٹر ترلوچن سنگھ ، پنجابی ادب ، لاہور ، مارچ ۱۹۶۲ء

۵۔ بلھے شاہ دا سنیہا ، محمد صفدر میر ، حق اللہ ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۶۳ء

۶۔ بلھے شاہ دا مرکزی خیال ، فقیر محمد فقیر ، حق اللہ ، لاہور ، فروری مارچ ۱۹۶۳ء

۷۔ بلھے شاہ دی شاعری دا وجودی رنگ ، فخر زمان ، پنجابی زبان ، لاہور ، دسمبر ۱۹۷۲ء

۸۔ پنجابی شعریت دے سدا سہاتے بلھے شاہ ، نجم حسین سید ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۷ء

۹۔ تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا (اردو) ، محمد صادق ، امروز ، لاہور ، ۲۷ اگست ۱۹۶۷ء

۱۰۔ حضرت بلھے شاہ ، مطیع الرحمٰن قریشی ، حق اللہ ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۴ء

۱۱۔ حضرت بلھے شاہ کی ایک کافی (اردو) ، ڈاکٹر عبدالغنی ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، نومبر ۱۹۷۰ء

۱۲۔ کفر شکن شاعر حضرت بلھے شاہ (اردو) ، رائے منصب علی ، امروز ، لاہور ، ۲۴ اگست ۱۹۶۹ء

۱۳۔ میری نظر وچ بلھے شاہ دی حیاتی دا تصور ، صوفی غلام مصطفیٰ تبسم ، پنج دریا ، لاہور ، فروری ۱۹۶۰ء

حضرت وارث شاہ

۱۔ اک دُکھانت اک سُکھانت، شارب انصاری، پنج دریا (وارث نمبر) لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۲۔ اک سی تے اک سی، ارشاد فیروزپوری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۳۔ احمد کوی تے وارث شاہ، پروفیسر ایس۔ایس پدم، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۔ ایرانی نے پنجابی دا سنگم — وارث شاہ، ڈاکٹر آغا محمد یمین، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۵۔ بال ناتھ — ہیر وارث دا اک کردار، پروفیسر محمد نواز سیال، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۱ء

۶۔ بے پروائیاں رب دیاں ویکھ وارث، رفعت، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۔ بے مثال شاعر — وارث، عبدالمجید بھٹی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۸۔ پنجاب اُتے احمد شاہ دا حملہ — وارث شاہ دی سی حرفی وچ، سید سبط الحسن ضیغم، امروز، ۷ دسمبر ۱۹۶۹ء

۹۔ پنجاب دا کیٹس، مُلک راج ساہنی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۰۔ پنجاب دا وارث، عبدالغفور قریشی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۱۱۔ پنجاب دی لاڈلی رچنا — ہیر وارث شاہ، ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۲۔ پنجابی زبان دا ترجمان — وارث شاہ، پروفیسر محمد منور مرزا، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۳۔ تازگی طبع تے عشق اسوار، نادر جاجوی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۴۔ تیری سفت ہیں وارث لکھاں، منصور ناصر چودھری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۱۵۔ حافظ مقبل نے وارث شاہ ، بنارسی داس جین ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۶۔ دمودر نے وارث شاہ ، کلدیپ کور ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۷۔ رانجھا ——— تخت ہزارے دا والی ، گورمکھ سنگھ جیت ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۸۔ ساڈا وارث شاہ ، ڈاکٹر ست نام محمود ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۱۹۔ سخن دا وارث ——— وارث شاہ ، پروفیسر اکرم طاہر ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۲۰۔ سید وارث شاہ ——— اپنے عہد کا سخت گیر ناقد (اردو) ، رائے منصب علی خاں ، امروز ، ۱۰ نومبر ۱۹۶۸ء

۲۱۔ سید وارث شاہ دا اک مصرعہ ، سائیں نقد ، پنجابی ، لاہور ، نومبر ۱۹۵۱ء

۲۲۔ علاقائی صحافت نے وارث شاہ ، عقیل صحافی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۲۳۔ فطرت دا مصوّر ، سرور مرزا ایم ۔ اے ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۲۴۔ قصہ عجب بہار دا اجڑیا اے ، عبدالغفور قریشی ، لہراں ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۷ء

۲۵۔ قصہ ہیر رانجھا ، ڈاکٹر مولوی محمد شفیع ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۲۶۔ قصہ ہیر رانجھا ، مولانا نور احمد خاں فریدی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۰ء

۲۷۔ کھرل ہانس دا ملک مشہور ملکہ ، محمد علی فریدی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۲۸۔ کیدو ، پروفیسر محمد نواز سیال ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۲۹۔ کیدو ——— ہیر وارث شاہ دا اک کردار ، محمد اکرم قریشی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۳۰۔ کیدو لنگا شیطان ملعون جانو ، شوکت رفیق باجوہ ، پنج دریا (وارث نمبر) لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۳۱۔ میں تے وارث شاہ ، حسین شاہد ، لہراں ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۷ء

۳۲۔ وارث اک فنکار ، آسی خانپوری ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۳۳ - وارث تے وارث ، رفیق احمد باجوہ ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۳۴ - وارث دا اصل کمال ، ڈاکٹر وشوا ناتھ تیواڑی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۳۵ - وارث دا اک مصرع ، محمد افتخار الدین وامق ، پنجابی ادب ، لاہور ، جون ۱۹۷۰ء

۳۶ - وارث دا پنجاب ، شریف کنجاہی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۳۷ - وارث دا چوچک ، شریف کنجاہی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۳۸ - وارث دی سخت جانی ، محمد افضل خاں ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۳۹ - وارث دی سہتی ، اکرم قریشی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۰ - وارث دی شاعری ، محمد افضل خاں ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۱ - وارث دی فحش گوئی ، اقبل پاکپتنی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۴۲ - وارث دی ہیر ـــــ اک مہاں کوشش ، پروفیسر کرپال سنگھ کسیل ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۳ - وارث دی ہیر وچ شاعرانہ خوبیاں ، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۴ - وارث دے رُوپ ، منظور چودھری ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۴۵ - وارث شاہ ، بشیر احمد چودھری ، پنجابی ، لاہور ، مئی ۱۹۵۲ء

۴۶ - وارث شاہ ، مطیع الرحمٰن قریشی ، لہراں ، لاہور ، اگست ۱۹۶۵ء

۴۷ - وارث شاہ ـــــ اک آرٹسٹ ، فضل حق قریشی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۸ - وارث شاہ ـــــ اک صوفی شاعر ، اکبر لاہوری ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۴۹ - وارث شاہ ـــــ کوتا دا اوتار ، عائشہ رندھاوا ایم - اے ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۵۰ - وارث شاہ اجو کا شاعر ، ڈاکٹر رشید انور ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۵۱ - وارث شاہ نے اکھان ، عبدالجبار ناصر ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۵۲۔ وارث شاہ تے حافظ شیراز، پروفیسر سرفراز حسین قاضی ایم۔اے، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۵۳۔ وارث شاہ تے دیس پیار، پروفیسر انور بیگ اعوان، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۵۴۔ وارث شاہ تے شیکسپیئر، احمدالدین اظہر، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۵۵۔ وارث شاہ تے شیکسپیئر، محمد علی فریدی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۵۶۔ وارث شاہ تے عشق، تنویر بخاری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۵۷۔ وارث شاہ تے غلام رسول دی شاعری، محمد عالم کپور تھلوی، پنجابی زبان، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۷۱ء

۵۸۔ وارث شاہ تے مولوی غلام رسول عالم پوری، سبط الحسن ضیغم، پنجابی زبان، لاہور، فروری مارچ ۱۹۷۲ء

۵۹۔ وارث شاہ جے رن مہربان ہووے، شفقت تنویر مرزا، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۰۔ وارث شاہ دا ادبی مقام، سر عبدالقادر مرحوم، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۱۔ وارث شاہ دا روحانی شاگرد، علامہ عرشی، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۵ء

۶۲۔ وارث شاہ دا فرہنگ، شیخ محمد شریف صابر، پنجابی زبان، لاہور، دسمبر ۱۹۷۱ء، جنوری ۱۹۷۲ء

۶۳۔ وارث شاہ دا کمال فن، احمد ندیم قاسمی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۴۔ وارث شاہ دی بولی، بھائی جودھ سنگھ جی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۵۔ وارث شاہ دی تعلیم تے پیغام، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۶۔ وارث شاہ دی شاعری، رشید انور، پنجابی زبان، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۲ء

۶۷ - وارث شاہ دے زمانے دا پنجاب ، پروفیسر انور بیگ اعوان ، پنج دریا (وارث نمبر)،
لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۸ - وارث شاہ دے مشاہدے تے معلومات ، نذیر چودھری ، پنج دریا (وارث نمبر) ،
لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۹ - وارث شاہ دے منقطے ، علامہ عرشی (مترجم محمد عالم کپورتھلوی) ، پنج دریا (وارث نمبر)،
لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۰ - وارث شاہ دے مہربان ، شفقت تنویر مرزا ، لہراں ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۹ء

۷۱ - وارث شاہ دیاں بددعاواں ، غلام یعقوب انور ، امروزہ نومبر ۱۹۶۷ء

۷۲ - وارث شاہ نال عشق ، افضل احسن ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ،
اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۳ - وارث شاہ وسنیک جنڈیالڑے دا ، تنویر بخاری ، پنج دریا (وارث نمبر) ،
لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۴ - ہیر تے رانجھا مشرقی پنجاب دے سن ، نسیم اختر ، پنجابی زبان ، لاہور ،
نومبر ۱۹۷۲ء

۷۵ - ہیر دا قصہ دوجیاں زباناں وچ ، بذل حق محمود ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ،
اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۶ - ہیر دا کردار ، ستنام محمود ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۷۷ - ہیر دا مقبرہ ، ڈاکٹر محمد باقر ، پنج دریا ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۶۱ء

۷۸ - ہیر دا نویکلاپن ، وقار انبالوی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ،
اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۹ - ہیر دی تفسیر ، ڈاکٹر نذیر احمد ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۸۰ - ہیر دی کہانی وارث دی زبانی ، محمد افضل خاں ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۸۱ - ہیر دے تن روپ ، نذر فاطمہ ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۸۲ - ہیر رانجھا ، محمد افضل خاں ، پنج دریا ، لاہور ، جنوری ۱۹۵۹ء

۸۳ - ہیر رانجھا — ارتقائی مطالعہ (اردو) ، رحمٰن ملک ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، ۱۹۶۰ء

۸۴ - ہیر رانجھے بارے تاریخی گویڑ ، محمد حنیف مہر کاچیلوی ، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۸۵ - ہیر رانجھے دا اصل قصہ ، منظور حسین احسن قصوری ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۸۶ - ہیر رانجھے دا قصہ ، ڈاکٹر محمد باقر ، لہراں ، لاہور ، جون ۱۹۶۶ء

۸۷ - ہیر رانجھے دا قصہ —— وارث توں پہلاں تے پچھوں ، محمد افضل خاں ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۸۸ - ہیر وارث بارے ، ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل ، پنجابی ادب ، لاہور ، اگست ۱۹۶۵ء

۸۹ - ہیر وارث بارے وڈ دھرے ، نظام الدین توکلی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۰ - ہیر وارث وچ بودھک سوکھمتا ، پروفیسر دلیپ سنگھ ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۹۱ - ہیر وارث وچ فلسفہ تے اخلاق ، تنویر بخاری ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۲ - ہیر وارث وچ ملاوٹی شعر ، محمد افضل خاں ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۳ - ہیر وارث وچ ناواں دا ورتارا ، غلام یعقوب انور ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۴ - ہیر وارث شاہ ، پروفیسر ہرنام سنگھ شان ، پنج دریا ، لاہور ، فروری ۱۹۵۸ء

۹۵ - ہیر وارث شاہ ، نجم حسین سید ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۴ء

۹۶ - ہیر وارث شاہ — اک تبلیغی کتاب ، ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی ، پنج دریا (وارث شاہ) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۷ - ہیر وارث شاہ —— اک مٹھی روٹی ، ڈاکٹر کے ایس بیدی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۸ - ہیر وارث شاہ —— اک نرول ڈراما ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۹۔ ہیر وارث شاہ دا رُوپک رُوپ ، افضل پرویز ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۰۰۔ ہیر وارث شاہ وچ اشلیتا (فحاشی) ، کرتار سنگھ دُگل ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

ضمیمہ

۱۔ پنجاب دا شیکسپئیر ، ڈاکٹر محمد اسلم قادری ، پنجابی زبان ، لاہور ، جنوری ۱۹۷۱ء

۲۔ ہور زباں وچ ہیر ، پروفیسر جوگندر سنگھ ، پنجابی ادب ، لاہور ، اگست ۱۹۶۴ء

حضرت سیّد ہاشم شاہؒ

۱۔ پنجابی دا اِک وڈا شاعر —— ہاشم شاہؒ ، نامعلوم ، امروز ، لاہور ، ۸ جون ۱۹۶۹ء

۲۔ پنجابی زبان کا صوفی شاعر —— ہاشم شاہؒ (اردو) ، رائے منصب علی خاں ، مشرق ، لاہور ، ۳۱ دسمبر ۱۹۶۷ء

۳۔ حضرت سیّد محمد ہاشم شاہ (اردو) ، سیّد محمد منظور الحق قادری ، امروز ، لاہور ، ۱۲ جون ۱۹۶۹ء

۴۔ حضرت سیّد ہاشم شاہ ، عبدالرحمٰن خاں ، حق اللہ ، لاہور ، نومبر ۱۹۶۴ء

۵۔ حضرت ہاشم شاہ کے ڈیوڑھے اور دوہڑے (اردو) ، ڈاکٹر عبدالغنی ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، ۱۶ ستمبر ۱۹۷۰ء

۶۔ سید محمد ہاشم شاہ (اردو) ، محمد احسان الحق ، مشرق ، لاہور ، ۲۴ جون ۱۹۶۵ء

۷۔ سید محمد ہاشم شاہ (اردو) ، سید منظور الحق قادری ، کوہستان ، لاہور ، ۱۰ جولائی ۱۹۶۶ء

۸۔ سید ہاشم شاہ ، ابوالضیاء قادری ، پنج دریا ، لاہور ، فروری ۱۹۶۴ء

۹۔ سید ہاشم شاہ (اردو) ، ایم۔ڈی شمس ، دوست ، لاہور ، اگست ۱۹۶۵ء

۱۰۔ ہاشم شاہ ، پروفیسر مرزا مقبول بیگ بدخشانی ، پنجابی ، لاہور ، نومبر ۱۹۵۱ء

۱۱۔ ہاشم شاہ (اردو) ، ریاض بٹالوی ، مشرق ، لاہور ، ، جولائی ۱۹۶۴ء

۱۲۔ ہاشم شاہ ، مرزا خاں ، امروز ، لاہور ، ۳۱ دسمبر ۱۹۶۷ء

۱۳۔ ہاشم شاہ ، محمد احسان الحق ، حق اللہ ، لاہور ، اگست ۱۹۶۵ء

۱۴۔ ہاشم شاہ ، سید محمد احسان الحق ، امروز ، لاہور ، ۷ مارچ ۱۹۶۳ء

۱۵۔ ہاشم شاہ کے صحیح حالاتِ زندگی (اردو) ، حافظ سید محمد ظہور الحق قادری ، آفاق ، لاہور ، ۲۵ فروری ۱۹۶۱ء

۱۶۔ نامور صوفی شاعر ——— سید محمد ہاشم شاہ (اردو) ، ایم طفیل ، کوہستان ، لاہور ، ۲۵ جون ۱۹۶۴ء

حضرت میاں محمد بخشؒ

۱۔ باتیں میاں محمدؒ کی (ایک بڑا معلوماتی اردو انٹرویو) ، اکمل علیمی ، امروز ، لاہور ، ۱۴ جنوری ۱۹۷۲ء

۲۔ شام پٹی بن شام محمد ، شفقت تنویر مرزا ، لہراں ، لاہور ، ستمبر اکتوبر ۱۹۶۹ء

۳۔ قصہ سیف الملوک (اردو) ، باقی صدیقی ، امروز ، لاہور ، ۲۵ مئی ۱۹۶۹ء

۴۔ میاں محمد بخشؒ (اردو) ، احمد بشیر ، امروز ، لاہور ، ۲۵ مئی ۱۹۶۹ء

۵۔ میاں محمد بخش ، سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، دسمبر ۱۹۶۸ء

۶۔ میاں محمد بخش ، شریف کنجاہی ، پنجابی ، لاہور ، فروری مارچ ۱۹۵۲ء

۷۔ میاں محمد بخش ، محمد لطیف ، لہراں ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۷ء

۸۔ میاں محمد بخش ، میاں مولا بخش کشتہ ، پنج دریا ، لاہور ، فروری ۱۹۶۰ء

۹۔ میاں محمد بخش ، نجم حسین سید ، پنجابی ادب ، لاہور ، فروری ۱۹۶۵ء

۱۰۔ میاں محمد بخش ——— پنجابی اور پنجاب کا ریکارڈ کیپر (اردو) ، شفقت تنویر مرزا ، امروز ، لاہور ، ۲۴ دسمبر ۱۹۷۲ء

۱۱۔ میاں محمد بخش دی شاعری ، فیروز تارڑ ، امروز ، لاہور ، ۲۲ جون ۱۹۶۹ء

۱۲۔ نیونہہ دے جھیڑے ——— میاں محمد بخش دی شاعری بارے ، فیروز تارڑ ، امروز ، لاہور ، ۲۲ جون ۱۹۶۹ء

حضرت خواجہ غلام فریدؒ

۱۔ فریدؒ دی تانگھ ، محمود شام ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۵ء

۲۔ خواجہ فرید ، تمکنت آرا ، لہراں ، لاہور ، اپریل ۱۹۷۲ء

۳۔ خواجہ فرید ، قدر آفاقی ، لہراں ، لاہور ، اپریل ۱۹۷۲ء

۴۔ خواجہ فریدؒ زہین نال عشق دی اک مثال ، شفقت تنویر مرزا ، پنجابی ادب ، لاہور ، جنوری ۱۹۶۴ء

۵۔ خواجہ فرید نے اسیں تسیں ، تمکنت آرا ، حق اللہ ، لاہور ، نومبر ۱۹۶۳ء

۶۔ خواجہ فرید دا اصلی رُوپ ، ظہور نظر ، پنجابی ادب ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۱ء

۷۔ خواجہ فرید دا فلسفہ ، کیفی جام پوری ، ترجمہ سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، اپریل ۱۹۷۲ء

۸۔ خواجہ فرید دی شاعری وچ مقامی رنگ ، پروفیسر مقبول بیگ بدخشانی ، لہراں ، لاہور ، اپریل ۱۹۷۲ء

۹۔ خواجہ غلام فریدؒ ، اصغر سلیم ، راوی (پنجابی) ، لاہور ، ندارد

۱۰۔ خواجہ غلام فریدؒ (اردو) ، سردار محمد کریم خاں تونسوی ، امروز ، لاہور ، ۴ جولائی ۱۹۶۸ء

۱۱۔ خواجہ غلام فریدؒ ، سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، اپریل ۱۹۷۲ء

۱۲۔ شرح کافی فریدؒ ، عبدالحئی ، حق اللہ ، لاہور ، فروری ۱۹۶۳ء

۱۳۔ صوفیاں دی شاعری وچ خواجہ فریدؒ دا حصہ ، شہباز ملک ، لہراں ، لاہور ، اپریل ۱۹۷۲ء

۱۴۔ عوامی شاعر ، ارشد ملتانی ، لہراں ، لاہور ، اپریل ۱۹۷۲ء

۱۵۔ مٹھن کوٹ دا صوفی تے شاعر —— خواجہ فریدؒ ، محمد کریم تونسوی ، حق اللہ ، لاہور ، نومبر ۱۹۶۳ء

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالم پوری

۱۔ سب توں سوہنا قصہ —— احسن القصص ، نور کاشمیری ، پنجابی ، لاہور ، مئی ۱۹۵۲ء

۲۔ احسن القصص تے مولوی غلام رسول دی شاعری ، حمید اللہ شاہ ہاشمی ، پنجابی زبان ، لاہور ، ستمبر اکتوبر ۱۹۷۱ء

۳۔ احسن القصص وچ تصوّف دے اخلاق ، سید حمید اللہ شاہ ہاشمی ، پنج دریا ، لاہور ، نومبر ۱۹۷۱ء

۴۔ غلام رسول عالم پوری ، ڈاکٹر وحید قریشی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اگست ۱۹۶۳ء

۵۔ غلام رسول عالم پوری ، محمد عالم کپورتھلوی ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۸ء

۶۔ مولوی غلام رسول ، محمد عالم کپورتھلوی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۳ء

۷۔ مولوی غلام رسول عالم پوری ، محمد عالم کپورتھلوی ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۴ء

۸۔ مولوی غلام رسول عالم پوری ، محمد عالم کپورتھلوی ، لہراں ، لاہور ، دسمبر ۱۹۶۸ء

میاں مولا بخش کُشتہ

۱۔ پنجابی ادب دا بادشاہ ــــ کُشتہ ، گیانی ہری سنگھ ، پنج دریا (کُشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۲۔ دیوان کشتہ ول اک جھات ، پروفیسر محمد اسلم ، پنج دریا (کشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۳۔ سوہنگا پھل ، محمد افضل خاں ، پنج دریا (کُشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۴۔ کُشتہ ــــ اک صوفی شاعر ، منظور احمد ، پنج دریا (کشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۵۔ کُشتہ ــــ پنجابی ادب دا اک معمار ، ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان ، پنج دریا (کُشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۶۔ کشتہ دی شاعری دا تقابلی مطالعہ ، عبدالرشید تبسم ایم ۔ اے ، پنج دریا (کشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۷۔ کلامِ کُشتہ ــــ اک مطالعہ ، چودھری محمد اکبر خاں ، پنج دریا (کشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۸۔ میاں مولا بخش کُشتہ ، سید سبط الحسن ضیغم ، پنج دریا ، لاہور ، اگست ۱۹۷۰ء

پیر فضل گجراتی

۱۔ ابھی کچھ لوگ باقی ہیں جہاں ہیں (اردو)، چودھری غضنفر علی خاں، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۔ اظہارِ حق (اردو)، ابو ظفر نازش رضوی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۔ ایک باکمال شاعر (اردو)، پروفیسر محمد بشیر، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۴۔ ایک قادر الکلام شاعر (اردو)، قربان طاہر، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۵۔ بادہ و مینا کی کرامات (اردو)، عبدالعزیز فطرت، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۶۔ پنجابی غزل کا شاہکار (اردو)، محمد امین افضل، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۷۔ پنجابی غزل کے بادشاہ سے ملاقات (اردو)، محمد عالم کپور تھلوی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۸۔ پنجابی غزل کے مجدد (اردو)، محمد انور مسعود، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۹۔ پنجابی کا حافظ (اردو) حفیظ تائب، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۰۔ پیر فضل — پنجابی کا معروف غزل گو (اردو)، محمد عظیم، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۱۔ پیر فضل — ناقابلِ فراموش شخصیت (اردو)، غلام حسین اظہر، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۲۔ پیر فضل اور پنجابی ادب (اردو)، قریشی احمد حسین احمد قلعہ داری، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۳۔ پیر فضل اور پنجابی غزل (اردو)، پروفیسر منظر مفتی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۴۔ پیر فضل حقائق کی روشنی میں (اردو)، نذیر چودھری، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۵۔ پیر فضل حسین فضل، محمد آصف خاں، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۶۔ پیر فضل دی شاعری، ریاض احمد پرواز، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۳ء

۱۷۔ پیر فضل کا حسنِ تغزل (اردو)، ریاض احمد پرواز، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۸۔ پیر فضل کا رنگِ تغزل (اردو)، سید مظفر حسین انور کرمانی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۹۔ پیر فضل کا فن اور اُن کی شخصیت (اردو)، سید نور محمد، مہرو ماہ، لاہور،
جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۰۔ پیر فضل کی شخصیت اور شاعری (اردو)، سہیل جیلانی تبسم، مہرو ماہ، لاہور،
جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۱۔ پیر فضل کی فنی حیثیت (اردو)، احمد بشیر راہی، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۲۔ پیر فضل کے وجدانی تیر (اردو)، حکیم عبداللطیف عارف، مہرو ماہ، لاہور،
جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۳۔ پیر فضل گجراتی، راجا رسالو، پنجابی زبان، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۲ء

۲۴۔ جان پچھان، ڈاکٹر محمد باقر، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۵۔ جائزہ (اردو)، مرتضیٰ جیلانی ایم۔اے، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۶۔ جھناں دا پیر، م۔ح۔ رانا، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۷۔ خانوادۂ علم و فضل (اردو)، نذیر حسین بخاری قادری، مہرو ماہ، لاہور،
جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۸۔ خوش آہنگ شاعر (اردو)، پروفیسر محمد منور مرزا، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۹۔ ڈوہنگے پَینڈے (اردو)، عبدالعزیز فطرت، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۰۔ ڈوہنگے پَینڈے پر اک سرسری نظر (اردو)، مرزا طالب گورگانی، مہرو ماہ، لاہور،
جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۱۔ ڈوہنگے پینڈے کا مصنف (اردو)، بشیر احمد صدیقی ایم۔اے، مہرو ماہ، لاہور،
جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۲۔ سائیں پشاوری تے پیر فضل، افضل پرویز، پنجابی زبان، لاہور، نومبر ۱۹۷۲ء

۳۳۔ شہنشاہِ تغزل (اردو)، سید اعجاز حسین گیلانی، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۴۔ غائبانہ اشتیاق (اردو)، ملک مظفر عزیز، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۵۔ فضل اور غزل (اردو)، مولانا ذوالفقار انبالوی، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۶۔ فضل کی غزل (اردو)، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۷۔ لالہ جی (اردو)، مسعود اختر، مہرو ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۸۔ وسعتِ تخیل (اردو)، محمد رمضان صائب، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

ضمیمہ

۱۔ پیر فضل اور پنجابی غزل (اردو)، کیپٹن محمد رمضان تبسم، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۔ پیر فضل گجراتی، گوبند سنگھ لانبا، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۔ پیر کا دامن (اردو)، شریف کنجاہی، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۴۔ ڈونگھے پینڈے اور پیر فضل (اردو)، حکیم نظام الدین توکلی، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۵۔ گجرات دا نامور شاعر، نوابزادہ ظفر مہدی، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

متفرق شاعر تے ادیب

۱۔ احمد علی سائیاں، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، جولائی ۱۹۶۹ء

۲۔ احمد یار ڈوسن، اقبال صلاح الدین، پنجابی زبان، لاہور، اگست ستمبر ۱۹۷۱ء

۳۔ اُستاد بابو کرم، میجر اے۔ کے۔ خاں، لہراں، لاہور، نومبر ۱۹۶۶ء

۴۔ اُستاد عشق لہر، ابنِ سلطان، امروز، لاہور، ۴ جنوری ۱۹۷۰ء

۵۔ بابو کرم، صوفی تبسم، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۶ء

۶۔ پنجابی زبان دے اُستاد — دمودر، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، مارچ ۱۹۶۹ء

۷۔ پنجابی زبان دے بدیشی ادیب، عبدالغفور قریشی، پنجاب دی آواز، لاہور، ۱۶ نومبر ۱۹۷۰ء

۸۔ پنجابی زبان دے غیر معروف شاعر، بذل حق محمود، پنج دریا، لاہور، ستمبر ۱۹۶۰ء

۹۔ پنجابی کے چند قدیم شعراء (اردو)، احمد ندیم قاسمی، امروز، لاہور، ۲۷ اپریل ۱۹۶۹ء، ۴ مئی ۱۹۶۹ء

۱۰۔ پیلو، حسین شاہد، امروز، لاہور، ۲۶ جنوری ۱۹۶۹ء

۱۱۔ ٹاہلی دے تھلے تے اشفاق احمد، رمضان شاہد، پنجابی زبان، لاہور، مئی جون ۱۹۷۲ء

۱۲۔ حافظ برخوردار، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۸ء

۱۳۔ ڈاکٹر رشید انور دی شاعری، عذرا وقار، پنجابی زبان، لاہور، اپریل مئی ۱۹۷۲ء

۱۴- سچل سرمست ، نامعلوم ، امروز ، لاہور ، ۲ جنوری ۱۹۶۷ء

۱۵- سفر دی رات نے اودھا مسافر ، رشید انور ، پنجابی زبان ، لاہور ، جولائی اگست ۱۹۷۲ء

۱۶- سفر دی رات دا پاندھی ، شہباز ملک ، لہراں ، لاہور ، مئی ۱۹۷۲ء

۱۷- سید کرم علی شاہ (صوفی شاعر) ، غلام محی الدین دین ، حق اللہ ، لاہور ، مئی جون ۱۹۶۴ء

۱۸- شاہ جہاں مقبل ، حسین ، امروز ، لاہور ، ۲۲ ستمبر ۱۹۶۸ء

۱۹- شاہ چراغ چوہانوی ، پروفیسر انور بیگ ، لہراں ، لاہور ، مئی ۱۹۶۶ء

۲۰- شاہ شرف مُپدوی ، پروفیسر انور بیگ اعوان ، پنج دریا (شاہ حسین نمبر) ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۶ء

۲۱- شاہ مراد خانپوری ، انور بیگ اعوان ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۵ء

۲۲- شاہ مراد کی پنجابی شاعری ، امروز (ہفت روزہ اشاعت) ، لاہور ، ۱۹ اپریل ۱۹۶۷ء

۲۳- شواہد حافظ برخوردار ، نور کاشمیری ، پنجابی ادب ، لاہور ، جنوری ۱۹۶۲ء

۲۴- عبدی تے عبداللہ لاہوری ، قریشی احمد حسین احمد قلعہ داری ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۲ء

۲۵- قادر یار ، سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۹ء

۲۶- کجھ دمودر بارے ، گوبند سنگھ لانبہ ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۲ء

۲۷- محمد امین گوالپوری ، انور بیگ اعوان ، لہراں ، لاہور ، دسمبر ۱۹۶۷ء

۲۸- مفتی غلام سرور لاہوری ، اقبال صلاح الدین ، پنجابی زبان ، لاہور ، جولائی اگست ۱۹۷۱ء

۲۹- منیر نیازی —— اک مطالعہ ، اسد مفتی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۷۰ء

۳۰- مولوی احمد یار ، راجا رسالو ، لہراں ، لاہور ، نومبر ۱۹۶۸ء

۳۱- مولوی دلپذیر ، حسین شاہد ، امروز ، لاہور ، ۲۲ فروری ۱۹۶۹ء

۳۲- میاں ہدایت اللہ ، سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، مئی ۱۹۶۹ء